

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
2021. №7.

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук
2021. №7.

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
2021. No.7.

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАҶГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2021

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН
БАХШИ ИЛМҲОИ ИЧТИМОЙ-ИҚТИСОДӢ ВА ЧАМЪИЯТӢ

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2012 таъсис дода шудааст.
Дар як сол 10 шумора нашр мегардад.

САРМУҲАРИР:

**ХУШВАХТЗОДА
ҚОБИЛҶОН ХУШВАХТ
МУОВИНИ САРМУҲАРИР:**

Сафармамадов
Сафармамад
Муборакшоевич

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРИР:

Исмонов Кароматулло

Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу наишр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Ғаниев Таваралӣ Бобоевич
Давлатзода

Қудрат Қамбар

Чая Владимир Тигранович

Иброҳимзода Илҳомуддин

Рачабалӣ

Исайнов Ҳисайн Рахимович

Исраилов Мукаш Исраилович

Калемуллоев Мунир

Воҳидович

Кодирзода Диловар Баҳриддин

Низомов Самариддин

Фахриевич

Низомова Тухфамо

Давлатовна

Одинаев Ҳаёт Абдулҳақович

Умаров Ҳочимшаммад

Файзуллоев Машраб

Қурбоналиевич

Шамсов Илём Сафарович

Азиззода Убайдулло Абдулло

Ғаюров Шукрулло

Кароматуллоевич

Диноршоев Азиз Мусоевич

Муртазозода Чамшед Сайдалӣ

Насриддинзода Эмомалӣ

Сайфиддин

Раҳмон Дилшод Сафарбек

Сотиволдиев Рустам

Шарофович

Шарипов Тақдиршо

Шарифович

Зокиров Гулмаҳмад

Нозимович

Қурбонов Абдурахмон

Шерович

Маҳмадизода Нозим

Давлатмурод

Мухаммад Абдурахмон Наврӯз

Нуриддинов Раймалихон

Шаҳбозович

Потселуев Сергей Петрович

Сафарализода Хучамурод

Қуддусӣ

Сафранчук Иван Алексеевич

08.00.00 – иқтисод

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

(Федератсияи Россия)

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

(Ҷумҳурии Қирғизистон)

Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

12.00.00 – ҳуқуқшиносӣ

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор,

узви вобастаи АМИТ

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

23.00.00 – сиёсатишносӣ

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, узви

вобастаи АМИТ

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор

(Федератсияи Россия)

Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент

Номзади илмҳои сиёсӣ (Федератсияи

Россия)

Маҷалла ба Феҳристи наишрияҳои илмӣ тақризиавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.

Маҷалла мақолаҳои илмӣ соҳаҳои зерини илмро барои чоп қабул менамояд:

Дар соҳаи илмҳои иқтисодӣ: 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

Дар соҳаи илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

Дар соҳаи илмҳои сиёсӣ: 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмӣ Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ наишр мешавад.

Матни муқаммалӣ маводи чопӣ дар сомонаи расмӣ маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ

– 2021. – №7.

ISSN 2413-5151

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №181/МҶ-97 аз 19.02.2021 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази таъбу наишр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои наишр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com

Е-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ДМТ, 2021

**ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК**

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет
Журнал основан в 2012 г. Выходит 10 раз в год.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

ХУШВАХТЗОДА Доктор экономических наук, профессор, ректор Таджикского национального университета

КОБИЛДЖОН ХУШВАХТ университет

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов Сафармамад Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета

Муборакшоевич университет

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

08.00.00 – Экономика

Ганиев Таварали Бобоевич Доктор экономических наук, профессор

Давлатзода Доктор экономических наук, профессор

Кудрат Камбар Доктор экономических наук, профессор

Иброхимзода Илхомуддин Доктор экономических наук, профессор

Раджабали Доктор экономических наук, профессор

Исайнов Хисайн Рахимович Доктор экономических наук, профессор

Исраилов Мукаш Исраилович Доктор экономических наук, профессор (Кыргызская Республика)

Калемуллоев Мунир Кандидат экономических наук, доцент

Вохидович Доктор экономических наук, профессор

Кодирзода Диловар Бахриддин Доктор экономических наук, профессор

Низомов Самариддин Доктор экономических наук, профессор

Фахриевич Доктор экономических наук, профессор

Низомова Тухфамо Давлатовна Доктор экономических наук, профессор

Одинаев Хаёт Абдулхакович Доктор экономических наук, профессор

Умаров Ходжимухаммад Доктор экономических наук, профессор

Файзуллоев Машраб Доктор экономических наук, профессор

Курбоналиевич Доктор экономических наук, профессор

Чая Владимир Тигранович Доктор экономических наук, профессор (Российская Федерация)

Шамсов Илёс Сафарович Доктор экономических наук, профессор

12.00.00 – Юриспруденция

Азиззода Убайдулло Абдулло Доктор юридических наук, профессор

Гаюров Шукрулло Доктор юридических наук, профессор

Кароматуллоевич Доктор юридических наук, профессор

Диноршоев Азиз Мусоевич Доктор юридических наук, профессор

Муртазозода Джамшед Доктор юридических наук, профессор

Сайдали Доктор юридических наук, профессор,

Насриддинзода член-корр. НАНТ

Эмомали Сайфиддин Доктор юридических наук, профессор

Рахмон Дилшод Сафарбек Доктор юридических наук, профессор

Сотиволдиев Доктор юридических наук, профессор

Рустам Шарофович Доктор юридических наук, профессор

Шарипов Тақдиршо Доктор юридических наук, профессор

Шарифович

23.00.00 – Политология

Зокиров Гулмахмад Нозимович Доктор политических наук, профессор

Курбонов Абдурахмон Доктор философских наук, профессор

Шерович Доктор философских наук, профессор

Махмадизода Нозим Доктор политических наук, профессор,

Давлатмурод член-корр. АН РТ

Муъаммад Абдурахмон Навруз Доктор политических наук, профессор

Нуриддинов Раймалихон Доктор политических наук, профессор

Шахбозович Доктор политических наук, профессор

Поцелуев Сергей Петрович Доктор политических наук, профессор

Сафарализода Худжамурод (Российская Федерация)

Куддуси Кандидат политических наук, доцент

Сафранчук Иван Алексеевич Кандидат политических наук

(Российская Федерация)

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016.

Журнал принимает научные статьи по следующим научным специальностям:

В области экономических наук: 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

В области юридических наук: 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

В области политических наук: 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.

Серия социально-экономических и общественных наук.

– 2021. – №7.

ISSN 2413-5151

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.

Свидетельство №181/ЖР-97 от 19.02.2021 г.

Журнал подготавливается к изданию

в Издательском центре ТНУ.

Адрес Издательского центра:

734025, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
Founder of the journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 2012. Issued 10 times a year.

CHIEF EDITOR:

KHUSHVAKHTZODA

KOBILDZHON

KHUSHVAKHT

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov Safarmamad

Muborakshoevich

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo

Doctor of Economic Sciences, Professor, Rector of the Tajik National University

Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University

Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

08.00.00 - Economy

Ganiev Tavarali Boboevich

Doctor of Economic Sciences, Professor

Doctor of Economic Sciences, Professor

Davlatzoda Kudrat Kambar

Chaya Vladimir Tigranovich

Doctor of Economic Sciences, Professor
(Russian Federation)

Doctor of Economic Sciences, Professor

Ibrohimzoda Ilhomuddin

Rajabali

Isainov Khisain Rakhimovich

Israilov Mukash Israilovich

Doctor of Economic Sciences, Professor

Doctor of Economic Sciences, Professor
(Kyrgyz Republic)

Kalemulloev Munir Vohidovich

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

Kodirzoda Dilovar Bahridin

Nizomov Samariddin

Fakhrievich

Nizomova Tuhfamo Davlatovna

Odinaev Hayot Abdukhakovich

Faizulloev Mashrab

Kurbonaliyevich

Shamsov Ilyos Safarovich

Umarov Khojamuhammad

Doctor of Economic Sciences, Professor

Doctor of Economic Sciences, Professor

Doctor of Economic Sciences, Professor

Doctor of Economic Sciences, Professor

Doctor of Economic Sciences, Professor

Doctor of Economic Sciences, Professor

Doctor of Economic Sciences, Professor

Doctor of Economic Sciences, Professor

12.00.00 – Jurisprudence

Azizzoda Ubaydullo Abdullo

Gayurov Shukrullo

Karomatulloevich

Dinorshoev Aziz Musoevich

Murtazozoda Jamshed Saidali

Nasriddinzoda Emomali

Saifiddin

Doctor of Law, Professor

Doctor of Law, Professor

Doctor of Law, Professor

Doctor of Law, Professor

Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan (NAST)

Doctor of Law, Professor

Doctor of Law, Professor

Doctor of Law, Professor

23.00.00 – Political sciences

Zokirov Gulmahmad

Nozimovich

Kurbonov Abdurakhmon

Sherovich

Mahmadizoda Nozim

Davlatmurod

Muhammad Abdurahmon

Navruz

Nuriddinov Raimalikhon

Shahbozovich

Potceluev Sergey Petrovich

Doctor of Political Sciences, Professor,

Doctor of Philosophy, Professor

Doctor of Philosophy, Professor

Doctor of Political Sciences, Professor,
Corresponding Member of the NAST

Doctor of Political Sciences, Professor

Doctor of Political Sciences, Professor
(Russian Federation)

Candidate of Political Sciences

Candidate of Political Sciences, Associate

Professor (Russian Federation)

Safaralizoda Khujamurod

Quddusi

Safranchuk Ivan Alekseevich

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016.

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:

In the field of economic sciences: 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

In the field of jurisprudence: 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

In the field of political sciences: 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin of the Tajik National University.
Series of economic and social sciences

– 2021. – №7.

ISSN 2413-5151

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication

in the Publishing Center of TNU.

Address of the Publishing Center:

17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025,

Republic of Tajikistan,

Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Tel.: (+992 37) 227-74-41

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Низомов С.Ф., Файзуллоев А.Х.

**Таджикский национальный университет,
Российско-Таджикский (славянский) университет**

В условиях открытой экономики организация учета и анализа считается объективной необходимостью, поскольку позволяет сформулировать необходимую информацию об аспектах деятельности предприятия и анализировать их, что составляет основу научно-обоснованного планирования и прогнозирования.

По результатам анализа имеющиеся отклонения должны быть выявлены и устранены, а также должны быть приняты соответствующие оптимальные управленческие решения. Основная задача современной практики учета, анализа и управления заключается в обработке и реализации тех решений, которые направлены на достижение финансово-экономической устойчивости и повышение эффективности деятельности сельскохозяйственных предприятий.

В связи с этим, проблема создания системы, охватывающей вопросы организации учета и анализа, является весьма актуальной.

В управленческой деятельности сельскохозяйственных предприятий основную роль играет бухгалтерский учет. В связи с этим, в нынешних условиях бухгалтер является не только специалистом по регистрации совершившихся фактов хозяйственной жизни, но и специалистом, способным воспринимать и оценивать всевозможные явления, а также способным их прогнозировать и предложить пути их развития.

Что касается общих вопросов учета и анализа, как основных функций управления, а также периодов реализации этих функций, то необходимо объединение их в единую систему, имеющую общую цель, то есть в учетно-аналитическую систему.

Комплексный анализ с учетом особенностей деятельности предприятия в процессе функционирования учетно-аналитической системы считается связующим звеном методического процесса. Поскольку учет является информационной основой анализа и аудита и, наряду с этим, находится с ними в прямой и обратной линии связи (рис 1).

**Рисунок 1. Бухгалтерский учет как управленческая функция
Picture 1. Accounting as a management function**

где: — движение информации; —
- обратная связь. - - - - -
Источник: разработан авторами.

Планирование - это определение поставленных предприятием целей и задач, конечных результатов его деятельности и выбор путей их достижения. При планировании оценивается оптимальность значений основных показателей деятельности предприятия (1). Предприятие осуществляет свою деятельность на основании разработанных научно-обоснованных текущих и перспективных планов.

Учет регистрирует совершенные хозяйственные операции в процессе деятельности предприятия (2) и формирует итоговые показатели фактического выполнения планов (3).

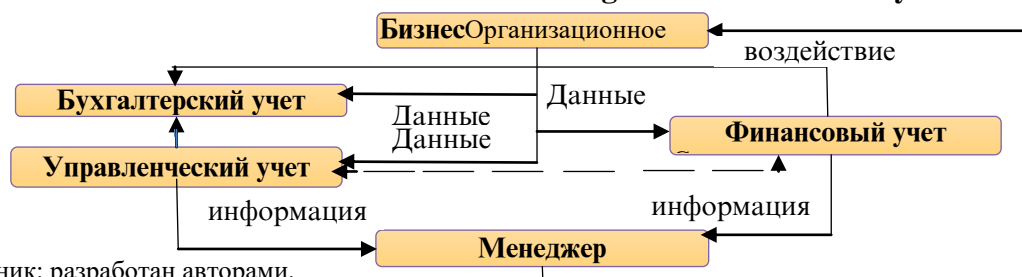
Анализ хозяйственной деятельности проводится путем сравнения плановых показателей (4) с учетными (фактическими), что обеспечивает выявление отклонений (5). Полученная информация об отклонениях используется для принятия управленческих решений (6) и систематизации действий относительно объекта управления (7). Кроме того, в процессе анализа формируется информация, необходимая для планирования деятельности предприятия в будущем.

Бухгалтер обязан указать структуру источников формирования средств предприятия в перспективе. Такую качественную аналитическую информацию может подготовить только бухгалтер, хорошо знающий этапы учетно-аналитической системы и способный применять их на практике.

На предприятиях контроль и экономический анализ считаются основными функциями управления экономикой. В качестве необходимого условия для успешной реализации этих функций некоторые ученые предлагают организацию отдельной подсистемы, объединяющей функции бухгалтера и экономиста.

Наряду с этим, основным источником информации для управления предприятием является бухгалтерская служба, в рамках которой формируется и предоставляется учетная информация, а также любые другие службы, отделы и подразделения, предоставляющие оперативную информацию в рамках оперативного учета. В связи с этим, бухгалтерский и оперативный учет можно назвать начальным уровнем подготовки информации для обработки и принятия управленческих решений, а анализ и оценку - вторым и последующим уровнем (рис. 2).

Рисунок 2. Независимая (прямолинейная) и обратная связь учетно-аналитической системы в механизме функционирования хозяйствующего субъекта
Picture 2. Independent (straight-line) and feedback of the accounting-analytical system in the mechanism of functioning of the business entity

Источник: разработан авторами.

М.А. Вахрушина сущность учетно-аналитической системы видит в процессе «сбора, обработки и передачи финансовой и нефинансовой информации, необходимой управленческому персоналу для контроля и планирования за производственно-экономической деятельностью организации, измерения и оценки полученных результатов» [4,с.245].

По смыслу аналогичную трактовку дают Е.А. Иванов и Н.Т. Лабынцев: учетно-аналитическая система «интегрированная система, сопровождающая менеджмент и подготавливающая базис влияющих мероприятий на производственные процессы экономического субъекта в единстве взаимодействия учетных, аналитических и контрольных подсистем» [6; 7].

К.Х. Барфиев создание учетно-аналитической системы в сельскохозяйственных предприятиях позволит рационально управлять производственно-хозяйственной деятельностью, а также снизить производственные затраты, что в конечном итоге приведет к снижению себестоимости выпускаемой продукции, являющейся основным рычагом, влияющим на уровень конкурентоспособности [2].

По нашему мнению, как основной элемент управления в рамках учетно-аналитической системы должна формироваться полезная информация, необходимая для принятия оптимальных управленческих решений. Сущность такой системы заключается в том, что она под одним процессом объединяет операции по учету и анализу, обеспечивает проведение управленческого анализа этого процесса, а также использование его результатов при разработке рекомендаций для принятия управленческих решений. Для этого и в учете, и в анализе должны

быть использованы передовые и эффективные методы и методики учета, оценки, контроля, планирования и анализа.

В целях повышения эффективности деятельности и обеспечения конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий в условиях рыночной экономики, в том числе продолжающегося финансово-экономического кризиса, целесообразным является организация и внедрение эффективной гибкой системы управленческого учета, планирования и внутрихозяйственного контроля их деятельности, в том числе с применением автоматизированных систем обработки и предоставления информации [14,с.302].

Оптимальному перспективному планированию развития сельскохозяйственных предприятий сопутствует тщательный экономический анализ имеющегося потенциала, текущего состояния показателей деловой активности с применением эффективных методов и методик экономического анализа, которые позволяют рассчитать максимально необходимое количество показателей, характеризующих эффективность их производственно-сбытовой деятельности. Значения этих показателей с учетом определенных тенденций, специфик и особенностей позволяет сформулировать стратегические цели по достижению устойчивого роста сельскохозяйственных предприятий. К таким показателям относятся:

- 1) динамика производства отдельных видов сельскохозяйственной продукции в натуральном выражении;
- 2) изменение цен по продаже отдельных видов сельскохозяйственной продукции на сельскохозяйственных предприятиях;
- 3) изменение цен по основным видам продукции;
- 4) динамика производства и сбыта в фактических и сопоставимых ценах в целом по сельскохозяйственным предприятиям и отдельно по структурным подразделениям;
- 5) изменение доли производства сельскохозяйственных предприятий в объеме выпуска сельхозпродукции в целом по республике;
- б) динамика общего объема производства и экспорта сельскохозяйственной продукции в сопоставимых ценах и т.д.

Но, к сожалению, разнообразие и масштабы деятельности сельскохозяйственных предприятий республики и их структурных подразделений, а также полноты и степени формирования показателей их деятельности, не позволили нам рассчитать значение некоторых из них, что, по нашему мнению, эту ситуацию можно считать препятствием для перспективного стратегического планирования развития сельскохозяйственных предприятий республики.

Диаграмма 1. Прогнозирование производства зерна сельхозпредприятиями по 2025 г.
Chart 1. Forecasting grain production by agricultural enterprises for 2025 year

Рассчитано автором на основе. Статистический ежегодник республики Таджикистан - 2019. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Стр., 290

Необходимо придерживаться мнения Олимова И.А.: «Экономический рост в сельском хозяйстве поддерживается в основном ростом объемов производства зерна, а также за счет роста продуктивности животноводства в личных приусадебных хозяйствах.

Конкурентоспособность национальных сельскохозяйственных товаропроизводителей, в общем, невысока, что вызывает некоторую обеспокоенность в условиях членства Республики Таджикистан во Всемирной торговой организации (ВТО)» [11,с.60]. Учитывая нынешние тенденции в развитии сельхозпредприятий, проведём прогнозные расчёты на предстоящие годы, то есть по 2025 год. Рассмотрим прогнозирование производства сельскохозяйственной продукции сельхозпредприятиями Республики Таджикистан.

Например, для прогнозирования производства сельскохозяйственной продукции сельхозпредприятиями нами построен тренд в виде линейной функции:

$$Y = 51,954x - 103303 \quad (1),$$

где степень достоверности аппроксимации $R^2 = 0,8854$

Аналогичным образом рассчитаны прогнозные показатели по производству прочей сельскохозяйственной продукции сельскохозяйственными предприятиями (табл.1).

Таблица 1. Показатели производства сельхозпродукции по сельскохозяйственным предприятиям по 2025 г.

Table 1. Indicators of agricultural production by agricultural enterprises for 2025 years

Показатели	2011	2013	2015	2017	2019	2021	2023	2025
Зерно в первоначальном весе т.т.	1098,2	1392,6	1392,7	1447,6	1592,1	1696,03	1799,94	1903,85
Хлопок-сырец т.т.	416,5	392,8	270	386,5	398,51	493,78	631,50	811,69
Картофель т.т.	863,1	1115,7	887,4	782,9	799,59	759,969	720,347	680,72
Овощи т.т.	1242	1490,6	1667,8	1859,1	2065,4	2268,24	2471,12	2674
Продовольственные бахчи т.т.	423,3	495,3	529,4	631,4	690,11	755,603	821,09	886,57
Плоды и ягоды т.т.	263,1	328,5	299,2	405	420,06	455,65	491,24	526,82

Рассчитано автором на основе Статистический ежегодник Республики Таджикистан - 2019. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Стр.,290

В нынешних условиях высокая мобильность внешней среды и прочие внешние факторы заставляют существенно изменить систему управления сельскохозяйственными предприятиями и их финансовыми, материальными и трудовыми ресурсами на основании оценки показателей прошлых периодов и результатов прогнозного анализа. Предотвращение кризисных ситуаций требует разработки конкретных мер с последующей их эффективной реализацией.

Таким образом, имеющийся потенциал сельскохозяйственных предприятий республики в будущем будет способствовать повышению конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции. Внедрение современных форм и методов управления деятельностью сельскохозяйственных предприятий, их ресурсами и затратами способствует повышению уровня рентабельности и их конкурентоспособности.

В будущем конкурентоспособность сельскохозяйственных предприятий также можно восстановить путем внедрения мероприятий, связанных с повышением мотивации и заинтересованности работников, принятием на работу нуждающихся в работе женщин, граждан с наименьшими уровнями дохода и т.д.

Деятельность сельскохозяйственных предприятий должна быть направлена на решение социальных проблем на селе, то есть решение проблем занятости и максимальное удовлетворение потребностей населения в продуктах питания.

Но при современной жесткой конкуренции применение комплексного и системного подхода в анализе факторов и возможностей способствует построению эффективной системы управленческого учета и контроля.

Информационным потребностям управления удовлетворяют отдельные виды учета (оперативный, бухгалтерский, статистический), исходя из единого массива первичных данных. Такой подход составляет основу структурного построения учетно-экономической работы.

Улучшения деятельности сельскохозяйственных предприятий невозможно достичь без повышения производительности труда. Единая концепция стратегического управленческого

учета и контроля предусматривает пропорциональность материального стимулирования персонала и полученных результатов. Но часто уровень заработной платы неоднозначно влияет на результаты хозяйственной деятельности, о чем свидетельствуют некоторые положения современной теории управления персоналом. Это требует исследования мотивации труда на экономически устойчивых сельскохозяйственных предприятиях и выбор критериев оценки результативности деятельности, максимально способствующих их мотивации.

Целесообразным считаем создание в масштабе сельскохозяйственных предприятий центров затрат, доходов, прибыли и инвестиций. Внедрение системы учета по центрам прибыли – это средство вовлечения управленческого аппарата крупных подразделений в процесс внедрения механизмов управленческого учета.

При этом, должна быть обеспечена конфиденциальность управленческой информации и должна быть доступна только высшему руководству. Поскольку это часто информация стратегического характера, связанная с технологией производства продукции, освоением новых рынков сбыта продукции, потенциальных поставщиков и покупателей и т.п.

Методика расчета результатов центров ответственности должна предусмотреть раздельное составление отчетности менеджерами по регулируемым (контролируемым) и нерегулируемым (неконтролируемым) показателям. Такой подход позволяет справедливо оценить результативность деятельности менеджеров центров ответственности с целью повышения их мотивации.

Создание оптимальной системы управленческого учета способствует формированию полезной информации, повышению учетно-вычислительной работы и сокращению времени принятия оптимальных управленческих решений.

Наряду с этим, сущность системы управленческого учета также выражается в обучении менеджмента, в создании условий для менеджеров для усиления своего потенциала. Внедрение элементов варианта децентрализации системы управления позволяет менеджерам, работающим на местах, принять оперативные решения, исходя из имеющихся специфики и особенностей местности, не ожидая распоряжения сверху. При этом, такие решения часто приводят к расширению производства, быстрой реализации продукции и созданию условий для предстоящей работы. Менеджер по мере поступления достоверной и полезной информации накапливает знания, существенно меняющие его восприятие картины бизнеса.

Исходя из вышеприведенных доводов, мы пришли к выводу, что создание системы управленческого учета служит объективной базой для неформализованных и усеченных процедур контроля, может стимулировать сельскохозяйственные предприятия к самоконтролю.

Обеспечивая полную защиту информации от построенных лиц, в рамках управленческого учета и отчетности, не только формируется и используется достоверная информация, но и как целостная система повышается достоверность искаженной информации, т.е. вносятся поправки в неточностях, пропусках и недоделках, имеющих место в хозяйственных процессах.

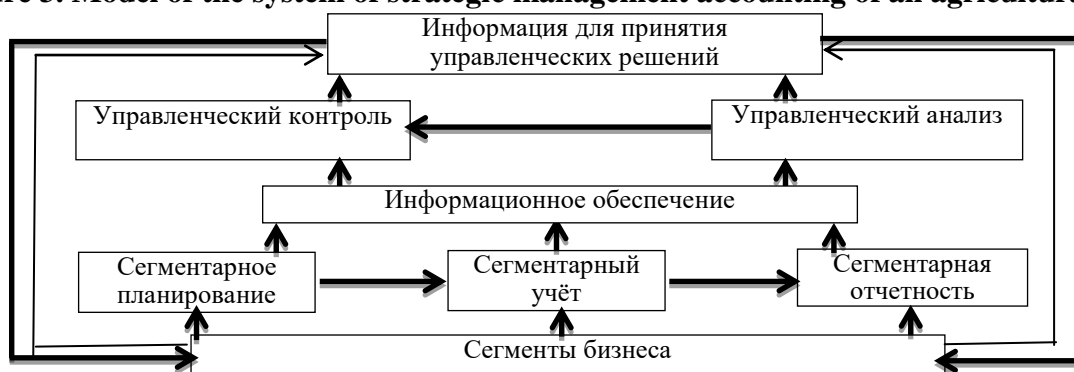
Оптимальная система стратегического управленческого учета предусматривает применение многоступенчатости в анализе (рис. 3). Анализ результатов деятельности организаций в целом и анализ деятельности центров ответственности в частности являются наиболее важными для успеха деятельности сельскохозяйственного предприятия в целом.

С целью повышения уровня результативности деятельности сельскохозяйственных предприятий, считаем целесообразным осуществить работу по делегированию организационно-методической работы, ответственности и мотивации исполнителей, как на уровне структурных подразделений, так и внутри самых подразделений, служб и отделов. Это обеспечит повышение результативности работы по отдельным участкам, а также повышение заинтересованности исполнителей и достижение поставленных целей и задач.

Хозяйственная деятельность в современных отечественных условиях ставит перед руководством новые цели и задачи. В этом случае сбор и наличие обработанной необходимой информации служит основой принятия управленческих решений. Руководству для принятия решения необходима информация в любой момент. Учетно-аналитическая система, охватывая и соблюдая требование многообразия и комплексности форм внутренней отчетности, максимально способствует этому процессу.

Рисунок 3. Модель системы стратегического управленческого учета сельскохозяйственного предприятия

Picture 3. Model of the system of strategic management accounting of an agricultural enterprise

Условные обозначения: - информационные потоки;

- обратная связь для целей управления.

Источник: разработан авторами.

Теперь раскроем отдельные вопросы построения модели стратегического управленческого учета сельскохозяйственных предприятий. Модель - это «отображение, аналог явления или процесса в основных существенных для целей исследования чертах» [12].

По нашему мнению, оптимальная модель должна учитывать все важнейшие компоненты стратегического управленческого учета, их взаимосвязи и закономерности в условиях развития сельскохозяйственных предприятий.

Стратегический управленческий учет представляет собой обширное направление, практическое внедрение которого на сельскохозяйственных предприятиях, при использовании имеющейся технологии, требует разработки системы элементов, которая способствует достижению этой цели.

И.И. Хахонова выделяет 10 ключевых факторов, необходимых при разработке системы стратегического управленческого учета, наличие которых обеспечивает успешное его внедрение на предприятии:

- 1) стратегический управленческий учет должен служить поддержкой при принятии и исполнении стратегических решений;
- 2) стратегический управленческий учет должен закрывать бреши, которые могут возникнуть в процессе передачи информации;
- 3) стратегический управленческий учет должен помогать в определении типов решений;
- 4) выбор подходящих финансовых показателей эффективности деятельности организации;
- 5) стратегический управленческий учет должен учитывать не только финансовые показатели эффективности;
- 6) стратегический управленческий учет должен снабжать менеджеров только существенной информацией;
- 7) в системе стратегического управленческого учета все затраты должны быть подразделены на регулируемые и согласованные (или обязательные);
- 8) система стратегического управленческого учета должна позволять разделить дискреционные затраты и затраты на технологические процессы;
- 9) использование метода «стандарт-кост» в системе стратегического управленческого учета должно носить стратегический оттенок;
- 10) система стратегического управленческого учета должна следовать за изменениями времени [15].

На наш взгляд, наиболее целесообразным является выделение нижеприведенных укрупненных этапов создания системы стратегического учета на сельскохозяйственном предприятии:

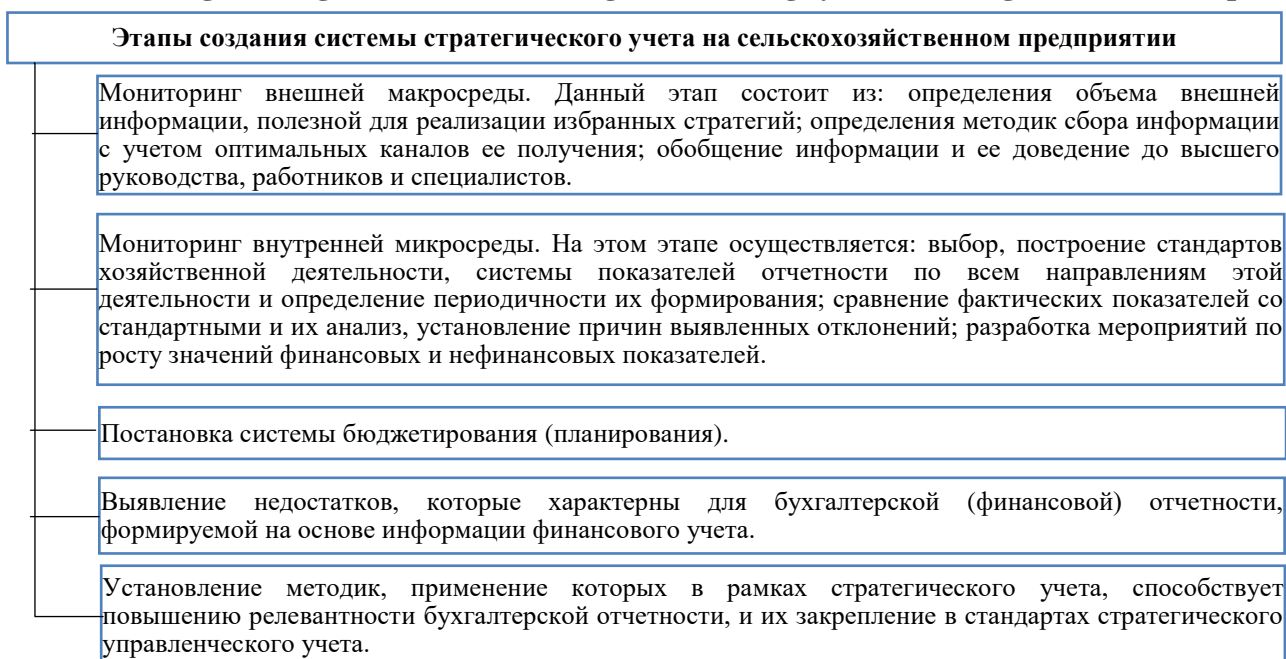
Таким образом, модель создания системы стратегического управленческого учета охватывает организацию системы мониторинга и возможность осуществления в ее рамках сбора, анализа, подготовки, интерпретации информации и прогнозирования воздействия внутренних и внешних факторов как на уровне сельскохозяйственных предприятий, так и на отраслевом уровне; инструменты стратегического управленческого учета: различные методики формирования производных отчетов, систему сбалансированных показателей эффективности и других показателей деловой активности сельскохозяйственных предприятий.

На сельскохозяйственных предприятиях для осуществления контроля за данными, формируемыми в системе стратегического управленческого учета необходимо периодическое проведение внутреннего аудита.

Следует отметить, что в рамках стратегического управленческого учета не только фиксируются хозяйственные операции, обобщаются финансовые результаты или управленцы обеспечиваются лишь внутренней информацией для принятия и обоснования стратегических управленческих решений. Стратегический управленческий учет играет комплексную роль, которая заключается в обеспечении руководства информацией обо всех сторонах деятельности предприятия, необходимой для управления этой деятельностью и контроля за развитием сельскохозяйственного предприятия в долгосрочной перспективе.

Рисунок 4. Этапы создания системы стратегического учета на сельскохозяйственном предприятии

Picture 4. Stages of organization of a strategic accounting system at an agricultural enterprise

Источник: разработан авторами

Подытоживая вышесказанное, мы пришли к выводу, что стратегический управленческий учет является относительно новым и малоизученным направлением учета на практике отечественных сельскохозяйственных предприятий и служит информационной базой принятия и обоснования стратегических управленческих решений.

Таким образом, оптимальная модель стратегического управленческого учета должна включать информацию относительно взаимосвязи между явлениями и процессами; отражение тенденций, в отношении которых предстоит принять решение; давать материалы для прогноза развития того или иного явления.

Рецензент: к.э.н., доцент Раджабов Т.Б.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алборов Р.А. Совершенствование управленческого учета в системе внутреннего управления сельскохозяйственным производством [Текст] / Р.А. Алборов, С.М. Концевая, О.П. Князева // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2012. -№2. -С.46-50.
2. Барфиев К.Х. Конкурентоспособность сельскохозяйственного производства и её учетно-аналитические основы: теория, методология, организация (на материалах Республики Таджикистан): диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук 08.00.12 - бухгалтерский учет, статистика / К.Х. Барфиев. –Бишкек, 2019. -274 с.
3. Васильева Л.С. Бухгалтерский управленческий учет: учебное пособие / Л.С. Васильева, Д.И. Ряховский, М.В. Петровская. -М.: Эксмо, 2007. -368 с.
4. Вахрушина М.А. Учетная политика в системе управленческого учета: метод формирования, практика применения [Текст] / М.А. Вахрушина, Е.Е. Лялькова. -М.: Экономист, 2008. -205 с.

5. Вахрушина, М.А. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / М.А. Вахрушина. -6-е изд., доп. и перераб. -М.: Омега-Л, 2007. -570 с.
6. Иванов И.Н. Организация производства на промышленных предприятиях: учебник [Текст] / И.Н. Иванов. -М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. -352 с.
7. Лабынцев Н.Т. Бухгалтерский учет: финансовый и управленческий: учебник [Текст] / Н.Т. Лабынцева. -М.: Финансы и Статистика, 2008. -800 с.
8. Низомов С.Ф. Управленческий учет и контроль в строительстве: теория, методология и практика. Монография / С.Ф. Низомов. -Душанбе: Сохибкор, 2013. -272 с.
9. Никандрова Л.К. Управленческий учет: учеб. пособие /Л.К. Никандрова, И.В. Гулина. -М.: МГУП имени Ивана Федорова, 2013. -170 с.
10. Николаева О.Е. Стратегический управленческий учет / О.Е. Николаева, О.В. Алексеева. -2-е изд. -М.: ЛКИ, 2008. -304 с.
11. Олимов И.А. Роль потребительской кооперации в реализации стратегии обеспечения продовольственной безопасности. Монография / И.А. Олимов. -Душанбе: Типография РТСУ, 2018. -145 с.
12. Статистический ежегодник Республики Таджикистан - 2019. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе: Издательство ООО «ТоРус», 2019. -478 с.
13. Статистический словарь / Гл. ред. М.А. Королев. - 2-е изд., перераб. и доп. -М.: Финансы и статистика, 1989. - 223 с.
14. Управленческий учет в сельском хозяйстве. Учебник / Л.И. Хоружий, О.И. Костина, Н.Н. Губернаторова, И.А. Сергеева. -М.: ИНФРА-М, 2016. -208 с.
15. Файзуллоев А.Х. Современное состояние организации учета и анализа в сельском хозяйстве / А.Х. Файзуллоев // Международный теоретический и научно-практический журнал Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2019. -№1(24). -С.296-303(0,5 п.л.)
16. Шарипов З.Р. Организация бухгалтерского учета в дехканских (фермерских) хозяйствах / З.Р. Шарипов. - Душанбе: Бебок, 2019. -159 с.

РУШДИ НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИИ СТРАТЕГӢ ДАР МАҲСУЛОТИ ХОЧАГИИ ҚИШЛОҚ

Дар мақола вазифаи ососии амалияии муосири баҳисобгирӣ, таҳлил ва идоракуни, ки дар коркард ва амалисозии он қарорхое, ки барои расидан ба устувори молиявӣ-иктисодӣ ва баландбардории самаранокии фаъолияти корхонаҳои хоҷагии қишлоқ равона шудаанд, инчунин масъалаи сохтани низоми фарогирандаи масоили ташкили баҳисобгирӣ ва таҳлил дида баромада мешаванд. Масоили такмилдиҳии низоми баҳисобгирӣ-таҳлилии онҳо бо мақсади баландбардории самаранокии истехсолоти кишоварзӣ ва фаъолияти корхонаҳои хоҷагии қишлоқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд карда мешаванд. Муаллифон масоили асосие, ки ба рушди корхонаҳои хоҷагии қишлоқ мамониат шуда, ҳалли онҳо ба ҳисоби ҳадди аксари нишондиҳандаҳое, ки тавсифкунаандаи самаранокии фаъолияти истехсолу фуруши онҳо имкон медиҳад, нишон медиҳанд. Инчунин қайд карда мешавад, ки қимати ин нишондиҳандаҳо бо дарназардошти тамоюли муайян ва хусусиятҳои ифодагари мақсадҳои стратегӣ оиди расидан ба рушди устувори корхонаҳои хоҷагии қишлоқ буда, инчунин ба таъсис ва такмили низоми самаранокии идоракуни ва таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии он имкон медиҳад. Муаллифон дар мақола ба масоили алоҳидаи сохтани амсилаи баҳисобгирӣ идоракуни стратегӣ равшанӣ андохта, инчунин марҳилаҳои ососии ташкили низоми баҳисобгирӣ идоракуни стратегиро дар корхонаҳои хоҷагии қишлоқ нишон додаанд. Ба ақидаи инҳо, амсилаи оптимали бояд ҳамаи ҷузъиҳои муҳими баҳисобгирӣ идоракуни стратегӣ, баҳамалоқамандӣ ва қонуниятҳои орқоро дар шароити рушди корхонаҳои хоҷагии қишлоқ дар бар гирад. Ҳамзамон муаллифон дуруст қайд намудаанд, ки баҳисобгирӣ идоракуни стратегӣ нақши комплексиро дар таъмини роҳбарият бо маълумот дар бораи ҳама ҷанбаҳои фаъолияти корхона мебозад, ки барои идоракуни ин фаъолият ва назорат аз болои тараққиёти корхонаҳои хоҷагии қишлоқ дар ояндаи дур мебошад.

Калидвожаҳо: низоми баҳисобгирӣ-таҳлилии, баҳисобгирӣ идоракуни, баҳисобгирӣ идоракуни стратегӣ, амсилаи, маълумоти иктисодӣ, таҳлил, истехсолоти хоҷагии қишлоқ, корхонаҳои хоҷагии қишлоқ.

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

В статье рассматриваются основная задача современной практики учета, анализа и управления, заключающаяся в обработке и реализации тех решений, которые направлены на достижение финансово-экономической устойчивости и повышение эффективности деятельности сельскохозяйственных предприятий, а также проблема создания системы, охватывающей вопросы организации учета и анализа. Отмечаются вопросы совершенствования их учетно-аналитической системы с целью повышения эффективности сельскохозяйственного производства и деятельности сельскохозяйственных предприятий в Республике Таджикистан. Авторами указаны основные проблемы, препятствующие развитию сельскохозяйственных предприятий, решение которых позволяет рассчитать максимальные показатели, характеризующие эффективность их производственно-сбытовой деятельности. Здесь отмечается, что значение этих показателей с учетом определенных тенденций, специфик и особенностей позволяет сформулировать стратегические цели по достижению устойчивого роста сельскохозяйственных предприятий, а также созданию и совершенствованию эффективной системы управления и ее учетно-аналитического обеспечения. Авторами в статье раскрыты отдельные вопросы построения модели стратегического управленческого учета, а также представлены укрупненные этапы создания системы стратегического учета на сельскохозяйственном предприятии. По их мнению, оптимальная модель должна

учитывать все важнейшие компоненты стратегического управленческого учета, их взаимосвязи и закономерности в условиях развития сельскохозяйственных предприятий. При этом авторы правильно отмечают, что стратегический управленческий учет играет комплексную роль, которая заключается в обеспечении руководства информацией обо всех сторонах деятельности предприятия, необходимой для управления этой деятельностью и контроля за развитием сельскохозяйственного предприятия в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: учетно-аналитическая система, управленческий учет, стратегический управленческий учет, модель, экономическая информация, анализ, сельскохозяйственное производство, сельскохозяйственные предприятия.

DEVELOPMENT OF A STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING SYSTEM IN AGRICULTURAL PRODUCTION

The article discusses the main task of modern practice of accounting, analysis and management, which consists in processing and implementation of those decisions aimed at achieving financial and economic stability and increasing the efficiency of agricultural enterprises, as well as the problem of creating a system covering the organization of accounting and analysis. The issues of improving their accounting and analytical system are noted in order to increase the efficiency of agricultural production and the activities of agricultural enterprises in the Republic of Tajikistan. The authors indicate the main problems hindering the development of agricultural enterprises, the solution of which allows calculating the maximum indicators characterizing the efficiency of their production and marketing activities. It is noted here that the value of these indicators, taking into account certain trends, specifics and features, makes it possible to formulate strategic goals to achieve sustainable growth of agricultural enterprises, as well as to create and improve an effective management system and its accounting and analytical support. The authors in the article disclose certain issues of building a model of strategic management accounting, and also presents the enlarged stages of creating a strategic accounting system at an agricultural enterprise. In their opinion, the optimal model should take into account all the most important components of strategic management accounting, their interrelationships and patterns in the development of agricultural enterprises. At the same time, the authors correctly point out that strategic management accounting plays a complex role, which consists in providing management with information on all aspects of the enterprise's activities, which is necessary to manage this activity and control the development of an agricultural enterprise in the long term.

Keywords: accounting and analytical system, management accounting, strategic management accounting, model, economic information, analysis, agricultural production, agricultural enterprises.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Низомов Самариддин Фахриевич* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудит. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: samaridin@mail.ru. Телефон: **934-77-33-66**

Файзуллоев Абдурузиқ Хушвақтович - Донишгоҳи славянии Руссия ва Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи баҳисобгирӣ, таҳлил ва аудит. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734000, ш. Душанбе, кӯчаи М. Турсунзода, 30. E-mail: Abdurozik_Fayzulloev@mail.ru. Телефон: **939-36-95-69**

Сведения об авторах: *Низомов Самариддин Фахриевич* - Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, доцент, заведующий кафедрой экономического анализа и аудита. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: samaridin@mail.ru. Телефон: **934-77-33-66**

Файзуллоев Абдурузиқ Хушвақтович - Российско-Таджикский (славянский) университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры учета, анализа и аудита. **Адрес:** 734000, г. Республика Таджикистан. Душанбе, улица Турсунзаде, 30. E-mail: Abdurozik_Fayzulloev@mail.ru. Телефон: **939-36-95-69**

Information about the authors: *Nizomov Samariddin Fakhrievich* - Tajik National University, Doctor of Economics, Associate Professor, Head of the Department of Economic Analysis and Audit. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: samaridin@mail.ru. Phone: **934-77-33-66**

Fayzulloev Abdurozik Khushvaktovich - Russian-Tajik (Slavic) University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer at the Department of Accounting, Analysis and Audit. **Address:** 734000, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Tursunzade street, 30. E-mail: Abdurozik_Fayzulloev@mail.ru. Phone: **939-36-95-69**

*Ганиев Р.Г.***Таджикский национальный университет**

В период становления цифровой экономики финансовые технологии, обычно называемые модным словом «финтех», широко используются во всех сферах деятельности по всему миру. Они радикально меняют ожидания и заинтересованность клиентов, поскольку обеспечивают цифровую перспективу развития общества, характеризующуюся полной оперативностью и доступностью информации о финансовых и банковских услугах, обеспечиваемую техническими устройствами, такими как смартфоны и планшеты, а также новыми информационными технологиями: большие данные, интеллектуальный анализ, Интернет вещей (IoT) и машинное обучение.

Банковские и финансовые услуги с помощью технологий FinTech оказывают как традиционные финансовые организации, так и новые компании, которые принято называть стартапами. Можно констатировать факт, что на конкурентном рынке FinTech присутствуют гибридные бизнес-модели оказания финансовых и банковских услуг. Технологический разрыв между финтех-стартапами и традиционными финансовыми организациями (банки, страховые компании и др.) стремительно сокращается.

Чтобы разработать долгосрочные стратегии развития банковских систем и понять, какие механизмы позволят изменить индустрию финансовых и банковских услуг, необходимо дать оценку не только современного состояния проблем, но и рассмотреть эволюцию FinTech в контексте теоретического осмысления изменения концепций банковских систем в мировом масштабе.

В последнее время исследование вопросов применения эволюционного подхода в экономических исследованиях породило целое научное направление, получившее название «эволюционная экономика». Эволюционная экономика, основанная на идее «естественного отбора» представляет процесс экономического развития в виде некоторой траектории, каждая ключевая точка которой определяется всей предысторией эволюции (естественного отбора) всех агентов экономических отношений [11,12]. Особое внимание при применении принципов эволюционной экономики уделяется процессам инноваций и конкуренции, проблемам обработки информации, снижения степени неопределенности характеристики экономических агентов и времени как генеральному фактору аккумуляции изменений.

Для формирования теоретических основ исследования эволюции FinTech необходимо обобщение исторического опыта развития этих технологий, в том числе: углубленное изучение эволюции банковских систем, концептуальных и методических подходов к исследованию генезиса экономических процессов и их адаптации применительно к специфике банковской деятельности.

Однако обратимся, прежде всего, к содержанию термина «эволюция FinTech». Для выявления концепта понятия «эволюция FinTech» необходимо рассмотреть сущность понятия «эволюция» и его производную «экономическая эволюция», выявить основные характеристики эволюционных процессов, протекающих в финансовой индустрии.

Определение «эволюции» в Большой советской энциклопедии формулируется в широком и узком смыслах. В широком смысле термин «эволюция» является синонимом развития, в более узком смысле «эволюция - один из основных типов развития: медленные, постепенные количественные и качественные изменения, в отличие от революции. При этом каждое новое состояние объекта имеет по сравнению с предшествующим более высокий уровень организации и дифференциации функций» [9].

Анализ определений эволюции в научной литературе свидетельствует о том, что все без исключения авторы трактуют этот термин как «непрерывный, необратимый, нелинейный процесс количественных и качественных изменений систем во времени». По мнению академика В.И. Маевского, «экономическая эволюция – это процесс роста многообразия, сложности и

продуктивности экономики за счет периодически происходящей смены технологий, продуктов, организаций и институтов» [11, с. 3].

Исходя из вышеизложенного, представляется возможным ввести следующее определение: **эволюция FinTech** представляет собой постепенный, необратимый, нелинейный процесс количественных изменений финансовой и банковской деятельности, предполагающий постепенное ее улучшение, связанный с наличием «естественного отбора» – конкуренции, процессов слияний и поглощений в финансовой индустрии, которая функционирует и развивается внутри экономических циклов.

Такая трактовка понятия «**эволюция FinTech**» предполагает для реализации исследований в этом направлении осуществление научного поиска: выявление логики процесса эволюции FinTech, формирование системы понятий и концепций, способных выразить эту логику. Решаемые задачи при этом можно классифицировать следующим образом:

- систематизация уже накопленного научного контента, эмпирических фактов, которые характеризуют эволюцию FinTech с целью последующего построения на этой основе более общих теоретических обобщений;
- формирование методологии исследования эволюции FinTech с использованием методического инструментария экономической науки;
- определение трендов развития FinTech в рамках теории эволюционной экономики, системного и синергетического подходов.

Как уже говорилось, FinTech – это относительно новая современная концепция и драйвер развития финансовой индустрии. Но сами финансовые технологии присутствуют на финансовом и банковском рынке достаточно давно. По мнению многих исследователей, развитие финансовой сферы экономики, обусловленное применением новых технологий можно датировать первой половиной XIX века [3]. Оно связано с появлением телеграфа (1838), и прокладкой первого трансатлантического кабеля в 1866 году. Вместе эти две технологические инновации заложили основу финансовой глобализации конца 1800-х годов. С точки зрения современных цифровых технологий эти два события вряд ли можно назвать значительными инновациями, однако в те времена (до завершения прокладки трансатлантического кабеля связь между Европой и Америкой) связь между континентами осуществлялась только морским путем. Скорость передачи информации, в том числе и финансовой, при этом была низкой из-за продолжительности рейсов, более того, происходили ее невосполнимые потери из-за природных явлений (штормов и кораблекрушений).

Следующим этапом развития финансовых технологий было появление банкомата. Первый банкомат был установлен в городе Энфилд, Великобритания, 27 июня 1967 года (банком Barclays Bank). Это стало возможным благодаря тому, что первый мэйнфрейм (компьютер) для коммерческого использования был построен для банка и банки стали пионерами в процессе использования компьютеров для совершенствования своей деятельности. В 2009 году Пол Волкер, бывший председатель Федеральной резервной системы США, сказал: «Самая важная финансовая и банковская инновация, которую я видел за последние 20 лет, – это банкомат, который действительно помогает людям и не требует посещения банка, и это настоящее удобство» [6]

Банкомат получил широкое признание как одна из величайших инноваций в области финансовых технологий XX века. Банкоматы – одно из первых применений информационных технологий в финансовой сфере, позволяющее финансовым учреждениям существенно сокращать расходы за счет автоматизации бизнес-процессов. Банкоматы были первой инновацией, которая ясно продемонстрировала глубокую потенциальную взаимосвязь между финансами и технологиями. Банкомат – это второй этап в эволюции FinTech. Путь к цифровизации индустрии финансовых и банковских услуг был открыт.

Арнер Д. и др. [3] определили 1987 год как переломный момент для индустрии финансовых технологий, который был связан с 2 фактами: появление мобильной связи и нового устройства – мобильного телефона и обвалом фондового рынка в «черный понедельник», связанный с использованием компьютерных программ и алгоритмов, позволяющих автоматизировать процесс торговли на фондовом рынке. Именно несовершенство алгоритмов вызвало обвал фондового рынка по всему миру. Обвал фондового рынка в «черный

понедельник» высветил строгую взаимосвязь между финансами и технологиями. И регуляторы разработали новые правила управления фондовым рынком.

До конца 80-х годов XX века коммуникации в финансовой индустрии базировались на аналоговых технологиях. В 90-е годы начался постепенный переход от аналоговых технологий к цифровым. Развитие всемирной паутины – сети Интернет и первые эксперименты с интернет-банкингом от Well Fargo в США и ING в Европе стали следующим этапом в развитии финансовых технологий. Коммуникационные технологии позволили произвести замену телеграфа сначала на факс, а затем на электронную почту и создали основу для более прочных финансовых отношений. Все это в совокупности характеризует третий этап в эволюционном развитии FinTech.

Начиная с XXI века, внутренние и внешние процессы, связанные с индустрией финансовых услуг, перешли на полную цифровизацию. Значимость инвестиций в секторе информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) показывает актуальность этой области для индустрии финансовых услуг. В XXI веке традиционные финансовые институты получили нового конкурента – финтех-компании, которые, как правило, были организованы в виде стартапов.

Мобильные устройства радикально изменили технологии банковских операций. Инициативы Fintech, основанные на цифровых технологиях распространяются очень быстро, затрагивая новые сегменты финансовой индустрии. В 2009 году Сатоши Накамото (псевдоним) представил новый тип денег под названием биткоин (Skinner 2016). Это форма цифровой валюты для выполнения транзакций без участия центральных банков или других посредников, представляющая собой вариант P2P финансовых операций.

Скорость инноваций в финансовой отрасли очень высока, и поэтому ключевые точки эволюционного развития FinTech становятся ближе. В 90-х годах Citicorp (позже Citigroup, результат слияния между Citicorp и Travelers Group) инициировал проект «Консорциум финансовых услуг» с целью продвижения и развития технологического сотрудничества с внешним миром и назвали его Fintech [6].

Начиная с конца первого десятилетия этот термин постепенно изменил свое значение, поскольку стали меняться бизнес-модели в финансовой индустрии в целом. Суть этих бизнес-моделей заключается в применении процессного подхода в финансовой и банковской деятельности, направленного на реализацию ценностных предложений, основанных на цифровых технологиях, способных предоставлять, улучшать и даже в некоторых случаях полностью реорганизовать финансовые и банковские услуги.

Характеризуя FinTech на современном этапе, можно использовать следующее аксиоматическое определение:

- Стартапы (финтех-компании);
- Использование передовых финансовых и банковских цифровых технологий в традиционных финансовых учреждениях;
- Сотрудничество стартапов и традиционных компаний, будь то финансовые учреждения или технологические фирмы.

В литературе классификация этапов «эволюции FinTech» реализована в целом ряде научных работ [1-8].

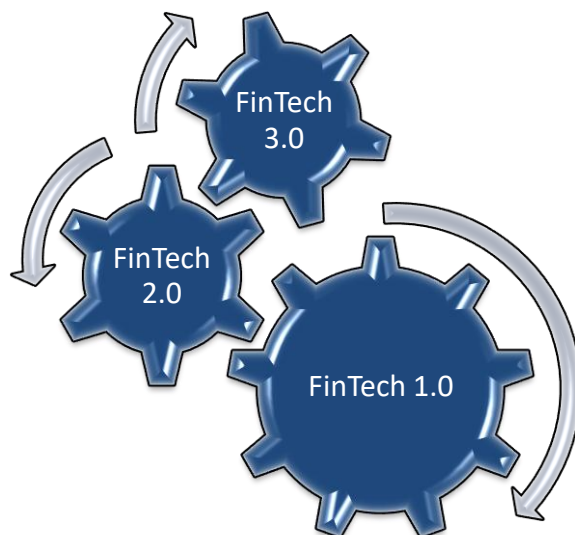
Авторы выделяют в основном три этапа развития FinTech (см. рис. 1)

FinTech 1.0: Примерно с 1866 по 1967 год финансовые и банковские услуги были основаны на аналоговых технологиях.

FinTech 2.0: С 1967 года по 2008 год развитие цифровых технологий связи и обработки транзакций все больше трансформировало аналоговые технологии, используемые в финансовой отрасли, в цифровые. В этот период развивались и начали доминировать информационные технологии в предоставлении финансовых и банковских продуктов и услуг.

FinTech 3.0: С 2008 года начался новый этап финтех-компании и традиционные финансовые организации начали предоставлять финансовые продукты и услуги напрямую предприятиям (юридическим лицам) и потребителям (физическим лицам). Срок окончания этого этапа в источниках не указан.

Рис. 1. Эволюция FinTech
Rice. 1. Evolution of FinTech

На наш взгляд, окончанием этого этапа можно считать 2018-2019 года. Именно в это время цифровизация всех сфер экономики положила начало следующего этапа, переход к которому усилила и пандемия COVID-19. Вынужденная изоляция, а в некоторых случаях и полный локдаун заставили финансовые организации всех типов собирать, интегрировать и анализировать данные в огромных масштабах и на основе интеллектуальной их обработки принимать решения об оказании финансовых и банковских услуг удаленно. Разработанные 2-3 годами ранее биометрические технологии также можно считать переломным моментом в эволюции FinTech.

FinTech 4.0: начало нового этапа с 2019-2020 года. Сущность этого этапа заключается в усилении связи:

- ✓ между оффлайн и онлайн-финансовыми и банковскими услугами и продуктами;
- ✓ между финтех-компаниями и финтех-инициативами традиционных финансовых институтов.

Этот этап с технической точки зрения характеризуется систематизацией технологических решений и появлением цифровых платформ, а с отраслевой, значительным усилением финтех-инициатив в сложившихся финансовых системах.

Необходимо отметить, что настоящий этап становится и более рискованным, поскольку увеличение взаимодействий пользователей финансовых и банковских услуг через цифровые платформы влечет резкое увеличение кибер-угроз и кибер-уязвимостей. Поэтому на этом этапе регуляторы финансовой индустрии должны усиливать не только управленческий, но и технический контроль, который должен включать обязательное тестирование на проникновение во время разработки и использования FinTech - инноваций и их результатов.

Рецензент: к.э.н., доцент Сайфуров К.

ЛИТЕРАТУРА

1. Alt R, Puschmann T (2012) The rise of customer-oriented banking: electronic markets are paving the way for change in the financial industry. *Electron Mark* 22:203–215.
2. Alt R, Sachse S (2012) Banking innovation. In: Gramlich L, Gluchowski P, Horsch A et al (eds) *Gabler Bank-Lexikon*, 14th edn. Springer Gabler, Wiesbaden, pp 161–162.
3. Arner D et al (2015) The evolution of fintech: a new post-crisis paradigm. The University of New South Wales (UNSW) and the University of Hong Kong, UNSW Law Research Paper No. 2016-62, Hong Kong, Sydney.
4. Bower JL, Christensen CM (1995) Disruptive technologies: catching the wave. *Harv Bus Rev* 73:43–53.
5. Chan CK, Lee HWJ (2005) Successful strategies in supply chain management. Idea Group, Hershey.
6. Chishti S, Barberis J (2016) *The fintech book*. Wiley, Hoboken.
7. Chuang L-M, Liu C-C, Kao H-K (2016) The adoption of fintech service: TAM perspective. *Int J Manag Adm Sci* 3:1–15.
8. Foster R (1986) *Innovation: the attacker's advantage*. Summit, New York.
9. Большая советская энциклопедия. В 30 т. -М.: Советская энциклопедия, 1969–1978.

10. Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. -М.: ВладДар, 1993.
11. Маевский В.И. Эволюционная экономическая теория и некоторые проблемы современной российской экономики // Вестник молодых ученых. Серия: экономические науки. -2001. № 1
12. Нелсон Р.Р., Уинтер С.Дж. Эволюционная теория экономических изменений / Пер. с англ. М.: Дело, 2002.
13. Основы цифровой экономики: учеб. пособие / под ред. М.И. Столбова, Е.А. Бренделевой. -М.: Науч. б-ка, 2018. – 238 с.
14. Цифровая экономика: Коллективная монография / И.А. Павлинов, Л.К. Скородова, Е.И. Павлинова [и др.]; Приднестр. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко, Рыбницкий фил. – Рыбница: ПГУ, 2019/ - С. 34-40.
15. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / предисл. В. С. Автономова. [Текст]. -М.: ЭКСМО, 2007. -864 с. -(Антология экономической мысли).

ТАҲАВВУЛОТИ FINTESH ДАР ЗАМИНАИ КОНСЕПСИЯИ РУШДИ ҶАҲОНИИ САНОАТИ МОЛИЯВИИ ХИЗМАТРАСОНИИ БОНКӢ

Мақолаи мазкур ба омӯзиши таҳаввулоти FinTech дар заминаи консепсияҳои рушди ҷаҳони саноати молиявии хизматрасони бонкӣ бахшида шудааст. Мақсади мақола аз истифодаи муносибати эволюсионӣ дар таҳлили ҳадафи технологияҳои молиявӣ мебошад, ки дар вақтҳои охир FinTech ном бурда мешавад. Дар рӯзҳои охир омӯзиши масъалаҳои истифодаи муносибати эволюсионӣ дар таҳқиқоти иқтисодӣ ба самти тамоми илм ихтилоф ба вучуд овардааст, ки номи иқтисоди эволюсиониро ба худ гирифтааст. Иқтисодиёти эволюсионӣ, ки дар асоси ғояи "интиҳоби табиӣ" ҷараёни рушди иқтисодиҳо дар шакли траекторияи муайян ифода мекунад, ки ҳар як нуктаи назарраси он бо тамоми таърихи таҳаввули (интиҳоби табиӣ) ҳама агентҳои иқтисодӣ муайян карда мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба истифодаи принципҳои иқтисодиёти эволюсионӣ, масъалаҳои муҳими коркарди иттилоот, паст кардани дараҷаи номуайянии хусусиятҳои агентҳои иқтисодӣ ва вақт, ҳамчун омилҳои умумии ҷамъовари тағйирот. Бояд қайд кард, ки марҳилаи кунунӣ бештар хатарнок мегардад, зеро афзоиши фаъолияти байниҳамдигарии истифодабарандагони хизматрасониҳои молиявӣ ва бонкӣ ба воситаи платформаҳои рақамӣ боиси афзоиши шадиди кибер-хатарҳо ва кибер-осебпазирӣ мегардад. Аз ин рӯ, дар ин давра танзимгарони саноати молиявӣ бояд на танҳо назорати идоракунии, балки назорати техникаро ҳам афзоиш диҳанд, ки бояд санҷиши ҳатмии воридшавандаро дар тури таҳия ва истифодаи навоариҳои FinTech ва натиҷаҳои онҳоро дар бар гирад.

Калидвожаҳо: Fintech, P2P-қарздиҳӣ, раванди тичорат, ҳамкорӣ, навгонӣ, технологияҳои молиявӣ, технологияи рақамӣ, навгониҳо дар саноати хизматрасониҳои молиявӣ.

ЭВОЛЮЦИЯ FINTESH В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИЙ МИРОВОГО РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОЙ ИНДУСТРИИ БАНКОВСКИХ УСЛУГ

Статья посвящена изучению эволюции FinTech в контексте концепций мирового развития финансовой индустрии банковских услуг. Целью статьи является применение эволюционного подхода в анализе генезиса финансовых технологий, которые в последнее время принято называть FinTech. В последнее время исследование вопросов применения эволюционного подхода в экономических исследованиях породило целое научное направление, получившее название «эволюционная экономика». Эволюционная экономика, основанная на идее «естественного отбора», представляет процесс экономического развития в виде некоторой траектории, каждая ключевая точка которой определяется всей предысторией эволюции (естественного отбора) всех агентов экономических отношений. Особое внимание при применении принципов эволюционной экономики уделяется процессам инноваций и конкуренции, проблемам обработки информации, снижения степени неопределенности характеристики экономических агентов и времени как генеральному фактору аккумуляции изменений. Необходимо отметить, что настоящий этап становится и более рискованным, поскольку увеличение взаимодействий пользователей финансовых и банковских услуг через цифровые платформы влечет резкое увеличение кибер-угроз и кибер-уязвимостей. Поэтому на этом этапе регуляторы финансовой индустрии должны усиливать не только управленческий, но и технический контроль, который должен включать обязательное тестирование на проникновение во время разработки и использования FinTech - инноваций и их результатов.

Ключевые слова: FinTech, P2P-кредитование, бизнес-процесс, сотрудничество, инновации, финансовые технологии, цифровые технологии, инновации в индустрии финансовых услуг

EVOLUTION OF FINTECH IN THE CONTEXT OF THE CONCEPTS OF THE GLOBAL DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL INDUSTRY OF BANKING SERVICES

The article is devoted to the study of the evolution of FinTech in the context of the concepts of the global development of the financial industry of banking services. The purpose of the article is to apply an evolutionary approach to the analysis of the genesis of financial technologies, which are now commonly called FinTech. Recently, the study of the application of the evolutionary approach in economic research has given rise to a whole scientific direction, called evolutionary economics. Evolutionary economics, based on the idea of "natural selection", represents the process of economic development in the form of a certain trajectory, each key point of which is determined by the entire prehistory of the evolution (natural selection) of all agents of economic relations. When applying the principles of evolutionary economics, special attention is paid to the processes of innovation and competition, the problems of information processing, reducing the degree of uncertainty in the characteristics of economic agents and time, as a general factor in the accumulation of changes. It should be noted that this stage is becoming more risky, as the increase in the interaction of users of financial and banking services through digital platforms leads to a sharp increase in cyber threats and cyber vulnerabilities. Therefore, at this stage, financial industry regulators should strengthen not only managerial, but also

technical control, which should include mandatory penetration testing, during the development and use of FinTech innovations and their results.

Keywords: FinTech, P2P crediting, business process, cooperation, innovation, financial technologies, digital technologies, innovations in the financial services industry

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ганиев Рустам Гафурович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии назарияи иқтисод. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: ramzes22_84@mail.ru. Телефон: (+992) 940-22-00-01

Сведение об авторе: *Ганиев Рустам Гафурович* - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент общеуниверситетской кафедры экономической теории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. E-mail: ramzes22_84@mail.ru. Телефон: (+992) 940-22-00-01

Information about the author: *Ganiev Rustam Gafurovich* – Tajik National University, candidate of economic sciences, associate professor of the university-wide department of economic theory. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: ramzes22_84@mail.ru. Phone: (+992) 940-22-00-01

ВОПРОСЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ ГЕОЛОГОРАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Холов Т.Т.

Таджикский национальный университет

В современных условиях глобализации мировой экономики, структурное и инвестиционно-инновационное преобразование промышленности должно основываться на эффективном использовании богатых природных ресурсов страны, развитии промышленного производства, связи науки с производством, применений новых, неэнергоёмких и эффективных технологий, организации производства новой продукции, увеличении валовой добавленной стоимости, импортзамещении и увеличении экспорта.

Для осуществления этих направлений необходимо обеспечить устойчивое и сбалансированное развитие минерально-сырьевой базы для обеспечения текущего и перспективного спроса добывающей и металлургической промышленности в минеральном сырье.

Дальнейшее развитие экономики Таджикистана в большей степени зависит от эффективного использования имеющихся (разработанных) богатых природных ресурсов, выявления новых месторождений природных запасов и развития их промышленного освоения.

В настоящее время формирование минерально-сырьевой базы, её расширенное и эффективное использование как одного из механизмов обеспечения расширенного воспроизводства находится на стадии становления и первоначальной стадии формирования. Её становление и развитие в будущем может способствовать дальнейшему развитию и укреплению минерально-сырьевой базы металлургии страны и горнорудной промышленности, а также решению многих социально-экономических проблем.

Разведка, подготовка и дальнейшее развитие промышленного освоения полезных ископаемых, которые на сегодня обеспечивают развитие приоритетных направлений горнорудной отрасли республики, в том числе: месторождения цветных, черных, драгоценных и редких металлов, радиоактивного сырья, драгоценных и облицовочных камней, агропромышленного сырья, строительных материалов и др. позволит создать новые рабочие места и обеспечить качественный скачок в развитии отрасли и на этой основе повысить благосостояние работающих.

Для достижения этих целей необходимо выполнение следующих важных задач:

- целенаправленное и комплексное изучение недр в целях расширения минерально-сырьевой базы;
- выбор перспективных площадей для проведения геологоразведочных работ для открытия новых месторождений глинозема, цветных, черных, драгоценных и редких металлов, радиоактивного сырья, флюорита, сырья для химической промышленности;
- при крайней ограниченности бюджетного финансирования, создавать благоприятный инвестиционный и разрешительный (лицензионный) климат для привлечения прямых иностранных инвестиций;
- осуществление мероприятий, направленных на обеспечение потребности промышленности в минерально-сырьевых ресурсах и прироста разведанных запасов полезных ископаемых;
- обеспечение и организация обучения, подготовки и повышения квалификации специалистов отрасли;
- последовательная разработка целевых отраслевых и региональных программ и кластеров для развития запасов минеральных ресурсов, их промышленного освоения и глубокой переработки продукции в металлургии и машиностроении.

Одновременно с этим, необходимо привлечение всё больших инвестиций, посредством отечественных и иностранных компаний, с целью импорта новой техники и технологии, постепенного увеличения производства конечной продукции в добывающей и металлургической промышленности.

Данные преобразования необходимы для создания нового порядка управления отраслью, в котором компетенция и задачи всех заинтересованных сторон будут определены в целях обеспечения прозрачных и устойчивых взаимоотношений между государством и пользователями недр, создания благоприятного инвестиционного и инновационного климата, а также устойчивой основы по упрощению системы доступа к природным ресурсам, связанной с лицензированием недропользования.

Проблемы формирования минерально-сырьевой базы отрасли как одного из факторов производства и экономических ресурсов, ее комплексное освоение в период трансформации экономической системы в Республике Таджикистан, требуют разработки и постоянного совершенствования целенаправленной и научно обоснованной институциональной, инновационной, инвестиционной и индустриальной стратегии развития республики.

Этот процесс требует серьезного преобразования законодательства и политики регулирования, поскольку сегодня действующее законодательство страны в этом направлении не в полной мере отвечает требованиям времени и должно совершенствоваться с учетом передового опыта других стран и защиты интересов государства и предпринимателей в области использования недр.

Для чего необходимо привлечение всё больших инвестиций и инноваций, посредством отечественных и иностранных компаний, на геологоразведочные работы, импорт новой техники и технологий, и постепенное увеличение производства конечной продукции, особенно на основе переработки руд и концентратов минерального сырья [10].

В целях развития отраслей горно-металлургической промышленности на основе использования местных минеральных ресурсов, Правительством Республики приняты «Государственная программа развития геологической отрасли Республики Таджикистан на 2012-2020 годы» [3], «Программа геологической разведки, добычи и переработки урана на 2009-2020 гг.» [7], «Государственная программа изучения и оценки запасов редких металлов на 2016-2026 годы» [2], «Стратегия развития промышленности в Республике Таджикистан на период до 2030 года» [13], «Программа развития цветной и черной металлургии в Республике Таджикистан на период до 2025 года» [8], «План мероприятий по оздоровлению финансово-экономического положения государственного унитарного предприятия «Таджикская Алюминиевая Компания» на 2016-2018 годы» [6] и другие отраслевые программы.

Природно-ресурсный потенциал недр Республики Таджикистан обуславливает необходимость приоритетного освоения и развития минерально-сырьевой базы и, на этой базе, развитие действующих мощностей, создания новых крупных предприятий горно-металлургической промышленности.

Дальнейшее индустриальное развитие экономики Таджикистана в большей степени зависит от наращивания запасов минерально-природных ресурсов и их эффективного использования, и развития их промышленного производства до конечной продукции.

Финансовые механизмы инновационного развития и ускоренная индустриализации отраслей горно-металлургической промышленности должно опираться и развиваться в основном по следующим основным направлениям:

1. Постоянное наращивание запасов минерально-сырьевых ресурсов путем организации и развитие геологоразведочных работ за счет бюджетного финансирования предварительной разведки и внешнего финансирования детальной разведки месторождений.

2. Восстановление недействующих (простаивающих) предприятий, развитие и расширение производственной деятельности действующих предприятий, а также организация новых высокотехнологических предприятий по разработке минерально-сырьевых ресурсов, в целях получения конечной продукции.

3. Обеспечение нужд предприятий металлообработки и машиностроения, черных, цветных, благородных и редких металлов, в целях увеличения ассортимента выпускаемой продукции для покрытия нужд внутренних потребителей.

4. Обеспечение импортозамещения и экспорта конечной продукции с высокой добавленной стоимостью и др. [14].

Насыщенность недр Республики Таджикистан полезными ископаемыми и возможные перспективы развития геологоразведочных работ, позволяют рассматривать их как один из

актуальных факторов (потенциалов) экономического и индустриального развития страны.

Незначительное их реальное участие в процессах формирования производственно-экономических и социально-экономических отношений, а также потенциальные возможности использования этих факторов для достижения поставленных целей, путем разработки механизмов эффективного и рационального их использования, обуславливают активизацию процессов ускоренного индустриального развития горнорудной промышленности страны.

В настоящее время для увеличения запасов минерально-сырьевых ресурсов (геологоразведочные работы, направленные на увеличение запасов) используют следующие источники финансирования:

- финансирование из государственного бюджета;
- финансирование геологоразведочных работ за счет собственных средств горнорудных предприятий по договорам со специализированными геологоразведочными организациями;
- финансирование геологоразведочных работ за счет собственных средств предприятий собственными силами;
- прямые иностранные инвестиции;
- совместные инвестиции.

Анализ источников финансирования по наращиванию запасов минерально-сырьевых ресурсов, путем организации и развития геологоразведочных работ, приведены в таблице №1 [4; 1].

Данные таблицы показывают, что доля общего объема выполненных работ Главным геологическим Управлением при Правительстве Республики Таджикистан за 2007-2018 годы составляет незначительную сумму, т.е. в пределах максимум от 0,75 до 1,0% к общему объему валового внутреннего продукта (ВВП) страны.

При этом, чисто геологоразведочные работы, за счет средств государственного бюджета за эти годы, составляли всегда меньше в три – пять раз от общего объема выполненных работ, или около 0,1-0,2% от ВВП, что свидетельствует о крайне недостаточном финансировании геологоразведочных работ (ГРР) за счет бюджетных средств.

Финансирование ГРР из средств государственного бюджета за исследуемый период в действующих ценах, увеличилось в 7,1 раз, при увеличении ВВП в 5,3 раза. При этом, финансирование из бюджета на ГРР составило от 0,11% до 0,24% от ВВП, что крайне недостаточно для расширения минерально-сырьевой базы страны.

Выполненные работы хозяйственным способом были почти в два раза больше бюджетных средств, которые, в основном, составили оказание различных работ и услуг, не связанных с ГРР (негеологическое бурение, строительство и ремонт мостов, дорог и др.).

Главным геологическим управлением при Правительстве Республики Таджикистан ежегодно оплачиваются налоги почти равные сумме финансирования из бюджета на ГРР, на основе чего можно предполагать, что они существуют за счет самокупаемости на содержание Центрального аппарата и аппаратов региональных и целевых геологических служб.

В связи с этим, не обеспечивается выполнение ранее принятых государственных программ: «Государственная программа развития геологической отрасли Республики Таджикистан на 2012-2020 годы», «Программа геологической разведки, добычи и переработки урана на 2009-2020 гг.», «Государственная программа изучения и оценки запасов редких металлов на 2016-2026 годы», планы работ геологических экспедиций и др.

Анализ финансирования геологоразведочных работ в Республике Таджикистан по источникам их финансирования за 2012-2018 годы, приведен в таблице №2 [4; 1].

Данные таблицы свидетельствуют о том, что иностранные инвестиции за эти годы доминировали по объемам выполненных ГРР, составляя от 84,7% до 96,2% инвестиций ежегодно, за исключением 2017 и 2018 годов, где они несколько уменьшились и составили, соответственно, 19,2% и 50,4%.

Пик иностранных инвестиций наблюдался в 2014 году с объемом расходов в сумме 106 722 тысяч долларов США, что является хорошим показателем в мировой практике.

Однако уже в 2015 и 2016 годах иностранные инвестиции на ГРР уменьшились в разы и составили приблизительно уровень 2012 года. Крайне низкое привлечение иностранных инвестиций на ГРР наблюдалось в 2017 году, которые составили 718 тысяч долларов США, или

в 148,6 раза меньше уровня 2014 года. В 2018 году они составили 3015,0 тыс. долл. США, или в 35,4 раза меньше уровня 2014 года. Необходимо отметить, что иностранные инвестиции на ГРР в 2014 году в 58,5 раз превысили уровень бюджетного финансирования, а за 2017 год уменьшились в 0,5 раза.

По нашей оценке, причиной этого послужило введение крайне высоких минимальных размеров бонуса коммерческого обнаружения и подписного бонуса на геологические запасы отдельно для каждого заключаемого контракта на недропользование, утвержденных Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 августа 2011 года №426, а также нормы роялти (налога) на добычу.

Данное институциональное решения послужило причиной многократного уменьшения сумм привлечения иностранных инвестиций на развитие геологического изучения недр республики для увеличения запасов полезных ископаемых.

Наращивание запасов полезных ископаемых и их дальнейшее использование улучшили бы инвестиционный и инновационный климат республики и способствовали дальнейшему развитию горнорудной и металлургической промышленности.

Таблица 1. Показатели финансирования геологической отрасли РТ за 2007-2018 годы (в действующих ценах тысяч сомони)
Table 1. Indicators of financing the geological industry of the RT for 2007-2018 (in current prices, thousands of somoni)

Годы	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2018 к 2007 в разы
Источники финансирования													
Государственный бюджет	1 900	2 180	3 900	2 400	3 200	7 300	7 900	9 000	11 000	13 000	13 000	135 00	7,1 раз
За счет договорных работ	4 115	5 428	6 224	8 330	9 871	9 876	11 131	12 176	12 881	12 352	13628	135 62	3,3 раз
Подрядные работы	93	53	359	135	911	54	98	18	150	442	323	351	3,8 раз
Вып. работы хоз. способом	5 922	7 555	9 765	10 595	12 159	17 121	18952	21 158	23 731	24 910	26 306	244 87	4,1 раз
Итого	12 030	15 216	20 248	21 460	26 141	34 351	38 081	42 352	47 762	50704	53 257	519 00	4,4 раз
ВВП (в ценах соотв. лет), млн. сомони	12804	17706	20628	24707	30071	36163	40525	45606	48401	54479	61093	68448	5,3 раз
Финансирование из госбюджета в % от ВВП	0,15	0,12	0,19	0,10	0,11	0,20	0,19	0,20	0,23	0,24	0,21	0,20	
Итого в % от ВВП	0,94	0,86	0,98	0,87	0,87	0,95	0,94	0,93	0,99	0,93	0,87	0,75	
Оплачено налогов	1 231	1 864	2 147	2 334	3 338	4 867	6 482	6 644	7 416	7 244	8 557	824 1	7 раз

Источник: информация Главного геологического управления при Правительстве РТ, статистический сборник «Агентство по статистике при Президенте РТ, 25 лет независимости РТ, 2019 г.» и расчеты автора.

Необходимо подчеркнуть, что главная цель промышленной политики должна заключаться в наращивании производственного потенциала наиболее перспективных отраслей производства (к которым безусловно относится горнорудная промышленность); в государственной поддержке тех производств, которые содержат в себе элементы развития; в восстановлении научно-технического и кадрового потенциала; в подготовке и повышении квалификации промышленных кадров; в создании благоприятного инвестиционного климата для развития в перспективе отрасли промышленности с элементами инновационного фактора.

Таблица 2. Финансирование геологоразведочных работ в РТ по источникам их финансирование за 2011-2018 годы (в тысячах сомони и тысяч долларов США)
Table 2. Financing of geological exploration in the RT by sources of financing for 2011-2018 (in thousand somoni and thousand US dollars)

Источники финансирования	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Государственный бюджет (сомони)	3 200	7 300	7 900	9 000	11 000	13 000	13 000	13500
Курс сомони к долл. США	4,6096	4,7627	4,7642	4,9349	6,1645	7,8762	8,8211	9,15
Гос. бюджет в долл. США	694	1 532	1 658	1 824	1 784	1 650	1473	1475
За счет договорных работ (сомони)	9 871	9 876	11 131	12 176	12 881	12 352	13628	13562
За счет договорных работ в долл. США	2 141	2 073	2 336	2 467	2089	1 568	1544	1482
Иностранные инвестиции на деятельность по проведению ГРП и изысканий (без научных исследований и разработок) в долл. США	19 576	26 987	23029	106 722	62 932	17 854	718	3015
Всего в долл. США	22411	30592	27023	111013	66805	21072	3735	5972
Из них в % к всему: госбюджет	3,1	5,0	6,1	1,6	2,7	7,8	39,4	24,7
-договорные работы	9,6	6,8	8,4	2,2	3,1	7,4	41,4	24,8
-иностранные инвестиции	87,3	88,2	85,5	96,2	94,1	84,7	19,2	50,4
Соотношение иностранных инвестиций к бюджетному финансированию	28,2 раз	17,6 раз	13,9 раз	58,5 раз	37,4 раз	10,8 раз	0,5 раз	2,0 раз

Источник: информация Главного геологического управления при Правительстве РТ. Статистический сборник ВЭД за 2012-2019 годы и расчеты автора.

Под активной промышленной политикой, как правило, подразумевается комплекс целевых мер воздействия на экономические процессы в промышленном секторе для достижения качественных темпов экономического роста и высокой конкурентоспособности, путем глубокой модернизации и инновационного развития [10].

Общеизвестно, что во многих странах на промышленность приходится основная масса валового внутреннего продукта, отрасль создает условия для развития материально-технической базы других отраслей, способствует решению социальных проблем, обеспечивает приток твердой валюты в экономику страны и, самое главное - создает новые рабочие места.

Качество экономического роста и его динамика, решение сложных социально-экономических проблем страны, повышение уровня жизни населения, сокращение масштабов бедности, в решающей степени, определяются характером развития промышленности, наличием прогрессивных сдвигов в его отраслевой, технологической и интеллектуальной структуре.

Улучшение ситуации в промышленности и ее структурная перестройка, нацеленная на повышение доли производства с более высоким удельным весом добавленной стоимости в выпуске продукции, должна стать главной целью активной промышленной политики. Именно поэтому на восстановлении и развитии этой отрасли должно быть сосредоточено главное внимание на всех уровнях управления. Иначе Таджикистан навсегда останется на обочине мировой экономики [15].

В Республике за годы независимости, согласно инвестиционных соглашений созданы новые совместные предприятия по производству продукции драгоценных и цветных металлов с иностранными компаниями.

В результате достигнуто многократное увеличение объемов их производства, создание новых высокотехнологических и эффективных предприятий и увеличение экспорта их продукции.

Социально-экономическое развитие Таджикистана тесно связано с уровнем технико-технологического развития промышленности, которая играет определяющую роль в

совершенствовании материального и нематериального производства общества, особенно в формировании доходов населения и пополнении государственного бюджета, обеспечении потребностей страны в отечественной промышленной продукции и привлечении трудоспособного населения в производство.

За годы независимости промышленность Таджикистана приобрела статус, свойственный независимому государству. Теперь она должна соответствовать всем характерным чертам нового статуса и осуществлять деятельность в рамках организационно-технических и научно обоснованных мероприятий, обеспечивающих эффективность производства с устойчивостью цепочки добавленной стоимости и повышением уровня переработки продукции от сырья до готовой продукции.

Рецензент: к.э.н., доцент Сайфуллоев Н.Н.

ЛИТЕРАТУРА

1. 25 лет независимости Республики Таджикистан. Статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте РТ, 2019 г.
2. Государственная программа изучения и оценки запасов редких металлов на 2016-2026 годы.
3. Государственная программа развития геологической отрасли Республики Таджикистан на 2012-2020 годы.
4. Данные Главного геологического управления при Правительстве Республики Таджикистан.
5. Концепция ускоренной индустриализации Республики Таджикистан / Под общей редакцией академика АН РТ, д.э.н., профессора Каюмова Н.К. - 2019.
6. План мероприятий по оздоровлению финансово-экономического положения государственного унитарного предприятия «Таджикская Аллюминиевая Компания» на 2016-2018 годы.
7. Программа геологической разведки, добычи и переработки урана на 2009-2020 гг.
8. Программа развития цветной и черной металлургии в Республике Таджикистан на период до 2025 года.
9. Программа ускоренной индустриализации Республики Таджикистан на 2021-2025 годы.
10. Промышленность Таджикистана в годы национальной независимости / Под общей редакцией академика АН РТ, д.э.н., профессора Каюмова Н.К. - 2020.
11. Промышленность Таджикистана: вопросы модернизации / Под общей редакцией академика АН РТ, д.э.н., профессора Каюмова Н.К. - 2017.
12. Среднесрочная программа развития Республики Таджикистан на 2016-2020 годы.
13. Стратегия развития промышленности в Республике Таджикистан на период до 2030 года.
14. Финансовый потенциал инновационного развития Республики Таджикистан и механизмы его активизации / Под общей редакцией академика АН РТ, д.э.н., профессора Каюмова Н.К. - 2019.
15. Экономический и научно-технический потенциал инновационного развития Республики Таджикистан: современное состояние, проблемы и перспективы развития / Под редакцией академика АН РТ, д.э.н., профессора Т.Н. Назарова. - 2018.

МАСЪАЛАҶОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ИҚТИШОФИ ГЕОЛОҒИ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақола таъкид шудааст, ки иқтидори сарватҳои табию зеризаминии Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди афзалиятноки захираҳои ашёи-минералӣ ва дар ин замина азхудкунии иқтидори мавҷуда ва бунёди корхонаҳои нави бузурги саноати кӯҳи-металлургияро тақозо менамояд. Рушди минбаъдаи саноати иқтисодии Тоҷикистон бештар аз зиёд шудани захираҳои маъданию табиӣ ва истифодаи самараноки онҳо ва рушди маҳсулоти саноати онҳо то маҳсулоти ниҳойи вобаста аст. Барои ин як қатор барномаҳои давлатии рушди соҳа қабул карда шуданд. Бо мақсади татбиқи чорабиниҳои банақшагирифташуда самтҳои зерини рушд муайян карда шуданд: афзоиши доими захираҳои маъданҳои фойданок, тавассути ташкил ва рушди корҳои иқтишофии геологӣ аз ҳисоби маблағгузории бучавии хангоми иқтишофи пешакӣ ва маблағгузории берунӣ хангоми иқтишофи муфассали конҳо; барқарорсозии корхонаҳои корношоям, рушд ва тавсеаи фальоляти истехсолии корхонаҳои мавҷуда, инчунин ташкили корхонаҳои нави дорои технологияи хуби коркарди маъданҳои фойданок бо мақсади ба даст овардани маҳсулоти ниҳойи; қонеъ кардани эҳтиёҷоти корхонаҳои коркарди металл ва мошинсозӣ ба металлҳои сиёҳ, ранга ва олиҷаноб ва нодир бо мақсади афзоиши намудҳои маҳсулот барои қонеъ гардонидани талаботи истеъмолкунандагони дохилӣ; таъмини ҷойивазкунии воридот ва содироти маҳсулоти ниҳойи бо арзиши баланди иловашуда ва ғайра. Барои зиёд кардани захираҳои маъданҳои фойданок манбаъҳои зерини маблағгузорӣ муайян карда шуданд: бучаи давлатӣ; маблағҳои ҳуди корхонаҳо тибқи шартнома бо ташкилотҳои маҳсусгардонидашудаи геологӣ; маблағгузории корҳои иқтишофии геологӣ аз ҳисоби маблағҳои ҳуди корхонаҳо бо истифодаи захираҳои худӣ; сармоягузории мустақими хоричӣ, сипас гузаронидани таҳлил.

Калидвожаҳо: иқтидори захираҳои табиӣ, захираҳои маъданӣ, саноати кӯҳи-металлургӣ, рушди саноат, барномаҳои давлатии рушди соҳа, ҷойивазкунии воридот ва содирот.

ВОПРОСЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ ГЕОЛОГОРАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В статье подчеркивается, что природно-ресурсный потенциал недр Республики Таджикистан обуславливает необходимость приоритетного освоения и развития минерально-сырьевой базы и на этой базе развитие мощностей действующих и создания новых крупных предприятий горно-металлургической промышленности. Дальнейшее

индустриальное развитие экономики Таджикистана в большей степени зависит от наращивания запасов минерально-природных ресурсов и их эффективного использования, и развития их промышленного производства до конечной продукции. Для этого приняты ряд государственных программ по развитию отрасли. В целях реализации намеченных мероприятий, определены основные направления развития как: постоянное наращивание запасов минерально-сырьевых ресурсов, путем организации и развития геологоразведочных работ за счет бюджетного финансирования предварительной разведки и внешнего финансирования, детальной разведки месторождений; восстановление недействующих предприятий, развития и расширения производственной деятельности действующих предприятий, а также организации новых высокотехнологичных предприятий по разработке минерально-сырьевых ресурсов в целях получения конечной продукции; обеспечения нужд предприятий металлообработки и машиностроения, черных, цветных и благородных и редких металлов в целях увеличения ассортимента выпускаемой продукции для покрытия нужд внутренних потребителей; обеспечения импортозамещения и экспорта конечной продукции с высокой добавленной стоимостью др. Для увеличения запасов минерально-сырьевых ресурсов определены следующие источники их финансирования: госбюджет; собственные средства предприятий по договорам со специализированными геологоразведочными организациями; финансирование геологоразведочных работ за счет собственных средств предприятий собственными силами; прямые иностранные инвестиции, затем приводится их анализ.

Ключевые слова: природно-ресурсный потенциал, минерально-сырьевая база, горно-металлургическая промышленность, индустриальное развитие, государственные программы по развитию отрасли, импортозамещение и экспорт.

FINANCING ISSUES FOR GEOLOGICAL EXPLORATION WORKS IN TAJIKISTAN

The article emphasizes that the natural resource potential of the subsoil of the Republic of Tajikistan necessitates the priority development and development of the mineral resource base and, on this basis, the development of existing capacities and the creation of new large enterprises of the mining and metallurgical industry. Further industrial development of the economy of Tajikistan largely depends on the increase in reserves of mineral and natural resources and their effective use, and the development of their industrial production to final products. For this, a number of state programs for the development of the industry have been adopted. In order to implement the planned activities, the main directions of development have been determined as: - a constant increase in reserves of mineral resources, through the organization and development of geological exploration work through budgetary financing of preliminary exploration and external financing of detailed exploration of deposits; restoration of non-operating enterprises, development and expansion of production activities of existing enterprises, as well as the organization of new high-tech enterprises for the development of mineral resources in order to obtain final products; meeting the needs of metalworking and mechanical engineering enterprises in ferrous, non-ferrous and noble and rare metals in order to increase the range of products to meet the needs of domestic consumers; ensuring import substitution and export of final products with high added value, etc. To increase the reserves of mineral resources, the following sources of financing have been identified: - the state budget; own funds of enterprises under contracts with specialized geological exploration organizations; financing geological exploration works at the expense of enterprises' own funds using their own resources; foreign direct investment, followed by an analysis.

Keywords: natural resource potential, mineral resource base, mining and metallurgical industry, industrial development, state programs for the development of the industry, import substitution and export.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холов Тохир Толибович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи иқтисодиёти корхона ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** 935-98-00-07. **E-mail:** t_kholov@inbox.ru

Сведения об авторе: *Холов Тохир Толибович* - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры экономики предприятия и предпринимательства. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** 935-98-00-07. **E-mail:** t_kholov@inbox.ru

Information about the author: *Kholov Tohir Tolibovich* - Tajik National University, applicant for the Department of Economics of Enterprise and Entrepreneurship. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. **Telephone:** 935-98-00-07. **E-mail:** t_kholov@inbox.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Факеров Х.Н., Саидова М.Х., Мумтоз Назири
Таджикский государственный университете коммерции

Приоритетная задача современной модели образования является поиск оптимального механизма повышения качества кадрового потенциала УВПО и определение прозрачности качества предоставления образовательных услуг оценочной системой достижений обучающихся.

При проведении исследования факторов, влияющих на кадровый потенциал УВПО и общедоступность образования, было установлено качество предоставления образовательных услуг в учреждениях ВПО Республики Таджикистан.

«Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года» от 29 сентября 2020 года, №526, отмечено, что система образования ежегодно модернизируется, внедряя в образовательный процесс инновационно-информационную технологию, осуществление компетентного подхода в процессе обучения, инклюзивность которое позволит повысить уровень качества образования [8].

Определяя образовательную концепцию, по улучшению системы управления учреждений высшего образования, необходимо учитывать факторы и тенденций, которые позволят ля того, чтобы определить образовательную концепцию по улучшению системы управления учреждений высшего образования, необходимо учитывать факторы и тенденций, которые позволят соответствовать международному, национальному и региональному уровню.

Следовательно, результативным в формировании механизма повышения качества кадрового потенциала УВПО необходимо считать несколько основных тенденций: модернизационно-интеграционную, региональную и глобализационные составляющие, связанные и имеющие специфику проявления, а также их нужно направить на реформирование и совершенствование менеджмента образовательной системы.

Использование механизма оценки результативности качества кадрового потенциала УВПО является основой реализации госполитики для формирования и развития высшего профессионального образования, при этом механизмы позволяют создать способы и средства, которые дадут возможность выполнять поставленные задачи, а также оценить результативность образовательного процесса [1,2,10].

Однако нами было установлено, что в этот механизм входят: комплекс принципов, который позволяет осуществлять инновационную подготовку кадров; соответствие стандартов по достижению высокого образовательного уровня; инвестиционная привлекательность системы образования; рост уровня социальной инфраструктуры УВПО.

Исторические, политико-экономические, национально-демографические и некоторые особенности выявили специфику формирования механизма повышения качества кадрового потенциала УВПО Республики Таджикистан [5,10]. Возможность доступного образования как общенациональное благо гарантируется со стороны государства получения гражданами образования, к которому относится: госполитика в сфере образования, гостандарты, порядок соцподдержки ППС и обучающихся в УВПО, порядок их госаккредитации и др.

Определено, что в период развития УВПО отвечало только поставленным целям и задачам госполитики в сфере образования, которая действовала в республике за последние годы. Получение образования стало доступным за счет изменения контингента учащихся по отраслевым типам. Так, согласно данным результатов поданных в вузы документов Национального центра тестирования Республики Таджикистан, увеличился прием в вузы по специальностям медицины, юриспруденции и экономики, а по специальностям естественных наук и техники, остается пожелать лучшего, потому что анализ показал минимальный прием по этим специальностям.

Однако необходимо учесть, что именно качество образовательного потенциала зависит от уровня квалификации ППС в УВПО Республики Таджикистан.

С 2014-2015 по 2019-2020 учебные годы общая численность ППС в УВПО Таджикистана произошел рост на 62,39%.

Следует отметить, что из общей численности ППС, у 17,36% имеется ученая степень кандидата наук, из них женщины 50,55%. Однако динамика показала, что всего 10,16% составляют доктора наук, из них женщин на - 4%. Общая численность женщин по Республике Таджикистан за анализируемый период с ученой степенью составляет 2,19%.

Исходя из этого, нами предложен механизм развития кадрового потенциала УВПО Республики Таджикистан (рис. 1).

Рис. 1. Механизм развития кадрового потенциала УВПО Республики Таджикистан (составлено авторами)

Rice. 1. The mechanism for the development of human resources of the UPPO Republic of Tajikistan (compiled by the author)

Предложенный механизм позволит повысить уровень кадрового потенциала, а также качество предоставления образовательных услуг УВПО.

При обосновании и разработки госполитики по поводу кадрового обеспечения учитываются воздействие материальных и мотивационных интересов людей. Кроме того, важно усилить соцзащиту и разработать необходимый соцпакет для ППС и других работников УВПО.

Цель национальной политики в сфере ВПО необходимо рассматривать как одно образовательное пространство государства, но при этом учитывать интересы страны. Однако при реорганизации системы ВПО из отраслевой в регионально-отраслевую можно решить поставленные задачи, а также обеспечить профессионально интеллектуальные требования населения, проживающего на всей территории Республики Таджикистан.

Необходимо отметить, что именно аналитическое обеспечение позволяет оценить кадровый потенциал УВПО, где важен инновационный механизм, который позволит отвечать условиям рыночной экономики. Проведенное исследование функционирования и развития кадрового потенциала ВПО показывает динамику роста эффективного механизма повышения качества кадрового потенциала деятельности УВПО. При этом, мы считаем, что необходимы госрегулирование для создания результативного экономического механизма финансирования высшего ВПО, а также условия и рост уровня качества предоставления образовательных услуг для получения высшего образования молодежи страны.

В условиях рыночных экономики на ВПО в Республике Таджикистан происходит косвенное влияние внешней среды. Однако только деятельность бюджетного характера использует экономические регуляторы для финансирования УВПО. Важно учесть, что для многих отраслей национальной экономики необходимы высококвалифицированные специалисты, а для этого используя нормативный метод, оценивается потребность в специалистах с ВПО на все периоды [5,10,9,12].

Изучив мировой опыт, было установлено, что увеличение численности специалистов, имеющих профессиональное образование, способствует созданию социально-ориентированных рыночных отношений, и это стимулирует развитие потребности экономики и спроса на требуемых специалистов для отраслей национальной экономики.

Один из самых главных приоритетов кадровой политика УВПО - это быть конкурентоспособным на РОУ по уровню качества образования. Обеспечение уровня КОУ, создание необходимых условий для повышения эффективности системы образования - это цели ГЧП в высшем образовании. Приоритет ГЧП состоит в результативном построении системы управления УВПО, финансовой помощи благотворительных фондов, а также привлечении инвестиций для подъема уровня качества образовательных услуг.

Показатели качества кадрового потенциала определяют качество содержания образования, методов обучения, а также уровня образования личности. Система образования Республики Таджикистан проявляет огромные усилия, для того чтобы достичь уровня мирового рынка образовательных услуг, где существуют жесткая конкуренция и глобальный рейтинг, который имеет негативные и позитивные стороны.

На наш взгляд, для этого нужно изначально определить и изучить показатели рейтинга ведущих вузов мира [13]. В связи с этим, нами предлагаются предложения по индикатору, определяющему критерии для рейтинга, снижения весовых коэффициентов, а также оценивающие деятельности вуза (табл. 1).

Таблица 1. Предлагаемая детализация показателей рейтинга ведущих университетов мира

Table 1. Proposed breakdown of rating indicators leading universities in the world

Общественное признание учебной деятельности вуза	число образовательных программ по уровням образования; соотношение количества магистров и бакалавров; соотношение количества студентов дневной формы обучения и количества штатных преподавателей; коэффициенты выпуска и отсева за период обучения.
Общественное признание научной деятельности вуза	число открытий, зарегистрированных и запатентованных изобретений работников вуза; число международных научных наград, полученных работниками вуза; количество защищенных квалификационных работ на степень доктора и кандидата наук; доля грантов на научные исследования и разработки в общем объеме финансирования вуза.
Компетентность преподавательского состава	число публикаций в журналах, входящих в базу Science Citation Index (SCI)
Наличие современной материально-технической базы	коэффициент обновления основного капитала (средств) вуза за последние 5 лет; доля нового учебно-научного оборудования вуза (произведенного за последние 5 лет) в его общей стоимости; коэффициент увеличения общей площади зданий и сооружений вуза за последние 5 лет; общий объем книжного фонда библиотеки университета (в томах и электронных носителях), включая электронные; общая площадь библиотек вуза (кв. м.); количество занятых в Технологическом парке вуза; количество рабочих и учебных мест в вузе, оборудованных персональными компьютерами.
Востребованность выпускников на рынке труда	доля выпускников вуза в составе элиты общества (политической, экономической, академической); процент выпускников вуза в составе высшего руководства государства, крупных предприятий, в составе руководства научного, академического и культурного сообщества страны

Источник: составлено авторами на основе: [Электронный ресурс]. <http://academia.interfax.ru>

В связи с существующей социально-экономической ситуацией, считаем, что необходимо улучшить реализацию образовательного процесса в УВПО, разработать и внедрить механизм для эффективной деятельности ППС.

К основным приоритетным направлениям кадровой политики относятся:

- создание новых рабочих мест, учитывая инновационные внедрения;
- разработка новых программ по развитию кадрового потенциала для приоритетных задач образовательного учреждения на основе усовершенствования системы обучения;

- разработка и внедрение мотивационных механизмов роста интереса к педагогической деятельности ППС;
- создание инновационных систем по найму и отбору ППС; маркетинговое исследование деятельности ППС в УВПО;
- совершенствование концепции заработной платы, а также стимулирования ППС; создание всех условий для результативного труда;
- установление требований к ППС для развития образовательного учреждения;
- формирование инновационных кадровых структур, а также разработка и внедрение механизма по управлению ППС.

Изучив экономическую литературу [2,3,4,6,7,12], были выявлены показатели, характеризующие кадровую политику (табл. 2).

Таблица 2. Показатели характеризующие кадровую политику
Table 2. Indicators characterizing personnel policy

№	Показатели кадровой политики
1.	<i>Как средство</i> - обретения одного из важнейших видов стратегических ресурсов фирмы – способностей и умений работников.
2.	<i>Как генеральное направление</i> - кадровой работы, связанной с развитием кадрового потенциала.
3.	<i>Как комплексный и стратегический подход к кадровому обеспечению</i> - к развитию кадрового потенциала и вознаграждению сотрудников.
4.	<i>Как способ поддержки внедрения новой стратегии</i> - исполнения миссии и организационных изменений
5.	<i>Как способ ведения конкурентной борьбы</i> - кадровая политика помогает организации выдерживать конкуренцию посредством комбинации принципов и функций управления персоналом»
6.	<i>Как система правил и норм</i> - приводящих персонал в соответствие со стратегией организации
7.	<i>Как формальные политики, программы и ежедневные практики</i> - отбор и адаптация, оценка, обучение, оплата труда и стимулирование персонала, социальные отношения и др., которые одновременно определяют содержание кадровой политики
8.	<i>Как стратегия управления человеческими ресурсами</i> - основа формирования стратегии управления персоналом
9.	<i>Как документ</i> - содержащий краткое описание отношения к сотрудникам со стороны администрации

Источник: составлено авторами

Кадровая политика УВПО разрабатывается с учетом внутренних традиций, ресурсов, возможностей и угроз, которые позволят быть результативным инструментом для их развития. При инновационном отношении система УВПО, усилении конкуренции на РОУ, происходящих из внешней среды определяется кадровая стратегия УВПО, где необходимо модернизация. Основное направление кадровой политики - это максимальное предоставление ППС и использование своих возможностей, а также в НИР во их внедрении и применении способностей.

Проведенное исследование определило уровень развития УВПО кадровой политики Республики Таджикистан, где включены элементы стратегии работы с ППС: обеспечение ресурсов, развитие, вознаграждение (рис. 2).

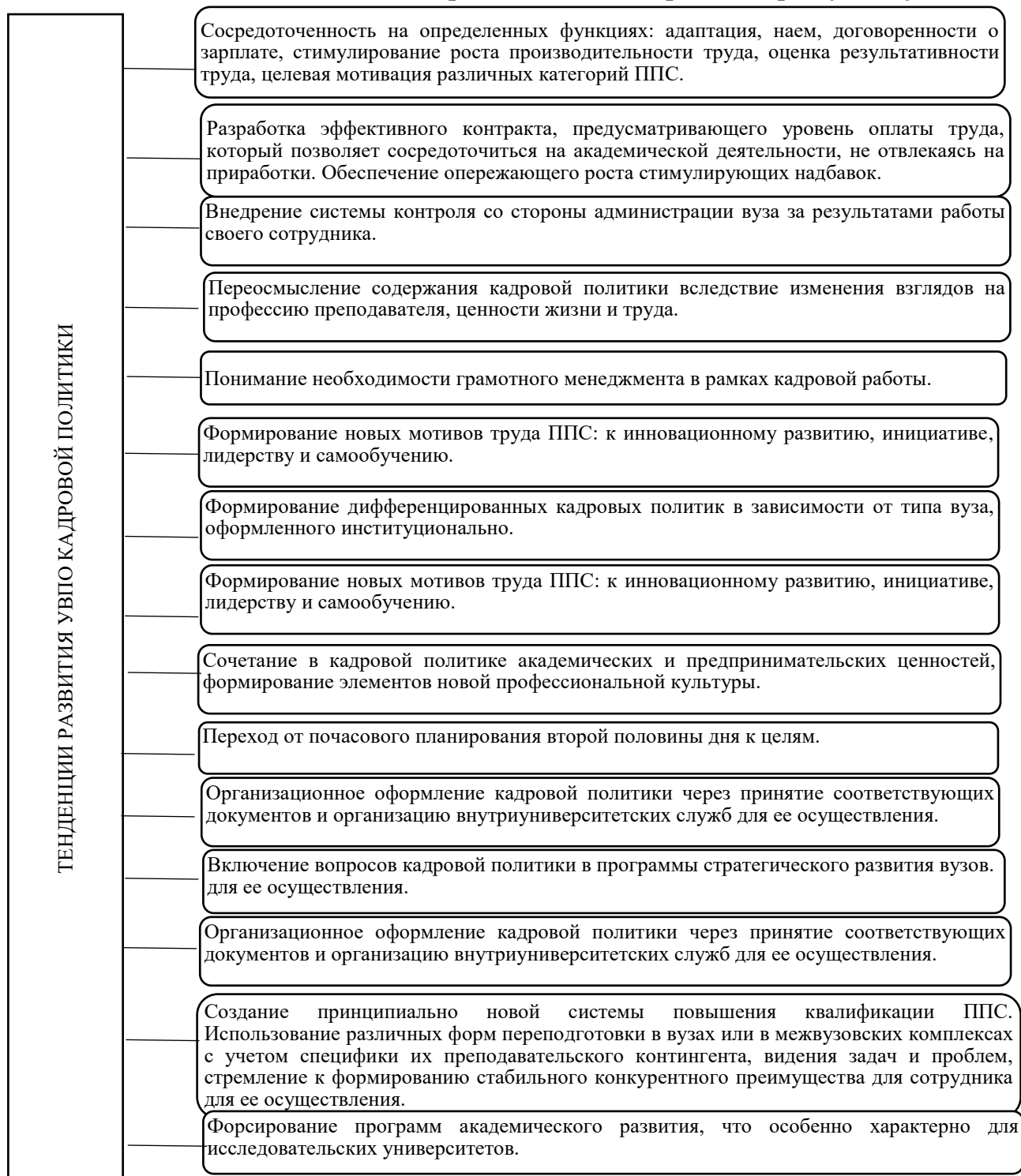
Однако нами также в УВПО были выявлены нижеследующие недостатки в кадровой политике:

1. сложности по обеспечению трудовых ресурсов;
2. не усовершенствована существующая внутренняя оргкультура, которая стимулирует ППС для достижения цели;
3. содержание деятельности некоторых подсистем системы управления персоналом не соответствует требованиям внешней среды;

Исходя из этого, УВПО нужна инновационная кадровая политика и модификация по стратегическому управлению ППС в образовательном процессе.

На основе концептуальной программы развития кадрового потенциала, достигается цель образовательной деятельности, позволяет разрабатывать образовательную программу, которая дает возможность определить личные качества обучающегося для его роста.

Рис. 2. Основные тенденции развития УВПО кадровой политики Таджикистана
Rice. 2. The main trends in the development of the UPPO personnel policy in Tajikistan

Источник: составлено авторами

Для реализации социально-экономической эффективности Программы необходимо:

- достижение результативности за счет образования информационного банка деятельности ППС;

- создания новой структуры управления ППС, которая позволит получить результативное решение задач по внедрению инновации образовательного процесса;
- усовершенствовать систему по повышению квалификации ППС; - модификация в деятельности ППС с учетом внедрения гособразовательных стандартов и инновационных образовательных технологий;
- внедрения инновационной модели учебно-методического и информационно-методического обеспечения, способствующей развитию профессиональной культуры педагогических кадров;
- формирования системы соцподдержки ППС образовательного учреждения, а также рост педагогического статуса;
- привлечение в образовательное учреждение молодых педагогов и научно-исследовательских работников;
- ежегодное проведение мониторинга Программы.

Однако нами также в УВПО были выявлены нижеследующие препятствующие барьеры в кадровой политике:

- нехватка кадрового обеспечения в УВПО;
- отсутствие мотивационного механизма по стимулированию деятельности ППС;
- неэффективно функционирует процесс управления ППС;
- отсутствие механизма для инновационной разработке и реализации кадровой политики;
- неэффективное распределение функциональных обязанностей в структуре УВПО;
- низкий уровень инновационно-технологических и научно-исследовательских работ ППС в УВПО.

Таким образом, мы считаем, что в УВПО следует усовершенствовать кадровую политику. На основе концептуальной программы развития кадрового потенциала, достигается цель образовательной деятельности, позволяет разрабатывать образовательную программу, которая дает возможность определить личные качества обучающегося для его роста.

Нами по определению социально-экономической эффективности реализации Программы выявлены нижеследующие показатели: достижение результативности за счет образования информационного банка деятельности ППС; создание новой структуры управления ППС, которая позволит получить результативное решение задач по внедрению инновации образовательного процесса; усовершенствовать систему по повышению квалификации ППС; модификация в деятельности ППС с учетом внедрения гособразовательных стандартов УВПО; формирование системы соцподдержки ППС образовательного учреждения, а также рост педагогического статуса; привлечение в образовательное учреждение молодых педагогов и научно-исследовательских работников; постоянное проведение мониторинга Программы.

В результате внедрения Программы предлагаем увеличить численность ППС и руководящий состав, где необходимо учесть нижеследующие показатели: рост квалификации и ресурсный потенциал УВПО, занимающихся дистанционным обучением; прохождение аттестации на уровень квалификационной категории; рост количества молодых специалистов в УВПО; создание социальных условий для здорового образа жизни всего персонала УВПО.

Для того, чтобы подготовить высококвалифицированных специалистов, а также создать коллективизм, необходимо сотрудничать с образовательными учреждениями: Институт повышения квалификации работников образования при Министерстве образования и науки Республики Таджикистан, ТГПУ С.Айни и др.

Несмотря на вышеизложенное, также необходимо решить некоторые проблемы: пенсионный возраст ППС и управленческих кадров, отсутствие притока молодых специалистов в сферу образования; низкий социальный статус педагога в обществе; недостаточная обеспеченность потребностей УВПО в квалифицированных педагогических кадрах; недостаточный уровень профессиональной компетенции ППС; низкая заработная плата.

Кроме того, для реализации образовательной программы, были установлены их этапы (рис. 3).

При этом считаем, что внедрение этой программы позволит УВПО получить:

- рост результативности в работе ППС;
- обеспечит УВПО кадровым потенциалом;

- приток молодых специалистов для преподавательской деятельности и научно-исследовательской работе.

Рис. 3. Этапы реализации образовательной Программы
Rice. 3. Stages of implementation of the educational program

Источник: составлено авторами на основе положения о разработке и утверждении образовательных программ в ТГУК на период до 2030 года, Утвержденного решением Ученого совета ТГУК от 29 января 2019 г.

- внедрение инновационных информационных технологий ППС;
- ответственность работников за выполнение должностных обязанностей, укрепление трудовой дисциплины.
- рост профессионально-педагогического уровня ППС и административного персонала.
- гибкую систему роста профессионализма ППС в образовательном процессе;
- рост профессиональной компетентности ППС.
- конкурентоспособность на рынке образовательных услуг.

Таким образом, на основе вышеизложенного можно считать, что внедрение инновационного, эффективного механизма повышения качества кадрового потенциала УВПО и принципов кадровой поддержки позволят им быть конкурентоспособными на рынке образовательных услуг Республики Таджикистан.

**Рецензент: доктор экономических наук,
профессор ТГУК Раджабов Р.К.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Бобиев А.К. Механизм обеспечения конкурентоспособности образовательных учреждений государственного сектора высшего образования (на материале Республики Таджикистан): дис. ... к.э.н.: 08.00.05 / А.К. Бобиев. – 2018. -198 с.
2. Дульзон А.А. Повышение результативности труда персонала вуза / А.А. Дульзон // Университетское управление: практика и анализ. – 2013. -№2. -С.27-33.
3. Ендовицкий Д. А. Кадровая политика в вузе: решать задачи, повышать эффективность // Вестник ВГУ. Серия: Проблемы высшего образования. - 2016. -№3. -С.5-9.
4. Зеленцова Л.С. Комплексный подход к стратегии развития кадрового потенциала / Л.С. Зеленцова, А.В. Мурадян // Вестник университета. – 2012. -№11. -С.222-228.
5. Комилов С.Дж. Система кадрового обеспечения инновационной деятельности: Социально-экономические достижения Республики Таджикистан за годы государственной независимости / С.Дж. Комилов // Материалы республиканской конференции, посвященной 25-летию независимости Республики Таджикистан и 20-летию Российско-Таджикского (славянского) университета, 28апреля 2016года, Душанбе). -Душанбе: РТСУ, 2016. - С.34-38.
6. Крымзин Д.Н. Статистические методы интегральной оценки кадрового потенциала вуза [Текст]: автореф. дис. ...к.э.н. / Д.Н. Крымзин. –Саранск, 2014. -25 с.
7. Назаров Д.М. Совершенствование системы управления образовательными услугами / А.М. Джураева, Х.Р. Рустомова, Ш.А. Джураева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№1. -С.5-11.
8. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года от 29 сентября 2020 года, №526.
9. Повышение эффективности взаимодействия вузов Республики Таджикистан и субъектов рынка труда (на примере экономических специальностей) / Х.Н. Факеров [и др.]. -Душанбе, 2014. -219 с.
10. Рустомова Х.Р. Совершенствование механизма функционирования рынка образовательных услуг (на примере ВПУЗов республики Таджикистан): дис.....канд. экон. наук: 08.00.05 / Х.Р. Рустомова. -М., 2019. -151 с.

11. Сулемов В.А. Государственная кадровая политика в современной России: теория, история, новые реалии / В.А. Сулемов. -М.: РАГС, 2006. –344 с.
12. Ходжабекова Г.А. Особенности и проблемы мотивации и стимулирования труда профессорско-преподавательского состава в новых условиях рынка Республики Таджикистан / Г.А. Ходжабекова, Х.Р. Рустамова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2020. -№9. -С.39-43.
13. [Электронный ресурс]. [http// academia.interfax.ru](http://academia.interfax.ru)

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ЗАХИРАҲОИ ИНСОНӢ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Дар мақола масъалаҳои баланди бардошти сифати захираҳои кадрӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ баррасӣ шудааст. Таҳлили омилҳои, ки ба потенциали кадрӣ муассисаи таҳсилоти олии касбӣ таъсир мерасонанд, гузаронида мешавад. Сифати хизматрасонии таълимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, бо дарназардошти омилҳои ва тамоюлҳои, ки ба сатҳи байналмилалӣ, миллий ва минтақавӣ мувофиқат мекунад, муқаррар карда шудааст. Механизми рушди нури кадрӣ пешниҳод карда мешавад, ки он сатҳи нури кадрӣ, инчунин, сифати хизматрасонии таълимиро аз ҷониби онҳо баланди мебардорад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ аҳоли, маълумоти касбӣ-техникии мавҷударо омӯхтаанд. Муқаррар шудааст, ки афзалияти сиёсати кадрӣ муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ рақобатпазирӣ дар бозори хизматрасонии таълимӣ аз рӯи сатҳи сифати таълим мебошад. Илова бар ин, нишондиҳандаҳои рейтингӣ донишгоҳҳои пешқадами ҷаҳон муайян ва омӯхта шудаанд, ки дар асоси ин мо пешниҳодҳои оид ба нишондиҳандаи пешниҳод менамоем, ки меъёрҳои рейтингро муайян мекунад, коэффисиентҳои вазиро коҳиш медиҳад, инчунин баҳодиҳии фаъолияти донишгоҳ. Мо хангоми омӯхтани адабиёти иқтисодӣ нишондиҳандаҳои муайян кардем, ки сиёсати кадрҳои тавсиф мекунад. Дарачаи рушди муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба сиёсати кадрҳои муайян карда шудааст, ки унсурҳои стратегияи кор бо кадрҳои педагогиро дар бар мегирад: таъмини захираҳо, рушд, музди меҳнат. Самтҳои афзалиятноки сиёсати кадрӣ асоснок ва пешниҳод карда шудаанд, инчунин қорӣ намудани механизми инноватсионӣ ва муассири баланди бардошти сифати нури кадрӣ, ки рақобатпазирӣ онҳоро дар бозори хизматрасонии таълими Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин менамояд.

Калидвожаҳо: барнома, ҳайати профессорону омӯзгорон, омилҳои, захираҳои инсонӣ, муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, сифат, таълим, бозори хизматрасонии таълимӣ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассмотрены вопросы повышения качества кадрового потенциала в учреждениях высшего профессионального образования. Проведен анализ факторов, влияющих на кадровый потенциал учреждений высшего профессионального образования и общедоступность образования. Установлено качество предоставления образовательных услуг в учреждениях высшего профессионального образования Республики Таджикистан, а также учет факторов и тенденций, позволяющих соответствовать международному, национальному и региональному уровням. Предложен механизм развития кадрового потенциала учреждений высшего профессионального образования Республики Таджикистан, который позволит повысить их уровень, а также качество предоставления ППС образовательных услуг учреждений высшего профессионального образования. Изучен мировой опыт численности населения, имеющих профессиональное образование. Установлено, что приоритетом кадровой политики учреждений высшего профессионального образования, является конкурентоспособность на рынке образовательных услуг по уровню качества образования. Кроме того, определены и изучены показатели рейтинга ведущих вузов мира, исходя из этого, нами предлагаются предложения по индикатору, определяющих критерии для рейтинга, снижению весовых коэффициентов, а также оценивающую деятельности вуза. При изучении экономической литературы, нами были выявлены показатели характеризующие кадровую политику. Определён уровень развития учреждений высшего профессионального образования кадровой политики Республики Таджикистан, где включены элементы стратегии работы с ППС: обеспечение ресурсов, развитие, вознаграждение. Обоснованы и предложены основные приоритетные направления кадровой политики, а также внедрение инновационного, эффективного механизма повышения качества кадрового потенциала учреждений высшего профессионального образования, определяющего их конкурентоспособность на рынке образовательных услуг Республики Таджикистан.

Ключевые слова: программа, профессорско-преподавательский состав, факторы, кадровый потенциал, учреждения высшего профессионального образования, качество, образование, рынок образовательных услуг.

IMPROVEMENT OF THE MECHANISM OF INCREASING THE QUALITY OF HUMAN RESOURCES IN HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION INSTITUTIONS

The article discusses the issues of improving the quality of human resources in institutions of higher professional education. The analysis of factors influencing the personnel potential of institutions of higher professional education on the general availability of education is carried out. The quality of the provision of educational services in institutions of higher professional education of the Republic of Tajikistan, as well as taking into account the factors and trends that make it possible to correspond to the international, national and regional levels, have been established. A mechanism for developing the personnel potential of higher professional education institutions of the Republic of Tajikistan is proposed, which will improve their level, as well as the quality of the provision of educational services by the teaching staff of higher professional education institutions. Studied the world experience of the population, available vocational education. It has

been established that the priority of the personnel policy of institutions of higher professional education is competitiveness in the market of educational services in terms of the level of quality of education. In addition, the indicators of the ranking of the leading universities in the world have been determined and studied, based on this, we propose proposals for an indicator that determines the criteria for the ranking, reducing the weight coefficients, as well as evaluating the activities of the university. When studying the economic literature, we have identified indicators characterizing personnel policy. The level of development of higher professional education institutions of the personnel policy of the Republic of Tajikistan has been determined, which includes elements of the strategy for working with teaching staff: provision of resources, development, remuneration. The main priority areas of personnel policy are substantiated and proposed, as well as the introduction of an innovative, effective mechanism for improving the quality of the personnel potential of higher professional education institutions, allowing them to be competitive in the educational services market of the Republic of Tajikistan.

Keywords: program, faculty, factors, human resources, institutions of higher professional education, quality, education, market of educational services.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Факеров Хамидулохон Нуриддинович* – Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёт ва ташкили соҳибкорӣ. **Суроға:** 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дехотӣ, 1/2. Телефон: (+992) 907-54-07-07. E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Саидова Мунаввар Хамидовна – Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дехотӣ, 1/2. Телефон: (+992) 934-44-41-08. E-mail: saidova-60@mail.ru

Мумтоз Назири – Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дехотӣ, 1/2. Телефон: (+992) 919-30-63-48. E-mail: saidova-60@mail.ru

Сведение об авторах: *Факеров Хамидулохон Нуриддинович* – Таджикский государственный университет коммерции, доктор экономических наук, профессор кафедры экономики и организации предпринимательства. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти 1/2. Телефон: (+992) 907-54-07-07. E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Саидова Мунаввар Хамидовна – Таджикский государственный университет коммерции, доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти 1/2. Телефон: (+992) 934-44-41-08. E-mail: saidova-60@mail.ru

Мумтоз Назири – Таджикский государственный университет коммерции, старший преподаватель кафедры менеджмента. **Адрес:** 73455. Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти 1/2. Телефон: (+992) 919-30-63-48. E-mail: saidova-60@mail.ru

Information about the authors: *Fakerov Hamidulokhon Nuriddinovich* - Tajik State University of Commerce, Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Organization of Entrepreneurship. **Address:** 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Dehoti street 1/2. Phone: (+992) 907-54-07-07. E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Saidova Munavar Khamidovna - Tajik State University of Commerce, Doctor of Economics, Professor of the Department of Management. **Address:** 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Dehoti street 1/2. Phone: (+992) 934-44-41-08. E-mail: saidova-60@mail.ru

Mumtoz Naziri - Tajik State University of Commerce, senior lecturer at the Department of Management. **Address:** 73455. Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Dehoti street 1/2. Phone: (+992) 919-30-63-48. E-mail: saidova-60@mail.ru

**СПЕЦИФИКА ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАМКАХ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ***Салиева Х.Ш.***Душанбинский филиал Национального исследовательского технологического
университета «МИСиС»**

С приобретением независимости реальный сектор национальной экономики Республики Таджикистан прошел через значительные реформы, призванные адаптировать его к новым принципам производственных отношений. Следует отметить, что реформы в реальном секторе национальной экономики Республики Таджикистан проходили в условиях тяжелого трансформационного и социального кризиса, который прямо и косвенно оказал негативное влияние на становление и развитие самого реального сектора и, соответственно, процессов инвестирования в нем. Тем не менее, стабилизация общественной ситуации в стране в начале XXI века позволила осуществить быстрыми темпами реформы в этом секторе, что обеспечило устойчивый его рост и реализацию многих инвестиционных проектов.

В процессе реализации этих целей существуют серьезные препятствия в виде слабых мест в системе регулирования и административного режима, управляющего деловой активностью, которые являются основными препятствиями для ускорения процесса привлечения прямых иностранных инвестиций и развития реального сектора экономики страны. Современная экономика Таджикистана должна стать более привлекательной для иностранных инвесторов за счет осуществления необходимых мер, направленных на уменьшение государственного участия в бизнесе, снижение коррупции и укрепление судебной системы. Поэтому создание благоприятных условий для прямых иностранных инвестиций должно стать решающим фактором для разработки и реализации отраслевых и региональных программ развития и создания системы партнерства между отечественными и иностранными предприятиями.

Обладая значительными запасами природных ресурсов, входя в десятку стран мира по гидроэнергетическому потенциалу, имея уникальные возможности для развития определенных сфер национального хозяйства, Республика Таджикистан в силу объективных причин не может в полной мере реализовать эти преимущества за счет только собственных усилий и средств.

Одним из важных условий развития реального сектора является наличие законодательных рамок, обеспечивающих нормальное функционирование коммерческих структур. Принятие в период независимого развития нормативно-правовых актов в Республике Таджикистан, регулирующих инвестиционную деятельность, заложило надежные основы для становления и развития реального сектора в республике.

В то же время необходимо отметить, что инвестиционная среда в Республике Таджикистан имеет специфичный характер, так как инвестиционные институты ограничены наличием специфических условий развития страны. В связи с этим исследование проблем инвестиций в реальный сектор национальной экономики представляет интерес не только с точки зрения подходов и концепций, но и с позиции определения путей институциональных преобразований для активизации инвестиционного процесса. Сегодня размер прямых иностранных инвестиций в Республике Таджикистан остается очень низким, составляя все лишь от 0,5 до 1% от ВВП.

Создание государством благоприятных условий для роста инвестиционной активности в реальный сектор экономики предполагает целенаправленное воздействие на воспроизводственные процессы на макро- и микроэкономических уровнях. Поэтому важнейшим уровнем, где должна эффективно проявиться активизация инвестиционной роли государства на современном этапе экономических реформ, является транзакционный сектор реальной экономики. Однако использование государственного регулирования инвестиционного процесса должно характеризоваться определенной системностью. Дело в том, что в условиях обострения структурных диспропорций, когда действие рыночных механизмов становится недостаточным и наблюдаются «провалы» рынка, наращивание инвестиционной активности возможно только посредством целевого регулирования инвестиционного потока в стране. И это

подтверждается анализом практики преодоления структурных диспропорций в странах Западной Европы и США, послевоенного восстановления Японии, Франции и Германии.

Таким образом, государственная политика должна быть направлена, с одной стороны, на создание равных условий для вложений в различные секторы экономики, обеспечение государственной поддержки и гарантий частных инвестиций, а с другой – на повышение доверия частных инвесторов к обязательствам государства, институтам фондового рынка, банковским структурам.

Будущее развитие реального сектора экономики Республики Таджикистан неизбежно связано с иностранными инвестициями, однако важнейшей проблемой, которая сегодня стоит перед нашей экономикой, является привлечение инвестиционных ресурсов для решения острых проблем социально-экономического развития и, в особенности, в реальном секторе экономики. Сегодня ключевой проблемой является вопрос привлечения инвестиций и активизация инвестиционного предложения ресурсов в реальный сектор экономики, что требует анализа и поиска наиболее эффективных источников капиталов. Несмотря на сложную ситуацию в инвестиционном комплексе, Республика Таджикистан обладает определенными возможностями привлечения ресурсов для оживления инвестиционной активности.

Без активизации инвестиционной деятельности в эти уровни реального сектора национальной экономики невозможен подъем промышленного и сельскохозяйственного производства, а значит, и экономики в целом. Исследования показывают, что развитие рыночных экономических отношений в современном Таджикистане вызывает необходимость постоянного корректирования государственного регулирования инвестиционных процессов.

Однако, как было показано выше, эффективное регулирование возможно лишь при рассмотрении проблемы инвестиций с позиции разграничения реального сектора на трансформационный и трансакционный. С одной стороны, инвестиции следует рассматривать с позиций объекта и структуры. Вместе с тем, процесс инвестирования представляет собой систему отношений по формированию и реализации спроса и предложения на инвестиционный ресурс, причем в переходный период государственная инвестиционная политика является основным инструментом их стимулирования.

Дело в том, что в условиях реформирования экономики определяющая роль в управлении инвестиционными процессами должна принадлежать государству, особенно в области законодательного регулирования. Вместе с тем, анализ законодательного регулирования инвестиционной деятельности в Республике Таджикистан свидетельствует о наличии определенных правовых и нормативных пробелов, которые не только снижают эффективность инвестиций, особенно иностранных, но и не способствуют созданию благоприятных условий для осуществления инвестиционной деятельности как со стороны самого государства, так и со стороны отечественных и иностранных инвесторов. Так, например, в действующем законодательстве Республики Таджикистан не существует четкого определения понятия государственных инвестиций и их взаимоотношений с иностранными и отечественными инвесторами.

В настоящее время в Республике Таджикистан нет четкой системы привлечения иностранных инвестиций, регламентирующей, какой именно нормативный акт из множества правовых положений, существующих по вопросу иностранного инвестирования, применяется в каждом конкретном случае. В этом случае ни инвесторы, ни исполнительные органы государственной власти не могут быть уверены в правильности своего решения. В итоге планирование инвестиционной деятельности в определенной мере затрудняется, так как последствия конкретных решений и связанные с этим трансакционные расходы становятся непредсказуемыми.

Для эффективного функционирования инвестиционной сферы необходимо формирование четкой стратегии инвестиционного развития национальной экономики на долгосрочную перспективу. Если такая стратегия отсутствует, то это приводит к тому, что государство при определении направлений распределения бюджетных средств, привлечении и размещении иностранных инвестиций, и выделении приоритетных инвестиционных проектов не имеет адекватной системы привлечения иностранных инвестиций, которая бы позволяла оценить принятое решение с учетом перспектив развития национальной экономики.

Известно, что иностранный капитал может привлекаться в форме прямых и портфельных инвестиций, а также в форме кредитов и займов. Прямые иностранные инвестиции – это не только простое финансирование капиталовложений в экономику, хотя само по себе это крайне необходимо, они также представляют собой и способ повышения производительности и технического уровня предприятий. Иностранный капитал приносит с собой новые технологии, новые способы организации производства и обеспечивает выход на мировой рынок.

Как показывает опыт многих стран мира, приток иностранного капитала следует ограничить в такие трансформационный и транзакционный сектора реальной экономики, которые связаны с непосредственной эксплуатацией национальных природных ресурсов и в производственную инфраструктуру (энергосети, дороги, и т.п.). В условиях слабого развития финансового рынка, а следовательно и портфельных инвестиций, в этих секторах целесообразно использовать такие альтернативные прямым инвестициям формы привлечения иностранного капитала, как зарубежные кредиты и займы. Несмотря на то, что они увеличивают бремя внешнего государственного долга, их привлечение является оправданным как с точки зрения соблюдения национальных интересов, так и быстрой окупаемости капиталовложений в эти сектора. Однако необходима эффективная система управления использованием зарубежных иностранных кредитов.

Тенденции развития глобализационных процессов способствуют усилению международного инвестиционного сотрудничества, где, на современном этапе социально-экономического преобразования, важнейшим является привлечение всех видов иностранных инвестиций в реальный сектор национальной экономики страны. Практика стран переходного периода показывает, что международные и национальные тенденции в экономической сфере свидетельствуют о заинтересованности этих стран в повышении инвестиционного рейтинга государства и, как следствие, в увеличении объемов привлечения иностранных инвестиций в реальный сектор экономики. Особую значимость эта проблема имеет для государств-участников Содружества Независимых Государств, в том числе Республики Таджикистан.

Анализ учредительных документов интеграционных группировок стран с переходной экономикой показывает, что проблема иностранных инвестиций затрагивается как в учредительных документах (Устав СНГ от 22 января 1993 года, Договор о создании Экономического союза от 24 сентября 1993 года), так и в документах, принятых государствами-участниками СНГ по экономическим вопросам, в частности в Соглашении о создании Межгосударственного экономического Комитета Экономического союза (МЭК) от 21 октября 1994 года и затем на его основе Экономического совета СНГ, созданного Решением Совета глав государств СНГ от 25 января 2000 года [5, с.122].

Созданные интеграционные органы ведут огромную работу в сфере привлечения, анализа и регулирования иностранных инвестиций в рамках СНГ. Соответственно их прямая работа сводится к разработке аналитических докладов, проектов соглашений и перечня рекомендаций по совершенствованию национальных законов. Примером может служить Рекомендательный законодательный акт «Об общих принципах правового регулирования иностранных инвестиций в государствах-участниках Межпарламентской Ассамблеи» 1994 года, Модельный закон «Об инновационно-инвестиционной инфраструктуре» 1997 года и другие.

Одним из новых этапов интеграционного процесса на пространстве СНГ считается формирование Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС). Основным направлением данного сотрудничества в сфере инвестиционной деятельности является обеспечение эффективного национального правового пространства для деятельности инвесторов, развитие непосредственных экономических связей хозяйствующих субъектов, создание и функционирование совместных предприятий, а также привлечение прямых и портфельных иностранных инвестиций в областях, представляющих взаимный интерес.

Дальнейший этап интеграционного процесса ознаменовался Соглашением о формировании Единого экономического пространства (ЕЭП) от 19 сентября 2003 года, где в качестве одного из способов создания ЕЭП называется развитие взаимных потоков инвестиций. Концепция формирования ЕЭП, являющаяся неотъемлемой частью Соглашения 2003 года, призвана конкретизировать отдельные этапы формирования ЕЭП, однако и этот документ

закрепляет лишь намерение государств действовать в достижении поставленных целей, но не содержит четких обязательств сторон. Документы органов ЕврАзЭС так же, как и органов СНГ, носят в своем большинстве рекомендательный характер, как, например, документ об «Основных принципах инвестиционной деятельности» (2003 г.), а также проект Соглашения о поощрении и взаимной защите инвестиций в государствах-членах ЕврАзЭС (2007 г.) [5,с.122].

Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), основанная 15 июня 2001 года, является постоянно действующей межправительственной региональной международной организацией. В нее входят восемь государств-членов: Индия, Казахстан, Киргизия, Китай, Пакистан, Россия, Таджикистан и Узбекистан. Общая территория стран – участниц ШОС составляет 60% территории Евразии, на ней проживает вторая часть населения земли – 3 млрд 40 млн человек [3]. Организация ставит задачи развития привлечения иностранных инвестиций в рамках экономического сотрудничества государств. Важнейшими направлениями выступают осуществление крупных инвестиционных проектов и формирование единого энергетического рынка в рамках ШОС [10,с.68]. Только в 2006 году в результате регионального сотрудничества участников ШОС реализовывал инвестиционные проекты в размере 734млн. долларов США.

Анализ учредительных документов этих интеграционных образований позволяет сделать вывод, что они преследуют достижение двух основных целей в инвестиционной области: создание наиболее благоприятных условий для развития инвестиционных потоков между государствами-участниками и определение единых подходов к инвестициям из третьих стран. Вместе с тем названные выше международные договоры не устанавливают конкретные правовые механизмы реализации их норм [5,с.123].

Вопросы привлечения инвестиций в рамках сотрудничества СНГ и ЕврАзЭС, по сравнению с общими договорами, также детально регулируются имеющимися международными соглашениями, к которым относятся:

- Соглашение о сотрудничестве в области инвестиционной деятельности от 24 декабря 1993 года, в котором участвуют все государства на пространстве СНГ, кроме Российской Федерации (Ашхабатское соглашение);
- Конвенция СНГ о защите прав инвестора 1997 года, в которой участвуют Республика Беларусь, Республика Таджикистан, Республика Армения, Республика Казахстан, Кыргызская Республика, Республика Молдова.

В рамках ЕврАзЭС разработаны и проходят согласования проекты Соглашения о поощрении и взаимной защите инвестиций в государствах-членах ЕврАзЭС и Соглашения об основах инвестиционной деятельности. Первое Соглашение по кругу вопросов аналогично типичному двустороннему договору о содействии и взаимной охране инвестиций (включая правила урегулирования инвестиционных споров) и предусматривает довольно высокий уровень сотрудничества. Целью второго проекта является унификация национальных законов в инвестиционной сфере в целях формирования ЕЭП и распространения своих положений на любых инвесторов независимо от их национальности. Данные документы должны восполнить пробел в международно-правовом регулировании иностранных инвестиций [1].

Эти соглашения основываются на положениях Сеульской конвенции об учреждении Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций 1985 года, в которой участвуют все государства СНГ, и Вашингтонской конвенции об урегулировании инвестиционных споров между государствами и физическими лицами других государств 1965 года, в которой участвует 143 государства. В то же время весомое влияние оказывают механизмы ВТО на рост сотрудничества в сфере привлечения инвестиций государств-участников СНГ.

В научной литературе выделяется две наиболее продвинутые «школы» двухстороннего инвестиционного соглашения: американская и европейская. Именно на примере этих двух подходов представляется наиболее разумным составить обзор гарантий иностранному инвестору, обычно предоставляемых в рамках двухстороннего инвестиционного соглашения. Современная европейская модель двухстороннего инвестиционного соглашения является «прямым потомком» модели, одобренной ОЭСР в 1962 году, американская - в 1980 [7,с.71].

Необходимо также принимать во внимание, что двусторонние инвестиционные договоры между государствами-участниками СНГ имеют определенные различия, несмотря на то, что в основе этих договоров лежит Европейская модель. Как показывает сравнительно-правовой

анализ, по тем или иным вопросам договоры государств-участников используют разные формулировки, чем снижается цель - гармонизация правового регулирования инвестиций в Содружестве. Таким образом, система двусторонних инвестиционных договоров государств-участников СНГ не заменяет многостороннее инвестиционное сотрудничество между ними. Международно-правовое регулирование инвестиционного сотрудничества этих государств либо в рамках Ашхабатского соглашения, либо в рамках соглашения, заключенного на основе проекта ЕврАзЭС, могло бы значительным образом содействовать процессу региональной экономической интеграции [1].

Если учесть, что объем взаимных прямых инвестиций между странами СНГ увеличится посредством совместных усилий государственной политики, то это будет способствовать развитию экономического сотрудничества в рамках изучаемого региона [2,с.36].

В аспекте нашего исследования, важно подчеркнуть, что в рамках стран СНГ четко наблюдаются особенности инвестиционных отношений стран постсоветского пространства, поэтому для всех них на данный момент характерно неполное формирование рынка инвестиций. Страны СНГ решают проблему привлечения иностранных инвестиций как в плане трансформационного, так и транзакционного секторов реальной экономики, что во многом определяет характерную особенность инвестиционных отношений.

Исходя из этого, и с экономической и юридической точек зрения, вопросы специфического правового регулирования отношений в сфере иностранных инвестиций непосредственно характерны для стран постсоветского пространства.

В законодательстве стран СНГ под иностранными инвесторами понимаются не только физические и юридические лица, имеющие тесную связь с иностранным государством, являющимся местом происхождения капитала, вложенного в экономику государства-получателя, но и сами иностранные государства и международные организации, что во многом определяет особенности формирования и развития, направления и методы инвестиционных отношений этих стран.

Как было отмечено выше, в большей части правовых нормативов стран-участников СНГ по иностранным инвестициям приоритет отдается прямым инвестициям, что основной формой считается, создание юридического лица с иностранным капиталом в виде совместных предприятий (СП), что отражает общие тенденции международного движения капитала. Однако такое решение задач иностранных инвестиций не охватывает решение всех аспектов институциональных вопросов в процессе привлечения иностранных инвестиций.

В этом случае, очень важным моментом является вопрос принципов и приоритетов государственного регулирования привлечения прямых иностранных инвестиций в реальный сектор экономики.

Так, например, государственная политика привлечения прямых иностранных инвестиций в Республику Таджикистан должна быть направлена на социально-экономическое развитие государства и достижение общепользовательного эффекта в инвестиционной сфере и включать в себя прямое участие государства в общественно-значимой инвестиционной деятельности, а также стимулирование иностранной инвестиционной деятельности, осуществляемой частным сектором.

Проведенный выше правовой анализ показал, что государственная инвестиционная политика должна не только создавать благоприятный инвестиционный климат и преодолевать правовые и институциональные ограничения на рост инвестиций в реальной экономике, но и развивать их социальную и инновационную направленность.

Таким образом, учитывая важность всестороннего подхода к анализу инвестиционных потоков в странах постсоветского пространства, можно сделать вывод, что основными принципами государственной политики привлечения прямых иностранных инвестиций в реальный сектор экономики, также Республики Таджикистан, должны стать:

- во-первых, обеспечение устойчивого и сбалансированного развития национальной экономики;

- во-вторых, правовое закрепление «правил игры» в области привлечения инвестиций с учетом стратегических приоритетов развития национальной экономики и страны в целом;

- в-третьих, обеспечение максимального доступа к инвестиционным ресурсам (обеспечение доступа отечественных и зарубежных инвесторов к открытой информации по инвестиционным программам, конкурсам и др.).

Рецензент: к.э.н., доцент Хофизов Х.А.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабкина Е.В. Правовое регулирование иностранных инвестиций и порядка разрешения инвестиционных споров в государствах-участниках СНГ / Е.В. Бабкина, С.Б. Леанович. [Электронный ресурс]. <http://www.sudsn.org/press/article/investment/> [дата обращения: 7.11.2020].
2. Мамедов Т.Н. Тенденции и перспективы сотрудничества стран СНГ в сфере прямых иностранных инвестиций / Т.Н. Мамедов // Научные записки молодых исследователей. Финансовый университет при Правительстве РФ (мировая экономика). –М., 2019. –№4. –С.29-36.
3. Официальный сайт Шанхайской организации сотрудничества. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.secsco.org/RU/brief.asp> [дата обращения: 7.11.2020].
4. Саидмурадов Л.Х. Экономическая теория открытого хозяйства и проблемы современного Таджикистана. Монография / Л.Х. Саидмурадов. –Душанбе: Ирфон, 2005. –260 с.
5. Салиева Х.Ш. Формирование стратегии привлечения прямых иностранных инвестиций в реальный сектор экономики (на примере Республики Таджикистан): дис... канд. экон. наук: 08.00.01 / Х.Ш. Салиева. –Худжанд, 2014. –180 с.
6. Самойлова М.В. Формирование механизма взаимодействия реального и монетарного секторов в российской экономике: дис... канд. экон. наук / М.В. Самойлова. –СПб., 2001. –180 с.
7. Свириденко А.С. Сравнительный анализ европейской и американской школ двусторонних соглашений о защите и поощрении иностранных инвестиций / А.С. Свириденко, А.Д. Вольнец. –С.69-76. [Электронный ресурс]. <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyu-analiz-evropeyskoy-i-amerikanskoy-shkol-dvustoronnih-soglasheniy-o-zaschite-i-pooschrenii-inostrannyh-investitsiy/viewer> [дата обращения: 7.11.2020].
8. Сулов И.П. Методология экономического исследования / И.П. Сулов. –М.: Экономика, 1983. –216 с.
9. Терещенко Э.Ю. Теоретические аспекты определения понятия и структуры реального сектора экономики / Э.Ю. Терещенко, Ю.К. Беседа // Актуальные проблемы экономики. Наука и экономика. – 2011. –№2(22). –С.181-183.
10. Чжоу Цзюнь. Шанхайская организация сотрудничества: история создания. Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки St. Petersburg State Polytechnical University Journal. Humanities and Social Sciences. – 2015. –№3(227). –С.67-69. [Электронный ресурс]. <https://cyberleninka.ru/article/n/shanhayskaya-organizatsiya-sotrudnichestva-istoriya-sozdaniya/viewer> [дата обращения: 7.11.2020].
11. Хофизов Х.А. Основные принципы улучшения инвестиционного обеспечения освоения природно-ресурсного потенциала регионов / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2020. –№10. –Част I. –С.189-198.
12. Шапошников Л. Общеэкономическая оценка инвестиционных программ и проектов / Л. Шапошников // Экономист. – 1998. –№5. –С.41-49.
13. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. –М.: Прогресс, 1982. –455 с.
14. Экономический мониторинг России: глобальные тенденции и конъюнктура в отраслях промышленности // Институт народно-хозяйственного прогнозирования РАН. Бюллетень №6. –М.: 1998. –123 с.
15. Эльбеков Ф.М. Влияние международного предпринимательства на развитие промышленности Республики Таджикистан: автореф. дис... канд. экон. наук / Ф.М. Эльбеков. – Душанбе, 2011. –23 с.

МАХСУСИЯТИ ҶАЛБИ ИНВЕСТИЦИЯҲОИ ХОРИҶӢ ДАР ДОИРАИ ҲАМКОРИИ ИҚТИСОДӢ: ҶАНБАИ МИНТАҚАВӢ

Дар мақола муаллиф кӯшиш ба харҷ додаст то муносибати комплементариро нисбати таҳлили ҷараёнҳои инвестиционӣ дар доираи мамлакатҳо-ширкатунадагони ҳамкории иқтисодии минтақавӣ мавриди пажӯҳиш қарор диҳад. Қайд мегардад, ки принципҳои асосии сиёсати давлатӣ оиди ҷалби инвестицияҳои мустақими хориҷӣ ба баҳши воқеии иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини рушди босуботи иқтисоди мамлакат, муқаррарсозӣ ва таҳкими қонунгузории «қоидаҳои возеҳи бозӣ» дар соҳаи фаъолияти инвестиционӣ бо баҳисобгирии манфиатҳои стратегии мамлакат ва афзалиятҳои рушди он, кушодагӣ ва таъмини шароитҳои баробар барои дастрасӣ ба захираҳои инвестиционӣ ва дастрасии сиёсати ҷалби инвестицияҳои хориҷӣ дар доираи ҳамкории минтақавӣ мебошад. Аҳли ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби муаллиф анҷом дода шуд, нишон дод, ки сиёсати давлатии инвестиционӣ бояд на танҳо иқлими мусоиди инвестициониро муҳаё созад, инчунин маҳдудиятҳои ҳуқуқӣ ва институтсионалиро барои афзоиши инвестицияҳо дар баҳши воқеии иқтисод бартараф намуда, самтнокии иҷтимоӣ ва инноватсионии онҳоро инкишоф диҳад. Мубрамияти муносибати ҳамҷонибаро нисбати таҳлили ҷараёнҳои инвестиционӣ дар мамлакатҳои фазои пасошӯравӣ ба назар гирифта, метавон чунин хулосабарорӣ намуд, ки принципҳои асосии сиёсати давлатии ҷалби инвестицияҳои хориҷӣ ба баҳши воқеии иқтисод, инчунин Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд таъмини рушди босуботи иқтисоди милли; муқаррарсозӣ ва таҳкими қонунгузории «қоидаҳои возеҳи бозӣ» дар соҳаи фаъолияти инвестиционӣ бо баҳисобгирии манфиатҳои стратегии мамлакат ва афзалиятҳои рушди он, кушодагӣ ва таъмини шароитҳои баробар барои дастрасӣ ба захираҳои

инвестиционӣ ва дастрасии сиёсати ҷалби инвестицияҳои хориҷӣ дар доираи ҳамкории минтақавӣ гардад.

Калидвожаҳо: инвестиция, инвестицияҳои хориҷӣ, инвестицияҳои мустақими хориҷӣ, баҳши воқеӣ, созишномаҳои дучонибаи инвестиционӣ, ҳамкории иқтисодӣ, ҳамкории минтақавӣ.

СПЕЦИФИКА ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАМКАХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В статье автором сделана попытка исследования комплементарного подхода к анализу инвестиционных потоков в рамках стран-участниц регионального экономического сотрудничества. Отмечается, что основными принципами государственной политики по привлечению прямых иностранных инвестиций в реальный сектор национальной экономики Республики Таджикистан являются обеспечение сбалансированного и устойчивого развития экономики страны, установление и законодательное закрепление четких «правил игры» в сфере инвестиционной деятельности с учетом стратегических интересов страны и приоритетов её развития, открытость и обеспечение равных условий в доступе к инвестиционным ресурсам и доступность политики привлечения иностранных инвестиций в рамках регионального сотрудничества. Проведенный автором правовой анализ показал, что государственная инвестиционная политика должна не только создавать благоприятный инвестиционный климат и преодолевать правовые и институциональные ограничения на рост инвестиций в реальной экономике, но и развивать их социальную и инновационную направленность. Учитывая важность всестороннего подхода к анализу инвестиционных потоков в странах постсоветского пространства, можно сделать вывод, что основными принципами государственной политики привлечения прямых иностранных инвестиций в реальный сектор экономики, также Республики Таджикистан, должны стать: обеспечение устойчивого и сбалансированного развития национальной экономики; правовое закрепление «правил игры» в области привлечения инвестиций с учетом стратегических приоритетов развития национальной экономики и страны в целом и обеспечение максимального доступа к инвестиционным ресурсам.

Ключевые слова: инвестиция, иностранные инвестиции, прямые иностранные инвестиции, реальный сектор, двусторонние инвестиционные соглашения, экономическое сотрудничество, региональное сотрудничество.

SPECIFICS OF ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT IN THE FRAMEWORK OF ECONOMIC COOPERATION: REGIONAL ASPECT

In the article, the author attempts to study a complementary approach to the analysis of investment flows in the framework of countries participating in regional economic cooperation. It is noted that the basic principles of the state policy on attracting foreign direct investment in the real sector of the national economy of the Republic of Tajikistan is to ensure balanced and sustainable development of the economy, the establishment and legal definition of clear "rules of the game" in the sphere of investment activities with the strategic interests of the country and its development priorities, openness and equal conditions of access to investment resources and accessibility policy of attracting foreign investments within the framework of regional cooperation. The legal analysis carried out by the author showed that state investment policy should not only create a favorable investment climate and overcome legal and institutional restrictions on the growth of investments in the real economy, but also develop their social and innovative orientation. space, it can be concluded that the main principles of state policy for attracting foreign direct investment in the real sector of the economy, also in the Republic of Tajikistan, should be: ensuring sustainable and balanced development of the national economy; legal consolidation of the "rules of the game" in the field of attracting investments, taking into account the strategic priorities of the development of the national economy and the country as a whole, and ensuring maximum access to investment resources.

Keywords: investment, foreign investment, foreign direct investment, real sector, bilateral investment agreements, economic cooperation, regional cooperation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Салиева Ҳилола Шодибаевна* - Филиали Донишгоҳи миллии таҳқиқотӣ-технологии «Донишгоҳи пулод ва ҳулаи Москва» дар шаҳри Душанбе, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисод ва менеҷмент. **Суроға:** 734042, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Назаршоев хонаи 7. E-mail: shilola.86@mail.ru. Телефон: 933-23-22-22

Сведения об авторе: *Салиева Хилола Шодибаевна* - Душанбинский филиал Национального исследовательского технологического университета «МИСиС», кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и менеджмента. **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Назаршоева, 7. E-mail: shilola.86@mail.ru. Телефон: 933-23-22-22

Information about the author: *Salieva Khilola Shodibaevna* - Dushanbe branch of the National Research Technological University "MISIS", Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Management. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nazarshoev str.7. E-mail: shilola.86@mail.ru. Phone: 933-23-22-22

**АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ И ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ
ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ (НА ПРИМЕРЕ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ)***Обидов Ф.Ф.***Таджикский национальный университет**

Повышение эффективности управления инвестиционной деятельностью как на национальном уровне, так и на уровне регионов имеет важное значение для осуществления экономических процессов в стране и в ее регионах. Вследствие глобализации и вхождения Республики Таджикистан в мировую экономическую систему ее регионы становятся полноправными участниками международных экономических отношений.

В условиях глобализации национальной экономики каждому региону необходимо учитывать особенности своего географического положения, развития секторов экономики, трудовых ресурсов, наличие месторождений полезных ископаемых и др. Учет этих факторов позволяет региональной власти выстраивать приоритеты при формировании основных направлений экономического и инвестиционного развития региона.

Хатлонская область относится к числу ведущих экономических регионов Республики Таджикистан. Она расположена на территории 24600 км² и составляет 17,2 процента территории Республики Таджикистана. Хатлонская область расположена в юго-западной части Республики Таджикистан, с севера она граничит с районами республиканского подчинения, с востока с Горно-Бадахшанской Автономной областью, с запада на протяженности 103 км с Республикой Узбекистан и с юга на протяженности 420 км с Исламской Республикой Афганистан. Расстояние автомобильной дороги от областного центра – города Бохтар до столицы Республики Таджикистан – города Душанбе составляет 97 км. На территории области обнаружены месторождения нефти и газа, угля, целестина, золота, пищевой и каменной соли, гипса, песка и гравия, известняка, доломита, стронция и прочих пород, из которых действующими считаются 18 месторождений, а 53 из них содержатся как резервные. В одном из крупнейших месторождений нефти и газа республики – месторождение Бештентак в Балджуванском районе, в котором имеются запасы нефти в объеме почти 2,7 млн. тонн, газа – 2,5 млрд. кубических метров, продолжаются изыскательские работы. В настоящее время население городов Бохтар, Куляба, Сарбанд и часть населения районов Джалолиддина Балхи, районов Кушониён и Балджуван обеспечиваются природным газом за счет трех месторождений (Кизилтумшук района Джалолиддина Балхи, Ходжа Сартез и Бештентак Балджуванского района). Из тяжелой нефти месторождений Акбошидир, Кичик Бел и Южный Кум района Джайхун производятся различные виды и сорта мазута и битума. В юго-западной части Дарвазского горного хребта находится группа Шурабадского месторождения угля – Ровноус, запасы которого составляют 638 млн. тонн. В местностях Шугнав и Ёхсу Ховалингского района используются месторождения высококачественного золота. На базе месторождения стронция в местности Чолтош Восейского района предусмотрено строительство предприятия по переработке руды.

Месторождения известняка районов Хуросон и Носири Хусрав, месторождение глины Табакчи города Сарбанд и гипсовое месторождение Шар-шар Хуросонского района могут сыграть важную роль в развитии строительной отрасли. Согласно подсчётам, находящиеся запасы известняка в месторождении Пустхур, соли в месторождении Тутбулок, доломита в месторождении Яван достаточны на 300 лет. Область является крупнейшей сельскохозяйственной зоной республики, на которую приходится 53 процента пахотных земель республики, в том числе 54 процента посевной площади зерновых и 63 процента посевной площади хлопка. В области производится 63 процента зерновых, 71 процент хлопка, 55 процентов овощей, 78 процентов бахчевых, 40 процентов фруктов, 52,2 процента мяса и 48 процентов молока от общего объема производимой сельхозпродукции в республике. Годовая производственная мощность гидроэлектростанций Нурек, Бойгози, Шаршара, Сарбанд и Центральная, находящихся на реке Вахш, составляет более 16171 млн. кВт. час, которые вырабатывают 92 процента электроэнергии республики. За период государственной

независимости Республики Таджикистан сданы в эксплуатацию ГЭС «Сангтуда-1» мощностью 670 млн. кВт и «Сангтуда-2» мощностью 220 млн. кВт.

В 2019 году валовый региональный продукт (ВРП) Хатлонской области составил 19700 млн. сомони, а его доля в общем объеме ВВП Республики Таджикистан составила 25,4%. Хатлонская область является одним из развитых социально-экономических регионов Республики Таджикистан с огромным инфраструктурным потенциалом и агропромышленными отраслями, продукция которой имеет спрос, как по всей республике, так и за ее пределами. «С учетом того, что Хатлонская область является крупнейшей в стране, Правительство республики всегда уделяет особое внимание развитию социально-экономической сферы этого региона и мобилизует все ресурсы и возможности для достижения высшей цели государства – обеспечения продовольственной безопасности и улучшения благосостояния народа. В настоящее время на территории области для осуществления определенных Правительством страны приоритетов в сферах энергетики, транспорта, сельского хозяйства, образования, здравоохранения, ирригации, окружающей среды, водоснабжения и других секторах продолжается реализация 31 государственного инвестиционного проекта, в рамках чего до сегодняшнего дня освоено более 4-х млрд. сомони. В течение 10 последних лет для социально-экономического развития области из всех источников финансирования направлено около 20 миллиардов сомони, 80% из которых выделены из государственного бюджета». Хатлонская область богата полезными ископаемыми в общей сложности насчитывающими более 300 важнейших полезных ископаемых и руд. Сегодня Хатлонская область – это регион со стабильной социально-политической обстановкой и динамично развивающейся экономикой.

Область обладает значительным производственным, трудовым и научным потенциалом. Инвестиционные проекты и торговые контакты связывают Хатлонскую область с более чем 31 страной мира. На внешних рынках высоко котируется продукция Хатлонских аграриев, производящих экологически чистую сельскохозяйственную продукцию, а также высококачественное хлопко-волокно. Хатлонская область обладает наиболее благоприятным инвестиционным климатом. В области расположены две Свободные экономические зоны «Пяндж» и «Дангара», обладающие особыми таможенными и налоговыми преференциями и выгодными условиями для инвестирования. Самой эффективной формой стимулирования инвестиционной активности и инвестиционной деятельности, как показал опыт многих стран, является создание и использование свободных экономических зон. Наличие особых налоговых и таможенных режимов (льгот), дешёвая рабочая сила, упрощенный порядок ввоза и вывоза сырья и производимой продукции привлекают иностранных и отечественных инвесторов. В Хатлонской области в последние годы, так же, как и в стране в целом, активно осуществляется процесс улучшения предпринимательского и инвестиционного климата, проводятся институциональные реформы для формирования инфраструктуры рыночной экономики. В области созданы благоприятные условия для ведения бизнеса, существенно упрощены административные процедуры для инвестирования. Во исполнение поручений Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, в очередном Послании Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 26 декабря 2018 года, в Государственном комитете по инвестициям и управлению государственным имуществом Республики Таджикистан была создана рабочая группа для представления «Плана мероприятий по реализации 300 дней реформ для поддержки предпринимательства и улучшения инвестиционного климата в Республике Таджикистан», утвержденного постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 марта 2019 года, №95. 3 апреля 2019 года в городе Бохтар, Хатлонской области состоялась встреча данной рабочей группы с успешными предпринимателями и инвесторами, руководством и представителями городов и районов в сфере экономики, управления по инвестициям и государственным имуществом Хатлонской области. Также по поручению и указаниям Основателя мира и национального единства, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмон с целью принятия мер по обеспечению устойчивого экономического развития, повышения уровня благосостояния населения и улучшения предпринимательской и инвестиционной среды 14 июня 2019 года в городе Кулябе Хатлонской области Государственным комитетом по инвестициям и управлению государственным

имуществом Республики Таджикистан в сотрудничестве с местным исполнительным органом государственной власти Хатлонской области и города Куляба был организован Международный инвестиционный Форум. В работе форума приняли участие широкий круг местных и иностранных предпринимателей и инвесторов, представители ответственных государственных органов, таджикских диаспор за рубежом, специалисты и эксперты. Работа форума была проведена по четырем направлениям по следующим темам:

1. Пути и методы совершенствования государственной политики в сфере инвестиций и предпринимательства с целью индустриально-инновационного развития национальной экономики.

2. Свободные экономические зоны как фактор ускорения индустриализации Республики Таджикистан.

3. Возможности развития предпринимательства в туристическом секторе, культурно-исторические места и привлечения инвестиций в туристическую инфраструктуру.

4. Возможности развития экспорта, переработка сельскохозяйственной продукции с использованием современных технологий. В качестве площадки для государственно-частного диалога в целях улучшения бизнес-среды и инвестиционного климата в области функционирует консультативный совет при Председателе исполнительного органа государственной власти области, где решаются все возникающие в процессе работы предпринимателей вопросы. В состав Консультационного совета входят комитет по инвестициям, управление экономического развития и торговли и другие отделы, способствующие развитию области. Важным условием развития предпринимательства в Хатлонской области является не только наличие соответствующей общегосударственной стратегии и программы поддержки, но и готовность государственных региональных организаций к сотрудничеству с бизнес-сообществом.

Приоритетными проектами пятилетнего периода Программы государственных инвестиций Республики Таджикистан на период 2016-2020 годов являются проекты секторов энергетики и транспорта. Общая сумма проектов составляет 671,9 млн. долл., или 65,8% от общей суммы всех запланированных проектов данного периода. Приоритетными секторами инвестирования в рамках Программы государственных инвестиций на 2016-2020 годы также являются проекты по водоснабжению и ирригации, образованию и здравоохранению.

По отраслям экономики Хатлонской области можно выделить ряд перспективных проектов для привлечения инвестиций:

- легкая промышленность (производство и переработка хлопка-волокна с полным производственным циклом, переработка шерсти);
- энергетика (в том числе строительство малых ГЭС);
- горнорудная и химическая промышленность;
- переработка сельскохозяйственной продукции и строительство теплиц;
- инфраструктура и сервис туризма.

В частности, следующие проекты Программы социально-экономического развития Хатлонской области за период 2016-2020 годы являются приоритетными и нуждаются в финансировании:

- увеличение мощности ГЭС-4, ГЭС-5, ГЭС-6 на основе модернизации каскада Вахшских ГЭС;
- строительство железнодорожной линии для свободной экономической зоны Дангара;
- восстановление автомобильной дороги Гулистон-Восе;
- реконструкция автомобильной дороги Бальджуван-Сари Хосор-Гулдара;
- замена 8 км существующих водопроводных труб на трубы ПВХ диаметром 12-15 мм на территории района Бохтар (село Виён), Дусти, Джайхун, Балхи и Вахш.

Для инвесторов также могут представлять дополнительный интерес следующие факторы:

- выгодное расположение Хатлонской области по периметру Великого шелкового пути;
- льготы для вновь созданных предприятий в стране, занятых полным циклом переработки хлопка-волокна в конечную продукцию (от хлопковой пряжи до хлопчатобумажных швейных изделий);

- освобождение от налога на прибыль юридических лиц (ставка налога 15%), минимального налога на доходы предприятий (ставка налога 1%), налога на недвижимое имущество и земельного налога.

Основой для развития текстильной и швейной отрасли и экспорта текстильной продукции в Хатлонской области является собственное производство хлопка-сырца. Развитие отрасли также связано с потребностями местного населения в готовой одежде. Создание ткацких фабрик позволит увеличить производство натуральных тканей отечественного производства и постепенно уменьшить импорт ввозимой в республику продукции. Практически все сельскохозяйственные продукты экспортируются в виде сырья. Создание торгово-логистических центров по сбору и хранению сырья позволит привлечь внимание крупных экспортеров сельхозпродукции.

Кроме того, строительство и введение в действие средних и малых перерабатывающих предприятий позволит заготавливать, хранить, производить и реализовать готовую продукцию.

Перспективным направлением является также развитие пчеловодства и вывод его на международные рынки.

Огромный, практически неиспользуемый потенциал Хатлонской области заложен в развитии туристических центров и оздоровительных комплексов. Природно-рекреационные ресурсы республики, наличие памятников истории и культуры предопределяют особенности сформированного национального туристического продукта, продвижение и реализация которого на мировых рынках туристических услуг обеспечит поток иностранных туристов в Республику Таджикистан. Наличие многочисленных горных рек и богатейших водных ресурсов является основой развития гидроэнергетики. Помимо строительства крупных ГЭС, перспективной для инвесторов может стать развитие малой гидроэнергетики.

Добыча и переработка горнорудного сырья - еще один малоосвоенный потенциал Хатлонской области, позволяющий привлечь внимание крупных инвесторов в эту сферу. Своих инвесторов ожидают также отрасли строительных материалов, добыча и переработка которых имеют неоцененный финансовый потенциал.

Законодательства Республики Таджикистан гарантирует следующие права для инвесторов:

- право на осуществление любого вида деятельности, не запрещенного законодательством Республики Таджикистан;

- право на открытие в банках на территории Республики Таджикистан банковских счетов в национальной и (или) иностранной валюте;

- право на свободное распределение прибыли, полученной от своей деятельности;

- право перевода за границу доходов и заработной платы в иностранной валюте, полученных на законных основаниях в результате инвестиционной и производственной деятельности;

- право на возмещение причитающихся ему инвестиций и полученных в связи с ними доходов в случае прекращения инвестиционной деятельности, не по вине инвестора;

- право на свободную конвертацию национальной валюты в другую свободно конвертируемую валюту, а также покупку иностранной валюты для оплаты операций за пределами Республики Таджикистан;

- право на беспрепятственный (без квотирования, лицензирования и применения к нему других мер нетарифного регулирования внешнеторговой деятельности) вывоз имущества, который первоначально был ввезен на территорию Республики Таджикистан;

- право пользования природными ресурсами, земельным участком, включая ее аренду в порядке, установленной законодательством Республики Таджикистан;

- право собственности на продукцию, доход и прибыль от концессионной деятельности, незабываемость срока действия концессионного договора.

В случае внесения изменений и дополнений в инвестиционное законодательство Республики Таджикистан, инвесторы в течение пяти лет с даты официальной публикации таких изменений или дополнений имеют право выбора наиболее благоприятных для них условий. Данный режим не распространяется в отношении изменений и дополнений, вносимых в Конституцию Республики Таджикистан и в законодательство Республики Таджикистан,

связанных с вопросами национальной безопасности, здравоохранения, защиты окружающей среды, нравственности и этики.

Гражданский кодекс Республики Таджикистан регулирует отношения, возникающие между предпринимателями, физическими и юридическими лицами, и направлен на недопущение нарушений или ограничений прав.

Деятельность Консультативного совета при Президенте страны по улучшению инвестиционного климата является свидетельством стараний Республики Таджикистан в проведении последовательной политики по совершенствованию условий для ведения бизнеса в стране. Те же цели преследует и деятельность Консультативного совета при Председателе Хатлонской области.

Кроме того, в Хатлонской области, как и по всей республике, существуют и другие институты поддержки инвесторов и предпринимателей, такие как:

- бизнес-ассоциации;
- государственные структуры, призванные поддерживать бизнес;
- центр поддержки предпринимательства;
- консультативные и иные советы.

Основными проблемами, отрицательно влияющими на развитие предпринимательства и инвестиционной деятельности в Хатлонской области, являются отсутствие дополнительных денежных средств для предпринимательства и бизнеса, высокий уровень процентов по кредитам, короткий срок возврата кредита, административные барьеры, отсутствие необходимой информации по созданию и управлению бизнесом, в особенности среди женщин.

Инвестиционные и предпринимательские риски до сих пор не нашли своего полного решения. В настоящих условиях предприниматели сталкиваются со следующими основными проблемами:

- наличие коррупции и препятствий в системе лицензирования;
- карательные особенности процедуры проверок;
- непостоянство налогового законодательства, неэффективность налогового контроля;
- недостаточность финансовых ресурсов, несовершенные механизмы финансово-кредитной поддержки и страхования предпринимательских рисков, неблагоприятные кредитные условия, недостаточное развитие лизинговых механизмов;
- ограниченный доступ субъектов предпринимательской деятельности к промышленным предприятиям и недействующим зданиям предприятий;
- отсутствие надежной социальной защиты и безопасности предпринимателей;
- проблемы, связанные с надежным обеспечением производственных предприятий электроэнергией и другими энергетическими ресурсами, особенно в зимнее время.

Реализация выделенных приоритетов инвестиционной политики Хатлонской области нацелена на ускорение экономического роста на основе повышения инвестиционной привлекательности области, создания нормативно-правовых и инфраструктурных условий, активного привлечения в экономику области капиталов отечественных и иностранных инвесторов.

При реализации долгосрочной инвестиционной политики региональным органам власти необходимо гибко реагировать на изменения реалий экономики и запросы населения. Регулярное отслеживание экономических показателей развития региона должно способствовать выявлению отклонений от заданного курса по программе и разработке рекомендательных предложений по корректировке стратегических планов развития области. Уполномоченный орган власти по реализации инвестиционной политики Хатлонской области должен осуществлять непрерывный мониторинг показателей экономического развития региона и проводить сравнительный анализ данных показателей с другими регионами Республики Таджикистан. Мониторинг будет способствовать усилению внимания и контроля к процессу планирования развития региона, а также повышению его эффективности. Дополнительными условиями эффективности также могут являться:

- создание положительного имиджа региона на деловой арене;
- возможность государственных служащих повышать свою компетентность в соответствии с реалиями экономики;

- связывание системы мотивации государственных служащих с достижением программных целей;
- формирование профессиональной культуры государственной службы в соответствии с выбранной стратегией;
- эффективный территориальный брендинг.

Такая инвестиционная политика будет способствовать повышению инвестиционного потенциала, преодолению административных барьеров для инвесторов, усилению социальной направленности инвестирования и противодействию возникающим угрозам дестабилизации хозяйственной жизни, что в свою очередь приведет к целостности и процветанию как Хатлонской области, так и Республики Таджикистан в целом.

Рецензент: д.э.н., профессор Иброхимзода И.Р.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авезов, А.Х. Методологические аспекты устойчивости региональной экономики [Текст] / А.Х. Авезов // Бизнес. Образование. Право. - 2014. -№3(28). -С.23-26.
2. Авезова, М.М. Методические подходы к оценке инвестиционной привлекательности региональной экономики [Текст] / М.М. Авезова, М.М. Насимова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. – 2016. -№3. -С.34-40.
3. Аламшоев, А.К. Роль производственной инфраструктуры в развитии регионов [Текст] / А.К. Аламшоев // Актуальные вопросы современной экономики. - 2020. -№6. -С.557-560.
4. Алборов, А.В. Факторы, влияющие на реализацию инвестиционных проектов [Текст] / А.В. Алборов // Финансы, денежное обращение и кредит. – 2017. -№10. -С.48-50.
5. Анализ инвестиционного климата в Республике Таджикистан за 2017 год. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.investcom.tj> (дата обращения: 25.01.2020 г.).
6. Аюпов, А.Н. Региональная экономика. Учебник [Текст] / А.Н. Аюпова, А.А. Абдурашитов. -2-е изд. – Бишкек: МОН КР КРСУ, 2015. -278 с.
7. Бабаджанов, Д.Д. Развитие инвестиционных процессов в региональной экономике [Текст] / Д.Д. Бабаджанов, С.Д. Исвалиев // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. – 2015. -№4. -С.47-54.
8. Бард, В.С. Финансово-инвестиционный комплекс: теория и практика в условиях реформирования российской экономики [Текст] / В.С. Бард. -М.: Финансы и статистика, 1998. – 304 с.
9. Бердиев, Р.Б. Институциональные факторы инвестиционного развития в постсоветских странах (на материалах Республики Таджикистан) [Текст]: автор. дисс. ... докт. экон. наук / Р.Б. Бердиев. -Бишкек, 2012. -42 с.
10. Бобылев, Г.В. Условия и факторы реализации инновационного потенциала региона [Текст] / Г.В. Бобылев, А.В. Кузнецов, Н.В. Горбачева // Регион: экономика и социология. - 2008. -№1. -С.113-126.
11. Выступление Лидера нации Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на церемонии открытия металлургического завода в городе Истиклол [Текст] / НИАТ «Ховар». - Душанбе, 16.11.2017.
12. Гапоненко, А.Г. Стратегия социально-экономического развития: страна, регион, город: учебное пособие [Текст] / А.Г. Гапоненко. –М.: Изд-во РАГС, 2001. -224 с.
13. Гафаров, Ф.М. Формирование и развитие инвестиционного потенциала региона (на материалах Хатлонской области Республики Таджикистан) [Текст]: дис. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук / Ф.М. Гафаров. - Душанбе, 2017. -193 с.
14. Голиченко, О.Г. Основные факторы развития национальной инновационной системы: уроки для России [Текст] / О.Г. Голиченко. – М.: Наука, 2011. – 634 с.
15. Региональная экономика. Учебник [Текст] / В.И. Гришин, Г.Ю. Гагарина, В.С. Архипова, Е.В. Бельчук. – М.: КНОРУС, 2020. -456 с.

ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТ ВА САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ТАТБИКИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Дар мақола иқтидори истеҳсолии вилояти Хатлон, аз ҷумла ҳолати конҳои канданиҳои ғоиданоки амалқунанда ва захиравӣ, инчунин захираҳои заминро об ва гидроэнергетикии минтақа аз дидгоҳи самти сармоягузорӣ баҳогузорӣ шудаанд. Муаллиф дар мисолҳои мушаххас соҳаҳои ояндадореро нишон медиҳад, ки барои таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ муносиб буда, ба бунёди ҷойҳои нави қор, воридотивазкунӣ ва баланд бардоштани иқтидори содиротии минтақа мусоидат мекунанд. Зимни таҳқиқот маълум гардид, ки соҳаҳои асосии ҷалбқунандаи сармоягузориҳо дар вилояти Хатлон соҳаҳои саноати сабук, саноати кӯҳкорӣ ва химия, қорқарди маҳсулоти кишоварзӣ ва тавсеаи гармхонаҳо, бахши сайёҳӣ ва бунёди неругоҳҳои барқии хурд мебошанд. Дар мақола тавсияҳо бахри тақмили сиёсати сармоягузорӣ пешниҳод шудааст, ки ба баланд бардоштани иқтидори сармоягузорию минтақа, паст кардани садҳои маъмурӣ, пурзӯр кардани ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва экологии сармоягузорӣ равона шудаанд. Таҳқиқот нишон дод, ки қонунгузорию Тоҷикистон барои сармоягузорию шароитҳои муоширатқунанда, аз ҷумла ҳуқуқи интихоби шарту шароити ғазалият дода шудааст. Муаллиф ба хулоса омадааст, ки вилояти Хатлон яке аз минтақаҳои рушдқардаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аст, ки дорои инфрасохтори тавсеаёфта, соҳаҳои пешрафтаи комплекси агросаноатӣ, гидроэнергетика, саноати сохтмон мебошад, аммо иқтидори рушди аксар соҳаҳои

воқеии иқтисод ҳанӯз ҳам пурра аз худ нашудааст, ки ин таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои нави сармоягузорию тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: сиёсати сармоягузорӣ, лоиҳаи сармоягузорӣ, вилояти Хатлон, иқтисодии захиравӣ, воридотивазкунӣ, минтақа, маҳсулоти кишоварзӣ, фазои сармоягузорӣ, таваккалҳои сармоягузорӣ, минтақаи озоди иқтисодии (МОИ) «Панҷ» ва «Данғара».

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ И ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье дана инвестиционная оценка действующих и резервных месторождений полезных ископаемых, а также земельно-водным и гидроэнергетическому потенциалу Хатлонской области Республики Таджикистан. Автор, на примере конкретных отраслей, обосновывает перспективность разработки и реализации инвестиционных проектов, направленных на создание новых рабочих мест, импортозамещения и повышения экспортного потенциала региона. Исследования показали, что наиболее перспективными отраслями привлечения инвестиций в Хатлонскую область выступают такие отрасли, как легкая промышленность, малая гидроэнергетика, горнорудная и химическая промышленность, переработка сельскохозяйственной продукции и развитие тепличного хозяйства, туристический сектор. В статье предложены рекомендации по корректировке инвестиционной политики, направленные на повышение инвестиционного потенциала региона, снижения административных барьеров, усиления социальной и экологической составляющей инвестирования. Исследования показали, что в законодательстве Таджикистана закреплены условия наибольшего благоприятствования для инвестиций, в т.ч. право выбора наиболее благоприятных условий. Автор приходит к выводу, что Хатлонская область является одним из развитых социально-экономических регионов Республики Таджикистан с огромным инфраструктурным потенциалом, развитыми отраслями агропромышленного комплекса, гидроэнергетики, строительной промышленности, однако потенциал роста многих секторов реальной экономики региона очень велик, что требует разработки и реализации новых инвестиционных проектов.

Ключевые слова: инвестиционная политика, инвестиционные проекты, Хатлонская область, ресурсный потенциал, импортозамещение, регион, сельскохозяйственная продукция, инвестиционный климат, инвестиционные риски, свободные экономические зоны (СЭЗ) «Пяндж» и «Данғара».

ANALYSIS OF THE STATUS AND PRIORITY DIRECTIONS OF IMPLEMENTATION OF INVESTMENT PROJECTS IN THE KHATLON REGION

The article provides an investment assessment of the existing and reserve deposits of minerals, as well as the land-water and hydropower potential of the Khatlon region of the Republic of Tajikistan. The author, using the example of specific industries, substantiates the prospects for the development and implementation of investment projects aimed at creating new jobs, import substitution and increasing the export potential of the region. Studies have shown that the most promising sectors for attracting investment in Khatlon region are such industries as light industry, small hydropower, mining and chemical industries, agricultural processing and the development of greenhouse facilities, and the tourism sector. The article offers recommendations for adjusting the investment policy aimed at increasing the investment potential of the region, reducing administrative barriers, strengthening the social and environmental component of investment. The research has shown that the most favorable conditions for investments are enshrined in the legislation of Tajikistan, incl. the right to choose the most favorable conditions. The author comes to the conclusion that the Khatlon region is one of the developed socio-economic regions of the Republic of Tajikistan with a huge infrastructure potential, developed sectors of the agro-industrial complex, hydropower, construction industry, however, the growth potential of many sectors of the real economy of the region is very large, which requires the development and implementation of new investment projects.

Keywords: investment policy, investment projects, Khatlon region, resource potential, import substitution, region, agricultural products, investment climate, investment risks, free economic zones (FEZ) "Pyanj" and "Dangara".

Маълумот дар бораи муаллиф: *Обидов Фирдавс Фозилович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторе: *Обидов Фирдавс Фозилович* - Таджикский национальный университет, соискатель. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17

Information about the author: *Obidov Firdavs Fozilovich* - Tajik National University, applicant. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

АНАЛИЗ ВНЕШНИХ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Кодирзода Фарход Анвар

Таджикский национальный университет

Развитие экономики Республики Таджикистан обуславливает включение Республики Таджикистан в мировое инвестиционное пространство. Например, вхождение Республики Таджикистан в состав ШОС способствовало развитию новых перспективных направлений экономического сотрудничества Таджикистана с другими странами, входящими в состав объединения, в частности способствовало повышению объема прямых иностранных инвестиций из Китая, который также является членом данного интеграционного объединения. Другими донорами прямых иностранных инвестиций в страну являются Россия, Казахстан, Турция.

Китай в рамках международной инициативы «Один пояс-один путь» наращивает инвестиционное присутствие в Республике Таджикистан в связи с наличием в Таджикистане дешевой электроэнергии, большого количества полезных ископаемых и природных ресурсов, которые необходимы для дальнейшего развития китайской экономики.

Республика Таджикистан входит в состав Содружества независимых государств (СНГ), девять из стран членов которого близки по уровню экономического развития.

Большее половины внешнеторгового оборота Таджикистана приходится на страны СНГ. Республика Таджикистан участвует в деятельности Центральноазиатского банка сотрудничества (ЦАБС), деятельность которого направлена на инвестирование средств в экономику стран СНГ. ЦАБС осуществил финансирование строительства небольших гидроэлектростанций на производственном объединении «Востокредмет», предоставил инвестиции для реконструкции Восейского сользавода, инвестировал средства в производство фосфатных удобрений, добываемых в условиях Раватского месторождения.

Инвестиционное сотрудничество стран, входящих в СНГ, способствует развитию экономики каждой из стран интеграционного объединения. Для правового регулирования сотрудничества странами принято Соглашение о сотрудничестве в области инвестиционной деятельности. В состав Соглашения входит Конвенция о защите прав инвесторов, регулирующая правила взаимодействия каждой страны в общем инвестиционном пространстве, порядок и правила свободного привлечения капиталов и обеспечения прав инвесторов [1, с.54].

Другим международным интеграционным объединением, в которое входят некоторые страны СНГ является Евразийский экономический союз (ЕАЭС). ЕАЭС ставит целью своей деятельности экономическое развитие стран, входящих в его состав, модернизацию экономики и повышение конкурентоспособности каждой из стран-участниц на мировом рынке. Международные аналитики часто обсуждают экономические эффекты возможного вступления Республики Таджикистан в состав ЕАЭС, так как экономика Таджикистана по своей структуре и особенностям развития близка к экономикам стран-участниц ЕАЭС и интеграция с ними должна быть динамичной и успешной.

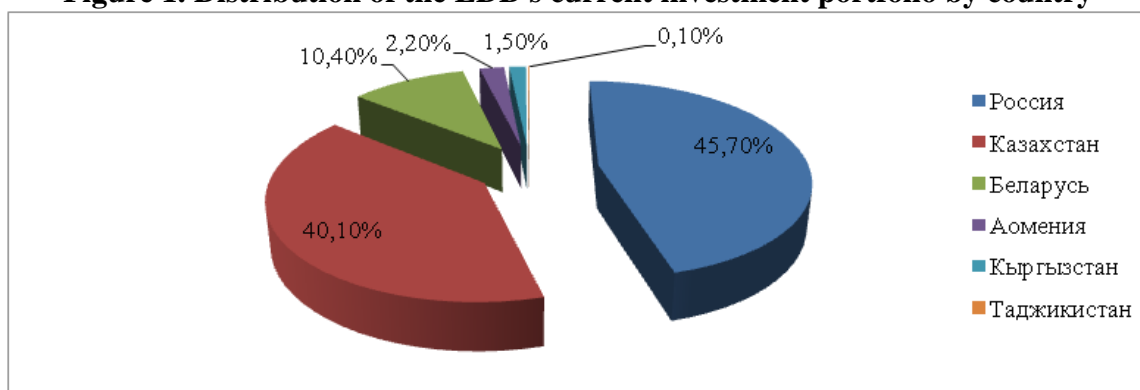
Наличие у Таджикистана достаточно высокого инвестиционного потенциала позволяет сделать вывод о том, что в случае вхождения в ЕАЭС дополнительные инвестиции в экономику страны приведут к устойчивому росту ВВП страны на дополнительные 2–2,5% роста в год.

По мнению большинства ученых, изучающих процесс предполагаемой интеграции Республики Таджикистан в ЕАЭС, факторами, оказывающими наиболее сильное влияние на развитие экономики Таджикистана, являются объем привлечения иностранных инвестиций, улучшение положения трудовых мигрантов, рост торгового оборота с участниками ЕАЭС.

Поскольку Таджикистан пока не является членом ЕАЭС, его доля в инвестиционном портфеле данного интеграционного объединения является скромной [7] (рис.1).

По состоянию на 31 декабря 2020 года текущий инвестиционный портфель ЕАБР в Республике Таджикистан составил 2 млн. 119 тыс. долл. США.

Рисунок 1. Распределение текущего инвестиционного портфеля ЕАБР по странам
Figure 1. Distribution of the EDB's current investment portfolio by country

Необходимо отметить, что банковская система республики испытывает нехватку долгосрочных источников кредитования, поэтому не справляется с задачей кредитования и инвестирования потребностей национальной экономики, в связи с чем Таджикистану необходимы внешние источники финансирования. Самыми крупными инвесторами в экономику Республики Таджикистан являются Азиатский банк развития, Всемирный банк, Европейский банк реконструкции и развития.

Всемирный банк является одной из основных финансовых организаций ООН. Таджикистан присоединился к Всемирному банку в 1993 г. Основными целями инвестиционного сотрудничества Республики Таджикистан и Всемирного банка является развитие базовых отраслей таджикской экономики, функционирование которых повысит жизненный уровень населения, способствует развитию систем здравоохранения и социальной защиты.

Проблемы банковского сектора Республики Таджикистан обусловлены наличием высоких процентных ставок и снижением объема привлечения частных инвестиций. В настоящее время банковская система Таджикистана требует реформирования, так как ее несовершенство является препятствием для инвестиций частного сектора, из-за отсутствия альтернативных источников капитала [7]. Для помощи Республике Таджикистан в преодолении проблем кредитования и инвестирования экономики, а также для наиболее эффективного использования имеющихся возможностей, Всемирный банк разработал новую Рамочную стратегию партнерства, рассчитанную на период 2019-2023 гг., в рамках которой предполагается следующий объем финансирования (таблица 1).

Таблица 1. Объем средств, зарезервированных Группой Всемирного Банка для инвестирования в экономику Таджикистана, млрд. долл. США [7]

Table 1. Amount of funds reserved by the World Bank Group for investing in the economy of Tajikistan, billion US dollars

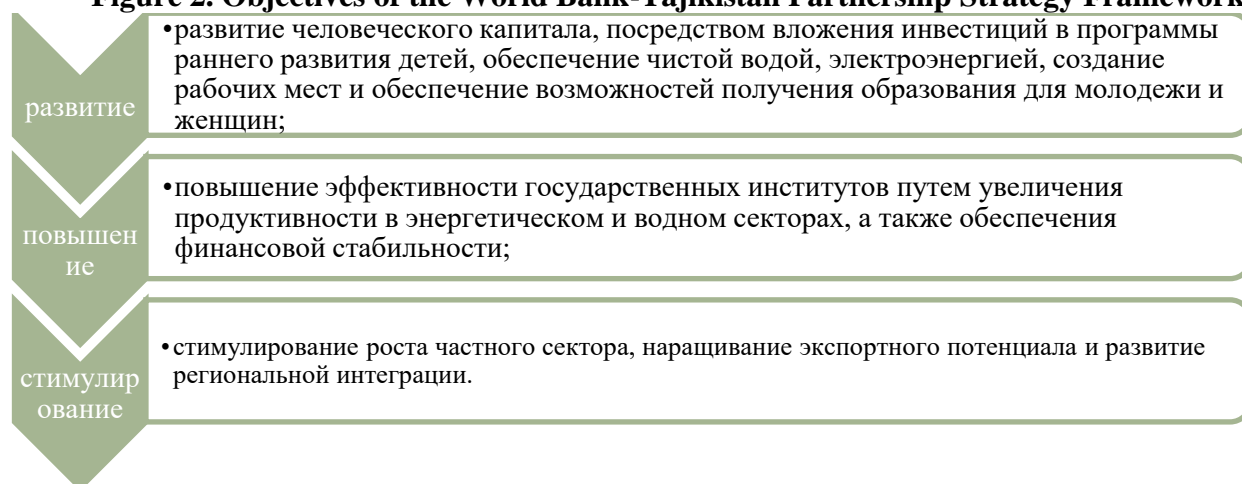
Группа Всемирного Банка	2019 г	2020 г	2021 г	2022 г	2023 г
МБРР	22,7	29,6	28,2	29,2	31,4
МАР	19,6	16,3	17,5	18,1	18,4
IFC	11,8	11,2	11,5	11,7	13,5
MIGA	4,8	4,3	4,5	4,9	5,0
Итого	58,9	61,4	61,7	63,9	68,3

Источник: Составлено автором на основании [7]

Рамочная стратегия партнерства направлена на достижение целей, приведенных на рисунке 2.

Стратегия партнерства будет действовать в течение пяти лет и реализовываться совместными усилиями институтов, входящих в Группу Всемирного банка, а именно: самого Всемирного банка, Международной финансовой корпорации (IFC), многостороннего агентства по инвестиционным гарантиям (МИГА). Деятельность этих институтов будет осуществляться при тесном взаимодействии с местными и международными партнерами.

Рисунок 2. Цели рамочной стратегии партнерства Всемирного банка и Таджикистана
Figure 2. Objectives of the World Bank-Tajikistan Partnership Strategy Framework

Однако, следует признать, что участие Республики Таджикистан в международных интеграционных объединениях способствует привлечению прямых иностранных инвестиций, но этого объема не хватает для развития экономики страны [9, с.7].

Препятствием для иностранных инвестиций на территории Таджикистана, по мнению Бюро по делам экономики США, является наличие коррумпированной бюрократической системы. В докладе, опубликованном в 2020 г. на сайте Госдепа, говорится о том, что правовая система Таджикистана не допускает дискриминации иностранных инвесторов, не ограничивает иностранные инвестиции [8]. Однако, инвестору необходимо получить большое количество разрешений и лицензий на работу, в связи чем приходится взаимодействовать со сложной, громоздкой и часто коррумпированной бюрократической системой.

Реальность состоит в том, что среди развивающихся стран гораздо больше стран-доноров, которые нуждаются в инвестициях, чем стран, которые эти инвестиции предоставляют. Поэтому для привлечения международных инвесторов страна должна иметь благоприятную инвестиционную инфраструктуру.

Одна из главных составляющих инвестиционного климата включает в себя законодательное регулирование, формирующее правовой механизм государственных гарантий для привлечения иностранных инвесторов [5, с.63].

Привлечению иностранных инвестиций препятствует слабое законодательство в области прав собственности и различные нарушения при его исполнении, поскольку для инвесторов очень важным фактором, влияющим на решение инвестировать, является защита прав собственности. Имеют место случаи потери инвесторами финансовых средств и объектов инвестиций, что подтверждается статистическими данными судопроизводства, в числе которых имеются судебные иски по поводу сделок с землей, неисполнения договоров и других обязательств, в связи с чем можно сделать вывод о несовершенстве института частной собственности в Республике Таджикистан.

Международный рейтинг Таджикистана в рейтинге демократии британского агентства Economist Intelligence Unit находится на 159 месте из 165 стран, индекс демократии 1,93 [10]. Это самый низкий рейтинг из стран-членов ЕАБР. Данный показатель, так же, как и другие показатели, характеризующие инвестиционный климат (уровень коррупции, налоговой нагрузки, уровень экономической свободы и государственного управления), изучают внешние инвесторы перед тем, как принять решение об инвестировании, так как состояние данных факторов повышают риски инвестиционной деятельности.

Анализируя и обобщая факторы, приведенные в таблице 2, автором разработана схема взаимодействия внешних и внутренних институциональных факторов обеспечения инвестиционной безопасности Республики Таджикистан, включающих в себя три компонента:

- организационно-нормативный и правовой механизм;
- финансово-бюджетный механизм;
- государственное регулирование.

Таблица 2. Факторы, привлекающие и отталкивающие иностранные инвестиции
Table 2. Factors attracting and repelling foreign investment

Факторы, привлекающие иностранных инвесторов	Факторы, отталкивающие иностранных инвесторов	Внешние угрозы инвестиционной безопасности
Дешевая электроэнергия	Высокий уровень коррупции	Глобализация мировой экономики
Запасы природных ресурсов	Низкий уровень политических свобод	Неравномерность развития стран
Достаточное количество трудовых ресурсов	Высокая налоговая нагрузка	Зависимость от решений международных организаций (ВТО, ШОС, МБРР)
Уровень экономической интеграции	Низкий уровень экономической свободы	Экспансия в экономической политике развитых стран в борьбе за сферы влияния
Участие в международных интеграционных объединениях	Недостаточная эффективность государственного управления	Рентоориентрированное поведение мировых ТНК
Волатильность валютного курса	Недостаточная эффективность банковской системы	Борьба за доступ к природным ресурсам

Этот механизм, обеспечивающий инвестиционную безопасность экономики страны, подвергается воздействию внутренних и внешних угроз.

К внешним угрозам относятся: глобализация мировой экономики, неравномерность в развитии стран, зависимость от решений международных организаций, экспансия промышленно развитых стран, борьба за доступ к ресурсам, стремление ТНК к манипулированию национальным законодательством для извлечения собственных выгод.

В настоящее время государственные ТНК активизировали свою деятельность на мировом рынке иностранных инвестиций, что обусловлено стремлением правительств к стимулированию инвестиционной деятельности государственных компаний за пределами страны. Увеличение тенденции к либерализации и приватизации способствовало росту доли государства в зарубежной собственности. Аналогичная тенденция наблюдается и для государственных предприятий, которые расширяли сферу и географию своей деятельности, постепенно приобретая главные роли в международном инвестировании [3, с.955].

Постепенно количество государственных ТНК на мировом рынке сокращалось, их вытесняли ТНК различных форм собственности и частного капитала. Но их влияние на рынке государственных ТНК усиливалось в связи с приобретением лидирующих позиций во многих стратегически важных отраслях.

Такая тенденция первенства государственных ТНК на мировом рынке связана с выходом на мировой рынок части государственных предприятий в сфере добычи полезных ископаемых, достаточно давно (в середине XX в.). Другие государственные предприятия, работающие в инновационных областях (ядерной энергетики, телекоммуникации, робототехники) вышли на международный рынок относительно недавно (в начале XXI века) [2, с.59]. В настоящее время государственные ТНК продолжают развитие за счет новых видов государственной собственности (фонды благосостояния, государственные и негосударственные пенсионные фонды).

Рассматривая положительные моменты, связанные с участием иностранного капитала в развитии экономики Таджикистана, отметим следующие отрицательные последствия данного явления:

- наличие у иностранных инвесторов приоритетного инвестирования в отрасли, связанные с добычей и экспортом энергоносителей, что способствовало утечке невозобновляемых ресурсов;
- отсутствие строгого государственного контроля за деятельностью предприятий с участием иностранного капитала;
- использование иностранных вложений капитала для отмывания нелегальных доходов.

Очевидно, что между интересами экспортеров и импортеров капитала имеются объективные противоречия. Экономическое неравенство стран в процессе глобализации

способствует занятию экспортером капитала более выигрышной позиции и возможности диктовать свои условия при выборе порядка инвестирования [6,с.4].

В настоящее время иностранные инвесторы имеют возможность самостоятельного выбора сфер вложения инвестируемого капитала в Республике Таджикистан. Однако недостаточный объем инвестиционных ресурсов приводит к необходимости выделения государством приоритетных отраслей и производств для привлечения капитала иностранных инвесторов в эти сферы, путем создания для этих отраслей налоговых и финансовых льгот.

Привлечение иностранных инвестиций в экономику страны окажет положительное влияние на величину интегрального индекса устойчивого развития и, как следствие этого, на глобальную конкурентоспособность экономики Республики Таджикистан [4,с.69].

Таким образом, к числу внешних факторов обеспечения инвестиционной безопасности Республики Таджикистан, следует отнести само явление глобализации, усиливающую неравномерность экономического развития стран, при которой развитые страны в борьбе за природные ресурсы и сферы влияния диктуют свои условия странам-донорам в обмен на инвестиции. Процесс привлечения инвестиций зависит также от решений международных интеграционных организаций. Международные ТНК стремятся получить различные привилегии в связи с осуществлением инвестиционной деятельности. Внешние инвесторы изучают инвестиционный климат страны, принимающей инвестиции (уровень коррупции, налоговой нагрузки, уровень экономической свободы и государственного управления, эффективность денежно-кредитной политики), так как состояние данных факторов повышает риски инвестиционной деятельности.

Рецензент: к.э.н., доцент Икромов Ф.Н.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердиев Р.Б. Институциональные факторы инвестиционного развития в постсоветских странах (на материалах Республики Таджикистан): дисс.на соискание ученой степени доктора экономических наук / Р.Б. Бердиев. - Душанбе, 2012. -287 с.
2. Волгина Н.А. Государственные ТНК на мировом рынке прямых иностранных инвестиций: современные тенденции / Н.А. Волгина // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия экономика. - 2015. -№1. -С.57-71.
3. Драпкин И.М. Институциональные факторы активизации привлечения прямых иностранных инвестиций в экономику развивающихся стран / И.М. Драпкин, О.С. Мариев, А.Д. Галенкова // Экономика региона. - 2019. - т.15. -вып.3. -С.952-956.
4. Кодирзода Ф.А. Приоритетные направления инвестиционной политики Республики Таджикистан / Кодирзода Ф.А. // Вестник Академии. - 2021. -№1. -С.67-73.
5. Кодирзода Ф.А. Роль иностранных инвестиций и обеспечения экономического роста Республики Таджикистан / Кодирзода Ф.А. // Финансово-экономический Вестник, Таджикский государственный финансово-экономический университет. -Душанбе, 2021. -№1(25). -С.62-68.
6. Медведева, М.Б. Современный этап развития мировой экономики и формирование глобальных дисбалансов / М.Б. Медведева, Д.Ю. Афанасьев // Финансы, деньги, инвестиции. – 2016. -№2. -С.3-8.
7. Официальный сайт Группы Всемирного банка. [Электронный ресурс]. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#home>
8. Официальный сайт государственного департамента США. [Электронный ресурс]. <https://www.state.gov/>
9. Саидмуродова М.А. К вопросу об исследовании индикаторов вовлеченности страны в глобализационные процессы / М.А. Саидмуродова, Д.И. Косимова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. - 2019. -№1. -С.5-13.
10. [Электронный ресурс]. Economic and geopolitical insight guiding the world's organizations <https://www.eiu.com/n/>

ТАҲЛИЛИ ОМИЛҲОИ ХОРИЧИИ ИНСТИТУСИОНАЛИИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИНВЕСТИЦИОНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ДАВРОНИ ҶАҲОНИШАВӢ

Дар даврони ҷаҳонишавӣ тамоми мамлакатҳои афзалиятхоро аз савдои байналмилалӣ, ширкат дар ҳаракати байналмилалии сармоя, фаъолияти байналмилалии инвестиционӣ мавриди истифода қарор медиҳанд. Ҳангоми дохилшавӣ ба блокҳои байналмилалии ҳамгироӣ мамлакатҳо мақсадҳои таҳкими ҳамкориҳои байналмилалии иқтисодӣ, имконияти истифодабарии захираҳои мамлакатҳое, ки ба иттиҳоди иттиҳоди ҳамгироӣ шомиланд ва гузаронидани азнавсозҳои сохтории иқтисоди миллӣ пайгирӣ менамоянд. Дар мақолаи мазкур нақши ҳамкориҳои байналмилалӣ ва иттиҳодияҳои минтақавӣ дар фаъолияти инвестиционии мамлакат ва рушди иқтисод дар натиҷаи ҷунин амаликунии мутақобила, инчунин фаъолияти банкҳои байналмилалӣ оиди маблағгузорӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ва омилҳое, ки инвесторони хориҷиро ҷалб ва ё дур менамоянд, мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Ба шумораи омилҳои хориҷии таъмини амнияти инвестиционии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ҳуди падидаи ҷаҳонишавиро нисбат дод, ки нобаробарии рушди иқтисодии мамлакатҳоро пурзӯр намуда, мамлакатҳои абарқудрат дар мубориза барои

захираҳои табиӣ ва соҳаҳои нуфуз шартҳои худро ба мамлакатҳо-донорҳо бар ивази инвестицияҳо дикта менамоянд. Раванди ҷалби инвестицияҳо инчунин аз қарорҳои ташкилотҳои байналмилалӣ ҳамгиро вобастагӣ дорад. Ширкатҳои байналмилалӣ фаромиллӣ кӯшиш менамоянд, ки бартарҳои гуногунро дар робита бо амалисозии фаъолияти инвестисионӣ ба даст оранд. Инчунин нақши ширкатҳои байналмилалӣ фаромиллӣ давлатӣ баррасӣ гардидааст.

Калидвожаҳо: ҳамгироии минтақавӣ, ҷаҳонишавӣ, маблағгузори хориҷӣ, рушди иқтисодӣ, банкҳои байналмилалӣ, фазои инвестисионӣ, Банки умумичаҳонӣ, СУС.

АНАЛИЗ ВНЕШНИХ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В эпоху глобализации все страны используют преимущества от международной торговли, участия страны в международном движении капитала, международной инвестиционной деятельности. При вступлении в международные интеграционные блоки страны преследуют цели укрепления международного экономического сотрудничества, возможности использования ресурсов стран, входящих в интеграционное объединение и проведения структурных преобразований национальной экономики. В материалах данной статьи рассматриваются: роль международного сотрудничества и региональных объединений в инвестиционной деятельности страны и развитии экономики в результате данного взаимодействия, а также деятельность международных банков по инвестированию в экономику Республики Таджикистан и факторы, привлекающие и отталкивающие внешних инвесторов. К числу внешних факторов обеспечения инвестиционной безопасности Республики Таджикистан, следует отнести само явление глобализации, усиливающую неравномерность экономического развития стран, при которой развитые страны в борьбе за природные ресурсы и сферы влияния диктуют свои условия странам-донорам в обмен на инвестиции. Процесс привлечения инвестиций зависит также от решений международных интеграционных организаций. Международные ТНК стремятся получить различные привилегии в связи с осуществлением инвестиционной деятельности. Рассмотрена роль государственных ТНК в инвестиционном процессе.

Ключевые слова: региональная интеграция, глобализация, иностранные инвесторы, экономический рост, международные банки, инвестиционное пространство, Всемирный банк, ВТО.

ANALYSIS OF EXTERNAL INSTITUTIONAL FACTORS OF PROVIDING INVESTMENT SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN DURING GLOBALIZATION

In the era of globalization, all countries take advantage of international trade, the country's participation in international capital flows, and international investment activities. When joining international integration blocs, the countries pursue the goals of strengthening international economic cooperation, the possibility of using the resources of the countries that are members of the integration association and carrying out structural transformations of the national economy. The materials of this article consider: the role of international cooperation and regional associations in the investment activity of the country and the development of the economy as a result of this interaction, as well as the activities of international banks to invest in the economy of the Republic of Tajikistan and the factors that attract and repel external investors. Among the external factors of ensuring the investment security of the Republic of Tajikistan, the very phenomenon of globalization should be attributed, increasing the uneven economic development of countries, in which developed countries, in the struggle for natural resources and spheres of influence, dictate their conditions to donor countries in exchange for investment. The process of attracting investments also depends on the decisions of international integration organizations. International TNCs seek to obtain various privileges in connection with the implementation of investment activities. The role of state-owned TNCs in the investment process is considered.

Keywords: regional integration, globalization, foreign investors, economic growth, international banks, investment space, World Bank, WTO.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қодирзода Фарҳоди Анвар* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисоди ҷаҳон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **907-65-66-99**. E-mail: **f123085@mail.ru**

Сведения об авторе: *Қодирзода Фарҳод Анвар* - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **907-65-66-99**. E-mail: **f123085@mail.ru**

Information about the author: *Kodirzoda Farhod Anvar* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of World Economy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Telephone: **907-65-66-99**. E-mail: **f123085@mail.ru**

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНОГО КОМПЛЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Алибаева М.М., Мухамедова Ш.С., Шарипова А.Б.

Таджикский технический университет имени академика М.С.Осими

Экономическое развитие любого государства зависит от состояния транспортного комплекса, следовательно, одной из основных причин экономической отсталости многих развивающихся государств каждой страны является отсутствие современной транспортной системы. Во многих случаях увеличение бедности в сельской местности связано с неразвитостью транспортной системы, отсутствием координации различных транспортных средств.

В развивающихся странах, как наша республика, планомерное экономическое развитие необходимо. Важнейшее значение при таком экономическом развитии - получение максимальной выгоды от каждого из существующих видов транспортной системы. Правильная координация между различными видами транспорта также ускоряет равномерный рост национальной экономики.

Транспортный комплекс Республики Таджикистана является одной из составных частей национальной экономики и играет огромную роль в устойчивом развитии страны [15].

Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон в своем Послании Маджлиси Оли страны от 26 января 2021 года отметил:[9]

В последние годы дорожно-транспортная сфера также развивается устойчиво и планомерно, в результате чего мы добились одной из своих стратегических целей, то есть вывода страны из коммуникационного тупика.

С этой целью в годы независимости в транспортной сфере страны были осуществлены 53 государственных инвестиционных проекта на сумму 20,3 миллиарда сомони, были построены и сданы в эксплуатацию более 2200 км дорог, имеющих международное значение.

Проделанные работы в этой сфере создали условия для того, чтобы позиция Таджикистана в мировом рейтинге качества дорог, который ежегодно проводится международным исследованием «Отчет о глобальной конкурентоспособности», в течение двух последних лет улучшилась на 20 ступеней, а в соответствии с данными Мирового экономического форума, среди 141 государства, охваченного исследованием, занимает 50-е место.

В этом направлении в ближайшие годы мы должны построить и сдать в эксплуатацию еще более чем 1500 км международных дорог.

В эти дни в транспортной сфере продолжается реализация 15 государственных инвестиционных проектов на общую сумму 8 миллиардов сомони, и в текущем году завершится реализация 4-х государственных инвестиционных проектов. В их рамках будут построены и сданы в эксплуатацию участки Душанбе-Кызылкала автомагистрали Душанбе-Бохтар с затратой 1,6 миллиарда сомони, Куляб-Шамсиддин Шохин и Шкев-Калаихумб автомагистрали Куляб-Калаихумб с проектной стоимостью 780 миллионов сомони и автомобильной дороги Куляб-Муминабад на сумму около 250 миллионов сомони.

Для строительства и реконструкции транспортной и коммуникационной инфраструктуры, создания транзитных транспортных коридоров в текущем году начнется реализация еще 10 государственных инвестиционных проектов на общую сумму 8 миллиардов сомони. В рамках этих проектов будет осуществлено строительство дороги Обигарм-Нурабад, участков Калаихумб-Вандж автомагистрали Душанбе-Кульма, Кызылкала-Бохтар автомагистрали Душанбе-Бохтар, автомобильных дорог Хулбук-Темурмалик-Кангурт, Бохтар-Дангара и Худжанд-Канибадам, строительство мостов через реки Пяндж в местности Кокул Фархорского района и реки Гунд в городе Хорог, реконструкция автодороги и создания противоблашинных галерей в местечке Барсем Шугнанского района.

В текущем году проектирование автодорог Дангара-Гулистон и Гулистон-Куляб полностью завершится и в 2022 году начнется их строительство.

В связи с этим министерствам транспорта, финансов, Государственному комитету по инвестициям и управлению государственным имуществом необходимо в намеченные сроки и на высоком качественном уровне обеспечить осуществление инвестиционных проектов сферы и использование современных технологий [9].

Следовательно, одним из показателей устойчивого развития нашей республики и ее регионов является состояние транспортного комплекса. Однако на сегодняшний день по качеству инфраструктуры и набору предлагаемых транспортных услуг Республика Таджикистан намного отстает от уровня развития ведущих стран мира, несмотря на то что транспортный комплекс год за годом динамично развивается. Хотелось бы отметить, что в период независимости в Республике Таджикистан было реализовано 38 проектов [15].

Инновации имеют первостепенное значение для развития транспортного комплекса и повышения эффективности его функционирования на перспективу [2].

Таким образом, экономическое значение транспортной отрасли можно оценить с макроэкономической и микроэкономической точки зрения:

- На макроэкономическом уровне (важность транспорта для экономики в целом) транспорт и связанная с ним мобильность связаны с уровнем производства, занятости и доходов в национальной экономике. Во многих развитых странах на транспорт приходится от 6% до 12% ВВП. Кроме того, затраты на логистику могут составлять от 6% до 25% ВВП. Стоимость всех транспортных активов, включая инфраструктуру и транспортные средства, может легко составлять половину ВВП развитой экономики.

- На микроэкономическом уровне (важность транспортировки для определенных секторов экономики) транспортировка связана с затратами производителя, потребителя и сбыта. Таким образом, важность конкретной транспортной деятельности и инфраструктуры может быть оценена для каждого сектора экономики. Обычно более высокий уровень доходов связан с большей долей транспортных расходов в потребительских расходах. В среднем на транспорт приходится от 10% до 15% расходов домохозяйств. Для сравнения, на него приходится около 4% затрат на каждую единицу продукции в обрабатывающей промышленности, но эта цифра сильно варьируется в зависимости от подсектора.

Для анализа и оценки состояния транспортного комплекса необходимо анализировать основные показатели работы транспорта, такие как объем перевозок грузов, грузооборот, доля транспорта в валовом внутреннем продукте и т.д.

Роль транспортного комплекса в национальной экономике Республики Таджикистан определяется его вкладом в валовой внутренней продукции, который прогрессивно увеличивается (таблица 1).

Таблица 1. Валовой внутренний продукт Республики Таджикистан по отраслям происхождения в 2014-2019 гг., в млрд. сомони
Table 1. Gross Domestic Product of the Republic of Tajikistan by branches of origin in 2014-2019, in billions somoni

Показатели	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019 к 2018 %
ВВП (в фактических ценах) всего	45,6	51	54,8	64,4	71	77,3	108,87
промышленность	5,5	7,7	9,3	12,8	15	13,5	90
сельское хозяйство	10,7	11	11,4	13	14,1	15,3	108,5
строительство	4,7	7,7	8,3	7,7	9,4	6,8	72,34
торговля	6,4	5,4	6,1	8,1	9,1	11,7	128,57
транспорт и связь	6,5	4,9	4,9	6,4	5,6	8	142,85
прочие отрасли	5,4	8,9	9,1	10,1	10,8	14	129,6
налоги	6,4	5,4	5,7	6,3	7	8	114,2

Источник: Таджикистан в цифрах // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2020. - 86 с.

Рисунок 1. Динамика валового внутреннего продукта Республики Таджикистан в млрд. сомони

Figure 1. Dynamics of the gross domestic product of the Republic of Tajikistan in bn. Somoni

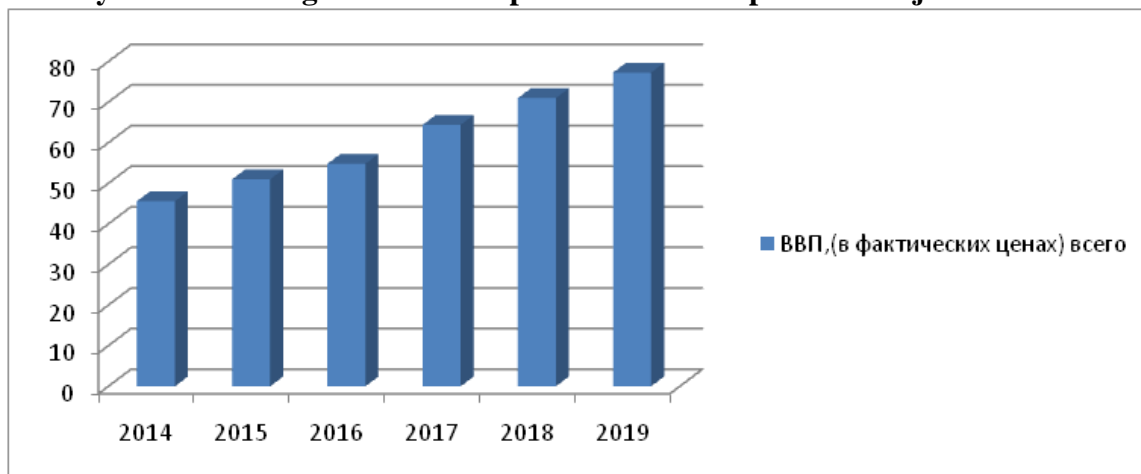

Таблица 2 Динамика удельного веса транспорта и связи в ВВП Республики Таджикистан, %

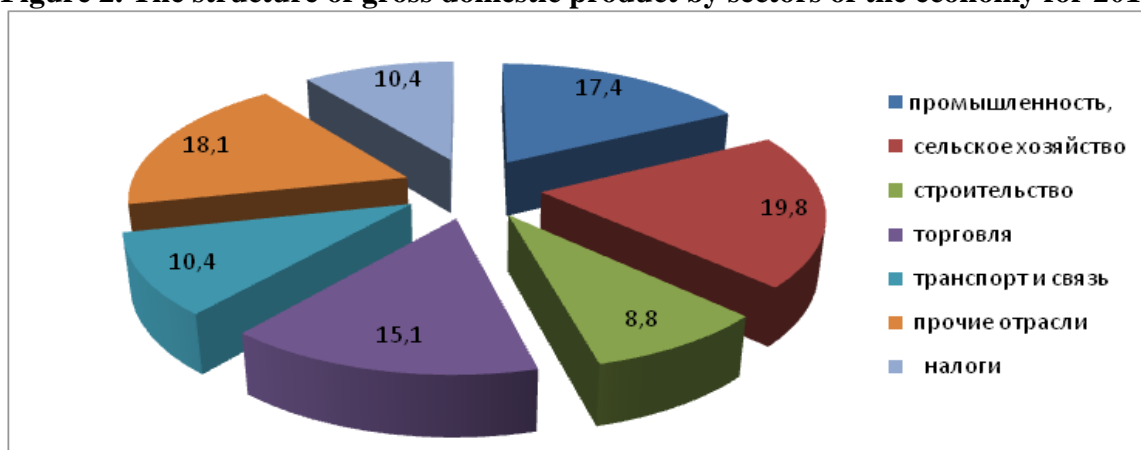
Table 2 Dynamics of the share of transport and communications in the GDP of the Republic of Tajikistan, %

Показатели	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019 к 2018 п.п.
ВВП всего	100	100	100	100	100	100	-
промышленность,	12	15,1	16,9	19,9	21,2	17,4	-3,8
сельское хозяйство	23,5	21,6	20,9	20,3	19,8	19,8	0
строительство	10,2	15,1	15,3	11,9	13,2	8,8	-4,4
торговля	14	10,6	11,1	12,4	12,8	15,1	+2,3
транспорт и связь	14,3	9,5	8,9	10	8	10,4	+2,4
прочие отрасли	12	17,6	16,6	15,7	15,2	18,1	+2,9
налоги	14	10,5	10,3	9,8	9,8	10,4	+0,6

Источник: Таджикистан в цифрах // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2020. - 87 с.

Рисунок 2. Структура валового внутреннего продукта по отраслям экономики за 2019 год.

Figure 2. The structure of gross domestic product by sectors of the economy for 2019

Анализ валового внутреннего продукта по отраслям происхождения показал, что, как и в предыдущих годах, ведущее место занимает сельское хозяйство, промышленность и торговля, удельный вес за 2019г. составляет, соответственно, 19,8,17,7 и 15,1%. В валовом внутреннем продукте удельный вес транспорта и связи за 2019г. составил 10,4% (табл. 2).

Поскольку Республика Таджикистан во многом зависит от внешней торговли и не имеет выхода к морю, то сухопутный транспорт является основным в системе перевозки грузов. Горные условия ограничивают развитие наземных транспортных артерий, поэтому Республика Таджикистан имеет наименее развитый транспортный сектор среди стран Центральной Азии и находится в числе стран с высокими транспортными затратами.

В 2019 году всеми видами транспорта перевезено 85394,6 тыс. т. грузов, что на 4,8% меньше аналогичного периода прошлого года (табл.3).

Анализ динамики объема перевозки грузов всеми видами транспорта показал, что наибольшее количество грузов перевозится автомобильным (85394,6 тыс. тонн от общего объема за 2019 год) и железнодорожным транспортом (79594,7 тыс. тонн за 2019 год). Перевозка грузов воздушным транспортом незначительна, составляет всего лишь 1,1 тыс. тонн (табл. 3).

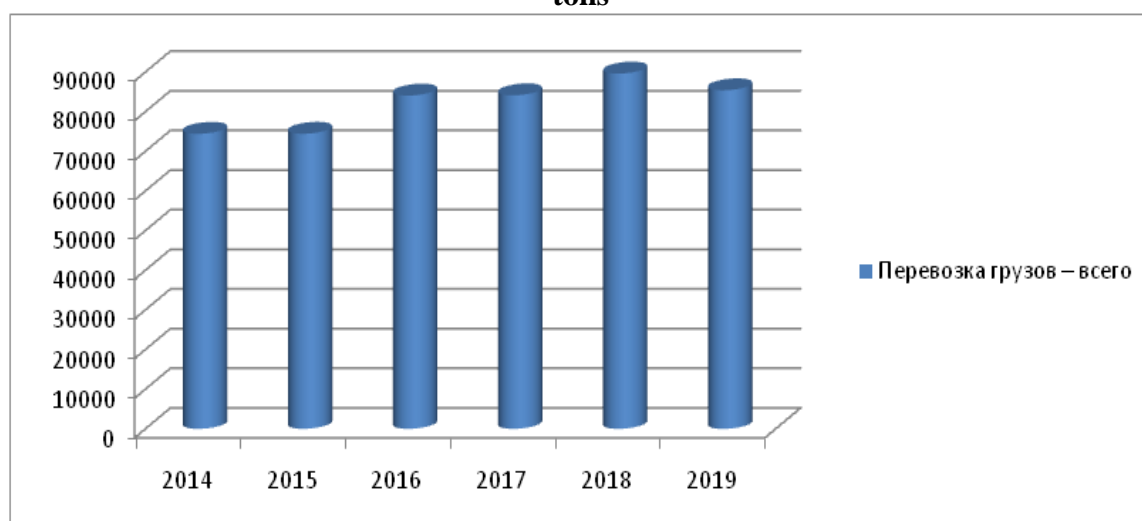
Таблица 3. Объемы перевозки грузов всеми видами транспорта¹ в Республике Таджикистан за 2012–2019 гг. /тыс. тонн./
Table 3. The volume of cargo transportation by all modes of transport¹ in the Republic of Tajikistan for 2012–2019. / thous. tons

Показатели	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Перевозка грузов – всего	74411,2	74431,8	84066,6	84130,8	89607,2	85394,6
автомобильным транспортом ²	67600,9	68304,1	78610,5	79482,5	84257,6	79594,7
железнодорожным	6807,7	6125,6	5454,2	4646,5	5348,1	5798,8
авиационным	2,6	2,1	1,9	1,8	1,5	1,1

1) - с учетом международного транспорта

2) – автомобильный транспорт всех министерств, ведомств и автотранспорт физических лиц

Рисунок 3. Динамика объема перевозки грузов в Республике Таджикистан /тыс. тонн.
Figure 3 Dynamics of the volume of cargo transportation in the Republic of Tajikistan / thous. tons

Источник: Статистический сборник: Транспорт и связь Республики Таджикистан. - Душанбе: Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2020. – С12.

Железнодорожный транспорт является одной из стратегических отраслей республики, направленных на удовлетворение потребности населения в перевозках грузов и пассажиров и на долю которого приходится более 80% грузов [15]. Перевозка промышленных грузов республике в основном осуществляется железнодорожным транспортом. За 2019 г. перевозка грузов железнодорожным транспортом было перевезено 1288,5 тыс. тонн, что на 7,3% меньше аналогичного периода прошлого года. В основном наибольший удельный вес в ассортименте отправления грузов железнодорожным транспортом приходится на отправку цемента, который составляет 43,3% (табл.5).

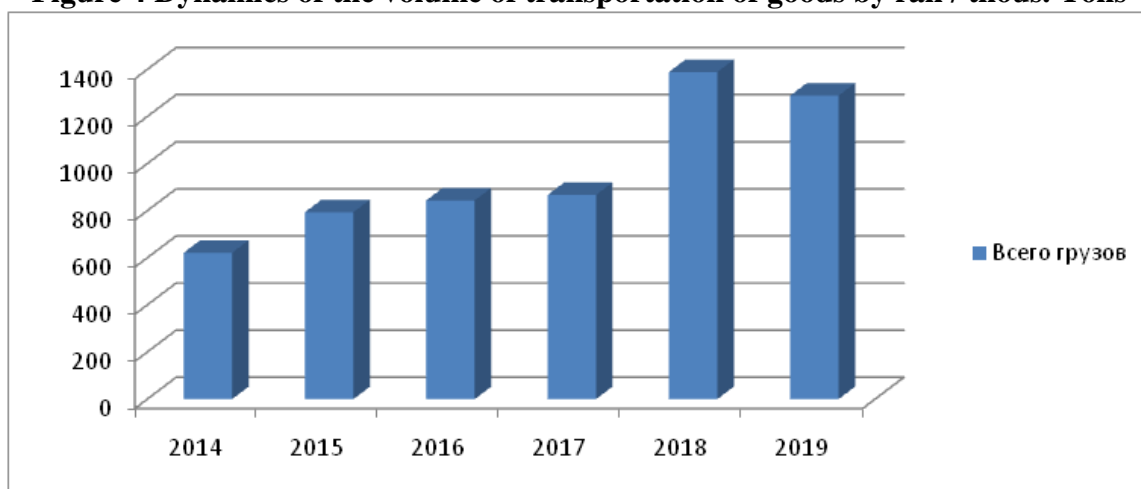
Таблица 5 Объем перевозки отдельных видов грузов железнодорожным транспортом /тыс. тонн.

Table 5 The volume of transportation of certain types of cargo by rail / thous. tons

Показатели	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Всего грузов	621,6	793,7	843,7	866,6	1388,6	1288,5
из них:						
каменный уголь	-	-	0,1	-	-	-
нефтепродукты	0,1	1,2	-	-	0,3	-
цемент	-	-	43,5	225,4	737,9	558,2
лесоматериалы	-	-	0,2	2,1	0,4	1,1
зерно и продукты перемола	0,1	0,3	0,1	0,1	0,3	1
хлопок	4,5	10,3	10	2,4	6,5	2,3
прочие	615,7	781,9	789,8	636,6	643,2	725,9

Рисунок 4 Динамика объема перевозки грузов железнодорожным транспортом /тыс. тонн.

Figure 4 Dynamics of the volume of transportation of goods by rail / thous. Tons

Источник: Статистический сборник: Транспорт и связь Республики Таджикистан. -Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2020. -С.13.

Анализ перевозки грузов автомобильным транспортом по регионам республики, приведен в таблице 6.

Согласно анализу, структура перевозки грузов автомобильным транспортом по регионам республики Таджикистан за 2019 год показывает, что основная их доля приходится на Хатлонскую область – 31,8%, Согдийскую область - примерно 28,2%, районы республиканского подчинения – 27,9%, Душанбе - 11,1%, Горно-Бадахшанскую автономную область - 0,94%.

Таблица 6 Динамика перевозки грузов автомобильным транспортом¹ по регионам Республики Таджикистан/тыс. тонн.

Table 6 Dynamics of cargo transportation by road transport¹ by regions of the Republic of Tajikistan / thous. tons

Показатели	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Всего²	67600,9	68304,1	78610,5	79482,5	84257,6	79594,7
ГБАО	592,2	507,3	578,9	676,3	796,7	753,5
Согдийская область	25361,6	21745,8	23114,0	22306,8	23947,9	22487,2
Хатлонская область	18901,5	23816,7	25017,3	23798,7	24597,6	25341,8
г.Душанбе	7583,2	8049,4	8725,3	8178,1	8298,5	8828,6
РРП	15162,4	14184,9	21175	24522,6	26616,9	22183,6

1) - с учетом международного транспорта

2) – автомобильный транспорт всех министерств, ведомств и автотранспорт физических лиц

Источник: Статистический сборник: Транспорт и связь Республики Таджикистан. -Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2020. –С.14.

Гражданская авиация является развивающейся отраслью транспорта Республики Таджикистан, как на внутренних (местных), так и международных перевозках грузов и пассажиров.

В настоящее время на территории страны действует: четыре международных аэропорта – Душанбе, Худжанд, Куляб и Курган-Тюбе..

Общая протяженность внутренних авиалиний–4,8 тыс. км, а международных и местных– свыше 10000 км.

В Республике Таджикистан основными внутренними перевозчиками являются:

1. ***Сомон Эйр***

2. ***Таджик Эйр***

Международный аэропорт Душанбе сотрудничает с зарубежными авиакомпаниями, такими как:

- Ют Эйр
- Уральские авиалинии
- Якутия
- Таймыр
- Ямал
- Сибирь
- Эйр Астана
- Авиа Трафик Компани
- Кам Эйр
- Осмон
- Uzbekistan Airwayz
- SCAT AIRLINES
- China southern Airlines
- Флай Дубай и тд.

Также из аэропорта Душанбе зарубежными авиакомпаниями производились полеты в 12 городов Российской Федерации, в такие страны, как:

- ✓ Казахстан
- ✓ Кыргызстан
- ✓ Китай
- ✓ Турция
- ✓ Афганистан
- ✓ Германия
- ✓ Индия
- ✓ Иран
- ✓ Объединенные арабские эмираты.

Национальные авиаперевозчики Республики направляют все свои усилия по повышению уровня конкурентоспособности, обслуживания, обеспечения безопасности и регулярности полетов в другие страны. В целях расширения географии полетов авиакомпанией принимаются меры, в том числе в настоящее время идет подготовка по выполнению полетов по направлениям Душанбе-Шарджа-Душанбе, Душанбе-Дели-Шарджа-Дели-Душанбе и Душанбе-Ашхабад- Душанбе.

В целях пополнения авиапарка, идет подготовительная работа по получению современных комфортабельных самолетов по лизингу. За этот период, проведены встречи с представителями компаний «Эмбрайер» Бразилии, «Бомбардьер» Канады, и «Сухой Суперджет» России по изучению характеристик самолетов и условий получения их в лизинг.

В связи с объявлением 2018 года Годом развития туризма и народных ремесел ГУП Таджикиаэронавигацией выданы лицензии на использование воздушного пространства 210 отечественным и иностранным авиакомпаниям, и оказаны аэронавигационные услуги 170 отечественным и иностранным авиакомпаниям. За 2018 год ГУП Таджикиаэронавигация перечислила в бюджет РТ 8,6 млн сомони, и перечисление в фонд социальной защиты увеличилось на 4,5%. Одной из причин успеха в увеличении объема перевозок было открытие и

использование 11 новых транзитных воздушных коридоров, что способствовало увеличению полетов на 19.5%.

При поддержке Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона осуществляется сотрудничество с международной компанией «Систем интерфейс» Великобритании по приобретению, доставке и установке радиомаяка марки ДМЕ-ДМЕ, современного необходимого навигационного оборудования.

В целях привлечения пользователей воздушного пространства, постоянно обновляется и совершенствуется аэронавигационная информация РТ, так за этот период внесено 9 соответствующих изменений по новым воздушным точкам и секторизации воздушного пространства и выдано 697 разрешений на использование воздушного пространства республики.

В свою очередь, ГУП Таджикаэронавигация направила свои усилия на выполнение Государственной программы развития транспортного комплекса РТ до 2025 года, принятой Правительством РТ от 01.04.2011г. №165.

Агентство гражданской авиации при Правительстве Республики Таджикистан в целях выполнения указаний и поручений Правительства РТ принимает меры для развития гражданской авиации РТ, осуществляет взаимовыгодное сотрудничество с соответствующими министерствами и ведомствами, а также с авиационными властями стран дальнего и ближнего зарубежья, и международными организациями в области гражданской авиации.

Таким образом, одним из основных показателей уровня развития страны является состояние транспортного комплекса. От чётко налаженности деятельности транспорта зависит развитие национальной экономики страны. В этой связи своевременный анализ транспорта позволяет выявить слабые места в транспортном комплексе и своевременно устранить факторы препятствующие развитию транспорта в стране.

**Рецензент: д.э.н., доцент ТТУ им. академик М.С.Осиби
Хамраев Ф.М.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдугаффор Р. Региональные проблемы развития транспорта в системе рыночной экономики Таджикистана: дис... доктора экономических наук 08.00.05 / Абдугаффор Рауфи. - Душанбе, 2008. -283 с.
2. Алибаева М.М. Анализ инвестиционных проектов с привлечением партнеров по развитию в области транспорта / М.М. Алибаева, Ф.М. Юнусов, И.А. Амонуллоев // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновация. Инвестиция. - 2017. -Т.2. -№4(40). -С.77-85.
3. База данных. Реальный сектор // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. [Электронный ресурс]. Режим доступа - <http://www.stat.tj/ru/database/real-sector/> (дата обращения: 10.01.2021).
4. Булатова, Н.Н. Теоретические основы инновационного и инфраструктурного развития промышленных предприятий / Н.Н. Булатова // Проблемы современной экономики. - 2012. -№4(44). -С.130-133.
5. Булатова, Н.Н. Формирование интегрированной транспортно-логистической системы Байкальского региона / Н.Н. Булатова // Вестник ВСГТУ. - 2011. -№4. -С.154-161.
6. Гуломесуфов Н.М. Основные направления развития инновационной деятельности в сфере услуг / Н.М. Гуломесуфов, М.М. Алибаева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе: Сино, 2012. №2/8(100). -С.1-2.
7. Катаев А.Х. Основы транспортного обслуживания регионов. Монография / А.Х. Катаев, Р.К. Раджабов, Х.Х. Хабибуллоев. - Душанбе: ТТУ, 2000. -114 с.
8. Особенности развития отраслевых рынков: транспорт. Коллективная монография / [Е.В. Будрина, А.А. Бочкарев, И.Г. Жданова и др.]. -СПб.: СПбГИЭУ, 2007. -353 с.
9. Послание Президента Республики Таджикистан Парламенту страны от 26.01.21. [Электронный ресурс]. <https://www.mfa.tj/ru/berlin/view/7044/prezident-respubliki-tadzhikistan-obratilsya-s-poslaniem-k-madzhlisi-oli-respubliki-tadzhikistan>. (дата обращения: 10.02.21).
10. Шафиркин Б.И. Единая транспортная система и взаимодействие различных видов транспорт / Б.И. Шафиркин. –М.: Высшая школа, 1983. -238 с.
11. Шахов А.Ю. Управление инновационной деятельностью муниципального транспортного предприятия на основе моделирования финансовых результатов: автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05/ Шахов Александр Юрьевич. -Орел, 2010. -24 с.
12. Шенон Р.Ю. Имитационное моделирование систем - наука и искусства / Р.Ю. Шенон; пер. с англ.; под ред. Е.К. Масловского. -М.: Мир, 1978. -418 с.
13. Шумпетер И. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, процента и цикла конъюнктуры) / И. Шумпетер. –М.: Прогресс, 1982. -234 с.
14. Эванс Дж.Р. Маркетинг / Дж.Р. Эванс, Б. Берман; сокр. пер. с англ. -М.: Экономика,1993. -270 с.

15. Юнусов Ф.М. Анализ современного состояния железнодорожного транспорта Республики Таджикистан / Ф.М. Юнусов, М.М. Алибаева // Политехнический вестник. Серия: Инженерные исследования. - 2017. -№4(40). - С.79-84.

ТАҲЛИЛИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ АСОСИИ ФАЪОЛИЯТ ВА РУШДИ КОМПЛЕКСИ НАҚЛИЁТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Маҷмааи нақлиётҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон намудҳои нақлиёти автомобилӣ, роҳи оҳан ва авиатсияро муттаҳид мекунад ва инчунин роҳҳои автомобилгардро дар бар мегирад. Дар шароити мушаххаси табиӣ ва иқлими ҷумҳурӣ, ки тақрибан 93% ҳудуди онро кӯҳҳо ишғол мекунанд, нақлиёти автомобилӣ дар байни дигар намудҳои нақлиёт мавқеи муҳимми стратегӣ дорад, алахусус аз ҷиҳати таъмини ҳаракати доимии дохилӣ ва фарогирии тамоми минтақаҳои кишвар.

Аз ин рӯ, ба рушди шабакаи роҳ ва иншооти он, ки иртиботи тамоми солро бо марказ ва минтақаҳои дигари ҷумҳурӣ таъмин мекунанд, аҳамияти махсус дода мешавад. Дар баланд бардоштани сатҳи хизматрасонӣ ва рақобатпазирии корхонаҳои нақлиёти ҳавоии ҷумҳурӣ дар сатҳи байналмилалӣ, татбиқи ислоҳоти сохторӣ, таҷдид ва таҳкими заминаи техникӣ, ташкили иншооти фурудгоҳ ва терминалҳои муосир дар ин соҳа, инчунин пешниҳоди ҳадамоти мустақили аэронавигатсионӣ барои кишвар аҳамияти калон низ доранд.

Дар мақолаи мазкур вазъи нишондиҳандаҳои асосии комплекси нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Таҳлили динамика ва сохтори маҷмуи маҳсулоти дохилаи мамлакат аз рӯи соҳаҳо низ оварда шудааст. Инчунин мавқеи комплекси нақлиёт дар иқтисодиёти миллий ва нақши он дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ низ нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: нақлиёт, комплекси нақлиётӣ, нақлиёт ва алоқа, рушди устувор, маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, нақлиёти роҳи оҳан, гардиши бор, ҳаҷми интиқоли бор, ширкатҳои ҳавопаймоии ватанӣ.

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНОГО КОМПЛЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Транспортный комплекс Республики Таджикистан объединяет автомобильный, железнодорожный и авиационный виды транспорта, а также включает автомобильные дороги. В специфических природно-климатических условиях республики, около 93% территории которой занимают горы, автомобильный транспорт имеет важное стратегическое положение среди других видов транспортных средств, особенно в части обеспечения постоянных внутренних перевозок и охвата всех регионов страны. Поэтому придается особое значение развитию сети автомобильных дорог и ее объектов, обеспечивающих круглогодичную связь центра с другими регионами республики. В повышении уровня обслуживания и конкурентоспособности предприятий воздушного транспорта республики на международном уровне большое значение имеют реализация структурных реформ, обновление и укрепление технической базы, создание аэропортовых сооружений и современных терминалов данной отрасли, а также обеспечение самостоятельного аэронавигационного обслуживания страны.

В данной статье приведен анализ основных показателей состояния транспортного комплекса Республики Таджикистан. Выполнен анализ динамики и структуры валового внутреннего продукта Республики Таджикистан по отраслям происхождения и анализирован объем перевозок грузов по регионам. Выявлены роль транспортного комплекса в национальной экономике Республики Таджикистан и его вклад в валовый внутренний продукт, который прогрессивно увеличивается. Анализировано также место и роль воздушного транспорта в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: транспорт, транспортный комплекс, транспорт и связь, устойчивое развитие, валовый внутренний продукт, железнодорожный транспорт, грузооборот, объем перевозок грузов, отечественные авиакомпании.

ANALYSIS OF THE MAIN INDICATORS OF THE FUNCTIONING AND DEVELOPMENT OF THE TRANSPORT COMPLEX OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The transport complex of the Republic of Tajikistan unites road, rail and aviation modes of transport, and also includes highways. In the specific natural and climatic conditions of the republic, about 93% of whose territory is occupied by mountains, road transport has an important strategic position among other types of vehicles, especially in terms of ensuring constant internal traffic and coverage of all regions of the country.

Therefore, particular importance is attached to the development of the road network and its facilities, which provide year-round communication between the center and other regions of the republic. In increasing the level of service and competitiveness of air transport enterprises of the republic at the international level, the implementation of structural reforms, the renewal and strengthening of the technical base, the creation of airport facilities and modern terminals in this industry, as well as the provision of independent air navigation services for the country are of great importance.

This article provides an analysis of the main indicators of the state of the transport complex of the Republic of Tajikistan. The analysis of the dynamics and structure of the gross domestic product of the Republic of Tajikistan by industries of origin is carried out and the volume of cargo transportation by region is analyzed. The role of the transport complex in the national economy of the Republic of Tajikistan and its contribution to the gross domestic product, which is progressively increasing, is revealed.

Keywords: transport, transport complex, transport and communications, sustainable development, gross domestic product, railway transport, freight turnover, volume of cargo transportation.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Алибаева Мавҷуда Мингаровна* - Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи ак. М.С. Осимӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёт ва логистикаи нақлиётӣ дар Тоҷикистон. **Суроға:** 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони академикҳо Раҷабовҳо 10. Телефон: **(+992) 919-01-90-01**
Мухамедова Шабнам Саидхоҷаевна - Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи ак. М.С. Осимӣ, ассистенти кафедраи иқтисодиёт ва логистикаи нақлиётӣ дар Тоҷикистон. **Суроға:** 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони академикҳо Раҷабовҳо 10. Телефон: **(+992) 888-88-00-20**
Шарипова Адолат Бурхановна - Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи ак. М.С. Осимӣ, муаллими калони кафедраи менеҷменти истеҳсоли. **Суроға:** 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони академикҳо Раҷабовҳо 10. Телефон: **(+992) 918-94-09-26**. E-mail: **adolat.sharipova@gmail.com**

Сведения об авторах: *Алибаева Мавдҷуда Мингаровна* - Таджикский технический университет им.ак. М.С. Осими, доцент кафедры экономики и транспортной логистики в Таджикистане. **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект ак.Раджабовых, 10. Телефон: **(+992) 919-01-90-01**
Мухамедова Шабнам Саидходжаевна - Таджикский технический университет им.ак. М.С. Осими, ассистент кафедры экономики и транспортной логистики в Таджикистане. **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект ак.Раджабовых, 10. Телефон: **(+992) 888-88-00-20**
Шарипова Адолат Бурхановна - Таджикский Технический Университет им.ак. М.С.Осими, старший преподаватель кафедры производственный менеджмент. **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект ак.Раджабовых, 10. Телефон: **(+992) 918-94-09-26**. E-mail: **adolat.sharipova@gmail.com**

Information about authors: *Alibaeva Mavjuda Mingarovna* - Tajik Technical University named after ac. M.S. Osimi, Associate Professor of the Department of Economics and Transport Logistics in Tajikistan. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Ak. Rajabovs avenue, 10. Phone: **(+992) 919-01-90-01**
Mukhamedova Shabnam Saidkhodjaevna - Tajik Technical University named after ac. M.S. Osimi, assistant of the Department of Economics and Transport Logistics in Tajikistan. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Ak. Rajabovs avenue, 10. Phone: **(+992) 888-88-00-20**
Sharipova Adolat Burkhanovna - Tajik Technical University named after ac. M.S. Osimi, senior lecturer of the department of production management. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Ak. Rajabovs avenue, 10. Phone: **(+992) 918-94-09-26**. E-mail: **adolat.sharipova@gmail.com**

Аламшоева М.М.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

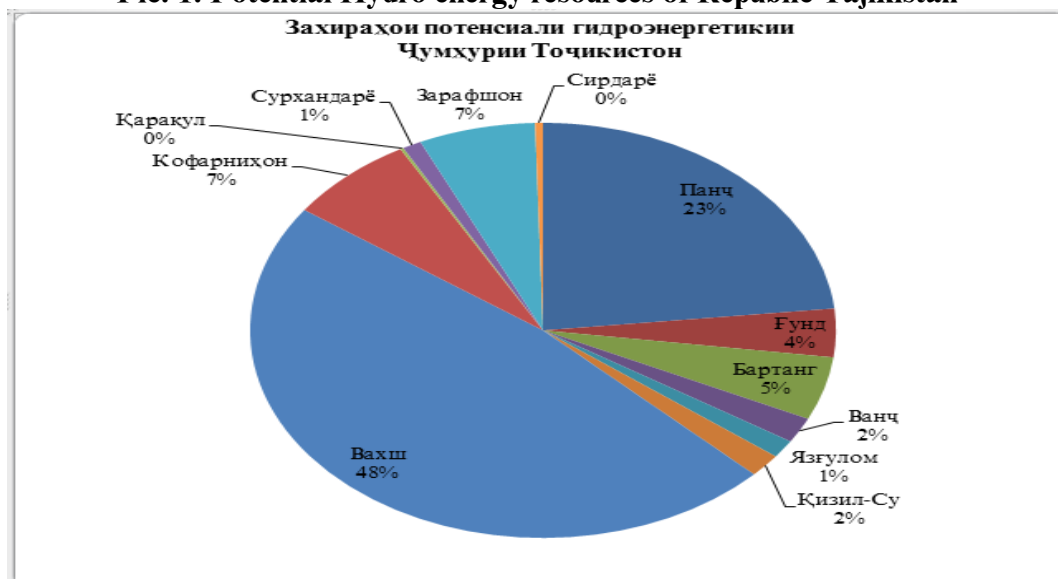
Яке аз самтҳои асосии рушди устувори иқтисодии Тоҷикистон дар замони муосир ва оянда соҳаи электроэнергетика мебошад, ки дар иқтисодии кишвар мавқеи аввалиндарачаро ишғол мекунад. Ба ҳиссаи он 19%-и ҳамаи истеҳсолоти саноати кишвар рост меояд. Электроэнергетика яке аз соҳаи муҳими давлат буда, асоси рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа ва истеҳсолоти саноату кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, ҳалли проблемаҳои рушди устувор ва истифодаи соҳаи электроэнергетика аҳамияти аввалиндарача доранд. Тоҷикистон дорои захираҳои назарраси гидроэнергетикӣ мебошад, ки барои таъмини рушди босуръати соҳаи гидроэнергетика ва истифодаи самарабахши неруи барқ мусоидат мекунад. Айни замон танҳо 3% захираҳои гидроэнергетикии кишвар ва 7% аз захираҳои техникӣ истифода бурда мешаванд. Аз ин рӯ, рушди иқтисодии Тоҷикистон, дар мадди аввал, ба саноатикунони кишвар вобастагии зич дошта, дар он мавқеи электроэнергетика хеле баланд мебошад. Рушди устувор ва истиқлолияти энергетикӣ кишвар аз бунёди неругоҳҳои барқии обӣ (НБО) ва неругоҳҳои барқии гармидиҳӣ (НБГ) нав, барқарорсозӣ ва навсозии неругоҳҳои мавҷудбуда, сохтмони хатҳои интиқоли неруи барқ (ХИБ) ва пайвасти кардани онҳо ба хатҳои марказӣ, сохтмони НБО-ҳои хурд дар минтақаҳои кӯхистон вобаста аст.

Барои расидани Тоҷикистон ба истиқлолияти энергетикӣ рушди гидроэнергетика масъалаи муҳим ва афзалиятнок мебошад. Дар «Стратегияи миллии рушди Тоҷикистон то давраи соли 2030» энергетика яке аз соҳаҳои афзалиятноки рушди саноати Тоҷикистон, ки дар тезонидани саноатикунони кишвар мавқеи муҳимро иҷро мекунад, эълон карда шуд. Дар Паёми Президенти Тоҷикистон Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Тоҷикистон аз 26.01.2021 қайд гардидааст, ки «Ҳукумати Тоҷикистон аз мӯҳлати имрӯз, ки бо мақсади дар ояндаи наздик таъмин намудани истиқлоли энергетикӣ, бо неруи барқ пурра қонеъ сохтани талаботи аҳоли ва иқтисоди миллии бунёду таҷдиди як силсила иншооти хурду бузурги ҳаётан муҳимро вусъат бахшад» [10].

Масъалаҳои арзёбии самаранок истифодабарии захираҳои гидроэнергетикӣ дар ташкил ва рушди соҳаи электроэнергетика яке аз масъалаҳои муҳим мебошад. Тоҷикистон миёни давлатҳои Осиёи Миёна дорои захираҳои бештари обӣ ва гидроэнергетикӣ мебошад. Захираҳои потенциалии гидроэнергетикии Тоҷикистон 527,6 млрд. кВт. соат (расми 1), Тоҷикистон 249,0 млрд. кВт. соат, Қазоқистон 170,0 млрд. кВт. соат, Тоҷикистон 107,0 млрд. кВт. соат ва Туркманистон 24,0 млрд. кВт. соатро ташкил медиҳад. «Тоҷикистон аз ҷиҳати масоҳат дар дунё дар ҷои 85-ум, вале аз рӯи захираҳои потенциалии барқи обӣ (гидроэнергетика), баъд аз Хитой, Россия, ШМА, Бразилия, Конго, Ҳиндустон ва Канада ҷои 8-умро ишғол менамояд. Дар Осиёи Марказӣ аз рӯи ин нишондод кишвари мо ҷои аввалро ишғол менамояд» [1,с.41].

Сарватҳои бойи табиӣ, аз он ҷумла, захираҳои азими манбаҳои обӣ имконият медиҳанд, ки дар Тоҷикистон соҳаи гидроэнергетика хуб ба роҳ монда шавад. Захираҳои азими манбаи гидроэнергетикии ҷумхуиро асосан дарёҳо, пиряхҳо, обанборҳо ва обҳои зеризаминӣ ташкил медиҳад. «Шумораи пиряхҳо дар ҷумҳури 9475-то буда, масоҳати умумии майдони яхбастаи онҳо 11000 км² аст, ки ҳаҷми умумияшон 460 км³-ро ташкил медиҳад. Дар Тоҷикистон шумораи умумии дарёҳо ва сойҳо зиёда аз 25000 ададро ташкил медиҳад, ки дарозии умумияшон қариб 90000 километр аст. Дар ҳавзу обанборҳои Тоҷикистон 46,3 км³ захираи об мавҷуд аст. Захираи оби ошомидани кишвари мо 19,3 км³-ро ташкил медиҳад, манбаҳои обҳои зеризаминӣ бошад, 51,2 км³ аст» [9,с.4].

Рас. 1. Захираҳои потенциалии гидроэнергетикии дарёҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон
 Pic. 1. Potential Hydro energy resources of Republic Tajikistan

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки захираи солони энергетикӣ тамоми дарёҳои ҷумҳурӣ 527,06 млрд. кВт. с.-ро ташкил дода, аз ҳама дарёи дорои захираи бештар дарёи Вахш бо шохобҳояш ба ҳисоб меравад. Дарёи Вахш аз ҷиҳати захираи гидроэнергетикӣ беҳамто буда, 48%-и тамоми захираҳои гидроэнергетикии дарёҳои ҷумҳуриро ташкил медиҳад. Қариб ҳамаи нуругоҳҳои бузургу миёна (НБО-ҳои Норақ, Бойғозӣ, Сангтуда-1, Сангтуда-2, Сарбанд, Шаршара, Марказӣ, Роғун) маҳз дар дарёи Вахш бунёд гардидаанд.

Дарёи Панҷ 23% захираи гидроэнергетикии ҷумҳуриро доро буда, дуҷумин дарёе мебошад, ки бештари нуругоҳҳои оби барқӣ (НБО-ҳои Башор, Андарбоғ, Пиш, Хоруғ, Рушон, Язгулом, Ширговард, Даштиҷум ва ғ.) дар он бунёд ва мавриди истифода қарор дода шудаанд ва ё дар нақшаанд. Умуман, агар таҳлил намоем, тамоми дарёҳои дар расми 1 овардашуда дорои захираҳои бойи гидроэнергетикӣ буда, натавонанд барои бунёди нуругоҳҳои калон ва миёна, балки нуругоҳҳои хурди оби мусоиданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди соҳаи энергетика аз даврони Иттиҳоди Шӯравӣ сар шуда, яке аз масъалаҳои муҳимми ҳаёти мардуми тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар даврони Иттиҳоди Шӯравӣ барномаҳои энергетикӣ таҳия гардиданд, ки мутобиқи онҳо бояд бисёр иншоотҳои энергетикӣ, аз ҷумла бунёди НБО-и Роғун, бунёди нуругоҳҳои хурди оби, хатҳои интиқоли барқ ва дигар иншоотҳои энергетикӣ сохта ба истифода дода шаванд. Вале бо баъзе сабабҳои субъективӣ ва объективӣ ин барномаҳо амалӣ нашуданд. Хушбахтона, баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди соҳаи энергетика аҳамияти аввалиндараҷа дода, барои расидани Тоҷикистон ба истиқлолияти энергетикӣ тадбирҳои амалӣ роҳандозӣ намудааст. Дар даврони истиқлоли давлатӣ, аз ҷумла дар соли 1994 НБО “Помир-1” бо тавоноии 14 000 кВт, соли 1998 НХБО-и “Ҳазора-1” бо тавоноии 250 кВт, соли 2005 хати интиқоли барқи 220 кВт “Конибодом -Боткент”, соли 2008 НБО-и Сангтуда -1 ва ХИБ “Лолазор”, соли 2009 ХИБ 500 кВт “Ҷануб-Шимол” ва НБГ “Душанбе-2”, соли 2011 НБО “Сангтуда-2”, НХБО “Марзич” ва ХИБ 220 кВт “Сангтуда – Пули Хумрӣ”, соли 2012 НХБО “Қӯҳистон”, соли 2014 ХИБ 220 кВт “Қайроққум-Ашт”, соли 2015 НХБО “Питовкул-2”, зеристгоҳҳои “Ваҳдат”, “Шаҳринав”, “Хонақоҳ”, соли 2018 агрегати якуми НБО “Роғун” ва НХБО “Тоҷикистон” ва дигар иншоотҳои энергетикӣ сохта ва ба истифода дода шуданд. Инчунин дар даврони истиқлоли давлатӣ 274 адад нуругоҳҳои хурди барқӣ-обӣ бо иқтидори умумии 23,2 МВт мавриди истифода қарор гирифтанд. Натиҷаи таҳлили ҳолати воқеӣ ва таъғйирёбии трансформатсионии тамоми НБО-и Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар даврони истиқлоли давлатӣ сохта ва ба истифода дода шуданд, дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Чадвали 1. Нишондодҳои техникалии системаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 1991-2020

Table 1. Technical of indicators development systems of energy in Tajikistan for 1991-2020 y.

№	Номгӯи НБО, НБГ, ХИБ ва зеристгоҳҳо	Соли бунёд ва ба кор даромадани иншоотҳои энергетикӣ	Иқтидор (МВт)	Мавқеи ҷойгиршавӣ
Неругоҳҳои барқии обии калон				
1	НБО-и Помир-1	1994–2005	28	ВМКБ
2	НБО-и Сангтуда-1	2008–2009	670	Хатлон
3	НБО-и Сангтуда-2	2011–2014	220	Хатлон
4	НБО-и Роғун	2018-2019	1200	Хатлон
Неругоҳҳои барқии гармидиҳӣ				
1	НБГ-и Душанбе-2	2009–2016	400	Душанбе
Неругоҳҳои барқии обии хурд				
1	Техарв	1995	0,36	ВМКБ
2	Андарбак	1997	0,3	ВМКБ
3	Ҳазора -1	1998	0,25	НТМ
4	Ҳазора	1999	0,25	НТМ
5	Марзич	2011	4,3	Суғд
6	Кӯхистон	2012	0,5	Суғд
7	Питовкул-2	2015	1,1	Суғд
8	Тоҷикистон	2018	1,5	ВМКБ
9	Хатфат	2020	0,45	ВМКБ
Зеристгоҳҳои барқӣ				
1	Душанбе-500	2009	500 кВ	Душанбе
2	Суғд-500	2009	500 кВ	Хатлон
3	Лолазор	2008	220 кВ	Хатлон
4	Хатлон	2009	220 кВ	Хатлон
5	Айнӣ	2011	220 кВ	Суғд
6	Шаҳринав	2015	220 кВ	НТМ
7	Хонақоҳ	2015	-	-
8	Ваҳдат	2015	-	Суғд
9	Геран-2	-	220 кВ	-
10	Шаҳристон	-	220 кВ	Суғд
11	МОИ Данғара	-	220 кВ	Хатлон
Хатҳои интиқоли барқӣ				
1	Конибодом-Боткент	2005	220 кВ	-
2	Чануб-Шимол	2009	500 кВ	-
3	Роғун-Душанбе			НТМ
4	Лолазор-Хатлон	2009	220 кВ	Хатлон
5	Тоҷикистон-Афғонистон	2011	220 кВ	-
6	Хучанд-Айнӣ	2011	220 кВ	Суғд
7	Сангтуда-Пули Хумри	2011	220 кВ	Хатлон
8	Қайроққум-Ашт	2015	220 кВ	Суғд
9	Геран-Румӣ	-	220 кВ	-
10	Қайроққум-Суғд	-	220 кВ	Суғд
11	Айнӣ-Рудакӣ	-	220 кВ	НТМ
12	Сангтуда 1 – МОИ Данғара	-	220 кВ	Хатлон
13	Шар-Шар – МОИ Данғара	-	220 кВ	Хатлон

Сарчашма: Назаров А. Неругоҳҳои барқи обии Тоҷикистон. -Душанбе: «ЭР-граф», 2013. –С.50-71. В поисках процветания. Лидер нации Эмомали Рахмон и развитие отрасли энергетики. -Душанбе. 2016. -119 с. Ҳисоботи солони ШСХК «Барқи Тоҷик» ва ҶСК «Помир Энерҷӣ». [манбаи электронӣ] URL: <http://www.minenergoprom.tj/energetika.php>, <http://www.mewr.tj/ru>. (санаи муроҷиат: 25.04.2021).

Истеҳсоли нури барқ дар неругоҳҳои барқии обӣ аз соли 1936 баъди ба кор даровардани НБО-и Варзоб бо иқтидори умумии 3,72 МВт оғоз гардид. Иқтидори умумии энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 1991 4438 ҳаз. кВт.-ро ташкил медод ва дар

охири соли 2020 - 6356 ҳаз. кВт. ё 43,2% афзоиш ёфтааст, ки бо ба кор даровардани НБО-и Сангтӯда-1 (670 МВт), НБО-и Сангтӯдаи-2 (220 МВт), НБГ-и Душанбе-2 (100 МВт), НБО-и Роғун ва якчанд НБО-ҳои хурд алоқаманд аст (ҷадвали 3 ва расми 2).

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои асосии техникӣ ва иқтисодии ҳолати воқеии соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1991-2020

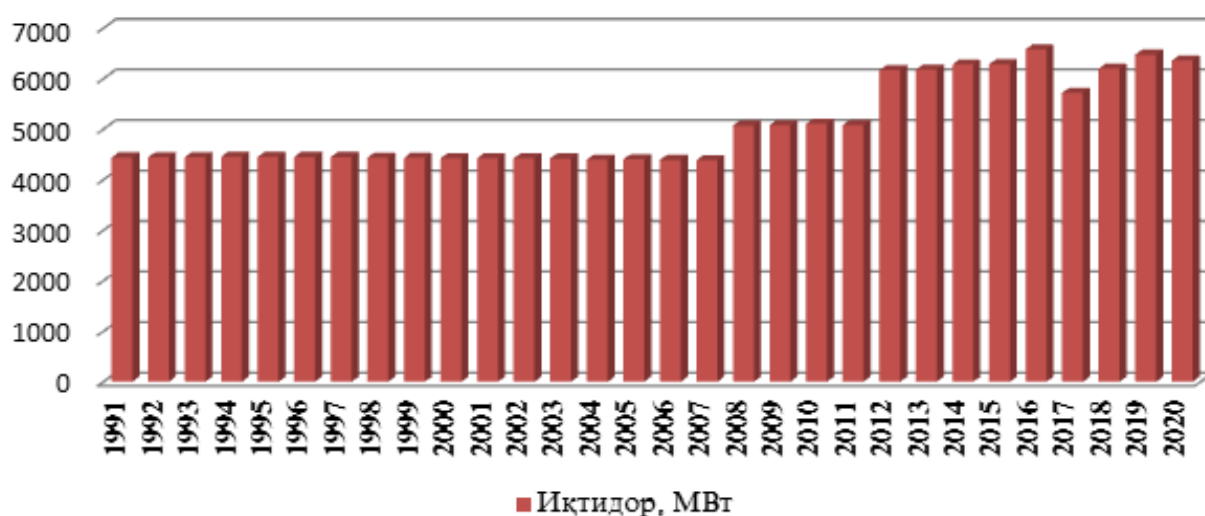
Table 2. The main technical and economic indicators development in the sector electricity energy in Tajikistan in 1991-2020 years

Солҳо		Воҳиди ченак	1991	2000	2010	2019	2020
Иқтидор		МВт	4438	4424	5105.0	6475	6356
аз он ҷумла:	НБО	МВт	4044	4069	4787.0	5757	5758
	НБГ	МВт	-	355	318.0	718.0	598
Истеҳсоли неруи барқ		Млн.кВт.с	17597	14247	16435	20677	19771
аз он ҷумла:	НБО	Млн.кВт.с	16391	14025	16401	19169	18114
	НБГ	Млн.кВт.с	-	222	34.0	1508	1657
Воридот		Млн.кВт.с	6941	5242	432.0	281	379
Содирот		Млн.кВт.с	5390	3909	286.0	3175	1870
Истеҳсоли неруи барқ ба сари аҳоли		кВт.с	3196	2279	2157.8	2220	-
Истеъмоли неруи барқ, аз он ҷумла:		Млн.кВт.с	19148	15580	16581	15141	15420
Саноат ва сохтмон		Млн.кВт.с	11017	5802	7434.0	4036	2801
Нақлиёт		Млн.кВт.с	157	43.0	30.0	8	8
Кишоварзӣ		Млн.кВт.с	4560	4320	3593.0	2338	2619
Дигар соҳаҳо		Млн.кВт.с	1631	3251	3194.0	2740	3135
Талафот дар шабакаҳои истифодаи умумӣ		Млн.кВт.с	1783	2164	2330.0	2429	2549

Сарчашма: Тоҷикистон: 20 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2011. -С. 442-445, 532-533; Тоҷикистон: 25 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2016. -С.293-295, 341; Бозори меҳнат дар ҚТ: 20 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2006. -С.287. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2016. -С.287. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. -С.288. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон: 30 - соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. -С.33-34.

Рас. 2. Иқтидори истеҳсои барқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1991-2020

Fig. 2. Capacity of Republic Tajikistan in 1991-2020

Истеҳсоли неруи барқ аз оғози сохтмони НБО-и Норақ ва НБО Бойғозӣ ва якчанд неругоҳҳои хурд дар соли 1990 ба 18146 млн. кВт. с. расид, ки ин дар таърихи энергетикаи кишвар пеш аз истиқлоли давлатӣ қуллаи баландтарини истеҳсоли неруи барқ ба ҳисоб меравад. Новобаста аз он ки иқтидори иловагии энергетикӣ ба 2076,8 млн. кВт. зиёд карда шуд, бо баъзе сабабҳои объективӣ ва субъективӣ пас аз соли 1990 истеҳсоли неруи барқ ба

андозаи 5,1% кам шуд. Дар соли 1991 иқтидори умумии тамоми нуругоҳҳои барқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 4438 МВт ва истеҳсоли нуруи барқ ба 17597 млн.кВт. баробар шуд. Дар соли 2020 иқтидори умумии нуругоҳҳо ба 6356 МВт расид, ки нисбати соли 1991 43,2% ва нисбати 2000 43,6% зиёд шудааст. Агар дар соли 1991 ба ҳар 1 кВт иқтидори нуруи барқ 3965 кВт. с. истеҳсоли нуруи барқ рост меомад, пас дар соли 2020 - 3110 кВт. с. рост меояд, ки 1,24 маротиба камтар аст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки кори тамоми системаи электроэнергетикии кишвар коҳиш ёфтааст. Истеҳсоли нуруи барқ дар соли 2020 дар истгоҳҳои барқии обӣ 18114 млн.кВт.-ро ташкил медиҳад, ки ин 91,6% тамоми нуруи барқи дар ҷумҳурӣ истеҳсолшуда мебошад. Дар нуругоҳҳои барқии обӣ барқи арзон ва аз ҷиҳати экологӣ тоза тавлид карда мешавад. Бинобар ин, бо мақсади ноил шудан ба истиклолияти энергетикӣ кишвар, рушди минбаъдаи иқтисодиву иҷтимоӣ бояд аз захираҳои гидроэнергетикӣ васеъ истифода бурда шавад.

Тадқиқоти техникӣ-иқтисодӣ нишон медиҳанд, ки нуругоҳҳои хурди обӣ имконияти ҳалли масъалаҳои таъмини нуруи барқ дар деҳот, паст кардани сатҳи камбизоатии аҳоли, хусусан дар деҳот, баланд бардоштани сатҳи шуғли аҳоли, баробар кардани имкониятҳои иқтисодии рушди минтақаҳо, бахусус дар кӯҳистон, афзоиш додани рушди соҳибқорӣ хурду миёнаро дорад.

Дар солҳои 1990-ум дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодабарии нуруи барқ бо назардошти воридоти нуруи барқ аз системаи ягонаи энергетикӣ Осиёи Марказӣ, ки тақрибан ба 6 млрд. кВт. с. мерасид, нисбати истеҳсолот зиёд гардид. Дар фасли зимистон Ҷумҳурии Тоҷикистон нуруи барқи тавлидшударо мунтазам истифода бурда, дар фасли тобистон аз сабаби барзиёд будани нуруи барқ дар ҳаҷми 6 млрд. кВт. с. ва зиёда аз он ба кишварҳои ҳамсоя содир мекард. Дар соли 2010 воридот ва содироти нуруи барқ якбора кам шуд, имконияти воридоти нуруи барқ дар давраҳои мавсимӣ ва содирот дар мавсими тобистон, ки бо ҷудо шудани системаи энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз системаи ягонаи энергетикӣ Осиёи Марказӣ дар соли 2010 аз байн рафт. Яъне, ҷудошавии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз системаи ягонаи энергетикӣ Осиёи Марказӣ дар соли 2010 низ амалиёти содиротию воридотии нуруи барқро коҳиш дод.

Вале баъди барқарор шудани системаи ягонаи энергетикӣ Осиёи Марказӣ дар соли 2015 амалиёти содиротию воридотии нуруи барқ аз нав ба роҳ монда шуд. Дар соли 2020 воридоти нуруи барқ 379 млн.кВт.с-ро ташкил медод, ки нисбати соли 2015, 6,01 маротиба зиёдтар аст. Содироти нуруи барқ бошад дар соли 2015 - 1364 млн.кВт.с-ро ташкил медод ва дар охири соли 2020 1870 млн.кВт.с ё 37% афзоиш ёфтааст. Аз соли 2011 то охири соли 2020 тавассути ин хати интиқоли барқ ба Ҷумҳурии Ислондӣ Афғонистон зиёда аз 8 миллиард кВт.соат нуруи барқ ба маблағи умумии 336,5 млн. доллари ИМА интиқол дода шудааст. Инчунин ба давлатҳои Қирғизистон ва Ўзбекистон баъди соли 2015 амалиёти содиротию воридотии нуруи барқ барқарор гардид (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Нишондиҳандаҳои воридотӣ ва содиротии нуруи барқи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015-2019

Table 2. Import and export of electricity of the Republic of Tajikistan in 2015-2019 years

Солҳо	Воҳиди ченак	2015	2016	2017	2018	2019
Воридоти нуруи барқ						
Қирғизистон	ҳаз. доллар	629	1032	973,8	1283	1373
Ўзбекистон	ҳаз. доллар	-	-	-	8386	2494
Содироти нуруи барқ						
Қирғизистон	ҳаз. доллар	4949	1037	944,6	1063	1290
Ўзбекистон	ҳаз. доллар	-	-	-	38003	30995
Афғонистон	ҳаз. доллар	44013	50627	52483	37919	60831

Сарчашма: Омори солона Ҷумҳурии Тоҷикистон 2020. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. - С. 288, 365, 371.

Баъди пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ рушди соҳаи энергетика ба мушкилоти ҷиддӣ дучор шуд. Вале баъди муътадил шудани вазъият ва раҳо ёфтани кишвар аз гирдоби оташи ҷанги шаҳрвандӣ ба масъалаи таъмини соҳаи гидроэнергетикӣ роҳбарияти мамлакат, махсусан Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон диққати махсус дода, барои пешрафти ин соҳа тадбирҳо ва чораҳои

амалиро андешиданд. Масъалаи бунёду барқарорсозии неругоҳҳои барқию обӣ, хатҳои интиқоли барқ ва сохтмони дигар иншоотҳои гидроэнергетикӣ дар мадди аввал истод. Дар гули 30 соли истиқлоли давлатӣ бо истифода аз шароити мусоиди сармоягузорӣ ва шароити хуби корӣ ба қомеъҳои назаррас ноил гардид.

Тадқиқот нишон дод, ки соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқоиса бо дигар соҳаҳои саноат бештар рушд карда истодааст ва тағйиротҳои техникаву иқтисодӣ дар рушди соҳа дар солҳои истиқлоли давлатӣ мушоҳида карда мешавад.

Вале, новобаста аз он ки соҳаи энергетика босуръат рушд карда истодааст, дар он проблемаҳои зерин ҷой доранд: надоштани дастрасии босифат ва пурра ба истифодаи неруи барқ дар қисме аз минтақаҳои ҷумҳурӣ дар мавсими тирамоҳу зимистон (ноябр-март), талафоти бениҳоят баланд дар шабакаҳои истифодабарӣ, кам истифода бурдани техникаву технологияҳои ҳозиразамон, норасоии мутахассисони баландихтисос ва ғ. Барои ҳамин ҳам, ҳалли масъалаи таҳлил ва пешгуи истиҳсоли неруи барқ бо мақсади таъмин намудани талаботи ҷомеа, усули системавии омӯзиши масъалаҳои иқтисодӣ дар соҳаи электроэнергетика, истифодаи техникаву технологияҳои ҳозиразамон, таъмини фаъолияти энергетикаи ватанӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ ва баровардани он ба бозори ҷаҳонӣ дар ҷои аввал меистад.

Бо мақсади пешгуи воқеӣ ва перспективии рушди соҳаи электроэнергетика бояд ба омилҳои асосие, ки сабаби рушди истиҳсолот, тақсимот ва истифодабарии самараноки неруи барқ мебошад, диққати махсус дода шавад. Омилҳои асосие, ки ба рушди соҳа таъсири тақдирсоз мерасонанд, инҳо мебошанд:

- сармоягузорӣ дар соҳаи электроэнергетика;
- талабот ва сатҳи нархи неруи барқ барои истеъмолкунандагони неруи барқ;
- азнавсозӣ ва барқарорсозии иқтидори неругоҳҳои мавҷудаи барқи обӣ ва гармидиҳӣ;
- бакордарории НБО-и хурд, миёна ва калони сохташуда ва банақшагирифташуда, бо дар назардошти НБО-и Роғун;
- шароити умумии иқтисодӣ;
- тағйирдиҳии асноди меъёрии ҳуқуқӣ ва қонунҳо оид ба энергетика ва манбаҳои барқароршавандаи электроэнергия.

Омили асосии рушди соҳаи электроэнергетика аз қатолати таъмини саривақтии соҳаи **сармоягузорӣ** вобастагӣ дорад. Норасоӣ ё набудани сармоягузорӣ ба рушди соҳаи энергетика таъсири манфӣ мерасонад. Бо сабаби норасоии маблағгузорӣ дар соҳа, афзоиши фарсудашавии ҷисмонӣ ва маънавии моликияти истиҳсолии соҳаи энергетикӣ, камшавии эътимоднокии истиҳсолоти энергетикӣ ва истифодаи неруи барқ қоҳиш ёфта, фаъолияти қори агрегатҳо ва иқтидори онҳо кам шудааст. Дар солҳои 2000-2016 ба соҳаи электроэнергетика аз ҳамаи сарчашмаҳои сармоягузорӣ 17649,6 млн. сомонӣ равона гардид, ки 28,2% ҳамаи сармоягузорӣ дар иқтисодиёт ва 69,06%-и сармоягузорӣ ба қулли соҳаҳои саноатро ташкил дод. «Дар давраи соҳибистиклолии кишвар ҷиҳати ҳалли мушкилоти соҳаи энергетика ва рушди он 34 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи 57,2 миллиард сомонӣ амалӣ карда шудааст. Ҳоло дар ин самт боз 17 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи 16,4 миллиард сомонӣ татбиқ гардида истодааст» [10]. Новобаста аз он, ки ба соҳаи электроэнергетика маблағгузори зиёд равона карда мешавад, барои ин соҳа ноқифоя мебошад. Илова бар ин, ҳиссаи онҳо - 63,6% ба солҳои 2007-2019 рост меояд.

Омили муҳими дуввум, механизми асосии идоракунӣ, идоракунии талабот ва пешниҳоди неруи барқ, баланд бардоштани сифати хизматрасонии ширкати энергетикӣ, ҷалби сармоягузорӣ ва умуман рушди энергетика ин тарифҳо барои истеъмолкунандагони неруи барқ мебошад. Тарифҳои объективӣ неруи барқи бозътимодно таъмин менамояд, даромад ва хароҷотро муайян менамояд, фондҳои истеъмолии ҷамъиятиро ташкил мекунад, барои рушди соҳа сармоягузорӣ ҷалб мекунад, барои гузаронидани ҷорабиниҳои сарфаҷӯии энергия ҳавасманд мегардонад.

Вазифаи истиҳсол ва тақсимоти неруи барқ ба уҳдаи ШСКХ «Барқи Тоҷик» ва ҶСК «Помир Энерҷӣ» гузошта шудааст, ки онҳо на танҳо талабот ва тақсимоти неруи барқро идора мекунанд, балки муносибати бозориро дар ин соҳа муайян мекунад. Мақсади сиёсати тарофавии ширкатҳои истиҳсолкунандагони неруи барқ, пеш аз ҳама, баланд

бардоштани иқтидори истеҳсолӣ, кам кардани талафоти неруи барқ, қонё гардонидани талаботи истеъмолкунандагон ва баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ, кам кардани хароҷот ва баланд бардоштани даромад мебошад. Сохтори тарифҳо барои неруи барқ ва неруи гармӣ мунтазам баррасӣ карда мешавад. Тариф барои неруи барқ 1 сентябри соли 2019 таҳия ва мавриди амал қарор гирифт, ки тибқи он тарофаҳо барои аҳоли, истеъмолкунандагони коммуналӣ ва нақлиёти электрикӣ 22,66 дирам барои 1 кВт.с., барои истеъмолкунандагони саноатӣ ва кишоварзӣ – 55,14 дирам барои 1 кВт.с., барои таҷхизотҳои дигар (электробойлерҳо) - 136,62 дирам муқаррар карда шудааст. Тарифҳои неруи барқ барои аҳолии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон аз 1 июли соли 2014 сар карда, барои аҳоли 24.67 дирам/кВт.соат ва аз 1 августи соли 2018 - 25,91 дирам/кВт.соат муқаррар карда шудааст (ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Динамикаи тарифҳои неруи барқ барои истеъмолкунандагони Ҷумҳурии Тоҷикистон (дирам барои як кВт. с.)

Table 4. Dynamics of electricity tariffs for consumers in the Republic of Tajikistan (diram per kWh)

Солҳо	Гурӯҳи истеъмолкунандагон					
	Саноат	Истеъмолкунандагони камуналӣ	Нақлиёти барқӣ	Истеъмолкунандагони кишоварзӣ	Таҷхизотҳои барқӣ (Электробойлерҳо) ва ғ.	Аҳоли (бо назардошти ААИ)
аз 1 январи соли 2005	2,66	1,7	0,5	4,97	12	0,9
аз 1 январи соли 2006	2,66	1,7	0,5	4,97	12	1,6
аз 1 январи соли 2007	2,66	1,7	0,5	4,97	12	2,1
аз 1 январи соли 2008	5,3	2,9	1,2	9,3	18	3,2
аз 1 январи соли 2009	13,68	5,44	3,64	13,68	33,8	6
аз 1 январи соли 2010	21,3	8,5	5,7	21,3	52,7	9
аз 1 январи соли 2011	21,3	8,5	5,7	21,3	52,7	9
аз 1 январи соли 2012	26,63	10,63	10,63	26,63	65,88	11
аз 1 январи соли 2013	26,63	10,63	6,04	26,63	65,88	11
аз 1 июли соли 2014	30,6	12,2	8,2	30,6	75,8	12,6
аз 1 январи соли 2015	30,6	12,2	8,2	30,6	75,8	12,6
аз 1 ноябри соли 2016	35,65	14,2	9,55	35,65	88,3	14,65
аз 1 октябри соли 2017	40,99	16,85	16,85	40,99	101,54	16,85
аз 25 сентябри соли 2018	47.13	19.37	19.37	47.13	116.77	19.37
аз 1 сентябри соли 2019	55,14	22,66	22,66	55,14	136,62	22,66

Ҷадвал аз аз рӯи манбаи зерин тартиб дода шудааст: Нархнома. Тарифҳо барои неруи барқ ва гармӣ, ШСХК «Барқи Тоҷик». 2005-2019.

Афзоиши тарифҳо барои неруи барқ аз як тараф ба кам кардани қобилияти пардохт ва зиёдшавии қарзҳо таъсир мерасонад, аз тарафи дигар ба ҳалли масъалаи ҷалби сармоягузорӣ дар соҳа ва муҳлати пардохти онҳо мусоидат мекунад.

Муайян кардани динамикаи афзоиши талабот ба неруи барқ аз ҷониби истеъмолкунандагон низ яке аз омилҳои муҳимми рушди соҳа мебошад. Истеҳсоли неруи барқ аз истеъмоли неруи барқ ва сарборӣ, ки дар як вақт истеҳсол карда мешавад ва имконияти захира кардан вучуд надорад, вобастагӣ дорад. Аз ин лиҳоз, талабот ба неруи барқ бояд тибқи нақшаи муқарраршудаи неругоҳҳо мутобиқ карда шавад. Дар ҳолати баръакс, норасоӣ ё талафоти неруи барқ ба вучуд меояд, ки доимо дар системаи энергетикӣ кишвар мушоҳида карда мешавад.

Афзоиши шумораи аҳоли ҳам яке аз омилҳои асосии истифода ва талабот ба неруи барқ мебошад. Шумораи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар сол зиёда аз 2% меафзояд. Агар дар охири соли 2000 шумораи аҳолии кишвар 6250,0 ҳазор нафарро ташкил медод, дар оғози соли 2019 9313,8 ҳазор нафарро ташкил дод, яъне 18 сол аҳолии ҷумҳурӣ 3063,8 ҳазор нафар ё 49,0% афзуд, афзоиши миёнасолонаи аҳоли 2,15%-ро ташкил дод. Ин маънои онро дорад, ки ҳар 5 сол аҳолии ҷумҳурӣ 1 миллион нафар зиёд мешавад. Бо ҷунин суръати афзоиш, аҳолии Тоҷикистон дар охири соли 2021 беш аз 9,7 миллион нафар

хоҳад шуд. Ин ба мушкилоти таъмини аҳоли бо неруи барқ оварда мерасонад ва ҳалли бетаъхири ин мушкилиро талаб мекунад. Инчунин, дигар омилҳои таъсиррасон, ба монанди таваррум, таъсири тағйирёбии қурби доллари ИМА ба рушди стратегӣ ва тағйирот дар соҳа таъсири калон мерасонанд.

Дар асоси тадқиқоти илмии гузаронидашуда чунин хулоса баровардан мумкин аст:

1. Маводи чамъовардашуда ва таҳлилшуда нишон медиҳанд, ки рушди соҳаи электроэнергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан аз истифодаи захираҳои бойи гидроэнергетикӣ, ки 527 млрд. кВт. с. ташкил медиҳад, вобаста мебошад. Вучуд доштани захираҳои бузурги гидроэнергетикӣ имконият медиҳанд, ки дар қаламрави ҷумҳурӣ неругоҳҳои гидроэнергетикӣ бузург, миёна ва хурд сохта шаванд. Бинобар ин, бо мақсади ноил шудан ба истиқлолияти энергетикӣ кишвар, рушди минбаъдаи иқтисодиву иҷтимоӣ бояд аз захираҳои гидроэнергетикӣ васеъ истифода бурда шавад.

2. Самтҳои асосии сиёсати энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 ва Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030 оварда шудаанд. Яке аз ҳадафҳои асосии рушди дарозмуддати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши неруи барқ мебошад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаи идоракунии бахши энергетика, хусусан сиёсати нархгузорӣ, масъалаҳои институтсионалӣ, менечменти энергетикӣ, идоракунии тичоратӣ молиявӣ ва дигар масъалаҳо диққати ҷиддӣ медиҳад. Илова бар ин, бо мақсади таҳия ва фаъолияти самаранокӯ идора қардани соҳаи электроэнергетика қорӣ қардани системаи пешгӯикунии давлатӣ мувофиқи мақсад аст.

3. Бо мақсади рушди устувори соҳаи энергетика, таҳияи стратегия ва пешниҳоди нақша-чорабиниҳои ин соҳа бояд ба омилҳои калидӣ ва манфие, ки ба инкишофи соҳаи электроэнергетика монета мешаванд, аҳамияти ҷиддӣ дода шавад. Аз он ҷумла, омилҳои норасоии сармоягузорӣ, самаранокӯ истифода нашудани иқтидору имкониятҳои, ки дар солҳои 1991-2021 ба қор дароварда шудаанд, зиёд будани талафоти неруи барқ дар системаи энергетикӣ, номуккамал будани сиёсати тарифҳо, нарасидани мутахассисони баландихтисос ва дигар омилҳо.

4. Бо мақсади бо неруи барқ пурра қонеъ соختани талаботи аҳоли ва иқтисоди миллии бояд неругоҳҳои барқи обии мавҷудбударо таҷдид намуда, барои амалӣ гардидани лоиҳаҳои дар нақша буда, аз он ҷумла пурра сохтану ба қор даровардани НБО Роғун, сохтмони НБО Шӯроб, НБО Себзор, хати интиқоли «КАСА – 1000» ва сохтмони дигар иншоотҳои гидроэнергетикӣ шароит фароҳам оварда шавад.

5. Яке аз роҳҳои расидан ба истиқлолияти энергетикӣ ва фаъолияти самаранокӯ соҳаи истифодаи технологияи нав дар тамоми системаи энергетикӣ (истехсолот, интиқол ва истифодаи неруи барқ) мебошад, ки шаффу дуруст ба роҳ мондани идоракунии соҳаи электроэнергетикаро тақозо мекунад. Бинобар ин, барои истифодаи самаранокӯ сарфакоронаи неруи барқ ва бартараф намудани талафот дар системаи энергетикӣ ба системаи нави электронӣ рақамӣ гузаштан шарт ва зарур мебошад.

Муқарриз: д.и.и., профессор Исайнов Ҳ.Р.

АДАБИЁТ

1. А. Назарзода. Гидроэнергетика. Гидроэнергетикаи Тоҷикистон. – Душанбе, 2015. – 164 с.
2. Азимов Х. Финансовое управление энергетическим потенциалом Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 267 с.
3. Аламшоева М.М. Современное состояние и моделирование перспективы развития электроэнергетики Таджикистана // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2018. – №5. – С.182-187.
4. Аламшоева М.М. Энергетическая система Таджикистана: современное состояние и прогнозирование. – Душанбе: Сино, 2020. – 170 с.
5. Ахророва А.Д., Аманджанов Р.М., Доронкин К.А. Энергетика Таджикистана: современные тенденции и перспективы устойчивого развития. – Душанбе: ООО РИА «Статус», 2005. – 235 с.
6. Дар талоши нур. Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ва рушди соҳаи энергетика. – Душанбе, 2016. – 176 с.
7. Кухтинов М.Г. Оценка факторов, влияющих на экономическую эффективность хозяйственной деятельности территориально-энергетических комплексов регионов // TERRA ECONOMICUS. Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2009. – Том 7. – №2. – часть 3. – С.211-218.
8. Назаров А. Неругоҳҳои барқи обии Тоҷикистон. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 71 с.
9. Нурмаҳмадов Ҷ.Н. Барқи обии Тоҷикистон: захираҳо ва нақшаҳо. – Душанбе: Эҷод, 2005. – 96 с.

10. Паёми Президенти Ҷумҳури Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳури Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 26.01.2021, шаҳри Душанбе [манбаи электронӣ]. URL: www.president.tj (санаи муроҷиат: 25.04.2021)
11. Рахимов Р.К. Проблемы развития переходной экономики Республики Таджикистан. -Душанбе, 2012. -812 с.
12. Рахимов Ф.Д. Развитие гидроэнергетики Таджикистана в период независимости (1991-2015 гг.): Диссертация. канд. истор. наук. –Душанбе, 2015. – 176 с.
13. Тоҷикистон: 20-соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2011. – 832 с.
14. Тоҷикистон: 25-соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – 522 с.
15. Хоналиев Н. Промышленность Таджикистана: Современное состояние и перспективы развития. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 292 с.
16. Хоналиев Н. Современные проблемы развития отраслей тяжелой промышленности Таджикистан. –Душанбе: ООО «Дилшод ББ». 2014. – 150 с.

ТАҲЛИЛИ РУШДИ СОҶАИ ЭНЕРГЕТИКА ДАР ДАВРОНИ 30 СОЛИ ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТӢ

Дар мақолаи мазкур вазъи рушди соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 30 соли истиқлоли давлатӣ дида баромада шудааст. Таърих, рушди энергетика ва сохтмони неругоҳҳои барқии обӣ ва неругоҳҳои барқии гармидиҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз солҳои 1930-уми асри XX оғоз гардидааст. Дар давраи Иттиҳоди Шӯравӣ масъалаи аввалиндараҷа сохтмон, таҷдид ва ташаккули соҳаи энергетикаи кишвар ба ҳисоб мерафт. Имрӯз низ энергетика яке аз соҳаҳои муҳим мебошад ва дар ташаккули иқтисодӣ-иқтисодии кишвар мавқеи муҳим дошта, асоси иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Вазифаи аввалиндараҷаи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини бехатарии энергетикӣ ва самаранок истифода бурдани захираҳои барқароршавандаи энергия мебошад. Дар мақола асосан ба қор даровардани иқтидорҳои нав, истеҳсол, истифодабарӣ, воридот, содироти қувваи барқи системаи энергетикӣ таҳлил гардидааст. Маълумоти мушаххаси оморӣ истеҳсол, истифодабарӣ, содирот, воридот ва талафоти неруи барқ пешниҳод гардонид шудааст. Мақсади тадқиқот аз он иборат аст, ки ҳолати рушди соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда шуда, мушкilot бо имкониятҳои ҳалли онҳо ошкор ва роҳҳои ҳалли масъалаи бехатарии энергетикӣ кишвар пешниҳод карда шаванд. Тадқиқот нишон дод, ки давлат ба рушди ин соҳа аҳамияти хоса медиҳад. Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон давраи то соли 2030 энергетика яке аз якумин соҳаи рушди саноат эълон гардидааст.

Калидвожаҳо: энергетика, неруи барқ, захираҳои энергетикӣ, системаи энергетикӣ, самаранокии энергетикӣ, истеҳсол, истифодабарӣ, содирот, воридоти неруи барқ.

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛИ ЭНЕРГЕТИКИ ЗА ПЕРИОД 30 -ЛЕТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье рассматривается состояние развития электроэнергетики Республики Таджикистан за 30-летний период государственной независимости. История развития энергетики и строительство гидроэлектростанций и тепловых станций в Республике Таджикистан началось в 1930-е годы XX века. Ещё при Советском Союзе первоочередной задачей было строительство и развитие энергетической отрасли страны. Электроэнергетика является самой важной отраслью экономики и играет важнейшую роль в социально-экономическом развитии любого государства, являясь основой развития экономики страны. Первоначальной задачей Республики Таджикистан является энергетическая безопасность страны и эффективное использование возобновляемых источников энергии. Статья рассматривает ввод новых мощностей, а также выработку, потребление, импорт, экспорт электроэнергии. Приводятся статистические данные о производстве, потреблении, экспорте, импорте и потере электроэнергии. Цель исследования заключается в том, чтобы анализировать состояние развития энергетики Республики Таджикистан, выявить проблемы с существующими возможностями, предлагать варианты решения проблемы энергетической безопасности страны. Анализ показывает, что государство уделяет особое внимание развитию этой отрасли. В Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года энергетика объявлена одной из приоритетных отраслей развития промышленности Республики Таджикистан.

Ключевые слова: энергетика, электроэнергия, энергоресурсы, энергосистема, энергоэффективность, выработка, потребление, экспорт, импорт.

THE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF THE POWER INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN 30-YEARS OF NATIONAL INDEPENDENCE

The article examines the state of development of the electric power industry of the Republic of Tajikistan for the 30-year period of state independence. The history of the development of energy and the construction of hydro and thermal power plants in the Republic of Tajikistan began in the 1930s of the XX century. Even under the Soviet Union, the primary task was the construction and development of the country's energy sector. The electric power industry is the most important branch of the economy and plays a crucial role in the socio-economic development of any state, being the basis for the development of the country's economy. The primary task of the Republic of Tajikistan is the energy security of the country and the efficient use of renewable energy sources. The article considers the commissioning of new capacities, as well as the generation, consumption, import, and export of electricity. Provides statistics on production, consumption, export, import and loss of electricity. The purpose of the study is to analyze the state of energy development in the Republic of Tajikistan, to identify problems with existing opportunities, to propose solutions to the problem of the country's energy security. The analysis shows that the state pays special attention to the development of this industry. In the National Development

Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030, energy is declared one of the priority sectors for the development of industry in the Republic of Tajikistan.

Keywords: energy, electricity, energy resources, the effectiveness of energy, production, consumption, export, import energy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Аламшоева Муҳайё Муқбилшоевна* – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёт. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: muhayo010200@mail.ru. Телефон: (+992) 935-08-04-89

Сведение об авторе: *Аламшоева Муҳайё Муқбилшоевна* – Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры прикладной информатики в экономике. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail: muhayo010200@mail.ru. Телефон: (+992) 935-08-04-89

Information about the author: *Alamshoeva Mukhaiyo Mukbilshoevna* –Tajik state university of finance and economics, candidate of economical sciences, Senior Lecturer of the department of applied informatics in economics. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Nakhomov str. 64/14. E-mail: muhayo010200@mail.ru. Phone: (+992) 935-08-04-89

Юсунов Ш.Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар ҷаҳони муосир сохтори иқтисодиёт ва равандҳои идоракунии босуръат тағйир ёфта истодаанд, ки бештар бо ҷараёни рақамикунонии низомҳои алоқамандӣ дорад. Ин тағйиротҳо дар натиҷаи истифодаи самараноки технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва дастгоҳу таҷҳизотҳои рақамии инноватсионӣ сурат мегирад.

Таърихи рушди инкишофи иқтисодиёти ҷаҳонӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳар як марҳилаи он бо инқилобҳои илмӣ-техникии ҳамон давра алоқаманд буд. Имрӯз чунин пешрафту табдилпазирӣ (трансформатсия) дар тамоми соҳаҳо тавассути инқилоби илмӣ-техникии рақамӣ сурат гирифта истодааст.

Аз ин рӯ, дар чунин шароите, ки рушди тамоми низомҳои идоракунии бо раванди рақамикунонии ва ташаккули иқтисоди рақамӣ алоқаманд аст, омӯзиш ва таҳқиқи унсурҳои таркибии ҷанбаҳои гуногуни онҳо шартӣ муҳим ба ҳисоб мераванд.

Яке аз масъалаҳои муҳиме, ки бояд дар ин самт омӯхта шавад, ин баландбардории сифати иқтидори кадрӣ дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ мебошад. Бинобар ин, пеш аз ҳама, бояд ба мафҳумҳои асосии низоми иқтисоди рақамӣ равшанӣ андозем.

«Иқтисодиёти рақамӣ - низоми иқтисодиётест, ки ба дастовардҳои пешрафта ва пешқадами технологӣ, пеш аз ҳама, технологияи иттилоотӣю коммуникатсионии рақамӣ ва амалишавии самтҳои алоқаманд аст, ки самаранокии истеҳсолоти ҷамъиятиро афзун гардонида, рушди иқтисодиётро дар баланд бардоштани сатҳу сифати ҳаёти аҳолии нигоҳ медорад» [4,с.12].

«Иқтисодиёти рақамӣ - навоариҳои динамикии иқтисодие мебошад, ки татбиқи васеи технологияи иттилоотӣю коммуникатсиониро дар ҳамаи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ ва ҳаёти ҷамъиятӣ пешбинӣ намуда, имконияти боло бурдани самарнокии ва рақобатпазирии ширкатҳои ҷудоғона ва сифати ҳаёти аҳолиро фаро мегирад» [5,с.188].

«Иқтисоди рақамӣ фаъолияти иқтисодист, ки дар он омили калидии истеҳсолот маълумоти рақамӣ, коркарди миқдори калони иттилоот ва истифодаи натиҷаҳои таҳлил аст ва дар муқоиса бо шаклҳои анъанавии идоракунии метавонад самаранокии навҳои гуногуни истеҳсолот, технологияҳо, таҷҳизот, нигоҳдорӣ, фурӯш, интиқоли мол ва хизматрасониро фароҳам орад» [1,с.12].

Зери мафҳуми “иқтисоди рақамӣ” фаъолияти иқтисодӣ дар асоси технологияҳои рақамии марбут ба тичорати электронии рақамӣ, хизматрасониҳои рақамӣ, тақвияти истеҳсолоти рақамӣ дар назар дошта мешавад. Рақамикунонии иқтисодиёт ба таъсиси модели нави идоракунии рақамӣ дар рушди иқтисодиёт, татбиқи навгониҳои рақамӣ дар истеҳсолот, ҷалби сармояи хориҷӣ, таҳкими тамоюли содиротӣ, тақвияти маҳсулоти воридотивазкунанда ва дарёфти роҳҳои хизматрасонии рақамӣ нигаронида шудааст.

Агар солҳои қаблӣ кишварҳои пешрафта табодули рақамиро дар доираи соҳаҳои алоҳида мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медоданд, пас, айни ҳол иқтисоди кишварҳои мутараққӣ пурра бо роҳи рақамӣ татбиқ мегардад. Рушди иқтисоди рақамӣ аз тамоми соҳаҳои иқтисодиёти миллий, баҳусус кишоварзии рақамӣ ва комплекси агросаноатӣ, савдои рақамӣ, молияи рақамӣ, таҳсилоти рақамӣ, тибби рақамӣ, фарҳанги рақамӣ, экологияи рақамӣ вобастагӣ дошта, рақобатро дар ҳама самтҳо васеътар менамояд. Инчунин, иқтисоди рақамӣ имкон медиҳад, ки тичорат ва хизматрасониҳои электронӣ бо дигар кишварҳо вусъат ёбанд [6,с.10].

Дар шароити рақамисозии иқтисодиёт Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи ибтидоӣ қарор дорад ва ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ дар аксари соҳаҳо талаботи навро ба бозори меҳнат ва низоми тайёркунии кадрҳо барои баландбардории ҳосилнокии меҳнати кормандон тақозо мекунад. Гузариш ба иқтисоди рақамӣ имрӯз раванди объективӣ буда, он танҳо вақтро талаб мекунад ва дар ин иқтисодиёт дониш ва технологияҳои рақамӣ ба қувваи асосии истеҳсолкунанда табдил меёбад [7,с.136].

Рушди босуръати соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти миллӣ ва навсозии унсурҳои таркибии он аз самтҳои асосии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ ба шумор рафта, ҳамеша дар меҳвари тавачҷуҳи давлат ва ҷомеаи шахрвандӣ қарор дорад. Масоили тақвият бахшидани иқтисодиёти миллӣ дар шароити муосир ба рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ алоқамандии ноғустанӣ дорад [10,с.11].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатиашон қайд намуданд, ки «Дар шароити кунунӣ рушди технологияҳои рақамӣ шартҳои асосии рақобатнокии иқтисодӣ ба шумор меравад. Бо мақсади таҳкими асосҳои институтсионалии иқтисоди рақамӣ, рушди инфрасохтори иттилоотиву коммуникатсионӣ дар тамоми қаламрави кишвар, рақамикунонии соҳаҳои иқтисоди миллӣ ва вусъатбахшии раванди амалӣ намудани «хукумати электронӣ» ба Хукумати мамлакат ва сохтору мақомоти дахлдор супориш дода мешавад, ки доир ба таъсис додани Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Тоҷикистон чораҷӯӣ намоянд» [8,с.10].

Қайд намудан зарур аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати татбиқи хизматрасониҳои электронӣ ва рушди иқтисодиёти рақамӣ яке аз масъалаҳои муҳимми илмӣ баҳисоб меравад. Бинобар ин, рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ, аз он ҷумла, нақш ва мавқеи он дар рушди иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон талабот ба таҳқиқи комилан нави илмию амалӣ дорад. Бинобар ин, таҳқиқи илмии татбиқи амалии технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва дар ин замина омӯзиши иқтидори кадрӣ чун замина дар рушди минбаъдаи иқтисодиёти рақамӣ муҳим арзёбӣ карда мешаванд.

Азбаски шароити муосири рушди инноватсионӣ ва иқтисоди рақамӣ дар бозори меҳнат низ рақобатро ба вуҷуд овардааст, аз ин сабаб талабот ба иқтидори кадрӣ сифатнок рӯ ба афзоиш аст. Бинобар ин, таҳқиқи чунин мафҳумҳо ба монанди қувваи корӣ, захираҳои меҳнатӣ, захираи инсонӣ, иқтидори меҳнатӣ ва иқтидори кадрӣ дар шароити муосир таҷдиди назарро талаб менамояд.

Дар бораи иқтидори кадрӣ ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки он маҷмуи қобилиятҳои ҷисмонӣ ва маънавии инсонро, ки онҳо дар амалӣ гардондани фаъолияти меҳнати инсон аҳамияти муҳим дошта, шахси дорои қобили меҳнатидоштаро дар бар мегирад. Қобилияти меҳнатӣ як навъ сармояи иқтидори кадрӣ, ё ин ки ин моле ба ҳисоб меравад, ки дар бозори меҳнат пешниҳод карда шуда, барои рушди инноватсионӣ ва рақамӣ қобилият ва малака ва қувваи корӣ худро равона мекунад. Дар чунин шароите, ки рушди иқтисодиёт ба унсурҳои инноватсионӣ ва рақамӣ таъя мекунад, иқтидори кадриро метавон чунин тавсиф дод: «Иқтидори кадрӣ ин маҷмуи кормандони баландиқтисоси низоми идоракунии дараҷаҳои гуногун (корхона, соҳа ва давлат), кормандони илмӣ, кори низоми ташаккулёфтаи таълим, бозомӯзӣ ва баландбардории таҳассус, самаранокии низоми ташвиқ ва хавасмандгардонии мутахассисони илмӣ-техникии соҳа ва муҳандисӣ-техникии корхона мебошад» [9,с.51].

Баландбардории сифати иқтидори кадрӣ бошад, яке аз вазифаҳои муҳимтарини корхонаҳо ба ҳисоб меравад. Рақобатпазирии корхонаҳо ва самарани иқтисодии сармоягузори дар фаъолияти он бевосита аз муваффақияти ин раванд вобаста аст. Яъне идоракунии иқтидори кадрӣ дар самти истифодаи захираҳои иҷтимоию иқтисодии кормандони корхона истифода мешавад.

Дар ҷаҳони муосир қариб ягон раванд бе технологияи иттилоотӣ анҷом намеёбад ва ҳама ташкилотҳо қабул кардаанд, ки рақамикунонии равандҳои корӣ боиси самараноктар ва оқилона истифода шудани вақт дар баландбардории сифати иқтидори кадрӣ дар корхона мегардад.

Дар шароити гузариш ба роҳи инноватсионии рушд шартҳои зарурии афзоиши рақобатпазирии ҳар як мамлакат ин иқтидори кадрӣ он мебошад. Аз ин лиҳоз, иқтидори кадрӣ ҳамчун як қисми фаъоли қувваи корӣ, дорои донишу малакаҳои дар раванди иқтисоди рақамӣ гирифташуда ва барои амалӣ намудани фаъолияти касбӣ дар заминаи навсозии иқтисодиёт нақши асосиро мебозад.

Маълум аст, ки бехтаргардонии хусусиятҳои сифати иқтидори кадрӣ бештар аз рушди демографии мамлакат ва аз шароити минтақаҳо вобастагӣ дорад. Ба андешаи мо, сифати иқтидори кадрӣ аз сифати тайёркунии онҳо вобастагӣ дошта, аз дараҷаи сифати

иктидори кадрӣ рақобатпазирии кормандон дар бозори меҳнати дохилӣ ва берунӣ муайян мегардад.

Рақобатпазирии корманд дар бозори меҳнат хусусияти мураккаби корманд мебошад, ки мавқеи муқоисавии ӯро дар бозори меҳнати дохилӣ ё берунӣ нисбат ба дигар кормандон муайян мекунад. Бояд қайд кард, ки рақобатпазирӣ на танҳо хусусияти мураккаби касбӣ-тахассусӣ мебошад, ки дараҷаи рушди сифатҳои муайяни кормандро (ё ҷузъҳои иқтидори меҳнати ӯро) инъикос мекунад, балки рақобатпазирӣ бояд ҳамчун мутобиқати корманд ба талаботи меъёрҳои меҳнатӣ баррасӣ карда шавад [13,с.136].

Иқтидори кадрӣ рақобатпазир ва аз рӯи сифат ҷавобгӯи талабот дар давраи гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ талаботи зиёд дорад. Ташаккули захираҳои кадрӣ рақобатпазир дар иқтисодиёти рақамӣ раванди мураккаби такрористехсолӣ буда, омилҳои муайянкунандаи он таълимӣ-касбӣ, азхудкунии сармояи инсонӣ, такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандон мебошанд [14,с.18].

Нишондиҳандаҳои сифат ва рақобатпазирии кадрҳо ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо кардан мумкин аст (ҷадвали 1). Истифодаи ин нишондодҳо имкон медиҳанд, ки дараҷаи сифат ва рақобатпазирии корманд ҳамчониба омӯхта ва баҳо дода шавад.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои сифат ва рақобатпазирии кадрҳо
Table 1. Personnel quality and competitiveness indicators

№	Нишондиҳандаҳо	Тавсифи нишондиҳанда
1.	Асосӣ	муайян кардани иқтидор ва самаранокии ҳақиқии меҳнат, яъне нишондиҳандаҳои вобаста ба хусусиятҳои иҷтимоию демографӣ, психофизиологӣ ва ҳавасмандкунии кадрҳо, инчунин муайян кардани сатҳ ва таркиби дониш, малака, қобилият ва ваколатҳои кадрҳо
2.	Хусусӣ	инъикоси хоҳиш ва афзалиятҳои корфармоён дар бозори меҳнат ва сифати кор, яъне нишондиҳандаҳо, ки бо ченаки талаботи бозор ба қобилияти сифатан муайяншудаи меҳнатӣ, инчунин аз рӯи имкониятҳои таъмини даромаднокии меҳнати кадрҳо, дарки иттилооти нав, баланд бардоштани дониши касбӣ, сармоягузори ба сармояи инсонӣ ва неруи муошират дар намуди муайяни фаъолият

Бисёре аз муҳаққиқон боварӣ доранд, ки барои нигоҳ доштани рақобатпазирии корманд ташхис лозим аст ва онҳо тавсия медиҳанд, ки алгоритми зерин истифода шаванд:

1. Омӯзиши махсуси корхонаю ташкилотҳо;
2. Муқаррар намудани талабот ба кормандон;
3. Тағйирот дар рақобатпазирии корманд;
4. Истифодаи натиҷаҳои ташхис барои қабули қарорҳо оид ба нигоҳдорӣ ва

баланд бардоштани рақобатпазирии кормандон.

Дар марҳилаи якум талаботи корхона ба меҳнати кормандон дар асоси баҳодихии имкониятҳо муайян карда мешавад.

Дар марҳилаи дуюм ҷузъҳои мураккаби хусусиятҳои рақобатпазирии кадрҳо ҷудо карда мешаванд (ҷадвали 2).

1. Рӯйхат ва ҳозиршавӣ (шумораи кормандони воқеан коркунанда дар сана);
2. Фонди миёнаи музди меҳнат ва шумораи миёнаи кормандон (шумораи миёнаи одамоне, ки дар як давраи муайян амалан кор мекунанд).

Барои омӯختани сохтори кадрҳои корхона, воҳиди сохтории ҳиссаи ҳар як категорияи коргарон ва шумораи умумии коргарони миёнаи корхона муайян ва муқоиса карда мешавад. Инчунин, метавонад аз рӯи чунин асосҳо, аз қабилӣ синну сол, чинс, сатҳи маълумот, таҷрибаи корӣ, тахассус, дараҷаи мувофиқат ба меъёрҳо ва ғайра баррасӣ карда шавад. Дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ ба мақсад мувофиқ аст, ки бо ҳисобу китоби нишондиҳандаҳои иҷтимоию демографӣ сохтори кадрҳо дар корхона маҳдуд нашаванд. Бинобар ин, муайян кардани дараҷаи донишҳои рақамӣ, техникӣ, технологӣ ва ташкилии истеҳсолот мувофиқ ихтисоси касбии коргарон хеле муҳим аст [15,с.196].

Чадвали 2. Хусусиятҳои унсурҳои таркибии рақобатпазирии кадрҳо
Table 2. Features of structural elements of personnel competitiveness

№	Нишондиҳандаҳои сатҳи рақобатпазирӣ	Арзёбии нишондиҳандаҳои сатҳи рақобатпазирӣ	Таъсири баҳодихии нишондиҳандаи рақобатпазирӣ
1.	Шуғл	1.Индекси дараҷаи истифодаи кадрҳо 2. Талафоти вақти корӣ. 3.Чойивазкунии кадрҳо. 4. Дарозии рӯзи корӣ. 5. Шуғл ва сатҳи бекорӣ	1. Вақт барои оғоз кардан. 2. Фоизи давомоти пешбурди фаъолият. 3.Хароҷоти нақлиёт
2.	Маблағи даромад	1. Коэффитсиенти тағйирёбии музди меҳнат. 2.Ҳиссаи хароҷот оид ба музди меҳнат	1.Фоизи пардохтҳои нодуруст. 2.Фоизи афзоиши маош барои корҳои изофавӣ
3.	Истифодаи вақти корӣ	1. Талафот аз бекор-истӣ ба ҳисоби фоизи фонди умумии музди меҳнат. 2.Микдори миёнаи дуру дароз дар ҷои кор ҳозир набудан нисбат ба меъёри пурра	1.Вақти миёна барои пур кардани варақаҳои ҳозир набудан дар ҷойи корӣ
4.	Сифати қувваи корӣ	1. Фоидаи миёна аз таълими кормандон, дар як курс. 2. Такмили ихтисоси кормандон оид ба дастовардҳо дар ҷои кор пас аз омӯзиш, дар як курс	1. Фоизи даромади умумие, ки барои таълим сарф шудааст. 2. Микдори миёнаи соатҳои барои омӯзиш сарфшуда нисбат ба фонди солонаи вақти корӣ. 3.Фоизи натиҷаи мусбат аз иштирок дар тренингҳо
5.	Имкониятҳои баробарии шуғл	1. Таносуби гурӯҳҳо аз рӯи имкониятҳои баробари шуғл (занон, сиёҳпӯстон, маъҷубон). 2.Таксимот дар доираи гурӯҳҳои дар боло зикршуда аз рӯи сатҳи музди меҳнат.	1. Таносуби шикоятҳо дар бораи имкониятҳои баробарии шуғл. 2.Шумораи ҳолатҳои зиёд шудани даромади кормандон аз ҳисоби истифодаи имкониятҳои баробарии шуғл
6.	Саломатӣ, бехатарӣ ва некуаҳволии кормандон	1. Коэффитсиенти талафоти вақти корӣ дар натиҷаи беморӣ ва ҳодисаҳои нохуш. 2. Баҳодихии даромади умумии кормандон	1. Таносуби шикоятҳои марбут ба саломатӣ, бехатарӣ ва некуаҳволии кормандон, ки бо фоизи ҳамаи шикоятҳо гирифта шудаанд. 2. Таносуби шикоятҳои мусбат баррасӣ шуда, вобаста ба саломатӣ, бехатарӣ ва некуаҳволии кормандон, ки бо фоизи ҳамаи шикоятҳо гирифта шудаанд
7.	Муносибатҳои кадрҳо ва истеҳсолот	1. Шумораи соатҳои гумшуда дар баҳсҳои истеҳсолӣ. 2.Шумораи тавсияҳои кумитаи машваратӣ, ки аз ҷониби ташкилот қабул шудаанд	1. Таносуби шикоятҳои муносибатҳои истеҳсолӣ ба ҳисоби фоизи ҳамаи шикоятҳо. 2. Таносуби шикоятҳои мусбат баррасӣ шуда, вобаста ба муносибатҳои истеҳсолӣ

Бо ин мақсад коэффитсиенти мутобиқати кадрҳо ба кори иҷрокарда ҳисоб карда мешавад, ки дараҷаи таҳассуси касбии корманд ба мураккабии вазифаҳои меҳнатии иҷрокардаи ӯ чӣ гуна мувофиқат мекунад. Омӯзиши раванди ташаккули кадрӣ комилан рақобатпазир дар ниҳояти кор ба ошкор намудани маҷмуи омилҳои равона гардидааст, ки рақобатпазирии устувор, мукамал ва самаранокро дар шароити иқтисоди рақамӣ муайян

мекунанд. Ин кор имкон медиҳад, ки омилҳои баландбардории сифати иқтидори кадрӣ зоҳир сохта шуда, дараҷаи таъсири онҳо муайян карда шаванд.

Зарур аст, ки ҳиссаи давлатро низ дар беҳтаргардони иқтидори кадрӣ тавассути тақмили сиёсати таъмини шуғли пурмаҳсул баррасӣ намоем. Ба самтҳои афзалиятноки тақмили сиёсати давлатии шуғл дар шароити ташаккули иқтисодии рақамӣ метавон дохил кард:

1. Ташкили шароити мусоид ҷиҳати таъмини рушди хизматрасониҳои электронӣ ва иқтисоди рақамӣ;
2. Баландбардории музди меҳнати вобаста ба равандҳои рақамикунонӣ;
3. Афзоиши иқтидори истеҳсоли дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ;
4. Ҳалли мушкилоти номутавозунӣ байни талабот ва пешниҳод дар бозори меҳнат тавассути ташкили биржаҳо ва ярмаркаҳои меҳнати электронӣ;
5. Ташкили ҷойҳои кори барои ҷавонони таҳассусҳои муосири хусусияти рақамидошта;
6. Баланд бардоштани рақобатпазирии кадрҳо;
7. Рушди сармояи инсонӣ ва ташкили ҷойҳои кори нав аз ҳисоби истифодаи технологияҳои рақамӣ.

Татбиқи технологияҳои рақамӣ, маҳсулотҳои шабакавӣ, истеҳсол ва пешниҳоди хизматрасониҳо тавассути шабакаи Интернет, ки яке аз ҷузъҳои асосии иқтисодии рақамӣ мебошад. Яке аз самтҳои асосии баландбардории сифати иқтидори кадрӣ дар шароити ташаккул ва рушди иқтисоди рақамӣ, ин тақмил додани низоми идоракунии кадрҳо бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ба ҳисоб меравад. Дар низоми идоракунии кадрҳо заминаи асосии гузариш ба иқтисоди рақамӣ мавҷуданд, ки он дар нақша чунин оварда шудааст (расми 1).

Расми 1. Заминаҳои асосии гузариши иқтисоди рақамӣ дар низоми идоракунии кадрҳо
Figure 1. Basic bases of transition of digital economy in the system of personnel management

Таъкид кардан ба маврид аст, ки муҳимияти масъалаи рақамикунониро ба назар гирифта, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳалли онҳо Консепсияи иқтисоди рақамиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва тасдиқ кард (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.12.2019, №642).

Бо мақсади марҳила ба марҳила амалӣ намудани Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсиси Шӯро доир ба рушди иқтисоди рақамӣ дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назар дошта шудааст, ки маҳз иҷрои механизмҳои рақамии пешбурди мониторинги вазифаҳои гузошташуда, қабул ва коркарди алоқаи

баръакс, механизми санчиш ва ҳисоботдиҳии электронӣ, арзёбии истифодабарандагони рақамӣ ва сифати хизматрасониро назорат менамояд.

Барои татбиқи иқтисоди рақамӣ дар Консепсия се марҳила муайян гардидаанд. Марҳилаи якум то соли 2025 идома ёфта, он бо роҳи татбиқи ҳукумати электронӣ дар ин се марҳила амалӣ карда мешавад. Дар ин раванд гузаштан ба модели идоракунии электронӣ тавассути муросилоти ҳуччатҳо, омода намудани кадрҳои соҳибтахассус, таъсиси модели идоракунии табодули рақамӣ, муайян кардани нишондиҳандаҳои калидии мақсадноки дастовардҳои табодули рақамӣ ва маблағгузорӣ барои ташаккули иқтисоди рақамӣ дар назар дошта шудааст. Марҳилаи дуюм то соли 2030 идома меёбад. Дар ин давра дастрасии фарохмавҷ, амнияти иттилоотӣ, кибернетикӣ ва ғайрҳо таъсиси платформаҳо ва рушди хизматрасонии рақамӣ ва оғози лоиҳаҳои пилотӣ бояд таъмин карда шаванд. Марҳилаи сеюм ва ниҳоии табодули рақамӣ давраи то соли 2040-ро дарбар гирифта, ба таҳкими минбаъдаи асосҳои ғайирақамӣ ва рақамӣ дар ҷумҳурӣ, оғози лоиҳаҳои рақамӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ мутобиқи афзалиятҳои дар «Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030» пешбинигардида, дар навбати аввал дар соҳаҳои кишоварзӣ, энергетика, телекоммуникатсия, нақлиёт, соҳаи хизматрасонӣ, фарҳанг, маориф, тандурустӣ, саноат, аз ҷумла истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ ва савдо бахшида мешавад.

Рақамикунонии иқтисодиёт шакли муосири зуҳури шакли бунёдии иттилоотикунони он мебошад. Рақамикунонӣ маънои рақамӣ кардан ё нигоҳ доштани шаклҳои анъанавии маълумотро дар формати рақамӣ ифода мекунад. Вақте корхонаҳо ва ташкилотҳо иқтидори пурраи истифодаи маълумоти рақамиро дарк карданд, онҳо ба таҳияи равандҳо барои ин мақсад шурӯъ мекунанд. Аз замоне, ки технологияҳои рақамӣ босуръат инкишоф ёфтанд, дар раванди беҳтаргардонии сифати иқтидори кадрӣ ва рақобатпазирии онҳо тағйиротҳо пешбини шудаанд.

Дар шароити нави иқтисодӣ, ки бо рақамикунонӣ алоқаманд аст, ҳамаи субъектҳои системаи иҷтимоӣ иқтисодӣ, ки барои фаъолияти устувор саъй мекунанд ва водор мешаванд, ки ба равандҳои рақамии фаъолият диққат диҳанд.

Ҳамин тавр қайд кардан мумкин аст, ки дар шароити иқтисоди рақамӣ омили асосии баландбардорӣ сифати иқтидори кадрӣ ин омӯзиши шаклҳои таҳсилоти касбӣ, яъне технологияи иттилоотӣ, барномаҳои системавӣ амалиявӣ, ва шабакаҳои иттилоотӣ ба ҳисоб мераванд. Зеро, технологияҳои рақамӣ дар навбати аввал ба иқтидори зеҳнии инсон як қатор талаботҳо пеш мегузорад ва ин раванд ба иваз намудани ҷойҳои корӣ ва намуди фаъолият таъсири худро мерасонад. Дар шароити иқтисоди рақамӣ ва рушди баланди технологӣ омӯзиши таҳсилоти касбӣ барои сифатан баланд бардоштани иқтидори кадрӣ нақши калон дорад. Дар шароити иқтисоди рақамӣ барои баландбардорӣ сифати иқтидори кадрӣ мақомоти ҳокимияти давлатӣ, субъектҳои хоҷагидорӣ соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, муассисаҳои соҳаи маориф ва иттифоқҳои касабаро зарур аст, ки ҳамчун намояндаи манфиатҳои кормандон баромад намоянд. Бинобар ин, барои баландбардорӣ сифати иқтидори кадрӣ дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ дар мамлакат механизми тақмили онро таҳия ва амалӣ гардондан лозим аст.

Муқарриз: д.и.и., профессор Шамсов И.С.

АДАБИЁТ

1. Ашурова Т.А. Идоракунии тағйирот дар ташаккул ва рушди мутахассисони касбӣ барои кадрҳои иқтисодиёти рақамӣ / Т.А. Ашурова, М.Т. Бадалов. [Захираи электронӣ] (санаи мурочиат 22.01.2020). – С.12.
2. Безденежных Т.И. Занятость, рынок труда и конкурентоспособность рабочей силы: концепция, формы и методы управления на региональном уровне: автореф. дис. ... д-р экон. наук: 08.00.05 / Т.И. Безденежных. - СПб, 2005. -С.7-8.
3. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги). Воздействие и заработка инвестиции в человеческий капитал / Г. Беккер; перевод Р.И. Капелюшниковой. -США: Экономика, политика, идеология, 1993. -№11. -С.10.
4. Гасанов Г.А. Цифровая экономика как новое направление экономической теории / Г.А. Гасанов, Т.А. Гасанов. [Электронный ресурс]. (дата обращения: 12.02.2020). –С.9.
5. Мирзоахмедов Ф. Аналитический обзор цифровой экономики за рубежом и в Таджикистане / Ф. Мирзоахмедов, Н Сафоев. // Цифровая экономика в социально-экономическом развитии России: взгляд молодых: сборник статей и тезисов докладов XV международной научно-практической конференции

- студентов, магистрантов и аспирантов (26 февраля 2019 г.) / Уральский филиал Финуниверситета. -М: Перо, 2019. -С.182-188.
6. Қаюмова Ш.Т. Тоҷикистон иқтисодиёташро рақамӣ мегардонад / Ш.Т. Қаюмова. –Душанбе: АМИТ «Ховар», 2020. -С.10.
 7. Норов Х.Г. Совершенствование методов количественной оценки информационных ресурсов фирмы / Х.Г. Норов, Д.С Мухсинов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2016. -№2/8(215). -С.132-136.
 8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2021. –С.10.
 9. Раҳмонов Дж.Р. Управление инновационными процессами на промышленных предприятиях в условиях переходной экономики: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Дж.Р. Раҳмонов. -Душанбе, 2016. -165 с.
 10. Тулиев М.С. Ташаккул ва рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферат / М.С. Тулиев. –Душанбе, 2021. -25 с.
 11. Шамсов И.С. Особенности функционирования рынка труда в Таджикистане / И.С. Шамсов, Ш.Н. Юсупов // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. –Душанбе: Сино, 2015. - №2/6(175). -С.18.
 12. Шамсов И.С. Совершенствование механизма взаимосвязи рынка труда и системы подготовки кадров при переходе к цифровой экономике: теория, методология и практика: автореферат.док.дис. / И.С. Шамсов. – Душанбе, 2020. -17 с.
 13. Юсупов Ш.Н. Обеспечение конкурентоспособности рабочей силы на целевом рынке труда: методологические аспекты / Ш.Н. Юсупов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе: 2017. -№1. -С.13-18.
 14. Юсупов Ш.Н. Формирование качества и конкурентоспособности рабочей силы в условиях рыночной экономики / Ш.Н. Юсупов, И.С. Шамсов // Таджикистан и современный мир. -Душанбе, 2017. -№1(56). -С.36-145.
 15. Юсупов Ш.Н. Анализ состояния конкурентоспособности рабочей силы на рынке труда Республики Таджикистан / Ш.Н. Юсупов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2016. -№2/10(219). -С.190-196.
 16. Юсупов Ш.Н. Обеспечение конкурентоспособности рабочей силы на рынке труда в условиях рыночной экономики: автореферат дис. / Ш.Н. Юсупов. –Душанбе, 2017. -22 с.

БАЛАНДБАРДОРИИ СИФАТИ ИҚТИДОРИ КАДРӢ ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Дар мақола масъалаҳои баландбардории сифати иқтидори кадрӣ дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ дида баромада шудаанд. Қайд кардан зарур аст, ки бо ташаккули иқтисодиёти рақамӣ дар ҷамъият баландбардории сифати иқтидори кадрӣ кормандон аҳмияти муҳим дорад, ки бо истифода аз технологияҳои рақамӣ дастгоҳу таҷҳизоти инноватсионӣ, хизматрасониҳои электронӣ ва дар маҷмӯъ истифодаи самараноки технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ барои баландбардории сифати иқтидори кадрӣ дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ амалӣ карда мешавад. Дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ ва рақобатпазирии корхонаю ташкилотҳо, ин баландбардории сифати иқтидори кадрӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, мо зарур мешуморем, ки иқтидори кадрӣ ҳамчун як қисми ҷаҳони кувваи корӣ, дорои донишу малакаҳои дар раванди иқтисоди рақамӣ гирифташуда ва барои амалӣ намудани ҷаҳонӣ касбӣ дар заминаи навсозии иқтисодиёти нақши асосиро мебозад. Муаллиф қайд менамояд, ки самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии шугъл дар шароити гузариш ба иқтисоди рақамӣ асоснок карда шуда, дар оянда модернизатсияи механизми баландбардории сифати иқтидори кадрӣ дар бозори меҳнат бо назардошти рушди технологияҳои рақамӣ ва татбиқи онҳо дар иқтисодиёти Тоҷикистон пешниҳод карда шудааст. Муаллиф ба он ишора менамояд, ки дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ, баландбардории сифати иқтидори кадрӣ ва рақобатпазирии кувваҳои корӣ бо дар назардошти татбиқ ва самаранок истифодабарии технологияҳои рақамӣ дар шароити муосир дида баромада шудааст. Баландбардории сифати иқтидори кадрӣ ва сармоягузорӣ барои баландбардории сифати иқтидори кадрӣ, паҳлуҳои асосии сифатан истифодабарии кувваи корӣ, тавсиф ва намудҳои сармояи инсонӣ, инчунин, принсипҳои асосии ташаккулёбии сифат ва рақобатпазирии кувваи корӣ дар шароити иқтисодиёти муосир дарҷ гардидааст.

Калидвожаҳо: иқтисоди рақамӣ, иқтидори кадрӣ, сифати иқтидори кадрӣ, захираи меҳнатӣ, бозори меҳнат, сармояи инсонӣ, рақамисозӣ, технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, технологияҳои инноватсионӣ, шугъли пурмахсул, механизми мутақобилаи бозори меҳнат ва низомии тайёркунии кадрҳо, кувваи корӣ, меҳнат, рақобатпазирии кувваи корӣ.

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье рассматриваются проблемы повышения качества кадрового потенциала в условиях цифровой экономики. Следует отметить, что с формированием цифровой экономики в обществе важно повышать качество кадрового потенциала за счет использования цифровых технологий и инновационного оборудования, электронных услуг и, в целом, эффективного использования информационно-коммуникационных технологий для высококачественных информационно-коммуникационных технологий осуществляемых в цифровом виде. В условиях цифровой экономики и конкурентоспособности предприятий и организаций - это повышение качества

кадрового потенциала. В связи с этим мы считаем, что человеческие ресурсы как активная часть рабочей силы, обладающие знаниями и навыками, приобретенными в процессе цифровой экономики, играют ключевую роль в осуществлении профессиональной деятельности в условиях модернизации экономики. Автор отмечает, что приоритеты государственной политики занятости в контексте перехода к цифровой экономике обоснованы, и в перспективе предлагается модернизировать механизм повышения качества кадрового потенциала на рынке труда с учетом развития цифровых технологий и их применение в Таджикистане. Автор указывает, что в контексте цифровой экономики повышение качества кадрового потенциала и конкурентоспособности рабочей силы рассматривается с учетом применения и эффективного использования цифровых технологий в современных условиях. Повышение качества кадрового потенциала и инвестиций для улучшения качества кадрового потенциала связано с основными аспектами качественного использования рабочей силы, характеристиками и видами человеческого капитала, а также основными принципами качества и конкурентоспособности рабочей силы в современной экономике.

Ключевые слова: цифровая экономика, кадровый потенциал, качество кадрового потенциала, трудовые ресурсы, рынок труда, человеческий капитал, цифровизация, информационно-коммуникационные технологии, инновационные технологии, продуктивная занятость, механизм взаимодействия рынка труда и системы подготовки кадров, рабочая сила, труд, конкурентоспособность рабочей силы.

IMPROVING THE QUALITY OF HUMAN RESOURCES IN THE CONDITIONS OF FORMATION OF THE DIGITAL ECONOMY

The article discusses the problems of improving the quality of human resources in the digital economy. It should be noted that with the formation of the digital economy in society, it is important to improve the quality of human resources through the use of digital technologies and innovative equipment, electronic services and, in general, the effective use of information and communication technologies for high-quality information and communication technologies carried out in digital form. In the context of the digital economy and the competitiveness of enterprises and organizations, this is an increase in the quality of human resources. In this regard, we consider it necessary that human resources, as an active part of the workforce, possessing the knowledge and skills acquired in the process of the digital economy, play a key role in the implementation of professional activities in the context of economic modernization. The author notes that the priorities of the state employment policy in the context of the transition to the digital economy are justified, and in the future it is proposed to modernize the mechanism for improving the quality of human resources in the labor market, taking into account the development of digital technologies and their application in Tajikistan. The author points out that in the context of the digital economy, improving the quality of human resources and the competitiveness of the workforce is considered taking into account the application and effective use of digital technologies in modern conditions. Improving the quality of human resources and investments to improve the quality of human resources are the main aspects of the quality use of labor, the characteristics and types of human capital, as well as the basic principles of the quality and competitiveness of the labor force in the modern economy.

Keywords: digital economy, human resources, quality of human resources, labor resources, labor market, human capital, digitalization, information and communication technologies, innovative technologies, productive employment, the mechanism of interaction between the labor market and the training system, labor force, labor, competitiveness work force.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Юсупов Шодмон Насурович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёт. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-12-39-40**. E-mail: **Shodmon26101982@mail.ru**

Сведения об авторе: *Юсупов Шодмон Насурович* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, заведующий кафедрой информационных систем в экономике. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **918-12-39-40**. E-mail: **Shodmon26101982@mail.ru**

Information about the author: *Yusupov Shodmon Nasurovich* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of Information Systems in Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **918-12-39-40**. E-mail: **Shodmon26101982@mail.ru**

Давлатова Р.К.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ ба сатҳи рақобатпазирии маҳсулот омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки ин ҳолат муайян намудани рақобатпазирии маҳсулотро мураккаб мегардонад. Бинобар ин, зарурати гузаронидани баҳодиҳии сатҳи рақобатпазирии маҳсулот пеш меояд. Амалияи фаъолияти корхонаҳои саноатӣ исбот менамоянд, ки баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот истифодаи низоми роҳҳо ва усулҳои баҳодиҳиро талаб менамояд. Маҷмуи методҳое, ки барои баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот истифода мешаванд, методологияи баҳодиҳиро ташкил менамоянд.

Воқеан, дараҷаи рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ дар асоси баҳодиҳӣ муайян карда мешавад. Барои омӯзиши методҳои асосии баҳодиҳӣ сараввал принципҳо ва намудҳои баҳодиҳиро дида баромадан зарур мебошад. Вобаста ба ин, принципҳои асосии баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Принципҳои баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ
Table 1. Principles for assessing the competitiveness of products of light industry enterprises

Принсипҳо	Тавсифи принципҳо
Принсипи интегралӣ	Дар асоси принсипи мазкур баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот бояд дар заминаи омӯзиши амиқ ва конкретии алоқаи байни омилҳои рақобатпазирӣ ба роҳ монда шавад.
Принсипи комплексӣ	Принсипи мазкур ба ошкор намудани унсурҳои таркибии рақобатпазирии маҳсулот ва омилҳои ба сатҳи рақобатпазирӣ таъсиррасон нигаронида шудааст.
Принсипи диалектикӣ	Баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулотро дар асоси омӯзиши маҷмуи омилҳои рушди рақобатпазирӣ амалӣ менамояд.
Принсипи баҳисобгирии хусусияти қисматҳои гуногуни бозор	Моҳияти принсипи мазкур дар он ифода меёбад, ки барои таъмини рақобатпазирии маҳсулот корхонаро зарур аст, ки табақабандии харидоронро дар бозор дуруст ба роҳ монад. Чунки интиҳоби маҳсулоти хусусияти ягонадошта аз ҷониби истеъмолкунандагон дар шакли мухталиф сураат мегирад.
Принсипи ноустувории низоми бозорӣ	Принсипи мазкур ба он асос меёбад, ки рақобатпазирии маҳсулот категорияи динамикӣ мебошад ва дар як сатҳ қарор дошта наметавонад. Аз ин рӯ, баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот хатман дар асоси ба инобат гирифтани омилҳои муайянкунандаи давомнокии давраи устувори низоми бозорӣ, аз ҷумла сатҳи даромадҳо ва соҳтори хароҷоти истеъмолкунандагон; одати истеъмолкунандаҳо; афзорҳои давлатии идоракунии иқтисодӣ ба роҳ монда мешавад.
Принсипи зидияти мақсадҳо ва воситаҳои истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда	Дар ҷараёни баҳодиҳӣ ва идоракунии рақобатпазирии маҳсулот хатман манфиатҳои субъектҳои муносибатҳои иқтисодӣ, ки мақсадҳои ба якдигар алоқаманд ва муқобил доранд, ба инобат гирифта мешаванд.
Принсипи фаъолияти самаранокӣ субъектҳои бозор	Моҳияти ин принсип дар он ифода меёбад, ки ҳар як субъекти муносибатҳои бозорӣ фаъолияти самаранок ва дорои мақсади муайян бошанд.

Сарчашма: Муаллиф дар асоси адабиёти 5, 8 таҳия намудааст.

Тавре аз маълумотҳои ҷадвали 1 маълум аст, принципҳои баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот заминаҳои устувори ташкил ва гузаронидани баҳодиҳиро муайян менамоянд. Баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот дар заминаи принципҳои мазкур бо роҳи омӯзиш ва ошкоркунии тамоми омилҳои таъсиррасон ба роҳ монда мешавад. Принципҳои имконият медиҳанд, ки дар ҷараёни баҳодиҳӣ ва идоракунии рақобатпазирии маҳсулот муносибати ҳама субъектҳои бозор ба инобат гирифта шаванд.

Ба андешаи мо баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот то андозае муҳим аст, ки бояд дар корхонаҳои саноатӣ ба таври давравӣ гузаронида шавад, натавонанд дар ҳолати пайдоиши мушкилот. Дар робита ба ин масъала М.М. Лобанов чунин ақида дорад: ки «андешидани чораҳо дар натиҷаи ошкор гардидани аломати ноустувории рақобатпазирии маҳсулот манфиатноктар аст, нисбат ба андешидани чораҳо, ки дар самти баландбардории сатҳи пасти рақобатпазирии воқеӣ амалӣ карда мешаванд» [10,с.55].

Баҳодихии рақобатпазирӣ бояд дар ҳама давраҳои ҳаётии маҳсулот гузаронида шавад. Аз ин рӯ, дар назария панҷ намуди асосии баҳодихии рақобатпазирии маҳсулотро аз якдигар фарқ менамоем (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Шаклҳои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноати сабук
Table 2. Forms of competitiveness assessment of products of light industry enterprises

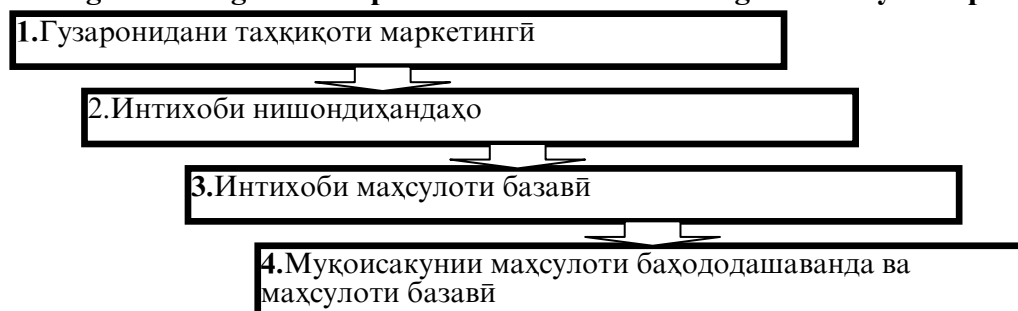
Шаклҳои баҳодихӣ	Методҳо ва меъёрҳои баҳодихии рақобатпазирӣ
Баҳодихии пешазлоиҳавӣ	Гузaronидани таҳқиқоти маркетингӣ ва ошкор намудани: – истеҳсолкунандагони асосии маҳсулоти муқоисашаванда ва ҳолати онҳо дар бозорҳои дохилӣ ва берунӣ; – тавсифи техникӣ, техникӣ-иқтисодӣ, арзишӣ ва истеъмолии маҳсулот; – усулҳо ва роҳҳо, ки дар соҳаи рақобати ғайринархӣ истифода мешаванд; – омилҳои ниҳоят муҳими бавучудорандаи ноустувории низоми иқтисоди бозорӣ.
Баҳодихии лоиҳавӣ	Баҳодихии сатҳи техникӣ ва сифатии на танҳо маҳсулоти худӣ, балки маҳсулот ва таркибдихандагони маҳсулоти аз дигар корхонаҳо бадастовардашуда, инчунин масолеҳи истифодашаванда.
Баҳодихии маҳсулоти ғайрӣ	Дақиқ ва муайян кардани ҳама нишондихандаҳои ба рақобатпазирии маҳсулот мусоидаткунанда.
Баҳодихии бозорӣ (баҳодихии давраи муомилотӣ)	Танҳо истеъмолкунанда дар чараёни хариду фурӯш, яъне дар ҳолати интихоби маҳсулот тавассути воситаҳои пулӣ ба он баҳо медиҳад.
Баҳодихии истеъмолий	Истеъмолкунанда дар чараёни истифодабарӣ метавонад маҳсулотро баҳодихӣ наояд. Маълумоти бадастовардашуда дар ин самт барои дар оянда истеҳсол намудани маҳсулоти инноватсионӣ ва ё беҳтаркунии ҷиҳатҳои истеъмолии маҳсулоти қаблӣ ба сифати заминаи асосӣ баромад мекунад.

Сарчашма: Муаллиф дар асоси адабиёти 11 таҳия намудааст.

Тавре аз маълумоти ҷадвал бар меояд, баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот бо роҳҳои гуногун амалӣ карда мешавад. Чунки рақобатпазирии маҳсулот категорияи мураккаби иқтисодӣ мебошад, бинобар ин, баҳодихии амиқ ва воқеии сатҳи рақобатпазирии он истифодаи роҳҳо ва усулҳои гуногунро талаб менамояд. Моҳияти баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот аз он иборат аст, ки баҳодихӣ ҳама давраҳои ҳаётии маҳсулотро дар бар мегирад.

Н.А. Мансурова ва Е.В. Ключева ишора менамоянд, ки баҳодихии рақобатпазирӣ аз чор марҳила иборат мебошад [11]. Марҳилаҳои мазкур дар расми 1. ба низоми муайян дароварда шудааст.

Расми 1. Марҳилаҳои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноати сабук
Figure 1. Stages of competitiveness assessment of light industry enterprises

Тавре, ки аз расми 1 маълум аст, марҳилаҳо мантиқан пайдарпай ҷойгир шудаанд. Ба андешаи мо дар марҳилаи якум, яъне гузаронидани таҳқиқоти маркетингии бозор бояд гунҷоиши бозор таҳқиқ карда шуда, маҳсулоти муқоисашаванда муайян ва сатҳи нархҳо, рафтори истеъмолкунандагон мавриди таҳлилу омӯзиш қарор дода шавад. Дар асоси маълумоти бадастовардашуда ҳатман талаботи истеъмолкунандагон нисбат ба маҳсулоти баҳододашаванда ҳамчун мақсади ниҳии марҳилаи ибтидоӣ муайян карда шавад.

Дар марҳилаи дуюм нишондиҳандаҳое, ки дар асоси онҳо рақобатпазирии маҳсулот баҳо дода мешавад, интиҳоб карда мешаванд. Аз нигоҳи мо, низоми нишондиҳандаҳои рақобатпазирӣ бояд дар заминаи таҳлили таъсири мутақобилаи талаботи истеъмолкунандагон ва маҳсулот интиҳоб карда шавад. Натиҷаи ниҳии марҳилаи дуюм ошкор намудани мувофиқати истеъмолот ва маҳсулот мебошад. Нишондиҳандаҳои рақобатпазирӣ аслан ба чор гурӯҳ ҷудо менамоянд: а) сифатӣ; б) иқтисодӣ; в) ташкилӣ-тиҷоратӣ; г) иҷтимоӣ-ташкилӣ. Нишондиҳандаҳое, ки барои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот истифода мешаванд, вобаста ба намуди маҳсулот, арзиши техникӣ, истифодабарии маҳсулот ва дигар омилҳои таъсиррасон ба якдигар алоқаманд мебошанд.

Дар марҳилаи сеюм бояд маълумот оид ба маҳсулотҳои муқоисашаванда ҷамъ оварда шавад ва дар натиҷаи таҳлилу омӯзиши онҳо намунаи базавӣ барои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулоти худӣ интиҳоб гардад.

Дар марҳилаи чорум муқоисакунии маҳсулоти баҳододашаванда ва маҳсулоти базавӣ бо истифода аз низоми нишондиҳандаҳои сифатӣ ва иқтисодӣ амалӣ карда мешавад, ки дар натиҷа сатҳи рақобатпазирии маҳсулот муайян ва ошкор карда мешавад.

Ба ақидаи Н.З. Сафиуллин ва Л.Н. Сафиуллин баҳодихии рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳо дар заминаи ду гурӯҳи нишондиҳандаҳои асосӣ ба роҳ монда мешавад: а) нишондиҳандаҳои сифатӣ; б) нишондиҳандаҳои иқтисодӣ [14, с.80].

Нишондиҳандаҳои гурӯҳи якум аслан талабот ва шароити қонеъкунии онро дар бар гирифта, нишондиҳандаҳои таъйинотӣ, эргономикӣ, эстетикӣ ва меъёриро фаро мегирад. Бо истифодаи нишондиҳандаҳои таъйинотӣ ба сатҳи иҷроӣ вазифаҳое, ки дар ҷараёни истеҳсоли маҳсулот ҷой дорад, баҳогузори карда мешавад.

Нишондиҳандаҳои техникӣ барои баҳодихии пешрафти илму техника, ки истеҳсоли маҳсулот ба онҳо асос меёбад, истифода мешаванд. Масалан, маҳсулнокии дастгоҳҳои истеҳсоли, иқтидори истеҳсоли, ҳаҷми хотираи МЭҶ ва ғ.

Яке аз нишондиҳандаҳои сифатии баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот нишондиҳандаҳои эргономикӣ ба ҳисоб мераванд. Нишондиҳандаҳои мазкур барои тавсифи маҳсулот аз нуқтаи назари мувофиқаткунӣ ба хусусиятҳои организми инсон, ки барои иҷроӣ амалиётҳои меҳнатӣ ва ё истеъмолӣ (хусусиятҳои гигиенӣ, физиологӣ, хусусияти организми инсон дар ҷараёни истеҳсолот ва рафти зиндагӣ) нигаронида шудааст, истифода мешаванд.

Нишондиҳандаҳои эстетикӣ барои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот аз нигоҳи шакли мукамал доштани маҳсулот, устувории намуди молӣ, доро будани хусусиятҳои мусбати берунӣ ва дигар хусусиятҳои марбут ба шакли зохирии маҳсулот, ки барои истеъмолкунанда ниҳоят муҳим мебошанд, истифода мешаванд.

Нишондиҳандаҳои меъёрии баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот барои тавсифи хусусиятҳои маҳсулот нигаронида шудааст, ки дар шакли меъёрҳои ҳатмӣ, стандартҳо ва қонунгузориҳои бозор ба тартиби муайян дораварда шудаанд. Ба инбат гирифтани меъёрҳои мазкур то дараҷае муҳим мебошад, ки ҳатто таҳлили рақобатпазирии маҳсулот аз баҳодихии ҷиҳатҳои меъёрии он оғоз мегардад. Масалан, агар маҳсулот ба яке аз меъёрҳои мавҷуда мутобиқат накунад, баҳодихии минбаъдаи рақобатпазирии маҳсулот ғайрмақсаднок мегардад.

Баҳодихии маҳсулот бо истифода аз нишондиҳандаҳои техникӣ дар ҳамон сурат натиҷаи мусбат медиҳад, ки агар ҳолатҳои зерин ошкор карда шаванд: а) дорои шаҳодатнома будани маҳсулот; б) аз ҷиҳати экологӣ безарар будани маҳсулот; в) дар мувофиқа бо стандартҳои миллӣ ва байналмилалӣ беҳатар будани маҳсулот; г) ба тартиботи техникӣ, меъёрҳо ва қонунгузориҳои амалкунандаи соҳавӣ ҷавобгӯ будани маҳсулот.

Рақобатпазирии маҳсулот бо истифода аз нишондиҳандаҳои иқтисодӣ низ баҳогузори карда мешаванд. Ба гурӯҳи нишондиҳандаҳои иқтисодии баҳодихӣ маҷмуи

харочоти истеъмолкунанда дар самти харид ва истеъмоли маҳсулот, инчунин шароити харид ва истифодабарии он дохил мешавад.

Маҷмуи харочоти истеъмолкунандаро ба харочоти яквақта ва харочоти чорӣ чудо менамоянд. Харочоти яквақта харочоти хариди маҳсулот, яъне нархи маҳсулот, харочоти нақлиётӣ тахвилӣ, боҷи гумрук ва андозҳо, инчунин дигар харочоти ба амалиёти харид вобастаро дар бар мегирад. Харочоти чорӣ бошад, маҷмуи харочоте дар назар дошта мешавад, ки барои истифодабарии маҳсулот масраф карда мешавад.

Барои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот усулҳои гуногун мавриди истифода қарор мегиранд. Нишондиҳандаи фуруш яке аз нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва ҷамъбасти баҳодихии рақобатпазирӣ мебошад, ки дар худ як қатор нишондиҳандаҳои баҳодихиро фаро гирифта, динамикаи он сатҳи рақобатпазирии маҳсулотро нишон медиҳад. Яке аз усулҳои, ки дар асоси нишондиҳандаи фуруш сатҳи рақобатпазирии маҳсулотро баҳодихӣ менамояд, ҳиссаи нисбии фуруши маҳсулоти баҳододашаванда дар муқоиса бо маҳсулоти рақиб мебошад. Усули мазкур бо формулаи зерин тасвир карда мешавад:

$$X_{oi} = \frac{M_0}{M_0 + M_1}$$

Дар ин ҷо:

X_{oi} – ҳиссаи нисбии фуруши маҳсулоти баҳододашаванда;

M_0 – ҳаҷми фуруши маҳсулоти баҳододашаванда дар давраи муайян;

M_1 – ҳаҷми фуруши маҳсулоти рақиб дар давраи муайян.

Бояд қайд намуд, ки усули мазкур чун дигар усулҳои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот ҷиҳати мусбат ва манфии худро дорад. Ба ақидаи мо, ҷиҳати манфии ин метод аз он иборат аст, ки баҳодихии рақобатпазирӣ дар асоси методи экспертӣ сурат мегирад, яъне баҳодихиро назари субъективии экспертҳо муайян менамояд. Аммо ҷиҳати мусбати усул дар он ифода меёбад, ки дар рафти истифодабарии он таъсири омилҳои гуногун, аз ҷумла таъсири омилҳои техникӣ-иқтисодӣ, тижоратӣ ва меъёрӣ-ҳуқуқӣ омӯхта мешавад.

Ба андешаи мо, баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот барои қабули қарорҳои фаврӣ оид ба тағйироти муносиби намудҳои маҳсулот, зарурати дарёфти бозорҳои нави фуруши маҳсулоти истеҳсолшуда, истеҳсоли маҳсулоти навин ва ҷолиб, инчунин баландбардории иқтисодии истеҳсоли имкониятҳои васеъро таъмин менамояд. Вобаста ба аҳамияти натиҷаҳои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот Т.Н. Гоголева ишора менамояд, ки «натиҷаи баҳодихии рақобатпазирӣ бояд барои интихоби роҳи муносиби баландбардории рақобатпазирии маҳсулот, ки барои ҳалли масъалаҳои марбут ба бозор мусоидат менамояд, истифода шавад» [3,с.86]. Барфиев К.Х., Мирзохонов С.О. қайд менамоянд, ки идоракунии рақобатпазирии корхонаҳои кишоварзӣ дар асоси натиҷаҳои таҳлил ва баҳодихии стратегӣ ба роҳ монда мешавад [1,с.113]. Аз ин рӯ, баҳодихии самаранокии рақобатпазирии маҳсулот самти афзалиятноки фаъолияти корхонаҳои саноатӣ доништа мешавад. Ба андешаи мо, натиҷаҳои баҳодихии дар амалияи фаъолияти корхонаҳои саноатӣ гузаронидашуда бояд баҳри интихоби роҳи бартариятнокии баландбардории рақобатпазирии маҳсулот, ки ба самти ҳалли мушкилоти бозорӣ нигаронида шудааст, истифода шавад.

Аз натиҷаи баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот бояд қарорҳои қабул карда шаванд, ки пешрафти фаъолияти корхонаҳои саноатиро таъмин намояд. Вобаста ба ин, натиҷаҳои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот мусбат ҳисобида мешаванд, агар онҳо барои қабули қарорҳои зерин мусоидаткунанда бошанд:

- тағйироти сохтори масолеҳҳои истифодашаванда аз қабилӣ ашёи хом ва маҳсулоти нимтайёр;

- тағйироти тартиботи балоихадарории маҳсулоти истеҳсолшаванда;

- тағйирот дар технологияи истеҳсоли маҳсулот, методҳои таҷрибавӣ, низоми назорати сифати ҷараёни истеҳсолот, шароити нигоҳдорӣ, борҷомабандӣ ва рафти корҳои ба тахвили маҳсулот вобаста;

- тағйироти нархи маҳсулот, хизматрасонӣ, арзиши таъмир ва нархи қисмҳои эҳтиётӣ истифодашаванда;

- тағйироти тартиби фуруши маҳсулот дар бозор;

- тағйироти сохтор ва ҳаҷми сармоягузорӣ, ки ба самти истехсол ва фурӯши маҳсулот нигаронида шудааст;
- тағйироти низоми кор бо таъминкунандагон, пеш аз ҳама, дар самти ҳавасмандии онҳо;
- тағйироти сохтори воридот ва маҳсулоти воридшаванда.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ дар як сатҳ фаъолият кардани корхонаҳо ғайриимкон аст. Чунки онҳо вобаста ба ишғоли ҳиссаи бозор, хусусияти технологии маҳсулот, гардиши маҳсулоти истехсолшаванда, хусусияти дастрасӣ ба захираҳои иқтисодӣ аз якдигар фарқ менамоянд. Вобаста ба ин, баҳодихии сатҳи рақобатпазирии маҳсулот ба инобат гирифтани бузургии нишондиҳандаҳоро дар сатҳи паст, миёна ва баланд талаб менамояд. Дар чадвали 3 меъёрҳои баҳодихии маҳсулоти корхонаҳои саноати сабук ва доираи баҳодихии он оварда шудааст (ниг. ба чадвали 3).

Чадвали 3. Баҳодихии сесатҳаи рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноати сабук
Table 3. Three-month assessment of competitiveness of light industry enterprises

Меъёрҳои баҳодихӣ	Доираи баҳодихӣ		
	Сатҳи паст (1-2 ҳол)	Сатҳи миёна (3-4 ҳол)	Сатҳи баланд (5 ҳол)
Ҳиссаи нисбии бозор	Кам аз 1/3 сарварӣ	Зиёда аз 1/3 сарварӣ	Сарвар
Хусусияти фарқкунандаи маҳсулот	Маҳсулоти тафриканопазир	Маҳсулоти тафрикашаванда	Маҳсулоти беҳамто (беназир)
Харочотҳои чойдошта	Нисбат ба рақиби мустақим баланд	Ба рақиби мустақим баробар	Нисбат ба рақиби мустақим паст
Сатҳи азхудкунии технология	Азхудкунии технология бо сарфи меҳнати зиёд	Азхудкунии технология ба осонӣ	Азхудкунии технология бо таври пурра
Хатҳои ҳаракати маҳсулот	Миёнаравҳо назорат мекунанд	Миёнаравҳо назорат намекунанд	Фурӯши мустақим (бевосита)
Имидж (Рейтинг)	Вучуд надорад	Рушд карда истодааст	Имиджи пурқувват

Сарчашма: муаллиф тартиб додааст.

Тавре аз гуфтаҳои боло бармеояд, маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ дорои хусусиятҳои гуногун мебошад, аз ин рӯ, баҳодихии дурусти сатҳи рақобатпазирии он дар асоси меъёрҳои муайян ба роҳ монда мешавад. Аз рӯйи меъёрҳои баҳодихӣ, ки дар чадвали 3 оварда шудааст, рақобатпазирии маҳсулотро дар се сатҳ баҳо медиҳанд. Сатҳи якум, ки сатҳи паст унвон гирифтааст, он корхонаҳоеро дар назар дорад, ки камтар аз 1/3 ҳиссаи сарвариро дар бозор ихтиёрдорӣ намуда, маҳсулоти такмилнаёфта истехсол менамоянд ва харочоти онҳо нисбат ба рақиби мустақим баланд мебошад. Корхонаҳое, ки ба ин сатҳ шомиланд, азхудкунии технологияро бо сарфи меҳнати зиёд аз бар намуда, хатҳои ҳаракати маҳсулоташонро низ миёнаравҳо назорат мекунанд ва дар корхонаҳои мазкур нуфузу шуҳрат вучуд надорад.

Аз рӯйи меъёрҳои зикршуда корхонаҳои санотие, ки зиёда аз 1/3 ҳиссаи мавқеъгириро дар бозор соҳиб мебошанд, маҳсулоти такмилёфтаре истехсол намуда, харочоташон ба рақиби мустақим баробар аст, маҳсулоти онҳо дар доираи сатҳи миёна баҳогузори мешавад. Ҳамчунин, кормандони ин гуна корхонаҳо технологияи коркарди маҳсулотро ба осонӣ аз худ намуда, хатҳои ҳаракати маҳсулоташонро миёнаравҳо назорат намекунанд ва имиджи онҳо майл ба самти рушд дорад.

Тибқи меъёрҳои овардашуда корхонаҳои саноати сабук метавонанд дар бозор мақоми мавқеъгириро ишғол намоянд, агар онҳо маҳсулоти беҳамторо дар муқоиса ба рақиби мустақим бо харочоти камтарин истехсол намоянд. Инчунин меъёрҳои сатҳи баланди баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот ба корхонаҳое нигаронида шудааст, ки технологияи истехсол ва идоракунии маҳсулотро ба пуррагӣ аз бар намуда, ба таври мустақим фурӯши маҳсулотро ба роҳ мекунанд ва соҳиби нуфузи устувор мебошанд.

Дар тақия бо меъёрҳои баҳодихии рақобатпазирӣ, ки дар чадвали 3 оварда шудааст, метавон қайд намуд, ки дар шароити иқтисоди бозорӣ мавқеъгирии бозор бояд маҳсулоти дорои сатҳи баланди рақобатпазирӣ истехсол намояд. Хусусияти асосии корхонаҳои

саноатии рақобатпазир дар он ифода меёбад, ки маҳсулоти онҳо сифати баландро соҳиб мебошанд ва корхонаҳои мазкур дар ҷараёни истеҳсолот ашёи хоми табииро истифода намуда, истеҳсолу фурӯши номгӯи сершумори маҳсулоти мувофиқ ба талаботи доираи васеи истеъмолкунандагонро ба роҳ мемонанд.

Баҳодихии амиқи рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ дар асоси низоми нишондиҳандаҳо бояд ба роҳ монда шавад. Вобаста ба ин, дар ҷадвали 4 нишондиҳандаҳое, ки ҷиҳатҳои моддӣ ва ғайримоддӣ рақобатпазирии маҳсулотро баҳо медиҳанд, оварда шудааст.

Ҷадвали 4. Нишондиҳандаҳои моддӣ ва ғайримоддӣ баҳодихии рақобатпазирии маҳсулоти саноатӣ

Table 4. Material and intangible indicators of competitiveness assessment of industrial products

Ҷиҳатҳои моддӣ	Ҷиҳатҳои ғайримоддӣ
<p>Унсурҳои нархӣ:</p> <p>а) сатҳи арзиши аслии маҳсулот; б) таъсири миёнаравон ва илованархии савдо; в) таъсири таҳфифҳо ва бонусҳо; г) таъсири бочҳо ва андозҳо.</p>	<p>Унсурҳои шуҳратнокӣ:</p> <p>а) шуҳрати кории бренд; б) таъсири мавқеи ҷойгиршавии корхона.</p>
<p>Унсурҳои сифатӣ:</p> <p>а) мувофиқат ба стандарт ва ё талаботи мавҷуда; б) мавҷудияти «ноу-хау»; в) сарфанокӣ (камхарҷӣ); г) аз ҷиҳати экологӣ тоза; д) ҷавобгӯӣ ба талаботи санитарии гигиенӣ; е) мутаносибӣ; е) универсалӣ.</p>	<p>Унсурҳои ҳавасмандкунӣ:</p> <p>а) асосҳои реклама; б) таъсири фурӯши мустақим; в) кафолати сифат ва хизматрасонӣ; г) дигар усулҳои ҳавасмандкунии истеъмолкунанда.</p>

Сарчашма: муаллиф таҳия карда намудааст.

Тибқи нишондодҳои ҷадвали 4 баҳодихии рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ бояд дар асоси унсурҳои нархӣ, сифатӣ, шуҳратнокии корхонаҳо ва ҳавасмандкунӣ ба роҳ монда шавад. Баҳодихӣ дар асоси унсурҳои болозикр имконият медиҳад, то сатҳи рақобатпазирии маҳсулот аз ҷиҳати таъсири арзиши аслии маҳсулот, илованархҳои савдо, шуҳрати бренд ва макони ҷойгиршавии корхонаи саноатӣ баҳогузори карда шавад. Инчунин, сатҳи рақобатпазирии маҳсулот аз ҷиҳати мувофиқати он ба меъёрҳои амалкунанда, аз ҷумла аз лиҳози экологӣ тоза будани маҳсулот ва ба талаботи санитарии гигиенӣ мувофиқ будани он вобаста мебошад. Дар рафти баҳогузори рақобатпазирии маҳсулот ба инобат гирифтани ҳавасмандкунии истеъмолкунанда низ нақши калидӣ дорад. Бинобар ин, ба инобат гирифтани таъсири таблиғот ва роҳҳои фурӯши маҳсулот, хусусан кафолати нишондиҳандаҳои сифатии маҳсулот муҳим мебошад.

Дар маҷмӯъ унсурҳои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот, ки дар ҷадвали 4 оварда шудааст, мувофиқ ба шароити иқтисоди бозорӣ мебошанд, чунки ҷараёни баҳодихӣ дар асоси онҳо муносибатҳоро оид ба рафти ташаккули маҳсулот, сатҳи мувофиқати он ба талаботи мавҷуда ва баҳодихии сатҳи рақобатпазирӣ аз тариқи муайян намудани таъсири омилҳои гуногун фарогир мебошанд.

Аз омӯзиши заминаҳои назариявӣ-методологии баҳодихӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки принципҳо ва методҳои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот бояд қабули қарорҳои идоракунӣ корхонаҳои саноатиро асоснок намоянд. Аз ин рӯ, принципҳо ва усулҳое, ки барои баҳодихии рақобатпазирии маҳсулот истифода мешаванд, бояд иҷрои амалҳои зеринро таъмин карда тавонанд:

- омӯзиши комплекси бозор ва интиҳоби самти афзалиятноки фаъолияти тиҷоратии корхонаи саноатӣ;
- қоркарди ҷорабиниҳо баҳри баландбардории рақобатпазирии маҳсулот;
- баҳодихии дурнамои фурӯши маҳсулоти истеҳсолшаванда ва дар ин замина ташаккул додани сохтори фурӯши он;
- қоркарди пешниҳодот дар самти рушди иқтисоди истеҳсолии корхона;

- назорати сифати маҳсулот;
- муайянкунии нархи маҳсулот;
- истеҳсоли маҳсулоти инноватсионӣ;
- ҳалли мушкилоти барномаҳои марбут ба содиротии мол;
- ҷамъоварӣ ва таҳлили иттилоот барои табиғоти маҳсулот.

Муқарриз: н.и.и., Тағоев Б.Д.

АДАБИЁТ

1. Барфиев К.Х. Управление конкурентоспособностью по отчетностям / К.Х. Барфиев, С.О. Мирзохонов // Проблемы экономики и юридической практика. - 2020. -№2. -С.113.
2. Ворожбит О.Ю. Теоретические и методологические основы управления конкурентоспособностью предпринимательских структур в рыбной промышленности: автореф. дисс..... д-ра экон. наук / О.Ю. Ворожбит. – Владивосток, 2009. -42 с.
3. Гоголева Т.Н. Конкуренция: Сущность, закономерность, регулирование. Монография / Т.Н. Гоголева. - Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. -200 с.
4. Еремеева Н.В. Конкурентоспособность товаров и услуг: учебник и практикум для академического бакалавриата / Н.В. Еремеева. -2-е изд., испр. и доп. -М.: Издательство Юрайт, 2017. -193 с.
5. Иванова Е.А. Оценка конкурентоспособности предприятия / Е.А. Иванова. -Ростов-н/Д.: Феникс, 2008. -298 с.
6. Исаева, Н.С. Формирование регионального механизма эффективного управления повышением конкурентоспособного потенциала предприятия (на примере Республики Татарстан) [Текст] / Н.С. Исаева, Ю.С. Валеева // Региональная экономика: теория и практика. – 2007. -№16. -С.16-21.
7. Клименко, Т.В. Управление конкурентоспособностью предприятия: учебное пособие / Т.В. Клименко, Д.О. Омеляненко. -Киев: КНЕУ, 2008. -520 с.
8. Кныш М.И. Конкурентные стратегии [Текст]: учебное пособие / М.И. Кныш // Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский ун-т экономики и финансов. -СПб, 2000. -284 с.
9. Лифиц И.М. Теория и практика оценки конкурентоспособности товаров и услуг [Текст] / И.М. Лифиц. -М., 2001. -221 с.
10. Лобанов М.М. Основные принципы оценки конкурентоспособности продукции [Текст] / М.М. Лобанов, Ю.М. Осипов // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. -С.53-58.
11. Мансурова Н.А. Алгоритм оценки конкурентоспособности продукции / Н.А. Мансурова, Е.В. Ключева // Экономические исследования. – 2010. -№1. [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/algoritm-otsenki-konkurentosposobnosti-produktsii> (дата обращения: 3.04.2021).
12. Руденок О.В. Управление конкурентоспособностью продукции: монография / О.В. Руденок, Л.Н. Руднева // Тюменский государственный нефтегазовый университет. -Тюмень: ТюмГНГУ, 2014. -152 с.
13. Самодуров Д.О. Стратегическое управление конкурентоспособностью предприятия на основе комплексной оценки его потенциала: автореф. дисс. ... к.э.н. / Д.О. Самодуров. -СПб., 2000. -24 с.
14. Сафиуллин Н.З. Управление конкурентоспособностью предприятий: монография / Н.З. Сафиуллин, Л.Н. Сафиуллин. -Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2008. -189 с.
15. Ямпольская Н.Ю. Концепция сочетания государственных и рыночных механизмов управления конкурентоспособностью: дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05 / Н.Ю. Ямпольская. -Сургут, 2011. -308 с.
16. Яшин Н.С. Конкурентоспособность промышленного предприятия: методология, оценка, регулирование / Н.С. Яшин. -Саратов: СГЭА, 2004. -248 с.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ-МЕТОДОЛОГИИ БАҲОДИҲИ РАҚОБАТПАЗИРИИ МАҲСУЛОТИ ҚОРҲОНАҲОИ САНОАТӢ

Дар мақола мубрамяти баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулоти қорҳонаҳои саноатӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ оварда шудааст. Қайд карда мешавад, ки баҳодихӣ ҳумчун воситаи муайянкунандаи сатҳи рақобатпазирии маҳсулоти қорҳонаҳо баромад карда, асоси онро принсипҳо ва низомии методҳо ташкил медиҳанд. Аз нигоҳи муаллиф риояи принсипҳои баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот муҳим мебошад, чунки онҳо имконият медиҳанд, то баҳодиҳии рақобатпазирӣ дар сатҳи баланд гузаронида шуда, таъсири тамоми омилҳои таъсиррасон муайян ва ошкор карда шаванд. Дар мақола нуктаи назари олимони хоричӣ перомунӣ баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот омӯхта шуда, аз ҷониби муаллиф ба сатҳи эътимоднокии ақидаҳои онҳо баҳо дода шудааст. Хусусан, ба яке аз нуктаҳои муҳимми баҳодиҳии рақобатпазирӣ, яъне дар рафти баҳодихӣ ба инобат гирифтани давраҳои ҳаётии маҳсулот диққати махсус дода шуда, рафти баҳодихӣ ва истифодаи методҳо дар ин давраҳо мушаххас карда шудааст. Аз ҷониби муаллиф марҳилаҳои баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот дар шакли расм ба низомии муайян дароварда шуда, вазифаҳои ҳар як давра ва натиҷаҳои бадастовардашаванда аз онҳо дар шакли пайдарпайии мантиқӣ шарҳу тавзеҳ дода шудааст. Инчунин дар мақола нуктаи назари муаллиф оид ба натиҷаҳои баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот, ки барои мақсадҳои баҳодихӣ мусбӣ арзёбӣ карда мешаванд, оварда шудааст. Дар қисмати ҷамъбасти мақола ҳулосаю пешниҳодҳо дар самти тақмили рафти баҳодиҳии рақобатпазирии маҳсулот оварда шудааст, ки натиҷаҳои илмӣ таҳқиқоти гузаронидашударо ифода менамоянд.

Қалидвожаҳо: рақобатпазирии маҳсулот, саноат, қорҳонаҳои саноатӣ, баҳодихӣ, нишондиҳандаҳои сифатӣ ва иқтисодӣ, нархи маҳсулот, сифати маҳсулот, методҳои баҳодихӣ, иқтисоди бозорӣ, идоракунии рақобатпазирӣ, давраҳои ҳаётии маҳсулот, истеъмолот.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОДУКЦИИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье подчеркивается важность оценки конкурентоспособности продукции промышленных предприятий в рыночной экономике. Отмечается, что оценка - это инструмент определения уровня конкурентоспособности продукции предприятий, в основе которого лежат принципы и система методик. С точки зрения автора, важно соблюдать принципы оценки конкурентоспособности продукции, так как они позволяют проводить оценку конкурентоспособности на высоком уровне, а также определять и обнаруживать влияние всех факторов. В статье рассматриваются точки зрения зарубежных и отечественных ученых о конкурентоспособности продукции и дается их оценка. Особое внимание уделяется одному из важнейших моментов в оценке конкурентоспособности - необходимости оценки жизненного цикла товара, а также уточняется процесс оценки и применения методов в эти периоды. Автор систематизировал этапы оценки конкурентоспособности продукта в виде рисунка, объяснив задачи каждого периода и полученные результаты в логической последовательности. В статье также представлена точка зрения автора на результаты оценки конкурентоспособности продукции, которая оценивается положительно в оценочных целях. В заключительной части статьи представлены выводы и предложения по совершенствованию процесса оценки конкурентоспособности продукции, в которой отражены научные результаты исследований.

Ключевые слова: конкурентоспособность продукции, промышленность, промышленные предприятия, оценка, качественные и экономические показатели, цена продукции, качество продукции, методы оценки, рыночная экономика, управление конкурентоспособности, жизненный цикл товара, потребление.

THEORETICO-METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR ASSESSING THE COMPETITIVENESS OF INDUSTRIAL PRODUCTS ENTERPRISES

The article emphasizes the importance of assessing the competitiveness of products of industrial enterprises in a market economy. It is noted that the assessment is a tool for determining the level of competitiveness of enterprises' products, which is based on the principles and system of methods. From the author's point of view, it is important to observe the principles of assessing the competitiveness of products, since they allow assessing competitiveness at a high level, as well as determining and detecting the influence of all factors. The article examines the points of view of foreign scientists about the competitiveness of products and the author gives an assessment of the level of reliability of their opinion. Particular attention is paid to one of the most important points in assessing competitiveness, that is, in the assessment process, it is necessary to take into account the product life cycle, and the process of assessment and application of methods during these periods is refined. The author systematized the stages of assessing the competitiveness of a product in the form of pictures, explaining the tasks of each period and the results obtained in a logical sequence. The article also presents the author's point of view on the results of assessing the competitiveness of products, which is assessed positively for evaluative purposes. In the final part of the article, conclusions and proposals for improving the process of assessing the competitiveness of products are presented, which reflects the scientific research results.

Keywords: product competitiveness, industry, industrial enterprises, assessment, qualitative and economic indicators, product price, product quality, assessment methods, market economy, competitiveness management, product life cycles, consumption.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Давлатова Розиямо Камбаровна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 981-03-66-06

Сведения об авторе: *Давлатова Розиямо Камбаровна* – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры экономики предприятия и предпринимательства. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 981-03-66-06

Information about the author: *Davlatova Roziyamo Kambarovna* - Tajik National University, applicant for the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 981-03-66-06

Оев А.Д.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар шароити муосир баҳши бонкиро бисёре аз олимони иқтисоддон соҳаи калидии иқтисодӣ муаррифӣ намудаанд, ки он дар ҳақиқат ҳам чунин аст. Бо ин мақсад, агар мо таваҷҷуҳ ба сохтори низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон намоем, аён мегардад, ки низоми бонкии мамлакат яке аз самтҳои асосии низоми молиявии кишварро ташкил дода, саҳми он дар сохтори баҳши молиявӣ назаррас аст ва рушди нишондиҳандаҳои устувории низоми бонкӣ дар маҷмӯъ суботи молиявии мамлакатро таъмин менамояд.

Гуфтаҳои болозикрро олими ватанӣ Д.К. Ҳусейнова чунин шарҳ додааст: “самаранокии низоми иқтисодии ҳар як кишвар аз бисёр хусусиятҳо вобаста аст, аммо омили муҳимтарин ҳолат ва таъминҳои рушди баҳши бонкӣ мебошад” [13,с.278].

Фаъолияти субъектони иқтисодӣ, аз ҷумла бонкҳо дар шароити хавф ва номуайяни бо бисёр ҳолатҳои муҳим алоқаманд аст. Хавф объективан ва мустақилона дар дилҳо намуди фаъолият вучуд дорад ва дар оқибатҳои манфӣ, аз қабилӣ паст шудани сатҳи самаранокии фаъолияти иқтисодӣ, норасоии ғоида, хароҷоти барзиёд ва ғайра зохир мегардад. Хавф, инчунин, унсури ҷудонашавандаи ҳамаи қарорҳои идоракунӣ мебошад.

Ба фаъолияти субъектони иқтисодӣ имрӯзҳо намудҳои гуногуни хавфҳо таҳдид менамоянд, ки хавфҳои қарзӣ аз қабилӣ онҳо буда, ба гурӯҳи хавфҳои молиявӣ марбутанд ва ташкилотҳои қарзӣ дар ҷараёни фаъолияти худ бо намудҳои гуногуни хавфҳо дучор мешаванд, ки хавфи қарзӣ аз зумраи онҳо буда, дараҷаи баланди он яке аз муаммоҳои ҳалталаби низоми бонкии мамлакат ба ҳисоб меравад [4,с.64]. Ҳолати ҷойдоштаро ба инобат гирифта, тасмим гирифтани то оид ба баҳодихии хавфҳои қарзӣ, нишондиҳандаҳои асосии ба он таъсиррасон ва он талаботҳои дар амалияи байналмилалӣ истифодашавандаро асос намуда, вобаста ба ин роҳҳо ва воситаҳои эътидолории онро арзёбӣ намоем.

Дар навбати аввал шарҳи хавфи қарзӣ ба маврид аст. Хавфи қарзӣ – ин хавфи дучоршавии ташкилотҳои қарзӣ, ҳангоми руҳдихии саривақтии уҳдадорихии молиявии иҷрошаванда аз ҷониби қарзгиранда, зомин ва иштирокчиёни шартнома мутобиқи шартҳои шартнома ё талафоти иқтисодӣ аз иҷро нагардидани уҳдадорихии контрагент фаҳмида мешавад [7,с.153].

Соҳаи пайдоиши он на танҳо қарзҳо, балки дигар сармоягузориҳо ё интиқоли маблағҳо аз ҷониби бонк тибқи созишномаҳои мавҷуда ё пешбинишуда мебошад. Аз ин рӯ, хавфи қарзӣ ин имконнопазирии потенциали ҳар як мизоҷи бонк барои иҷрои шартҳои шарнома ё мувофиқи шартномаи басташуда мебошад.

Баҳодихии хавф маҷмуи тадбирҳои таҳлилиест, ки ба мо имкон медиҳад, то имконияти ба даст овардани даромади иловагӣ ё миқдори муайяни талафотро аз вазъияти хавфнок пешгӯӣ намоем ва сари вақт барои пешгирии хавф ҷораҳо андешем.

Ташкилотҳои қарзӣ барои пешгирии хавфҳои қарзӣ корҳои зиёдеро ба сомон мерасонанд. Марҳилаи муҳимтарин ин марҳилаи пешниҳоди қарз буда, дар ин марҳила бонк бояд омилҳои зеринро пайдо кунад:

- аввалан, бонк то кучо обрӯи қарзгирро аз нуқтаи назари имкониятҳои истехсол, маркетинг, вазъи молиявии он хуб медонад;

- дуввум, мақсади қарз барои бонк қобили қабул аст, яъне бонк бояд муайян кунад, ки сандуқи қарзиаш бо қарзҳои нав чӣ гуна диверсификатсия (гуногунранг) хоҳад шуд.

Оё ин ба диверсификатсияи минбаъдаи сандуқи қарзӣ ва аз ин рӯ ба коҳиш ёфтани хавфи сандуқи қарзии бонк оварда мерасонад ё баръакс - қарзи нав ба концентратсия (таҷаммуъ) сандуқи қарзӣ дар як соҳа ё бо ҳамон шартҳои пардохт мусоидат мекунад, ки хавфи онро зиёд мекунад.

Ҳангоми баҳодихии хавфи қарзӣ дар марҳилаи пешакӣ, бояд меъёрҳои муайян истифода шаванд, ки он дар марҳилаи ибтидоии пешниҳоди қарз, ҷуноне дар боло зикр намудем, бояд ба вучуд ояд.

Бо баинобатгирии ин чараён панҷ меъёри асосии баҳодиҳии хавфи қарзиро қайд намудан ба маврид аст [14]:

- **эътибор**, яъне аниқ кардани муносибати қарзгир - муштарии бонк бо кредиторон (таъминкунандагон). Арзёбии ин ҳолат метавонад ҳам дар асоси маълумоти хаттии пешниҳодкардаи қарзгир, инчунин гуфтугӯи шифоҳӣ ва дар асоси тавсияҳои қарзгиранда дода шавад, хусусан вақте ки сухан дар бораи қарзи инфиродӣ ё қарз ба гурӯҳи шахсон (шарикӣ) меравад;

- **имкониятҳо**, яъне муайян кардани пардохтпазирии қарзгир дар давраи охирин (ё якҷанд сол), вобаста аз ҳаҷми амалиёти қарзии дарпешистода;

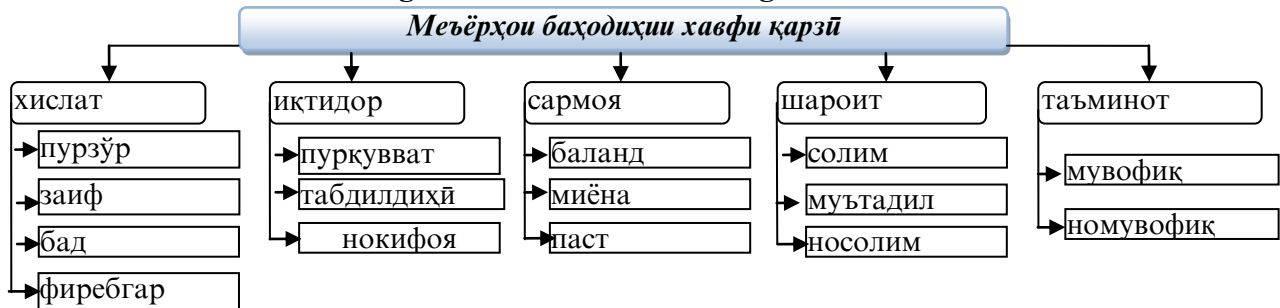
- **сармоя**, сармояи худӣ (саҳмӣ) ва розигии қарзгиранда барои истифодаи он дар ҳолати зарурӣ, барои пардохти қарз;

- **шарт**, равшансозии вазъи кунунии иқтисодиёт (минтақавӣ, умумимиллӣ), вале хусусан соҳавӣ, ки қарзгирро дар бар мегирад;

- **гарав**, яке аз шартҳои амнияти боэътимоди қарз мебошад. Баъзан он имконият медиҳад, ки заъфи меъёрҳои дигари баҳодиҳии хавфи қарзӣ бартараф карда шавад.

Меъёрҳои дар боло зикршуда ва он меъёрҳои баҳодиҳии хавфҳои қарзие, ки дар амалияи бонкҳо истифодашавандаро асос намуда, сохтори афзалтари меъёрҳои баҳодиҳии хавфҳои қарзиро пешниҳод менамоем, ки он марҳилаи аввалро дарбар мегирад, яъне пешниҳоди маҳсулоти қарзӣ ба муштарӣ (расми 1).

Расми 1. Тарҳи баҳодиҳии хавфи қарзӣ
Figure 1. Scheme for assessing credit risk

Сарчашма: аз муаллиф

Чуноне дар расм оварда шудааст, вобаста ба меъёрҳои баҳодиҳии хавфи қарзӣ мо ҳар яки онро гурӯҳбандӣ намудем, ки шарҳи он ба маврид аст:

Меъёри якум: **хислат** - дар ин ҷо маълумоти умумиро метавон оид ба мизоч қайд намуд, аз ҷумла мақому манзалати мизоч дар ҷомеа, сарчашмаҳои асосии даромад, ҷойи зист, таърихи қарзӣ, устувории равонӣ ва эҳсосоти мизоч, муддат ва хислати таҷрибаи мизоч дар тижорат ва хароҷотҳои умумии мизоч:

- **пурзӯр** - таҷрибаи корӣ, идоракунии хуби қарз, маълумотҳои мувофик, сабтҳои доимӣ, обурӯи хуб;

- **заиф** - таҷрибаи нокифояи корӣ, сифати пасти сабткунӣ, мушкилии пешина бо пардохти қарз, пардохтҳо бо дермонӣ;

- **бад** - таҷрибаи нокифояи корӣ, сифати пасти сабткунӣ, таърихи бади пардохтҳои қарзӣ;

- **фиребгар** - додани маълумоти бардурӯғ бо мақсади фиреб, таърихи бади қарзӣ.

Меъёри дуюм: **иқтидор** - дар ин ҷо чараёни истехсоли маҳсулот ва хизматрасонии мизоч, роҳҳои гуногуни хариди молу масолеҳ ва воҳиди ченакии онҳо, ҳаҷми харид, шумора ва мавқеи кормандон, то чӣ андоза мол ва маводҳо зуд-зуд харидорӣ мешаванд, ҳаҷми харид, механизмҳо ва таҷҳизотҳо, ки барои ҳар як марҳилаи фаъолият муҳим аст ва ғайра дида мешавад:

- **пурқувват** - даромад ё худ тижорате, ки мизоч дорад ғайри меварад ва метавонад тамоми хароҷотҳоро рӯйпӯш намояд. Аз ҷумла метавонад ҷавобгӯӣ ба коэффитсиенти меъёри пардохт бошад;

- **табдилдиҳӣ** (маргиналӣ) - қобилияти хуби пардохтпазирӣ дорад, вале барои хароҷотҳои ғайричашмдошт захираи на он қадар калон дорад;

➤ *нокифоя* - қарзро аз ҳисоби амалиёти тичорат пӯшонида наметавонад ва ё метавонад, вале захираҳо барои ҳолатҳои ғайриҷашмдошт наметавонад.

Меъёри сеюм: *сармоя* – дар ин ҳо захираҳои молиявии мизоч воситаҳои асосӣ, воситаҳои, ки ба қарз гирифта шудаанд, таърихи қарзӣ, фоизи фуруши насия, гардиши мол дар як рӯз (ва ё давраи ғаълонокии тичорат – шумораи рӯзҳо аз рӯзи хариди мавод ва ё молу маҳсулот то баргашти пурраи маблағ дар натиҷаи фуруш), ҳаҷми фуруш ва сабтҳои тичоратӣ барои давраи муайян ё даромади моҳонаи ӯ.

➤ *баланд*- (дороиҳо / уҳдадориҳо ба тартиб дароварда шудааст). Коэффитсиенти пардохтпазирии ҳорӣ, ки метавонад низоми бонки ё бонки алоҳида мувофиқи рейтингҳои дохила муайян намояд;

➤ *миёна*- коэффитсиенти пардохтпазирии ҳорӣ,

➤ *паст*- (мушкилиҳои қиддии соҳторӣ. Коэффитсиенти пардохтпазирии ҳорӣ пасттар;

Меъёри чаҳорум: *шароит* – дар ин меъёр тавсифи омилҳои дохилӣ ва берунии таъсиррасонанда ба ғаълоияти мизоч, омилҳои дохилӣ (ҷойгиршавии тичорат, рақобат, саривақтӣ, мавсимӣ, таъйиноти қарз, таъминкунандагон ва харидорон) ва беруна (тағйирот дар иқтисодиёт, ҳолатҳои ғайриҷашмдошт, содироту воридот, танзими давлатӣ) ба тичорат ба назар гирифта шавад.

➤ *солим*- муҳити мусбати тичорат;

➤ *муътадил*- муҳити миёнаи тичорат;

➤ *носолим*- муҳити манфии тичорат;

Меъёри панҷум: *таъминот* - аҳамияти равонии зомин, ҳангоми гарав ба инобат гирифтани ҳуқуқи соҳибияти моликият, арзиши воқеии бозории гарав ва имконияти фуруши он дар бозори маҳаллӣ, ҳолат ва устувории моликият ҳангоми гарав, вазъи ҳуқуқи мизоч барои фуруш ва ё коркард, сифати муносибат бо зомин ва ё байни аъзои гурӯҳи зоминон, қобилияти пардохтпазирии зомин (сарчашмаҳо ва устувории даромад), ҷӣ мизоч ва зоминро водор мекунад, ки маблағи қарзро баргардонанд;

➤ *мувофиқ*- қобилияти пӯшонидани қарз бо гарав, зуд ба фуруш рафтани он;

➤ *номувофиқ* - надохтани қобилияти пӯшонидани қарзҳо, гарав бояд аз як ҳо ба ҳоӣ дигар ба осонӣ интиқол дода шавад, дастрасиаш душвор, маҳв карданиаш душвор набошад.

Хавфи қарзӣ бевосита ба сифати сандуқи қарзӣ алоқаманд аст. Агар сифати сандуқи қарзии бонк дар сатҳи лозима таъмин бошад, аз ҷумла, риояи он меъёрҳои, ки мо дар боло қайд намудем аз ҳоии мутахассиси қарзӣ муттасилан риоя гарданд бонк метавонад ҳам сифати сандуқи қарзиро таъмин намояд ва ҳам ба ҳубӣ аз иҷрои идоранамоии хавфи қарзӣ барояд. Сандуқи қарзӣ натиҷаи ғаълоияти қарзии бонк мебошад, ки маҷмуи ҳамаи қарзҳои дар давраи муайян додаи бонкро дар бар мегирад.

Принсипи калидӣ дар ғаълоияти бонкҳо, ин кӯшиши гирифтани ғоидаи бештар мебошад. Даромаднокии меъёри муҳимтарини қабули қарорҳо оид ба сармоягузорӣ ба намуди муайяни дороиҳо мебошад [12,с.25-27].

Арзёбии таъсири хавфи қарзӣ ба даромаднокии сандуқи қарзӣ, яъне ҳар як бонки тичоратӣ ба даромади баланди сандуқи қарзии худ манфиатдор мебошад. Азбаски хавфи қарзӣ метавонад ба ин даромад бевосита таъсир расонад, баҳодиҳии таъсири хавфи қарзӣ ба ғоида ва сандуқи қарзӣ муҳим аст. Ин раванд бояд мунтазам ба роҳ монда шавад, то ин, ки ҳораҳои ғаврӣ оид ба пешгирии равишҳои манфӣ андешида шаванд. Барои пӯшонидани хавфҳои эҳтимолии қарзӣ, бонк захираҳои зиёни эҳтимолии қарзро ба вучуд меорад.

Барои муайян кардани таъсири хавфи қарзӣ ба ғоида, ба сандуқи қарзӣ мо метавонем низоми коэффитсиентҳоро истифода намоем. Муҳимтарин коэффитсиенти ҷудонашаванда, ки даромаднокии сандуқи қарзиро муайян мекунад, маржаи софи ғоизӣ (МСФ ё NIM) мебошад [14]. Бо назардошти хавфи қарзӣ, ҷунин муайян карда мешавад:

$$МСФ = \frac{Д_ф - Х_ф - Т_к}{СК}$$
 ки дар ин ҳо: МСФ- маржаи софи ғоизӣ, Д_ф- даромади ғоизӣ, Х_ф- хароҷоти ғоизӣ, Т_к-талафоти қарзӣ ва СК-сармоягузори қарзӣ.

Хусусияти ин нишондиҳанда аз он иборат аст, ки он арзёбии самаранокии низоми идоракунии хавфи қарзии бонкро дар маҷмӯъ таъмин мекунад. Он ҳам зарарро аз хавфи қарзӣ ва ҳам аз даромаде, ки бонк (бо хавфи қарзӣ) ба даст меорад, ба назар мегирад.

Дар қатори дигар коэффисиентҳои муқаррарии баҳодиҳии таъсири хавфи қарзӣ ба даромаднокии сандуқи қарзӣ, инчунин: *ҳиссаи қарзҳои батаъхиратода* дар ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда, *таносуби муҳофизат аз хавфи қарзӣ, суръати афзоиши сармоягузориҳои қарзӣ* ва *коэффисиенти талафёфтаи фоидаи қарзӣ* дохил карда мешаванд.

Ҳиссаи қарзҳои батаъхиратода:

$ХҚБ = \frac{ҚБ}{СК}$; дар ин ҷо: ҚБ- қарзҳои батаъхиратода; СК-сармоягузориҳои қарзӣ;

Таносуби муҳофизат аз хавфи қарзӣ:

$ТМХҚ = \frac{Зах}{СК}$; дар ин ҷо: Зах- захираҳо; СК -сармоягузориҳои қарзӣ

Суръати афзоиши сармоягузориҳои қарзӣ:

$САСҚ = \frac{ХҚ_1}{ХҚ_0}$; дар ин ҷо: ХҚ₁ -ҳаҷми қарзҳои барои давраи ҷорӣ додашуда; ХҚ₀ -ҳаҷми қарзҳои барои давраи гузашта додашуда;

Коэффисиенти талафёфтаи фоидаи қарзӣ:

$КТФҚ = \frac{\Phi_n}{\Phi_k}$; дар ин ҷо: Φ_n –фоизи қабулшуда; Φ_k – фоизи қабулшуда;

Чун дар ибтидо қайд намудем, баҳодиҳии хавфи қарзӣ ин муайян кардани ҳадди ниҳоии зарари имконпазирест, ки ба бонк дар муддати муайян метавонад расад. Адабиётҳои илмӣ ва манбаъҳои амалиро омӯхта усулҳои маъмултари баҳодиҳии хавфҳои қарзиро пешниҳод менамоем: таҳлилӣ, меъёрӣ, коэффитсиентӣ, оморӣ ва усулҳои омехта.

Бо назардошти таъсири омилҳои хавфи қарзӣ, қарзҳо ба яке аз панҷ категорияи сифат дохил карда мешаванд: хавфи қарзӣ вучуд надорад; ғайристандартӣ; шубҳанок; мушкилситон; қарзҳои бад (ноумедшуда) [8,с.947-950].

1. Бонки миллии Тоҷикистон меъёрҳои ҳатмии пруденсиалиро барои хавфҳои қарзӣ қабул карда дар Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи доройҳо” муқаррар намудааст, ки онро дар поён шарҳ додаем.

Таносуби хавфи қарзӣ инҳоро дар бар мегирад: ҳаҷми ҳадди хавф барои як қарзгир (гурӯҳи қарзгирони вобаста); андозаи ниҳоии хавфҳои қарзии қалон; ҳаҷми ниҳоии қарзҳо, кафолатҳои бонкӣ ва замонат, ки аз ҷониби ташкилоти қарзӣ ба иштирокчиён (саҳмдорон) ва шахсони дохилӣ ё меъёри ҳатмии бонкӣ муайян менамояд, ки Бонки миллии Тоҷикистон онро дар Дастурамали №176 “Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ” муқарар намудааст.

Баҳодиҳии хавфи қарзӣ бо истифода аз усулҳои оморӣ аз ҳисоб кардан ва таҳлил намудани нишондиҳандаҳои муҳолиф, диверсификатсия, фарқияти стандартӣ ва ғайра иборат аст.

Усули коэффитсиенти баҳодиҳии сандуқи қарзӣ ҳисобкунии нишондиҳандаҳои нисбии хавфҳои қарзӣ ва муқоисаи онҳоро бо меъёрҳои муқарраршудаи арзёбӣ ва лимитҳо, муайян кардани сатҳи хавфи қарзии умумии бонк пешбинӣ менамояд.

Баҳодиҳии ҳамачонибаи хавфи сандуқи қарзии бонк ҳисобкунии таносуби интегралро, ки муқоисаи нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва сифати баҳодиҳии хавфи қарзии бонкро таъмин мекунад, пешбинӣ менамояд.

Бо ин мақсад Н.П. Приступ ҳадафҳои баҳодиҳии хавфҳои қарзии бонкро ба чунин қисмҳо ҷудо намудааст: муайян кардани омилҳои хавф; муайян ва ҷен кардани хавф; таваққали маҳдуд; барқарор кардани муносибатҳо байни хавфҳои қарзӣ ва дигар бонкҳо, баҳодиҳии таъсири мутақобилаи онҳо; кам кардани хавф; мониторинг ва назорати хавф [9].

Низоми меъерии (лимитии) хавф дарбаргирандаи чунин қисматҳо мебошад:

- меъёри хавф дар сатҳи кафолати пардохтпазирии қарзҳо;
- меъёри хавф барои қарзгирандагон дар заминаи гурӯҳҳои асосӣ (бахши давлатӣ, шахсони ҳуқуқӣ; шахсони воқеӣ);

- меъёри хавф барои қарзхое, ки ба қарзгирандагони калонтарин дода мешаванд;
- меъёри хавфи қарзхое, ки ба қарзгирандагон, ки дар маҳалли ҷойгиршавии бонк ҷойгир нестанд, дода мешаванд;
- меъёри хавф барои қарзҳои муҳлати пардохтшуда.

Бо баинобатгирии санадҳои меъёрии муқарраргардида ва меъёрҳои қайдгардида ташкилоти қарзӣ метавонад қарзро пешниҳод намояд.

Вобаста аз андозаи талафоти имконпазир, се минтақаи хавф муқаррар карда шудааст [6,с.320].

Минтақаи хавфи қобили қабул - минтақае, ки дар доираи он зарари эҳтимолӣ аз ғоидаи пешбинишуда зиёд нест. Арзиши хавфи маҷмӯӣ барои минтақаи иҷозатдодашуда набояд аз 0,3 ($R-0,3$) зиёд бошад, ки ин мақсаднокӣ иқтисодии бонки тижоратиро муайян мекунад.

Минтақаи хавфҳои хатарнок ($0,3 \leq R \leq 0,7$) - минтақаи талафоти эҳтимолӣ, ки аз ғоидаи пешбинишуда хавфи ба даст наовардани даромад зиёдтар аст.

Минтақаи хавфи фалокатовар ($R-0,7$) майдони зарари эҳтимолӣ мебошад, ки аз сатҳи фавқулода зиёд аст ва метавонад ба арзиши баробар ба сармоҷи бонк бирасад.

Ҳадди хавф барои сатҳи амнияти қарз бо таносуби амнияти қарз ($K1$) ҳисоб карда мешавад. Барои таснифи нишондиҳанда ба минтақаи муайяни хавф меъёрҳои зерин истифода мешаванд: хавфи қобили қабул - ҳаҷми сандуқи қарзӣ аз ҳаҷми таъминот камтар аст (арзиши коэффитсиент то 0,9); хавфи хатарнок - ҳаҷми сандуқи қарзӣ ба ҳаҷми таъминот мувофиқат мекунад ($0,9-1,0$); хавфи фалокатбор - миқдори сандуқи қарзӣ аз ҳаҷми таъминот зиёдтар аст (коэффитсиент > 1), коэффитсиенти фарогирии қарз 0,75-ро ташкил медиҳад, ки ин минтақаи имконпазири хавфро нишон медиҳад.

Таносуби қарзҳои батаъхирарфта ($K2$) иҷрои шартҳои шартномаҳои қарзиро тавсиф мекунад. Минтақаҳои хавфнокӣ коэффитсиенти $K2$ чунинанд: хавфи қобили қабул - дар сандуқи қарзӣ қарзҳои муҳлати пардохтшуда мавҷуд нестанд; хавфи хатарнок - қарзҳои муҳлати пардохтшуда ба 50% сандуқи қарзӣ мерасанд (арзиши коэффитсиент $\leq 0,5$); хавфи фалокатбор - қарзҳои батаъхиргузошта аз 50% сандуқи қарзӣ зиёдтаранд (арзиши коэффитсиент $> 0,5$).

Тақсимооти қарзҳо аз рӯи категорияҳои қарзгирандагон коэффитсиенти диверсификатсияи сармоҷгузории қарзиро ($K3$) аз рӯи категорияҳо: баҳши давлатӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ тавсиф мекунад. Ҳисобкунӣ категорияи қарзгироне, ки ҳиссаи аз ҳама зиёд дар ҳаҷми сандуқи қарзӣ - қарз ба шахсони ҳуқуқӣ доранд, ба назар гирифта мешавад. Дар натиҷа, коэффитсиенти диверсификатсияи сармоҷгузории қарзӣ барои категорияи қарзгирандагон «шахсони ҳуқуқӣ» ҳисоб карда мешавад.

Таносуби таҷаммуъи қарзҳо аз рӯи маҳалли ҷойгиршавии бонк $K5$ маҷмаи ҷуғрофии мизочонро тавсиф мекунад. Минтақаҳои хавф барои ин таносуб чунинанд: хавфи қобили қабул - агар арзиши нишондиҳанда аз 10%-и сандуқи қарзӣ зиёд набошад; хавфи хатарнок - агар арзиши нишондиҳанда дар ҳудуди 30% ҳаҷми сандуқи қарзӣ бошад; хавфи фалокатовар - агар арзиши нишондиҳанда аз 30%-и сандуқи қарзӣ зиёд бошад.

Нархгузории қарзӣ таносуби хароҷот ва даромади сандуқи қарзиро тавсиф мекунад ($K6$). Барои ин коэффитсиент минтақаҳои зерини хавф муқаррар карда шудаанд: хавфи иҷозатдодашуда - агар арзиши нишондиҳанда аз 0,7 зиёд набошад; хавфи хатарнок - агар арзиш дар ҳудуди 0,7-1,0 бошад; хавфи фалокатовар - агар арзиши нишондиҳанда аз 1 зиёд бошад.

Сифати маъмурияти қарзӣ бо таносуби пӯшонидани зарари қарзҳои $K7$ тавсиф карда мешавад. Барои ин нишондиҳанда чунин минтақаҳои хавф истифода мешаванд: хавфи қобили қабул - агар арзиши нишондиҳанда аз 0,2 зиёд набошад; хавфи хатарнок - агар арзиш аз 0,6 зиёд набошад; хавфи фалокатовар - агар арзиши нишондиҳанда ба 1 ё бештар расад.

Баҳодихии ҷамъбасти хавфи сандуқи қарзӣ (R) бо роҳи илова намудани арзишҳои нишондиҳандаҳо ва муайян кардани арзиши миёнаи онҳо гузаронида мешавад.

Натиҷаҳои баҳодихии сандуқи қарзии бонки тижоратӣ, ки бо истифода аз усули коэффитсиент ва низоми меъёри хавфҳо ба даст оварда шудаанд, дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Чадвали 1. Баҳодиҳии хавфҳои қарзӣ бо усули коэффитсиентҳо ва низоми меъёрӣ
Table 1. Assessment of credit risk by the method of coefficients and the limit system

Номгӯи коэффитсиентҳо ва тарзи ҳисоби онҳо	Худуди тавсияшудаи минтақаи хавфи қобили қабул	Арзиши воқеӣ
$K1 = \frac{\text{Ҳаҷми сандуки қарзӣ}}{\text{Андозаи таъминоти қарз}}$	<0,9	0,75
$K2 = \frac{\text{Ҳаҷми қарзи батаъхирфтада}}{\text{Ҳаҷми сандуки қарзӣ}}$	0	0,028
$K3 = \frac{\text{Ҳаҷми қарзи пешниҳодишуда ба категорияи қарзгирандагон}}{\text{Ҳаҷми сандуки қарзӣ}}$	–	0,75
$K4 = \frac{\text{Маблағи қарзи 10 қарзгирандаи калон}}{\text{Ҳаҷми сандуки қарзӣ}}$	<0,2	0,35
$K5 = \frac{\text{Маблағи қарзҳои берун аз минтақа додашуда}}{\text{Ҳаҷми сандуки қарзӣ}}$	<0,1	0
$K6 = \frac{\text{Ҳароҷоти фоизӣ}}{\text{Даромади фоизӣ}}$	<0,7	0,06
$K7 = \frac{\text{Қарзҳои муҳлати пардохтаи гузашта}}{\text{Захираи талафоти эҳтимолии қарз}}$	<0,2	0,4
$R = \frac{K1+K2+K3+K4+K5+K6+K7}{7}$	<0,3	0,33

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Чуноне дар чадвал зикр гардидааст, баҳодиҳии хавфи қарзӣ бо истифодаи якчанд коэффитсиентҳо оварда шудааст. Ба ғайр аз ин номгӯи коэффитсиентҳои овардашуда, олими варзидаи рус О.И Лаврушин шакли пурраи онро пешниҳод намудааст ва мо лозим шуморидем аз якчанд коэффитсиентҳои марбута меъёри ва арзиши талабгори онро вобаста ба он ҷой диҳем [4].

Нишондиҳандаи тамоили тағйирёбии сатҳи хавф дар фосилаи муайяни вақт, ноустувории хавфи сандуки қарзӣ мебошад.

Намудҳои асосии баҳодиҳии хавфҳои қарзии дар амалия (банкҳо) истифодашаванда. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз замони соҳибистиклолӣ то ба имрӯз асосҳои институтсионалии бахши банкӣ вобаста ба шароити муосир мукамал гардидонидашуда, пешниҳоди истифодабарандагон гардидаанд, ки яке аз онҳо Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо” мебошад. Дар он бевосита оиди таснифи қарзу баҳодиҳии хавфҳои қарзӣ оварда шудааст ва дилхоҳ ташкилоти қарзие, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият менамоянд, барои баҳодиҳии хавфҳои қарзӣ ва пешгирӣ аз он истифода менамояд.

Уҳдадорихое, ки Дастурамали мазкур барои ташкилотҳои қарзӣ вогузор намудааст, ин пеш аз ҳама, ташкил намудани Фонд барои пӯшонидани талафоти эҳтимоли аз рӯи хавфҳои қарзӣ ва умуман, пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо мебошад.

Талаботҳои асосие, ки дар ин санад оиди баҳодиҳии хавфҳои қарзӣ оварда шудааст, мо дар шакли чадвал чунин пешниҳод менамоем:

Чадвали 2. Таснифоти баҳодиҳии хавфҳои қарзӣ аз рӯи намудҳои қарз
Table 2. Classification of credit risk assessment by loan type

Гуруҳбандии қарзҳо	Муқаррароти ҷойдошта оиди баҳодиҳии қарзҳо
<i>қолабӣ</i>	– ҳолати молиявии муштарӣ хуб бошад; – маблағи асосӣ ва фоизҳои қарз саривақт тибқи шартномаи қарзӣ пардохт карда шаванд ва маблағҳои пардохтии батаъхирфтада мавҷуд набошанд; – маблағҳои пардохтӣ тамдид ё тачдид нашуда бошанд. Ташкилоти қарзӣ метавонад таъхир ёфтани пардохти чунин қарзро ба муҳлати то 8 рӯз ба инобат гирад.
<i>зери назорат</i>	– ҳолати молиявии муштарӣ қаноатбахш бошад; – пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 8 то 30 рӯз ба таъхир афтада бошад; – қарзҳо як бор аз рӯи тартиби муқарраршуда тачдид карда шуда

	бошанд.
гайриқолабӣ	– пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 30 то 90 рӯз ба таъхир афтада бошанд; – қарз таъхирафтада набошад ё ба муҳлати аз 30 рӯз камтар батаъхирафтада бошад, вале ҳолати молиявии қарздор шубҳанок баҳогузори карда шавад.
шубҳанок	– пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 90 то 180 рӯз ба таъхир афтада бошанд; – қарз таъхирафтада набошад ё ба муҳлати аз 90 рӯз камтар батаъхирафтада бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ ғайриқаноатбахш баҳогузори карда шавад. Ҳолати молиявии муштарӣ дар ҳолатҳои зерин ғайриқаноатбахш баҳогузори мешавад: – пардохтпазирии ноустувори муштарӣ; – тамоюлҳои манфии ба фаъолияти истеҳсолӣ-иқтисодии муштарӣ таҳдидкунанда (амалиётҳои зараровар, камшавии дороиҳои соф, коҳишҳои ҳаҷми истеҳсолот ва афзоиши воқеии ҳисобҳои барои гирифтани ва ё барои пардохт).
безътимод	– пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз зиёда аз 180 рӯз ба таъхир афтада бошанд; – қарз таъхирафтада набошад ё ба муҳлати аз 180 рӯз камтар батаъхирафтада бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ носолим баҳогузори карда шавад. Ҳолати молиявии муштарӣ дар мавриди зерин носолим баҳо дода мешавад, агар: – муштарӣ доимо дар ҳолати ногувори молиявӣ қарор дошта бошад ё тибқи қонунгузори муфлис эълон шуда бошад; – таҳлили фаъолияти амалиётӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба қарзгир алоқаманд) нишон диҳад, ки дар фаъолияти муштарӣ тамоюлҳои манфии ҷой доранд, ки онҳо ба ҳолати ногувори доимии қарзгир ё муфлисшавӣ оварда мерасонанд.

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси: - Дастурамали №215-и Бонки миллии Тоҷикистон “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имкониқарз аз рӯи дороиҳо”. Илова бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон №171 аз “26” декабри с.2019 “тасдиқ шудааст”

Бо дарназардошти гурӯҳбандии қарзҳои дар чадвали 2 овардашуда ва меъёрҳои дар расми 1 овардашуда баҳодихии хавфҳои қарзиро гузаронида, мо метавонем сатҳи хавфи ҷойдоштаро муқаррар намоем ва вобаста ба он қарори дахлдорро қабул намоем ва ҳатто стратегияи минбаъдаи онро муайян намуда, барои идоранамоии он чораҳои дахлдор андешем.

Дар амалия воситаҳои мухталифи идоранамоии хавфҳои қарзӣ мавҷуданд, аз қабилӣ суғуртанамой, ташкили фонд, манбаи ягонаи иттилоот, бюрои қарзӣ иттилоотӣ ва дигар таъминотҳои дигар, ки ташкилотҳои қарзӣ истифода менамоянд.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ исбот намудааст, ки ташкили Фонд дар тамоми самтҳои фаъолияти иқтисодӣ, аз ҷумла бахши бонкӣ, баҳри пешгирии ҳолатҳои ногувор, аз қабилӣ ҳолатҳои бухронӣ, форсмажор, норасоии воситаҳои молиявӣ, ки ин ҳама эҳтимолияти бавучудоии хавфҳои ногаҳониро зиёд менамоянд, хело муфид мебошанд. Дар чадвали 3 талаботҳои лозимаро оиди ташкили фонд аз рӯи таснифоти қарзҳо овардаем:

Ғайр аз ин, ташкилоти қарзӣ бояд Фонд ба андозаи 100% барои қисми таъминнашудаи қарзҳои ғайрифъолае, ки бақияи онҳо аз 25 000 сомонӣ зиёд мебошад, ташкил намояд. Барои ташкили Фонд ташкилоти қарзӣ аз ҳисоби даромади худ Фондро ташкил менамояд, яъне аз рӯи таснифоти қарзҳо Фондҳои алоҳидаро ташкил менамояд, ки мақсади асосии он идоранамоии тавозуни муҳосибии ташкилот мебошад.

Дар амалия бонкӣ оиди назорат ва идоранамоии хавфҳои бонкҳо рейтингҳои минтақавию байналмилалӣ ва ташкилотҳои махсус амал менамоянд, ки мақсади асосии онҳо ин таъмини фаъолияти муътадилӣ бонкҳо дар шароити ноустувории молиявӣ ба ҳисоб меравад. Падидаҳои бухрон дар низоми бонки ҷаҳонӣ вазифаи назоратро дар бонкҳои марказӣ инкишоф дода, ба таҳияи стандартҳои байналмилалӣ фаъолияти бонкҳо ва дурнамои татбиқи онҳо дар мамлақати мо тақони нав бахшиданд. Вобаста ба

ин ҷихати андозагирӣ хавфҳои қарзӣ Кумитаи байналмилалӣ оид ба назорати банкӣ КБНБ ҳуҷҷати навро бо номи Базел 2 пешниҳод намуд, ки мақсади асосии он, ин баланд бардоштани сифати идорасозии хавфҳо дар фаъолияти банкдорӣ ва мустаҳкам намудани низоми молиявӣ мебошад.

Ҷадвали 3. Талабот оиди ташкили Фонд аз рӯи таснифи қарзҳо
Table 3. Requirements for the creation of a credit classification fund

№ т/р	Гурӯҳи таснифоти қарзҳо	Эътирофи даромад бо усули ҳисобу замкунӣ	Шумораи рӯзҳои батаъҳирафта аз рӯи пардохти маблағи қарзи асосӣ ё фоизҳои он	Талаботи ҳадди ақал барои ташкили Фонд %	
				Бо пули миллӣ	Бо асъори хориҷӣ
1	Қолабӣ	Иҷозат дода шудааст	то 8 рӯз	2%	3%
2	Зери назорат	Иҷозат дода шудааст	аз 8 то 30 рӯз	5%	10%
3	Ғайриқолабӣ	Иҷозат дода нашудааст	аз 30 то 90 рӯз	30%	40%
4	Шубҳанок	Иҷозат дода нашудааст	аз 90 то 180 рӯз	75%	85%
5	Беэътимод	Иҷозат дода нашудааст	аз 180 рӯз ва зиёд	100%	100%

Сарчашма: Дастурамали №215-и Банки миллии Тоҷикистон “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо”. Илова бо Қарори Раёсати Банки миллии Тоҷикистон №171 аз “26” декабри с.2019 “тасдиқ шудааст”

Навоариҳои асосии Базел 2-ро қайд кардан ба маврид аст:

- Ташкили низоми нисбатан ба хавф ҳассоси ҳисобкунии вазнини сармояи танзимшаванда, аз рӯи баҳодиҳии миқдори хавф, ки ҳуди банкҳо анҷом медиҳанд;
- Эътирофи нисбатан васеи воситаҳои паст намудани хавфи қарзӣ;
- Талаботи нави сармоя барои хавфи амалиётӣ;
- Васеъ намудани нақши нозирон;
- Ифшои ҳамаҷонибаи маълумот ва методология аз ҷониби банкҳо.

Тибқи талаботи нав ба сармояи банкӣ, вазни хавф на аз рӯи намуди дороиҳо, балки аз ҷониби гурӯҳҳои қарзгирандагон ва истифодаи рейтингҳое, ки агентҳои рейтингии пешрафта таҳия кардаанд, тақсим карда мешавад.

Ҷузъҳои Базел 2:

1. *Меъёрҳои минималии сармоя*- ҳисобкунии талаботи умумии ҳадди ақали сармояро барои хавфҳои қарзӣ, бозорӣ ва амалиётӣ пешниҳод менамояд. Таносуби сармоя ва дороиҳо бо истифода аз таърифи сармояи танзимшаванда ва дороиҳои андозагирӣ кардашуда ҳисоб карда мешавад. Таносуби сармояи умумӣ ба дороиҳо набояд аз 8% камтар бошад. Сармояи сатҳи дуюм набояд аз 100% сармояи сатҳи аввал зиёд бошад.

2. *Раванди назорат*- дар ин ҷузъ принципҳои асосии раванди назорат, идоракунии хавфҳо ва шаффофияти ҳисоботдиҳӣ ба нозирони банкӣ, ки Кумита нисбат ба хавфҳои банкӣ таҳия кардааст, аз ҷумла пешниҳодҳо оид ба шарҳи хавфи фоизӣ дар сандуки банкӣ, хавфи қарзӣ (санҷиши фишороварӣ, муайян кардани дефолт, хавфи боқимонда ва хавфи таҷаммуи қарз, хавфи амалиётӣ, афзоиши робитаҳои фаромарзӣ ва ҳамкорӣ, инчунин, секюритизитсия) пешниҳод менамояд.

3. *Интизоми бозорӣ*- ҳадафи ҷузъи сеюм талаботҳои ҳадди ақалли сармояи (Ҷузъи 1) ва раванди назоратиро (Ҷузъи 2) пурра мекунад. Таҳияи маҷмуи талабот оид ба ифшои маълумот, ба иштирокдорони бозор имкон медиҳад, маълумоти асосиро оид ба соҳаи истифода, сармоя, мавҷудияти хавф, равандҳои баҳодиҳии хавф ва мутаносибан доир ба кифоятии сармояи муассиса баҳогуздорӣ намоянд. Кумита чунин мешуморад, ки чунин ифшогарӣ дар робита бо Созишнома аҳамияти хосса доранд, ки тибқи он тақия ба методологияи дохилибанкӣ ба банкҳо дар арзёбии эҳтиётоти сармоя озодии бештар фароҳам меорад.

Ҷузъи аввал бевосита ба усулҳои ҳисоб кардани хавфи қарзӣ бахшида шудааст ва ду равиши ҳисоб кардани хавфи қарзиро пешниҳод мекунад:

Равиши стандартӣ - дар асоси андозагирии ҳаҷми талаботҳои қарзӣ аз рӯи коэффитсиенти вобаста ба рейтингҳои кредитии беруна, ки ба як қарзгиранда дода мешавад, яъне рейтинге, ки ин ё он як агентии байналмилалии рейтингӣ муайян мекунад (Standard & Poor's, Moody's, Fitch Ratings ва ғайра). Дар муқоиса бо Базели 1, навоарӣ ин самти арзёбии хавф ба рейтингҳои беруна ҳамчун яке аз нишондиҳандаҳои объективии фаъолияти як бонки (қорхона) муайян мебошад. Ҳангоми муайян кардани вазни хавф дар равиши стандартӣ бонкҳо метавонанд, баҳодихӣ аз ҷониби ташкилотҳои арзёбии қарзии беруна, ки аз ҷониби нозирони миллӣ мувофиқи мақсадҳои сармоя эътироф шудаанд, истифода баранд [16].

Равиши ба рейтингҳои дохилии баҳо додашуда - Муносибати IRB. Дар робита ба чен кардани хавфи қарзӣ, равиши IRB як модели математикӣ мебошад, ки чор омилро ба назар мегирад:

- эҳтимолияти пешфарзии контрагент (PD);
- ҳиссаи талафот дар ҳолати иҷро накардани контрагент (LGD);
- арзиши мутлақи талабот дар вақти пардохт (EAD)
- муҳлати боқимондаи самараноки қарз ё гардиши қоғазҳои қиматноки қарзӣ (M).

Бо истифода аз ин нишондиҳандаҳо, талафоти ба истилоҳ пешбинишуда (EL) = PD x LGD x EAD ва ғайриҷашмдошт (EL) муайян карда мешаванд, ки арзиши онҳо ба ҳисобгирии сармояи кофӣ дохил карда мешавад [6,с.65-68].

Таъсири ҷорикунӣ ва мушкilotи татбиқи Созишнома:

Таъсири назаррас ба афзоиши якбораи сифати идоракунии хавфҳо дар аксар бонкҳо расонида, онҳоро нисбати ҷорӣ кардани баҳодихии хавфҳои қарзӣ, хавфи амалиётӣ (дар баробари қарз, пардохтпазирӣ ва бозор) водор намуд ва бонкҳо дар навбати худ нисбат ба он таваҷҷуҳи бештар зоҳир кардаанд.

Ба ташкилотҳои молиявии миёна ва хурд дар бозорҳои тараққиёфта (аз ҷумла, аксарияти бонкҳои Аврупо), ҳамчунин ба аксарияти бозорҳои тараққиёбанда ва кишварҳои рӯ ба тараққи таъсири бештар мерасонад.

Равишҳои такмилёфтаю «пешқадам» ҳосси бонкҳои калон мебошанд, ки талабот ба сармояи онҳоро кам мекунад;

Рақобати носолими бонкҳои хурду миёна;

Душворӣ дар баҳодихии аниқи ҳисоби кифоятии сармоя барои бонкҳои кишварҳои гуногун (аз ҷумла, бо рейтингҳои мустақили гуногун);

Нокифоятии маълумоти оморӣ – хусусан дар кишварҳои рӯ ба инкишоф ва кишварҳои дорои иқтисодиёти давраи гузариш;

Мушкilotи амалӣ намудани назорати фаромарзӣ дар фаъолияти байналмилалии бонкӣ;

Татбиқи Принципҳои асосии Базелӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон гуфт, ки байд аз бӯҳрони солҳои 2008 қисман амалӣ мегарданд ва то ба имрӯз дар дараҷаи лозима риоя мегарданд.

Ҳамин тавр бо баинобатгирии он меъёрҳо ва нишондиҳандаҳое, ки мо дар мақола матраҳ намудем, метавон арзёбии хавфҳои қарзиро ба роҳ монда чораҳои дахлдорро оиди пешгирии он роҳандозӣ намоем. Чуноне аз тадқиқоти гузаронидашуда бармеояд меъёрҳо, нишондиҳандаҳо ва усулҳои мухталифи баҳодихии хавфҳои қарзӣ мавҷуданд, ки мутахассиси қарзӣ ё ташкилоти қарзӣ метавонад дар асоси он баҳодихии хавфҳои қарзиро гузаронида, сатҳи онро муайян намояд ва роҳҳои эътидолории онро пайдо намояд. Бинобар ин, ҷиҳати дар амал тадбиқшавии мавзӯи мазкур онро метавонанд ташкилотҳои қарзӣ чун методологияи идоранамоии хавфҳои қарзӣ истифода намоянд.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Сайфулов К.Ф.

АДАБИЁТ

1. Боймуродов Дж.Дж. Особенности банковского финансового риска и пути его снижения в современных условиях (на примере Республики Таджикистан): дис. на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Дж.Дж. Боймуродов. – Душанбе, 2019. -134 с.
2. Дастурамали №176-и Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ». Илова бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон №143 аз “12” ноябри с.2019 “тасдиқ шудааст”.

3. Дастурмали №215-и Бонки миллии Тоҷикистон “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пушонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо”. Илова бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон №171 аз “26” декабри с.2019 “тасдиқ шудааст”.
4. Лаврушин О.И. Банковское дело / Н.И. Валенцева под ред. О.И. Лаврушина. - 12-е изд., стер. -М.: КНОРУС, 2016. - 800 с.
5. Малашихина Н.Н. Риск-менеджмент: Учебное пособие / Н.Н. Малашихина, О.С. Белокрылова. -Ростов н/Д: Феникс, 2004. -320 с.
6. Международная конвергенция измерения капитала и стандартов капитала: Уточненные рамочные подходы. Банк международных расчетов. Отдел прессы и связей с общественностью СН-4002 Базель. – Швейцария, 2004. -255 с.
7. Оев А.Д. Табиати иқтисодӣ ва паҳлуҳои назариявии моҳияти хавфҳо / А.Д. Оев // Паёми молия ва иқтисод. – 2020. -№2(22). ISSN 2663-0389
8. Приступ Н.П. Оценка банковского кредитного риска / Н.П. Приступ, А.С. Сенчуков // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. -№8.
9. Приступ Н.П. Теоретические аспекты управления банковскими кредитными рисками / Н.П. Приступ, А.С. Сенчуков // Современные научные исследования и инновации. - 2015. -№6.
10. Раджабов Р.К. Оптимальный кредитный портфель коммерческих банков в условиях высокого риска / Р.К. Раджабов, Б.Ф. Исупова. -Душанбе: Ирфон, 2015. -392 с.
11. Управление кредитными рисками: учебное пособие / В.В. Жариков, М.В. Жарикова [и др.]. -Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2009. -244 с.
12. Усман С.С. Кредитный риск и его влияние на качество кредитного портфеля / С.С. Усман // Экономика и бизнес. - 2017.
13. Хусейнова Д.К. Банковский сектор Республики Таджикистан в условиях финансового кризиса / Д.К. Хусейнова // Бизнес в законе. – 2012. -№2. -С.278.
14. [Манбаи электронӣ]. <http://www.grandars.ru/student/bankovskoe-delo/ocenka-kreditnogo-riska.html> (санаи мурочиат: 20. 10. 2020).
15. [Манбаи электронӣ]. <http://web.snauka.ru/issues/2015/06/56220> (санаи мурочиат: 30.10.2020).
16. The Application of Basel II to Trading Activities and the Treatment of Double Default Effects. - 2005.

ТАВСИФИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ АСОСИИ БАҲОДИҲИИ ХАВФҲОИ ҚАРЗИИ ДАР БОНКҲО ИСТИФОДАШАВАНДА ВА ДАР АДАБИЁТ ТАВСИЯШАВАНДА

Дар шароити мураккаб гардидани рақобатпазирии иқтисодиёт мавқеи хавф ва номуайяни низ васеъ гардида, аз субъектони иқтисодӣ тақозо менамояд, то дар қабули қарорҳои идорақунӣ таъсири омилҳои зикргардидаро ба инобат гиранд. Бахши бонкӣ низоми калидии иқтисодиёт буда, вазифаҳои таъмин намудани иқтисодиётро бо воситаҳои молиявӣ, гирдгардиши маблағҳо ва дар маҷмӯъ суботи молиявии кишварро таъмин менамояд. Дар рафти фаъолият бонкҳо бо намудҳои мухталифи хавфҳо дучор мешаванд, ки хавфи қарзӣ аз қабилӣ он аст ва омилҳои таъсиррасони он гуногун буда, метавонад аз қабилӣ сатҳи рушди ММД, даромаднокии аҳоли, таъсири қурби асъор, интиқоли маблағ аз хориҷа ва дигар вазии сиёсату иҷтимоии давлат бошад. Қарзидҳӣ ин, яке аз амалиётҳои фаъоли бонкӣ буда, дараҷаи баланди хавфи қарзӣ дар он дида мешавад ва маҳз чунин ҳолати ҷойдошта мубрам будани мавзуро бозгӯӣ аст. Дар мақолаи мазкур муаллиф таҳқиқоти илмиро оид ба нишондиҳандаҳои асосии баҳодиҳии хавфҳои қарзӣ гузаронида, меъёрҳо ва равишҳои умумии илмиро амалиро оид ба арзёбии хавфҳои қарзӣ гузаронидааст. Новобаста аз он ки меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои гуногуни арзёбии хавфҳои қарзӣ доираи васеро таҷассумгаранд. Муаллиф дар мақола хавфро дар шакли мукамал, мухтасар пешниҳод кардааст ва он талаботхое, ки дар сатҳи байналмилалӣ оид ба арзёбии хавфҳои қарзӣ мавҷуданд мавриди шарҳ қарор додааст.

Калидвожаҳо: бахши бонкӣ, хавфи қарзӣ, баҳодиҳии хавфи қарзӣ, меъёрҳои баҳодиҳии хавфи қарзӣ, даромаднокии сандуқи қарзӣ, коэффитсиентҳо, таснифи қарз, Базел 2.

КВАЛИФИКАЦИЯ ОСНОВНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ОЦЕНКИ КРЕДИТНОГО РИСКА, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В БАНКАХ И РЕКОМЕНДУЕМЫХ В ЛИТЕРАТУРЕ

В условиях повышения конкурентоспособности экономики увеличивается и положение риска и неопределенность, что требует от хозяйствующих субъектов учитывать влияние этих факторов при принятии управленческих решений. Банковский сектор является ключевой системой экономики, обеспечивающей выполнение функций финансовых инструментов, обращение денежных средств и финансовую устойчивость страны в целом. В ходе своей деятельности банки подвергаются различным типам рисков, таким как кредитный риск, на который могут влиять различные факторы, такие как рост ВВП, доход, влияние обменного курса, денежные переводы и другие политические и социальные условия в стране. Кредитование - одна из самых активных банковских операций, сопряженная с высоким уровнем кредитного риска, и такая ситуация красноречиво говорит об актуальности вопроса. В данной статье автор проводит исследование основных показателей оценки кредитного риска, а также общих научных и практических критериев и подходов к оценке кредитного риска. Хотя различные критерии и показатели для оценки кредитного риска охватывают широкий диапазон. Автор представляет риск комплексно, кратко и объясняет требования, существующие на международном уровне для оценки кредитного риска

Ключевые слова: банковский сектор, кредитный риск, оценка кредитного риска, критерии оценки кредитного риска, доходность ссудного портфеля, коэффициенты, классификация ссуд, Базель 2.

QUALIFICATION OF BASIC CREDIT RISK ASSESSMENT INDICATORS USED IN BANKS AND RECOMMENDED IN THE LITERATURE

In the context of increasing the competitiveness of the economy, the position of risk and uncertainty also increases, which requires economic entities to take into account the influence of these factors when making management decisions. The banking sector is a key system of the economy and provides the functions of providing the economy with financial instruments, circulation of funds and the financial stability of the country as a whole. In the course of their business, banks are exposed to various types of risks, such as credit risk, which can be influenced by various factors such as GDP growth, income, the impact of the exchange rate, remittances and other political and social conditions in the country. Lending is one of the most active banking operations associated with a high level of credit risk, and this situation speaks volumes about the relevance of the issue. In this article, the author conducts a study of the main indicators for assessing credit risk, as well as general scientific and practical criteria and approaches to assessing credit risk. Although the various criteria and indicators for assessing credit risk cover a wide range, the author presents it in a comprehensive, concise manner and explains the international requirements for assessing credit risk.

Keywords: banking sector, credit risk, credit risk assessment, criteria for assessing credit risk, profitability of the loan portfolio, ratios, classification of loans, Basel 2.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Оев Анис Давлатович* – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи аудит ва ревизия. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: oev.anis.d@mail.ru. Телефон: (+992) 934-51-11-12

Сведение об авторе: *Оев Анис Давлатович* – Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры аудита и ревизии. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: oev.anis.d@mail.ru. Телефон: (+992) 934-51-11-12

Information about the author: *Oev Anis Davlatovich* - Tajik State Financial and Economic University, Assistant of the Department of Audit and Revision. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. E-mail: oev.anis.d@mail.ru. Phone: (+992) 934-51-11-12

Ғаниев У.Ф.

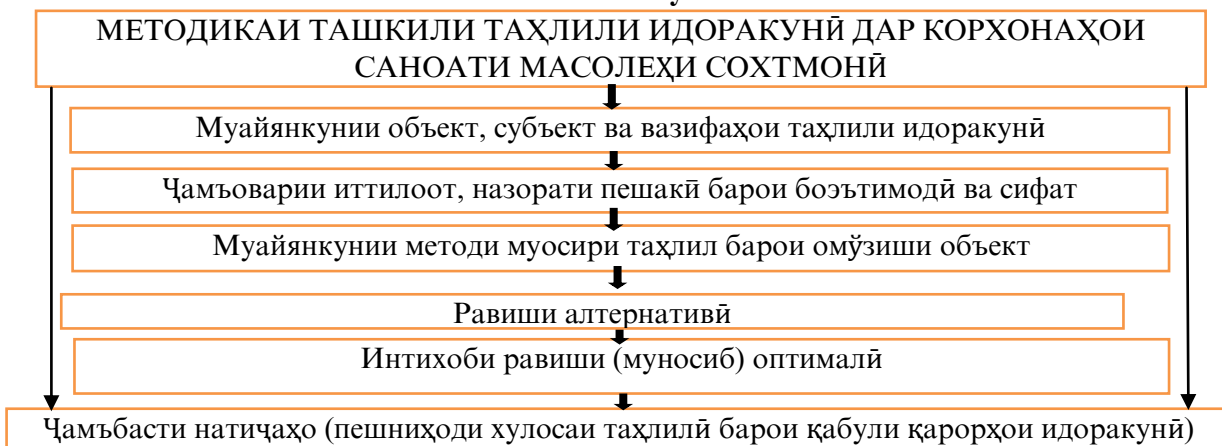
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Самаранокии ҳар як намуди таҳлили иқтисодӣ, аз ҷумла таҳлили идоракунӣ бештар аз ташкили дурусти он вобаста аст. Таҳлили идоракунӣ ҳамчун қисми таҳлили иқтисодӣ ва шоҳи асосии баҳисобгирии идоракунӣ дар идоракунии чараёни хароҷотҳои истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ нақши назаррас дорад. Таҳлил яке аз вазифаҳои низоми идоракунӣ мебошад ва тавассути иттилооти боэътимод барои қабули қарорҳои идоракунӣ заминаи воқеӣ фароҳам меорад.

Таҳлили идоракунӣ – ин таҳлили маҷмуи захираҳои дохилӣ ва берунии корхона буда, барои баҳодиҳии ҳолати фаъолияти субъектҳо, муайянкунии ҷанбаҳои фаъол ва камфаъоли корхона (омилҳои таъсиррасон) ва ҳалли проблемаҳои стратегӣ нигаронида шудааст. Аз ин ҷост, ки мақсади таҳлили идоракунӣ дар саноати масолеҳи сохтмонӣ таъмин намудани роҳбарият (ҷонибҳои манфиатдор) бо иттилооти зарурӣ барои қабули қарорҳои идоракунӣ, интихоби имконоти рушд ва муайян кардани афзалиятҳои стратегӣ мебошад. Ин масъаларо омӯхта Қ.Х. Хушвахтзода чунин қайд мекунад, ки: “ҳар гуна қарорҳои идоракунӣ бояд дар асоси натиҷаҳои таҳлил қабул карда шаванд” [15,с.10]. А.А. Назаров қайд менамояд, ки: “соҳибкори ҳозиразамон, агар дар назди худ натиҷаи чуқури таҳлили фаъолияти хоҷагидориро надошта бошад, қарори дурусти идоракуниро қабул карда наметавонад [11,с.12]. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки таҳлили идоракунӣ ҳамчун намуди таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ дар саноати масолеҳи сохтмонӣ метавонад барои қабули қарорҳои идоракунӣ иттилоот ба вучуд орад. Ҳангоми ташкили таҳлили идоракунӣ дар корхонаҳои истеҳсолкунандаи масолеҳи сохтмонӣ бояд принципҳо ва методҳои ташкили қарорҳои таҳлилий риоя карда шаванд. Вобаста аз иқтидори истеҳсолии корхона таҳлили идоракунӣ бо роҳҳои гуногун ва аз ҷониби шахсони алоҳида ташкил карда мешавад. Корхонаҳои азими саноатӣ дар назди директори молиявӣ (шӯба ё озмоишгоҳ) метавонанд гурӯҳи таҳлилгаронро ташкил намоянд. Дар корхонаҳои хурд бошад, таҳлили идоракуниро метавонад сармуҳосиб ё муҳосиб - таҳлилгар гузаронад. Ҳангоми гузаронидани таҳлили идоракунӣ, методикаи он бояд якҷанд марҳилаҳоро дар бар гирад.

Расми 1. Методикаи ташкили таҳлили идоракунӣ дар корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ

Figure 1. Methods of organizing management analysis in enterprises of the construction materials industry

Манбаъ: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

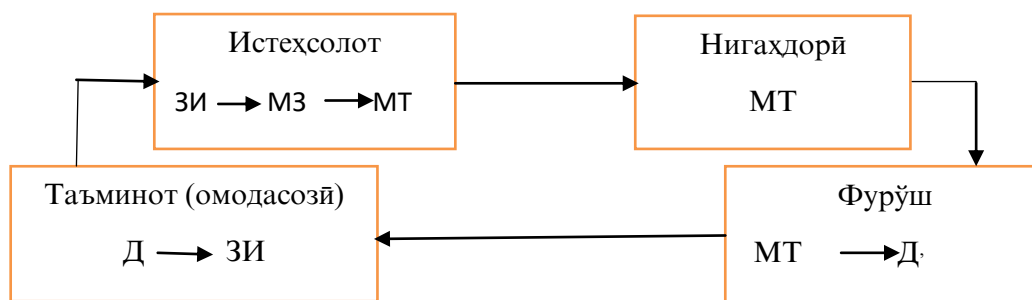
Дар робита бо фаъолияти корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ марҳилаҳои пешниҳодшударо дида мебароем. Гузаронидани ҳар як намуди таҳлил, аз ҷумла

идоракунӣ бояд мақсади муайян дошта бошад, зеро мақсади гузошташуда ба ҳар як марҳилаи таҳлили идоракунӣ таъсир мерасонад. Бе муайян кардани мақсад гузаронидани таҳлил ғайри имкон аст. Дар баробари ин, муайян кардани муҳлати таҳлили идоракунӣ (кӯтоҳмуддат, дарозмуддат) муҳим аст, зеро таркиби вазифаҳои аз намуди он вобастагӣ дорад. Масалан, барои гузаронидани таҳлили фаврӣ мақсадҳо барои ба даст овардани натиҷаҳои таҳлил дар муддати кӯтоҳ гузошта мешавад. Таҳлили дарозмуддат бошад баръакс.

Дар марҳилаи ибтидоии таҳлили идоракунӣ бояд объектҳои он (равандҳои истеҳсолот, омилҳои истеҳсолот, сегментҳои бизнес) мушаххас карда шаванд. Объектҳои таҳлили идоракунӣ фаъолияти корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ: таъминот, истеҳсолот, фурӯш мебошанд. Марҳилаҳои асосии таҳлили идоракунӣ дар робита бо марҳилаҳои раванди истеҳсолот муфассалтар шарҳ медиҳем. Ин гуфтаҷоро М.А. Вахрушина ва Л.Б. Самарина дар шакли расм муфассал шарҳ додаанд (расми 2)” [4,с.30].

Расми 2. Марҳилаҳои истеҳсоли маҳсулот дар саноат

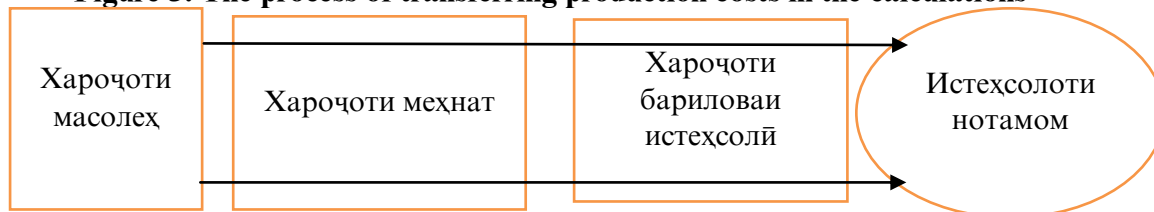
Figure 2. Product manufacturing phases in the industry

ки дар ин ҷо: ЗИ - захираҳои истеҳсолӣ; МЗ - меъёри захираҳои истеҳсолӣ; МТ - маҳсулоти тайёр; Д - (маблағ) - даромад аз фурӯш.

Ба ҳама маълум аст, ки таъминоти фаъолияти дилхоҳ корхона бо пул амалӣ мегардад (Д), захираҳои истеҳсолӣ (ЗИ) (ашёи хом ва мавод) ворид карда шуда бо таъсири дигар омилҳои истеҳсолӣ дар натиҷа маҳсулоти тайёр (МТ) ҳосил мегардад. Як қисми муайяни он дар анбор мемонад ва қисми дигари он ба фурӯш бароварда мешавад, ки даромад аз фурӯшро (Д) ба вуҷуд меорад. Қисми даромади бавуҷудномада барои хариди навбатии захираҳои истеҳсолӣ равона карда мешавад. Ҳамаи марҳилаҳои истеҳсолот бо ҳам алоқаманданд, ки ҳар яки он бе вуҷуд доштани марҳилаи пешина ғайриимкон аст ва аз ҳар кадоми онҳо барои таҳлили идоракунӣ маълумоти дахлдор гирифтани мумкин аст. Мисол, барои муайянкунӣ омилҳои таъсиррасон ба арзиши аслии истеҳсоли маҳсулот метавонем аз ҳисоби истеҳсолоти нотамои муълумотро ба даст орем (расми 3).

Расми 3. Раванди гузариши хароҷотҳои истеҳсолӣ дар ҳисобҳо
Figure 3. The process of transferring production costs in the calculations

Манбаъ: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

Расми 3 нишон медиҳад, ки ҳангоми пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ хароҷотҳои истеҳсолӣ ба таркиби арзиши аслии маҳсулот (ҳисоби 10730 – истеҳсолоти нотамои) ворид мегарданд ва барои таҳлили арзиши аслии истеҳсоли маҳсулот метавонем ин ҳисобро ҳамчун сарчашмаи ахбор истифода барем.

Аҳамияти муҳимми таҳлили фаъолияти истеҳсолӣ хоҷагидорӣ дар омодакунӣ ахбор барои банақшагирӣ, баҳодиҳии сифат ва асоснокии нишондиҳандаҳои нақшавии корхона ифода меёбад. Вай воситаи натамҳо асосноккунӣ нақшаҳо, балки абзори иҷроӣ назорати

онҳо мебошад [2,с.10]. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ таҳлили идоракунӣ чун анъана як ҷузъи ҷудонашавандаи баҳисобгирии идоракунӣ ҳисобида мешавад, ки барои дастгирии иттилоотии маъмурияти корхона нигаронида шудааст.

Корхонаҳои саноатӣ дар марҳилаи таъминот захираҳои истеҳсолиро фароҳам меоранд, то ин ки ҷои захираҳои истеҳсолии сарфшударо пурра намоянд. Дар ин марҳила идоракунии самаранокии истифодаи захираҳои истеҳсолӣ аҳамияти махсус дорад, зеро он арзиши хароҷоти истеҳсолотро дар маҷмуъ муайян мекунад. Масалан, барои истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ - сементблок ашёи хоми асосӣ семент, кум ва шағал мебошад. Аз ин рӯ, самаранок идоракардани равандҳои харид ва нигоҳдории он аҳамияти калон дорад.

Ҳамин тариқ, дар корхонаҳои истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар марҳилаи таъминот ҳолатҳои ба амал меоянд, ки онҳоро мутахассисони баҳисобгирии идоракунӣ ва менечерон якҷоя ҳал мекунанд. Мақсади асосии таҳлили идоракунӣ дар марҳилаи таъминот муайян кардани талаботи корхона ба захираҳо ва кам кардани хароҷоти моддӣ мебошад.

Барои ноил шудан ба ин ҳадаф дар раванди таҳлили идоракунӣ, ба ақидаи мо, вазифаҳои зеринро ҳал кардан лозим аст:

- ҷустуҷӯ ва интиҳоби таъминкунандагон;
- таҳлили сифати ашёи хоми таъминкунанда;
- муайян кардани партияи (гурӯҳи) муносиби харид;
- таҳлил ва баҳодиҳии хароҷоти омодакунӣ - таҳвилдиҳӣ (хароҷоти нақлиёти боркунӣ);

- муайян кардани миқдори оптималии захираҳои анбор ва ғайра.

Дар марҳилаи истеҳсолӣ, ҳадафи асосии таҳлили идоракунӣ омода кардани қарорҳо мебошад, ки ба паст кардани хароҷоти истеҳсолӣ ва таъмини кори муназзами корхона нигаронида шудаанд. Вобаста ба ин як қатор масъалаҳоро ҳал кардан лозим аст:

- муайян кардани талабот ба захираҳои зарурии истеҳсолӣ;
- таҳлил ва баҳодиҳии ҳаҷми истеҳсолоти нотаом;
- таҳлили меъёрҳои хароҷоти истеҳсолӣ ва майлкунии онҳо аз нақша, муайян кардани сабабҳои тағйирёбӣ;
- таҳлили сифати маҳсулоти тайёр;
- таъмини беҳатарии маҳсулоти тайёр то фурӯштани онҳо ба муштарӣ ва ғайра.

Мақсади таҳлили идоракунӣ дар марҳилаи фурӯш омода кардани маълумотест, ки ба афзоиши ҳаҷми фурӯши маҳсулоти тайёр ба харидорони боэътимод, инчунин кам кардани хароҷоти фурӯш равона шудааст.

Барои ноил гаштан ба ин ҳадафи натиҷавӣ ҳангоми таҳлил ҳалли як қатор вазифаҳои мувофиқи мақсад аст:

- таҳлили боқимондаҳои маҳсулоти тайёр бо муайян кардани сабабҳои имконнопазирии ба муштарӣ фурӯштани он;
- банақшагири ва ҳисоб кардани нуктаи безарарӣ;
- таҳлили талабот ба маҳсулоти истеҳсолшуда дар бозор;
- таҳлили имконияти ба харидорон додани мол ба тариқи кредит;
- таҳлили фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо);
- таҳлили даромаднокии маҳсулот ва намудҳои алоҳидаи он.

Сарчашмаи иттилоотӣ барои таҳлили идоракунии фаъолияти корхонаҳои истеҳсолкунандаи масолеҳи сохтмонӣ инҳоянд:

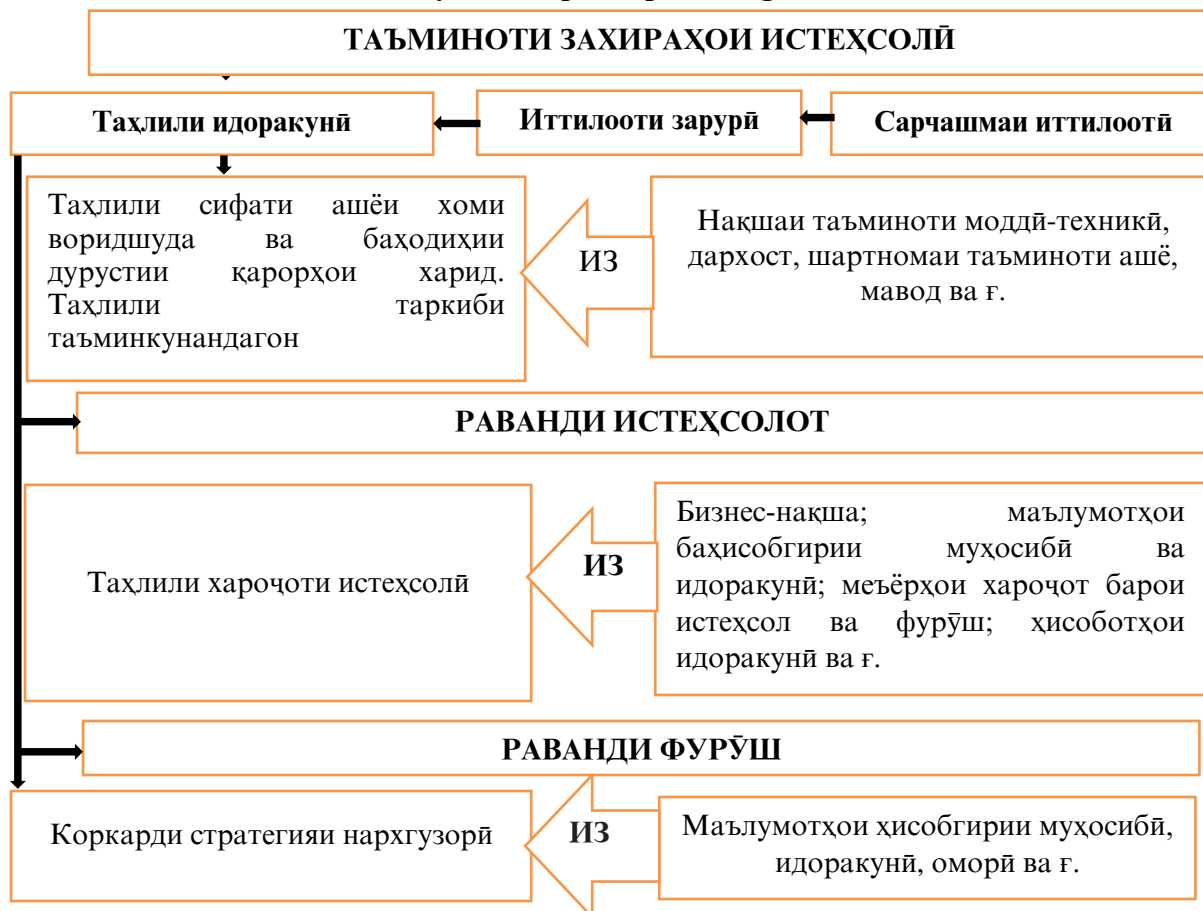
- муайян кардани доираи истифодабаранাগони иттилоот (эҳтиёҷоти иттилоотӣ);
- ҷустуҷӯ ва интиҳоби манбаъҳои зарурии иттилоотӣ.

Маҷмуи манбаъҳои иттилоотӣ аз вазифаҳои вобаста аст, ки дар доираи таҳлили идоракунӣ дар ҳар як марҳилаи раванди истеҳсолот ҳал карда мешаванд. Дар амалия манбаъҳои иттилоотии таҳлили идоракунӣ метавонанд хеле васеътар бошанд. Ҳамаи манбаъҳои иттилоотии истифодашаванда аз эҳтиёҷоти идоракунандагон вобастаанд. Лекин барои гузаронидани таҳлили идоракунии самарабахш ҳаҷми иттилооти боэътимод зарур аст. Зеро, иттилоот дар ҳар як марҳилаи раванди технологияи истеҳсолот мукамал ва

салоҳиятноқ интиҳоб карда мешавад, ки муваффақияти таҳлили идоракунӣ дар маҷмӯъ аз ҳаҷми зурурии иттилоот вобаста аст.

Иттилот ҳангоми гузаронидани таҳлили идоракунӣ нақши муҳимро мебозад, чунки ҳаҷми нокифояи он расидан ба мақсадро таъмин намекунад. Н.Н. Селезнева, А.Ф. Ионова чунин қайд мекунад, ки “Таҳлили идоракунӣ (дохилӣ) аз таҳлили иқтисодӣ бо нақши он дар идоракунӣ фарқ мекунад. “Таҳлили идоракунӣ, ҷузъи ҷудонашавандаи баҳисобгирии идоракунӣ мебошад, ки ба роҳбарияти корхона маълумоти таҳлилии медиҳад” [13,с.55]. Аз ин гуфтаҳо хулоса кардан мумкин аст, ки таҳлили идоракунӣ дар баробари пешниҳодкунии иттилоот инчунин истифодабарандаи иттилоот мебошад.

Расми 4. Таъминоти иттилотӣ ва сарчашмаҳои ахбории таҳлили идоракунӣ дар равандҳои фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаҳои истеҳсолкунандаи масолеҳи сохтмонӣ
Figure 4. Information support and information sources of management analysis in the process of economic activity of enterprises producing construction materials

Манбаъ: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

Дар ҷадвали 1 мо намунаи иттилоотӣ зарурӣ (ИЗ) ва сарчашмаи ба даст овардани онҳоро ҳангоми ташкил ва гузаронидани таҳлили идоракунӣ дар саноати масолеҳи сохтмонӣ пешниҳод намудаем.

Ин ҷо мо пайдарҳамии бандҳои раванди таъминот, истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти соҳаи сохтмонро ба таври комплексӣ пешниҳод менамоем.

Методи гузаронидани таҳлили идоракунӣ дар корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ аз рӯи марҳилаҳои раванди истеҳсолот ягона нест. Дар ҳар як вазъияти мушаххас таҳлилгар бояд малакаи касбии худро истифода намуда, вазифаи гузошташударо амалӣ карда, маълумоти зуруриро барои истифодабарандагон ҷамъоварӣ намояд.

Ҳангоми гузаронидани таҳлили идоракунӣ дар саноати масолеҳи сохтмонӣ истифодаи воситаҳои техникӣ ба монанди Microsoft Office Excel, 1С муҳосибот мувофиқи мақсад аст, чунки дар шароити гузариш ба иқтисоди рақамӣ ба кам кардани сарфаи вақт диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Чадвали 1. Методикаи ташкили таҳлили идоракунӣ дар равандҳои фаъолияти хочагидорӣ корхонаҳои истеҳсолкунандаи масолеҳи сохтмонӣ

Table 1. Methods of organizing management analysis in the processes of economic activity of enterprises producing construction materials

Марҳила	Таъминот	Истеҳсолот	Фурӯш
Муайянкунии мақсад, объект ва субъекти таҳлил	Муайян кардани талаботи корхона ба захираҳо ва кам кардани хароҷоти моддӣ ва ғ.	Кам кардани хароҷоти истеҳсолӣ, таъмини кори бефосила ва ғ.	Афзоиши фурӯши маҳсулоти тайёр ба мизочони боэътимод, кам кардани хароҷоти тичоратӣ ва ғ.
Чамбоварии иттилоот, назорати пешакӣ барои боэътимодӣ ва сифат	Чамбоварии маълумот дар бораи таркиб ва ҳаҷми захираҳои моддӣ, муайянкунии манбаъҳои боэътимоди хариди захираҳо ва ғ.	Чамбоварии маълумот дар бораи таркиб ва ҳаҷми хароҷоти доимӣ ва тағйирёбанда, дараҷаи истифодабарии таҷҳизоти истеҳсолӣ ва ғ.	Чамбоварии маълумот оид ба арзиши аслии маҳсулот, ҳаҷми хароҷоти тағйирёбанда, даромад аз фурӯш, фоидаи умумӣ ва ғ.
Муайянкунии методи муосири таҳлил барои омӯзиши объект	Истифодаи усулҳои мантиқӣ, оморӣ, таҳлилии омилӣ, математикӣ ва ғ.	Истифодаи усулҳои математикӣ (формулакунонӣ), усулҳои таҳлилии омилӣ ва ғ.	Истифодаи усулҳои таҳлилии маржиналӣ, таҳлилии омилӣ, таҳлилии коэффитсентӣ ва ғ.
Интихоби варианти оптималӣ (дастури ташкили корҳои таҳлилӣ)	Муқоиса дар асоси амсиласозии оптималӣ	Интихоби оптималӣ аз варианти имконпазир	Чустучу ва дарёфти роҳҳои зиёд кардани фоида ва сатҳи даромаднокӣ
Чамббасти натиҷаҳо, тафсири онҳо ва пешниҳоди хулосаи таҳлилӣ	Тартиб додани хулосаҳо, чадвалҳо, ҳисоботҳо бо нишон додани варианти беҳтарини қабули қарорҳои самарабахши идоракунӣ		

Пешниҳоди мо ҳамин аст, ки агар таҳлили идоракунӣ дар корхонаҳои истеҳсолкунандаи масолеҳи сохтмонӣ ташкил карда шавад, пас:

- хароҷотҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ таҳти назорат гирифта шуда, тағйирёбии вазни қиёсии ҳар як моддаи хароҷот дар таркиби арзиши аслии маҳсулот муайян ва сабабҳои ин тағйирёбиҳо ошкор карда мешаванд;
- омилҳои дохилӣ ва берунӣ ба фаъолият таъсиррасон ошкор карда шуда, ба рушди омилҳои мусбат мусоидат намуда, манфиаш баргараф карда мешавад;
- дар асоси хулосаи таҳлили идоракунӣ, менечерон қарорҳои дахлдори идоракунӣ қабул менамоянд;
- назорат аз болои иҷрои қарорҳои идоракунии қаблан қабулгардида чорӣ карда мешавад;
- алоқаи баръакс ҳангоми истифодабарии маълумотҳои таҳлили идоракунӣ (менечерони сатҳҳои гуногун) риоя карда мешавад.

Ҳамин тариқ, ташкили таҳлили идоракунӣ дар саноати масолеҳи сохтмонӣ метавонад ба қабули қарорҳои идоракунӣ таъсири мусбат расонад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Бобиев И.А.

АДАБИЁТ

1. Ахмедов Ф.М. Особенности размещения производства строительных материалов в Республике Таджикистан / Ахмедов Ф.М. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2019. -№10. –часть II. -С.238-244.
2. Барфиев Қ.Х. Таҳлили иқтисодӣ. Китоби дарсӣ / Қ.Х. Барфиев. -Душанбе: Ирфон, 2019. -400 с.
3. Баҳисобгирӣ идоракунӣ: китоби дарсӣ / С.Ф. Низомов, А.А. Мирзоалиев, С.Х. Рахимов. -Душанбе: Ирфон, 2017. -324 с.
4. Бороненкова С.А. Управленческий анализ / С.А. Бороненкова. М.: Финансы и статистика, 2004. -312 с.

5. Вахрушина М.А. Управленческий анализ деятельности промышленного предприятия: организация и методика проведения: Экономическим анализ: теория и практика / М.А. Вахрушина, Л.Б. Самарина. – 2010. –144 с.
6. Джураев У.А. Модернизация административных методов государственного регулирования рынка строительных услуг в условиях внедрения информационно-коммуникационных технологий / У.А. Джураев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2021. -№3. – часть II. -С.146-152.
7. Ивановна Т.Л. Управленческий анализ как самостоятельный элемент управленческого учета / Т.Л. Ивановна, Г.И. Ильинична // Научный вестник ЮИМ. Экономическая политика и хозяйственная практика. – 2013. -№4. – С.43.
8. Каримов Б.Х. Таҳлили иқтисодӣ. Дастури таълимӣ барои мактабҳои олии / Б.Х. Каримов. -Душанбе: Ирфон, 2005. -240 с.
9. Карпова Т.П. Управленческий учет: Учебник для вузов / Т.П. Карпова. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. -351 с.
10. Комилов С.Дж. К вопросу о механизме взаимодействия участников строительного кластера региона / С.Дж. Комилов, У.Х. Абдуллоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2017. -№2/1. -С.174-178.
11. Назаров А.А. Таҳлили иқтисодии фаъолияти корхонаҳои хурд. Дастури таълимӣ / А.А Назаров. Бо муҳарири Арбоби шистаи илм, д.и.и., профессор А.А Назаров. – Хучанд: Сомон, 2003. -250 с.
12. Никифорова Н.А. Управленческий анализ: учебник для бакалавриата и магистратуры / Н.А. Никифорова, В.Н. Тафинцева. -3-е изд., испр. и доп. -М.: Издательство Юрайт, 2018. -413 с.
13. Палий, В.Ф. Управленческий учет издержек и доходов (с элементами финансового учета) / В.Ф. Палий. -М.: ИНФРА-М., 2006. -279 с.
14. Селезнева Н.Н. Финансовый анализ: Учеб. пособие / Н.Н. Селезнева, А.Ф. Ионава. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
15. Хушвахтзода Қ.Х. Таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ: китоби дарсӣ / Хушвахтзода Қ.Х. -нашри 2-юм., коркард ва иловаҳо. -Душанбе: Ирфон, 2020. -458 с.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ТАШКИЛИ ТАҲЛИЛИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТИ МАСОЛЕҲИ СОХТМОНӢ

Дар мақолаи мазкур баъзе масъалаҳои ташкили таҳлили идоракунӣ дар саноати масолеҳи сохтмонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Рушди корхонаҳои соҳаи саноат ин бевосита аз тарзи дуруст идоракунии онҳо вобастагӣ дорад. Таҳлили иқтисодӣ ва қисми таркибии он таҳлили идоракунӣ, ки шоҳаи асосии баҳисобирии идоракунӣ мебошад, яке аз функсияҳои низоми идоракунии корхонаҳо буда, ба идоракунии равандҳои истеҳсолии корхонаҳои саноатӣ таъсири назаррас мегузоранд. Дар қисми аввали мақола оид ба мафҳуми моҳияти таҳлили идоракунӣ, зарурати ташкили он дар корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ, инчунин методикаи ташкили таҳлили идоракунӣ дар корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ маълумоти лозимӣ оварда шудааст. Дар қисми дигари мақола бошад, функсияҳои таҳлили идоракунӣ дар равандҳои фаъолияти хоҷагидорӣ (таъминот, истеҳсолот ва фурӯш) ва инъикос намудани хароҷоти истеҳсоли дар ҳисобҳо мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар қисми охири мақола бошад, маълумотҳои мушаххас оид ба таъминоти иттилоотӣ, сарчашмаҳои ахборӣ ва методикаи ташкили таҳлили идоракунӣ дар ҷараёни фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаҳои истеҳсолкунандаи масолеҳи сохтмонӣ пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: таҳлили идоракунӣ, хароҷот, методика, саноат, масолеҳи сохтмонӣ, сарчашмаҳои иттилоотӣ.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО АНАЛИЗА НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ, ПРОИЗВОДЯЩИХ СТРОИТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ

В статье рассматриваются некоторые вопросы организации управленческого анализа на предприятиях по производству строительных материалов. Развитие промышленных предприятий зависит от правильного управления ими. Экономический анализ и его составная часть - управленческий анализ, являясь основным элементом управленческого учета, служит одной из функций системы управления предприятием и оказывает существенное влияние на управление производственными процессами на промышленных предприятиях. В первой части статьи представлена необходимая информация о понятии и сущности управленческого анализа, необходимости его организации в отрасли по производству строительных материалов, а также о методах организации управленческого анализа в ней. В следующей части статьи исследуются функции управленческого анализа в процессах хозяйственной деятельности (снабжение, производство, сбыт) и процесс переноса производственных затрат на счета бухгалтерского учета. В последней части статьи представлены конкретные данные об информационном обеспечении, источниках информации и методике организации управленческого анализа в экономических процессах предприятий, производящих строительные материалы.

Ключевые слова: управленческий анализ, затраты, методика, промышленность, строительные материалы, источники информации.

SOME ISSUES OF ORGANIZATION OF MANAGEMENT ANALYSIS IN ENTERPRISES OF THE CONSTRUCTION INDUSTRY

This article discusses the organization of management analysis in the construction materials industry. In fact, the development of industrial enterprises depends on their proper management. Economic analysis and its component management analysis, which is the main branch of management accounting, is one of the functions of the enterprise management system and has a significant impact on the management of production processes in industrial enterprises. The

first part of the article provides the necessary information on the concept and essence of management analysis, the need for its organization in the construction materials industry, as well as methods of organizing management analysis in the construction materials industry. In the next part of the article, the functions of management analysis in the processes of economic activity (supply, production and sales) and the process of transfer of production costs in the accounts are studied. The last part of the article provides specific information on information support, information sources and methods of organizing management analysis in the economic processes of enterprises producing construction materials.

Keywords: management analysis, costs, methodology, industry, building materials, information sources.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ганиев Убайдулло Файзалиевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудит. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 204-10-10-21. E-mail: gutnu@mail.ru

Сведения об авторе: *Ганиев Убайдулло Файзалиевич* - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры экономического анализа и аудита. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект, Рудаки, 17. Телефон: +992 204-10-10-21. E-mail: gutnu@mail.ru

Information about the author: *Ghaniev Ubaidullo Fayzalievich* - Tajik National University, assistant of the department of economic analysis and audit. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe Avenue, Rudaki, 17. Phone: +992 204-10-10-21. E-mail: gutnu@mail.ru

**ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ СОҲИБКОРИИ ХУРД ДАР ТОЧИКИСТОНИ МУОСИР:
ИСТИФОДАИ ТАҶРИБАИ ХОРИҶӢ***Ахмедов Ф.В.***Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи акад. М.С. Осимӣ**

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ҳавасмандгардонии давлатии рушди соҳибкории хурд ҳамчун манфиати ҷомеа ва давлат ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, вазифаи давлат фароҳам овардани шароити иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ барои фаъолияти ҳамешагии он, қобилияти рушд кардан ва худкифӣ дар шароити иқтисодиёти бозор мебошад. Соҳибкории хурд аз нуқтаи назари ташкили ҷойҳои корӣ ва афзоиши сармоягузорӣ бахши муҳим ба ҳисоб меравад.

Мушкилоти асосии беҳтар намудани муҳити соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мутобиқшавӣ дар давраи гузариш вобаста мебошад. Асоси ҳуқуқии соҳибкории хурд дар Тоҷикистон бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз соли 1991 асос ёфтааст, ки самтҳо ва намудҳои асосии дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурдро муайян кардааст. Барномаи давлатии рушд ва дастгирии соҳибкории хурд ва ҷораҳои асосии татбиқи он бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1999 тасдиқ карда шуданд. Инчунин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” аз тарафи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2014 тасдиқ карда шудааст, ки қонуни мазкур муносибатҳои ҷамъиятиро вобаста ба Ҳимоя, дастгирии давлатӣ ва рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим намуда, кафолатҳои давлатии фаъолияти субъектҳои соҳибкориро таъмин мекунад. Ба қонуни мазкур дар таърихи 18.03.2015 №1194; санаи 30.05.2017 №1436 ва 02.01.2020 №1684 тағйироту иловаҳо ворид карда шудааст [8].

Соҳибкории хурд яке аз фишангҳои асосии рушди иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ ба ҳисоб мерафт ва то ҳол муҳимияти фаъолияти он барои рушди иқтисодиёти кишвар назаррас арзёбӣ мегардад. Гарчанде дастгирии соҳибкории хурд аз оғози ислоҳоти иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи афзалиятнок эълон шуда, қонун дар бораи танзим ва дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ дар давраҳои мухталифи истиқлолияти кишвар такмил ёфта бошад ҳам, шароити мусоид барои таъсиси соҳибкории хурд ва фаъолияти устувори он ҳанӯз аз баъзе кишварҳои ИДМ нисбатан сусттар мебошад [6].

Соҳибкории хурд бо як қатор мушкилиҳо, ба монанди норасоии мутахассисони баландихтисоси ватанӣ, муаммоҳои рӯ ба рӯ шудан бо ҳолатҳои коррупсионӣ, камбудии дар инфрасохтори маҳаллӣ ва мушкилӣ дар сабти субъекти навтаъсис дучор мешаванд. Ин мушкилот ташаккул ва рушди соҳибкории хурдро ҳамчун як бахши мукаммали иқтисодиёти миллӣ сусттар мекунад.

Давлат барои ҳаёт ва самаранокии иқтисодиёти миллӣ мустақиман масъул аст. Бе Ҳимоя ва дастгирии мустақими давлатӣ, бе коҳиш додани фишори нозироти андоз, додани қарзҳои имтиёзнок бо ғоизҳои дастрас, омодакунии кадрҳо ба талаботи муосир ҷавобгӯ, бидуни ташкили инфрасохтори иттилоотӣ ва паҳн кардани таҷрибаи пешқадами хориҷӣ рушди устувори соҳибкории хурд нисбатан мушкил аст.

Омӯзиши амиқ ва таҳлили таҷрибаи кишварҳои хориҷии дорони иқтисоди бозорӣ дар таҳия ва татбиқи барномаҳои рушд ва шаклҳои дастгирии давлатии соҳибкории хурд дар Тоҷикистон нақши муҳим дорад. Имрӯзҳо дар ҳама сатҳҳои мақомоти давлатӣ, ки ба соҳибкории хурд кумак мерасонанд, фаҳмиши дастгирии давлатии соҳибкории хурд дар хориҷа, ҷораҳо оид ба афзоиши ҳиссаи соҳибкории хурд дар ММД ва саҳми онҳо дар ҳалли мушкилоти мавҷудаи иҷтимоию иқтисодӣ хеле васеъ гардид.

Дар кишварҳои хориҷа, ки иқтисодиёти бозорӣ доранд, дастгирии соҳибкории хурд аз ҷониби давлат дар як қатор самтҳо амалӣ карда мешавад [3-7; 10]. Дар кишварҳои сармоядорӣ соҳибкории хурд як раванди эволюсиониро аз сар гузаронид. Ин ҳолат аз поён ба амал омада, танҳо нисбатан ба наздикӣ, давлат, ки аҳамият ва зарурати соҳибкории хурдро барои рушди иқтисодиёт дарк кард, бо ёрии системаи давлатии ҳавасмандкунӣ ва дастгирӣ роҳҳои таъсиррасониро пайдо кард. Ҳамзамон, соҳибкории

хурд дар ҳамкориҳои доимӣ бо мақомот дар ҳама сатҳҳо - миллӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ кор мекунад [11,с.280].

Таҷрибаи дастгирии давлатии соҳибкории хурд дар Чопон, ки соҳибкорӣ унсури муҳими иқтисодиёт мебошад, барои омӯзиш қобили тавачҷуҳ аст. Тамоми инфрасохтори дастгирӣ ва рушди соҳибкории хурди Чопон аз ҷониби Агентии ҳукумати соҳибкории хурд (SMEA) идора карда мешавад, ки стратегияи ҷаҳонии соҳибкории хурди ҳукумати Чопонро амалӣ мекунад. Ин сохтор бо як қатор ташкилотҳои хусусӣ ва ҷамъиятӣ, марказҳои таҳқиқотӣ фаъолона ҳамкорӣ мекунад, ки дар байни онҳо ташкилот оид ба инноватсия ва рушди соҳибкории хурд дар Чопон (SMRJ) нақши калидӣ дорад. SMRJ ҷор парки технологӣ, бизнес-инкубатор, нӯҳ донишкадаи такмили технология ва идоракунии соҳибкории хурдро дар бар мегирад.

Мақомоти Чопон ба фароҳам овардани шароити мусоид барои рушд ва инкишофи соҳибкории хурд диққати махсус медиҳанд. Чопон аз системаи J-Net21, ки рушд ва саломатии соҳибкории хурдро мунтазам назорат мекунад, васеъ истифода мебарад. Дар асоси маълумоти система тадқиқотҳо гузаронида мешаванд, самаранокии тамоми маҷмуи тадбирҳои таъсир ва танзими давлат таҳлил ва баҳо дода мешавад [2].

Дар ҳукумати Чопон дастгирии соҳибкории хурд тавассути маъмурияти соҳибкории хурд, ки як бахши Вазорати соҳибкории хоричӣ ва саноати Чопон мебошад, дастгирӣ карда мешавад. Мақомоти марказӣ ва маҳаллӣ ба таъсиси корхонаҳои нав ва рушди соҳибкории хурд тавассути пешниҳоди қарзҳо, кафолати қарзҳо, мусоидат дар таълим ва бозомӯзии кадрҳо ва таъмини дастрасии беамониат ба иттилоот барои пешбурди тичорат ҳамаҷониба мусоидат мекунад.

Корпоратсияи давлатии рушди соҳибкории хурд дар Чопон низ дар расонидани кумаки моддӣ ба соҳибкории хурду миёнаи кишвар нақши муҳим дорад. Ин сохтори давлатӣ ба соҳибкории хурд қарзи дарозмуддат (ба муҳлати як сол ва зиёда аз он) бо мақсади афзоиши сармояи асосӣ ва сармояи асосии корхонаҳо бо шартҳои имтиёзнок пешниҳод мекунад. Қарзҳо барои лоиҳаҳои азхудкунии маҳсулоти нав ва технологияҳои истеҳсолӣ, ки аз ҷониби мақомоти маҳаллӣ маблағгузорӣ карда мешаванд, бо фоизи камтарин дода мешаванд. Қарзи имтиёзнок инчунин ҳангоми таҳияи технологияҳои нави истеҳсолӣ ва таҷҳизоти таҷрибавӣ имконпазир аст.

Ғайр аз он, дар Чопон ба таъсиси соҳибкории хурд барои рушди иқтисодиёти баъзе минтақаҳо ва рушди ҳамкориҳои саноатӣ ва технологӣ байни корхонаҳо диққати доимӣ дода мешавад.

Фаъолияти Корпоратсияи Миллии Молиявии Чопон барои қарздиҳӣ ба соҳибкории хурд ва микробизнес равона шудааст. Бо истифода аз шабакаи васеи палатаҳои савдо ва саноат дар саросари кишвар, корпоратсия ҳамасола ба маблағи тақрибан 500 миллиард иена қарз медиҳад.

Бонки Soko-Chukin муассисаи махсуси молиявие мебошад, ки аз ҷониби ҳукумати Чопон барои расонидани кумаки молиявӣ ба кооперативҳои соҳибкории хурд ва инчунин кумак ба корхонаҳои аз ҷониби чунин кооперативҳо ташкилшуда таъсис дода шудааст. Давлат инчунин суғуртаи қарзҳои ба соҳибкории хурд тавассути системаи иловагии қарзи давлатӣ додашударо кафолат медиҳад.

Маблағгузори соҳибкории хурд инчунин як ҷузъи муҳими кумаки молиявӣ ба корхонаҳои мебошад, ки бо сабаби омилҳои номусоиди экологӣ ба мушкилиҳои молиявӣ дучор мешаванд. Ғайр аз он, рушди ҳамкориҳои дучонибаи мақомоти давлатӣ ва сохторҳои соҳибкорӣ ба назар мерасад. То имрӯз, Чопон системаи универсалии дастгирии соҳибкории хурдро дар ҳама сатҳҳо ва дар ҳама самтҳо таҳия, татбиқ ва бомуваффақият истифода мебарад.

Таҷрибаи Чин дар дастгирии соҳибкории хурд низ ҷолиб аст. Фаъолона дастгирӣ кардан ва пешбурди соҳибкории хурд яке аз авлавиятҳои Ҳукумати Чин мебошад. Дар системаи идоракунии ҳамаи соҳибкориҳои хурду миёнаи Чин, "идоракунии дастаҷамъӣ" муддати тӯлонӣ амал мекунад, дар ҳоле ки амалан ягон маркази ягонаи назорат вучуд надорад. Аммо мақомоти идоракунии соҳавӣ таъсис дода шудааст ва як мақоми махсус барои мувофиқат кардани имкониятҳои ворид шудан ба бозорҳои хоричӣ барои соҳибкории хурди Хитой - Маркази ҳамоҳангсозӣ оид ба ҳамкориҳои берунаи соҳибкории хурд вучуд дорад.

Ғайр аз он, хадамоти иттилоотии чамъиятии China SME Online (CSMEO) мавҷуд аст, ки дар тамоми минтақаҳои ҚМЧ фаъолият мекунад ва ҳар рӯз зиёда аз 200000 муштарӣ аз он истифода мебаранд. Шабакаи иттилоотии CSMEO бо мақсади фароҳам овардани маълумоти навтарин оид ба тағйирот ва тамоюлҳои ҷорӣ дар қоидаҳои амалкунанда, пайдоиши санадҳои нави меъёрӣ, ҳаҷми талаботи бозорҳои дохилию хориҷӣ таъсис дода шудааст. Шабака маълумоти мукамал ва муосиртаринро дар бораи вазъи бозори маҳсулоти соҳибкорӣ хурд, хусусиятҳои маҳсулоти баландсифати аз ҷониби сегменти соҳибкорӣ хурд истеҳсолшаванда нишон медиҳад.

CSMEO ҷойҳои холии корӣ соҳибкорӣ хурдро дар минтақаю шаҳрҳои гуногуни кишвар эълон менамояд. Шабака ба корфармоён дар бораи корҷӯён маълумот чамъоварӣ мекунад, соҳибкоронро машварат медиҳад ва номгӯи васеи хизматрасониҳои техникӣ ва таълимиро пешниҳод мекунад.

Пас аз ислоҳоти сохторҳои давлатӣ дар доираи Кумитаи соҳибкорӣ иқтисодии ҳукумати Чин шубҳаи соҳибкорӣ хурд ташкил карда шуд. Вазифаҳои асосии он аз инҳо иборатанд:

- роҳбарияти ислоҳот ва таҷдиди соҳибкорӣ хурд;
- таҳияи сиёсати дастгирии соҳибкорӣ хурд;
- ташвиқи таъсиси системаи хизматрасонӣ барои соҳибкорӣ хурд;
- ҳамоҳангсозии ҳамкориҳои байналмилалии соҳибкорӣ хурд.

Соли 2000 Кумитаи миллии савдо ва иқтисод гурӯҳи корӣ оид ба пешбурди соҳибкорӣ хурдро таъсис дод. Ба он 12 муассисаҳои молиявӣ, илмию техникӣ, бонкӣ ва дигар шомил шуданд.

Ҳукумати Чин қонуни «Пешбурди соҳибкорӣ хурд»-ро таҳия намуд. Он ба таври мушаххас ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии соҳибкорӣ хурдро муайян менамояд ва ба беҳбуди муҳити фаъолияти онҳо тамаркуз менамояд. Яке аз шартҳои асосии қонун дар он аст, ки бочи давлатӣ дорои модда дар бораи соҳибкорӣ хурд мебошад ва барои рушди онҳо аз ҳисоби бочи давлатӣ фонди махсус ташкил мекунад. Дар қонун инчунин дастурҳои возеҳ оид ба ташкили мақомоти идоракунии соҳибкорӣ хурд дар бораи кафолатҳои кредитӣ ва ташкили системаи хизматрасонии иҷтимоӣ оварда шудаанд. Ҳукумат масъалаи омода кардани кормандони категорияҳои гуногунро баррасӣ мекунад. Ин ҳадафи дарозмуддати стратегӣ рушди соҳибкорӣ хурд мебошад, ки шаклҳои зиёди кумаки давлатро талаб мекунад.

Якум, дар заминаи муассисаҳои мавҷудаи таълими соҳаи иқтисод ва инчунин муассисаҳои махсусгардонидашудаи тайёркунии кадрҳои роҳбарикунанда, таълими соҳибкорӣ хурд бояд ҳамчун самти афзалиятнок амалӣ карда шавад. Ҳамзамон, додани ҳавасмандкунӣ барои пардохти ин омӯзиш муҳим аст.

Дуюм, бо тавачҷуҳи махсус ба таълими мураббӣи соҳибкорӣ хурд шуруъ намуда, тадриҷан ба вучуд овардани кадрҳои баландихтисоси омӯзгорон, ки ҷавобгӯи талаботҳои имрӯзаи соҳибкорӣ хурд мебошад замина гузоранд. Инчунин рушди тичорати хурдро ташвиқ кардан зарур аст, ки системаи таълими шахсии худро барои кадрҳо омода созанд.

Сеюм, ташкили марказҳои таълимӣ ва таҳия намудани тавсияҳо барои ҳайати роҳбарикунандаи соҳибкорӣ хурд ва ташаккули бозори мутахассисон барои онҳо зарур аст. Тадбирҳои мазкур бояд ба таъминоти корхонаҳо бо кадрҳои соҳибихтисос дар ҳама сатҳҳо равона карда шаванд.

Ҳукумати ҚМЧ рушди системаи навоариҳои техникӣ дар ҳама корхонаҳо ҳавасманд ва дастгирӣ менамояд. Бо мақсади ҳавасмандгардонии татбиқи дастовардҳои илм ва технология ба истеҳсолот ва ташкили механизми рушди технологияҳо аз ҷониби ҳайати кормандони корхонаҳо, давлат чунин мешуморад, ки илм ва технология бояд ҳамчун «сахми умумӣ» баррасӣ карда шаванд.

Дар баробари ислоҳоти системаи андоз, ҳукумати Чин ворид намудани як қисми хароҷотро ба бочи ҚМЧ барои рушди соҳибкорӣ хурд ва ташкили фонди махсус барои рушди илм ва технология баррасӣ мекунад. Ҳукумати ҚМЧ барои васеъ намудани дастгирии молиявӣ соҳибкорӣ хурд як қатор чораҳо андешид. Системаи ҳаракати сармояи соҳибкорӣ хурд такмил дода шуд. Бо дархости ҳукумат, дар бонкҳои давлатии Чин бахшҳои қарздиҳӣ ба соҳибкорӣ хурд таъсис дода шуд.

Бонкҳои давлатӣ ба шабакаи кофии бонкҳои тиҷоратӣ таъя намуда, ҳаҷми қарздиҳиро ба соҳибкории хурд хеле зиёд карданд. Ҳоло бонкҳои соҳибкории Хитой ба ташкилотҳои асосии қарздиҳӣ, ки ба соҳибкории хурд қарз медиҳанд, табдил меёбанд. Ҳамзамон, ҳукумати Чин барои рушди ташкилотҳои хурди молиявӣ ва қарзӣ ҳавасманди пешниҳод намуд.

Бо иштироки ташкилотҳои кафиле, ки дар ҚМЧ мавҷуд аст, ҳавфи қарзӣ ба ҳадди ақал коҳиш ёфта, дар байни иштирокчиён тақсим карда мешавад. Тартиб ва шартҳои гирифтани қарзҳои кафолатдодашуда ба таври назаррас содда карда шуд, шумораи мақомоти назорат ва тасдиқ то ҳадди ақал кам карда шуд. Сифат ва ҳаҷми хизматрасониҳои молиявие, ки ба соҳибкории хурд пешниҳод мешаванд, беҳтар шуда, шабакаҳои гардиши сармоя барои соҳибкории хурд тадриҷан васеъ шуда истодаанд [9].

Намунаи Фаронса ва Олмонро ҳамчун кишварҳои пешрафтаи Аврупо бояд ба назар гирифт. Дар Фаронса, чун дар дигар кишварҳои сармоядорӣ, ташкилотҳои, ки фаъолиятшон бо дастгирии соҳибкории хурд мустақиман вобаста аст, фаъол мебошанд. Яке аз онҳо Агентии корхонаҳо (ARCE) мебошад, ки бо дастгирии Ҳукумати Фаронса таъсис дода шудааст. Агентӣ воситаҳои зиёдеро барои дастгирии соҳибкории хурд пешниҳод менамояд. Яке аз омилҳои муҳим ин имконияти гирифтани машварати онлайнӣ тиҷоратӣ аст: соҳибкор метавонад бо бонкҳо оид ба масъалаҳои қарз тамос гирад, бо ширкатҳои суғурта машварат кунад ва муҳосиб пайдо кунад. Дар ин ҷо, инчунин, шакли интерактивии пур қардани ҳуҷҷатҳои онлайнӣ барои бақайдгирии корхона, ворид намудани тағйирот ба оиннома ё қатъ намудани фаъолияти соҳибкорӣ вучуд дорад.

Дар Фаронса низ сохторе мавҷуд аст, ки фаъолиятҳо ба маблағгузориҳои фаъолияти корхонаҳои хурд равона аст - ташкилоти давлатии OSEO. Тавассути ин созмон Ҳукумати Фаронса лоиҳаҳои хурди инноватсиониро маблағгузорӣ мекунад. Ташкилот барои қарзҳои аз ҷониби бонкҳои шарикӣ ба корхонаҳои хурд додашуда ҳамчун кафил ва замин амал мекунад.

Дар ин асно ба барномаи NACRE, ки аз ҷониби Вазорати иқтисод, саноат ва шуғл таъсис ёфтааст, диққати махсус бояд дод. Ин барнома қарзҳои бефоиз ва дастгирии лоиҳаҳои мушаххасро пешниҳод мекунад. Асосан, инҳо лоиҳаҳои иҷтимоӣ мебошанд, ки барои таъсис ё барқароркунии ширкатҳо дар се соли аввал пас аз оғози фаъолият равона карда шудаанд.

Ҳукумати кишвар инчунин барои бақайдгирии содагардонидашудаи соҳибкор бо додани мақоми худфаъолиятӣ ба соҳибкор имконият фароҳам меорад. Бояд гуфт, ки дар Фаронса ба бекороне, ки мехоҳанд соҳибкории худро оғоз намоянд диққати махсус дода мешавад. Системаи махсуси пуштибонӣ мавҷуд аст, ки принципи он озод қардани соҳибкори нав дар тӯли се сол аз ҳама намуди андозҳо, инчунин пардохтҳо ба фондҳои иҷтимоӣ барои як сол мебошад. Ғайр аз ин, соҳибкорони Фаронса, ки соҳибкории нави худро дар минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушднаёфта кушодаанд, аз давлат дар шакли пурра озодкунӣ аз пардохтҳо ба фондҳои таъминоти иҷтимоӣ имтиёзи махсус мегиранд.

Дар Олмон, ҳама соҳибкорони нафтаъсис имконият доранд, ки аз давлат ба маблағи 50 ҳазор евро қарзи имтиёзноқ бо муҳлати пардохти 20 сол гиранд. Фаъолияти инноватсионӣ ва илмӣ аз ҷониби давлат ба таври фаъол дастгирӣ карда мешавад, зеро давлат хароҷоти соҳибкории хурдро дар ҳаҷми то 40 ҳазор евро ҷуброн мекунад. Ҳамкории соҳибкории байни корхонаҳои хурд ва муассисаҳои таҳсилоти олии мунтазам рушд меёбад. Имрӯз дар Олмон зиёда аз 80% хатмкунандагон фаъолияти худро дар соҳибкории хурд оғоз мекунанд.

Бо сабаби ҳавасмандкунии мухталиф барои соҳибкории хурд, иҷораи кам барои онҳо, ширкатҳои бузурги олмонӣ аксар вақт ба якҷанд қисм тақсим мешаванд, зеро дар ин сурат коҳиши назарраси хароҷот ба назар мерасад ва ҷузъҳои хурди ширкатҳои калон барои сармоягузориҳои хоричӣ хеле ҷолибанд, ки ҳаҷми сармоягузориашон тақрибан дар ҳаҷми 0,25 триллион евро дар як сол ба онҳо мерасад [9].

Айни замон, дастгирии самараноктарини давлатии соҳибкории хурд дар Иёлоти Муттаҳидаи Америка бо иштироки бевоситаи Маъмурияти соҳибкории хурд (SBA), ки соли 1953 таъсис ёфтааст, амалӣ карда мешавад. SBA вазифаҳои асосии зеринро ҳал менамояд:

- ба соҳибкории хурд дастгирии молиявӣ мерасонад;

- дар гирифтани фармоишҳои давлатӣ мусоидат мекунад;
- ташҳиси ғояҳои нави соҳибкориро мегузаронад;
- ба идоракунии хидматҳои машваратӣ ва ёрии техникӣ мерасонад [12].

Қарздиҳии соҳибкорӣ хурд дар Иёлоти Муттаҳида аз ду манбаъ меояд: идораи соҳибкорӣ хурд ва бонкҳои тичоратӣ. Ҳиссаи зиёди қарзхоро маъмурияти соҳибкорӣ хурд пешниҳод менамояд.

Дар аввали солҳои 90-ум, миллионҳо соҳибкори хурд дар Иёлоти Муттаҳида имтиёзҳои андозӣ гирифтанд. Зиёда аз 36 миллион амрикоӣҳо дар тичорат бо шумораи камтар аз 100 нафар кор мекунанд. Ҳукумат ба таъсиси ҷойҳои корӣ дар соҳибкорӣ хурд диққати зиёд медиҳад. Барои дастгирии соҳибкорӣ хурд як қатор чораҳо андешида шуданд, аз ҷумла, имтиёзҳои андозӣ ва ҳуқуқӣ. Баъзе аз тадбирҳои муҳимтарин, ки пешниҳод ва амалӣ шудаанд, инҳоянд:

- кам кардани андози сармоягузорӣ (7% кам кардани ширкатҳои, ки ҳаҷми солонаи фурӯши онҳо дар се соли пеш аз соли андозӣ аз 5 миллион доллар зиёд нест);
- озодкунӣ аз андоз аз афзоиши арзиши бозорӣ сармоя (кам кардани андоз аз фурӯши сармояи ширкате, ки на камтар аз 5 сол мавҷуд аст то 50%, бо сармояи на бештар аз 50 миллион доллар);
- суғуртаи тиббӣ барои шахсони дар шакли шуғлбуда (то 25% кам кардани ҳаққи суғурта барои шахсони худфаъолият ва шахсони дар таъминоти онҳо қарордошта);
- ташкили "минтақаҳои тичоратӣ";
- мусоидат ба тартиби гирифтани қарзи соҳибкорӣ хурд дар доираи пешниҳод ва иҷрои ҳуҷҷатҳо.

Бисёр кишварҳо, аз ҷумла Чопон, таҷрибаи ИМА-ро бомуваффақият истифода мебаранд. Албатта, нусхабардории тамоми системаи амрикоӣ имконнопазир аст ва ин зарур нест, аммо баъзе ҷанбаҳои таҷрибаи онҳо бояд бо диққати махсус омӯхта шуда ҳарчи зудтар ба таҷрибаи кишвари мо ворид карда шаванд.

Ҷалби сармояи хориҷӣ, истифодаи таҷрибаи менеҷерони хориҷӣ аҳамияти муҳим дорад. Айни замон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон лозим аст, ки тичорати хурду миёнаро фаъолона рушд диҳад ва ҳиссаи онро дар ММД ба таври назаррас афзоиш диҳад. Албатта, барои мо таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ ва истифодаи он аҳамияти бузург дорад, хусусан, вақте ки сухан дар бораи таҳияи стратегияи дарозмуддат оид ба рушд ва дастгирии соҳибкорӣ хурд меравад. Омӯзиш ва истифодаи ин таҷриба ба рушди ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва институтсионалии системаи давлатии дастгирӣ ва танзими соҳибкорӣ хурд дар сатҳи давлатӣ ва минтақавӣ саҳми назаррас хоҳад гузошт.

Таҳлили хусусиятҳои соҳибкорӣ хурд имконият медиҳад, ки хусусиятҳои ташаккул ва рушди соҳибкорӣ хурдро дар иқтисодиёти Тоҷикистон муайян кунем. Аз ин рӯ, як қатор омилҳои номбар кардан мумкин аст, ки садди роҳи рушди корхонаҳои хурд мебошанд:

- 1) маҳдуд будани фаъолият;
- 2) набудани ҳадамоти инфрасохторӣ;
- 3) рушди нокифояи сохтори дастгирии соҳибкорӣ хурд;
- 4) таъминоти пасти кадрҳои баландихтисос;
- 5) даромади ками аҳолии деҳот [6].

Аз ин хотир, аз ҷиҳати функционалӣ, тамоми системаи тадбирҳои дастгирии давлатии рушди соҳибкорӣ хурдро дар миқёси миллӣ дар самтҳои зерин тасниф кардан мумкин аст:

- ташаккули заминаи меъёрии ҳуқуқӣ барои дастгирӣ ва рушди соҳибкорӣ хурд;
- дастгирии молиявӣ, қарзӣ ва сармоягузорӣ;
- дастгирии истеҳсолӣ ва инноватсионӣ, ташкили ҷойҳои нави корӣ;
- дастгирии иттилоотӣ;
- ташаккули инфрасохтор барои дастгирӣ ва рушди соҳибкорӣ хурд;
- дастгирии илмӣ, методӣ ва кадрӣ;
- амнияти иҷтимоӣ ва беҳтарӣ дар соҳибкорӣ хурд;
- ташкили системаи дастгирии давлатӣ ва ҷамъиятӣ.

Дар маҷмуъ, муҳити соҳибкорӣ тадриҷан беҳтар шуда истодааст, сарфи назар аз он, ки Тоҷикистон, мисли дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ, ба мушкилоти дарк кардани

сармоягузори хориҷӣ, бахусус онҳое, ки бо таърих, фарҳанг ва урфу одатҳои кишвар ошно нестанд, рӯ ба беҳбудӣ меорад. Роҳбарияти ҷумҳурӣ дар ин самт мисли дигар давлатҳои дорои иқтисодиёти дар ҳоли рушд иқдомҳои лозимаро амалӣ карда истодааст. Дарки кишвар тағйир меёбад, диққати асосӣ ба осонии пешбурди соҳибкорӣ ва пешниҳоди имтиёзҳои гуногун дода мешавад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Билолов Н.Қ.

АДАБИЁТ

1. Авилова А.В. Малое предпринимательство в контексте российских реформ и мировой опыт / А.В. Авилова. - М.: ЮНИТИ, 2005.
2. Ахмедов, Ф.В. Факторы формирования и развития малого бизнеса Согдийского региона: теоретические и территориальные аспекты / Ф.В. Ахмедов // Вестник Таджикского национального университета (серия экономических наук). - Душанбе: Сино, 2016. - №2/9(165). - С.218.
3. Баяндин Н.И. Мониторинговая система ведения конкурентной разведки для предприятий малого бизнеса / Н.И. Баяндин, В.С. Кретов // Гуманитарные науки в Сибири. - 2013. - №1. - С.25-28.
4. Герчикова И. Государственное содействие развитию предпринимательской деятельности в Бельгии / И. Герчикова // Маркетинг. - 1999. - №2. - С.91-98; №3. - С.93-103; №4. - С.91-99; №6. - С.107-113; 2000. - №1. - С.84-92.
5. Иванов О. Информационное обеспечение предпринимательской деятельности: японский опыт / О. Иванов // Маркетинг. - 1999. - №1. - С.79-94.
6. Исследование инфраструктуры развития предпринимательства Республики Таджикистан по результатам рабочей поездки экспертов Бизнес-инкубатора НИУ ВШЭ 16-20 октября 2017 год. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.tj.undp.org.pdf> (дата обращения: 18.04.2020.)
7. Куприн А.А. Формирование и роль малого предпринимательства в трансформируемой экономике России: монография / Сосновоборский филиал РАНХиГС. - СПб.: Астерион, 2013.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” [Сарчашмаи электронӣ]. URL: <http://mmk.tj/content/қонуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-ҳимоя-ва-дастгирии-давлатии-соҳибкорӣ> (санаи мурочиат: 18.10.2021).
9. Малый бизнес: зарубежный опыт [Электронный ресурс]. URL: <http://www.mispnsk.ru/articles.html?id=45> (дата обращения: 21.02.2020).
10. Растущий малый и средний бизнес в России и за рубежом: роль и место в экономике. - М., 2010. [Электронный ресурс]. URL: http://www.ruace.ru/datas/menu/final-report-midsized_businesses_russia-abroad-281010.pdf (дата обращения: 18.02.2020).
11. Уолтерс Дж.С. Качественная эволюция малого бизнеса. 4 ключа к успеху без необходимости расширения компании / Дж.С. Уолтерс. - М. : Баланс Бизнес Букс, 2018.
12. Широков Б.М. Малый бизнес. Финансовая среда предпринимательства / Б.М. Широков. - М.: Финансы и статистика, 2017.

ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ СОҲИБКОРИИ ХУРД ДАР ТОҶИКИСТОНИ МУОСИР: ИСТИФОДАИ ТАҶРИБАИ ХОРИҶӢ

Дар мақола ҷустуҷӯи роҳҳои истифодаи таҷрибаи хориҷии ҳавасмандгардонии давлатӣ ва дастгирии соҳибкории хурд бо мақсади истифодаи он дар ҳаёти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Айни замон, таҳқиқи амиқ ва таҳлили таҷрибаи хориҷии кишварҳои дорои иқтисодиёти бозорӣ барои кишвари мо нақши муҳим дорад. Васеъ шудани тамосҳо дар ҳама сатҳҳои мақомоти давлатӣ ва мақомоте, ки соҳибкории хурдро дастгирӣ мекунад, фаҳмиши дастгирии соҳибкории хурд дар хориҷа, андешидани чораҳо барои баланд бардоштани ҳиссаи соҳибкории хурд дар ММД ва инчунин саҳми он дар ҳалли мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ ба таври назаррас тавсеа дод. Бисёрии онҳо тавассути зиёд кардани теъдоди шаҳрвандони Тоҷикистон, ки хоҳиши ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул шудан доранд ва онро бо дастгирии давлат бомуваффақият анҷом медиҳанд, муваффақ мешаванд. Зарурати таъсиси марказҳои байниидоравии кумаки касбӣ ба соҳибкории хурд бо мақсади ҳимояи манфиатҳои қонунии намояндагони ин бахш асоснок карда шуд. Зарурати объективии ворид намудани тағйирот дар низоми андозбандӣ нишон дода шудааст. Рушди соҳибкории хурд заминаи дахлдори қонунгузорӣ, имтиёзҳои оқилонаи андоз ва иқтисодӣ, дастгирии бевоситаи давлат дар омодагии кадрҳо ва фароҳам овардани шароит барои сармоягузори мустақимро тақозо мекунад. Дар бораи истифодаи муносибати системавӣ дар ислоҳот ва дастгирии соҳибкории хурд дар сатҳи маҳаллӣ ва давлатӣ хулоса бароварда шудааст.

Калидвожаҳо: соҳибкории хурд, системаи давлатии ҳавасмандкунии соҳибкории хурд, дастгирии давлатии соҳибкории хурд, қарздиҳӣ ба соҳибкории хурд, имтиёзҳои давлатӣ, сиёсати андоз, инфрасохтори соҳибкории хурд.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКИСТАНЕ: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

В статье рассматриваются вопросы поиска путей использования зарубежного опыта для государственного стимулирования и поддержки малого бизнеса с целью его использования в экономической жизни Республики Таджикистан. В настоящее время глубокое изучение и анализ зарубежного опыта стран с рыночной экономикой играет важную роль для нашей страны. Расширение контактов на всех уровнях государственного управления и

органов поддержки малого бизнеса значительно расширило понимание поддержки малого бизнеса за рубежом, приняв меры по увеличению доли малого бизнеса в ВВП, а также его вклада в решение социально-экономических проблем. Многим из них удается увеличить число таджикских граждан, которые хотят начать свой бизнес и делают это при государственной поддержке. Обоснована необходимость создания муниципальных межведомственных центров профессиональной помощи субъектам малого предпринимательства с целью защиты законных интересов представителей данного сектора. Показана объективная необходимость внесения изменений в систему налогообложения. Для развития малого предпринимательства необходима соответствующая законодательная база, разумные налоговые и экономические льготы, прямая поддержка государства по подготовке кадров, создание условий для прямых инвестиций. Сделан вывод об использовании системного подхода реформирования и поддержки малого предпринимательства на местном и государственном уровнях.

Ключевые слова: малое предпринимательство, государственная система стимулирования малого предпринимательства, государственная поддержка малого предпринимательства, кредитование малого бизнеса, государственное стимулирование, налоговая политика, инфраструктура малого бизнеса.

STATE SUPPORT FOR SMALL BUSINESSES IN MODERN TAJIKISTAN: USING FOREIGN EXPERIENCE

The article deals with the search for ways to use foreign experience to stimulate the state and support small business in order to use it in the economic life of the Republic of Tajikistan. Currently, a deep study and analysis of foreign experience of countries with market economies plays an important role for our country. The expansion of contacts at all levels of government and small business support bodies has significantly expanded the understanding of supporting small businesses abroad, taking measures to increase the share of small businesses in GDP, as well as its contribution to solving socio-economic problems. Many of them manage to increase the number of Tajik citizens who want to start their own business and do so with government support. The necessity of creating municipal interdepartmental centers for professional assistance to small businesses in order to protect the legitimate interests of representatives of this sector has been substantiated. The objective necessity of making changes to the taxation system is shown. The development of small business requires an appropriate legislative framework, reasonable tax and economic benefits, direct support from the state in training personnel, and the creation of conditions for direct investment. The conclusion is made about the use of a systematic approach to reforming and supporting small business at the local and state levels.

Keywords: small business, state system for stimulating small business, state support for small business, lending to small business, government incentives, tax policy, small business infrastructure.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ахмедов Фазлиддинхон Валиевич* - Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи акад. М.С. Осимӣ, муаллими калони кафедраи назарияи иқтисодиёт ва идора. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 226. Телефон: (+992) 777-09-08-40. E-mail: fazl89@mail.ru

Сведения об авторе: *Ахмедов Фазлиддинхон Валиевич* - Политехнический институт Таджикского технического университета им. акад. М. Осими, старший преподаватель кафедры экономической теории и управления. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект И. Сомони, 226. Телефон: (+992) 777-09-08-40. E-mail: fazl89@mail.ru

Information about the author: *Akhmedov Fazliddinhon Valievich* - Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after acad. M. Osimi, Senior Lecturer, Department of Economic Theory and Management. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, I. Somoni Avenue, 226. Phone: (+992) 777-09-08-40. E-mail: fazl89@mail.ru

Аскарова С.С., Низомов С.Ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар бештари барномаҳои давлатии кишварҳо аз қабилӣ стратегияҳои миллии рушд ва барномаҳои рушди соҳаҳо механизмҳо ва абзорҳои асосии рушд таҳия карда шудаанд ва ин боиси мавриди баҳс қарор гирифтани истифодаи абзорҳои сиёсати давлатӣ, аз ҷумла сиёсати давлатии саноатӣ барои расидан ба суръати рушди иқтисодии дарназардошташуда гашта аст. Масалан дар «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» қайд мегардад, ки «ба сифати омили пешбарандаи рушди иқтисодӣ милли афзоиши босуръати саноат дар асоси ба истифода додани иқтидорҳои нав ҷиҳати истеҳсоли неруи барқ, истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ ва ангишт, ташаккулдиҳии металлургияи сиёҳи ватанӣ ва рушди минбаъдаи металлургияи ранга, рушди саноати маводҳои сохтмонӣ, саноати сабук ва хӯроқа хизмат хоҳад намуд. Тибқи сценарияи мазкур ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ 4,2 маротиба, аз ҷумла саноати истихроҷи маъдан 5,7 маротиба, саноати коркард 4,3 маротиба ва истеҳсолу тақсими неруи барқ, газ ва об 2,9 маротиба афзоиш меёбад» [16,с.18].

Бояд таъкид кард, ки ҳарчанд ақидаҳои гуногун вобаста ба таъсири самаранокии абзорҳои мушаххас мавҷуд бошанд ҳам, аммо нақши сиёсати устувори саноатӣ аз лиҳози рушди кӯтоҳмуддат муҳим мебошад. Аз нуқтаи назари рушди дарозмуддат бошад, ақидаҳои гуногуни олимони соҳаи иқтисодӣ мавҷуданд. Масалан «тибқи модели рушди экзогенӣ пешниҳодкардаи Солоу нақши сиёсати саноатии давлат ҳамчун омили муайянкунанда ва ё «детерминант»-и рушди иқтисодӣ кам мебошад, чунки суръати рушди иқтисодӣ ба суръати рушди технологӣ ва рушди аҳоли муайян карда мешавад» [14,с.632]. Олимони дигаре, ки ба коркарди модели эндогенӣ рушд саруқордоранд, механизмҳои сиёсати давлатиеро муайян намудаанд, ки ба суръати дарозмуддати рушди иқтисодӣ таъсир мерасонанд [ниг. мас. ба: 16; 9; 11]. Маҳз барои ҳамин мавриди омӯзиш қарор додани абзорҳои сиёсати саноатӣ яке аз масъалаҳои мубрам ва баҳсноки ҳам иқтисодчиён ва ҳам сиёсатмадорон мебошад, ки дар ташаккул додани стратегияҳои миллии рушди иқтисодӣ нақши муҳим дорад.

Истифодаи амалии равишҳои муайян намудани қувваи асосии тақондиҳандаи рушди иқтисодӣ ва нақши сиёсати саноатиро дар ин раванд, ки дар қорҳои муҳаққиқон дарҷ гардидаанд, мавриди омӯзиш қарор дода, чунин хулоса намудан мумкин аст, ки одатан тавсифи рушди ин ё он кишвар метавонад танҳо бо гузаштани вақти муайян баҳогузорӣ шавад, то ки самаранокии ҷорабиниҳои сиёсати саноатӣ муайян гарданд. Мутаассифона, мавҷудияти механизмҳо ва ҷораҳои муайян дар дастурҳои қорӣ иқтисодии ҳукумат самаранок будани онҳоро исбот намекунад, яъне бо ибораи дигар ҳар стратегияи муайяни рушдеро, ки ҳукуматҳои миллии пешниҳод менамоянд, маънои онро надорад, ки маҳз ҳамин механизме, ки ба он таъкид карда мешавад, татбиқшаванда аст ва маҳз ҳамин механизми интиҳобшуда ҳаракатдиҳандаи асосии рушд мебошад.

Абзорҳои сиёсати саноатӣ фарогири сиёсатҳои андозӣ, тарофавӣ, пулию қарзӣ, муносибатҳои иқтисодии берунӣ ва дигар намуди сиёсатҳо бошанд ҳам, аммо он абзор ва ё воситаи мустақил надорад, аз ин рӯ таҳлил намудани он мураккабтар аст. Дар навбати худ, мо абзореро мавриди омӯзиш қарор медиҳем, ки доираи сиёсати саноатиро ҳам аз нуқтаи назари вазифаҳо ва масъалаҳои ҳалшавандаи он ва ҳам аз нигоҳи тақомули он ташаккул хоҳад дод.

Ба андешаи мо, сиёсати саноатӣ аз сиёсати саноатии маъмул ва сиёсати нави саноатӣ иборат мебошад. Сиёсати саноатии маъмул моделҳои амудӣ ва уфуқиро муқобили якдигар мегузорад. Сиёсати амудӣ дорои абзори мушаххаси дастгирии соҳаҳои муайяни иқтисодӣ буда, сиёсати уфуқӣ бошад истифодаи воситаҳои гуногунро нисбат ба ҳамон соҳаҳо татбиқ мекунад, ки талаботи меъёрҳои муайянро қонеъ мегардонанд. Бояд дар назар дошт, ки абзорҳои сиёсати уфуқӣ вобаста аз самти маблағгузориҳои онҳо, ҳаҷми истеҳсолоти ба содирот равона гардида, аз вобастагии воридоти сармояи истеҳсолӣ ва

амсоли инҳо ба соҳаҳои мушаххас таъсири кам ва ё беш расонида метавонанд. Масалан, абзорҳои сиёсати кластерӣ, воситаҳои аз ҷониби давлат харидорӣ намудани маҳсулоти инноватсионӣ, дастгоҳу таҷҳизоте, ки ба «рушди иқтисодии сабз» равона мегарданд, воситаҳо ва чорабиниҳо оид ба пурзӯр намудани салоҳиятҳо ҳамчун абзорҳои сиёсати амудӣ ба ҳисоб раванд ҳам, онҳо аз ибтидо ғояи сиёсати уфуқӣ мебошанд [12,с.271].

Сиёсати саноатии амудӣ одатан интихоби бидуни таҷрибаи соҳаҳои афзалиятноки рушдкунандаи пешсафро роҳандозӣ менамояд, ки онҳоро давлат ба таври мустақим дастгирӣ менамояд. Сиёсати уфуқӣ бошад дастгирии соҳаҳои мушаххасро дар назар надошта, системаи ҳавасмандкуниҳоро ба вучуд меоварад, ки тибқи он агентҳои иқтисодии соҳаҳои гуногун бархӯрдори дастгириҳо ва афзалиятҳо мешаванд.

Ҳамин тавр, сиёсати саноатии маъмул бо сиёсати саноати амудӣ умумияти бештар дорад, чунки он афзалиятҳои соҳавиро ҳатман ба назар мегирад. Модели мазкур барои таъмини рушди саноати кишварҳои сершуморе то охири солҳои 1990 истифода мешуд [15,с.8].

Сиёсати нави саноатии дар маҷмӯъ ба сиёсати уфуқӣ мутобиқ буда, дар он ба ҳайси меъёри дастгирии асосӣ рақобатпазирӣ дар бозорҳои ҷаҳонӣ баромад мекунад. Ин модел дар солҳои 1980-1990 маъмул бошад, ҳам, аммо меъёри рақобатпазирӣ вобаста аз ҳолатҳои хусусӣ барои интихоби объектҳои сиёсати саноатӣ таърифи таҳассусӣ дошт ва ин боиси аз нав ба вуқӯъ омадани афзалиятҳои сиёсати саноатии маъмул гардида, аммо ташаккул ёфтани онҳо нисбатан ҳаҷмонк буд ва ҳамин тавр сиёсати саноатии «афзалиятҳои навин» ба вучуд омад [4,с.24].

Дар модели сиёсати саноатии афзалиятҳои навин ба абзорҳои уфуқӣ афзалият дода шуда, онҳо чунин ташаккул дода шудаанд, ки таҳти объектҳои сиёсат соҳаҳои мушаххасу намудҳои муайяни фаъолият ва ё корхона қарор мегиранд. Ҳамзамон дар таҳқиқотҳо қайд мегардад, ки тамоюли асосии даҳсолаҳои наздик таҷаммуъи фаъолнокии иқтисодӣ ва истехсолоти занҷираҳои истехсолии саноатӣ (ҳамонҳое, ки маҳсулоти ниҳии мураккаб истехсол мекунанд) ва таъминкунадагони аввалиндараҷаи онҳоро (онҳое, ки воситаҳои асосиро, ба монанди муҳаррик, электроника, элементҳои ташкилиро таъмин мекунанд) фаро мегирад. Чунин тавсифи сиёсати саноатӣ бо ғояе созмон дода мешавад, ки дар он сохтори оптималии иқтисодӣ аз давраҳои рушди бозор ва ҷамъият вобаста мебошад. Кишварҳои нисбатан камтар рушдкарда аз сабаби рушди ниҳодии сусташон, ба тартиб даровардани унсурҳои фаъолкунандаи самарабахши уфуқӣ, яъне сиёсати навини саноатиашон мушкилтар мегардад. Дар алоқа ба ин ибтидоан бояд ба абзорҳои аз лиҳози амалӣ татбиқшавандаи сиёсати маъмул, яъне воситаҳои абзорҳои амудӣ иктифо намуд [7,с.32].

Бояд тазакур дод, ки барои аниқ муайян намудани дараҷаи таъсири ин ё он шакли ташкили моделҳои сиёсати саноатӣ ба рушди иқтисодӣ дар маҷмӯъ, лозим аст, ки абзори воситаҳои дар онҳо татбиқмешуда фарохтар мавриди омӯзиш қарор дода шаванд. Аз ин лиҳоз, кӯшиш менамоем, ки абзорҳои асосии сиёсатҳои саноатии дар боло зикр гардидаро аниқтар фарогирӣ намоем.

Ҳамин тавр, тавсифи сиёсати саноатии маъмул аз таъин намудани соҳаҳои афзалиятдор ва ё ба истилоҳ соҳаҳои «пешсаф», ки онҳо татбиқи худро бидуни таҳлили амиқи иқтисодӣ амалӣ месозанд, оғоз гардида, воситаҳои дастгирии бучету сусбидиякунонӣ, пардохткуниҳо ба сармои оинномавӣ, маҳдуд кардани рақобат, Ҳимояи манфиатҳои соҳавии корхона дар сатҳҳои мухталиф, қарздиҳии мустақимро истифода менамояд. Ҳамчунин механизмҳои пӯшидае ба мисли идоракунии курси асъор, дастрасии осон ба захираҳои молиявӣ аз ҷониби давлат идорамешуда ва ба ҳамин монанд воситаҳо низ истифода мешаванд.

Мисоли татбиқи чунин модел – сиёсати саноатии Чопон шуда метавонад, ки фарогирӣ солҳои 1950-1980-уми асри ХХ буда, ба низоми банақшагирии давлатии индикативӣ асос ёфта, мақсади он ҳарчӣ зудтар ба по ҳезонидани иқтисодӣ буд. Чопон бо татбиқи ин сиёсат ба рушди соҳаҳои саноат таъсири фаъол расонида, меъёрҳои интихоб намудани соҳаҳо аз рӯи мавқеи ишғолнамудаи онҳо дар ҳалқаҳои истехсолӣ, аз рӯи суръати афзоиши маҳсулнокии меҳнат дар соҳа, ҳолат ва дурнамои тавсеаи иштирок намудан дар бозорҳои ҷаҳониро истифода намуда, имтиёзҳои андозӣ ва субсидияҳои мустақимро татбиқ менамуд ва қарзҳои имтиёзноро пешниҳод мекард [5,с.52; 10,с.41; 18].

Аммо бояд қайд намоем, ки дар ин давра рақобатпазирии соҳаи саноат дар сиёсати саноатӣ афзалият надошт ва новобаста аз он, ки рушди саноати Ҷопон бештар аз содироти технологияҳо ва сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ таъмин карда мешуд ва ин раванд зери назорати шадидаи давлат қарор дошт. Чунин сиёсат аз хусусиятҳои зарурати иштироки давлат дар рушди инфрасохтори молиявӣ, иштироки корхонаҳо дар фаъолияти якдигар ва афзоиш додани маблағҳои бонкиву саноатӣ бархӯрдор буд [10,с.36-53].

Аммо номуваффақияти сиёсати содиротивазкунӣ боиси таназули сиёсаи саноатии маъмул бо абзорҳои амудии он гардид. Чунки ин сиёсат ба даҳолати бештари давлат мусоидат намуда, ба касри бучет ва пурзӯр гардидани оқибатҳои манфии якбора қатъ гардидани селайи маблағҳои пулӣ оварда расонид ва дар ниҳоят сабабгори афзудани қарзи беруна гардид. Аз оғоз то давраҳои солҳои 80-уми асри ХХ тавсифи таъсири банақшагирии индикативӣ ба вучуд омад, ки ба ташкили соҳаҳои навини саноатӣ ва тағйир додани самтҳои таҳассусӣ ва рушди намудҳои фаъолияти аз лиҳози техникӣ шиддатёфта оварда расонид. «Масалан, абзори асосии сиёсати саноатии Бразилия воситаҳоеро дар бар мегирифт, ки дар онҳо унсурҳои протекционизми тижоратӣ ва содиротивазкунӣ мавқеи марказиро касб намуда буданд. Дар натиҷа тарофаҳои содиротӣ баланд гардида, ҳаҷми содироти маҳсулот маҳдуд шуда, фақат корхонаҳои ба ном «пешсафи» ба истихроҷи нафт, фулузот ва саноати кӯҳӣ саруқор дошта ҳуқуқи содирот намуданро доштанд» [7,с.35].

Ҳамин тавр ҳарчанд якҷанд муддат кӯшишҳои номуваффақонаи озод намудани содирот ба роҳ монда шуда бошад ҳам, аммо баъди солҳои 2000-ум дар Бразилия боз ба истифодаи абзорҳои дастгирикуниҳои селективии саноат баргаштанд, ки мақсадаш дар баробари афзоиш додани маҳсулоти содиротӣ, инчунин баланд бардоштани рақобатпазирӣ низ дошт. Ҳамчунин, дар ин самт ба рушди содироти маҳсулоти арзиши иловагӣ баланд ва рушди пояҳои илмӣ-техникии соҳаҳои ба саноат вогузашташуда (коркарду истихроҷи нафту газ, маҳсулоти кишоварзӣ дорусозӣ, истехсоли таҷҳизоти нимноқила ва таъминоти барномавӣ) аҳамияти махсус дода мешуд. Дар Бразилия рушди инноватсионӣ ва рушди саноат тариқи барномаҳои махсуси молиявӣ дастгирӣ карда мешуд ва абзорҳои амудии сиёсати саноативу инноватсионӣ барои рафъ намудани маҳдудиятҳои таҳассусии инфрасохторӣ равона гардида, абзорҳои тавсифи уфуқидошта бошанд ба рушди ҳамкориҳои корхонаҳои хусусӣ, ниҳодҳои таҳқиқотӣ ва агентҳои давлатӣ равона гардида, ба рушди корхонаҳои хурду миёнаи саноатӣ, ки тариқи роҳандозии инноватсияҳо барои рушд додани рақобатпазирӣ майл доштанд, истифода карда мешуданд [3].

Ҳамзамон дар ин давраҳо, вобаста аз мушоҳидаи натиҷаҳои манфии сиёсати ба содиротивазкунӣ нигаронидашуда, дар кишварҳои аврупоӣ татбиқ намудани воситаҳои сиёсати амудии сиёсати саноатӣ мавқеи худро аз даст дода буд. Масалан, сиёсати саноатии Финландия ба ҳамкориҳои зичи давлату корхонаҳои хусусӣ, иттифоқҳои касаба асос ёфта буд. Финландия ҳанӯз аз солҳои 60-70-уми асри гузашта абзорҳои амудии сиёсати саноатро истифода намуда, баъд аз солҳои 80-ум дар он рушди корхонаҳои давлатии ба истилоҳ «қаҳрамонҳо» амалӣ карда мешуд, ки 30 фоизи маҷмуи дорониҳо ба ҳиссаи ҳуди давлат рост меомад ва инчунин баъди солҳои 90-ум 4 бекурбшавии ба миён омада, ҳамчун абзорҳои сиёсати саноатии умудӣ ба рушд кардани содирот мусоидат намуд. Умуман, дар Финландия баъд аз солҳои 80-уми асри ХХ истифодаи абзори сиёсати саноатии уфуқӣ шиддат гирифта, давлат сатҳи сармоягузориҳо ба таҳқиқоту коркардуниҳоро афзоиш дод ва дар натиҷа шабакаи паркҳои илмӣ зиёд гардида, самаранокии ҳамкориҳои иштирокчиёни раванди сармоягузориҳо афзуд [19,с.65].

Бояд қайд намоем, ки сиёсати ба содиротивазкунӣ равона гардида дар кишварҳои зуд тараккиунандаи Осиё дигар натиҷа дод. Бо фарқ аз сиёсати пешмебурдаи Финландия ва ё Ҷопон, кишвари Чин унсурои ҳавасмандгардонии содироти ҳам соҳаҳои маъмул ва ҳам соҳаҳои бо технологияҳои пешрафта саруқор доштаро ба роҳ монда, сармоягузориҳои хориҷиро ба таври фаъол истифода намуд. Айни замон низ ин восита дар Чин ба ҳайси абзори калидӣ истифода мешавад. Аммо, бояд тазаққур дод, ки ҳарчанд, ки барои дигар кишварҳо ба рақобатпазирии соҳаҳои ҷудоғона аҳамият додан муҳим набошад ҳам, Чин ин воситаро хуб истифода намуда, ба он такая карда, самарайи онро гирифта тавонист.

Дарк намудани хусусиятҳои хоси сиёсати саноатӣ ба Чин имконият дод, ки таҷрибаи кишварҳои ҳамсоя, ба монанди Сингапуру Ҷопон ва Кореяи Ҷанубиро истифода карда, сармоягузориҳои ширкатҳои фаромилиро ҷалб намояд. Баъдан, бо рушд ёфтани корхонаҳои миллӣ дар кишвар тариқи иштироки якҷояи давлат дар ҷалб намудани сармояҳо мусоидат намуд. Айни замон воситаи абзорҳои сиёсати саноатии Чин бештар тавсифи амудӣ дошта, самти асосии ҷалби сармоягузориҳо соҳаҳои бо технологияи баланд саруқор дошта ишғол менамоянд. Ҳукумат ба соҳаҳо, ки ба ҳавасмандгардонӣ ва дастгирӣ эҳтиёҷ доранд, муддатҳои амалсозии лоиҳаҳояшон маҳдуд гардидаанд мусоидат менамояд. Дар Чин аз рӯи таснифоти мавҷудаи бартариятҳои рақобатии соҳаҳо, ҷалби сармоягузориҳо, соҳаҳои ба сарфа намудани неру ва ба муҳити атроф аҳамиятмедода дар доираи сиёсати саноатӣ афзалиятҳо дода мешавад [2,с.110-114]. Аммо бояд қайд намоем, ки дар баробари бартарият пайдо намудани ин ё он восита ва абзори сиёсати саноатӣ дигар воситаҳои сиёсати саноатӣ низ истифода мешуданд.

Ҳамин тавр, тадриҷан ба ҷои сиёсати маъмули саноатӣ, сиёсати нави саноатӣ зухур намуд ва пайваста мақоми аввалиро танг намуда, бо афзудани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ҷои онро ишғол намуд. Афзалиятҳо асосан соҳаҳои саноатии технологияҳояшон баланде соҳиб гаштанд, ки бештар ба коркарди технологияҳои иттилоотӣ, алоқа, хизматрасониҳои миёнаравии молиявӣ, ташкилотҳои тичоратӣ машғул буданд. Бештар соҳаҳои мушаххас ва корхонаҳо дар доираи ҳалқаҳои байналмиллалӣ бо принсипи ташкили ҳалқаҳои навтарини ҳам бо ашёҳои ибтидоӣ ва ҳам бо маҳсулоти ниҳой саруқор дошта фаъолият менамуданд. Ҳамчунин, кӯшишҳои азнавбарқарорсозии абзори сиёсати маъмули саноатӣ ба пайдо гардидани самти дигар – яъне «назарияи навини сохтори иқтисодиёт» сабаб гардид, ки ҷонибдорони ин самт вобаста аз таҷрибаи чинӣ иҷтиҳоди ҳам воситаи абзорҳои амудӣ ва ҳам уфуқиро зарур мешумориданд [6]. «Абзори сиёсати уфуқиро нисбат ба инфрасохтори соҳаҳо ва амудиро бошад нисбат ба соҳаҳо истифода намудан лозим аст, ки дар онҳо кишвар бартариятҳои рақобатӣ дорад. Гузашта аз ин, аз сабаби он ки инфрасохтори иқтисодиёт нисбат ба омилҳои мавҷудбудаи истехсолот эндогенӣ мебошад, пас кӯшиш намудан лозим аст, ки дар навбати аввал ҳамон соҳаҳо рушд кунанд, ки бархӯрд ба омилҳо мекунанд, на соҳаҳои мушаххас» [7,с.41].

Бояд тазаққур дод, ки барои созмон додани шароитҳои мусоиди рушди тичорат дастрас будани маблағгузориҳо нақши муҳим мебошад ва бештар вақт набудани маблағҳо барои корхонаҳои хурду миёна маҳдудиятҳо ба миён меоварад. Дар доираи сиёсати нави саноатӣ дастгирии молиявӣ тавассути абзорҳои мухталиф, аз қабилҳои амалисозии сармоягузориҳои мустақими давлатӣ ва, инчунин, тавассути рушд додани системаи бонкӣ ва дастгирӣ намудани сармоягузориҳои инфиродӣ ба роҳ монда мешавад. Дар татбиқи маблағгузориҳои лоиҳаҳои таваққалашон баланд ниҳодҳои давлатӣ таъсири бештар расонида метавонанд.

Дар ибтидои саноатикунони кишвар ва ё давраи тағйирдиҳии сохтори саноат дарбаъзе кишварҳои қитъаи Осиё ва кишварҳои рушдкунандаи Аврупо ба таҷаммуи соҳаҳои ба ашёи хом саруқор доштаи дорои афзалиятҳои рақобатӣ бештар аҳамият дода мешуд. Бо ноил гардидан ба мақсадҳои гузошташуда, ки онҳоро давлат муайян мекард, рушди содироти истехсолоти технологӣ дастгирӣ меёфт. Дар натиҷа тағйирёбии сохтори саноат ба тағйир ёфтани сохтори содирот замина гузошт. «Ҳамзамон дар пешрафту тағйир ёфтани сохтори саноатӣ (ин кишварҳо) сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ нақши муҳим гузоштанд ва корхонаҳои азими пешсаф дар бозорҳои ҷаҳонӣ ҳалқаҳои истехсолии хешро ба кишварҳо, ки хароҷотҳои меҳнатиашон нисбатан камтаранд, интиқол доданд» [17,с.341-346].

Умуман, чунин воситаҳо ба монанди дастгирии молиявии мустақими корхонаҳо ё соҳаҳои афзалиятдор, ҳавасмандкунии нархҳои мутобиқӣ, дастгирӣ дар намуди пешниҳод кардани инфрасохтори истехсолии молиявӣ, рушд додани инфрасохтори физикӣ, татбиқи шаклҳои гуногуни дастгирии корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва таҷрибавию конструкторӣ ва истифодаи натиҷаи амалии онҳо дар истехсолоти саноатӣ ба тағйирёбии сохтори саноати кишварҳои саноатии навин таъсири калон расониданд.

Ҳамин тавр, сиёсати саноатии кишварҳои Осиёро метавон чунин тавсиф намуд, ки дар онҳо абзори амудӣ бо истифодаи абзори уфуқӣ пурра мегардид ва ҷорабиниҳои самараноки рушд додани минтақаҳои маҳсуси (озоди) иқтисодӣ бо ҷалби

сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ва ҳавасмандкунии содирот истифода мегардиданд. Аммо бояд ба назар гирем, ки аз рӯи иштироки корхонаҳои хориҷӣ дар сармоягузорӣ, аз рӯи технологияҳои содиротшаванда, ҳолати менечменти миллӣ, фаъолнокии истифодабарии намудҳои гуногуни сиёсат чоришавии равишҳо ва воситаҳои сиёсати саноатии як кишвар аз кишвари дигар тавофут мекард. Ҳукуматҳои кишварҳо кушода будани иқтисодиёт ё саноат барои сармоягузориҳои хориҷиро аз нигоҳи жарфият ва томияти он ва аз нуқтаи назари ҷойгоҳи васеъ гардидани корхонаҳои хусусии дохилӣ ба тарзҳои гуногун баҳо меоданд.

Масалан, дар Кореяи Ҷанубӣ, ки то даҳсолаи охири асри XX таҷрибаи сиёсати саноатии Чопон истифода мешуд, бо рушд ёфтани соҳаҳои саноат ин кишвар имкониятҳои бештари таъсир расонидан ба корхонаҳои хусусиро ба даст овард, ки ин тавсиф пурра фарқкунанда буд [1, с.57-65]. Гарчанде татбиқи чунин сиёсати саноатӣ рушди техникаи кишварро аз сабаби сатҳи баланди марказонидашавандагӣ каме боздошта бошад ҳам, айни замон сиёсати саноатӣ нисбатан нармтар шуда, Кореяи Ҷанубӣ бартариатро ба истифодаи воситаҳои абзори ҳавасмандкунии коркарду таҳқиқотҳо дода аст.

Аммо дар ин минтақа кишварҳои низ буданд (масалан, Сингапур ва Малайзия), ки пеш аз ҳама сиёсати нисбатан озодро (кушодро) мебарданд ва абзори сиёсати саноатии уфуқиро нисбатан бештар истифода мекарданд. Вале таҷрибаи истифодаи сиёсати навтарини саноатии Чопонро мавриди омӯзиш қарор диҳем, мебинем, ки истифодаи нисбатан шиддатноктари воситаҳои абзори уфуқӣ на аз сабаби кордор шудани бюрократия ба фаъолияти саноат тавсиф дода мешавад, балки сабабаш дар он аст, ки саноат ба сатҳи баланди техникаи расид ва таъсири давлат вобаста ба соҳаи корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва корҳои таҷрибавию конструкторӣ ноқофӣ буд. Аз даҳаи дуоми асри нав оғоз намуда, Чопон ба рушди кластерҳои минтақавӣ диққати баланд меод, ки он ҳам сиёсати минтақавӣ ва ҳам воситаҳои рушди ҳамкориҳои тичоратиро бо марказҳои таҳқиқотиву донишгоҳҳо дар худ муттаҳид сохта буд. Самтҳои асосии сиёсати саноативу техникаи ва инноватсионӣ ин биотехнологияҳо, технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, нанотехнологияҳо, роботсозӣ, электроникаи рақамӣ, элементҳои сӯзишворӣ ва ҳифзи муҳити атроф мебошанд [20, с.148-155].

Аз оғози асри XXI сиёсати саноативу инноватсионӣ тағйир ёфт. Дар бештари кишварҳо абзори амудии сиёсати саноатӣ тамоман истифода намешавад ва сиёсати инноватсионӣ бошад ба соҳаҳои мушаххас нигаронида мешавад. Дар баробари рушди технологияи корхонаҳо ва васеъ гардидани ҳудудҳои истехсолӣ, таваккал низ меафзояд ва барои корхонаҳо зарурати пайдо кардани навҳои навини фаъолият, технологияҳои нав ва бозорҳои нав ба миён меояд. Баъд аз ба вучуд омадани бӯҳронҳои иқтисодии охири бештари кишварҳо ба истифодаи абзори амудӣ мароқ зоҳир намуда, соҳаҳои мутобиқи онро «афзалиятҳои навин» эълон намуданд, ки ин омили пайдо гардидани «сиёсати саноатии афзалиятҳои навин» буд. Дар ин давра аҳамияти воситаҳои сиёсати кластерӣ, воситаҳои ҳаракати сармоягузорӣ, мусоидат намудан ба «рушди иқтисодиёти сабз» ва тағйирёбии равишҳои хариди давлатӣ хело афзоиш ёфт [13, с.807].

ИМА яке аз кишварҳои рушдқардае мебошад, ки дар сиёсати саноатӣ аз абзорҳои сиёсати фискалӣ, мониторингӣ, молиявӣ, тичоратӣ, сиёсати дастгирии рақобатпазирӣ, сиёсати мутобиқ кардани кормандон ба тағйиротҳо бо роҳи омӯзонидани онҳо, сиёсат дар соҳаи хариди давлатӣ ва соҳаи тичоратикунонии инноватсияҳо, сиёсати дастгирии корхонаҳои хурд, сиёсат оид ба корҳои илмӣ-тадқиқотӣ васеъ истифода мекунад ва бо ташкили шароити муҳити созгору мусоиди макроиқтисодӣ ва ниҳодҳои мавҷудаву рушди тичорат аз сиёсати кишварҳои дар боло зикр шуда фарқ мекунад. ИМА сиёсати тичоратиро унсури муҳимми мусоидаткунандаи рушди саноат дониста, сиёсати рақобатиро самти асосии сиёсати саноатӣ ҳисоб мекунад. ИМА абзорҳои сиёсати афзалиятҳои навинро истифода намуда, абзорҳои амудии пешниҳод намудани имтиёзҳои андозӣ, субсидияҳо, кафолати сармоягузориҳо, мусоидат намудан ба корхонаҳо барои аз бӯҳрон раҳой ёфтани ва абзорҳои уфуқии ба соҳаҳои корҳои илмиву тадқиқотӣ равонагардида, чорабиниҳо оид ба рушди ниҳодҳо ва содда кардани равандҳои фаъолияти тоҷирону корхонаҳои хурду миёнаро низ истифода менамояд. Равиши интиҳобнамудаи ИМА аз равишҳои дигар кишварҳо бо он фарқ мекунад, ки дар навбати аввал неқӯаҳволии истеъмолкунандагони ниҳой меистад, ки вай новобаста аз даҳолат

кардан ва ё накардани давлат дар идора намудан ва дастгирӣ кардани рушди саноат бурд мекунад ё бохт. Ҳамин тариқ, сиёсати саноатии ИМА пештар тавсифи уфуқӣ дошта бошад ҳам, аммо бо сабабҳои таъсири омилҳои макроиктисодӣ ва глобалӣ рӯ ба сиёсати афзалиятҳои навин овард [21,с.95-106].

Ҳамин тавр, даврони эҳдои равишҳои сиёсати саноатӣ шаҳодат аз он медиҳанд, ки аз нигоҳи таҳавулӣ абзори онро ба умудӣ ва уфуқӣ чудо мекунанд ва аз лиҳози хусусиятҳои хоси рафтори ин ё он кишвар, дараҷаи рушди озод будан ва то чӣ андоза ниҳодӣ будани кишварҳо ва то чӣ андоза таъсир расонидани он ба рушди иқтисодӣ, тавсия додани амалӣ намудан ва гузаронидани он аз нигоҳи сиёсатмадорону иқтисодчиён мураккаб мебошад. Аммо абзори воситаҳо ва чорабиниҳо дар доираи сиёсати саноатӣ дар бисёр кишварҳо ҳамчун васоити сиёсати рақобатӣ инъикос карда мешаванд ва бештари онҳо айни замон дар кишварҳои гуногун истифода ва татбиқ мешаванд ва аз ин лиҳоз сиёсати саноатии кишварҳои гуногунро бештар ҳамчун сиёсати уфуқӣ ва рақобатӣ, ки ба шумораи бештари иштирокчиёни фаъолияти иқтисодӣ равона карда шудаанд, тавсиф дода мешаванд.

Муқарриз: д.и.и., профессор Низомова Т.Д.

АДАБИЁТ

1. Абдурасулова, Д. Промышленная политика Южной Кореи / Д. Абдурасулова // Экономист. -М., 2009. -№1. -С.57-65.
2. Байнев, В.Ф. Промышленная политика Китая как главный фактор его социально-экономического развития / В.Ф. Байнев, Ч. Бинь // Экономическая наука сегодня. – Минск, 2020. -№12. -С.100-114.
3. Бразилия: на пути выхода из социально-экономического кризиса // Бюллетень о текущих тенденциях мировой экономики. - Выпуск №29, февраль 2018. URL: <https://ac.gov.ru/files/publication/a/16109.pdf> (дата обращения 14.09.2021).
4. Булавко, О.А. Основные аспекты развития промышленной политики / О.А. Булавко, М.С. Иванкина, Л.Р. Туктарова, Э.М. Нурғалиева // Вестник Самарского муниципального института управления. -Самара, 2019. -№2. -С.21-29.
5. Бутуханов, А.В. Механизм реализации промышленной политики в Японии: дис. на соис. уч. степ. канд. экон. наук. Специальность: 08.00.14 / А.В. Бутуханов. -Хабаровск, 2005. -158 с.
6. Вереникин А.О. Теория структурных изменений в экономике / А.О. Вереникин, Д.И. Волошин // Учебное пособие. -М.: «ТЕИС», 2009. -258 с.
7. Идрисов, Г.И. Промышленная политика России в современных условиях / Г.И. Идрисов // Научные труды. -М., 2016. -160 с.
8. Катаева, О.С. Модель экономического роста Р. Барро: применение и рекомендации для российской экономики / О.С. Катаева, Е.А. Бурденко // Экономика устойчивого развития. -М., 2018. -№4(36). -С.53-59.
9. Кузнецов Ю.А. Обобщенная модель экономического роста с учетом накопления человеческого капитала / Ю.А. Кузнецов, О.В. Мичасова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. - 2010. -№1. -С.171-178.
10. Лебедева, И.П. Япония: эволюция системы экономического планирования и прогнозирования / И.П. Лебедева // Восточная аналитика (Макроэкономическое планирование в странах Востока). -М., 2016. -№3. -С.36-53.
11. Лиман И.А., Карагулян Е.А., Науменко Е.Е. Новые эндогенные теории экономического роста // Управление экономическими системами. 2014. -№12(72). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novye-endogennye-teorii-ekonomicheskogo-rosta> (дата обращения: 29.07.2021).
12. Литвинюк, Т.А. Промышленная политика: особенности формирования в условиях вертикальной интеграции / Т.А. Литвинюк // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. -Майкоп, 2013. - № 4(131). -С.268-274.
13. Романова, О.А. Приоритеты промышленной политики России в контексте вызовов четвертой промышленной революции. Ч. 2. / О.А. Романова // Экономика региона. -Екатеринбург, 2018. -№3(14). -С.806-819.
14. Сафрончук, М.В. Экономический рост / М.В. Сафрончук // Курс экономической теории / Учебник. – 5-е исправленное, доп. и перераб. изд. -Киров: «АСА», 2004. -С.605-644.
15. Симачев, Ю. Россия на пути к новой технологической промышленной политике: среди манящих перспектив и фатальных ловушек / Ю. Симачев, М. Кузык, Б. Кузнецов, Е. Погребняк // Форсайт. – М., 2014. - № 8. - С. 6-23.
16. Стратегия миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 // Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. 1 октябри соли 2016. - №392. - Душанбе: КОНТРАСТ, 2016. – 89 с.
17. Хофизов, Х.А. Основные подходы к обеспечению инвестиционной привлекательности региона в современных условиях / Х.А. Хофизов // Аудит и финансовый анализ. -М.: «ДСМ-ПРЕСС», 2017. -№5-6. -С.341-346.
18. Чернышев, А.А. Государственная поддержка инвестиционных проектов в промышленности (зарубежный опыт и российская практика) / А.А. Чернышев // Дисс. на соис. уч. степени канд. экон. наук. Специальность 08.00.14. – М., 2019. – 224 с.
19. Dalman, K.J. Finland as a knowledge economy: elements of success and lessons learned / K.J. Dalman, J. Routty, P. Yulia-Antila // Перевод с английского. – М., 2009. – С. 65. (174 с.)

20. Kuznetsova N.V. The analysis of the industrial policy in Japan / N.V. Kuznetsova, N.A. Vorobeva // European researcher. Series A, 2016, Vol. 104, Is. 3, pp. 148-155.
21. Rodina, V.V. Comparative analysis of industrial policy in Russia, the USA and Germany / V.V. Rodina // International trade and trade policy. – М., 2016. -№(2). -P.95-106.

РУШДИ СИЁСАТИ САНОАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

Дар мақола абзори сиёсати саноатӣ ва роҳҳои тараққиёти техникуву инноватсионии он баррасӣ гардидааст. Муаллифон равишҳои муайян намудани қувваи асосии тақондиҳандаи рушди иқтисодӣ ва нақши сиёсати саноатиро дар ин раванд мавриди омӯзиш қарор додаанд. Айни замон мавҷудияти механизмҳо ва ҷораҳои муайян дар дастурҳои кории иқтисодии ҳукумат самаранок будани онҳоро исбот намекунад, яъне бо иборати дигар ҳар стратегияи муайяни рушдиро, ки ҳукуматҳои миллӣ пешниҳод менамоянд, маънои онро надорад, ки маҳз ҳамин механизми, ки ба он таъҷиб карда мешавад, татбиқшаванда аст ва маҳз ҳамин механизми интиҳобшуда ҳаракатдиҳандаи асосии рушд мебошад. Муаллифон бар он ақидаанд, ки ҳарчанд ақидаҳои гуногун вобаста ба таъсири самаранокии абзорҳои мушаххас мавҷуд бошанд ҳам, аммо нақши устувори сиёсати саноатӣ аз лиҳози рушди фарогирандаи давраҳои муайян бешак муҳим ба ҳисоб рафта, воситаҳои (абзорҳо) сиёсати саноатӣ фарогири сиёсатҳои андозӣ, тарифавӣ, пулиро қарзӣ, муносибатҳои иқтисодии беруни ва дигар намудҳои сиёсатҳо бошад ҳам, аммо он абзор ва ё воситаи мустақиле надорад ва барои ҳамин ҳам таҳлил намудани он мураккабтар мебошад. Дар мақола абзорҳои мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд, ки доираи сиёсати саноатиро ҳам аз нуқтаи назари вазифаҳо ва масъалаҳои ҳалшавандаи он ва ҳам аз нигоҳи тақомули он ташаккул хоҳад дод.

Калидвожаҳо: саноат, сиёсати саноатӣ, воситаҳо, абзорҳои сиёсати саноатӣ, инноватсия (навоарихо), рушди иқтисодӣ, рушди инноватсионӣ, афзоиши истеҳсолот.

РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье рассматриваются инструменты промышленной политики и пути ее технико-инновационного развития, а также авторские методики выявления основных движущих сил экономического развития и роли промышленной политики в этом процессе, ее практического применения, которые описаны в работах ученых-экономистов, и исходя из этого, предложено, что описание развития страны обычно можно определить только с течением времени, которое необходимо для оценки эффективности мер промышленной политики. В настоящее время наличие определенных механизмов и мер в правительственных актах не доказывает их эффективность, иными словами, не каждая конкретная стратегия развития, предложенная национальными правительствами, означает, что механизм, на которой она основана, может быть реализован, и этот выбранный механизм является основным драйвером развития. Авторы придерживаются мнения, что, хотя существуют разные мнения об эффективности конкретного оборудования, и инструменты промышленной политики включают налоговую, тарифную, финансово-кредитную, внешнеэкономическую и иную политику, но всё-таки нет определенного и самостоятельного инструмента, и поэтому его анализ покажется необходимым. Устойчивая роль промышленной политики в развитии определенных периодов, несомненно, важна, и в статье исследуются инструменты, которые будут определять контуры промышленной политики как с точки зрения ее задач и проблем, так и с точки зрения ее развития.

Ключевые слова: промышленность, промышленная политика, инструменты промышленной политики, инновации, экономическое развитие, инновационное развитие, рост производства.

DEVELOPMENT OF THE INDUSTRIAL POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The article discusses the tools of industrial policy and the ways of its technical and innovative development, as well as the author's methods of identifying the main driving forces of economic development and the role of industrial policy in this process, its practical application, which are described in the works of economists and based on this, it is proposed, that the description of a country's development can usually only be determined over time, which is necessary to assess the effectiveness of industrial policy measures. Currently, the presence of certain mechanisms and measures in government acts does not prove their effectiveness, in other words, not every specific development strategy proposed by national governments does not mean that the mechanism on which they are based can be implemented, and this selected mechanism is the main one. development driver. The authors are of the opinion that, although there are different opinions about the effectiveness of specific equipment, and industrial policy instruments include tax, tariff, financial and credit, foreign economic and other policies, they still do not have a specific and independent instrument and therefore its analysis will seem serious. The stable role of industrial policy in the development of certain periods is undoubtedly important, and the article examines the tools that will determine the contours of industrial policy both from the point of view of its tasks and problems, and from the point of view of its development.

Keywords: industry, industrial policy, industrial policy instruments, innovation, economic development, innovative development, production growth.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Аскарва Санаббархон Султонхоҷаевна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти PhD. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 934-77-33-66. E-mail: sanam85@mail.ru

Низомов Самариддин Фахриевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, мудири кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудит. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **934-77-33-66**. E-mail: **samaridin@mail.ru**

Сведение об авторах: **Аскарова Санавбархон Султонходжаевна** – Таджикский национальный университет, докторант PhD. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **934-77-33-66**. E-mail: **sanam85@mail.ru**

Низомов Самариддин Фахриевич - Таджикский национальный университет, заведующий кафедрой экономического анализа и аудита, доктор экономических наук, профессор. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 934-77-33-66**. E-mail: **sanam85@mail.ru**

Information about the authors: **Askarova Sanavbarkhon Sultonkhodzhaevna** - Tajik National University, PhD student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **926-16-55-7**. E-mail: **sanam85@mail.ru**
Nizomov Samariddin Fakhrievich - Tajik National University, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Economic Analysis and audits. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 934-77-33-66**

**ЗАРУРАТИ ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ МОЛИЯВИИ РУШДИ САНОАТИ
ХҶУРОКВОРӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР***Курбонов Г.А.***Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Тамоюлҳои коҳишёбии истеҳсоли саноати хӯрокворӣ дар истеҳсоли маҷмуи маҳсулоти саноатии мамлакат, қонеъгардонии талаботи аҳоли бо маҳсулоти озуқаворӣ ватанӣ, ҳамзамон паст намудани сатҳи вобастагии воридоти маҳсулоти соҳа аз бозорҳои хориҷӣ кишвар аз сатҳи амалкарди мукаммали механизмҳои молиявии он вобастагии калон дорад. Дар доираи барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мадди аввал фондҳои истеҳсоли бисёр корхонаҳои саноати хӯроквории мамлакат барои истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир бо сабаби фарсудаҷавӣ техникаи истеҳсоли ва таҷҳизотҳои технологӣ ҷавобгӯ нестанд. Гузашта аз ин, новобаста аз сарчашмаҳои маъмулии маблағгузорӣ ва сармоягузоришаванда ҳангоми таъсири омилҳои молиявӣ иқтисодии беруна рушди саноати хӯроквории мамлакат боз дошта шуда, мунтазам таъмин гардидани онҳо ба воситаҳои молиявӣ тағйир меёбад. Барои ҳамин, ҷиҳати таъмини мунтазами рушди саноати хӯроквории мамлакат таҳияи механизмҳои молиявӣ, ки ба омилҳои манфии таъсиррасон тобовар ва инчунин, таъминкунандаи рушди муътадили соҳа мегардад, зарур ва муҳим мебошад.

Дар шароити муосир, ки раванди ҷаҳонишавии муносибатҳои иқтисодӣ молиявӣ корхонаҳои комплекси агросаноатӣ, саноати хӯрокворӣ ва инчунин, соҳаи коркарди маҳсулот бо маром идома ёфта истодааст, таҳияи механизми молиявӣ аз нигоҳи илмӣ, назариявӣ ва амалӣ асоснок карда шуда, ҷиҳати таъмини бомароми рушди саноати хӯрокворӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Қобили қайд аст, ки вобаста ба мушкилиҳои вобастагии бозори маҳсулоти хӯроквории мамлакат аз бозорҳои хориҷӣ, маҳудиدياتи майдони кишти заминҳои аҳамияти кишоварзидошта, тағйирёбии ғайриҷашмдошти ҳаҷми талаботи аҳоли ба маҳсулоти хӯрокворӣ ва инчунин, шадид гардидани рақобатпазирӣ дар бозорҳои агроозуқаворӣ соли 2016 дар Тоҷикистон барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 қабул гардида буд. Барномаи мазкур бештар ба мақсади фароҳам овардани шароитҳои муосир ба амалишавии сиёсати давлатии хориҷӣ, баланд бардоштани рақобатпазирӣ маҳсулоти ватанӣ дар бозори дохилӣ ва хориҷӣ, афзун гардонидани ҳаҷми содирот, коҳиш додани ҳиссаи молҳои истеъмолӣ ва хизматрасонӣ дар ҳаҷми умумӣ равона гардида буд [4].

Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки дар бозорҳои ҷаҳонӣ мамлакатҳои дорои сатҳи баланди содироти маҳсулоти хӯрока тавассути равишҳои гуногунпахлӯи илмӣ таҳияи механизми молиявӣ ба муваффақиятҳои баланд расидаанд, ки асоси онҳоро заминаҳои назариявӣ ва методологии хуб омӯхта ва дуруст таҳқиқ кардашуда ташкил медиҳад, ки ниҳоят рушди стратегӣ онҳоро таъмин намудааст. Аз ин лиҳоз, пеш аз он, ки дилхоҳ механизми молиявӣ рушди соҳаи хӯрокворӣ таҳия карда шавад, аввалан таҳқиқи заминаҳои назариявӣ он мувофиқи мақсад мебошад.

Имрӯзҳо дар адабиёти соҳавӣ иқтисодӣ равишҳои гуногунсамту гуногунпахлӯ оид ба фаҳмиш ва дарки дурусти мафҳуми механизми молиявӣ шарҳу тавсир гардидааст. Масалан ба ақидаи Миляков Н.В. механизми молиявӣ ин – низомии шаклҳо ва усулҳои муносибатҳои молиявӣ аз тарафи давлат муқаррар карда шуда мебошад [5, с.513]. Дар луғати истилоҳоти молиявӣ ва бонкӣ механизми молиявӣ ҳамчун маҷмуи шакли ташкилии муносибатҳои молиявӣ, усулҳои ташаккул ва истифодаи захираҳои молиявӣ ҷамъиятӣ бо мақсади таъсиси шароитҳои мусоиди рушди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҷамъият маънидод гардидааст [14]. Агар фаҳмиши механизми молиявӣ бо чунин тартиб шарҳ дода шавад, пас маълум мегардад, ки он бояд ҳатман хусусиятҳои таркибии ташкил ва заминасозии роҳу усул ва ҳатто услубҳои пайдо намудани воситаҳои молиявӣ барои таъмин намудани рушди объектҳои аҳамияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дошта бошад. Аниқтараш дар механизми молиявӣ самтгирӣ ва инчунин воситаҳои истифода ё харҷи маблағҳои молиявӣ низ ба эътибор гирифта мешавад. Чуноне, ки Грязнов А.Г. механизми молиявиро ҳамчун

«мачмуи шаклҳо ва намудҳои ташкили муносибатҳои молиявӣ, усулҳои хусусиятноки ташаккул ва истифодаи захираҳои молиявӣ ва услубҳои муайянсозии онҳо» шарҳ додааст [7,с.659].

Механизми молиявӣ ин қисми таркибии механизми хоҷагидорӣ, мачмуи ҳавасмандии молиявӣ, фишангҳо, воситаҳо, шаклҳо ва услубҳои танзими равандҳо ва муносибатҳои иқтисодӣ мебошад. Механизми молиявӣ дар мадди аввал нархҳо, андозҳо, пардохтҳои давлатӣ, имтиёзҳо, чаримаҳо, таҳримҳо, кумакҳои молиявӣ, субсидияҳо, қарзҳои бонкию фоидаи суд ва ғайраҳо дар бар мегирад [8,с.512].

Ҳамин тариқ, ба ақидаи мо, механизми молиявӣ заминаи асосии ташкили равандҳо ва муносибатҳои пайдо намудани сарчашмаҳои гуногуни воситаҳои пулӣ буда, дар раванди татбиқи стратегияи рушди соҳа, бахусус соҳаи саноати хӯрокворӣ ҳамчун мавзеи ба расмиятдарории муносибатҳои қарзӣ пулӣ мебошад. Вобаста ба хусусиятҳои соҳавӣ, соҳаи саноати хӯрокворӣ механизми молиявӣ ба сарчашмаҳои боэътимод ба монанди воситаҳои пулии бучети давлатӣ ва маҳаллӣ, қарзҳои имтиёзнок, сармоягузори масъулиятнок таъҷибан менамояд, ки ҳамаи ин дар таҳияи дақиқи сиёсати иқтисодӣ, фискалӣ, молиявӣ қарзӣ, иқтисодии берунмарзӣ зӯҳур меёбад. Механизми молиявиро дар фаҳмиши васеъ ҳамчун таҷассумгари мачмуи усулҳои ташкили муносибатҳои молиявӣ, ки ҷамъият барои таъмини шароитҳои мусоиди рушди иқтисодӣ истифода менамоянд, фаҳмидан мумкин аст.

Механизми молиявӣ ба хусус дар саноати хӯрокворӣ дорои шаклҳо, усулҳо ва услубҳои ташкили муносибатҳои молиявӣ ба монанди қарзҳои имтиёзнок аз бонкҳо, суғуртаи истеҳсоли нигоҳдорӣ ва ё логистикаи маҳсулоти хӯрокворӣ мебошад, инчунин, тавассути инҳо шумора ва инчунин давраҳои мақсадноки истифодабарии воситаҳои пулӣ муайян карда мешавад. Сохтори механизми молиявӣ дар саноати хӯрокворӣ хело мураккаб буда, ба он унсурҳои гуногуни муносибатҳои молиявӣ дохил мешаванд. Масалан, ба иҷора ё муваққатан ба гарав мондани амволи корхонаҳои саноатӣ, ё қарзҳои гуногунтаъйин ва ғайраҳо. Барои ҳамин, ҷиҳати истифодабарии самараноки молия банакшагирӣ ва ояндабинии ҳам истеҳсоли маҳсулоти хӯрока ва ҳам ҳаҷми воситаҳои пулӣ муҳим мебошад. Аз ин сабаб, унсурҳои асосии механизми молиявии рушди корхонаҳои саноати хӯроквориро чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

- Банакшагирӣ ва ояндабинии молиявӣ;
- Нишондиҳандаҳои молиявӣ, норматив ва маҳдудиятҳо;
- Идоракунии молия;
- Фишангҳо ва ҳавасмандии молиявӣ;
- Назорати молиявӣ.

Вобаста аз хусусиятҳои хоси соҳавӣ истеҳсолоти маҳсулоти хӯрока ва шаклҳои моликиятдорӣ, механизмҳои молиявиро ба механизмҳои молиявии корхона ва механизмҳои молиявии ташкилотҳои хоҷагидорикунанда, механизми суғурта, механизми амалкарди молияи давлатӣ ва ғайраҳо ҷудо намудан мумкин аст, ки аз рӯи таъйинот ҳар яки инҳо ҷабҳаҳои (звеноҳои) сохтори худро доранд.

Тавсиф ва беҳамто будани рушди саноати хӯроквориро аз рӯи як қатор хусусиятҳо, ба монанди оммавӣ ва гуногунии маҳсулот, мавсимӣ будани истеҳсолоти баъзе зерсоҳаҳо, ки ба истифодаи нобаробари иқтидорҳои истеҳсоли бурда мерасонанд, талаботҳои зиёд нисбати сифати маҳсулоти хӯрокворӣ, номгӯи (навъҳои) бисёр, вобаста аз сифати ашё, имкониятҳои истифодабарии дуҷумлараҷаи партовҳои саноатӣ муайян карда мешавад [9,с.90].

Дар шароити муосир саноати хӯрокворӣ дар қатори дигар соҳаҳои калидии иқтисодӣ миллӣ барои таъмин намудани истиқлолияти озуқаворӣ, коҳишдиҳии сатҳи тафрикаи нобаробари воридот ва содироти маҳсулоти озуқа, пайдо намудани мавзеи назаррас дар бозорҳои ҷаҳонӣ тавассути истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир нақши муҳим дорад. Аммо вобаста ба норасоии молиявӣ солҳои охир суръати рушди соҳаи саноати хӯроквории мамлакат чандон қаноатмандкунанда нестанд.

Чадвали 1. Нишондиҳандаҳои саноати хӯрокворӣ дар сохтори саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон (1991-2020)

Table 1. Indicators of food industry in the structure of industry of the Republic of Tajikistan (1991-2020)

Соҳаҳо	Солҳои таҳлилшаванда						Соли 2020 нисбати 1991
	1991	2000	2005	2010	2015	2020	
	Ҳаҷми маҳсулоти саноат (маротиба)						
Ҳаҷми саноат (млн. сомонӣ)	9845	4147	7220	8248	12196	30890	+3,1
Саноати масолеҳи сохтмонӣ	1400	53,3	212,5	373,1	1438	3880	+2,7
Саноати сабук	1673	586,1	1169	1094	1333	2961	+1,7
Саноати хӯрокворӣ	2230,7	540,3	1568,8	2229	3482	7089	+3,1
Сохтори соҳавии саноат (бо фоиз)							
Саноати масолеҳи бинокорӣ	14,1	1,3	2,7	4,5	11,8	12,5	-1,6
Саноати сабук	17,0	14,0	16,3	13,2	10,9	9,6	-7,4
Саноати хӯрокворӣ	22,7	13,0	21,7	27,0	28,5	22,9	0,2
Шумораи миёнасолонаи кормандони соҳаҳои саноат (ҳаз. нафар)							
Саноати масолеҳи сохтмонӣ, шиша, чиниворӣ	16,5	5,0	6,4	8,8	7,5	10,7	12,6
Саноати сабук	85,5	26,9	22,1	15,9	16,2	17,5	20,7
Саноати хӯрокворӣ	29,6	13,1	11,7	7,3	12,6	12,2	14,4

Сарчашмаҳо: 1. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2016. - С.20-21.; Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2020. - С.14-15.; Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон (30 соли истиқлолияти давлатӣ) // Маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2021. - С.18-19

Аз маълумотҳои чадвали 1 маълум мегардад, ки дар ин давра нисбат ба соҳаҳои сабук ва хӯрокворӣ рушди саноати масолеҳи сохтмонӣ нисбатан назаррас мебошад, ки дар ин давра 2,7 маротиба афзудааст. Сабаби асосии ин тамоюлҳоро дар ташкил ва таҷдиди корхонаҳои муассири истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ шарҳ додан мумкин аст. Дар ин муддат ҳаҷми истеҳсоли соҳаи саноати сабук 1,7 маротиба ва саноати хӯрокворӣ 3,1 маротиба зиёд гардидаанд.

Инчунин дар натиҷаи давра ба давра гузаронидани ислохотҳои иқтисодӣ, аз ҷумла таҳия ва татбиқи барномаҳои гуногунсамти рушди соҳаи саноат, бахусус ба саноати хӯрокворӣ алоқаманд буда, дар сохтори он ҳам дигаргуниҳои назаррас ба чашм мерасанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки агар дар соли 1991 ҳиссаҳои зиёдтар ба саноати хӯрокворӣ (22,7%) ва саноати сабук (17%) рост омада бошад, пас дар соли 2020 вазни қиёсии соҳаҳои саноати сабук (9,6%) дар сохтори саноати миллӣ паст гардида, саноати хӯрокворӣ бошад, (22,9%) қариб бетағйир боқӣ мондааст. Дар қиёс бо нишондиҳандаҳои солҳои 2010, 2015 ҳиссаи саноати хӯрокворӣ дар соли 2020 ба андозаи 5-6% кам шудааст.

Дар давоми солҳои Истиқлолияти давлатӣ таркиби миқдории кормандони соҳаҳои саноат дар солҳои 1990-2020 низ тағйир ёфтааст. Дар ин давра саноати сабук аз рӯи фарогирии шумораи зиёди кормандони соҳа дар ҷои аввал меистад (соли 1990 - 38,9%, соли 2020 - 20,7%). Агар соли 1990 аз рӯи нишондиҳандаи мазкур саноати мошинсозӣ бо 20,8% ҷои дуюмро ишғол мекард, пас соли 2020 ҷойи онро бо 14,4% саноати хӯрокворӣ иваз намудааст. Инчунин, тағйиротҳои назарраси мусбӣ имрӯзҳо дар соҳаи саноати масолеҳи сохтмонӣ - 12,6% мушоҳида мегардад, ки аз кифоягии воситаҳои молиявӣ ва инчунин, инкишофи тараққиҳои соҳаҳои мазкур гувоҳӣ медиҳанд.

Ғайр аз ин, дар соли 2020 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар зерсоҳаи маҳсулоти хӯрокворӣ, яқчоя бо нӯшокиҳо ва тамоку ба 7061,4 млн. сомонӣ расонида шуда, суръати афзоиши он нисбат ба соли 2019-ум 28,3% ташкил намуда буд (суръати рушд дар соли 2019 - 6,7%). Имрӯзҳо дар Тоҷикистон яке аз сарчашмаҳои молиякунонии рушди саноати хӯрокворӣ бучети давлатӣ маҳсуб меёбад, ки ҳаҷми воситаҳои пулии равона карда шуда,

дар соли 2020 аз ҳамагӣ 23,5 ҳаз. сомони ро ташкил дода буд, ки аз ин миқдор барои соҳаи саноат ва сохтмон танҳо 18,2 ҳаз. сомони рост омада, 0,7% ҳаҷми умумии бучети давлатиро ташкил медиҳад.

Аз чунин вазъияти рушди саноати хӯроквории мамлакат ҳулоса намудан мумкин аст, ки имрӯзҳо вобаста ба норасоии воситаҳои молиявӣ, баҳусус ташаккули нокифояи механизмҳои молиявии рушди саноати хӯрокворӣ ҳамагуна омилҳои беруна таъсири манфӣ расонида, раванди вобастагии бозори озуқаворӣ мамлакатро зиёд мегардонанд. Дар натиҷа арзиши маҳсулоти хӯрока дар бозорҳои ватанӣ боло рафта, сатҳи даромади аҳолиро коҳиш дода, дастрасии аҳолиро ба маводи хӯрокаи серғизо кам гардонида, ниҳоят сатҳи сифати зиндагии аҳолиро паст менамояд. Аз ин лиҳоз, ҷиҳати баргараф намудани мушкилиҳои рушди соҳаи саноати хӯроквории мамлакат дар заминаи татбиқи ҳадафҳои стратегӣ ва барномаҳои кӯтоҳмудати соҳавӣ, баҳусус «Барномаи рушди саноати хӯроквории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025» ба ақидаи мо, дар оянда таҳия ва татбиқи стратегияи молиявии рушди саноати хӯроквории мамлакат муҳим мебошад.

Дар шароити муосир, асосноксозии заминаҳои назариявии стратегияи молиявии рушди саноати хӯроквориро дар мавҷудияти як қатор шароитҳои дохилию беруна, ба монанди сатҳи баланди динамикаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодие, ки бо фаъолияти молиявии корхонаҳои соҳаи саноати хӯрокворӣ алоқаманд мебошанд, лапиши вазъи бозори молия, суръати рушди технологӣ ва фишангҳои нокифояи давлатӣ оид ба танзими фаъолияти молиявӣ тавсиф намудан лозим аст. Ҳамаи ин шароитҳо имкон намедиҳанд, ки воситаҳои молиявии корхонаҳои саноати хӯроквории мамлакат дуруст ва самаранок идора карда шавад, гарчанде то ҳол равишҳои анъанавии идоракунии молия дар баъзе субъектҳои истеҳсолӣ истифода бурда шуда истодааст. Дар ин маврид танҳо стратегияи дуруст таҳия шуда метавонад, ки дар маҷмӯъ ба тағйиротҳои ғайриҷашмдошти омилҳои беруна истодагари намояд, ба ҳалли масъалаҳои молиявии зерсохторҳои соҳавии саноати хӯрокворӣ мусоидат намояд.

Аз ин ҷо чунин бар меояд, ки танҳо мукамалгардонии механизми молиявии рушди саноати хӯроквории мамлакат дар таъмини рушди корхонаҳои истеҳсолию коркардкунанда, нуқтаҳо ё марказҳои нигоҳдории маҳсулот, баландбардории сатҳи сифати маҳсулоти хӯрока бо назардошти меъёрҳои рақобатпазирии бозорҳои хориҷӣ метавонад нақши калидӣ дошта бошад. Албатта баъди баргараф гардидани масъалаҳои тақмили механизми молиявии соҳавӣ, ба таҳқиқи стратегияи молиявии рушди саноати хӯрокворӣ метавон ба татбиқи ҳадафҳои стратегияи мамлакат, иҷрои чорабиниҳои барномаҳои соҳавӣ мусоидат намуда, тавозуни баробарии ҳаҷми воридот ва содироти маҳсулоти озуқавориро дар мамлакат таъмин кард.

Ҳангоми тақмили механизми молиявии рушди саноати хӯрокворӣ истифодаи принципҳои зерин муҳим мебошад:

- ба инобат гирифтани манфиатҳои фаъолияти озоди корхонаҳои истеҳсолкунандаи маҳсулоти озуқаи зудвайроншаванда;
- ҳисоби стратегияи корҳои фаврии корхонаҳои соҳа;
- интихоб намудани равишҳои махсуси маблағҷудокуниҳо (аз ҷумла сармоягузориҳои венчурӣ);
- стратегияи ташаккули мунтазами захираҳои молиявӣ;
- стратегияи сармоягузорӣ;
- стратегияи баланд бардоштани сифати идоракунии молияи корхонаҳои истеҳсолӣ, коркардкунанда ва интиқолдиҳанда;
- таъмини стратегияи ба шароитҳои бозорӣ тобовар;
- таъмини интихоби алтернативии стратегияи молиявӣ;
- ҳисоби таваккал ва хатарҳои молиявӣ дар раванди қабули қарорҳои молиявӣ.

Раванди мукамалгардонии механизми молиявии рушди саноати хӯроквории мамлакат зарурати ташаккули мақсадҳои касбии молиявиро, баҳусус зоҳир намудани таваҷҷуҳи бештар барои паст намудани сатҳи хароҷоти истеҳсолӣ ва хароҷоти трансаксиониро тақозо менамояд. Хусусиятҳои фаъолияти молиявии корхонаҳои саноати хӯроквориро муваззаф менамоянд, ки аз як тараф татбиқи миссияи асосӣ ва мақсадҳои стратегияи молиявиро қафолат диҳанд, аз тарафи дигар бошад, ба комёбии мақсадҳои рушди соҳа мусоидат намоянд. Афзалиятнокии тақмили механизми молиявии рушди

саноати хӯрокворӣ дар баробаргардони имкониятҳои гирифтани фоидаи ҳамаи зерсоҳаҳои соҳа мегардад. Мутобиқати дурустии мукамалгардони раванди механизми молиявӣ заминаи асосии муваффақиятҳои рушди саноати хӯроквории мамлакат барои солҳои оянда мебошад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Раҳмонов Қ.Р.

АДАБИЁТ

1. Аминова З.Ф. Финансовая стратегия предприятия: формирование, развитие, обеспечение устойчивости / З.Ф. Аминова. -М.: Компания Спутник+, 2015. -118 с.
2. Барномаи рушди саноати хӯроквории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 // Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31.07.2019, №373.
3. Барномаи саноатикунони босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 // Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.05.2020, №293.
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 ноябри соли 2016, № 503. –Душанбе, 2016.
5. Миляков Н.В. Финансы, учебник / Н.В. Миляков. -2-е изд. -М.: ИНФРА - М, 2007. -513 с.
6. Низамова Т.Д. Государственная кластерная политика: вопросы выбора реализации / Т.Д. Низамова, П.А. Мухсинова // Таджикистан: экономика и управление. Научный журнал Таджикского национального университета. -Душанбе, 2020. -№1. -С.39-44
7. Оценка недвижимости / Под ред. А.Г. Грязновой и М.А. Федотовой. -М.: Финансы и статистика, 2002. -659 с.
8. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. -5-е изд., перераб. и доп. -М.: ИНФРА-М, 2007. -512 с.
9. Раҳмонов Дж.Р. Оценка современного состояния инновационной активности предприятий пищевой промышленности Республики Таджикистан / Дж.Р. Раҳмонов // Таджикистан: экономика и управление. Научный журнал Таджикского национального университета. Душанбе, 2020, №1. – С.90.
10. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи омории Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2016. -С.20-21.
11. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи омории Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2020. -С.14-15.
12. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон (30 соли истиклолияти давлатӣ) // Маҷмуаи омории Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2021. -С.18-19.
13. Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 // Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.03.2018с., №159.
14. Терминологический словарь банковских и финансовых терминов. - 2011. [Электронный ресурс]. http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/33445.

ЗАРУРАТИ ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ МОЛИЯВИИ РУШДИ САНОАТИ ХҶОРОКВОРИ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола заминаҳои назариявии таҳияи механизми молиявӣ дар корхонаҳои саноати хӯроквории Тоҷикистон баррасӣ карда шудааст. Мафҳуми илмии механизми молиявӣ дар доираи илмҳои иқтисодӣ тавсифи дода шуда, ақидаҳои муҳаққиқони ватании хориҷӣ таҳлил гардида, нуктаи назари муаллиф ошкор карда шудааст. Мавқеи саноати хӯрокворӣ дар масири татбиқгардони ҳадафҳои стратегии мамлакат вобаста ба сохтори истеҳсоли ва шароити имкониятҳои мавҷудаи соҳа асоснок карда шудааст. Саноати хӯрокворӣ дар сохтори соҳаи саноати Тоҷикистон вобаста ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, таркиби соҳавӣ ва инчунин, шумораи коргарон таҳлил карда шудааст. Тамоюлҳои рушди нобаробари соҳаҳои афзалиятноки саноати Тоҷикистон, бахусус саноати хӯрокворӣ дар асоси давра ба давра таҳия ва татбиқи барномаҳои миёнамӯҳлати рушди соҳаи саноат муайян карда шуда, омилҳои таъсиррасони онҳоро нишон дода шудааст. Таъсир ва натиҷаи норасоии воистаҳои молиявии рушди саноати хӯроквории мамлакат тавсифи дода шуда, бо мақсади баландбардории сатҳи рақобатпазирии истеҳсоли маҳсулоти хӯрокаи мамлакат вобаста ба вазъи тағйирёбаи бозори ҷаҳонӣ заминаҳои назариявии таҳияи механизми молиявӣ асоснок карда шудааст. Дар баробари амалкарди механизмҳои молиявии мавҷуда, таҳияи стратегияи молиявии рушди саноати хӯрокворӣ пешниҳод гардида, истифодаи принципҳои зарурӣ ва равишҳои илмию амалӣ зарур дониста шуда, асоснок карда шудааст, ки стратегияи пешниҳод гардида метавонад ба рушди корхонаҳои саноати хӯрокворӣ таъсири мусбӣ расонида, ниҳоят ба татбиқи ҳадафҳои стратегии рушди саноати мамлакат мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: саноат, иқтисодиёт, соҳаи хӯрокворӣ, бозор, рақобатпазирӣ, механизми молиявӣ, воситаҳои пулӣ, сармоягузорӣ, стратегияи молиявӣ, маблағгузорӣ, принцип.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗРАБОТКИ ФИНАНСОВОГО МЕХАНИЗМА РАЗВИТИЯ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

В статье рассматриваются теоретические основы разработки финансового механизма в предприятиях пищевой промышленности Таджикистана. Характеризуется научное понятие финансового механизма в научной экономической литературе, анализированы мнения отечественных и зарубежных исследователей, определен авторский научный взгляд. Обосновывается место пищевой промышленности в процессах реализации стратегических целей страны, с учетом имеющейся отраслевой производственной структуры, условий и возможности. Пищевая промышленность в структуре промышленности Таджикистана анализируется, с учетом

количества рабочих, объема производства и отраслевой структуры. Определены тенденции неравномерного развития перспективных отраслей промышленности Таджикистана, особенно пищевой промышленности на основе периодичной разработки и реализации среднесрочных программ развития отрасли промышленности, а также показаны их влияющие факторы. Влияние и результаты недостаточности финансовых средств развития пищевой промышленности страны характеризованы, с целью повышения уровня конкурентоспособности производства пищевой продукции страны, с учетом изменчивого состояния зарубежных рынков, обоснованы теоретические основы разработки финансового механизма. Наряду с реализацией существующих финансовых механизмов, предлагается разработка финансовой стратегии развития пищевой промышленности и констатируется необходимость использования важных принципов и научных подходов к предлагаемой стратегии, влияющих на развитие предприятий пищевой промышленности, а также способствующих реализации стратегических целей развития промышленности страны.

Ключевые слова: промышленность, экономика, пищевая промышленность, рынок, конкурентоспособность, финансовый механизм, денежные средства, инвестиция, финансовая стратегия, финансирование, принцип.

THEORETICAL BASIS DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL MECHANISM OF DEVELOPMENT OF THE FOOD INDUSTRY

The article discusses the theoretical foundations for the development of a financial mechanism in the food industry in Tajikistan. The scientific concept of the financial mechanism in scientific economic literature is characterized, the opinions of domestic and foreign researchers are analyzed, the author's scientific view is determined. The place of the food industry in the implementation of the country's strategic goals is substantiated, taking into account the existing sectoral production structure, conditions and opportunities. The food industry in the structure of industry in Tajikistan is analyzed taking into account the number of workers, the volume of production and the sectoral structure. Trends in the uneven development of promising industries in Tajikistan, especially the food industry, are determined on the basis of periodic development and implementation of medium-term programs for the development of the industry, and their influencing factors are shown. The influence and results of insufficient financial resources for the development of the country's food industry are characterized, as well as the purpose of increasing the level of competitiveness of food production in the country, taking into account the changeable state of foreign markets, the theoretical foundations for the development of a financial mechanism are substantiated. Along with the implementation of existing financial mechanisms, it is proposed to develop a financial strategy for the development of the food industry and the need to use important principles and scientific approaches of the proposed strategy, influencing the development of food industry enterprises, as well as contributing to the implementation of strategic goals for the development of the country's industry, is stated.

Keywords: industry, economics, food industry, market, competitiveness, financial mechanism, funds, investment, financial strategy, financing, principle.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Курбонов Гулбиддин Аҷикович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 988-05-15-55

Сведение об авторе: *Курбонов Гулбиддин Аджикович* - Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры экономики предприятия и предпринимательства. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: (+992) 988-05-15-55

Information about the author: *Kurbonov Gulbiddin Adjikovich* - Tajik National University, Ph.D. candidate of the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992) 988-05-15-55

Бобоева Р.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Рушди иқтисоди ҷаҳонӣ аҳамияти ба назар гирифтани равандҳои ҳамгироиро, ки дар бисёр соҳаҳои иқтисодӣ кишвар зоҳир мешаванд, пешакӣ муайян мекунад. Яке аз ин зухуротро ба ташаккул ва рушди бозори миллии меҳнат нисбат додан мумкин аст, ки он қисми таркибии ҳама гуна низоми мавҷудаи бозор мебошад. Тавре ки таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба монанди тамоми кишварҳои ИДМ, дар ташаккули механизмҳои муайян намудани самтҳои асосии истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ мушкилоти муайяноро аз сар мегузаронад.

Бояд қайд кард, ки рушди иқтисодӣ Тоҷикистон ва, дар маҷмӯъ, бозори меҳнат нисбат ба дигар кишварҳо нисбатан сусттар пеш меравад. Тағйири шумора ва сохтори ҷойҳои корӣ ба талаботи иқтисоди муосир ҷавобгӯ нест, ки зарурати таҳияи стратегияи давлатии ташаккул ва рушди бозори меҳнати Тоҷикистонро пешакӣ муайян мекунад [2,с.63].

Дар робита ба ин, яке аз вазифаҳои муҳими илми иқтисод таҳлил ва пешгӯии равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ барои таҳияи воситаҳои танзими бозори меҳнат мебошад, ки миёни онҳо усулҳо ва моделҳои математикӣ ва омӯри мавқеи махсусро ишғол мекунад. Истифодаи ин воситаҳо имкон медиҳанд, ки вазъияти кунунии бозори меҳнат таҳлил карда шуда, дар ин замина усулҳои танзими он муайян карда шаванд. Инчунин, ба назар гирифтани хусусиятҳои бозорҳои минтақавии меҳнат зарур аст, зеро дар нишондиҳандаҳои асосии бозорҳои минтақавӣ миёни таҳқиқотҳо ихтилофи назар ҷой дорад.

Барои иқтисодӣ Тоҷикистон, ки дар ҳоли гузариш аст, муайян кардани ташаккули параметрҳои асосии бозори меҳнат муҳим аст. Ба параметрҳои асосии бозори меҳнат сатҳи баланди муҳочирати меҳнатӣ дохил мешавад. Сатҳи баланди таваллуд дар нақшаи демографӣ мутаносибан афзоиши шумораи захираҳои меҳнатиро ба миён овардааст. Афзоиши ин омил ва суръати нисбатан пасти рушди иқтисоди милли зарурати таҳияи стратегияи давлатии ташаккул ва рушди бозори меҳнати Тоҷикистонро ба миён овард [3,с.28].

Барои таъмини инкишофи иқтисодӣ, пеш аз ҳама, донишҷӯи захираҳои меҳнатӣ ва роҳҳои истифодабарии оқилонаи онҳо ниҳоят зарур аст. Афзоиши захираҳои меҳнатӣ ба дараҷаи афзоиши табиӣ ва шумораи умумии аҳоли алоқамандии зич дорад.

Захираҳои меҳнатӣ гуфта аҳолии қобили меҳнатро меноманд, ки дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ ширкат меварзанд. Як қисми онҳо дар истеҳсолот машғули кор буда, қисми дигарашонро бекорон ташкил менамоянд. Ба замми ин ҳангоми истифода бурдани комёбиҳои илму техника дар истеҳсолот як қисми коргарон ихтисор карда мешаванд. Қисми зиёди аҳолии қобили меҳнати ҷумҳурӣ ихтисос ва касби муайян доранд.

Оқилона истифода бурдани захираҳои меҳнатӣ барои инкишофи истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва баланд бардоштани некуаҳволии халқ аҳамияти калон дорад. Мавҷудияти захираи қувваи корӣ дар деҳот, шаҳрҳои хурд ва шаҳракҳо водор месозанд, ки соҳаи калони хоҷагии халқро инкишоф дода, системаи муассисаҳои маърифатӣ маишӣ зиёд карда шаванд. Ҳоло миқдори умумии аҳолии машғули корҳои хоҷагии халқ 82,1% дар соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ва 17,8% дар соҳаҳои ғайри истеҳсолӣ банд аст. Касбҳои нисбатан маълум – пахтакорӣ, боғдорӣ, тоқпарварӣ, чорводорӣ, бофандагӣ, ресандагӣ ва ғайра мебошанд. Яке аз масъалаҳои асосии инкишофи иқтисодӣ ҷумҳурӣ оқилона ва дуруст тақсим кардани қувваи корӣ дар ҳама соҳаҳои хоҷагии халқ аст. Аз худ кардани ноҳияҳои кӯҳсор ва ривоч додани иқтисодӣ онҳо низ корест басо муҳим. Ин имкон медиҳад, ки захираҳои меҳнатӣ дар маҳалҳо оқилона истифода бурда шаванд.

Шумора ва доираи аҳолии қобили меҳнат аз шаклҳои тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунандаи мамлакат вобаста мебошанд. Мутобиқи “Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон”, чунин қисми аҳоли ба захираҳои меҳнатӣ дохил мешаванд:

а) аҳолии синну солашон 15-63 мардҳо ва 15-58 занҳо, ба ғайр аз маъҷубони меҳнат ва ҷанг, гурӯҳҳои 1-2, ки кор намекунанд, инчунин шахсоне, ки дар асоси имтиёзҳои мавҷуда, ки ҳуқуқи ба нафақа баромадан доранд;

б) аҳолии синну солашон калон ё хурд нисбати одамони қобили меҳнат, ки дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ машғули кор мебошанд.

Мувофиқи қонунгузориҳои нави меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1998 сар карда ашхоси 15 сола ба шумораи захираҳои меҳнатӣ дохил карда мешаванд. Дар баробари моликияти давлатӣ шаклҳои нави моликият ба монанди моликияти хусусӣ, коллективӣ, омехта ташкил шудаанд. Аз рӯи фаъолияти иқтисодиашон таркиби шугли аҳоли низ тағйир ёфт. Ҳиссаи шугли аҳоли солҳои охир дар моликияти давлатӣ кам шуда, дар шаклҳои моликияти ғайридавлатӣ ва омехта зиёд шуда истодааст. Алҳол дар моликияти хусусӣ ва коллективӣ 66,9% аҳолии қобили меҳнат шугл меварзанд.

Пайваста ба ин, баъди солҳои 90-уми асри сипаришуда камшавии кормандони соҳаҳои маориф, тандурустӣ, фарҳангу санъат ба назар мерасад, ки ин ҳолат оқибатҳои нохуш дорад. Бо иқтисоди пурраи худ кор накардани аксари корхонаҳо, музди ками меҳнат дар муассисаҳои бучавӣ сабабгори дар бозори меҳнат зиёдшавии шумораи бекорон гардид. Алалхусус бекорон дар байни ҷавонон зиёд аст, ки беш аз 27% қувваи қобили меҳнатро ташкил медиҳанд.

Дар шароити гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ проблемаи истифодаи захираҳои меҳнатӣ дар ҷумҳурӣ яке аз проблемаҳои асосӣ ба шумор меравад. Ин муаммо дар ҳолати пурра ба кор андохтани иншоотҳои мавҷуда ва бунёди саноати нав, хоҷагии қишлоқ ва соҳаҳои ғайри истеҳсолӣ ҳалли ҳудро меёбад.

Рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ аҳамияти баҳисобгирии равандҳои ҳамгироиро пешаки муайян мекунад, ки дар бисёр соҳаҳои иқтисодиёти кишвар зоҳир мешаванд.

Бояд қайд кард, ки Тоҷикистон аз сабаби миқёси номуносибии аз ҳад зиёди захираҳои меҳнатӣ ва талаботи ноқофӣ дар бозори меҳнат мавқеи махсусро ишғол мекунад. Иқтисодиёти Тоҷикистон, ки дар давраи гузариш қарор дорад, параметрҳои асосии бозори меҳнатро муайян мекунад. Ба он сатҳи баланди муҳочирати меҳнатӣ дохил мешаванд. Сатҳи баланди таваллуд муносибани афзоиши миқдори захираҳои меҳнатиро муайян намуд.

Дар ҷадвали 1 маълумоти омори доир ба қувваи кории [3,с.28] Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2020 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Захираҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоби миёна дар як сол (ҳазор нафар) [13,с.81]

Table 1. Labor resources of the Republic of Tajikistan on average per year (thousand people)

Солҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Захираҳои меҳнатӣ - ҳамагӣ	5111	5224	5326	5427	5521	5623
аз он ҷумла: қувваи корӣ	2437	2438	2460	2478	2514	2534
- аз онҳо аҳолии машғул	2380	2384	2407	2426	2463	2502
- бекорони расман этирофшуда	57	54	53	52	51	50
Қувваи корӣ истифода нашуда дар иқтисодиёт	2674	2786	2866	2949	3007	3065
Дарачаи бекорӣ (шумораи расман этирофшудаи бекорон бо фоиз нисбат ба аҳолии дар иқтисодиёт фаъол)	2,3	2,3	2,3	2,2	2,1	2,2

Дурнамои арзишҳои додашударо аз ҷадвали 1 дар давраи то соли 2025 дида мебароем. Дар расми 1 тамоюли тавсифкунандаи дурнамои захираҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистонро нишон дода шудааст.

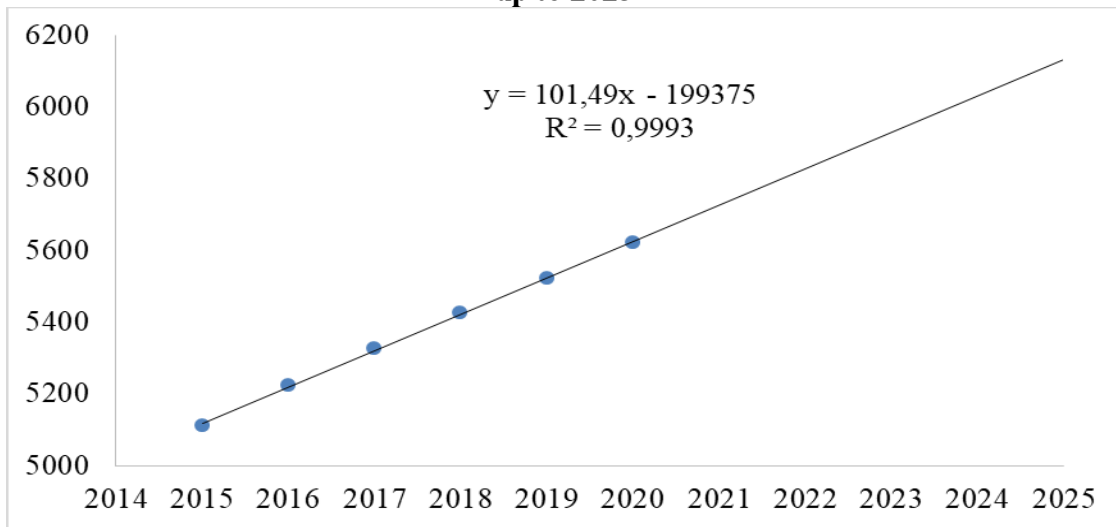
Тамоюли натиҷаҳо ва арзиши эътимоднокии ҳисобкардашуда:

$$y = 101,49x - 199375, R^2 = 0,9993 \quad (1)$$

қонуниятҳои истифодаи муносибати ҳаттиро нишон диҳед.

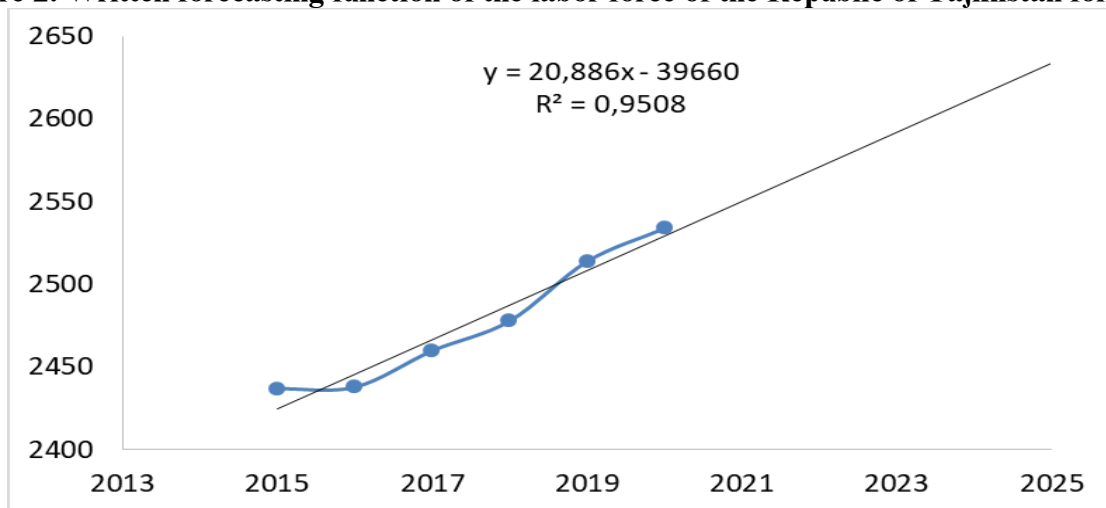
Расми 1. Функцияи ҳаттии пешгӯии захираҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то соли 2025

Figure 1. Written forecasting function of labor resources of the Republic of Tajikistan for the period up to 2025

Расми 2 тамоюли тавсифкунандаи пешгӯиҳои афзоиши қувваи кори Ҷумҳурии Тоҷикистонро нишон медиҳад.

Расми 2. Функцияи ҳаттии пешгӯии қувваи кори Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025
Figure 2. Written forecasting function of the labor force of the Republic of Tajikistan for 2025

Тамоюли натиҷаҳо ва арзиши эътимоднокии ҳисобкардашуда:

$$y = 20,886x - 39660, R^2 = 0,9508 \quad (2)$$

инчунин қонуниятҳои истифодаи муносибати ҳаттиро нишон медиҳанд.

Ҳамин тавр, дар расми 3 тавсифи тамоюли дурнамои афзоиши шумораи аҳолии машғул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардидааст.

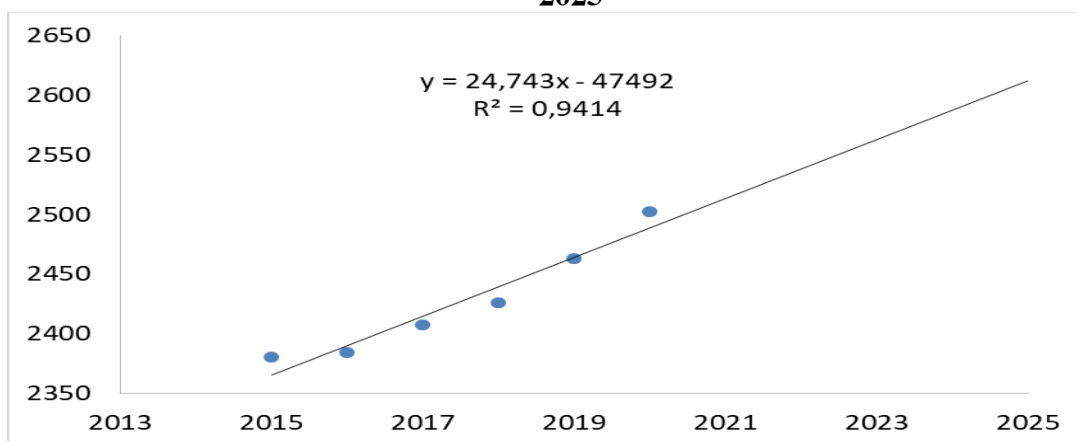
Дар ин ҳолат, мо вобастагӣҳои зеринро ҳосил мекунем:

$$y = 24,743x - 47492, R^2 = 0,9414 \quad (3)$$

ки он низ қонунӣ будани истифодаи муносибати ҳаттиро нишон медиҳад.

Расми 3. Функцияи хаттии пешгӯии аҳолии машғул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то соли 2025

Figure 3. Written forecasting function of the employed population in the Republic of Tajikistan until 2025

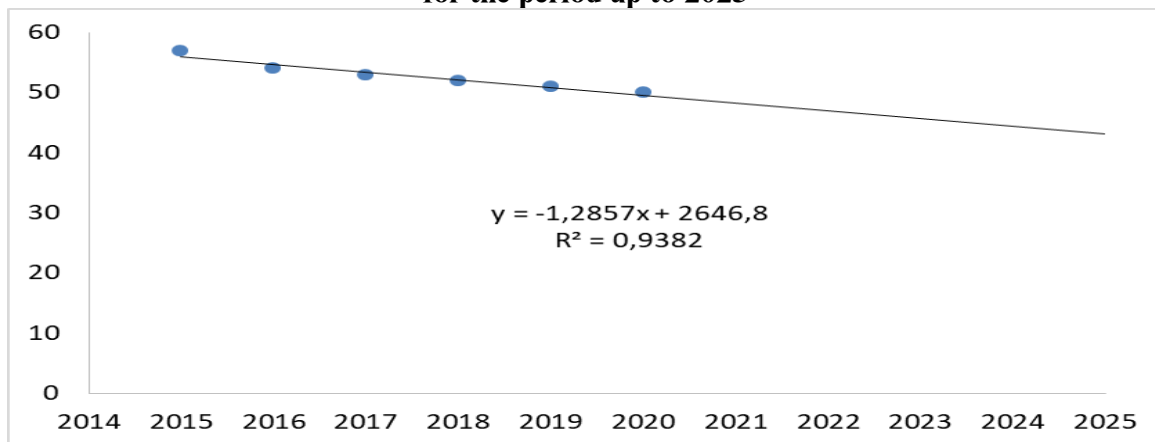

Дар расми 4 тамоюли тавсифи дурнамои бекорони расман эътирофшуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Тавре ки аз рақамҳо дида мешавад, тамоюл ҳамчун функцияи хаттӣ интиҳоб шудааст. Дурустии истифодаи ин намуди функция бо арзиши эътимоднокии ҳисобкардашуда тасдиқ карда шудааст:

$$Y = -1,2857x + 2646,8 \quad R^2 = 0,9382 \quad (4)$$

Расми 4. Функцияи шиддатнокии бекорони расман эътирофшудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то соли 2025

Figure 4. Function of intensity of officially recognized unemployment of the Republic of Tajikistan for the period up to 2025

Дар асоси тамоюлҳои бадастомада, мо қиматҳои пешбинишудаи параметрҳои омӯхташудаи бозори меҳнатро барои давраи то соли 2025 ҳисоб кардем (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Қиматҳои пешгӯии захираҳои меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2025 (ҳазор нафар)

Table 2. Forecast values of labor resources of the Republic of Tajikistan till 2025 (thousand people)

Солҳо	2021	2022	2023	2024	2025
Маълумотҳои пешгӯӣ					
Захираҳои меҳнатӣ - ҳамагӣ	5727	5829	5930	6032	6133
Қувваи корӣ	2550	2571	2592	2613	2633
Аҳолии машғул	2514	2538	2563	2588	2613
Бекорони расман эътирофшуда, бо %	48	47	46	44	43
Дараҷаи бекорӣ (шумораи расман эътирофшудаи бекорон бо фоиз нисбат ба аҳолии дар иқтисодиёт ғайб)	2,11%	2,08%	2,04%	2,01%	1,98%

Дар чадвал мо сатҳи бекориро (шумораи бекорони расман эътирофшуда бо % аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайб) дар давраи то соли 2025 ҳисоб карда баромадем. Ҳисобҳо қимати нисбатан муътадили ин нишондиҳандаро инъикос мекунанд. Бояд қайд кард, ки ин ҳисобҳо бе назардошти таъсири муҳочирати меҳнатӣ гузаронида шуданд. Агар сатҳи муҳочирати меҳнатӣ тағйир ёбад, ин мутаносибан боиси тағйирёбии сатҳи бекорӣ дар кишвар мегардад [4,с.187].

Акнун вазъияти кунунии бозори меҳнатро бо назардошти ҷанбаи гендерӣ дида мебароем. Чадвали 3 маълумотҳои оморӣ муқоисавиро доир ба шумораи бекорон дар маҷмӯъ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла занон нишон медиҳад.

Чадвали 3. Маълумоти оморӣ доир ба шумораи бекорон дар маҷмӯъ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла занон (ҳазор нафар) [13,с.100]

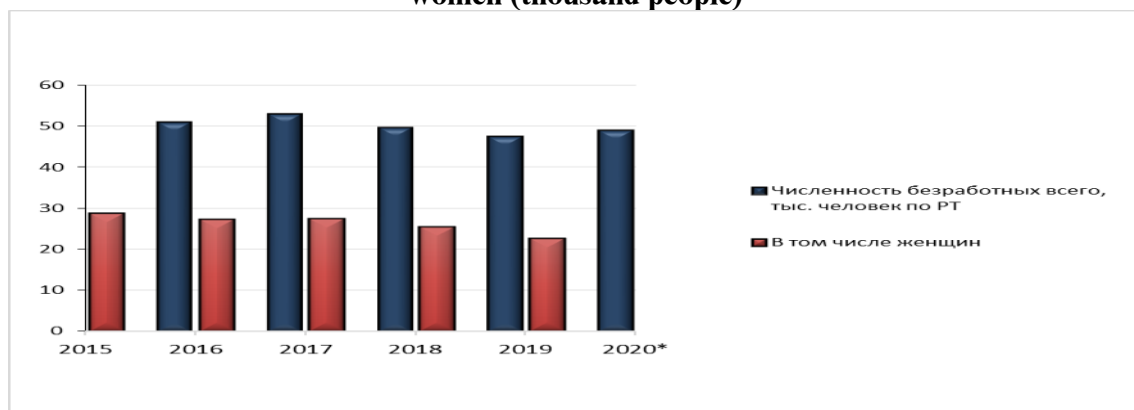
Table 3. Statistical data on the number of unemployed in the Republic of Tajikistan as a whole, including women (thousand people)

Солҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Шумораи бекорон – ҳамагӣ, ҳаз. нафар	55,5	51,1	53,1	49,7	47,5	49,0
Аз он ҷумла занҳо	28,7	27,3	27,4	25,5	22,6	21,9
Сатҳи бекорӣ занон	51,8%	53,4%	51,6%	51,3%	47,6%	44,7%

Маълумотҳои чадвали 3 инчунин фоизи нисбатан устувори сатҳи бекорӣ занонро нишон медиҳанд, ҳатто дар моҳи январӣ соли 2020 нисбат ба соли 2015 ба 7,1% коҳиш ёфтанд.

Диаграммаи 5. Диаграммаи шумораи бекорон дар маҷмӯъ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла занон (ҳазор нафар)

Chart 5. Diagram of the number of unemployed in the Republic of Tajikistan as a whole, including women (thousand people)

Ҳисобкуниҳо аз рӯи маълумоти оморӣ бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки тамоюли нигоҳ доштани ҳолати кунунии бекорӣ, аз ҷумла бекорӣ занон вучуд дорад.

Ҳамин тавр, тамоюлҳои рушди системаи иҷтимоӣ-иқтисодии ҷаҳони муосир нишон медиҳад, ки барои давлатҳои иқтисоди фаросаноатӣ хусусияти афзоиши омили инсонӣ ҳос аст. Аҳамияти потенциали инсонӣ дар иқтисодиёт бо омилҳои чун вазъи саломатӣ, маҷмуи ҳуқуқҳои касбӣ, эҷодӣ ва соҳибкорӣ муайян карда мешавад, ки он ба воситаи дар доираҳои гуногун зоҳир кардани ғайбӣ намудор мешавад. Маҳз ҳамин мубрамияти гузаронидани тадқиқотҳои иқтисодиро доир ба масоили ташкил ва истифодабарии сармояи инсонӣ таъкид мекунад. Дар баробари ин вазифаи асосӣ ба даст овардани амалкарди самараноки сармояи инсонӣ аст, ки ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ равана шудааст.

Яке аз самтҳои афзалиятноки беҳтаркунонии истифодабарии потенциали инсонӣ дар ҳалли проблемаи шуғл мебошад. Рӯй овардани стратегияи макроиқтисодии давлат ба ҳалли проблемаҳои шуғли аҳоли, пеш аз ҳама, бо он асоснок шудааст, ки зарурати коркарди комплекси ҷараёнҳои аз рӯи истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ вучуд

дорад. Махсусан муҳим будани ташаккули чунин параметрҳои бозори меҳнато қайд намудан лозим аст, ки дар маҷмуъ ҳам ба талаботҳои иқтисодии кишвар ва ҳам ба иқтисодии минтақаҳо мувофиқат менамояд.

Бо ҳамин сабаб, чунин параметрҳои бозори меҳнато, аз қабали талабот ба захираҳои меҳнатӣ, ҳаҷми аҳолии ба кор машғулбуда дар асоси тадқиқи нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодии рушди иқтисодии давлат муайян намудан муҳим аст.

Барои гузаронидани тадқиқи параметрҳои бозори меҳнат ва маҷмуи омилҳои зикршуда абзори таҳлилқунии коррелясионӣ-регрессионӣ қобили қабул аст. Истифодабарии ин усул ба ошкор намудани қонуниятҳои асосии алоқамандӣ дар рушди бозори меҳнат дар доираи давлат ва минтақаҳо имконият медиҳад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди иқтисодии рақамиро бо татбиқи технологияҳои ахборӣ идора намуда, аз ҷумла, роҳҳои таъмини беҳатарии онро низ коркард намудааст. Барои он, ки иқтисоди рақамӣ ба манфиати умум хизмат намояд, он бояд ҳамаҷониба дар ҳамаи самтҳо истифода бурда шавад. Технологияҳои нав, махсусан зехни сунъӣ ноғузир бо тағйироти назаррас дар бозори меҳнат, аз ҷумла ихтисори ҷойҳои корӣ дар баъзе соҳаҳо ва фароҳам овардани имкониятҳои нав дар дигар соҳаҳо дар миқёси давлат, робитаи ноғуастани доранд.

Муқаррир: д.и.ф.-м., профессор Юнуси М.К.

АДАБИЁТ

1. Ахундова О.В. Взаимосвязь динамики ВВП и безработицы: теоретический и практический аспект / О.В. Ахундова, А.Г. Коровкин, И.Б. Королев; под ред. А.Г. Коровкина // «Научные труды ИПП РАН». - 2005. -С.471-497.
2. Бобоева Р.М. Вопросы моделирования рынка труда РТ на региональном уровне / Р.М. Бобоева // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). –Душанбе, 2015. -№2/5(172). -С.63-66.
3. Бобоева Р.М. Анализ динамики рынка труда и их оплата в отраслях экономики Хатлонской области / Р.М. Бобоева // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). –Душанбе, 2016. -№2/1(193). -С.27-31.
4. Бобоева Р.М. Современные тенденции развития рынка труда Республики Тджикистан / Р.М. Бобоева // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). –Душанбе, 2017. -№2/2. -С.186-189.
5. Горелова Г.В. Моделирование рынка труда: комплексный подход / Г.В. Горелова, А.Е. Жминько, А.М. Ляховецкий // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. - 2012. -№3(104). -С.188-195.
6. Дуброва Т.А. Статистические методы прогнозирования / Т.А. Дуброва. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. -136 с.
7. Замков О.О. Математические методы в экономике / О.О. Замков, А.В. Толстопятенко, Ю.Н. Черемных. -М.: ДИС, 1998. -368 с.
8. Занятость и рынок труда: новые реалии, национальные приоритеты, перспективы. -М.: Наука, 1998. -254 с.
9. Иванов В.В. Цифровая экономика: мифы, реальность, перспектива / В.В. Иванов, Г.Г. Малинецкий. -М.: Российская академия наук, 2017. -С.36-37.
10. Майер-Шенбергер В. Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живем, работаем и мыслим / Майер-Шенбергер В., К. Кукер. -М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. -240 с.
11. Осанкин В. Миграция как фактор формирования регионального рынка труда / В. Осанкин, Н. Суворова // Человек и труд. – 2002. -№6. –С.82-83.
12. Региональная экономика / Под. ред. М.В. Степанова. -М.: Ин-фра-М., 2000. -686 с.
13. Статистический ежегодник // Статистический сборник. –Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2020. -С.81-100.
14. Чубукова И.А. Data Mining. -М.: Интернет-университет информационных технологий, Бином, 2008. -324 с.
15. Щербина В.В. Управление человеческими ресурсами: менеджмент и консультирование / В.В. Щербина. -М.: Независимый институт гражданского общества, 2004. -520 с.

МОДЕЛСОЗӢ ВА ПЕШБИНИИ ТАМОЮЛӢОИ РУШДИ БОЗОРИ МЕӢНАТ ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои таҳқиқ ва пешгӯии параметрҳои асосии бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешаванд. Барои омӯзиш усулҳои пешгӯии иқтисодӣ ва математикӣ истифода шуданд. Сатҳи баланди таваллуд мутаносибан афзоиши шумораи захираҳои меҳнатиро муайян кард. Омезиши ин омил ва суръати нисбатан пасти рушди иқтисоди миллӣ зарурати таҳияи стратегияи давлатии ташаккул ва рушди бозори меҳнати Тоҷикистонро нишон медиҳад. Дар мақола инчунин вазъияти қонунии бозори меҳнат бо назардошти ҷанбаи гендерӣ баррасӣ шудааст. Ҳисобкунӣҳо аз рӯи маълумоти омории бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки тамоюли ниғоҳ доштани ҳолати қонунии бекорӣ, аз ҷумла бекорӣ занон вучуд дорад. Яке аз самтҳои афзалиятноки беҳтаркунонии истифодабарии потенциали инсонӣ дар ҳалли проблемаи шуғл мебошад. Рӯй овардани стратегияи макроиқтисодии давлат

ба ҳалли проблемаҳои шуғли аҳоли, пеш аз ҳама, бо он асоснок шудааст, ки зарурати коркарди комплекси ҷорабиниҳо аз рӯи истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ вучуд дорад. Махсусан муҳим будани ташаккули ҷунин параметрҳои бозори меҳнатро қайд намудан лозим аст, ки дар маҷмӯъ ҳам ба талаботҳои иқтисодӣ кишвар ва ҳам ба иқтисодӣ минтақа мувофиқат менамояд. Барои гузаронидани тадқиқи параметрҳои бозори меҳнат ва маҷмуи омилҳои зикршуда асбоби таҳлилқунии коррелясионӣ-регрессионӣ қобили қабул аст. Истифодабарии ин усул ба ошкор намудани қонуниятҳои асосии алоқамандӣ дар рушди бозори меҳнат дар доираи давлат ва минтақаҳо имконият медиҳад.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, тамоюли хатӣ, функцияи пешгӯӣ, тахмин, шуғл, бекорӣ, захираҳои меҳнатӣ.

МОДЕЛИРОВАНИЕ И ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ РЫНКА ТРУДА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы исследования и прогнозирования основных параметров рынка труда Республики Таджикистан. В исследовании применены методы экономико-математического прогнозирования. Высокая рождаемость определила рост численности трудовых ресурсов. Совокупность этого фактора и сравнительно невысоких темпов развития национальной экономики показывает необходимость разработки государственной стратегии процессов формирования и развития таджикского рынка труда. Рассмотрим также сложившееся положение на рынке труда с учетом гендерного аспекта. Проведенные расчеты по статистическим данным рынка труда Республики Таджикистан показывают, что наблюдается тенденция сохранения существующего состояния по уровням безработицы, в том числе и женской. Одна из приоритетных задач - более эффективное использование человеческого потенциала при решении проблемы занятости. Макроэкономическая стратегия государства по решению проблем занятости населения, в первую очередь, оправдана тем, что существует необходимость разработки комплекса мер по эффективному использованию трудовых ресурсов. Особенно важно отметить формирование таких параметров рынка труда, которые соответствуют потребностям экономики страны в целом и экономики региона в частности. Для изучения параметров рынка труда и совокупности этих факторов приемлем инструмент корреляционно-регрессионного анализа. Использование этого метода позволяет выявить основные закономерности развития рынка труда на государственном и региональном уровнях.

Ключевые слова: рынок труда, линейный тренд, функция прогнозирования, аппроксимация, занятость, безработица, трудовые ресурсы.

MODELING AND FORECASTING TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE LABOR MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the issues of research and forecasting of the main parameters of the labor market of the Republic of Tajikistan. Methods of economic and mathematical forecasting were used for the study. The high birth rate determined, accordingly, the growth in the number of labor resources. The combination of this factor and the relatively low rates of development of the national economy shows the need to develop a state strategy for the formation and development of the Tajik labor market. Let us also consider the current situation in the labor market, taking into account the gender aspect. Calculations based on statistical data of the labor market of the Republic of Tajikistan show that there is a tendency to maintain the current state of unemployment, including female unemployment. One of the priority tasks is more efficient use of human potential in solving the problem of employment. The macroeconomic strategy of the state to solve the problems of employment of the population, first of all, is justified by the fact that there is a need to develop a set of measures for the efficient use of labor resources. It is especially important to note the formation of such labor market parameters that correspond to the needs of the country's economy as a whole and the region's economy.

To study the parameters of the labor market and the combination of these factors, an instrument of correlation-regression analysis is acceptable. The use of this method makes it possible to identify the main patterns of the development of the labor market at the state and regional levels.

Keywords. Labor market, linear trend, forecasting function, approximation, employment, unemployment.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобоева Розиямо Мансуровна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 901-55-38-37. E-mail: roziyamo@mail.ru

Сведения об авторе: *Бобоева Розиямо Мансуровна* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 901-55-38-37. E-mail: roziyamo@mail.ru

Information about the author: *Boboeva Roziyamo Mansurovna* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Cybernetics and Digital Economy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 901-55-38-37. E-mail: roziyamo@mail.ru

Одинаев Ф.Ф., Шодмон Б.Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Чухурии Тоҷикистон давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад [7,с.3]. Тоҷикистон аз даврае ки истиқлолияти хешро ба даст овардааст ба муваффақиятҳои бузург ноил гашта истодааст. Пешравиҳо дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодӣ дида мешавад. Имӯзҳо, баҳри пешрафти ҷумҳурӣ, давлат ва ҳукумат ҳама кӯшишҳоро ба харҷ дода истодаанд. Дар солҳои охир Ҳукумати кишвар барои сохтани корхонаҳои азим саҳми калон гузошта истодааст.

Қайд кардан ҷои аст, ки таъмини истиқлолияти энергетикӣ, баромадан аз бунбасти коммуникатсионӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ ҳадафҳои стратегии мамлакат ба ҳисоб меравад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ қайд намуданд, ки «дар се соли охир дар мамлакатамон ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ аз 15,2 то 17,3 афзоиш ёфт. Дар робита ба ин ва бо дарназардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ пешниҳод намуданд, ки саноаткунонии босуръати кишвар ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ эълон карда шавад ва то соли 2030-юм ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба 22% расонида шавад» [10].

Мувофиқи ахбороти Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷумҳурӣ чунин соҳаҳои асосии саноат арзи вучуд доранд:

- коркарди маъданҳои кӯҳӣ ва металҳои нодир;
- истеҳсоли ангишт (дар кони ангишти Шуроб, Фон-Яғноб (кокс) ва Назарайлок (антратсит));
- истеҳсоли газ ва нафт (дар водии Вахш, Ҳисор, Ҳоҷа Сартез дар Кӯлоб ва вилояти Суғд);
- истеҳсоли металҳои ранга (арзиз, тилло, нукра, сурб, руҳ, висмут, симоб, волфрам, молибден);
- саноати сабук (асосан коркарди пахта ва хӯрокворӣ);
- саноати кимиё (Комбинати кимиёи Ёвон, Заводи азотбарории Вахш);
- саноати масолеҳи сохтмонӣ;
- саноати мошинасозӣ;
- саноати пилла [12].

Зарур ба ёдоварист, ки нақшаи гузариши иқтисодӣ кишвар аз шакли аграрӣ-саноатӣ ба саноатӣ-аграрӣ дар кишварамон амалӣ гашта истодааст. Яке аз роҳҳои ҷалби сармоя ва тезонидани татбиқи ин нақшаи стратегии мамлакат ташкили бозори қоғазҳои қиматнок ва фаъолияти биржаҳо мебошад. Бозори қоғазҳои қиматнок яке аз бахшҳои муҳимми соҳаи молия ба шумор рафта, натавонанд дар ҳадафҳои стратегии мамлакат, балки дар рушди иқтисодӣ мамлакат низ кумак мерасонад.

Тибқи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи “Бозори қоғазҳои қиматнок” намудҳои зерини қоғазҳои қиматнок мавҷуд аст: Саҳмия, вомбарг, вексел, чек, коносамент, сертификати бонкӣ [8].

Қоғазҳои қиматнок аз тарафи давлат, субъектҳои хоҷагидорӣ ва бахшҳои хориҷӣ бароварда мешаванд.

Бояд қайд кард, ки ҳар як қоғазҳои қиматнок дар худ вазифаҳои гуногунро доро мебошад. Вобаста ба намуди барориши қоғаз ширкатҳо метавонанд механизми фаъолияти худро баҳри рушди ширкаташон истифода баранд. Ҳамаи қоғазҳои қиматнокро метавон ба 3 гурӯҳ ҷудо намуд, ки онҳо чунинанд:

1. Қоғазҳои қиматноки саҳмӣ: ба қоғазҳои қиматноки саҳмӣ, саҳмияҳо дохил мешаванд (ба воситаи барориши саҳмияҳо метавон ҷамъияти саҳомӣ ташкил намуд).

Инчунин, саҳмия (share – саҳм) – ин қоғазҳои қиматноки интишорӣ буда, ба соҳиби он (саҳмдор) ҳуқуқи гирифтани қисме аз фоидаи ҷамъияти саҳомӣ дар намуди дивиденд,

иштирок дар идоракунии чамъияти сахҳомӣ ва қисме аз моликиятро пас аз барҳамдиҳии он медиҳад.

Вобаста аз иҷрои ҳуқуқҳои сахҳдор сахҳмияҳо ба одӣ ва имтиёзнок чудо мешавад.

Саҳҳияи одӣ – ин сахҳмияе мебошад, ки ба соҳибаш дар маҷлиси умумии сахҳдорон ҳуқуқи овоз доданро медиҳад. Дивиденди сахҳияи одӣ аз Ҷоидаи софи чамъияти сахҳомӣ пардохт карда мешавад [4,с.18].

Саҳҳияи имтиёзнок – ин сахҳмияе мебошад, ки ба ҷойи ҳуқуқи овоз додан дар маҷлиси чамъият, ҳуқуқи гирифтани дивиденди муайян ва қисме аз моликияти чамъиятро пас аз муфлисшавии он медиҳад. Ҳаҷми номиналии сахҳмияҳои имтиёзнок набояд аз 25%-и сармояи оинномавии чамъияти сахҳомӣ зиёд бошад.

Имтиёзҳои сахҳияи имтиёзнок нисбати сахҳияи одӣ дар ҳуқуқҳои мушаххас, ба монандӣ, андозаи муайяни (қайдшудаи) дивиденд, андозаи муайяни арзиши барҳамхӯрӣ (пас аз муфлисшавии чамъият) ва ҳуқуқи гирифтани дивиденд пеш аз дорандагони сахҳияи одӣ ифода меёбад.

2. Коғазии қиматноки қарзӣ: ба ин гурӯҳ вомбаргҳо ва векселҳо, дохил шуда метавонад.

3. Коғазҳои қиматноки ҳосилавӣ (деревактивӣ). Ин гурӯҳи коғазҳо асосан дар бозори дуҷумдараҷа хариду фурӯш карда мешаванд.

Вобаста ба ҳолати молиявӣ, корхонаҳои саноатӣ метавонанд намудҳои гуногуни коғазии қиматнок барор оварда, ба воситаи барориши коғазҳои қиматнок ҷалби маблағҳои гуногунро ба даст оваранд.

Бояд гуфт, ки хариду фурӯши коғазҳои қиматнок асосан бо ду роҳ мегузарад:

Ба воситаи давлат ва ба воситаи биржаҳо.

-давлат ба воситаи барориши коғазии қиматнок метавонад ҷалби сармоя кунад. Масалан, хангоми мавҷуд будани касри буҷет метавонад вомбаргҳои давлатӣ барорад ва ба ҳамин восита касри буҷетро рӯйпуш намояд;

-биржа ин муассисае мебошад, ки дар он хариду фурӯши коғазҳои қиматнок баргузор мегардад, яъне макони махсусе, ки танҳо бо хариду фурӯши коғазҳои қиматнок машғул аст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, айни ҳол ду Биржаи фонди Ҷаъолият карда истодааст, ки ин ҳам ҶСК “Биржаи фондии Осиёи” ва ҶСК “Биржаи Фондии Осиёи Марказӣ” мебошанд [11].

Мавҷудияти коғазҳои қиматнок имконият медиҳад, ки натавонӣ соҳибонаш Ҷоида ба даст оварад балки бо роҳи сода ҳуқуқҳои хариду фурӯш, гарав, меросгузорӣ ва тақдимукунии сарватҳои доштаи худро ба амал барорад. Дар ҳоле, ки бозори коғазҳои қиматнок ба пуррагӣ Ҷаъолият намояд, соҳаи саноат рушд ёфта, пояи иқтисоди кишвар мустаҳкамтар мегардад.

Тадақиқоти илмӣ дар ин соҳаи муҳим нишон медиҳанд, ки дар соли 2018 дар ҷумҳурӣ 40 чамъияти сахҳомӣ бо маблағи сармояи оинномавии 25,1 млрд сомонӣ ва бо барориши 51 903 031 адад сахҳия дар мақоми ваколатдори давлатӣ ба қайд гирифта шудааст ва маблағи бози давлатиашон бошад 580 ҳазор сомони ро ташкил дод. Дар соли 2019 бошад, дар ҷумҳурӣ 80 чамъияти сахҳомӣ бо маблағи сармояи оинномавии 30,1 млн сомонӣ ва бо барориши 152 031 101 адад сахҳмияҳо дар мақоми ваколатдори давлатӣ бақайд гирифта шудааст ва маблағи бози давлатиашон бошад 1,4 млн сомони ро ташкил дод, ки ин шумора баъд аз ҳадафи 4-ум эълон намудани саноатикунонӣ натиҷаи хело хуб мебошад. Дар соли 2020 бошад дар ҷумҳурӣ 64 чамъияти сахҳомӣ бо маблағи сармояи оинномавии 35,3 млн сомонӣ ва бо барориши 77 515 410 адад сахҳия дар мақоми ваколатдори давлатӣ ба қайд гирифта шудааст ва маблағи бози давлатиашон бошад 1,7 млн сомони ро ташкил дод. Нишондиҳандаҳои мазкурро ба тариқи нақша нишон диҳем чунин аст [1] (нигаред ба ҷадвали 1).

Аз ҷадвали 1 маълум аст, ки дар се соли охир дар ҷумҳурӣ 184 чамъияти сахҳомӣ бо 90,6 млн сомонӣ сармояи оинномавӣ ва бо барориши 281 439 542 сахҳия ба қайд гирифта шуда, аз ин ба буҷети давлат 3,8 млн сомонӣ даромад шудааст. Аз ҷадвали 1-ум қисмати корхонаҳои саноатиро чудо намоем, чунин нишондиҳанда маълум мешавад.

Чадвали 1. Маълумоти умумӣ дар бораи чамъиятҳои саҳҳомӣ дар 3-соли охир

Table 1. General information about joint stock companies for the last 3 years

№	Солҳо	Маблағи сармояи оинномавӣ	Миқдори чамъиятҳои саҳҳомӣ	Маблағи бочи давлатӣ	Миқдори барориши саҳҳомӣ, адад
1	2018	25,2 млрд сомонӣ	40	580 ҳаз сомонӣ	51 903 031 адад
2	2019	30,1 млрд сомонӣ	80	1,4 млн сомонӣ	152 031 101 адад
3	2020	35,3 млрд сомонӣ	64	1,7 млн сомонӣ	77 515 410 адад

Манбаъ: Агентии рушди бозори қоғазҳои қиматнок ва бақайдгирии махсусгардонидашудаи назди Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

М.И. Косимова вобаста ба рушди бозори қоғазҳои қиматнок ва монеаҳои рушди бозори қоғазҳои қиматнок чунин ибрази ақида намудааст: “таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи ҳақон нишон медиҳад, ки дар байни ҷузъҳои сохтори бозори сармоя дар давраи ҳукмронии муносибатҳои бозорӣ, бозори қоғазҳои қиматнок дар раванди тақрористеҳсол ва танзими муносибатҳои молиявӣ нақши махсусан муҳим дорад. Маҳз ҳамин бозор дар иқтисоди қудратҳои бузурги ҳақон нақши калидириро мебозад. Сарфи назар аз он, ки аз оғози татбиқи ислоҳоти бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чандин сол сипарӣ мешавад, бозори қоғазҳои қиматнок дар иқтисоди ватанӣ ҳанӯз рушди пешбинишударо ба даст наовардааст. Аммо то имрӯз дар ҷумҳурӣ бо дарназардошти таҷрибаи кишварҳои пешрафта заминаи қонунгузорӣ ва ҳуқуқии рушди бозори қоғазҳои қиматнок фароҳам оварда шудааст” [9,с.140-142].

Чадвали 2. Маълумот дар бораи чамъиятҳои саҳҳомӣ дар 3-соли охир (қисмати корхонаҳои саноатӣ)

Table 2. Information on joint stock companies for the last 3 years (section of industrial enterprises)

№	Солҳо	Маблағи сармояи оинномавӣ	Миқдори чамъиятҳо	Маблағи бочи давлатӣ	Миқдори саҳҳомӣ
1	2018	35,5млн сомонӣ	5 адад	8880 сомонӣ	829900 адад
2	2019	80,3млн сомонӣ	12 адад	772259,53 сомонӣ	38390491 адад
3	2020	1,9 млрд сомонӣ	11 адад	385278,05 сомонӣ	8458663 адад

Манбаъ: Агентии рушди бозори қоғазҳои қиматнок ва бақайдгирии махсусгардонидашудаи назди Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ба ақидаи Х.Р. Улугхоҷаева ва Д.У. Уроқов вазифаи асосии ташаккули бозори фондӣ аз нав тақсим кардани маблағҳо барои сармоягузорӣ ба баҳши воқеӣ ва афзоиши капитализатсияи бозори нафтаъсиси қоғазҳои қиматнок дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад [15,с.25].

Ба ақидаи Ф.Н. Икромов бошад дар раванди сармоягузорӣ ва рушди устувори молияи ширкатҳои институтҳои бозори қоғазҳои қиматнок нақши муҳимро мебозанд. Бо кумаки онҳо пасандозҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки дар як ҷои муайян ҷамъ мешаванд, ба ашё, таҷҳизот ва технологияҳои воқеии моддӣ табдил меёбанд. Ҳар як институти бозори қоғазҳои қиматнок дар бозор мавқеи худро дорад ва вазифаҳои махсуси худро иҷро мекунад [6,с.10].

В.И. Ленин бошад “рушди энергетика (ГОЭЛРО), саноатикунонии мамлакат (панҷсолаи 1), аз мамлақати аграрӣ-индустриалӣ ба мамлақати индустриалӣ-аграрӣ табдил додани ИҶШС-ро гарави асосии устуворӣ ва инкишофи он медонист [13].

М.Ҷ. Бобоҳонзода чунин ибрази ақида намудааст: рақобатпазириро аз вилоятҳо ва ноҳияҳо дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ, ки ба тариқи маҷмаавӣ бунёд гардида истодаанд, шуруъ намудан лозим” [3,с.13].

Мувофиқи ақидаи В.М. Аскинадзи “бозори қоғазҳои қиматнок ҳамчун сохтори таркибии бозори молиявӣ ҳисобида мешавад ва дар сиёсати пулӣ нақши калидириро мебозад. Бо истифода аз воситаҳо ва механизмҳои ин бозор, давлат дар сурати зарурат касри буҷетро маблағгузорӣ мекунад ва пешниҳоди пулро ба танзим медиорад. Фаъолияти боэътимоди бозори молиявии кишвар ба хоҳиши таваррум, таҳкими пули миллий ва ворид шудани сармоя ба иқтисодиёт мусоидат мекунад” [2,с.5-6].

Е.В. Стародубсева бозори қоғазҳои қиматнокро чунин шарҳ медиҳад: “соҳаи мубодилаи эҳтимолии қоғазҳои қиматнок, ба ибораи дигар, институт ё механизме, ки

харидорон ва фурӯшандагони қоғазҳои қиматноки инфиродиро муттаҳид мекунад" [14,с.12].

Ба ақидаи Е.Ф. Жуков бошад “шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ метавонанд ҳамчун сармоягузор баромад кунанд”. Дар асоси гуфтаҳои боло, ба сармоягузори бозори қоғазҳои қиматнок чунин баҳо додан мумкин аст: «ҳар шахси воқеӣ ё ҳуқуқие, ки қоғазҳои қиматнокро аз ҳисоби худ ва аз номи худ ба даст меорад» сармоягузор ҳисобида мешавад» [5,с.136].

Иқтисоди бозорӣ талаб менамояд, ки имрӯзҳо баҳри пешрафти корхонаҳои саноатӣ ва умуман, тамоми ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ширкатҳои ватаниро бо ширкатҳои хориҷӣ муқоиса кунем. Ба ақидаи муаллиф, мушкилоти мавҷудаи соҳаи бозори қоғазҳои қиматнок дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар набудани платформаи муайян савдо ва платформаи муайяни давлатӣ барои нигоҳдории қоғазҳои қиматнок мебошад.

Платформа ин барномаи махсус барои нигоҳдорӣ ва хариду фурӯши қоғазҳои қиматнок мебошад. Чунин платформаҳо натавонанд барои нигоҳдорӣ ва хариду фурӯши қоғазҳои қиматнок мебошад, балки шароити баромадан ба бозорҳои ҷаҳониро фароҳам меоварад. Шароити муосир мавҷудияти чунин платформаҳои муайянро талаб менамояд, чунки айни ҳол, аксарияти мардум шабакаи ҷаҳонии интернетро ба воситаи компютерҳо ва телефонҳои мобилӣ истифода мекунанд. Мавҷудияти платформаҳо имкон медиҳад, ки қоғазҳои қиматноки ватаниро ба хориҷа намоиш диҳем ва ба ҳамин восита сармояи хориҷиро ҷалб намоем, ё ин ки баръакс метавонем қоғазҳои қиматноки дигар корхонаҳои хориҷиро харидорӣ намоем. Албатта, ин ба воситаи ҳамкорӣ ба дигар тарафҳо сурат мегирад. Чунин платформаҳо Биржаи фондии Осиёи Марказӣ дар худ доро мебошад. Ба ақидаи мо, хуб мешуд, ки барориши қоғазҳои қиматнок ба воситаи Биржаи фондии Осиёи Марказӣ мешуд, яъне ҳангоми додани иҷозатнома аз ҷониби Агентии рушди бозори қоғазҳои қиматнок ва бақайдгирии махсусгардонидашудаи назди Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон талаб карда шавад, ки қоғазҳои қиматноки ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ба рӯйхати расмӣ биржа, яъне дар платформа ҷойгир шавад. Дар ин сурат, корхонаҳо мавҷудияти биржаро эҳсос менамоянд, инчунин, имкониятҳои дигари хариду фурӯшро пайдо менамоянд. Айни ҳол, ба воситаи Биржаи фондии Осиёи Марказӣ ҷалби сармояи хориҷӣ баҳри бунёди корхонаҳои нав шуда истодааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ба воситаи барориши қоғазҳои қиматноки ширкатҳои хориҷӣ, савдо бо қоғазҳои қиматнок бунёди корхонаҳои нав дар ҷумҳурӣ пешрафти иқтисодии мамлакат ва рушди ҳадафи ҷорум - яъне саноатикунонии кишвар мебошад.

Муқаррир: н.и.и., дотсент Икромов Ф.Н.

АДАБИЁТ

1. Агентии рушди бозори қоғазҳои қиматнок ва бақайдгирии махсусгардонидашудаи назди Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.
2. Аскинадзи В.М. Рынок ценных бумаг: Учебно-методический комплекс / В.М. Аскинадзи. –М., 2008. -С. 5-6.
3. Бобоҳонзода М.Ҷ. Танзими давлатии рушди рақобатпазирӣ дар комплекси агросаноатӣ: дис. ...барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми иқтисод / М.Ҷ. Бобоҳонзода. -Душанбе, 2020. -13 с.
4. Бозори қоғазҳои қиматнок ва фаъолияти биржавӣ / Р.Х. Қараев, Н.А. Солиев, А.Ш. Валиев, М.Р. Нуров. -Душанбе, 2019. -С.18.
5. Жуков Е.Ф. Рынок ценных бумаг.: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / Е.Ф. Жукова. -2-е изд., перераб. и доп. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. -136 с.
6. Икромов Ф.Н. Институциональные основы развития рынка ценных бумаг Республики Таджикистан. Монография / Ф.Н. Икромов. –Душанбе, 2020. –С.10.
7. Конституция (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон. -С.3.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бозори қоғазҳои қиматнок». №745 ш. Душанбе, 28.06.2011 с.
9. Косимова М.И. Особенности формирования и развития рынка капитала в экономике Таджикистана: дисс... к.э.н. / М.И. Косимова. –Душанбе, 2020. –С.140-142.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2018 Сомонаи расмӣ. [Манбаи электронӣ]. Prezident.tj.
11. Сомонаи расмӣ «Биржаи фондии Осиёи Марказӣ». [Манбаи электронӣ]. <https://case.com.tj/tj>.
12. Сомонаи расмӣ Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. <http://sanoat.tj>.
13. Сомонаи расмӣ Паёми Донишгоҳи Техникии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. <http://ttu.tj/2019/03/03>.
14. Стародубцева Е.Б. Рынок ценных бумаг / Е.Б. Стародубцева. -М.: ИД- «ФОРУМ»: МНФА-М, 2006. -С.12.
15. Улугходжаева Х.Р. Состояние формирования рынка ценных бумаг в Республике Таджикистан / Х.Р. Улугходжаева, Д.У. Уроков. –Душанбе, 2005. -С. 25.

НАҚШИ БОЗОРИ ҚОҒАЗҶОИ ҚИМАТНОҚ ДАР САНОАТИКУНОНИИ КИШВАР

Дар мақолаи мазкур доир ба нақши бозори қоғазҶои қиматноқ дар ҳадафи чоруми мамлакат, яъне саноатикунони давлат таҳлилҶои илмӣ анҷом додаанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки бозори қоғазҶои қиматноқ яке аз бахшҶои муҳимми молия ба ҳисоб рафта дар пешрафти иқтисодиёти ҳар як давлат нақши калидири мебозад. Дар мақола оиди мафҳуми қоғазҶои қиматноқ, намудҶои қоғазҶои қиматноқ, ҳаҷми умумии барориши қоғазҶои қиматноқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз соли 2018 то соли 2021) ва саҳми онҶо дар саноат, ҷалби сармоя ба воситаи барориши қоғазҶои қиматноқ ва роҳҶои рушди ҳадафи чоруми мамлакат саноатикунони кишавар ба воситаи барориши қоғазҶои қиматноқ оварда шудааст. Инчунин, ақидаҶои олимон оид ба рушди бозори қоғазҶои қиматноқ ва ақидаи муаллифон оварда шудааст. Ба ғайр аз ин, нақши қоғазҶои қиматноқ ва мавқеи истифода намудани онҶо дар корхонаҶои калони саноатии кишвар нишон дода шуда, муайян мегардад, ки дар оянда чунин тарзи истифодабарии қоғазҶои қиматноқ дар ҳолати саноатикунони аҳмиати калони илмию амали дорад.

Калидвожаҳ: бозори қоғазҶои қиматноқ, биржаи фонди, қоғазҶои қиматноқ, саноатикунони, сармоя.

РОЛЬ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ СТРАНЫ

В данной статье авторы проводят научный анализ роли рынка ценных бумаг в четвертой цели страны - индустриализации государства. Следует отметить, что рынок ценных бумаг является одним из важнейших секторов финансов и играет ключевую роль в экономическом развитии любой страны. В статье представлена информация о понятии ценных бумаг, видах ценных бумаг, общем объеме ценных бумаг, выпущенных в Республике Таджикистан (с 2018 по 2021 год) и их вкладе в отрасль, привлечении капитала через выпуск ценных бумаг и путях развития четвертой цели страны - индустриализации страны за счет выпуска ценных бумаг. Также включены взгляды ученых на развитие рынка ценных бумаг и взгляды авторов. Кроме того, будут показаны роль ценных бумаг, их использование на крупных промышленных предприятиях страны и определено, что в будущем такой способ использования ценных бумаг в случае индустриализации будет иметь большое научное и практическое значение.

Ключевые слова: рынок ценных бумаг, фондовая биржа, ценные бумаги, индустриализация, капитал.

ROLE OF THE SECURITIES MARKET IN THE INDUSTRIALIZATION OF THE COUNTRY

In this article, the authors conduct a scientific analysis of the role of the securities market in the fourth goal of the country - the industrialization of the state. It should be noted that the securities market is one of the most important sectors of finance and plays a key role in the economic development of any country. The article provides information on the concept of securities, types of securities, the total volume of securities issued in the Republic of Tajikistan (from 2018 to 2021) and their contribution to the industry, raising capital through the issuance of securities and ways of development. The fourth goal of the country is the industrialization of the country. by issuing securities. Also included are the views of scientists on the development of the securities market and the views of the authors. In addition, the role of securities and the position of their use at large industrial enterprises of the country will be shown, and it will be determined that in the future this method of using securities in the event of industrialization will be of great scientific and practical importance.

Keywords: securities market, stock exchange, securities, industrialization, capital.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Одинаев Фурқат Фарҳодович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҶои иқтисоди, дотсенти кафедраи молия ва суғурта. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 907-75-51-44**. E-mail: **f-odinaev@mail.ru**

Шодмон Баҳромзода Раҳмониён - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D кафедраи молия ва суғурта. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **555-55-07-30**. E-mail: **Shodmonjons@mail.ru**

Сведение об авторах: *Одинаев Фурат Фарҳодович* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и страхования. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 907-75-51-44**. E-mail: **f-odinaev@mail.ru**

Шодмон Баҳромзода Раҳмониён - Таджикский национальный университет, доктор Ph.d кафедры финансов и страхования. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **555-55-07-30**. E-mail: **Shodmonjons@mail.ru**

Information about the authors: *Odinaev Furat Farkhodovich* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 907-75-51-44**. E-mail: **f-odinaev@mail.ru**

Shodmon Bakhromzoda Rahmoniyon - Tajik National University, Ph.D. Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 555-55-07-30**. E-mail: **Shodmonjons@mail.ru**

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪ ВА ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ ИСТЕҲСОЛОТИ АГРАРИИ МИНТАҚАИ КҶЛОБ

Саидов П.М.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Минтақаи Кӯлоб тибқи маълумотҳои оморӣ дар масоҳати 10 ҳазор км² ҷойгир мебошад, ки 40,6 Ҷоизи масоҳати вилояти Хатлон ва 7,5 Ҷоизи ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил мекунад. Мавриди зикр аст, ки шугли асосии мардуми ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб соҳаи кишоварзӣ маҳсуб ёфта, аз рӯи мавқеи ҷуғрофӣ, теъдоди аҳоли ва тақсимоти заминҳои кишоварзӣ дар сатҳи вилоят нақши созгор дорад. Мувофиқи тақсимоти маъмурию ҳудудӣ минтақа аз 9-ноҳия, 1 шаҳр, 5 шаҳрак ва 64 ҷамоату деҳот иборат аст [7,с.11-12]. Иқлими ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб муътадил буда, ҳарорат дар тобистон дар баъзе ноҳияҳои то +51 дараҷа гарм ва зимистон то -18 дараҷа хунук мешавад. Маврид ба зикр аст, ки барои рушди истеҳсоли маҳсулоти агросаноатӣ нақши корхонҳо ва хоҷагиҳои кишоварзӣ бениҳоят назаррас мебошад. Маълумоти мушаххасро оид ба рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаи Кӯлоб дар ҷадвали 1 пешниҳод менамоем.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои асосии рушди иқтисодию иҷтимоии минтақаи Кӯлоб дар соли 2019

Table 1. Key indicators of economic and social development of the Kulob region in 2019

Нишондиҳандаҳо	Вилояти Хатлон	Минтақаи Кӯлоб	Минтақаи Кӯлоб нисбат ба Вилояти Хатлон
Масоҳати замин (ҳаз. км ²)	24,7	10	40,4%
Шумораи аҳоли (нафар)	3274,9	1195,7	36,5%
Ноҳияҳо (адад)	24	11	45,8
Шаҳрҳо (адад)	5	3	60%
Ҷамоатҳо (адад)	133	64	48,1%
Маҳсулоти умумии саноатӣ, млн. сомонӣ	6753,127	4431,399	65,6%
Маҳсулоти кишоварзӣ, млн. сомонӣ	12837,401	4786,810	37,2%
Сармоягузорӣ, млн. сом	2179,006	926,665	42,5%
АМКМ (ҳаз.нафар)	456,7	177,8	40%
ММ/меҳнати кормандон ва хизматчиён, сомонӣ	945,0	913,3	96,6%

Сарчашма: Ҷадвал дар асоси маълумоти омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон- Душанбе, 2019. -С.10-15,26 ва омили солони вилояти Хатлон барои солҳои 2012-2019/Маҷмуаи омили -ш.Бохтар: Сарраёсати Агентии омили назди ПҚТ дар вилояти Хатлон. -С.8-10,50,73,75,125,127 ва ҳисобкунии муаллиф тартиб ва таҳия гардидааст.

Рушди истеҳсоли агросаноатии минтақаи Кӯлоб аз истифодаи захираҳои заминҳои кишт вобастагии калон дошта, тавассути заминҳои кишт истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба роҳ монда мешавад. Дар ин маврид яке аз таҳқиқотчиёни минтақавии ин мавзӯ Н.Б. Комилов ибраз меорад, ки “истифодаи самараноки заминҳои кишт барои истеҳсоли зироатҳои техникӣ дар ҳоли ҳозир омӯзиши амиқро талаб менамояд, зеро дар амнияти озуқаворӣ минтақа ва ҷумҳурӣ саҳми воқеӣ дорад” [2,с.77].

Дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ минтақаи Кӯлоб соли 2019 дар майдони 181 587 гектар замин кишти зироатҳо гузаронида шудааст, ки ин нишондиҳанда 2 232 гектар нисбати соли 2015 зиёд аст. Тибқи нишондодҳои ҷадвали мазкур маълум мегардад, ки майдони заминҳои кишти зироатҳои кишоварзии ноҳияҳои Муъминобод, Ҳамадонӣ, Фархор, Данғара ва Ш.Шоҳин тамоюли афзоишро дорад. Сабаби афзоиши заминҳои кишт дар ноҳияҳои мазкур дар он аст, ки заминҳои қорам, дарахтони бисёрсола, алафдарав, ҷарогоҳ ва заминҳои партов ба гардиши заминҳои кишоварзӣ дароварда шуданд.

Ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб низ дар кишти заминҳои кишоварзии ҷумҳурӣ нақши созгор дошта, ҳиссаи онҳо дар нишондиҳандаи мазкур дар соли 2015 ба 36,3% ва дар соли 2019 ба 36,6% баробар аст [2,с.9].

Чадвали 2. Майдони заминҳои кишт дар ҳама категорияҳои хоҷагидорӣ ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб дар солҳои 2015-2019 (ба ҳисоби га ва %)

Table 2. Arable land in all categories of farms in the Kulyab region in 2015-2019 (In ha and %)

Нишондиҳандаҳо	СОЛҲО					2019 нисбати 2015 (+,-,%)	
	2015	2016	2017	2018	2019	Микдор (га)	%
Чамъ дар минтақа	179354	181025	181183	179 115	181577	2223	1,24
Кӯлоб	10482	10700	10474	10 404	10409	-73	-0,70
Муъминобод	14200	14207	14703	14 133	14978	778	5,48
Восеъ	27920	27983	27983	26 859	27744	-176	-0,63
Ҳамадонӣ	16952	17497	17499	17 417	17424	472	2,78
Фархор	27718	27901	28002	27 756	27879	161	0,58
Темурмалик	16373	16373	15557	15 755	15905	-468	-2,86
Данғара	39089	39733	40314	40 360	40691	1602	4,10
Ховалинг	8268	8268	8306	8 106	8161	-107	-1,29
Ш.Шоҳин	12819	12819	12799	12 777	12879	60	0,47
Балчувон	5533	5544	5546	5 548	5507	-26	-0,47

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Хатлон // Маҷмуаи оморӣ. –Бохтар, Сарраёсати агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон. - 2020. -С.77.

Дар истеҳсоли маҳсулоти агросаноатии минтақаи Кӯлоб хоҷагиҳои деҳқонӣ ва корпоратсияҳои истеҳсоли тичоратӣ нақши калидӣ доранд. Ш.Ш. Бозоров қайд мекунад, ки “... хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) дар афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва фурӯши маҳсулоти бехатар саҳми бузург доранд”[1,с.123]. Дар воқеъ таи солҳои охир афзоиши масоҳати заминҳои хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) мушоҳида гардида, майдони хоҷагиҳои аҳоли бетағйир мондаанд. Хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ҳиссаи зиёди заминҳои киштро ишғол намуда, дар таъминоти озуқаворӣ аҳоли саҳми назаррас доранд. Хоҷагиҳои деҳқонӣ тавлидкунандаи асосии маҳсулотҳои агросаноатии минтақаи Кӯлоб ба шумор рафта, ҳоли ҳозир дар ҷумҳурӣ 171 975 хоҷагии деҳқонӣ фаъолият намуда, қариб 80% заминҳо дар ихтиёрашон буда, яқоя бо хоҷагиҳои инфиродӣ истифода бурда, қариб 90%-и маҳсулоти кишоварзиро истеҳсол менамоянд [11,с.23].

Муҳаққиқони ватанӣ Қ.Х. Тағоев ва Н.Б. Комилов дар таҳқиқотҳои худ зикр менамоянд, ки “... имрӯзҳо кулли заминҳои дар истеҳсолоти кишоварзӣ истифодашаванда миёни 3-гурӯҳ замини истифодабарандагон тақсим шудаанд: хоҷагиҳои ҷамъиятӣ, хоҷагиҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои аҳоли. Дар ин се категорияи хоҷагидорӣ кишти тамоми зироатҳои кишоварзӣ гузаронида мешавад. Замини аҳамияти кишоварзии дар ихтиёри корхонаҳои кишоварзӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ ва аҳоли қарордошта мувофиқан ба 27,6%, 65,5%, 6,9% баробар аст. Ҳиссаи корхонаҳои кишоварзӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ ва аҳоли дар маҳсулоти умумии кишоварзии ҷумҳурӣ мутаносибан ба 7,6%, 42,4%, 50,0% баробар мебошад” [12,с.173].

Ба мақсади равшанӣ андохтан ба ин мавзӯ дар чадвали навбатӣ сохтору таркиби заминҳои кишти зироатҳои кишоварзии минтақаи Кӯлобро, ки объекти таҳлилу таҳқиқи мо ба шумор меравад, мавриди омӯзиш қарор медиҳем.

Нишондиҳандаҳои чадвали 3 шаҳодат медиҳанд, ки афзоиши майдони кишти зироатҳои асосии кишоварзӣ дар ҳамаи категорияҳои хоҷагидорӣ ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб соли 2019-ум нисбат ба соли 2018-ум 3313 гектар зиёд гардидааст, ки ин нишондод асосан аз ҳисоби афзоиши масоҳати кишти пахта картошка– 23 га, полезиҳо 567 га, сабзавот – 500 га ва зироатҳои хӯроки чорво 2223-гектар арзёбӣ магардад. Мавриди зикр аст, ки дар ин марҳилаи таҳлил масоҳати кишти ғалладонагиҳо ва лубийёи 1291 га ва пахта 907 га рӯ ба таназзул овардаанд.

Парвариши зироатҳои ғалладонагӣ ба иқлими ҳама ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб мутобиқ мебошад. Аз дигар ҷониб, он ҳамчун маводи асосии озуқаворӣ аҳоли ва сарчашмаи муҳими хӯроки чорвои минтақа ба шумор меравад. Аз ҳамин сабаб, бояд ҳиссаи заминҳои кишти ғалладона дар кишти маҳсулоти кишоварзӣ дар ноҳияҳои минтақа зиёд аст.

Чадвали 3. Майдони кишти зироатҳои асосии кишоварзӣ дар тамоми категорияҳои хоҷагидорӣ ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб, га

Table 3. Sown area of major agricultural crops in all categories of farms in the Kulob region, ha

Номгӯи шаҳру ноҳияҳо	Солҳо	Ғалладон агӣ	Пахта	Картошка	Сабзавот	Полезӣ	Хуроки чово
Кӯлоб	2018	4 465 (3,8%)	3 000 (9,8%)	254 (5,2%)	1631 (16,76%)	143 (3,3%)	755 (8,3%)
	2019	4 142 (3,6%)	3000 (10,2%)	235 (4,8%)	1631 (16,76%)	143 (3,3%)	1209 (10,7%)
Муъминобод	2018	9 929 (8,5%)	-	1 204 (24,9%)	672 (7,28%)	147 (3,9%)	1 486 (16,4%)
	2019	10 198 (8,9%)	-	1242 (25,6%)	672 (6,90%)	133 (3,08%)	1835 (16,3%)
Восеъ	2018	14 650 (12,5%)	8030 (26,2%)	450 (9,3%)	1 600 (17,33%)	557 (14,8%)	560 (6,2%)
	2019	14 650 (12,7%)	7047 (23,7%)	543 (11,1%)	2007 (20,62%)	1062 (24,6%)	768 (6,8%)
М.С.А. Ҳамадонӣ	2018	8 153 (6,11%)	5600 (18,3%)	297 (6,1%)	1 412 (15,29%)	602 (16%)	1061 (11,7%)
	2019	7 122 (6,1%)	5606 (18,9%)	285 (5,9%)	1420 (14,59%)	577 (13,3%)	1887 (16,7%)
Фархор	2018	12 572 (10,8%)	9917 (32,4%)	550 (11,3%)	1755 (19,01%)	671 (17,9%)	1328 (14,7%)
	2019	12 572 (10,9%)	9617 (32,4%)	562 (11,5%)	1838 (18,88%)	710 (16,4%)	1389 (12,3%)
Темурмалик	2018	13 691 (11,7%)	-	170 (3,6%)	269 (2,91%)	470 (12,5%)	375 (4,1%)
	2019	13 691 (11,8%)	-	170 (3,6%)	269 (2,76%)	470 (10,8%)	350 (3,1%)
Данғара	2018	32 104 (2,5%)	4 000 (13,9)	702 (14,5%)	1187 (13,59%)	849 (22,6%)	609 (6,7%)
	2019	32 104 (2,8%)	4 370 (14,7%)	712 (14,6%)	1323 (2,95%)	908 (21%)	929 (8,2%)
Ховалинг	2018	6 367 (5,5%)	-	555 (11,4%)	319 (3,45%)	43 (1,14%)	733 (6,1%)
	2019	6 161 (5,3%)	-	508 (10,4%)	287 (1,51%)	43 (0,9%)	694 (10,7%)
Ш.Шохин	2018	10 817 (9,29%)	-	303 (6,2%)	97 (1,05)	102 (2,7%)	1 208 (13,3%)
	2019	10 817 (9,39%)	-	304 (6,2%)	147 (1,75)	102 (2,4%)	1 208 (9,0%)
Балҷувон	2018	3 657 (3,14%)	-	345 (7,6%)	172 (1,86%)	165 (4,4%)	949 (10,5%)
	2019	3 657 (3,17%)	-	319 (6,6%)	170 (1,7%)	168 (3,8%)	1018 (9,0%)
Чамъ дар минтақа	2018	116 405 (100%)	30 547 (100%)	4 830 (100%)	9 234 (100%)	3 749 (100%)	9 064 (100%)
	2019	115 114 (100%)	29 640 (100%)	4 853 (100%)	9 734 (100%)	4 316 (100%)	11 287 (100%)

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Хатлон//Маҷмӯаи оморӣ. –Бохтар, Сарраёсати агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон. - 2020. -С.80-85

Дар сектори аграрии минтақаи Кӯлоб ҳиссаи зироатҳои техникӣ, хусусан, пахта мавқеи хос дорад. Маврид ба зикр аст, ки ноҳияҳои пахтакорӣ минтақа Фархор, Ҳамадонӣ, Кӯлоб, Восеъ ҳамасола ба кишти заминҳои пахта аҳамияти ҷиддӣ медиҳанд. Аз рақамҳои ҷадвали мазкур бармеояд, ки соли 2019 нисбат ба соли 2018 кишти заминҳои пахта 907 га ё 2,9% кам шудааст. Яке аз сабабҳои камшавии кишти замини пахта дар соли 2019 арзон шудани нархи пахта дар бозори ҷаҳонӣ мебошад.

Майдони кишти зироатҳои картошка, сабзавот ва хӯроки чорво дар минтақа тайи солҳои таҳлилшаванда рӯ ба афзош дорад, чунки оид ба зиёд кардани майдони замини кишти ин зироатҳо, махсусан, картошка супориши Президенти кишвар амалӣ гардида истодааст, ки чанбаи бехатарии озуқаворӣ дорад.

Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти асосии кишоварзии минтақа бо нишондиҳандаҳои ба он монанди вилояти Хатлон ва ҷумҳурӣ ба мақсади баҳодихӣ ва муайянкунии дараҷаи махсусгардонии истеҳсолоти кишоварзии минтақаи мазкур дар чадвали поён оварда шудаанд (ниг. ба чадв. 4).

Чадвали 4. Ҳаҷм ва ҳиссаи истеҳсоли маҳсулотҳои растанипарварии минтақаи Кӯлоб дар миқёси вилоят ва ҷумҳурӣ (ҳаз. тонна ва %)

Table 4. Volume and share of crop production in the Kulob region on a regional and republican scale (tons and%)

Номгӯи маҳсулот	Воҳиди ченак	Соли 2018			Соли 2019		
		ҶТ	Вилояти Хатлон	Минтақаи Кӯлоб	ҶТ	Вилояти Хатлон	Минтақаи Кӯлоб
Ғалладона	тонна	1296,2	822560	405438	1414,6	870256	403751
	%	100	63,4	31,2	100	61,5	28,5
Пахта	миқдор, т	300,3	178760	42300	403,0	266789	63056
	%	100	59,5	14,8	100	66,2	15,6
Картошка	миқдор, т	964,6	216540	82426	994,4	222943	82950
	%	100	22,4	8,5	100	22,4	8,3
Сабзавот	миқдор, т	2119,4	1198323	306684	2182,6	1258993	327433
	%	100	56,5	14,6	100	57,6	15
Полезӣ	миқдор, т	641,7	512434	139792	701,2	558908	164114
	%	100	79,8	21,7	100	79,7	23,4
Меваҷот	миқдор, т	447,9	188463	93650	473,8	201534	100221
	%	100	42	20,9	100	42,5	21,1
Ангур	миқдор, т	241,9	104536	306684	247,2	106025	327433
	%	100	43,2	12,6	100	42,8	13,4

Сарчашма: Омори солаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омери назди ПҶТ, Душанбе-2020.-С.306-307. Омори солонаи вилояти Хатлон // Маҷмуаи оморӣ. Сарраёсати агентии омери назди Президенти ҶТ дар вилояти Хатлон. – Бохтар, 2020. – С. 87-94.

Истеҳсоли маҳсулоти ғалладона дар сатҳи ҷумҳурӣ соли 2019 нисбат ба соли 2018 - 2,9% рӯ ба таназзул дорад. Маврид ба зикр аст, ки тибқи таҳлилҳои мо дар истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ соли 2018 ва дар соли 2019 мувофиқан 31,2% ва 28,5%-маҳсулоти ғалладонаи ҷумҳурӣ дар минтақаи Кӯлоб истеҳсол шудааст. Дар истеҳсоли маҳсулотҳои ғалладона ноҳияҳои Восеъ, Фарҳор, Ҳамадонӣ ва Ш.Шоҳин пешсаф мебошанд.

Пахта яке аз маҳсулоти асосии соҳаи кишоварзии минтақа ба шумор меравад. Ҳиссаи истеҳсоли ин маҳсулоти техникӣ дар солҳои 2018-2019 дар минтақаи Кӯлоб мутаносибан 14,8%, 15,6%-и пахтаи ҷумҳуриро ташкил дода. Ноҳияҳои патакорӣ минтақа Фарҳор, Ҳамадонӣ, Восеъ, Данғара ва Кӯлоб мебошанд.

Дар минтақаи Кӯлоб тайи солҳои таҳлилӣ 8,5%, 8,3% картошкаи ҷумҳурӣ ва 38%, 37,2% картошкаи вилоят истеҳсол мешавад. Дар ноҳияҳои Муъминобод, Ховалинг, Данғара ва Фарҳор ҳаҷми истеҳсоли бештари картошка ба назар мерасад.

Ҳиссаи истеҳсоли сабзавот дар минтақаи агросаноатии Кӯлоб тайи солҳои таҳлилӣ 14,6%, 15%-и ҷумҳуриро ташкил дод, ки соли 2019 нисбати соли 2018 0,4% афзоиш ёфтааст. Аз нигоҳи мо сабаби афзоиши ҳаҷми истеҳсоли сабзавот аз бехтар гардидани ҳолати гармхонаҳои хочагӣҳои деҳқонии минтақа мебошад. Маврид ба зикр аст, ки дар солҳои мавриди таҳлил қарор гирифта ҳиссаи истеҳсоли мева мувофиқан 20,9%, 21,1% ва ангур 12,6%, 13,4% ҳаҷми истеҳсоли меваю ангурӣ ҷумҳуриро ташкил медиҳанд.

Таҳлили ин қисмати чадвали мазкур оид ба дараҷаи махсусгардонии истеҳсолоти кишоварзии минтақа низ маълумоти кофӣ дода метавонад. Аз рӯи маълумоти чадвал маълум мегардад, ки истеҳсолоти кишоварзии минтақаи Кӯлоб бештар барои истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ ба монанди ғалладонагӣ, сабзавот, хӯроки чорво, мевагӣ ва ангур равона карда шудааст.

Чадвали 5. Ҳаҷм ва ҳиссаи истеҳсоли маҳсулоти асосии чорводории минтақаи Кӯлоб дар миқёси минтақа ва ҷумҳурӣ (тонна ва %)

Table 5. Volume and share of production of main livestock in the Kulob region on a regional and national scale (tons and %)

Номгӯи зироат	СОЛҲО							
	2018	2019	2019 нисбати 2018		Ҳиссаи маҳсулоти минтақаи Кӯлоб дар имтехсоли маҳсулотҳои асосии кишоварзии вилояти Хатлон(с.2019)		Ҳиссаи маҳсулоти минтақаи Кӯлоб дар имтехсоли маҳсулотҳои асосии кишоварзии ҷумҳурӣ(с.2019)	
	Тонна			%	Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии вилояти Хатлон (тон)	Ҳиссаи минтақаи Кӯлоб дар вилоят (бо %)	Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии Ҷумҳурӣ (тон)	Ҳиссаи минтақаи Кӯлоб дар Ҷумҳурӣ (бо%)
Истеҳсоли гушт (ҳаз.тон)	6554 8	68138	2590	3,9	155856	43,7	272500	25
Шир (ҳаз.тон)	1706 71	175333	4662	2,7	500871	35	1000,6	17,5
Тухм (млн.дон)	2332 0	24137	817	3,5	85340	28,2	725800	33,
Пашм (тона)	2304	2423	119	5,1	5332	45,4	7771	31,1
Асал	620,4	625,4	5	0,8	1012,1	61,7	4200	14,8
Саршумори чорво (ҳазор сар)								
Саршумори ЧКШ	3824 83	39003 3	7550	1,9	994207	39,2	2361,9	16,5
Саршумори бузу гусфанд	1109 142	11212 31	12089	1	2333207	48	5686,3	19,7
Саршумори паранда	6505 13	73232 5	81812	1,3	2045987	35,7	9036,5	8,1
Саршумори асп	2664 5	26773	128	0,4	58617	45,6	81,3	32,9

Сарчашма: Омори солаи Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Маҷмуаи оморӣ / Агентии омили назди ПҚТ, Душанбе-2020. – С. 300-301. Омори солонаи вилояти Хатлон // Маҷмуаи оморӣ // Сарраёсати агентии омили назди Президенти ҚТ дар вилояти Хатлон. – Бохтар, 2020. – С.102-112.

Дар ин росто равнақи чорводорӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ низ ба назар мерасад. Дар чадвали навбатӣ мо ҳиссаи истеҳсоли маҳсулоти чорводории минтақаи Кӯлобро дар сатҳи ҷумҳурӣ ва вилоят қиёс мекунем.

Ҳаҷми истеҳсоли гӯшт (дар вазни зинда) дар минтақа дар солҳои 2018-2019 ба ҳисоби миёна 3,9% афзоиш ёфтааст. Дар минтақа соли 2019 25% гӯшти ҷумҳурӣ ва 43,7% гӯшти вилоят истеҳсол гардид. Ҳаҷми зиёди истеҳсоли гӯшт дар ноҳияҳои Муъминобод, Ш.Шоҳин, Балчувон ва Данғара ба қайд гирифта шудааст. Таи солҳои таҳлил истеҳсоли шир дар минтақа 2,7% афзоиш ёфтааст ва, ҳамчунон, қайд кардан бамаврид аст, ки дар минтақа мувофиқан 17,5% шири ҷумҳурӣ ва 35% шири вилоят истеҳсол карда мешавад. Дар минтақаи Кӯлоб дар солҳои таҳлил афзоиши истеҳсоли тухм дар ҳудуди 3,5% ба қайд гирифта шудааст. Дар минтақаи Кӯлоб 6,9% миқдори тухми ҷумҳурӣ ва 28,2% миқдори тухми вилоят истеҳсол карда мешавад.

Бояд тазакур дод, ки дар солҳои таҳқиқшаванда саршумори чорвои калони шохдор дар минтақаи агросаноатии Кӯлоб 1,9%, бузу гӯсфанд 1%, паранда 1,3% ва асп 0,4% афзоиш ёфтааст. Ҳамзамон, тавре аз нишондиҳандаҳои чадвал бармеояд дар минтақаи Кӯлоб мувофиқан 39,2% ва 16,5% саршумори чорвои калони шохдори вилоят ва ҷумҳурӣ парвариш меёбад. Инчунин, аз таҳлили рақамҳои чадвали мазкур бармеояд, ки дар минтақаи Кӯлоб 48% саршумори бузу гӯсфанди вилоят ё худ 19,7% саршумори бузу гӯсфанди ҷумҳурӣ парвариш меёбад. Дар минтақа 35,7% саршумори паррандаи вилоят ё

8,1% саршумори парандаи чумхурӣ ва 45,6% саршумори аспӣ вилоят ё худ 32,9% саршумори аспӣ чумхурӣ ба қайд гирифта шудааст.

Ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ аз омиле мебошад, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотро муайян мекунад. Дар ҷадвали навбатӣ мо ҳосилнокии зироатҳои кишоварзии ноҳияҳои минтақаи Кӯлобро мавриди таҳлил қарор додем. Қайд кардан ба маврид аст, ки афзоиши истеҳсоли маҳсулот дар минтақа ба афзоиши ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ ва маҳсулнокии чорво вобастагии мустақим дорад. Таҳлил ва қиёси ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ имкон медиҳад, ки оид ба истифодаи самараноки захираҳои замин дар минтақаи мазкур хулосабарорӣ намоем. Ба воситаи таҳлилу хулосабарорӣҳо мо роҳҳо ва чорабиниҳои баландбардории ҳосилнокии зироатҳои кишоварзиро дар минтақа муайян ва роҳхандозӣ карда метавонем (ниг. ҷадвали 6).

Ҷадвали 6. Муқоисаи сатҳи ҳосилнокии зироатҳои асосии кишоварзӣ дар ноҳияҳои кишоварзи минтақаи Кӯлоб, сентнер/га

Table 6. Comparison of the yield of the main agricultural crops in agricultural areas of the Kulob region, c / ha

Номгӯи ноҳияҳо	Ғалладонагиҳо ва лубиёӣ		Пахта		Картошка		Полезӣ		Сабзавот	
	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019
Кӯлоб	30,0	30,7	15,4	23,0	187,1	171,2	262,3	262,7	305,4	306,9
Муъминобод	23,8	23,9	-	-	172,9	167,4	256,1	256,5	229,7	232,9
Восеъ	34,2	34,3	10,7	20,7	164,7	162,8	251,6	251,7	252,3	238,6
Ҳамадонӣ	42,7	42,7	16,7	22,8	159,4	163,5	290,0	294,7	241,9	248,4
Фархор	37,4	37,4	12,1	20,0	170,9	173,1	310,1	319,9	248,4	266,3
Темурмалик	25,1	25,2	-	-	143,9	143,9	161,0	161,2	188,4	187,7
Данғара	34,0	34,7	19,4	21,9	167,7	176,9	293,6	294,1	334,7	335,5
Ховалинг	22,9	23,0	-	-	176,4	174,9	141,4	142,1	189,4	190,4
Ш.Шоҳин	25,5	25,6	-	-	167,5	168,3	230,6	230,8	238,8	238,8
Балҷувон	19,1	20,4	-	-	170,7	172,0	178,6	178,6	244,0	246,9

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Хатлон// Маҷмуаи омори // Сарраёсати агнетии омори назди Президенти ҶТ дар вилояти Хатлон. -Бохтар, 2020. -С.93-101.

Аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 6 маълум шуд, ки соли 2018 ҳосилнокии баландтарини зироатҳои асосии кишоварзӣ дар ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб, аз ҷумла ғалладонагиҳо ва лубиёӣ 37,4 сентнер дар ноҳияи Фархор, пахта 23 сентнер дар ноҳияи Кӯлоб, картошка 176,9 сентнер дар ноҳияи Данғара, полезӣҳо 294,7 сентнер дар ноҳияи Ҳамадонӣ ва сабзавот 335,5 сентнер аз 1 га замини кишт дар ноҳияи Данғара ба қайд гирифта шудааст.

Ҳосилнокии маҳсулоти асосии кишоварзӣ таи солҳои таҳлилий рӯ ба афзоиш дорад, ки аз сари вақт додани нуриҳо ва коркарду истифодаи дурусти замин вобастагӣ дорад. Аммо ҳосилнокии зироати пахта, мевагиҳо ва ангур аз ҳар як гектар замин дар ин солҳо мувофиқан 40,9%, 24,1% ва 33,7% кам шудааст. Албатта, чунин тамоюл сабабҳои объективӣ ва субъективӣ ҳудуд дорад.

Масалан, Ш. Зарифов сабаби асосии паст будани ҳосилнокии пахтаро дар хоҷагиҳои деҳқонӣ ва дигар шаклҳои хоҷагидорӣ дар муносибат ва истифодаи нодурусти замин, махсусан риоя нагардидани талаботи агротехникаи парвариши пахта, нарасидани об, норасоии БМТ ва паст будани сатҳи ҳавасмандии моддии кормандони хоҷагиҳои пахтакор мебинад [9,с.59-63].

Тибқи таҳқиқотҳои яке аз ташкилотҳои бонуфузи СММ, ки масъалаҳои таъмини озуковорӣ соҳаи кишоварзиро муайян мекунад сатҳи худтаъминии истеҳсолоти ватанӣ бояд дар ҳудуди 70% қарор дошта бошад, яъне давлат бояд аз ҳисоби маҳсулоти ватании озуқаворӣ, аҳолии худро 70 фисад таъмин кунад. Тибқи таҳлилҳои Ҷ.Ҳ. Тағоев ва Н.Навруз дар соли 2016 маълум шуд, ки истеҳсолоти агросаноатии минтақаи Кӯлоб аз ҳисоби маҳсулоти озуқаворӣ худӣ дар соли 2019-ум на зиёда аз 50% талаботи аҳолии минтақаро таъмин карда метавонад [5,с.104]. Мо нишондиҳандаи номбурдаро дар соли 2019 баҳогузорӣ намудем (ниг. ҷадвали 7).

Чадвали 7. Истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба як нафар аҳолии минтақаи Кӯлоб дар қиёс ба ҷумҳурӣ дар соли 2019

Table 7. Agricultural production per capita in the Kulob region in comparison with the republic in 2019

Нишондиҳандаҳо	Ҳаҷми истехсолот дар минтақаи Кӯлоб дар соли 2019	Аҳолии минтақаи Кӯлоб дар соли 2019, ҳазор нафар	Истехсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ ба як нафар аҳолии минтақаи Кӯлоб дар соли 2019(кг/нафар)
Ғалладона	403751	1220,1	330,9
Картошка	82950	1220,1	67,9
Сабзавот	327433	1220,1	268,3
Мева	100221	1220,1	82,1
Ангур	327433	1220,1	268,3
Гӯшт	68138	1220,1	55,8
Шир	175333	1220,1	143,7
Тухм	24137	1220,1	19,7

Сарчашма: Омори кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуи оморӣ. -Душанбе, 2020. -С.15-52. Омори солонаи вилояти Хатлон барои солҳои 2014-2020 / Маҷмуаи оморӣ. -Бохтар: Сарраёсати Агентии оморӣ назди ПҚТ дар вилояти Хатлон. -С.88-95, 108-115.

Агар нишондиҳандаро дар мисоли чадвали боло мавриди баҳодиҳӣ қарор диҳем, маълум мегардад, ки дараҷаи худтаъминии истехсолоти агросаноатии минтақаи Кӯлоб аҳолии минтақаро дар сатҳи 53-55% бо маҳсулоти худӣ таъмин карда метавонад. Аз ин рӯ, барои дар ин самт ба муваффақияти комил соҳиб шудан ҳар як қитъаи замин кишоварзиро самаранок истифода бурдан лозим меояд, аз ҷумла аз заминҳои обии кишоварзӣ 2-3 ҳосил гирифтани ва ҳамчунин ҳосилхезии онҳоро баланд бардоштан қобили қайд аст.

Чадвали 8. Ҳаҷми умумии истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб (ҳазор сомонӣ)

Table 8. Total agricultural production in Kulob region (thousand Somoni)

Номи шаҳру ноҳияҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2019/2015	
						+, -	%
Кӯлоб	418879 (9,7%)	429535 (9,6%)	440551 (9,5%)	451943 (10%)	462434 (8,9%)	43555	10,3
Муъминобод	469052 (10,8%)	479458 (10,7%)	490340 (10,6%)	501720 (11%)	516194 (10%)	47142	10
Восеъ	612755 (14,2%)	645677 (14,4%)	680379 (14,7%)	716959 (15%)	810714 (15,7%)	19795 9	32,3
М.С.А.Ҳамадонӣ	478038 (11,1%)	500960 (11,2%)	524980 (11,3)	550153 (12%)	592359 (11,5%)	11432 1	23,9
Фархор	676151 (15,7%)	702834 (15,7%)	730568 (15,7%)	759425 (16%)	838703 (16,2%)	16255 2	24
Темурмалик	254244 (5,9%)	262201 (5,9%)	270453 (5,8%)	279011 (6%)	289738 (5,6%)	35494	13,9
Данғара	854182 (19,8%)	893176 (20%)	933950 (20,1%)	876587 (19%)	1064141 (20,6%)	20995 9	24,5
Ховалинг	139716 (3,2%)	143562 (3,2%)	147534 (3,2%)	151637 (3%)	153448 (3%)	13732	9,8
Ш.Шохин	225362 (5,2%)	230494 (5,2%)	235813 (5,1%)	241327 (5%)	247899 (4,8%)	22537	10
Балҷувон	175958 (4,08%)	180648 (4%)	185534 (4%)	190625 (4%)	195300 (3,8%)	19342	10,9
Чамъа дар минтақа	4304337 (100%)	4468545 (100%)	4640102 (100%)	4719387 (100%)	5170930 (100%)	86659 3	20,1

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Хатлон // Маҷмуаи оморӣ. -Бохтар: Сарраёсати агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2020. -С.76-78.

Ҳоло захираҳои бозори истеъмолии кишвар аз ҳисоби истеҳсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзии мамлакат ташаққул ёфта, ин раванд ба фаровонии бозори истеъмоли ва нархи маҳсулот таъсири мусбат расонида истодааст. Рақобати озод байни молистеҳсолкунандагон ба зиёдшавии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ заминаи мусоид фароҳам оварда истодааст. Ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб дар чадвали 8 мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Тавре аз нишондиҳандаҳои чадвал бар меояд, ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб дар солҳои таҳлили мутавофут аст. Масалан, дар шаҳри Кӯлоб соли 2019 нисбат ба соли 2014 10,3%, Муъминобод 10%, Восеъ 32,3%, М.С.А.Ҳамадонӣ 23,9%, Фархор 24%, Темурмалик 13,9%, Данғара 24,5%, Ховалинг 9,8%, Ш.Шохин 10%, Балҷувон 10,9% ва умуман дар минтақа 20,1%- тамоюли афзошро дорад. Аз таҳлил маълум шуд, ки соли 2019 ҳиссаи маҳсулоти умумии кишоварзии (МУК) минтақаи Кӯлоб дар МУК ҷумҳурӣ 19,6% ва дар МУК вилоят 35,7%-ро ташкил додааст, ки ин дар тамоюли истеҳсолии маҳсулоти агросаноатии минтақа нақши созгор маҳсуб меёбад.

Дар чадвали навбатӣ мо ҳиссаи соҳаи растанипарварӣ ва чорводориро дар ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзии ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб дида мебароем.

Чадвали 9. Динамикаи ҳаҷми умумии маҳсулоти растанипарварӣ ва чорводорӣ дар ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб дар солҳои 2016-2019 (ҳаз. сомонӣ)

Table 9. Dynamics of the total volume of crop and livestock production by districts of the Kulob region in 2016-2019 (Thousand Somoni)

Номи шаҳру ноҳияҳо	Соҳаҳо	2016	2017	2018	2019	2019/2016	
						+,-	%
Кӯлоб	Растанипарварӣ	292586 (10,0%)	297149 (9,8%)	301783 (9,6%)	307095 (9,0%)	14509	5
	Чорводорӣ	136949 (8,9%)	143403 (8,9%)	150160 (8,9%)	155340 (8,9%)	18391	13,4
Муъминобод	Растанипарварӣ	255257 (8,7%)	255575 (8,4%)	255893 (8,2%)	259353 (7,6%)	4096	1,6
	Чорводорӣ	224201 (14,6%)	234765 (14,6%)	245827 (14,6%)	256841 (14,8%)	32640	14,5
Восеъ	Растанипарварӣ	445933 (15,2%)	471223 (15,5%)	497948 (15,9%)	585818 (17,1%)	139885	31,3
	Чорводорӣ	199744 (13,%)	209156 (13,0%)	219011 (13,0%)	224896 (12,9%)	25152	12,5
М.С.А.Ҳамадонӣ	Растанипарварӣ	345431 (11,8%)	362123 (11,9%)	379622 (12,1%)	416001 (12,1%)	70570	20,4
	Чорводорӣ	155528 (10,1%)	162857 (10,1%)	170531 (10,1%)	176358 (10,1%)	20830	13,3
Фархор	Растанипарварӣ	483222 (16,5%)	500618 (16,5%)	518640 (16,5%)	591119 (17,2%)	107897	22,3
	Чорводорӣ	219602 (14,3%)	229950 (14,3%)	240785 (14,3%)	247583 (14,2%)	27981	12,7
Темурмалик	Растанипарварӣ	151305 (5,2%)	154332 (5,1%)	157418 (5,0%)	163967 (4,8%)	12662	8,3
	Чорводорӣ	110896 (7,2%)	116121 (7,2%)	121593 (7,2%)	125770 (7,2%)	14874	13,4
Данғара	Растанипарварӣ	618971 (21,1%)	646824 (21,3%)	675931 (21,5%)	750429 (21,9%)	131458	21,1
	Чорводорӣ	274205 (17,9%)	287126 (17,9%)	300655 (17,9%)	313712 (18,0%)	39507	14,4
Ховалинг	Растанипарварӣ	103444 (3,5%)	105525 (3,5%)	107649 (3,4%)	107386 (3,1%)	3942	3,8
	Чорводорӣ	40119 (2,6%)	42009 (2,6%)	43989 (2,6%)	46062 (2,6%)	5943	14,8
Ш.Шохин	Растанипарварӣ	149301 (5,1%)	150794 (5,0%)	152301 (4,9%)	156523 (4,6%)	7222	4,8

	Чорводорӣ	81194 (5,3%)	85019 (5,3%)	89026 (5,3%)	91376 (5,3%)	10182	12,5
Балчувон	Растанипарварӣ	90414 (3%)	91049 (3,0%)	91687 (2,9%)	93228 (2,7%)	2814	3,1
	Чорводорӣ	90233 (5,9%)	94485 (5,9%)	98937 (5,9%)	10207 5,9%)2	-80026	-88,6
Чамба дар минтақа	Растанипарварӣ	2935864 (100%)	3035212 (100%)	3138872 (100%)	3430919 (100%)	495055	16,8
	Чорводорӣ	1532671 (100%)	1604891 (100%)	1680514 (100%)	1740010 (100%)	207339	13,5

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Хатлон // Маҷмуаи оморӣ. –Бохтар: Сарраёсати агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2020. – С. 76-77

Зимни таҳлили чадвали 9 маълум шуд, ки ҳаҷми истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти растанипарварӣ ва чорводорӣ таи солҳои таҳқиқшуда тафовутҳои гуногун дорад. Тавре аз маълумотҳои чадвал дида мешавад дар солҳои 2016-2019 ба ғайр аз ноҳияи Балчувон дар соҳаи чорводорӣ дигар ноҳияҳои минтақа тамоюли афзоишро доранд. Чунончӣ, афзоиши миёнасолонаи истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ соли 2019 нисбат ба соли 2016 дар минтақаи Кӯлоб 16,8% тамоюл ба афзоишро доро мебошад. Дар соҳаи чорводорӣ бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2019 нисбат ба соли 2016 13,5% афзоиш ёфтааст.

Чадвали 10. Ҳиссаи ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб нисбат ба сатҳи ҷумҳурӣ ва вилоят дар солҳои 2016-2019

Table 10. Share in the total agricultural production of the Kulob region in comparison with the level of the republic and the region in 2016-2019

Нишондиҳандаҳо	Солҳо	Минтақаи Кӯлоб		Вилояти Хатлон		Ҷумҳурии Тоҷикистон	
		млн., сомонӣ	Бо %	млн., сомонӣ	Бо %	млн., сомонӣ	Бо %
Маҳсулоти умумии кишоварзӣ, ҳамагӣ	2016	4468545	19,4	12324439	36,2	23008,3	100
	2017	4640102	18,8	12819225	36,1	24576,0	100
	2018	4719387	19,2	13338563	35,4	26370,4	100
	2019	5170930	19,6	14467871	35,7	27750,4	100
Растанипарварӣ	2016	2935864	18,5	8585075	34,1	15813,9	100
	2017	3035212	17,8	8903660	34	16977,8	100
	2018	3138872	17,2	9238495	33,9	18229,3	100
	2019	3430919	17,7	10189840	34,3	19279,7	100
Чорводорӣ	2016	1532671	21,3	3739365	40,9	7194,3	100
	2017	1604891	21,1	3915565	40,9	7598,2	100
	2018	1680514	20,6	4100068	40,9	8141,1	100
	2019	1740010	20,5	4278031	40,6	8470,7	100

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Хатлон // Маҷмуаи оморӣ. –Бохтар: Сарраёсати агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2020. -С.75-77, Омори солонаи ҶТ // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти ҶТ. –Душанбе, 2020. -С-300.

Аз нишондиҳандаҳои чадвали 10 маълум мешавад, ки дар минтақаи Кӯлоб таи солҳои таҳлилӣ 18,5%, 17,8%, 17,2%, 17,7%- маҳсулоти растанипарварии ҷумҳурӣ ва 34,1%, 34%, 33,9%, 34,3%-маҳсулоти растанипарварии вилоят истеҳсол гардидааст. Инчунин, дар солҳои мавриди таҳлил соҳаи чорводорӣ низ равнақ ёфта, саҳми минтақаи Кӯлоб 21,3%, 21,1%, 20,6%, 20,5% -ҷумҳурӣ ва 40,9%, 40,9%, 40,9%, 40,6%-и вилояти Хатлонро ташкил медиҳад.

Ҳамин тариқ, баъди таҳлил ва таҳқиқи вазъ ва тамоюлҳои рушди истеҳсолоти агросаноатии минтақаи Кӯлоб мо чунин хулосабарорӣ намудем:

1. Минтақаи Кӯлоб яке аз минтақаҳои аграрии кишвар ба шумор рафта, таи солҳои таҳлилӣ 36,3%, 36,6% заминҳои кишти кишоварзии ҷумҳуриро фарогир буд. Соли 2019 дар ихтиёри кишоварзони минтақаи Кӯлоб 10,7% майдони замини аҳамияти кишоварзии ҷумҳурӣ қарор дошт.

2. Дар кишоварзии минтақаи Кӯлоб соли 2019-ум 37,5% маҳсулоти умумии кишоварзии вилоят ва 19,5% маҳсулоти умумии кишоварзии ҷумҳурӣ истехсол карда шудааст.

3. Маҳсулоти умумии кишоварзии минтақа дар соли 2019 ба ҳисоби миёна 44,6% дар хоҷагиҳои ҷамъиятӣ 42,2% дар хоҷагиҳои коллективӣ ва 13,2% дар хоҷагиҳои аҳоли истехсол карда шудааст.

4. Ҳосилнокии зироатҳои асосии кишоварзии минтақа нисбати нишондиҳандаҳои ба онҳо монанди микёси ҷумҳурӣ каме паст мебошад ва сабабҳои асосии чунин пастшавии ҳосилнокии зироатҳо дар камшавии истифодаи нуриҳои минералӣ, камбудии низоми мелоративии ирригатсионии минтақа, набудан ё кам будани тухмии хушсифати зироатҳои кишварзӣ ва воситаҳои химиявии муҳофизати растаниҳо ва чорво ба ҳисоб мераванд.

5. Мувофиқи маълумоти коршиносони соҳавӣ дар шароити имрӯза истехсолоти кишоварзии минтақаи Кӯлоб талаботи аҳолии ин минтақаро бо маводи озуқаворӣ худӣ дар ҳудуди 50-55% таъмин карда метавонад.

Муқарриз: н.и.и., муаллими калон Файзуллоев Т.Т.

АДАБИЁТ

1. Абдалимов А. Экономическое стимулирование сельскохозяйственного производства в условиях перехода к рыночным отношениям: автореф. дисс. ... канд. экон. наук / А. Абдалимов. – Душанбе, 2000. -21 с.
2. Абдуллозода Д.Х. Финансовые факторы повышения эффективности перерабатывающих предприятий / Абдуллозода Д.Х. // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б.Гафурова, серия естественных и экономических наук. – 2016. -№4.
3. Бозоров Ш.Ш. Асосҳои соҳибкорӣ. Китоби дарсӣ барои мактаби олии / Ш.Ш. Бозоров. -Душанбе: Эр-граф, 2018. -353 с.
4. Кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. –Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. -353 с.
5. Комилов Н.Б. Захираҳои замини таъйиноти кишоварзии минтақаи Кӯлоб: мушкилотҳо ва роҳҳои беҳтарсозии онҳо / Н.Б. Комилов // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -2018. - №3. -С.76-81.
6. Махмадиев Ф.Б. Формирование регионального зернового кластера Республики Таджикистан (на материалах Хатлонской области). Монография / Ф.Б. Махмадиев, С.М. Гоибназаров, З.М. Джабборовва. -Душанбе: Ирфон, 2013. -160 с.
7. Наврӯз Носирӣ. Рушди системаи идоракунии фаъолияти инноватсионӣ дар КАС-и минтақа (дар маводи вилояти Хатлон): Монография / Наврӯз Носирӣ, Ҷ.Х. Тағоев. -Душанбе, 2021. -188 с.
8. Одинаев Ҳ.О. Ислоҳоти аграрӣ ва тамоюли рушди хоҷагии кишлӯк дар Тоҷикистон / Ҳ.О. Одинаев // Иқтисодиёти Тоҷикистон: стратегияи рушд. -Душанбе, 2001. -№4. -С.100-105.
9. Омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. -Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. -228 с.
10. Омили солони вилояти Хатлон // Маҷмуаи оморӣ. –Курғонтеппа: Сарраёсати агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2017. -С.11-12.
11. Пириев Дж.С. Эффективность территориальной организации производства хлопка-сырца в Республике Таджикистан / Дж.С. Пириев. -Душанбе, 2005. -141 с.
12. Тағоев Дж. Аграрный сектор Республики Таджикистан: вызовы растущего продовольственного спроса и вопросы инвестирования / Дж. Тағоев // Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства. Материалы между. научно-практ. конф-ции. -Симферополь, 2018. - С.621-623.
13. Тағоев Дж. Агропродовольственные аспекты стратегического развития национальной экономики / Дж. Тағоев // Вестник Российско-Таджикского (славянского) университета. – 2018. -С.8-17.
14. Тағоев Ҷ.Х. Вазъи истифодаи захираҳои замин дар кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он / Ҷ.Х. Тағоев, Н.Б. Комилов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2019. -№3. -Қисми 2. -С.170-180.
15. Файзуллоев Т.Т. Инвестиционные аспекты развития регионального агропромышленного комплекса Согдийской области Республики Таджикистан / Т.Т. Файзуллоев // Материалы Международной научно-практической конференции на тему «Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства». -Симферополь, 2018. -С.674-677.
16. Шариф З.Р. Ислоҳоти замин ва истифодабарии самараноки он / Шариф З.Р. // Маҷлаи “Кишоварз”, ДАТ. – 2014. -№3. -С.59-63.

ТАҲЛИЛИ ВАЪЪ ВА ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ ИСТЕҲСОЛОТИ АГРОСАНОАТИИ МИНТАҚАИ КҶЛОБ

Дар мақолаи мазкур муаллифон таҳлилу арзёбии тамоюлҳои рушди истехсолоти агросаноатии минтақаи Кӯлобро мавриди таҳқиқу таҳлил қарор додаанд. Дар мақола оид ба нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаи Кӯлоб маълумоти мушаххас дода аст. Дар мақола таҳлилу истехсолоти умумии

маҳсулоти кишоварзӣ дар миқёси вилоят ва ҷумҳурӣ, ҳаҷм ва ҳиссаи истеҳсоли маҳсулотҳои асосии чорводорӣ минтақаи Кӯлоб дар миқёси минтақа ва ҷумҳурӣ, муқоисаи сатҳи ҳосилнокии зироатҳои асосии кишоварзӣ дар ноҳияҳои кишоварзи минтақаи Кӯлоб муайян ва сабабҳои омилҳои ба онҳо таъсирбахш ифшо гардидаанд. Тавассути таҳлилҳои қиёсӣ ҳолати кунунии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба як нафар аҳолии минтақаи Кӯлоб дар қиёс ба ҷумҳурӣ дар соли 2019, динамикаи ҳаҷми умумии маҳсулоти растанипарварӣ ва чорводорӣ дар ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб дар солҳои таҳлил, ҳиссаи ҳаҷми умумии истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзии ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб нисбат ба сатҳи ҷумҳурӣ ва вилоят арзёбӣ гардидааст. Қобили қайд аст, ки таҳлили масоили номбурда дар доираи ҷадвалҳо бо истифода аз рақамҳо ва маълумотҳои омори расмӣ бо нишондоди сарчашмаи истифодашуда сурат гирифтааст. Мақолаи мазкур бо пешниҳоди хулосаҳои муаллифони оид ба масоили баррасишаванда ҷамъбаст гардидааст.

Калидвожаҳо: истеҳсолоти маҳсулотҳои кишоварзӣ, минтақаи агросаноатии Кӯлоб, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, динамикаи истеҳсоли маҳсулоти, ҳосилнокии маҳсулот, заминҳои кишоварзии минтақаи Кӯлоб.

АНАЛИЗ ПОЛОЖЕНИЯ И ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА

В статье анализируются тенденции развития агропромышленного производства в Кулябском регионе. В статье представлена подробная информация о социально-экономических показателях Кулябского региона. В статье анализируется общее производство сельхозпродукции в регионе и стране, объем и удельный животноводства в общем производстве в Кулябском регионе и стране, сравнивается уровень продуктивности основных сельскохозяйственных культур на пораженных территориях и их площадях. Проведён сравнительный анализ и оценка текущего состояния производства сельхозпродукции на душу населения в Кулябском регионе, по сравнению со страной в 2019 году, а также динамики общего объема растениеводства и животноводства в районах Кулябского региона, по сравнению с общей долей сельхозпродукции. Следует отметить, что анализ данных показателей проводился с использованием данных официальной статистики с указанием использованного источника. Статья завершается кратким изложением выводов авторов по рассматриваемым вопросам.

Ключевые слова: сельскохозяйственное производство, Кулябская агропромышленная зона, объем сельскохозяйственного производства, динамика производства, продуктивность, сельскохозяйственные угодья Кулябского региона.

ANALYSIS OF THE SITUATION AND TRENDS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE KULOB REGION

The article analyzes the development trends of agro-industrial production in the Kulyab region. The article provides detailed information on the socio-economic indicators of the Kulob region. The article analyzes the total production of agricultural products in the region and the country, the volume and share in the production of main livestock in the Kulob region and the country, compares the level of productivity of the main agricultural crops in the affected territories and their areas. A comparative analysis and assessment of the current state of agricultural production per capita in the Kulob region compared to the country in 2019, as well as the dynamics of the total volume of crop and livestock production in the regions of the Kulob region in comparison with the total share of agricultural products. It should be noted that the analysis of these indicators was carried out using official statistics data, indicating the source used. The article ends with a summary of the authors' conclusions on the issues under consideration.

Keywords: agricultural production, Kulyab agro-industrial zone, volume of agricultural production, dynamics of production, productivity, agricultural lands of the Kulob region.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидов Пайрав Мизробхонович - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, докторанти Ph.D. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: (+992) 939-80-44-80

Сведения об авторе: Саидов Пайрав Мизробхонович – Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, докторант Ph.D. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, г.Куляб, ул.С. Сафарова, 16. Телефон: (+992) 939-80-44-80

Information about the author: Saidov Payrav Mizrobhovich - Kulyab State University named after Abuabduulloh Rudaki, Ph.D. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab city, S. Safarov Street, 16. Phone: (+992) 939-80-44-80

Ализода Т.С.

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур

Майдони замин дар соҳаи кишоварзӣ захираи табиӣ ва дар як вақт объекти табиӣ ва макони истехсолот ба ҳисоб меравад. Майдони замин ҳамчун сармоя баромад карда, дорои хусусиятҳои беназири тавлидкунандаи неъматҳои аст, ки ҳосилдеҳии замин онҳоро ифода мекунад. Хусусиятҳои нодирӣ ва беназирии замин аз он иборат аст, ки онро ба ягон захираи дигар наметавон иваз кард, он дар доираи пешниҳодҳои иқтисодӣ маҳдуд мебошад.

Дар шароити имрӯзаи амалисозии фаъолияти соҳибкории корхонаҳои кишоварзӣ истифодаи захираҳо бояд аз рӯи ташкили арзишҳо ҳамчун низоми шартӣ вучуди субъекти хоҷагидор дар замони ҳозира, рушди стратегӣ ва тактикий он дар оянда мавриди назар қарор дода шавад. Моҳияти дохилии низоми ташкили арзишҳо тавассути сохтори бизнес-равандҳо – маҷмуи устувор ва ба ҳам алоқаманди самтҳои фаъолиятҳои ошкор мегардад, ки дар натиҷаи онҳо захираҳо, технологияҳо истифода мешаванд ва маҳсулоти арзишдошта ба вучуд оварда мешавад. Ҳамчунин, дар соҳаи кишоварзӣ чиҳати истифодаи самаранокии обу замин ва ҳифзи амнияти озуқаворӣ мамлакат бори аввал дар таърихи давлати соҳибхитиямон ислоҳоти кулӣ гузаронида шуда, истифодаи замин ба соҳиби аслии он – деҳқон вогузор гардид, ки яке аз дастовардҳои муҳимтарини даврони соҳибистиклолӣ ба ҳисоб меравад. Ҳанӯз дар солҳои аввали истиқлолият, яъне дар солҳои бисёр вазнини 1992-1998 Ҳукумати мамлакат бо мақсади таъмин намудани аҳоли бо маҳсулоти озуқа ва пешгирии қардани гуруснагӣ 75 ҳазор гектар заминро тақсим намуд, ки ҳамчун заминҳои президентӣ шинохта мешаванд. Илова бар ин, дар бист соли охир 138 ҳазор гектар замин, аз ҷумла 52 ҳазор гектар аз ҳисоби заминҳои обӣ ба 1 миллиону 400 ҳазор оила барои бунёди манзили истиқоматӣ ҷудо карда дода шуд.

Олимони иқтисодшиносии хориҷӣ мафҳумҳои самаранокӣ ва натиҷанокиро муттаҳид кардаанд. Ба фикри онҳо, корхона барои он ки дар муддати дароз муваффақ бошад ва ба ҳадафҳои худ бирасад, бояд ҳам самаранок қор кунад ва ҳам натиҷанок бошад. Самаранокиро ба таври миқдорӣ чен қардан ва ифода намудан мумкин аст, зеро баҳогузориҳои пулии захираҳои дар истехсолот харҷшуда ва маҳсулоти ба дастовардари метавон муайян кард. Бояд гуфт, ки самаранокии нисбиро ҳосилнокии меҳнат меноманд. Ҳосилнокии меҳнат дар тамоми сатҳҳои корхона барои он омилӣ қатъӣ муҳим ба ҳисоб меравад, ки корхона метавонад ҳамқадами замон бошад ва дар шароити рақобат фаъолияти муваффақиятнокро ба роҳ монад. Чиҳати асосии бавучудоварандаи ҳосилнокии сифат маҳсуб меёбад [3, с.48-50]. Ба ақидаи Барфиев Қ.Х. солҳои охир дар адабиётҳои илмӣ дар баробари самаранокии иқтисодии истифодабарии захираҳои замин инчунин захираҳои экологӣ, сотсиологӣ ва технологӣ дида баромада мешавад. Замин ҳамчун захира бо гуногунандешии маъноҳо ва усулҳои фаъолият тавсиф мешавад [1, с.30].

Ҳосилнокии меҳнат дар ин маврид ҳамчун натиҷаи истифодаи захираҳои мавриди назар қарор дода мешавад, ки дар доираи пешниҳодҳои иқтисодӣ бозорӣ метавонад маҳдуд бошад. Ҳадафи фаъолияти самаранок баландбардории доимии самаранокии истифодаи захираҳо бо якҷоягии бехтарнамоии хусусиятҳои сифатии маҳсулот ба ҳисоб меравад. Бояд гуфт, ки аҳамияти ҳосилнокии меҳнат дар истехсолоти кишоварзӣ дар шароити умумичаҳонӣ рақобат, маҳсусан барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки кишвари то андозае кишоварзӣ мебошад, муҳим арзёбӣ мешавад.

Самаранокии истехсолот, маълум аст, ки категорияи иқтисодие аст, ки натиҷанокии раванди такрористехсолкунии васеъро ифода менамояд. Самаранокӣ ҳамчун омилӣ ҳавасмандкунанда ва муайянкунанда (индикатор)-и рушди фаъолияти соҳибқорӣ баромад мекунад. Меъёрҳои самаранокӣ аломатҳои мебошанд, ки дар асоси онҳо арзёбии сатҳи натиҷанокии истифодаи захираҳо анҷом дода мешаванд. Нишондиҳандаҳои самаранокӣ ҳамчун воситаи ченаки миқдорӣ сатҳи он хизмат мекунанд [3].

Меъёри самаранокӣ ва низоми нишондиҳандаҳои онро муайянкунанда (индикатор)-и даромаднокии фаъолияти истехсолӣ мебошанд. Дар мавриди захираҳои замини таъиноти

кишоварзӣ самаранокӣ натавон аз нуқтаи назари афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, баландбардории сифати он, коҳиши хароҷот барои ҳар як воҳиди маҳсулот, балки ҳифз ё беҳтарнамоии хусусиятҳои сифатии замин (ҳосилхезии он), ҳамчунин, таъмини истеҳсолоти аз ҷиҳати экологӣ безарар таҳти таваҷҷуҳ қарор мегирад. Раванди мазкур аз хусусиятҳои фаъолияти кишоварзӣ вобаста аст, ки дар он равандҳои такрористеҳсолкунии захираҳои замин ва истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ якҷоя мавриди назар қарор дода мешаванд.

Самаранокии иқтисодии истифодаи захираҳои замин дар истеҳсолоти кишоварзӣ дар асоси нишондиҳандаҳои арзишӣ, натуралӣ ва нисбӣ муайян карда мешаванд. Гурӯҳи олимони бо роҳбарии муҳаққиқ П.Ф. Парамонов дар ин бобат нишондиҳандаҳои зеринро асосӣ маънидод кардаанд:

- ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ, сентнер/га;
- арзиши маҳсулоти умумӣ, даромади умумӣ ва соф, фоида ба ҳисоби ба 1 га, сомонӣ;
- пӯшондани хароҷоти захираҳои замин, сомонӣ;
- фойданокии истеҳсоли маҳсулот, % [7,с.193-194].

Ба нишондиҳандаҳои мазкур муҳаққиқони дигар –Н.Я. Коваленко, В.Т. Водяников. даромаднокии дифференсиалиро низ ҳамроҳ кардаанд (сомонӣ/га) [8,с.7].

Гурӯҳи дигари иқтисодшиносон бо роҳбарии И.А. Минаков ба ғайр аз нишондиҳандаҳои дар боло зикршуда нишондиҳандаҳои зерини натуралии самаранокии заминро нишон додаанд:

- боздеҳи замин;
- зарфияти замин;
- истеҳсоли намудҳои асосии маҳсулоти растанипарварӣ дар 100 га киштзор, сентнер;
- истеҳсоли намудҳои асосии маҳсулоти чорводорӣ ба 100 га заминҳои таъиноти кишоварзӣ (киштзор ё зироатҳои ғаллагӣ вобаста аз намудҳои маҳсулот), сентнер [10,с.145-146].

Ҳамчунин, ба назари мо ба сифати нишондиҳандаҳои иловагӣ ё нисбӣ метавон ҷиҳатҳои зеро номбар кард:

- ҳиссаи майдонҳои замини кишоварзӣ дар майдони умумии заминҳо, %;
- шудгоршавии киштзорҳои мавҷуда (вазни қиёсии кишт), ҳиссаи зироатҳои интенсивӣ дар сохтори киштзор, %;
- вазни қиёсии заминҳои обёришаванда дар майдони умумии кишоварзӣ, % [7,с.193; 69,с.146].

Ба қавли муҳаққиқ В.Т. Водяников нишондиҳандаҳои самаранокии истифодаи захираҳои замин ҷамъбастанда, инфиродӣ ва ёридиҳанда мебошанд. Ба нишондиҳандаҳои ҷамъбастанда андозаи даромад, арзиши маҳсулоти истеҳсолшуда, баромади воҳиди ҳӯроки чорво ба 100 га замини кишоварзӣ (аз рӯйи баҳогузори 100-баллаи кадастрӣ) дохил мешаванд. Ба нишондиҳандаи инфиродӣ ҳосилнокии зироат, баромади воҳиди ҳӯроки чорво ба 1 га кишти алоҳида, ҳаҷми истеҳсоли шир, гӯшт ба 100 га киштзори муқоисашавандаи кишоварзӣ дохил мешаванд. Нишондиҳандаҳои ёридиҳандаи самаранокии истифодаи замин: арзиши аслии маҳсулот, ҳаҷми фондҳо, ҳаҷми меҳнат, хароҷотбарорӣ мебошанд [13,с.71].

Андешаҳои олимони иқтисодшиносро дар бораи самаранокии истифодаи захираҳои замини таъиноти хоҷагии қишлоқ ҷамъбаст намуда, чунин меҳисобем, ки ҳамаи онҳоро бояд ба низом даровард. Ин имконият медиҳад, ки натиҷанокии фарогирии заминҳо ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ҳаматарафа баҳогузорӣ карда шавад. Аз ин рӯ, мувофиқи мақсад аст, ки ҳамаи нишондиҳандаҳои зикршуда ба гурӯҳҳои муттаҳид карда шаванд: арзишӣ, натуралӣ ва нисбӣ. Барои таснифот кардани онҳо аломатҳои зеринро пешниҳод менамоем:

- дараҷа ва шиддатнокии истифодаи захираҳои замин дар истеҳсолоти кишоварзӣ;
- маҳсулнокии майдони кишт;
- натиҷанокии чорабиниҳо оид ба дастгирӣ ва афзун намудани ҳосилхезии замин.

Нишондиҳандаҳои дар боло зикршуда ба гурӯҳҳои зерин ворид карда мешаванд:

1. Дараҷа ва шиддатнокии истифодаи захираҳои модди ва меҳнатӣ дар истеҳсолоти кишоварзӣ:

– натуравӣ – майдони киштзори кишоварзӣ (майдони кишт) ба як нафар коргар, ба воҳиди иқтидорҳои энергетикӣ; сарбории кишт ба трактори шартии эталонӣ;

– арзишӣ – арзиши қисми ғаёли фондҳои асосии истеҳсоли ба 1 га (100 га) майдони кишт; хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ (кишоварзӣ) ба 1 га кишт (майдонҳои кишти кишоварзӣ);

– нисбӣ – ҳиссаи майдонҳои кишти кишоварзӣ дар майдони умумии замин; ҳиссаи кишт дар сохтори заминҳои кишоварзӣ; ҳиссаи зироатҳои интенсивӣ (киштшаванда, техника) дар сохтори заминҳои киштшаванда; ҳиссаи заминҳои обёришаванда дар майдони кишоварзӣ.

2. Ҳосилнокии майдонҳои замини кишти таъиноти кишоварзӣ:

– натуравӣ – ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ; баромади воҳидҳои хӯроки чорво ба воҳиди майдон; истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ (шир, гӯшт) ба воҳиди майдон;

– арзишӣ – арзиши маҳсулоти умумӣ, даромади умумӣ, тоза ва ғоидаи соҳаи растанипарварӣ (хоҷагии қишлоқ) ба 1 га кишт (майдонҳои кишти хоҷагии қишлоқ); боздеҳи замин, ғунҷоиши замин; даромади дифференсиякунонида дар 1 га;

– нисбӣ – ғоидаоварии истеҳсоли намудҳои алоҳидаи маҳсулот дар ғаёлияти кишоварзӣ дар умум; хароҷотбарорӣ ба воҳиди майдон.

3. Натиҷанокии чорабиниҳо оид ба ҳифз ва беҳтарнамоии хусусиятҳои сифатии замин:

– натуравӣ – майдоне, ки дар он чорабиниҳо амалӣ кунонида шудаанд; афзоиши маҳсулот ба воҳиди майдон;

– арзишӣ – афзоиши маблағ аз фурӯш, даромади умумӣ ва соф аз 1 га киштзор (майдони кишти кишоварзӣ); сарфаи хароҷоти истеҳсоли ба 1 га кишт (киштзори кишоварзӣ);

– нисбӣ – ғоидаоварии чорабиниҳо; талоф намудани хароҷоти иловагӣ.

Самаранокии истифодаи захираҳои замин бо натиҷанокии ба равандҳои истеҳсоли чалб намудани фондҳои асосии истеҳсоли, воситаҳои гардон, захираҳои инсонӣ ва монанди инҳо алоқаманд аст. Ба таври алоҳида ҳеч яке аз ин захираҳо истифода шуда наметавонанд.

Арзиши истифодаи захираҳо дар истеҳсолоти кишоварзӣ бо ҷараёни эҳтимолӣ ва воқеии пулӣ, ки ба даромад аз фурӯши маҳсулоти растанипарварӣ ва чорводорӣ мувофиқ аст, бевосита алоқаманд мебошад. Даромаднокии маҳсулоти чорводорӣ аз рӯи дараҷаи натиҷаоварии истифодаи фондҳои гардон, захираҳои меҳнатӣ, фондҳои асосии истеҳсоли муайян карда мешавад. Хӯроки чорвои истеҳсоли худӣ, ки дар раванди бадастории маҳсулоти чорводорӣ истеъмол мешавад, маҳсулоти дохилии растанипарварии дар натиҷаи истифодаи захираҳои замин гирифташуда мебошад. Мувофиқи мақсад аст, ки ба таркиби ҷараёни пулии муайянкунандаи арзиши захираҳои замин қисми даромади аз фурӯши маҳсулоти чорводорӣ мутобик ба ҳиссаи хӯроки чорвои истеҳсоли худӣ дар сохтори арзиши аслии маҳсулоти соҳаи дахлдор ҳамроҳ карда шавад.

Дар натиҷаи ҷамъбаस्तкунонии андешаҳои олимони иқтисодшиносии гуногун оид ба методологияи муайянкунии самаранокии истифодаи замин дар хоҷагии қишлоқ, маълум мегардад, ки низоми мавҷудаи нишондиҳандаҳо мувофиқи мақсад аст бо нишондиҳандаҳои боздеҳи балло-гектар ва даромаднокии софи балло-гектар пурра намуд. Нишондиҳандаҳои мазкур ба истифодаи арзиши маҳсулоти растанипарварӣ (молӣ ва истифодашаванда дар шакли хӯроки чорво дар чорводорӣ) асос ёфтаанд, ки дар шакли ҷараёни пулӣ ва арзёбии иқтисодии замин бо назардошти ҳосилнокии замин ба ҳисоби воҳиди майдони муқоисашаванда пешниҳод карда шудаанд. Азнавҳисобкунии киштзори хоҷагии қишлоқ ба ҳисоби гектарҳои кадастрӣ дар асоси балли маҷмуии замин имконият медиҳад, ки заминҳои аз ҷиҳати сифат нобаробар барои баҳогузориҳои объективӣ ва воқеии самаранокии истифодаи онҳо байни ҳам баробар карда шаванд.

Нишондиҳандаи боздеҳи балло-гектар ҳангоми муқоиса бо нишондиҳандаҳои амалан бадастомадаи субъекти хоҷагидорӣ ба ҳисоби майдони инфиродии киштзорҳои замин имконият медиҳад, ки истеҳсолкунандаи маҳсулоти кишоварзӣ то ҷӣ андоза иқтидорҳои табиӣ заминҳои коркардшавандаро самаранок истифода мебарад, вобаста ба ин, истифодабарандагон босамар ва бесамари замин муайян карда мешаванд.

Ҳангоми ҳисобкунии боздеҳӣ ва даромаднокии тозаи балло-гектар аз тарафи мо истифодаи равишҳои зерини методӣ пешниҳод шудааст:

– ба сифати самараи эҳтимоли даромад аз фуруши маҳсулот ба кор бурда шавад, зеро маҳз нишондиҳандаи мазкур андозаи чараёни пулии дар натиҷаи истифодаи замин бадастомадаро муайян мекунад;

– маблағи умумии даромад аз фуруши маҳсулоти чорводориро бояд бо назардошти ҳиссаи хароҷот барои хӯроки чорвои истеҳсоли худӣ дар таркиби арзиши аслии маҳсулоти чорводорӣ муайян кард. Дар ин маврид дар назар дорем, ки хӯроки чорво ҳамчун ҳиссаи маҳсулоти растанипарварӣ, одатан фурухта намешавад, балки дар чорвопарварӣ истифода бурда мешавад ва ба ташаккули чараёнҳои эҳтимолии пулӣ дар натиҷаи фуруши маҳсулоти чорводорӣ таъсир мерасонад;

– ҳисоби даромади соф аз истифодаи захираҳои замин ба амал омада ин фарқи байни даромади аз фуруши маҳсулоти растанипарварӣ, чорводорӣ бо назардошти баҳисобгирии ҳиссаи хӯроки чорвои истеҳсоли худӣ ва хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти молии растанипарварӣ ва хӯроки чорвои истифодашаванда дар чорводорӣ мебошад;

- боздеҳӣ дар асоси сатҳи воқеии нархҳои миёнаи фуруши маҳсулоти растанипарварӣ ва чорводорӣ муайян карда мешавад. Барои арзёбии динамикии андозаи нишондиҳандаи пешниҳодшуда нархҳои миёнаи фуруши маҳсулот ба сатҳи нархҳои қорӣ индексикатсия карда мешаванд;

– майдони инфиродии зироатҳои хоҷагии қишлоқро ҳангоми ҳисобу китоб мувофиқи мақсад аст ба гектарҳои кадастрӣ баргардонем. Ба андешаи мо, хуб мебуд, майдони муқоисашавандаи ҳисобкардашуда бо назардошти балли миёнаҳисобкардаи маҷмӯӣ истифода бурда шаванд. Ин имконият медиҳад, ки молистеҳсолкунандагони хоҷагии қишлоқи дорой сифатҳои гуногун шароити ягона дошта бошанд;

– ба андешаи мо, истифодаи на балли бонитетӣ, балки балли маҷмӯии заминӣ, нисбатан сарфақорона ба ҳисоб меравад, зеро балли бонитетӣ бо назардошти ҳосилнокии меъёрӣ зироатҳои кишоварзӣ муайян карда мешавад, ҳол он ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ ҳангоми ҳисобкунии маблағи умумии даромади тахминии фуруши маҳсулоти растанипарварӣ ба назари эътибор гирифта мешавад. Иттилоот дар бораи сифати қитъаи замин, аз он ҷумла балли ба таври миёна ҳисобкардаи маҷмӯии замин аз рӯйи ҳамаи гуногунии заминҳо, дар қайди кадастрӣ оид ба қитъаи замин (қайди кадастри давлатии моликияти ғайриманқул) нишон дода мешавад.

Боздеҳи балло-гектарро аз рӯйи муодилаи пешниҳодшуда муайян кардан мумкин аст:

$$O = \frac{\sum_{j=1}^n q_i p_i + \sum_{j=1}^m k_j q_j p_j}{S \cdot b_c / 100} \quad (1)$$

ки дар ин ҷо:

O – боздеҳи балло-гектар, сомонӣ;

q_i – ҳаҷми истеҳсоли намуди i -и маҳсулоти молии растанипарварӣ, тонна;

p_i – нархи фуруши намуди i -и маҳсулоти молии растанипарварӣ, сомонӣ;

q_j – ҳаҷми истеҳсоли намуди j – и маҳсулоти чорводорӣ, тонна;

p_j – нархи фуруши намуди j -и маҳсулоти молии чорводорӣ, сомонӣ;

k_j – ҳиссаи хароҷот барои хӯроки чорвои истеҳсоли худӣ дар сохтори арзиши аслии намуди j -и маҳсулоти молии чорводорӣ;

S – майдони кишти хоҷагии қишлоқ, га;

b_c – балли миёнаҳисобкардаи маҷмӯии замин.

Даромаднокии тозаи балло-гектар аз рӯйи муодилаи зерин муайян карда мешавад:

$$ЧД = \frac{(\sum_{j=1}^n q_j p_j + \sum_{j=1}^m k_j q_j p_j) - (\sum_{l=1}^n C_l + C_F)}{S \cdot b_c / 100} \quad (2)$$

ки дар ин ҷо:

$ЧД$ – даромади тозаи балло-гектар, сомонӣ;

C_i – хароҷот барои истеҳсоли намуди i -и маҳсулоти молии растанипарварӣ, сомонӣ;

C_t – хароҷот барои истеҳсоли зироатҳои хӯроки чорво, ки барои чорводорӣ истифода мешавад, сомонӣ.

Нишондиҳандаҳои ин ҷо пешниҳодшударо метавон барои арзёбии самаранокии чорабиниҳои алоқаманд бо навгониҳои технологӣ, тақрористеҳсоли ҳосилхезии замин ва чораҳои ба баландбардории ҳаҷми истеҳсол ва сифати маҳсулоти молии растанипарварӣ

равонашуда истифода бурд. Афзоиши боздеҳ ва даромаднокии балло-гектар бо натиҷанокии чорабиниҳои гузаронидашуда маълум мегардад:

$$\Delta 0 = \frac{(\sum_{j=1}^n q_j p_j + \sum_{j=1}^m k_j q_j p_j) - (\sum_{j=1}^n q_j p_j + \sum_{j=1}^m k_j q_j p_j)}{S \cdot b_c / 100} \quad (3)$$

ки дар ин ҷо:

$\Delta 0$ – тағйирёбии боздеҳи балло-гектар, сомонӣ;

q_j – ҳаҷми истеҳсоли намуди i -и маҳсулоти молии растанипарварӣ баъди гузаронидани чорабинӣ, тонна;

p_j – нархи фурӯши намуди i -и маҳсулоти молии растанипарварӣ бо назардошти тағйирёбии сифат, сомонӣ;

k_j – ҳиссаи хароҷот барои хӯроки чорвои истеҳсоли худӣ дар таркиби арзиши аслии намуди j -и маҳсулоти молии чорводорӣ баъди гузаронидани чорабинӣ;

q_j – ҳаҷми истеҳсоли намуди j -и маҳсулоти молии чорводорӣ баъди гузаронидани чорабинӣ дар соҳаи чорводорӣ, тонна;

p_j – нархи фурӯши намуди j -и маҳсулоти молии чорводорӣ баъди гузаронидани чорводорӣ, сомонӣ.

Тағйирёбии даромаднокии соф дар натиҷаи истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва чорабиниҳои ҳифзи замин мумкин аст, ки ҳамчун тағйирёбии нишондиҳандаҳои ҳисобу китобкардаи алоқаманд бо ҳифз ва баландбардории ҳосилхезии замин ва то амалисозии онҳо муайян карда шавад.

Нишондиҳандаҳои мазкурро барои арзёбии сатҳи воқеии боздеҳӣ ва даромаднокии тозаи балло-гектари муқоисашаванда бо зироатҳои замин дар доираи шаҳру ноҳияҳо ва вилоятҳо ҳамчунин барои баҳисобгирии нишондиҳандаҳои дурнамо истифода бурдан мумкин аст. Агар муҳлати пешбинишудаи воридоти чараёни пул зиёда аз як давраи ҳисоботӣ аст, он гоҳ дисконтиқунонии воридоти дар назардошташуда, барои воридшавии маблағ мавриди истифода қарор мегирад.

Бо назардошти равандҳои зикршуда боздеҳи зироатҳои хоҷагии қишлоқ дар доираи минтақаи алоҳидаи табию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад.

Бояд ёдовар шуд, ки методикаи муайянкунии боздеҳ ба ҳисоби балло-гектари кишти кишоварзӣ имконият медиҳад, ки самаранокии истифодаи захираҳои замин бо назардошти ҳосилнокии гуногуни замин арзёбӣ карда шуда, баҳогузорию муқоисавӣ ва динамикии истифодаи замин аз рӯйи минтақаҳои табию иқлимӣ, ноҳияҳои маъмурӣ ва заминистифодабарандагони алоҳида гузаронида шавад. Дар рафти таҳқиқот самаранокии истифодаи замини таъиноти хоҷагии қишлоқ дар доираи ноҳияҳои маъмурии минтақаи марказии мамлакат муайян карда шуд. Ба сифати маводи таҳлилшаванда нишондиҳандаҳои зерин истифода бурда шуданд:

- арзиши маҳсулоти умумии кишоварзӣ ба ҳисоби 1 га киштзори хоҷагии қишлоқ;
- хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ ба ҳисоби 1 га киштзор (сатҳи шиддатнокии ҷалби захираҳо ба раванди парвариши маҳсулотро нишон медиҳад);
- боздеҳи балло-гектар;
- даромади софи балло-гектар.

Ҷадвали 1. Самаранокии истифодаи замини таъиноти кишоварзӣ дар ноҳияҳои тобеи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоби миёна дар соли 2018-2020

Table 1. Efficiency of agricultural land use in districts of the Republic of Tajikistan on average in 2018-2020

Ноҳияҳо	Балли миёнаҳисобш удаи маҷмуии замин	Арзиши маҳсулоти умумӣ ба 1 га кишти кишоварзӣ, ҳазор сомонӣ	Хароҷоти растанипарварӣ ба 1 га киштзор, ҳазор сомонӣ	Боздеҳи балло-гектар, ҳазор сомонӣ	Даромаднокии софи балло-гектар, ҳазор сомонӣ
Фарқияти миёнаи квадратӣ	х	16,6	3,9	11,9	11,8
Кoeffитсиенти вариатсия	х	0,291	0,164	0,333	0,726

Дар асоси далелҳои пешниҳодгардида хулоса баровардан мумкин аст, ки ҳосилхезии замини мавҷуда (табиӣ ва сунъӣ, яъне, иқтисодӣ) то андозае имкониятҳои эҳтимолии истеҳсоли маҳсулоти растанипарвариро муайян мекунад. Захираҳои нисбатан босифати замин, ки балли маҷмӯи нишон медиҳанд, ба молистеҳсолкунандагон имконият медиҳанд, ки ҳаҷми зиёди маҳсулотро ба ифодаи натуравӣ ва арзишӣ бо хароҷоти нисбатан кам ба даст оранд. Чунончӣ, дар яке аз минтақаҳои дар боло зикршуда балли миёнаҳисобкардаи замин баландтарин – 86%, хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ ба 1 га замини кишт аз 15-17 ҳазор сомонӣ зиёд нест (ки ин аз нишондоди миёнаи барои маблағи фарқи квадратӣ мебошад), арзиши маҳсулоти умумии кишоварзӣ, боздеҳи балло-гектар ва даромаднокии софи балло-гектар низ дар минтақа аз ҳама болост.

Дар ноҳияҳои дорои балли маҷмуии замин баробар ба 82-83%, хароҷот барои 1 га замин кишт аз ҳисоби миёна дар минтақаҳо зиёд аст ва зиёда аз 20 ҳазор сомониро ташкил медиҳад. Ин нишон медиҳад, ки хароҷоти иловагӣ ба афзоиши боздеҳӣ аз истифодаи захираҳо оварда намерасонад, боздеҳи балло-гектар ва даромаднокии софи балло-гектар назар ба ҳисоби миёнаи минтақа хеле поён мебошад.

Чи тавре ки дар қадвал дида мешавад, дар баъзе минтақаҳо имкониятҳои мавҷудаи замини таъиноти кишоварзӣ ба андозаи даркорӣ истифода намешаванд. Сабаби ин норасоии захираҳо барои истеҳсоли маҳсулот мебошад; хароҷот ба 1 га замини кишт назар ба ҳисоби миёна дар маҷмӯи кам аст, ин сатҳи пасти нишондиҳандаро ба миён овардааст.

Дар минтақаи дигар бошад, хароҷоти 1 га замини кишт аз ҳама зиёд аст, назар ба ҳисоби миёнаи умумӣ баробари 2 фарқи квадратӣ баланд мебошад. Новобаста ба ин, дар натиҷаи балли баланди маҷмуии замин, нишондиҳандаҳои самаранокии истифодаи замин аз миёна баробари як фарқи квадратӣ болост. Боздеҳи назарраси воҳидҳои иловагии захираҳо маҳз дар ҳамаи ҷиҳат мушоҳида мешавад.

Дар асоси матолиби зикршудаи назариявӣ ва амалӣ зарурати объективии рушди минбаъдаи дастурамалҳои методологии арзёбии самаранокии истифодаи заминҳои кишти кишоварзӣ аз мавқеи ҳифз ва такрористеҳсолкунии онҳо тасдиқи худро меёбад.

Асоси таҳқиқоти мазкурро кадом ҳадафҳо ташкил медиҳанд? Ин ҷо аз ҳама асосӣ самаранокии истифодаи захираҳои замини таъиноти кишоварзӣ дар асоси сифати замин, пайдоиши таваҷҷуҳ ба сатҳи ҳосилхезии табиӣ, сунъӣ ва иқтисодӣ мебошад. Ба сифати ҳадафҳои иловагии баландбардории самаранокии заминистифодабарӣ интиҳоби технологияҳои мувофиқи коркарди замин, истифодаи низоми балансикунонидаи нуриҳои маъданӣ ва химиявӣ, баландбардории маданияти заминдорӣ, ҳамоҳангсозии ташкили дохилихоҷагии ҳудудҳо, такмили низоми банақшагирӣ ва пешгӯӣ, интиҳоби асосноки таҳассусҳо ва ғайраро номбар кардан мумкин аст.

Муқаррир: н.и.и., дотсент Одинаев М.А.

АДАБИЁТ

1. Барфиев К.Х. Основные направления система статистических показателей эффективного использования земельных ресурсов./ Экономика и бизнес: теория и практика. 2016. №1. С.30.
2. Жердева, О.В. Совершенствование методики оценки эффективности использования земельных ресурсов сельскохозяйственного назначения / О.В. Жердева, М..А.Столярова // Теория и практика общественного развития . -2013. -№7. -С.212-215.
3. Зиёев Б.С. Стратегия регулирования эффективного землепользования аридных зон Хатлонской области / Б.С. Зиёев // Вестник Таджикского национального университета, Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2018. – №4. -С.115-120.
4. Коваленко Н.Я. Экономика сельского хозяйства (С основами аграрных рынков). Курс лекций / Н.Я. Коваленко. -М.: ТАНДЕМ: ЭМКОС, 1998. -448 с.
5. Козловский В. Проблемы и пути рационального использования земельных ресурсов / В. Козловский // АПК: экономика и управление. - 2019. -№8. –С.25-29.
6. Липски С. Важный инструмент управления земельными ресурсами / С. Липски // Экономика сельского хозяйства России. – 2019. -№7. –С.21.
7. Мескон М.Х. Основы менеджмента: Пер. с англ. / М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. -М.: Дело ЛТД, 1994. -702 с.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21.12.2021, шаҳри Душанбе.
9. Проблемы управления земельными ресурсами и использования земель в аграрном производстве: монография / В.И. Нечаев, Г.Н. Барсукова и др. – Краснодар, Антри, 2008. –С.28.

10. Рязанцева Н.В. Экономическая эффективность предприятий малого и среднего бизнеса / Н.В. Рязанцева // Вестник КАСУ. - 2008. -№4.
11. Чертовичкий А. Актуальные вопросы рационального и эффективного использования земельных ресурсов / А. Чертовичкий // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2019. -№4. –С.44-47.
12. Экономика предприятий: Учебное пособие / П.Ф. Парамонов, В.В. Бут, Г.Н. Барсукова, И.Е. Халывка. - Краснодар: КГАУ, 2008. -331 с.
13. Экономика сельского хозяйства / В.Т. Водяников, Е.Г. Лысенко, А.И. Лысок и др.; под ред. В.Т. Водяникова. -М.: Колос с, 2008. -390 с.
14. Экономика сельского хозяйства / И.А. Минаков, Н.П. Касторнов, Р.А. Смыков и др.: под ред. И.А. Минакова. - 2-е изд., перераб. и доп. -М., 2005. -400 с.

ЧИХАТҲОИ МЕТОДОЛОГИИ ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ ЗАХИРАҲОИ ЗАМИН

Мушкилоти таъмини самаранокӣ иктисодии истифодабарии замин бо вучуди қабули барномаҳои дахлдори соҳавӣ ҳалнашуда боқӣ мемонад. Аз ин рӯ, омӯзиши таъмини самаранокӣ иктисодии замин яке аз мавзӯҳои мубрам мебошад. Дар мақола чиҳати боз ҳам баланд бардоштани истифодаи самаранокӣ заминҳои кишоварзӣ ва зиёд намудани заминҳои таъиноти кишоварзӣ аз ҳисоби заминҳои бекорҳобида мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Бояд гуфт, ки истифодаи сарфакоронаи замин бе дастгирии давлатии молитехсолқунандагони ватанӣ, дар навбати аввал намояндагони бизнеси миёна ва хурди аграрӣ ҳамчун асоси аҳолии деҳот ғайриимкон аст. Ба ин номгӯй ворид кардани дастгирии давлатии заминистифодабарандагон, қарздиҳии ипотекии хоҷагиҳои деҳқонии фермерӣ ва хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ, танзими нархҳои хариди маҳсулоти кишоварзӣ, сугуртақунонии хатарҳои бизнеси аграрӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Калидвожаҳо: самаранокӣ, замин, кишоварзӣ, хоҷагидорӣ, сармоягузорӣ, дастгирии давлатӣ, хоҷагиҳои деҳқонии фермерӣ, маҳсулоти кишоварзӣ, хифзи муҳити зист, ҳосилнокӣ.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

Проблема обеспечения экономической эффективности землепользования остается нерешенной, несмотря на принятие соответствующих отраслевых программ. Поэтому изучение экономической эффективности земель - одна из важнейших тем. В статье исследуются пути дальнейшего повышения эффективности использования земель сельскохозяйственного назначения и увеличения площади земель сельскохозяйственного назначения за счет неиспользуемых земель. Следует отметить, что экономное использование земли невозможно без государственной поддержки отечественных товаропроизводителей, в первую очередь, представителей малого и среднего аграрного бизнеса как основы сельского населения. Хорошо бы включить в этот перечень господдержку земли и ипотечное кредитование фермерских хозяйств и личных подсобных хозяйств, регулирование закупочных цен на сельхозпродукцию, страхование рисков в аграрном бизнесе.

Ключевые слова: эффективность, земля, сельское хозяйство, инвестиции, государственная поддержка, деҳқанские хозяйства, сельскохозяйственная продукция, охрана окружающей среды, продуктивность.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF EFFECTIVE USE OF LAND RESOURCES

The problem of ensuring the economic efficiency of land use remains unresolved, despite the adoption of relevant sectoral programs. Therefore, the study of the economic efficiency of lands is one of the most important topics. The article examines ways to further improve the efficiency of agricultural land use and increase the area of agricultural land at the expense of unused land. It should be noted that the economical use of land is impossible without state support of domestic producers, primarily representatives of small and medium-sized agricultural businesses as the basis of the rural population. It would be nice to include in this list state support for land and mortgage lending to farms and personal subsidiary plots, regulation of purchase prices for agricultural products, insurance of risks in the agricultural business.

Keywords: efficiency, land, agriculture, agriculture, investments, government support, dehqan farms, agricultural products, environmental protection, productivity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ализода Тоҳир Саидаброн* - Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шотемур, докторант (PhD). Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 146. E-mail: alizoda.t93@mail.ru. Телефон/Fax.: (+992) 558-88-85-25

Сведения об авторе: *Ализода Тоҳир Саидаброн* – Таджикский аграрный университет имени Ш. Шотемура, докторант Ph.D. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146. E-mail: alizoda.t93@mail.ru. Tel./Fax.: (+992) 558-88-85-25

Information about the author: *Alizoda Tohir Saidabron* - Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, Ph.D. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. E-mail: alizoda.t93@mail.ru. Tel./Fax.: (+992) 558-88-85-25

Каримова Н.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳамчун омили махсуси истеҳсолот захираҳои истеҳсолотӣ – сармоя, дастгоҳ, асбобу олати меҳнат, таҷҳизот, фишанго, технология ва коркардҳои навин, маҳсулоти барномавиरो, ки инсон офаридааст, муттаҳид месозад то ки бо ёрии онҳо истеҳсоли неъматҳои ояндаи иқтисодиро амалӣ созад.

Ба сармоя яке аз ҷойгоҳи махсус байни омилҳои истеҳсолот тааллуқ дорад, чунки маҳз сармоя ба иқтисоди муосир хусусиятҳои асосиро илова менамояд [10]. Имрӯз иқтисодии истеҳсоли ҳар як давлати муосир дар захираҳои ҷамъкардашудаи омили сармоя таҷассум мегардад. Маҳз миқдор ва сифати сармояи истифодашаванда дар нвбати аввал иқтисоди имрӯзаро аз хоҷагидорӣ сад ва ё панҷсад сол пеш ва ё давлати пешрафта аз давлати ақибмонда фарқ менамояд.

Табаддулоти саноатӣ, ки дар Англия соли 1760-ум оғоз гардид ва баъд аз садҳо сол дар мамлакатҳои қатори якум ва дуҷуми капитализм анҷом ёфт, аввалин инқилоби технологӣ ба ҳисоб меравад. Инқилоби дуҷуми технологӣ қариб даврони нимаасра – нимаи охири асри XIX ва оғози асри XX-ро то давраи аввалин ҷанги ҷаҳонӣ (солҳои 1914-1918) фаро гирифта буд. Ин давраро гуногун ном мебаранд, масалан, капитализми инҳисорӣ, капитализми молиявӣ, капитализми фондӣ ва ғайра. Аз ҳама беҳтар, ба назари мо, аввалин таъриф аз бисёр ҷиҳат монанд мебошад. Дар ҳама гуна ҳолат он даврони дигаргуниҳои сифатан нав дар хоҷагидорӣ ҷаҳонии капиталистӣ дар пойгоҳи таҳқиқоти навгониҳо, дар технологияи истеҳсолот ва шаклҳои ташкили тичорат, дар сохтори соҳаҳои пешбарандаи саноат, дар муносибати мутақобила байни сармоя ва давлат, байни намудҳои гуногуни бозор ва ғ. ба ҳисоб меравад.

Ба қатори инноватсияҳои муҳимми технологӣ, ки сохтори соҳавии иқтисоди мамлакатҳои пешсафро тағйир додаанд, метавон чунин нисбат дод:

а) инноватсияҳоеро, ки бо тайёри ва оғози давраи нақлиёти автомобилӣ, муҳаррикҳои дарунсӯз, чархҳои резинӣ ва пневматикӣ, муҳаррикҳои электрикӣ, пӯлоди легиронида роҳ кушоданд;

б) инноватсияҳое, ки иқтишоф ва коркарди нафтро ҳавасманд гардониданд, он ҷойи ангиштро ба сифати захираи асосии сӯзишворӣ иваз намуд: керосин барои равшанӣ додан, бензин барои муҳаррикҳои дарунсӯз ва ғайра;

в) инноватсияҳо дар соҳаи электроэнергетикаи саноатӣ, коммуналӣ ва маишӣ: машинаҳо, генераторҳои ҷараёни тағйирёбанда, трансформаторҳо, неругоҳи барқии обӣ, фурузонҳои тафсоншаванда, алоқаи электрикӣ (телефон, радио) ва ғайра;

г) инноватсияҳо дар металлургияи сиёҳ ва ранга, усулҳои гудохтани пӯлод, танӯри мартеновӣ, кафшергарии барқӣ, оҳанкӯбӣ ва оҳангудозӣ, усули электролитии ба даст овардани алюминий, бурриши босуръати металлҳо.

д) инноватсияҳое, ки бо саноати химиявӣ алоқаманданд: истеҳсоли моддаҳои рангунандаи сунъӣ, истеҳсоли нуриҳои минералӣ – нитратҳо, фосфатҳо, усули нави истеҳсоли сода, целлюлоид, фотопленка, истеҳсоли моддаҳои тарканда ва ғ.;

е) инноватсияҳои нақлиётӣ (ғайр аз автомобил): ихтирои тормози пневматикӣ ва вагонҳои систернӣ, барқикунонии нақлиёти роҳи оҳан, воситаҳои нави нақлиётӣ обӣ ва осмонӣ – танкерҳои нафтқашон, дирижаблҳо.

Инчунин инноватсияҳоро дар техникаи ҳарбӣ, ки бо аксари соҳаҳои саноат алоқаманданд, бояд махсус қайд намуд: яроқи дасти оташфишон (яроқ ва милтиқ бо тирдон ва таппончаҳо, маузер), пулемети чархдор, тӯпҳои пӯлодӣ, моддаҳои тарканда (динамит, баллистит, тротил), минаҳои худҳаракаткунанда, киштиҳои зеробӣ, автомобили зирепӯш.

Аҳамияти соҳаҳои пешсафи инқилоби саноатӣ – бофандагӣ, ангишт, металлургияи сиёҳ, нақлиёти бугӣ – кам нагардидааст. Лекин дар баробари ин аҳамияти саноати химиявӣ дучанд афзуда, соҳаҳои нави пешсаф ба миён омадаанд истеҳсоли нефт ва маҳсулоти нефтӣ, энергетикаи барқӣ ва техникаи барқӣ, навҳои нави нақлиёт.

Инқилоби дуҷуми технологӣ ба тағйирёбии сохтори соҳавии саноати овард, масалан соҳаҳои саноати вазнин ҷойгоҳи пешро ишғол намуда, аз рӯи суръатнокӣ аз саноати сабук пеш рафтанд.

Сабабҳои инҳисорияти бозор саъю кӯшиши соҳибкорон барои дарёфти даромади зиёд дар асоси аз байн бурдани рақибон ва пешравиҳои сохторӣ, инчунин тезутундшавии ҳаҷми камтарини сармоя буд, ки барои амаликунии корхонаи ҷудогона талаб карда мешуд.

Рушди соҳаҳои саноати вазнин аз самараи миқёс пастравии хароҷоти миёнаи истеҳсолот аз ҳисоби зиёдшавии назарраси ҳаҷми корхона ва ҳиссаи он дар бозор вобастагӣ дошт. Истифодабарии усулҳои нави ғудохтани пӯлод, рушди истеҳсолоти алюминий, маҳсулоти нафтӣ, маводи рангуборкунанда, автомобилҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ танҳо бо мавҷудияти миқёси калони истеҳсолот ғайдаовар буд. Рушди хоҷагии коммуналӣ: таъмини қувваи барқ, рӯшноидиҳии барқӣ, нақлиёти шаҳрӣ, алоқаи телефонӣ – танҳо дар шароити инҳисорияти табиӣ – бо пешниҳоди афзалияти том ба як ширкат барои гузориши сӯзишворию газӣ, барқ, хизматрасонии алоқа ва ё ташкили нақлиёти ҷамъиятӣ аз ҷониби ҳукумат имконпазир буд.

Маҳдудсозии географии захираи намудҳои муҳими ашёи саноатӣ ва институти моликияти хусусӣ ба соҳибкорои ҷолок ва муваффақ имконияти маҳдудсозии захираҳо ва бо ҳамин тарз бартараф кардани рақибонро имконпазир мегардонд.

Ва дар охир, бавҷудорӣ монеаҳо барои ба доираи тижорати соҳавӣ ворид гардидан ва муқовимати рақибонаи дигар ширкатҳо бо роҳи ҳар гуна фиребу дасисабозӣ ва хушунати рақобатпазир (таҳдиду коррупсия) амалӣ мегашт.

Дигаргуниҳои сохторӣ дар саноат дар охири асри XIX на танҳо тамаркуз гардонидани истеҳсолот балки марказонидани сармояро зарур гардонданд. Равандҳои инҳисорият хеле тезутунд дар ИМА ва Олмон ҷорӣ мегардиданд, ки дар оғози асри XX дар ҷойи яқум ва дуҷум аз рӯи сатҳи рушди саноатӣ ҷой доштанд. Дар ИМА ҷунин шаклҳои иттиҳодияҳои инҳисорӣ ба монанди пул (иттиҳоди иштирокчиёни бозор) ва трест, дар Олмон бошад картел ва синдикатҳо хеле васеъ паҳн гардида буданд.

Трест дар аксарияти ҳолатҳо аз якҷоякунии корхонаҳо иборат буд, ки мустақилияти истеҳсолӣ ва тижоратиашонро аз даст дода, ба саҳмдорони трест мубаддал гашта, ба идоракунии ягона тобеъ буданд. Аввалин трест дар ИМА – трести нафтӣ - дар соли 1882 дар натиҷаи қашида гирифтани 40 ширкати хурд аз ҷониби ширкати Дж. Д. Рокфеллер «Стандарт Ойл» ба миён омад. Бо бастани заводҳои начандон калони коркарди нафт, Рокфеллер истеҳсоли маҳсулоти ниҳой керосинро дар се корхонаи бузург ба роҳ монд ва бо ин самараи калони иқтисодиро аз ҳисоби васеъшавии корхона ба даст овард. Трести Рокфеллер намунаи хосси ба ҳам пайвастании монополия – муттаҳидсозии марҳилаҳои пайдарпайи истеҳсолот ва фурӯши мол (бадастории ашёи хом, ҳамлу нақл, коркард ва фурӯши он) гардид. Дигар трести бузурги ИМА трести пӯлодии Э. Карнеги гардид. Инчунин трестҳои истеҳсоли сурма, банду басти киштӣ, зағир, тамоку, шакар, шаробкашӣ ва ғайра ба миён омад. Таъсиси трестҳоро, ки соҳаҳои яқлуктро инҳисорӣ карда буданд, вайронсозии норавоии принсипи озодии фардии хоҷагидорӣ ҳисобида, аҳли ҷомеаи ИМА барои қабули қонунгузорию зиддтрестӣ соли 1890 баромад намуд. Лекин тасвияи қонунҳо номуайян ва норавшан буданд, мушовирони ҳуқуқи Рокфеллер бошад соли 1899 барои ширкати «Стандарт Ойл» шакли нави ташкилиро зери унвони «холдинг - ширкатҳо» фикр карда баромаданд, ки аз идоракунии бастаҳои назоратии саҳмияҳо иборат буд. Ин навгонии ташкилӣ барои тижорати бузурги ИМА дар асри XX пояи қонунӣ ва расмӣ эҷод намуд.

Тамаркузунонии истеҳсолот ва сармоя инчунин воридшавии банкҳо ба саноати бузург ба таъсиси иттиҳодияҳои серсоҳаи монополия – консернҳо оварданд, ки таркиби асосии онҳоро ширкатҳои бузурги саноатӣ ва банкҳо ташкил мекарданд. Омехтакунонии истеҳсолот дар маънии маҳдуди калима ба ташкили ширкати бадастории хусусии ашёи хом ва ё истеҳсолоти хусусӣ, таҷҳизоти маҳсусгардонидашуда ва ё васеъсозии номгӯи маҳсулот алоқаманд аст, ки дар иқтидорҳои маҳсусгардонидашудаи истеҳсолӣ аз ашёи асосӣ истеҳсол мегардад.

Бародарон Нобелҳо конҳои нефтро дар Боку бо ёрии таҷҳизоти худӣ аз заводи Петербург коркард менамуданд, ғайр аз ин, онҳо барои ҳамлу нақли нефт нави нави нақлиёт – киштиҳои нефткашро истифода мебуданд.

Васеъсозии сармоя ба зудӣ аз доираи васеъсозии истеҳсолот баромад ва ба таъсиси конгломератҳо– иттиҳодияи молиявии корхонаҳо замина гузошт, ки шабоҳати технологӣ ва робитаҳои истеҳсолотӣ надоштанд. Он бо тобеъсозии ширкатҳои гуногуни саноатӣ ба назорати бонкҳои бузург ва мубаддалгардонии бонкдорони бузург ба олигархияи молиявӣ алоқаманд буд.

Ғайр аз ин, дар зери назорати низоми бонкии Д.Г. Морган, ки яке аз бонкдори бузурги асри XIX ва XX-и ИМА буд, ширкатҳои бузурги энергетикӣ ва электротехникӣ (Ҷенерал электрик), алоқаи телеграфӣ – телефонӣ (АТТ), дар автомобилсозӣ (Ҷенерал моторз) даромаданд. Баъд аз ҷанги якуми ҷаҳон таъсири гурӯҳи молиявии Морган корхонаҳоро бо зиёда аз 22 млрд. доллари ИМА - қариб 20% бойигарии миллии ИМА фаро гирифт. Маблағи боз ҳам камтар – зиёда аз 17 млрд, доллари ИМА-ро консерни Ҷ.Д. Рокфеллер назорат мекард, ки дар Нью-Йорк «Нэшнл Сити Бэнк»-ро таъсис дода буд, ки ғайр аз тичорати нефт ба металлургияи сиёҳ ва ранга, нақлиёти обӣ ва роҳи оҳан ва бисёре аз соҳаҳои дигар маблағгузорӣ мекард.

Тоҷирони бузурги ИМА баро ислоҳ намудани аъмоли номатлуби худ маблағҳои калонро барои сарпарастӣ ва кумак сарф мекарданд ва фондҳои гуногуни хайрия созмон медоданд. Эндрю Карнеги ба ин раванд тобиш дода, китоби «Инчили бойигарӣ-ро» бо даъват ба соҳибкорони некбахт барои сарф кардани қисмати зиёди миллионҳои худ барои некукорӣ дар вақти дар қайди ҳаёт буданашон навишт. Қисмати асосии моликияти худро ӯ барои созмон додани шабакаи ройғони китобхонаҳо, сохтмони биноҳои ҷамъиятӣ ба монанди «Қасри сулҳ» дар Гаага ва толори консертии «Карнеги - холл» дар Нью-Йорк то сохтмони мактабҳо, калисоҳо, хайрот ба муассисаҳои илмӣ ва таълимӣ равона кард.

Ҷ.Д. Рокфеллер 35 млн. доллари ИМА барои Донишгоҳи Чикаго ҷудо намуда, онро аз муассисаи ғайриштатӣ ба макотиби олии аввалиндараҷа мубаддал намуда, баъд аз он таҳқиқотҳои илмӣ тиббиро маблағгузорӣ менамуд. Ҷ. П. Морган маблағҳои атика сарфа кард ва ӯ намунаи тарзи ҳаёти бонуфуз гашта, киштии зебои «Корсар», биноҳои қиммат ва автомобилҳоро харидорӣ менамуд. Ҷойгоҳи махсусро байни соҳибкорони бузурги ИМА дар оғози асри XX Генри Форд ишғол намуд. Соли 1903 ӯ дар Детройт заводи автомобилсозиро таъсис дод ва назди худ вазифаи автомобилро аз бозича барои ашрофон ба маҳсулоти истифодаи омма табдил доданро гузошт.

Ҳалли ин масъала, яқум, васеъшавии миқёси автомобилсозӣ ва дуҷум баландбардории қобилияти харидории аҳолии коргарро талаб мекард. Масъалаи яқум аз ҳисоби тақсимоти техникӣ меҳнат ва таҳассуснокии қисмҳои ҷудогона дар конвейери ҳаракаткунанда ба даст омад. Ин усули нави пайдарҳамаи ташкили истеҳсолот бо истифодабарии системаи пайдарҳамаи «ташкили илмӣ меҳнат»-и муҳандис Ф.У. Тейлор – аввалин муҳаққиқи менечменти илмӣ алоқаманд буд. Моделе, ки Тейлор пешниҳод намуда буд, аз тақсимоти раванди меҳнат ба амалиётҳои ҷудогона ва ихтисори вақти кор бо воситаи азхудкунии ҳаракатҳои оқилона ҳангоми ҳар як амалиёт иборат буд. Тамрини талабкардашуда интиҳоби кормандони ҷолокдастро барои муқаррарсозии меъёри намунавии коркард пешбинӣ менамуд. Модели тейлоризм – фордизм оғози коркарди И. Уитни - бароҳмонии системаи истеҳсолоти оммавии стандартизатсияшударо ҳусни оғоз бахшид [17].

Дар як вақт болобардории меъёри ҳаррӯзаи музди меҳнат ва низоми бо муҳлат харидорӣ намудани автомобил ва баъд биноҳои боҳашамат, ки Форд пешниҳод карда буд, марҳилаи дар ИМА созмон додани ҷамъияти истеъмолӣ оммавӣ гардид.

Баъд аз 50 соли хотимаёбии Ҷанги граждани дар ИМА истеҳсоли консерваҳои гӯшту ширӣ ва нӯшокиҳои ташнашикани Соса –cola, тайёр намудани сару либос дар асоси антропометрия, ихтироот дар соҳаи техникаи маишӣ хеле васеъ паҳн гардид. Инкишофҳои истеҳсоли автомобил боиси рушди ҷунин соҳаҳои саноат ба монанди металлургияи сиёҳ ва ранга, муҳарриксозӣ, истеҳсоли нефт, резин, оина ва ҷунин шаклҳои нави фуруш ба монанди қарзи истеъмолӣ, маркетинг ва франчайзинг гардид.

Инқилоби дуҷуми технологӣ ва гузариши капитализми саноатӣ ба марҳилаи инҳисории таносуби қуввахоро дар иқтисоди ҷаҳонӣ тағйир доданд. Саноати Англия дар

сохтори он саноати сабук бартарӣ дошт, саноати вазнин ҳарчанд босуръат рушд меёфт, ки назар ба ИМА ва Олмон ақибмонда буд. Капиталистони англис бо миқдори хеле калон сармояи худро ба маҳалҳои дуру наздик содирот намуда, сохтмони бандарҳо, роҳҳо, корхонаҳои саноатӣ, коркарди конҳо, кашидани плантатсияҳо сармоягузорӣ менамуданд. Содироти сармоя зарурияти таъмини соҳаҳои нави саноатро бо ашёи хом таҳриқ мекард, лекин соҳаҳои дигар бидуни бадастории сармоягузорию иловагӣ барои азнавсозии техникӣ дар таҷҳизоти кӯҳна фаъолияти худро идома медоданд. Сармояи бонкии Англия аз рӯи ғунҷоиш ва марказонидашудагӣ аз сармояи саноатӣ бартарӣ дошт. Барориши сармоя ба колонияҳо, ки масоҳати онҳо то оғози асри XX то в 100 маротиба аз масоҳати шаҳрҳои калон зиёд буд, талафоти саноатии Лондонро ҷуброн менамуд ва он маркази ҷаҳонии молиявӣ боқӣ мемонд. Фаронса боз ҳам аз ИМА ва Олмони мағлубгардида ақиб мемонд. Пойгоҳи ашёи хоми он рӯ ба таназзул ниҳода буд: бояд аз нисф зиёди ангишти зарурӣ содирот мешуд, ва аз даст додани Лотарингия маҷбур сохт, ки маъдани оҳан низ воридот гардад, ҳарчанд дастовардҳои ҷудоғона дар соҳаҳои нав (истеҳсоли автомобил ва алюминий) ба назар расад ҳам, дар саноати Фаронса ҷойгоҳи пешбарро соҳаҳои анъанавӣ, махсусан истеҳсоли ашёи бо шаҳомат, матоъҳои абрешим ва ҷавоҳирот, атриёт ва косметика, ки дар бозори ҷаҳонӣ хеле арзиш доштанд, ишғол менамуданд.

Лекин аз рӯи суръати ҷамъоварӣ ва марказонидани сармояи бонкӣ Фаронса аз дигар мамлакатҳо дида пешсаф буд. Сармояи моли Фаронса дар доираи Бонки Фаронса марказонида шуда, 200 саҳмдоронии бузурги он аз «200 оилаи» олигархияи молиявии мамлакат иборат буданд. Онҳо амалиётҳои қарздиҳиро дар хориҷи кишвар боло бурда, ба капитализми фаронсавӣ характери судхӯриро зам намуданд.

Дар идоракунии коркардҳои илмӣ-техникии маҳсулот дар шароити бозоргонӣ инчунин баҳисобгирии пурраи қонуниятҳои рушди иқтисоди ҷаҳонӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад, ки яке аз онҳо умумимилликунонии пешрафти илмӣ-техникӣ мебошад [11].

Охири асри XX ва оғози асри XXI бо барқароршавии низоми навини ҷаҳонии иқтисодӣ ба қайд гирифта шуда, консепсияи афзоиши эндогенӣ ва ё назарияи нави афзоиш бар ивази даврҳои индустриалӣ ва баъдаз индустриалии рушди иқтисоди ҷаҳонӣ – даврони инноватсионӣ ба миён омад. Истилоҳи «инноватсия» аввалин бор ба мубодилои илмӣ аз ҷониби олими австриягӣ Йозеф Алоиз Шумпетер ворид кард шуд. Ӯ дар асари худ бо номи «Назарияи рушди иқтисодӣ (соли 1911)» аввалин бор масъалаҳои инноватсияро баррасӣ намуд. Зери инноватсия Шумпетер тағйирёбиро бо мақсади татбиқ ва истифодабарии намудҳои молҳои истеъмолӣ, воситаҳои нави истеҳсолӣ, нақлиётӣ, бозорҳо ва шаклҳои ташкили мувофиқати нави захираҳои истеҳсолотӣ ва зеҳнӣ дар назар дорад. Бинобар ин, инноватсияро бояд ҳамчун раванд ва ҳамчун натиҷа бояд баррасӣ намуд, инчунин онро метавон аз ҷиҳати динамикӣ ва омӯри баррасӣ намуд» [7].

Ҳангоми ба муқоисаи байналмилалӣ мамлакатҳои содироткунанда сохтори дороиҳо дар тамоми ҷаҳон ворид созем, мебинем, ки он дар умум бо тариқи зайл баҳогузорӣ мегардад. Барои дороиҳо (активҳо)-и табиӣ 5% аз бойиғарии маҷмуии миллии, барои активҳои истеҳсолӣ – 18% ва активҳои ғайримоддӣ - 77% рост меояд. Агар бузургии дороиҳо (активҳо)-и ғайримоддӣ ба ҳар як сари аҳоли вобаста аз сатҳи даромадҳо моҳиятан фарқ намояд, он гоҳ байни дороиҳо (активҳо)-и ғайримоддӣ ва истеҳсолӣ фарқиат начандон калон мебошад. Таносуби онҳо аз 3,8% дар мамлакатҳои қашшоқ ва 3,4% дар мамлакатҳои дори сатҳи миёнаи даромад то 4,6% дар мамлакатҳои мутараққӣ пасту баланд мебошад [8].

Дар хир метавон чунин хулосабарорӣ намуд, ки дигаргуниҳои сохторӣ дар саноат дар охири асри XIX на танҳо тамаркуз гардонидани истеҳсолот инчунин марказонидани сармояро шарҳ мегардонданд.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Аҳмадов Р.Р.

АДАБИЁТ

1. Вечканов Г.С. Микро- и макроэкономика: энцикл. слов / Г.С. Вечканов, Г.Р. Вечканова. -Санкт-Петербург: Лань,2001. -351 с.
2. Гелбрейт Дж.К. Американский капитализм. Концепция уравнивающей силы / Дж.К. Гелбрейт. –М.: История экономики, 2004.
3. Гэлбрейт Джон Кеннет. Новое индустриальное общество. - 1967.

4. Инновационный менеджмент: справочное пособие / под ред. П.Н. Завлина, А.К. Казанцева, Л.Э. Мендели. – СПб.: Наука, 1999.
5. Курс: история экономики / Под ред. В.М. Пушкина. –М., 2004.
6. Инновационный процесс в странах развитого капитализма (методы, формы, механизмы) / Под ред. И.Е. Рудаковой. –М.: МГУ, 1991.
7. Инновационное развитие: Экономика, интеллектуальные ресурсы, управление знаниями / Под общ. ред. Мильнера Б.З. -М.:ИНФРА-М, 2010. - 624 с.
8. Комилов С.Дж. Инновационное развитие в условиях глобализации / С.Дж. Комилов. –Душанбе, 2011. –С.16.
9. Лиман, Ирина Александровна. Экономическая теория. Макроэкономика [Текст]: учебное пособие / И.А. Лиман, Н.Р.Шишкина, Е.А.Карагулян; Тюм. гос. ун-т. -Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2003. -150 с.
10. Рахимов Р.К. Экономическая теория (конспект лекций) / Р.К. Рахимов. –Душанбе, 2011. -С.95.
11. Раджабов Т.Б. Роль и место НТП в рыночной экономике: теоретические аспекты / Т.Б. Раджабов. – Душанбе, 2011. –С.19.
12. Санто, Борис Инновация как средство экономического развития / Б.Санто; пер. с венг. с изм. и доп. авт.; общ. ред. и вступ. ст. Б.В. Сазонова. -М.: Прогресс, 1990.
13. Сохибназаров Г.Х. Обеспечение эффективного развития предпринимательской деятельности в Республике Таджикистан: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Г.Х. Сохибназаров. –Душанбе, 2019. -С.11.
14. Романов В.Н. Современная экономика в вопросах и ответах: Микроэкономика / В.Н. Романов, Г.В. Романова. – М.: Издательство Ассоциации строительных вузов, Химиздат, 2001. -416 с.
15. Ревинский И.А. Международная экономика и мировые рынки / И.А. Ревинский. -Новосибирск: Новосибирский гос. педагогический университет, 1998. -348 с.
16. Хрестоматия по экономической теории/ Сост. Е.Ф. Борисов. –М.: Юристъ, 2000. -536 с.
17. Эндру Карнеги «Евангелие богатства». Онлайн книга. <https://www.litres.ru/tom-batler-boudon/evangelie-bogatstva-endru-karnegi-obzor/chitat-onlayn/>

ДАВРАҶОИ ТАШАККУЛЁБИИ САРМОЯИ СОҲИБКОРӢ

Дар мақолаи илмӣ масъалаи ташаккули сармояи соҳибкорӣ дар давраҳои инқилоби технологӣ баррасӣ карда шудааст. Ташаккулёбии сармояи соҳибкорӣ давраҳои дар пойгоҳи таҳқиқоти навгониҳо, дар технологияи истеҳсолот ва аз ҳама муҳим дар шаклҳои ташкили тичорат, дар сохтори соҳаҳои пешбарандаи саноат, дар муносибатҳои мутақобила байни сармоя ва меҳнат, байни сармоя ва давлат, байни намудҳои гуногуни бозор асоснок карда шудааст. Дар мақола ишорат мегардад, ки ба шумораи инноватсияҳои муҳими технологӣ, ки сохтори соҳавии иқтисоди мамлакатҳо-пешсафронро тағйир додаанд, метавон инноватсияҳоро дар соҳаи саноат, хоҷагии коммуналӣ ва маишӣ, энергетикаи барқӣ ва техникаи барқӣ истифода намуд. Сабабҳои инҳисоркунонии бозор саъю кӯшиши соҳибкорон барои дарёфти даромади зиёд тавассути рақобатпазир гардидани онҳо пешравии сохторӣ ошкор карда шудааст. Исбот карда шудааст, ки, дигаргуниҳои сохторӣ дар саноат дар охири асри XIX на танҳо тамаркуз гардонидани истеҳсолот инчунин марказонидани сармояро шартӣ гардониданд. Хусусиятҳои афзоиши сармояи соҳибкорӣ бо назардошти давраҳои инқилоби саноатӣ таҳлил карда шудааст. Пешниҳод карда шудааст, ки рақобатпазиргардидани соҳибкорон ва афзоиши сармояи инноватсионӣ метавонад муваффақияти соҳибкоронро таъмин намояд.

Калидвожаҳо: сармоя, сармояи инсонӣ, пасандозӣ аввали, соҳибкорӣ, сармояи соҳибкорӣ, захираҳои инвестиционӣ.

ПЕРИОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО КАПИТАЛА

Данная статья посвящена вопросу формирования предпринимательского капитала в периоды технологических революций. Это были периоды качественных сдвигов в мировом капиталистическом хозяйстве: в исследовательской базе нововведений, в технологии производства и что очень важно в формах организации бизнеса, в структуре ведущих отраслей промышленности, во взаимоотношениях между капиталом и трудом, между капиталом и государством, между различными видами рынков. В статье указывается, что к числу важнейших технологических инноваций, изменивших отраслевую структуру экономики стран – лидеров, можно отнести инновации в области промышленной, коммунальной и бытовой электроэнергетики и электротехники. Причинами монополизации рынка были стремления предпринимателей к извлечению максимума прибыли за счет вытеснения конкурентов и вызванное структурными сдвигами резкое возрастание минимальных размеров капитала, требуемого для функционирования отдельного предприятия. Автором статьи доказывается, что структурные сдвиги в промышленности в конце XIX в обусловили не только концентрацию производства, но и доли централизации капитала. Процессы монополизации наиболее интенсивно протекали в США и Германии, которые вышли к началу XX века на I и II место в мире по уровню промышленного развития.

Ключевые слова: капитал, человеческий капитал, первоначальное накопление, предпринимательство, предпринимательский капитал, , инвестиционные ресурсы.

PERIODS OF FORMATION OF ENTREPRENEURIAL CAPITAL

This article is devoted to the formation of entrepreneurial capital during periods of technological revolutions. These were periods of qualitative shifts in the world capitalist economy: in the research base of innovations, in production technology and, which is very important in the forms of business organization, in the structure of leading industries, in the

relationship between capital and labor, between capital and the state, between different types of markets. The article points out that among the most important technological innovations that have changed the sectoral structure of the economy of the leading countries, one can include innovations in the field of industrial, municipal and household electric power and electrical engineering. The reasons for the monopolization of the market were the desire of entrepreneurs to extract the maximum profit by crowding out competitors and the sharp increase in the minimum amount of capital required for the operation of an individual enterprise caused by structural shifts. The author of the article proves that structural shifts in industry at the end of the 19th century led not only to the concentration of production, but also to the centralization of capital. The processes of monopolization were most intense in the United States and Germany, which by the beginning of the twentieth century came to I and II places in the world in terms of industrial development.

Keywords: capital, human capital, initial accumulation, entrepreneurship, entrepreneurial capital, investment resources.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримова Нигина Саитмамметовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, омӯзгори калони кафедраи умумидонишгоҳии назарияи иқтисод. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **915-22-12-28**

Сведение об авторе: *Каримова Нигина Саитмамметовна* – Таджикский национальный университет, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры экономической теории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **915-22-12-28**

Information about the author: *Karimova Nigina Saitmammetovna* - Tajik National University, senior lecturer at the university-wide department of economic theory. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **915-22-12-28**

Махкамов И.Ш.

Институти иқтисодиёт ва демография Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ, коҳиш ёфтани робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳарбӣ байни давлатҳои ИДМ, инчунин, пайдо шудани муносибатҳои бозаргонӣ ва раванди ҷаҳонишавӣ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурат ба вучуд омад, ки ба масъалаи таъмини амнияти миллии кишвар, аз ҷумла, амнияти энергетикӣ аҳмият дода шавад.

Амнияти миллии кишварро бе амнияти энергетикӣ тассавур кардан ғайриимкон мебошад. Зеро амнияти энергетикӣ кишвар яке аз қисмҳои таркибии амнияти миллии, аз ҷумла амнияти иқтисодии давлат ба ҳисоб рафта, таъмини интиқоли доимии захираҳои энергетикӣ ва ба таври ниҳой ноил шудан ба истиқлолияти энергетикӣ дар бар мегирад. Таъмини амнияти миллии бошад, яке аз вазифаҳои асосии сиёсати энергетикӣ Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таъмини истиқлолияти энергетикӣ яке аз ҳадафҳои стратегии давлат доништа шудааст.

Дар раванди таъмини амнияти энергетикӣ ҳамаи институтҳои давлатӣ, аз қабилӣ мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, молия, андоз ва ғайра нақши муҳим мебозанд. Зеро барои он ки амнияти энергетикӣ кишвар таъмин карда шавад, бояд ҳамаи институтҳои давлатӣ фаъолияти худро дар ин самт дар алоқамандӣ бо ҳамдигар ба роҳ монанд.

Муайян кардани моҳият ва мақсади истиқлолияти энергетикӣ бо роҳи таҳлили захираҳои мавҷуда, омилҳои ба он таъсиррасон, такмили қонунгузорӣ, таъсис додани ниҳодҳои давлативу ғайридавлатӣ, қабул намудани консепсияҳо, стратегияҳо, барномаҳои дарозмуҳлату миёнамуҳлат, нақшаҳои гуногун, сармоягузорӣ, бунёди неругоҳҳо, ҷорӣ намудани технологияҳои нави пешқадам, азхудкунии иқтидорҳои нави энергетикӣ, сарфакорӣ, доду гирифт, ба танзимдарории нарх, ҳамкориҳои байналмилалӣ ва ҳалли дигар мушкилот (проблемаҳо)-и мавҷуда ба даст оварда мешавад.

Бояд қайд кард, ки бе дониستاني захираҳои сӯзишворию энергетикӣ кишвар таҳияи нақшаи дурнамои таъмини амнияти энергетикӣ, рушди соҳа ва амалӣ намудани ҷорабиниҳои зарурӣ душвор мебошад.

Дар «Барномаи истифодаи самараноки захираҳои обии энергетикӣ ва сарфачӯии нуруи барқ барои солҳои 2012-2016» қайд гардидааст: “Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги обии энергетикӣ буда, дар ҷаҳон ҷои ҳаштумро ишғол менамояд. Захираҳои потенциалии барқи обии ҷумҳурӣ 527 млрд. кВт соатро ташкил медиҳад. Аз 115,6 км³ оби ҳавзаи баҳри Арал 64 км³-и он (55,4%) аз Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад ва айни замон танҳо 12,52% ё ин ки ҳамагӣ 14,58 км³ аз ҳаҷми умумии он барои манфиатҳои ҷумҳурӣ истифода бурда мешавад” [4]. Потенсиали гидроэнергетикӣ аз рӯйи шумораи аҳолии Тоҷикистон (87,8 ҳаз кВт дар як сол /одам) ҷойи дуюм, аз рӯйи потенциали захиравии гидроэнергетика барои 1 км² (3682,7 ҳаз кВт /км²) дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад [15,с.5-12].

Иқтидорҳои калонтарини гидроэнергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан дар дарёҳои Панҷ, Вахш, Сирдарё, Амударё, Хингоб ва Сурхоб ҷойгир мебошанд. Аз рӯйи иқтидорҳои барқӣ кишвари мо дар байни давлатҳои ИДМ ҷойи дуюм (баъд аз Федератсияи Россия) ва дар Осиёи Марказӣ ҷойи аввалро ишғол мекунад.

Айни ҳол дар дарёҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон 19 неругоҳи барқи обӣ фаъолият карда истодаанд, ки иқтидори умумиашон ба 5557 392 МВт баробар мебошад (ҷадвали 1).

Дар дарёи Вахш НБО-и Роғун бо иқтидори 3600 МВт сохта шуда истодааст, ки аллакай ду агрегати он мавриди истифода қарор гирифтаанд. Лоихакаи НБО-и Шуроб бо иқтидори 850 МВт оғоз ёфтааст. Хангоми пурра ба истифода дода шудани ин неругоҳҳо иқтидори неругоҳҳои дарёҳои Тоҷикистон ба 10007,3 МВт баробар мешавад.

Дар баробари ин, дар дарёҳои Панҷу Аму имконияти сохтмони 14 адад неругоҳи барқии иқтидорашон аз 300 МВт то 4000 МВт вучуд дорад. Дар ҳолати сохта шудани неругоҳҳои барқи обии зикргардида дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамасола 86,3 млрд. кВт-соат нуруи барқ истеҳсол карда мешавад.

Чадвали 1. Неругоҳҳои барқӣ обӣ, ки дар дарёҳои ҶТ фаъолият карда истодаанд
Table 1. Hydroelectric powerstations (plants operfunctioning) on the rivers of the Republic of Tajikistan.

№	Номгӯи неругоҳҳои барқии обӣ (НБО)	Иқтидори энергетикӣ
1.	НБО-и Норақ	3000 МВт
2.	НБО-и Бойғозӣ	600 МВт
3.	НБО-и Сангтӯда-1	670 МВт
4.	НБО-и Сангтӯда-2	220 МВт
5.	НБО-и Сарбанд	210 МВт
6.	НБО-и Шаршар	29,6 МВт
7.	НБО-и Марказӣ	18,0 МВт
8.	НБО Қайроққум	126 МВт
9.	НБО Помир-1	28 МВт
11.	НБО Хоруғ	14,4 МВт
12.	НБО Варзоб-1	8,7 МВт
10.	НБО Варзоб-2	15,1 МВт
13.	НБО Варзоб-3	9,5 (7,44) МВт
14.	НБО Намадгӯт ба номи Отамбеков Н.	3,52 МВт
15.	НБО Ванҷ	2,5 МВт
16.	НБО Хоруғ ба номи В. И. Ленин	1,2 МВт
17.	НБО Хучанд	0,832 МВт
18.	НБО Оқсуи ноҳияи Мурғоб	0,64 МВт
19.	НБО «Тоҷикистон»	1,5 МВт

Сарчашма: Вазорати энергетика ва захираҳои оби ҶТ [манбаи электронӣ]. <https://www.mewr.tj> (санаи муроҷиат: 17.01.2020), Алиджанова С.А. Рушди нури сабз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Д.: -2020.-№ 2. -С.158-162. [Манбаи электронӣ]. <http://energocis.ru/-wyswyg/-file/2017> (санаи муроҷиат: 25.12.2019).

Инчунин, дар дигар дарёҳои Тоҷикистон неругоҳҳои барқи обии зеринро сохтан мумкин аст:

Чадвали 2.

№	Номгӯи дарёҳо	НОБ-и сохта мешуда	Иқтидори умумии НОБ-ҳо
1	Хингоб	5 адад	712 мВт
2	Сурхоб	4 адад	1077 мВт;
3	Кофарниҳон	5 адад	411 мВт
4	Варзоб	3 адад	100 мВт
5	Зарафшон	6 адад	640 мВт
6	Фондарё	4 адад	510 мВт
7	Мастҷоҳ	5 адад	500 мВт
8	Ғунд	13 адад	356,4 мВт
9	Барганг	5 адад	485,9 мВт

Сарчашма: Вазорати энергетика ва захираҳои оби ҶТ [манбаи электронӣ]. <https://www.mewr.tj> (санаи муроҷиат: 17.01.2020), Википедия. <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (санаи муроҷиат: 17.01.2020).

Илова бар ин, дарёҳои номбаршуда дорои даҳҳо шохоб мебошанд, ки аз рӯйи тадқиқотҳо дар онҳо зиёда аз 900 адад неругоҳи хурди барқии иқтидорашон аз 100 кВт то 3000 кВт-ро сохтан мумкин аст.

Иқтидори умумии неругоҳҳои Тоҷикистон (дар охири соли 2018) 5457 МВт-ро ташкил медиҳад, ки аз он 5039 МВт иқтидори неругоҳҳои барқи обӣ ва ҳамагӣ 418 МВт иқтидори марказҳои барқу гармидиҳӣ мебошад. Иқтидори умумии солонаи қувваи барқи Тоҷикистон ба 16-17 млрд кВт-соат баробар аст.

Нури барқ дар системаи (низомии) энергетикӣ Тоҷикистон 98% аз ҳисоби неругоҳҳои барқи обӣ ва 2% аз ҳисоби неругоҳҳои барқи ҳароратӣ истеҳсол карда мешавад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоби миёна дар як сол 280-330 рӯзи офтобӣ мавҷуд аст. Иқтидори энергияи офтобӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 25 млрд. кВт-с.-ро ташкил медиҳад, ки дар ҳолати истифода бурда шудани онҳо 10-20% талаботи истеъмолкунандагонро барқро қонеъ гардонидани метавонад.

Бе мавҷуд будани заминаи ҳуқуқӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва дигар корхонаву ташкилотҳо новобаста аз шакли моликиятшон (давлатӣ, хусусӣ ва ҷамъиятӣ) фаъолияти худро дар самти таъмини амнияти энергетикӣ пеш бурда наметавонанд. Аз ин рӯ, баъди ба даст овардани Истиклолияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаи таъмини ҳуқуқии рушди соҳаи энергетика, конунгузориҳои миллӣ, такмилдиҳии идоракунии давлатӣ, гузаронидани тадқиқотҳои илмӣ, иштироки самараноки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамкориҳои байналмилалӣ ва ғайра аҳамияти ҷиддӣ дода шуда истодааст.

Дар замони ҷаҳонишавӣ ягон кишвар наметавонад, ки дар алоҳидагӣ амнияти энергетикӣ худро таъмин наояд. Бинобар ин, ба роҳ мондани ҳамкориҳои байналмилалӣ байни давлатҳо аз аҳамият ҳолӣ намебошад.

Ҳамкориҳои байни давлатҳо дар соҳаи энергетика бо шартномаҳои гуногун ба танзим дароварда мешаванд. Аввалин ҳуҷҷати муҳим дар самти амнияти энергетикӣ аз ҷониби давлатҳои истеҳсолкунанда тартиб дода шудааст, ки онҳо бо ин роҳ кӯшиш кардаанд, ки аз болои захираҳои табиӣ истиклолияти миллии худро мустақкам наоянд. Дар аввали солҳои 1960 Созмони Милали Муттаҳид (СММ) истиклолияти давлатӣ ва ҳуқуқи мустақилиятро ба захираҳои энергетикӣ эътироф кард. Ин эълония то як дараҷаи муайян амнияти энергетикиро ба ҳисоб гирад ҳам, лекин, он ба давлатҳои истеҳсолкунанда афзалият медиҳад. Бинобар ин, Ташкилоти давлатҳои содиркунандаи нафт (ТДСН) таъсис дода шуд. Ташкилоти мазкур ба давлатҳои истеҳсолкунандаи нафт имконияти назорат бурданро аз болои манбаҳои энергетикӣ фароҳам овард. Соли 1968 эълония оид ба сиёсати нафтии давлатҳо-иштироккунандагони ташкилоти мазкур қабул карда шуд, ки онро оғози ҷаҳонишавии амнияти энергетикӣ ҳисобидан мумкин аст. Соли 1974 аз ҷониби давлатҳо-аъзоёни Ташкилоти ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд (ТҶИР) Агенсии байналмилалӣ энергетикӣ (АБЭ) таъсис дода шуд. Давлатҳо-иштирокчиёни АБЭ барномаи байналмилалӣ энергетикӣ (ББЭ)-ро оиди аз бухрон баровардан қабул карданд. Ин барнома шартномаи аввалине мебошад, ки амнияти энергетикиро дар бар мегирад. Баъди он ББЭ кӯшиш кард, ки алоқамандии давлатҳо-аъзои ТҶИР-ро аз нафт кам намуда, истифодабарии ангиштро ҳавасманд кунад.

Амнияти энергетикӣ - ин масъулияти яқҷояи таъминкунанда ва истеҳсолкунандаи захираҳои энергетикӣ мебошад. Бо мақсади ба танзим даровардани ҳамкориҳои байналмилалӣ байни давлатҳо дар соҳаи энергетика, соли 1991 дар Гаага Хартиаи энергетикӣ Аврупо қабул карда шуд. Дар заминаи он соли 1994 Шартномаи хартиаи энергетикӣ ба тасвиб расид, ки онро қисми зиёди давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ тасдиқ кардаанд. Ин шартнома бисёрҷиҳата буда, асоси онро панҷ унсурӣ калидии зерин ташкил медиҳанд: ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар энергетика, мустақилияти давлатӣ аз болои захираҳои табиӣ, дастрасии озод ба бозори энергетикӣ, транзити озоди захираҳои энергетикӣ ва гардиши озоди сармояҳои дар соҳаи энергетика маблағгузорӣ карда шуда [17].

Ҷумҳурии Тоҷикистон шартномаи Хартиаи энергетикиро соли 1997 тасдиқ кардааст.

Зимни татбиқи ташаббуси Дабири кулли Созмони Милали Муттаҳид “Энергияи устувор барои ҳама” Тоҷикистон дар қатори панҷ мамлакати дунё ба ҳайси кишвари пилотӣ пешниҳод шудааст [12]. Дар доираи ин барнома Вазорату идораҳои марбутаи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо сохторҳои Созмони Милали Муттаҳид ҳамкориҳои созандаро ба роҳ монда, аз имкониятҳои ин барнома истифода бурда истодаанд.

Тоҷикистон соли 2013 ба Созмони байналмилалӣ савдо ҳамроҳ гардид. Ин барои рушди иқтисодии кишвар, аз ҷумла, соҳаи комплекси сӯзишвории энергетикӣ шароити мусоид фароҳам овард.

Амнияти энергетикӣ давра ба давра бо роҳи таҳия намудани консепсия, стратегия, барнома, нақшаҳо ва қарордодҳои алоҳида таъмин карда мешавад. Бо ин мақсад дар Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷанд стратегия, консепсияҳо, барномаҳо ва нақшаҳо тасдиқ карда шудаанд.

Пеш аз ҳама, соли 2002 «Консепсияи рушди соҳаҳои комплекси сӯзишвории энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2003-2015» қабул карда шуд, ки барои пешрафти соҳаи энергетика роҳнамои асосӣ ба ҳисоб меравад.

Дар доираи концепсияи мазкур вазъи энергетикӣ ва ҳолати соҳаҳои КСЭ таҳлил карда шуда, дар асоси он ҷиҳати таъмини боэътимод бо захираҳои сӯзишвории энергетикӣ дар давраи солҳои 2003-2015 масъалаҳои зерин ҳал карда шуданд:

- ❖ дурнамои пешомади эҳтиёҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба захираҳои энергетикӣ ва роҳҳои имконпазири таъмини онҳо таҳия карда шуд;
- ❖ бо ҷалби сармояҳои дохилӣ ва хориҷӣ захираҳои сӯзишвории энергетикӣ ва обӣ то як андоза аз худ гардида, инфрасохтори дахлдор ташкил карда шуданд;
- ❖ масъалаи барқарор намудани фаъолияти системаҳои ягонаи таъминоти газ, нафт, ангишт ва қувваи барқ ҳалли худро ёфта истодааст;
- ❖ дар самти баланд бардоштани эътимоднокӣ, бехатарии технологияи кори нақлиёти интиқоли қубурӣ, хатҳои баландшиддати интиқоли қувваи барқ ва таҷҳизоти дигар чораҳои зарурӣ андешида шуда истодааст;
- ❖ истифодаи фаъолони таҷҳизоти энергетикӣ аз нигоҳи экологӣ тозаю бехатар ва намудҳои ғайрианъанавии қувваи энергия таҳти назорати доимии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар ниҳодҳои марбута қарор дорад.

Ҷадвали 3. Иншоотҳои хурди гидроэнергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар солҳои 2016-2020 лоиҳаҳои корӣ ва сармоягузоришон муайян карда шудаанд

Table 3. Small hydropower facilities of the Republic of Tajikistan, whose working projects and investors are identified for 2016-2020

№	Номгӯи неругоҳҳои хурди барқии обӣ	Иқтидори муқарраргардида, кВт	Мавзеи ҷойгиршавӣ (шаҳр, ноҳия)	Сарчашмаи маблағгузорӣ
1	«Пинён»	100	Айнӣ	Барномаи Рушди Созмони Милали Муттаҳид
2	«Падруд»	700	Панҷакент	Содиқов А.
3	«Пушти боғ»	180	Балҷувон	ШСХК «Барқи тоҷик»
4	«Сафедоб»	100	Шурообод	Барномаи Рушди Созмони Милали Муттаҳид
5	«Пахтакор»	100	Ҷилиқӯл	Барномаи Рушди Созмони Милали Муттаҳид
6	«Ҳичборак»	100	Рашт	Барномаи Рушди Созмони Милали Муттаҳид
7	«Сорво-1»	370	Ваҳдат	Барномаи Рушди Созмони Милали Муттаҳид
8	«Оқ-су-1» (Азнавсоӣ)	800	Мурғоб	Ҳукумати Олмон, Бонки рушди Олмон «KFW»
9	«Мотравн»	300	Ванҷ	Агентии «КОИСА», Кореяи ҷанубӣ
10	«Бустонқалъа»	75	Бохтар	Маҳмадалиев Ш.
11	«Сорво-2»	30	Ваҳдат	Барномаи Рушди Созмони Милали Муттаҳид
	Ҷамағӣ	2855		

Сарчашма: Барномаи аз худ намудани манбаҳои барқароршавандаи энергия ва сохтмони неругоҳҳои хурди барқи обӣ барои солҳои 2016-2020 // Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2015 таҳти №795. [Манбаи электронӣ]. http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=115697 (санаи муроҷиат: 20.09.с.2020).

Моҳи сентябри соли 2018 дар ноҳияи баландкӯҳи Мурғоб неругоҳи барқи обии «Тоҷикистон» бо иқтидори 1500 киловатт ба маблағи 80 миллион сомонӣ ба истифода дода шуд, ки баъди он талабот ба нури барқ дар ВМКБ пурра таъмин карда шуд.

Ба ғайр аз ин, дар ВМКБ асосноккунии техникӣ ду неругоҳҳои барқи обии «Санобод» ва «Себзор» бо иқтидори умумии 211 мегаватт омода гардида, корҳо доир ба дарёфту ҷалби сармоя бо созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ идома доранд [2, с.158-162].

Аз ҳисоби маблағҳои давлатӣ ва корхонаҳои ватанӣ сохтмони ду агрегати неругоҳи барқи обии Роғун ба маблағи зиёда аз 500 миллион доллари амрикоӣ ба охир расонида шуда, корҳо бо мақсади ба таври пурра ба истифода додани ин неругоҳ давом доранд.

Аз оғози бунёди неругоҳи барқи обии «Роғун» аз ҳамаи сарчашмаҳои маблағгузорӣ 24 миллиард сомонӣ, танҳо соли 2018 3,9 миллиард сомонӣ азхуд карда шудааст. Баъди ба

истифода додани НОБ «Роғун» тавоноии неруғоҳҳои амалкунандаи дарёи Вахш 4 миллиард кВт-с. меафзояд.

Дар таъмини амнияти энергетикӣ марказҳои барқу гармидиҳӣ низ нақши муҳим мебозанд. Бинобар ин, чиҳати таъмини сокинон ва корхонаву ташкилотҳои пойтахт бо нури барқу гармӣ соли 2014 бо дастгирии молиявии Ҷумҳурии Мардумии Чин дар шаҳри Душанбе Маркази барқу гармидиҳии Душанбе-2 бо тавоноии умумии 400 МВт ва 257 гигакалория гармӣ сохта, ба истифода дода шуд.

Яке аз роҳҳои таъмини амнияти энергетикӣ таҷдиди неруғоҳҳои амалкунанда мебошад.

Мавриди зикр аст, ки зиёда аз 50% таҷҳизоту хатҳои тақсимкунанда ва зеристгоҳҳо ба таъмири мунтазам ва таъмири асосӣ ниёз доранд, зеро НБО-и мавҷуда зиёда аз 30 сол мешавад, ки фаъолият мекунад ва имкониятҳои техникий онҳо бошад, қариб, ки тамом шудаанд. Айни замон талафёбии нури барқ дар шабакаҳо 15%-ро ташкил медиҳад, дар ҳоле ки онҳо бояд 8-12%-ро ташкил кунанд [16,с.49-66]. Мисол, дар ҳолати 01 январи соли 2018 иқтидори тавозуни неруғоҳҳои барқии амалкунандаи мамлакат ҳамагӣ 5645,47 мегаватро ташкил медод, ки аз он дар соли 2017 дар ҳаҷми 3159 мегават барқ истеҳсол кардааст. Яъне, иқтидори неруғоҳҳои амалкунанда ҳамагӣ 57% дар ҳоли корӣ мавҷуд мебошанду халос. Дар ҳолати таъмир ва ба кор даровардани агрегатҳои фарсудаю вайронаи неруғоҳҳо Тоҷикистон имкон дорад, ки ба таври иловагӣ 7 миллиарду 300 млн. кВт барқ истеҳсол гардад [1,с.9]. Бинобар ин, таҷдиди неруғоҳҳо ва бунёди инфрасохтор барои ба даст овардани таъмини амнияти энергетикӣ нақши муҳимро мебозад.

Бо мақсади таъсиси системаи ягонаи энергетикӣ мамлакат бо маблағгузориҳои Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон хатти интиқоли барқи 200-киловолтаи «Лолазор-Хатлон» ба истифода дода шуд. Ийнчунин, сохтмони хатти интиқоли барқи 500-киловолтаи «Чануб-Шимол» ба масофаи 386 километр ба анҷом расонида шуд. Ин имконият фароҳам овард, ки дар кишвар низоми ягонаи энергетикӣ таъсис дода шуда, вилояти Суғд бо энергияи барқи ватанӣ таъмин карда шавад [6,с.50-52].

Сохтмони хатти интиқоли барқи 220 кВт-и Тоҷикистону Афғонистон ба анҷом расонида шуд, ки иқтидори содиротии кишварро дар ин минтақа зиёд намуд.

Татбиқи лоиҳаи минтақавӣ сохтмони КАСА-1000 оғоз гардидааст, ки маблағи умумии он қариб 11 миллиард сомонӣ (қисми Тоҷикистон 3,4 миллиард сомонӣ)-ро ташкил медиҳад. Дар ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ лоиҳаи сохтмони хатҳои интиқоли қувваи барқи Роғун-Кобул-Ҳирот-Машҳад ва Роғун-Кобул-Исломобод таҳия карда шудааст.

Чиҳати баланд бардоштани самаранокии фаъолияти нерӯгоҳи барқи обии “Роғун” дастгоҳи муосири тақсимкунандаи элегазӣ, яъне зеристгоҳи барқӣ ба маблағи 530 миллион сомонӣ, хатҳои интиқоли барқи 500-киловолта дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (“Роғун-Душанбе”) ба маблағи қариб 750 миллион сомонӣ ва 220–киловолтаи «Айнӣ - Рӯдакӣ» ба маблағи 250 миллион сомонӣ ба истифода дода шуданд.

Аз нав таъмиркунии нерӯгоҳи барқи обии «Сарбанд» ба маблағи 1,3 миллиард сомонӣ, таҷдиди нерӯгоҳи барқи обии “Қайроққум” дар ҳаҷми 1,9 миллиард сомонӣ ва марҳалаи якуми таҷдиди нерӯгоҳи барқи обии «Норак» ба маблағи 3,5 миллиард сомонӣ давом дорад. Баъди ба анҷом расонида шудани корҳои ба нақша гирифта шуда иқтидори ин се нерӯгоҳ нисбат ба ҳаҷми воқеии имрӯзаи онҳо дар маҷмуъ 840 мегаватт зиёд мегардад.

Аз ҷониби Агентии Чопон оид ба ҳамкориҳои байналмилалӣ (ЈІСА) ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон созишномаи грантӣ оид ба “Лоиҳаи «Беҳтаргардони зеристгоҳҳо дар шаҳри Душанбе»” ба имзо расонида шудааст, ки тақрибан 20 миллион доллари амрикоиро ташкил медиҳад. Дар доираи созишномаи мазкур солҳои 2018-2019 аз тарафи агентии зикргардида дар ноҳияи И. Сомонӣ шаҳри Душанбе сохтмони зеристгоҳи нави “Радиостансия” бо насби ду трансформатори иқтидорашон 110/35/10КВ (40/20/20МВА) ва таъмири пурзӯр сохтани зеристгоҳи барқии “Промышленная” бо насби ду трансформатор бо иқтидори 110/35/10Кв (40/20/40МВА) дар ноҳияи Синоӣ шаҳри Душанбе ба анҷом расонида шуд [14,с.2].

Тибқи Қарордоди молиявӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Бонки сармоягузориҳои Аврупо корҳои барқарорсозии шабакаҳои тақсимоти қувваи барқи шиддаташон пасту

балад дар вилояти Сугд амалӣ карда шудаанд. Мақсади ин гуна корҳо кам кардани талафоти қувваи барқ дар шабакаҳои тақсимотӣ, беҳтар гаштани сифати интиқол ва зиёд намудани самаранокии энергетикӣ мебошад. Арзиши умумии лоиҳа 21,0 млн. евроро ташкил медиҳад.

Чи тавре, ки аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (26.01.с.2021) бармеояд, дар давраи соҳибистиклолии кишвар ҷиҳати ҳалли мушкилоти соҳаи энергетика ва рушди он 34 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи 57,2 миллиард сомонӣ амалӣ карда шудааст. Ҳоло дар ин самт боз 17 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи 16,4 миллиард сомонӣ татбиқ гардида истодааст. Дар ин давра зиёда аз 2000 мегаватт иқтидорҳои нав ба қор андохта, ҳаҷми истеҳсоли неруи барқ аз 17 миллиард киловатт-соати соли 1991 ба 21 миллиард киловатт-соат дар соли 2019 афзоиш дода шуд [13].

Дар сохтори истеъмоли мавқеи аввал (қариб нисфи неруи барқи ҳосилшуда)-ро аҳоли мегирад. Соли 2018 соҳаи мазкур 39% неруи барқи ҳосилшударо истифода бурд, ки ин нисбат ба соли 2017 ба андозаи 0,18 млрд кВт/с (3,23%) бештар аст [16,с.49-66].

Вале, бояд қайд кард, ки дар давраи солҳои 2014-2016 раванди истеҳсоли қувваи барқ нисбат ба афзоиши аҳоли хели паст мебошад (ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Маълумотҳои муқоисавӣ оид ба афзоиши истеҳсоли қувваи барқ ва аҳоли дар ҶТ дар давраи солҳои 2014-2016

Table 4. Comparative data on the growth of electricity production and population in the Republic of Tajikistan in 2014-2017

2014		2015		2016	
Аҳоли	Истеҳсоли барқ (млр. кВт-с.)	Аҳоли	Истеҳсоли барқ (млр. кВт-с.)	Аҳоли	Истеҳсоли барқ (млр. кВт-с.)
8000388	16,472	8 576 926 Афзоиш нисбат ба соли 2014 576538 (7,2%)	17,2 Афзоиш нисбат ба соли 2014 0,728 (4,4%)	8 769 221 Афзоиш нисбат ба соли 2015 192295 (2,2%)	17,2 Афзоиш нисбат ба соли 2015 0 %

Аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст. Сарчашма: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. <https://www.stat.tj/tj/database-real-sector> (санаи мурочиат: 10.01.с.2021).

Аз маълумотҳои ҷадвали 4 маълум мешавад, ки соли 2016 аҳолии Тоҷикистон нисбат ба соли 2014 9,6% зиёд шудааст. Истеҳсоли қувваи барқ бошад, дар ин давра 4,4% афзоиш ёфтааст. Агар дар соли 2014 ба сари ҳар як аҳоли 2,05 кВт-с. қувваи барқи истеҳсолшуда рост меомад, дар соли 2016 бошад, он ба 1,9 кВт-с. баробар мебошад. Яъне, афзоиши аҳоли нисбат ба истеҳсоли қувваи барқ зиёд аст. Ин раванд ба таъмини амнияти энергетикӣ кишвар таъсири манфии худро мерасонад.

Ҳамин хел таҳлил кардан мумкин аст, ки суръати сохтмони иншоотҳои гуногун дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба азхудкунии иқтидорҳои нави қувваи барқ тезтар мебошад.

Дар баробари сохтмони неругоҳҳои нав, таҷдиди неругоҳҳои амалкунанда ва инфрасохтор, кашидани хатҳои интиқоли барқ, истеҳсоли ангишт, ба масоили пешгирӣ кардани сарфаю хароҷоти беҳуда ва талафоти неруи барқ, гармӣ, гази табиӣ ва об низ таваҷҷуҳи доимӣ зоҳир карда шуда истодааст.

Бояд қайд кард, ки дар соли аввали Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, яъне соли 1991 талафоти техникий қувваи барқ дар кишвар ҳамагӣ 10,4%-ро ташкил медод. Аммо, баъди пайдо шудани моликияти шахсӣ ва ташкил кардани корхонаву ширкатҳои хусусӣ, дар кишвар талафоти барқ афзуда истодааст, ки зарари иқтисодӣ ба садҳо миллион баробар аст. Аз тарафи дигар, дар ҶТ зиёд шудани миқдори тарабхонаву нонвойхонаҳо ва дигар ҷойҳои дилхушӣ сабаби ғайриқонунӣ истифода бурдани қувваи барқ гаштааст.

Ҳанӯз соли 2008 Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба МО Ҷумҳурии

Тоҷикистон дастур дода буд, ки маданияти истифодабарӣ ва сарфакорӣ неруи барқу газ ва обро омӯзем.

Яке аз роҳҳои сарфакорӣ истифодаи лампаҳои каммасрафи замонавӣ мебошад. Зеро ингуна лампаҳо харҷи неруи барқро то 5 маротиба кам мекунад. Илова бар ин, муҳлати кори онҳо 8-10 маротиба зиёдтар аст. Бинобар ин, соли 2008 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гузариш ба лампаҳо ва таҷҳизоти каммасрафи барқӣ» қабул карда шуд. Дар асоси он то охири соли 2009 фурӯши лампаҳо, ки барқи зиёдро масраф мекунанд, манъ гардида, онҳо ба лампаҳои каммасраф иваз карда шуданд. Дар натиҷа дар давоми як соли амалӣ гаштани ин қонун дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 2 млрд. кВт.-соат неруи барқ сарфа карда шуд [11].

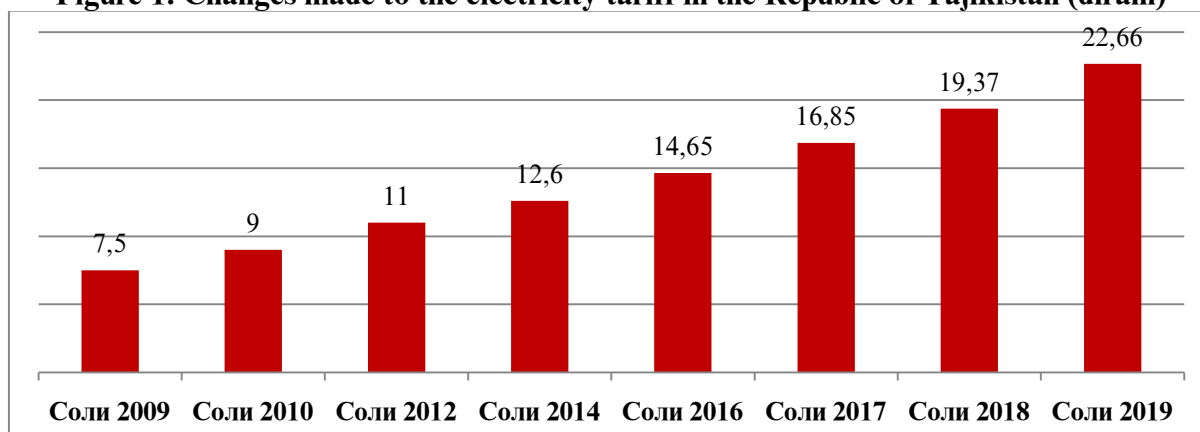
Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар солҳои истиқлолият аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади тараққӣ додани соҳаи энергетика маблағҳои зиёд ҷудо шуда истодааст. Дар натиҷа дар Ҷумҳурии Тоҷикистон неругоҳҳои нав ба истифода дода шуда, таҷҳизотҳои фарсудаи барқарор гардида истодаанд. Аммо, яке аз омилҳо, ки ба таъмини амнияти энергетикӣ таъсири манфӣ мерасонад, ин сатҳи пасти ҷамъоварии маблағи барқи истифодашуда ва нархномаи пасти амалкунанда мебошад. Кам гаштани пардохти маблағҳо ба он оварда мерасонад, ки даромаднокӣ соҳаи комплекси сӯзишворӣ энергетикӣ дар сатҳи паст қарор мегирад. Ташкилотҳои таъминоти энергетикӣ қобилияти худро оид ба барқарор кардани манбаъҳои ҳосилкунандаи қувваи барқ, истеҳсоли ангишт, истихроҷи нафту газ дар ҷумҳурӣ аз даст медиҳанд.

Хусусан дар мавсими зимистон ин омилҳо ва талаботи афзунша-вандаи мавсимӣ ба неруи барқ, камшавии маҷрои дарёҳо мушкилоти зиёдеро ба миён меорад. Аз ин рӯ, зарурати баланд бардоштани маблағи барқҳои истифодашуда ба миён меояд [7, банди 1].

Ҷамъоварии маблағҳои маҳсулоти фурӯхташудаи захираҳои энергетикӣ дар сатҳи паст қарор дорад. Ин ба он оварда расонидааст, ки ШСХК «Барқи тоҷик» дар ҳолати 1-уми январи соли 2019 «барои созишномаҳои қарзӣ» 18,5 млрд. сомонӣ аз Вазорати молия, 1,15 млрд. сомонӣ аз НОБ «Сангтӯда-1», 1,36 млрд. сомонӣ аз НОБ «Сангтӯда-2» ва 66,7 млн. сомонӣ аз андоз қарздор гардидааст [9, с.7]. Вобаста ба ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон «Нақшаи чорабиниҳо оид ба солимгардонии вазъи молиявии ШСХК «Барқи тоҷик» барои давраи солҳои 2017-2022» таҳия гардидааст, ки ҷиҳати амалӣ намудани он 1,2 млрд. доллари ИМА маблағ зарур мебошад [10, с.7].

Бинобар ин, бо мақсади беҳтар гардонидани соҳаи энергетика дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2009 то ин ҳол, яъне дар 11 соли охир ба нархгузори барқ 8 маротиба тағйиротҳо ворид шудаанд (расми 1) [3, с.3].

Расми 1. Тағйиротҳои ворид гардида ба нархгузори барқ дар ҶТ (дирам)
Figure 1. Changes made to the electricity tariff in the Republic of Tajikistan (diram)

Сарчашма: Рӯномаи «Тоҷикистон», 17 июли соли 2019 - № 29 (1332). - С. 3. ва ШСХК «Барқи тоҷик». [Манбаи электронӣ]. <http://www.barqitojik.tj> (санаи муроҷиат: 20.09.с.2019).

Дар ҳуҷҷаи ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки мустаҳкам кардани амнияти энергетикӣ қисми ҷудонашавандаи вазифаи давлат ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, амалӣ намудани ин вазифа шартӣ зарурии рушди босубот ва самарноки мамлакат мебошад.

Чи хеле ки дар боло қайд карда шуд, дар даврони Истиқлолияти давлатӣ бо мақсади ба даст овардани амнияти энергетикӣ аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳои зиёде ба анҷом расонида шудааст. Аммо, раванди ҷаҳонишавӣ ва вазъи сиёсӣ иқтисодии пешгӯинашавандаи ҷаҳон аз он шаҳодат медиҳад, ки ҷорабиниҳо дар ин самт минбаъд низ ба таври доимӣ давом дода шаванд.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло ва бо мақсади боз ҳам баланд бардоштани сатҳи таъмини амнияти энергетикӣ кишвар, пешниҳод менамоем:

1. Концепсияи нави рушди соҳаҳои комплекси сӯзишвории энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2021-2030 қабул карда шавад.

2. Дар доираи концепсияи мазкур оид ба масъалаи барқарор намудани манбаъҳои ҳосилкунандаи қувваи барқ, истеҳсоли ангишт, истихроҷи нафту газ дар ҷумҳурӣ барномаҳо таҳия ва ҷораҳои зарурӣ андешида шаванд.

3. Сатҳи ҷамъоварии маблағи барқи истифодашуда баланд бардошта шавад. Бо ин мақсад мониторинги пурраи мақомоти дахлдори дар ин самт фаъолияткунанда гузаронида шуда, сабабҳои асосии ин мушкилот муайян гардад. Ҳамзамон, тарзи электронӣ ва пешпардохти маблағи барқ (ба мисли ширкатҳои телефони мобилӣ) ҷорӣ карда шавад.

4. Масъалаи давра ба давра баланд бардоштани маблағи барқ бо назардошти имкониятҳои мавҷудаи ҷамаи табақаҳои аҳоли ва корхонаву ташкилотҳо дида баромада шавад.

5. Бо мақсади баланд бардоштани маданияти истифодаи қувваи барқ ва дигар намуди сӯзишвориҳо бо истифода аз васоити ахбори омма дар байни аҳоли корҳои табиғу ташвиқотӣ баланд бардошта шаванд.

6. Ба масъалаи дар дохили Ҷумҳурии Тоҷикистон истеҳсол намудани таҷҳизотҳои соҳаи комплекси сӯзишвории энергетикӣ аҳамияти ҷиддӣ дода шавад. Корхонаву тақшилотҳои дар ин самт фаъолияткунанда (аз ҷумла, заводи трансформаторбарории шаҳри Бохтар) бо технологияҳои нави замонавӣ аз нав таҷдид карда шаванд.

7. Гарчанде ки дар ноҳияҳои дурдасти кишвар неругоҳҳои барқи обии хурд сохта шуда истода бошанд ҳам, ин масъала минбаъд низ дар асоси барномаҳои алоҳида вобаста ба имкониятҳои молӣ дучанд карда шавад. Ҳамчунин санҷиши пурраи фаъолияти онҳо гузаронида шавад.

8. Ҷустуҷӯи геологӣ конҳои нави нафту газ ба роҳ монда шавад.

9. Бо назардошти ба таври пурра ба истифода дода шудани НОБ “Роғун” масъалаи азхудкунии бозори фурӯши қувваи барқ дида баромада шавад. Ҳамзамон сохтмони дигар НОБ-ҳои калонҳаҷм ҳаллу фасл гарданд.

10. Таҷҳизотҳои комплекси сӯзишвории энергетикӣ кишвар ба талаботҳои стандарти умумиҷаҳонӣ мувофиқ кунонида шаванд.

11. Ҷиҳатҳои ҳуқуқӣ ва институтсионалии амнияти энергетикӣ боз ҳам мукаммалтар гардонида шавад.

12. Сохтмони неругоҳҳои офтобӣ ва бодӣ низ аз тарафи мутахассисон ва мақомотҳои дахлдор мавриди омӯзиши ҷамъатарафа қарор гиранд.

12. Масъалаи дар марказҳои маъмурии кишвар, аз ҷумла, шаҳри Душанбе сохта шудани манзилҳои зиёде баландошён ва дигар ҷойҳои дилхушӣ дар мувофиқа бо Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ монда шуда, сарбории ноқилҳову трансформаторҳо ба инобат гирифта шавад.

Муқаррир: н.и.и., дотсент Бобоев Ф.Ҷ.

АДАБИЁТ

1. Акрамхонов А. Амнияти энергетикӣ Тоҷикистон ва мушкилоти он / А. Акрамхонов // Минбари халқ. - 01 январи соли 2019. -№1(1190). -С. 9.
2. Алиджанова С.А. Рушди неруи сабз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.А. Алиджанова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 2020. -№2. -С.158-162.
3. Аҳмадзода А. Бардорад зам кун / Аҳмадзода А. // Тоҷикистон. – 17.07.2019. -№29(1332). -С. 3.
4. Барномаи истифодаи самараноки захираҳои обии энергетикӣ ва сарфачӯии неруи барқ барои солҳои 2012-2016 // Қарори Ҳукумати ҶТ аз 02 ноябри соли 2011 таҳти №551. [Манбаи электронӣ]. http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=115697 (санаи мурочиат: 20.09.с.2019).

5. Дар бораи энергетика. Қонуни ҚТ аз 29 ноябри соли 2000 тахти №33 //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2000. -№11. [Манбаи электронӣ]. <http://ncz.tj/content/> (санаи мурочиат: 26.02.с.2021).
6. Дастовардҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 25 соли Истиқлолияти давлатӣ // Вазорати иқтисод ва савдои ҚТ. –Душанбе, 2016.
7. Консепсияи рушди соҳаҳои комплекси сӯзишвории энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2003-2015 //Қарори Ҳукумати ҚТ аз 03 августи соли 2002 тахти №318. [Манбаи электронӣ]. http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=6546 (санаи муроҷиат: 20.09.с.2020).
8. Маҷмуаи омории ҚТ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2018. -С.264.
9. Муҳиддин Идизода. Барқи тоҷик, намақоб болои сӯхта //Тоҷикистон. - 24 июли соли 2019. -№30(1333). - С. 7.
10. Нархи барқ боз боло меравад // Имрӯз News, 12 июли соли 2019. -№111(1901). -С.3.
11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 15.04.с.2009. [Манбаи электронӣ]. <http://www.president.tj/node/194> (санаи муроҷиат: 04.01.с.2021).
12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 20.04.с.2012. [Манбаи электронӣ]. <http://www.president.tj/node/1084> (санаи муроҷиат: 02.02.с.2019).
13. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 26.01.с.2021. [Манбаи электронӣ]. <http://www.president.tj/node/25005> (санаи муроҷиат: 28.01.с.2021).
14. Фозилов Ш. ЛСА зеристгоҳҳои барқиро пурзӯр мекунад / Ш. Фозилов // Фараж. -Душанбе: 25 сентябри соли 2019. -№39 (669). -С.2.
15. Хушвахтзода Қ.Х. Таҳлили истифодаи захираҳои сармоягузори дар комплексҳои энергетикӣ Тоҷикистон / Хушвахтзода Қ.Х., Б.А. Набиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 2020. -№1. -С.5-12.
16. Хушвахтзода Қ.Х. Таҳлили самаранокии рушди электроэнергетика ва таҳдидҳои дохилии бехатарии энергетикӣ / Хушвахтзода Қ.Х., М.Б. Холназаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Душанбе.- 2020.- №2.-С. 49-66.
17. Электроэнергетика и охрана окружающей среды. Функционирование энергетике в современном мире. Книга 5. [Электронный ресурс]. <http://energetika.in.ua/ru/books/book-5/zaklyuchenie>. (дата обращения:15.09.2019).

РОҲҶОИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ЭНЕРГЕТИКӢ: ВАЗИФА ВА МАҚСАДҶО

Дар мақола масъалаи амнияти энергетикӣ кишвар, мақсад, захираҳо, омилҳои таъсиррасон ва роҳҳои таъмини амнияти энергетикӣ дида баромада шудааст. Самтҳои асосии мақола: муайян кардани омилҳои ба амнияти энергетикӣ кишвар таъсиррасон, таҳлили захираҳои энергетикӣ сӯзишвории мавҷуда, муайян кардани моҳият ва мақсади истиқлолияти энергетикӣ, омӯзиши қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъсис додани ниҳодҳои давлативу ғайридавлатӣ, сармоягузори, бунёди неругоҳҳо, азхудкунии иқтидорҳои нави энергетикӣ, сарфақорӣ, ба танзимдарории нарх, ҳамкорӣҳои байналмилалӣ ва ҳалли дигар мушкилот (проблемаҳо)-и ҷойдошта баррасӣ гардидаанд. Инчунин дар мақола консепсия, стратегия ва барномаҳою нақшаҳо, ки дар самти таъмини амнияти энергетикӣ таҳия гардидаанд, асоснок карда шудаанд. Дар мақола масъалаҳои сармоягузори ва рушди соҳаи энергетика, тарбияи кадрҳо, маданияти истифодабарии маводҳои сӯзишвории энергетикӣ, маблағгузори ва истеҳсоли маҳсулотҳои энергетикӣ ҷойи намоёнро ишғол кардаанд. Пеш аз ҳама омилҳои асосие, ки ба таъмини амнияти энергетикӣ кишвар таъсир мерасонанд, дарҷ гардидаанд. Ба ин гуна омилҳо дохил мешаванд: сатҳи пасти ҷамъоварии пардохтҳо барои истифодаи неруи барқ, зиёд шудани қарзҳои дебитории ташкилотҳои ба таъмини неруи барқ мутасаддӣ буда, афзоиши талафоти техникӣ ва ғайриқонунӣ истифода намудани неруи барқ, фарсуда гардидани таҷҳизотҳои соҳаи Комплекси сӯзишвории энергетикӣ ва дигар мушкилотҳои ҷойдошта. Дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи энергетика» мақсадҳои давлату Ҳукумат дар таъмини амнияти энергетикӣ муайян карда шудаанд. Ҳамкорӣҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин самт дарҷ гардидаанд.

Калидвожаҳо: амнияти энергетикӣ, комплекси сӯзишвории энергетикӣ, захираҳои энергетикӣ, энергетика, неругоҳҳои барқи обӣ, гармӣ, офтобӣ ва бодӣ, сохтмон, таҷдид, омилҳои таъсиррасон, консепсияҳо, барномаву нақшаҳо, маблағгузори, сарфақӯии энергия.

ПУТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: ЗАДАЧИ И ЦЕЛИ

В статье рассмотрены проблемы энергетической безопасности государства, её цель, ресурсы, влияющие факторы и пути обеспечения энергетической безопасности. Основные направления статьи: определение факторов, влияющих на энергетическую безопасность страны, анализ существующих топливно-энергетических запасов, определение сущности и цели энергетической безопасности, изучение законодательства Республики Таджикистан, инвестиция, строительство и реконструкция электростанций, модернизация морально устаревшей и физически изношенной технологической базы топливно-энергетического комплекса, создание новых энергетических мощностей, энергосбережение, транспортировка электроэнергии, тарифное регулирование, международное сотрудничество и т.д. Также в статье изучены и анализированы концепция, стратегия, программа, планы и отдельные соглашения, разработанные и осуществленные в области энергетической безопасности. В статье важное место занимают вопросы финансирования и развития энергетической области, подготовки кадров, культуры использования топливно-энергетических материалов, финансирования и выпуска энергетической продукции.

Прежде всего, указаны основные факторы, влияющие на энергетическую безопасность государства. Этими факторами являются низкий уровень сбора денег за использованную энергию, рост дебиторских долгов организаций, ответственных за обеспечение электроэнергии, увеличение технических потерь и незаконное использование энергии, изношенность средств топливно-энергетического комплекса и другие существующие проблемы. В соответствии с Законом РТ “Об энергетике” определены цели государства и правительства в обеспечении энергетической безопасности. Замечено международное сотрудничество Республики Таджикистан в этой области.

Ключевые слова: топливно-энергетический комплекс, энергетика, энергетические ресурсы, гидроэлектростанция, тепловые, солнечные и ветровые станции, строительство, реконструкция, влияющие факторы, тариф, концепции, программы и планы, финансирование, энергосбережение.

WAYS TO ENSURE ENERGY SECURITY: OBJECTIVES AND GOALS

The article discusses the energy security of the state, its purpose, resources, influencing factors and ways of ensuring. The main directions of the article: determination of factors affecting the energy security of the country, analysis of existing fuel and energy reserves, determination of the meaning and purpose of energy security of the state, study of the legislation of the Republic of Tajikistan, investment, construction and reconstruction of power plants, modernization of an obsolete and physically worn-out technological base of the fuel and energy complex, creation of new energy capacities, energy saving, transportation of electricity, tariff regulation, international cooperation, etc. Also, the article studies and analyzes the concept, strategy, program, plans and separate agreements developed and implemented in the field of energy security. The article focuses on the issues of financing and development of the energy sector, personnel training, culture of the use of fuel and energy materials, financing and production of energy products. First of all, the main factors influencing the energy security of the state are indicated. These factors are a low level of collection of money for used energy, an increase in debts receivable from organizations responsible for providing electricity, an increase in technical losses and illegal use of energy, deterioration of the fuel and energy complex and other existing problems. The goals of the state and government in ensuring energy security are determined according to the Law of the Republic of Tajikistan “On Energy”. The international cooperation of the Republic of Tatarstan in this area has been noticed.

Keywords: fuel and energy complex, energy, energy resources, hydroelectric power station, thermal, solar and wind power plants, construction, reconstruction, influencing factors, tariff, concepts, programs and plans, financing, energy saving.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Махкамов Исмоил Шарипович* - Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, унвонҷӯй. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 44. Телефон: (+992) 918-70-28-80. E-mail: hofiz1966@mail.ru

Сведения об авторе: *Махкамов Исмоил Шарипович* - Институт экономики и демографии Национальной академии наук Республики Таджикистан, соискатель. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Айнаи, 44. Телефон: (+992) 918-70-28-80. E-mail: hofiz1966@mail.ru

Information about the author: *Makhkamov Ismoil Sharipovich* - Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, applicant. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini street, 44. Phone: (+992) 918-70-28-80. E-mail: hofiz1966@mail.ru

ТАШАККУЛҒҲИ ВА РУШДИ КЛАСТЕРИ САНОАТӢ, ҲАМЧУН НИҲОДИ БОЗОРИ ДАР ФАЗОИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА

Наҷбудинзода Ҳ.Ш., Маҳмадизод Р.Б., Маҳмадизода С.Б.

Институти иқтисод ва таҳлили системаҳои рушди кишоварзии АИК ҚТ

Дар натиҷаи гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дигаргуниҳои сохторӣ, технологӣ ва ниҳодӣ ба амал омаданд. Дар раванди ташаккул ва рушди механизмҳои идоракунии тағйиротҳои бавучудномада ва пӯда гардондани он дар иқтисодиёти миллӣ, олимон ба ҷустуҷӯи механизмҳои нави идоракунии рӯ оварданд. Дар марҳилаи мазкур низоми муассири стратегияи идоракунии дигаргуниҳои сохторӣ ва, умуман, рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ҳанӯз ташаккул наёфтааст. Дар натиҷа, мақомоти маҳаллӣ имконияте надоранд, ки захираҳои дар минтақа мавҷудбударо самаранок истифода намоянд ва самтҳои афзалиятноки дигаргунсозии сохториро дар сатҳи кофӣ муайян намоянд. То ҳол дар ҷумҳурӣ равишҳои нави концептуалии илман асоснокӣ идоракунии иқтисоди минтақа ба таври мутлақ вучуд надоранд. Бояд қайд кард, ки қолибҳои анъанавии рушди минтақавӣ, ки ба афзалияти ҷойгиршавии омилҳои моддӣ асос ёфтааст, аҳамияти худро гум кардаанд. Зеро онҳо наметавонанд равандҳои фазоии муосирро ба пуррагӣ шарҳ диҳанд. Ин равандҳо боиси таҳияи назарияҳо ва равишҳои нав мегарданд, ки бо назардошти равандҳои тағйироти дар ҷанбаи фазоӣ ошкор шаванд ва мутаносибан сиёсати нави минтақавиро таҳия намоянд. Ҳамин тариқ, тағйиротҳо ва дигаргуниҳои воқеӣ дар сатҳи иқтисодиёти кишвар ва, дар маҷмӯъ, дар сатҳи минтақавӣ заминаи гузаришро аз равиши соҳавӣ сохторсозӣ ва идоракунии ба низоми нави шабакавии ташкили сохтори истеҳсолот ва иқтисодиёт ба вучуд меоранд.

Дар шароити муосир муҳимтарин омилҳои таъмини рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ва иқтисодиёти минтақавӣ, татбиқи амалии технологияҳои инноватсионӣ дар истеҳсолот мебошад. Мусалам аст, ки пайдоиш ва паҳншавии инноватсияҳо (ё раванди паҳншавии навоариҳои шумпетерӣ) дар иқтисодиёти кишвар ва минтақаҳои он аз сатҳи рушди захираҳои иттилоотӣ ва шабакавӣ вобаста аст. Вобаста ба ин, имрӯз тамоюли ба таври возеҳ мушоҳидашавандаи рушд ва афзоиши нақши иттилоотӣ коммуникатсионии шабакавӣ ба назар мерасад. Ин захираҳо омилҳои муҳими иқтисодӣ ва афзалиятҳои рақобатии минтақа ба ҳисоб мераванд. Дар асл, онҳо на танҳо низоми омилҳои ҷойгиршавӣ, балки сохтори фазоӣ иқтисодиро низ дигаргун менамоянд. Дар натиҷаи рушди сохтори шабакавии фазоӣ иқтисодӣ ягонагӣ ва якпорчагии он устувор мегардад. Чунин равандҳои воқеӣ боиси тағйирёбии табиӣ муносибатҳо байни субъектҳои мухталифи иқтисод мегардад, ки барои ташаккули шаклҳои нави сохтори навъи бозорӣ шароит фароҳам меорад. Яке аз ин шаклҳои нави сохторӣ шакли хоҷагидорӣ кластерӣ ба ҳисоб меравад.

Кластер, ҳамчун категорияи иқтисодӣ тамоюлҳо ва муносибатҳои навро дар соҳаи ташаккули сохторҳои рақобатбахши иқтисодиёт ифода мекунад. Ин категория аз ҷониби Майкл Портер ба гардиши илмӣ ворид карда шуд [9]. Вай нақши кластерҳоро дар рушди рақобатпазирии фазоӣ, инчунин биноҳои таърихӣ ва зехнии назарияи кластерҳо асоснок кард. Ҳоло дар адабиёти иқтисодӣ равиши кластерӣ яке аз механизмҳои муассири рушди саноатӣ ва низоми инноватсионӣ, инчунин рушди сохтори иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Дар адабиёти иқтисодӣ равишҳои гуногун барои муайян кардани моҳияти иқтисодии кластерҳо мавҷуданд. Бо вучуди ин, аксарияти муаллифон сатҳи баланди муттаҳидсозиро таъкид менамоянд, ки "робитаҳои ҷудонопазири соҳаҳои мухталифи соҳаҳо ва бахшҳои иқтисодро дар доираи шабакаҳои худудӣ" фаро мегирад [1,с.32]. Мундариҷаи иқтисодии кластер дар адабиёти илмӣ ба қадри кофӣ ифшо шудааст. Аз ин рӯ, мо дар бораи ифшои мундариҷаи иқтисодии кластер таваккуф нахоҳем кард, балки кластерро ҳамчун як ниҳоди муҳими бозорӣ иқтисоди фазоӣ баррасӣ хоҳем кард.

Аз ин лиҳоз, мо, пеш аз ҳама, омӯзиши амиқи моҳияти иқтисоди фазоиро мувофиқи мақсад мешуморем.

Дар адабиёти иқтисодӣ ба таърифи мафҳум ё истилоҳи иқтисоди фазоӣ равишҳои гуногун мавҷуданд. Бархе аз муаллифон моҳияти ин истилоҳро бо як ҷаҳорҷубаи муайяни

чугрофӣ маҳдуд мекунад, ки дар он равандҳои иқтисодӣ сураат мегиранд ва низоми иқтисодӣ вучуд дорад. Ба андешаи мо, мафҳуми иқтисоди фазоӣ моҳияти амиқтар дорад. Омӯзиш ва таҳқиқи табиат ва хусусиятҳои он имкон медиҳад, ки равишҳои нав таҳия карда шаванд. Маҳз чунин равишҳо имкон медиҳанд, ки захираҳои пинҳонӣ, имкониятҳои рушд ва ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда дар амал татбиқ карда шаванд. Пеш аз ҳама, асосҳои назариявии таҳқиқи фазои иқтисодӣ ба самтҳо ва назарияҳои бунёдии илмӣ бо ҳам алоқаманди диалектикӣ асос ёфтаанд:

- концепсия ва равишҳои чугрофӣ ва геополитикӣ;
- назарияи тақсими қувваҳои истеҳсолкунанда;
- қолибҳои муосири рушди минтақавӣ.

Дар шароити муосир концепсия ва назарияи рушди минтақавӣ дигаргуниҳои назаррасро аз сар гузаронида истодааст. Афзалияти омилҳои асосии ҷойгиркунии, вазифаҳо ва мундариҷаи минтақавиро тағйир медиҳад. Дар низоми арзёбии минтақа, ҳамчун ҷойгиршавии омилҳои моддӣ (захиравӣ) истеҳсолот аҳамияти муҳити фазоӣ барои рушди сармояи инсонӣ, инноватсия ва таъмини худшиносии минтақа дар мадди аввал меистад [5,с.25]. Дар шароити муосир, на он қадар дороиҳои моддӣ, балки рушди захираҳои виртуалӣ, ҳамчун дороиҳои ғайримоддӣ афзоиш меёбад. Ба ин захираҳо, пеш аз ҳама, иттилоот, навовариҳо, инфрасохтор (коммуникатсия) дохил мешаванд, ки онҳо низ манбаи бар্তарии рақобатии минтақа ва субъектҳои хоҷагидорӣ он мебошанд.

М. Портер қайд мекунад, ки афзалиятҳои истеҳсолии байналмилалӣ аксар вақт дар соҳаҳои мушаххас ва ҳатто дар бахшҳои мушаххаси бозор мутамарказонида мешаванд. Назарияи рушди кластерро таҳлил намуда, М. Портер чунин мешуморад, ки кластер - ин як гурӯҳи ширкатҳои аз ҷиҳати чугрофӣ ҳамҷоя, истеҳсолкунандагон ва таъминкунандагони маҳсулот ва ташкилотҳои зерсохтори инфрасохторӣ мебошад, ки дар минтақаи муайян фаъолият мекунад ва ҳамдигарро мукамал мекунад [10].

Омӯзиши кластер инчунин дар таҳқиқоти Г.Б. Клайнер дида мешавад, ки дар он гуфта мешавад: «кластерҳо - гурӯҳҳои ташкилотҳо мебошанд (ширкатҳо, корхонаҳо, иншооти инфрасохторӣ, институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ, донишгоҳҳо ва ғ.), ки бо муносибатҳои наздикии ҳудудӣ ва вобастагии функционалӣ дар соҳаи истеҳсоли маҳсулот, фурӯш ё истеъмоли захираҳо пайваست мебошанд» [3].

Тибқи гуфтаи Э. Фезер, «кластер ин концентратсияи ширкатҳои мебошад, ки тавонанд аз ҳисоби наздикии чугрофӣ ва вобастагии ҳамдигар самараи синергетикӣ ба даст оранд, гарчанде ки шумораи кормандон дар онҳо шояд чандон назаррас набошад» [7]. Чунин мафҳум ба қобилияти истеҳсоли ва масофаи объектҳои кластерсозон равона шудааст. Аммо, дар истеҳсолоти агросаноатӣ, ҷанбаҳои ва омилҳои гуногуни ташаккули кластерҳо мавҷуданд, ки ин мафҳумро рад мекунад, илова бар ин, комплекси агросаноатӣ тамоми занҷири фурӯши маҳсулотро фаро мегирад.

Т.Ю. Ковалева таъкид мекунад, ки «... кластери минтақавӣ ҳамчун гурӯҳи минтақавии чугрофӣ дар минтақаи корхонаҳои ба ҳам алоқаманд, таъминкунандагони манбаҳои, хидматрасониҳо ва технологияҳои махсус, марказҳои илмӣ-тадқиқотӣ, донишқадаҳо ва дигар ташкилотҳои, ки занҷири арзишро ташкил медиҳанд, дар соҳаҳои марбути фаъолият амал мекунад ва афзалиятҳои рақобатии якдигар ва кластерро дар маҷмуъ тақвият медиҳанд» [4,с.31].

Аз ин рӯ, ҳангоми муайян намудани хусусиятҳои фазои иқтисодӣ вазифаи мураккабро ба назар гирифтани лозим аст, ки ҳудуд, маҷмуи субъектҳои хоҷагидор, муҳити рушд, натиҷаи ҳамгирии субъектҳои хоҷагидор ва муҳити макроиқтисодии минтақаро фаро мегирад. Фазои иқтисодӣ минтақаи маҳалли ҷойгиршавӣ мебошад, ки дар он низоми муносибатҳои субъектҳои хоҷагидорӣ минтақаи мазкур дар муҳити мушаххаси иҷтимоӣ иқтисодӣ ва шароити ниҳодӣ ташаккул меёбад. Ба ибораи дигар, фазои иқтисодӣ натиҷаи маҷмуи заминаи моддӣ ва муҳити рушд мебошад. Мазмуни фазои иқтисодӣ дар ҳосиятҳои он зоҳир мегардад, ки дар ҷадвали 1 дарҷ гардидааст.

Барои гузариши иқтисодӣ чумхурӣ ба рушди индустриалӣ-инноватсионӣ, падидаҳо ва фаъол гардидани вазифаи фазоӣ, ҳамчун муҳит ва шароити рушд нақши торафт афзоианда мебошад. Ҳамин тавр, маҳз муҳити инноватсионии як маҳал ё минтақа дар ҷойгиркунии истеҳсолоти баландтехнологӣ нақши калидӣ мебошад. Муҳити мусоиди минтақа, ки дар доираи он ҳамкориҳои муассири субъектҳои хоҷагидорӣ ба амал меояд,

Чадвали 1. Хусусиятҳои асосӣ (тавсифи) -и фазои иқтисодӣ

Table 1. The main characteristics of the economic space

	Хусусиятҳо	Тавсифи мухтасар
1.	Ҳамчун заминаи воқеӣ барои ҷойгиркунии объектҳо	- дарозӣ, андозаи минтақаи ишғолшуда; - зичии ҷойгиршавӣ; - намуди ҷойгиркунии
2.	Ҳамчун муҳит, ки дар он муносибати субъектҳои хоҷагидор амалӣ мегарданд	1. Хусусиятҳои оморӣ ва сохторӣ: - сохторбандӣ - гетерогенӣ; - муайянкунӣ; - ягонагӣ.
		2. Хусусиятҳои динамикӣ ва низомӣ: - худташкилӣ; - худидоракунии рушд; - такрористехсолкунӣ; - ҳамоҳангии зернизомҳо; - рушди даврӣ (фишурдан - васеъшавӣ).

таъсири синергетикиро дар шакли ташкили занҷираи арзиши изофаро ба вучуд меорад. Фазои иқтисодиро метавон, ҳамчун сохтори шабакавии фаъолияти ҳамгирӣ муаррифӣ кард, ки дар он чараҳои фаъолияти иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ ташаккул меёбанд [9]. Сохтори шабакавии фаъолияти ҳамгирӣ ё иқтисодии шабакавӣ боиси эҷоди шароити нави иқтисодӣ бо мақсади интиқоли фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ минтақа ба муҳити шабака мегардад. Дар шароити рушди муносибатҳои бозорӣ дар иқтисоди фазоӣ, сохтори шабакавии фаъолияти ҳамгирӣ (иқтисодии шабакавӣ) торафт васеъ мешавад. Дар ин фазо таълими кластерӣ, яке аз ниҳоди пешсаф ба ҳисоб меравад. Биёед таърифи кластерро, ки дар адабиёти иқтисодӣ маъруф аст, мисол орем: "гурӯҳҳои аз ҷиҳати ҷуғрофӣ муттаҳидшудаи ширкатҳои махсуси аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти муайян ба ҳам алоқаманд, хидматрасонҳо, ширкатҳо дар соҳаҳои дахлдор, инчунин ташкилотҳои, ки ба фаъолияти онҳо марбутанд (масалан, донишгоҳҳо, оҷонсиҳои стандартизатсия, иттиҳодияҳои тичоратӣ) дар соҳаҳои муайян рақобат мекунанд, аммо ҳамкориҳои муштарак доранд" [9, с.67].

Ба ақидаи мо, кластер ҳамчун ниҳоди ташкилии сохтории бозорӣ вазифаи васеътарро иҷро менамояд. Илова ба хусусиятҳои истеҳсолӣ ва технологӣ, он инчунин муносибатҳо ва параметрҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ниҳодӣ ва фарҳангӣ-равонии минтақаро мутамаккал мекунад. Чунин таълими кластерӣ дорои иқтисодии ҳаракати бештарро касб менамояд, аз ҷумла устуворӣ ва рақобатпазирӣ медиҳад. Ташаккули кластер дар ҳудуди муайян гурӯҳҳои субъектҳои хоҷагидорро ба ҳам алоқаманд ва муттаҳид мекунад. Дар натиҷаи алоқаи амиқи амудӣ ва уфуқӣ байни корхонаҳои ширкаткунанда, таҳкими муносибатҳои иҷтимоӣ, инчунин ташкили шабакаҳои интегралӣ устувор мегардад [2, с.54-55]. Кластер, ки дорои хусусияти маҷмуии сохторбандӣ мебошад, ҳамчун фазои махсуси мутамаккал амал мекунад, ки барои муттаҳидсозии субъектҳои мухталифи иқтисод ҳавасмандии тавоноии иҷтимоӣ иқтисодиро ба вучуд меорад. Мавҷудияти таъсири синергетикӣ ва мутаносибан коҳиш гардидани хароҷоти трансаксионӣ, меъёри асосии даромаднокии иштирокчиҳои кластер мебошад. Дар натиҷаи зуҳури чунин омилҳо ҳиссаи таъсири беруна дар низомии иқтисодӣ меафзояд ва низомии ҳамкориҳои агентҳои бозор дар сатҳи Парето-оптималӣ ба даст меояд, нигаред ба чадвали 2.

Институтсионизатсия ва истифодаи муштаракӣ захираҳои сармоягузорӣ ва инноватсионӣ дар доираи ташаккули кластер, оқилона ба роҳ мондани равандҳои истеҳсолӣ ва технологӣ, оптимизатсияи намудҳои гуногуни таваккалҳо ва коҳиш гардидани дараҷаи номуайянии бозор самаравӣ синергетикиро тавлид намуда, ҳамчун манбаи арзиши иловашуда амал менамояд. Вазифаи асосӣ дар раванди ташаккули кластер тағйир додани ҳолати равонӣ ва фаҳмиши соҳибкоруни роҳбарони корхонаҳо оид ба моҳият ва муҳтавои чунин ҳамгирӣ мебошад. Онҳо ба хотири манфиати умумии иқтисодӣ бояд имконияти ҳамкориҳои мутақобилан судмандро байни кулли иштирокчиён возеҳ дарк намоянд. Тавре ки дар боло қайд кардем, дар раванди ташаккули кластерҳо, ҳамкориҳои шабакавии субъектҳои иштироккунанда, имкониятҳои рақобатии корхонаҳои

Чадвали 2. Таъсири иҷтимоию иқтисоди аз ташаккулёбии кластерҳо

Table 2. Socio-economic impact of cluster formation

1.	Манфиатҳо аз ҷойгиршавии муштарак дар як минтақаи мушаххас	Ба ихтисос мусоидат намуда, амиқтар шудани тақсимои меҳнатро дар минтақа пешбарӣ карда, ба хоҷагиҳои инфиродӣ имкон медиҳад, ки афзалияти чандирро, ки аз микёси хурд дар сатҳи корхона ба даст меоянд, бо иқтисодиёти микёс ва сарҳад дар сатҳи кластер якҷоя кунанд.
3.	Институтсионализатсияи манфиатҳо ва амалисозии он	Гурӯҳи ширкатҳо ва созмонҳои ба ҳам алоқаманд, ки дар минтақаи муайян мутамарказ шуда, барои коҳиш додани хароҷоти трансаксионӣ ва рушди самаранокии истеҳсолӣ, инчунин манфиатҳои аҳолии ин минтақа фаъолияти муштарак менамоянд.
4.	Ноил шудан ба самарани синергетикӣ	Дар асоси истифодаи ҳамҷониба ва оқилонаи захираҳои истеҳсолӣ бо дарназардошти хусусиятҳо, ҳолати бозор ва муҳити табиӣ минтақа, ки аҳамияти онҳо дар маҷмуъ аз маблағи қисмҳои таркибии он зиёдтар аст.

Сарчашма: Таҳияи муаллифони

алоҳида ва, умуман, қулли иштирокчиёни кластерро афзуда, ҳавасмандии қавӣ барои муттаҳидшавӣ дар як низоми амалкунанда ба вуҷуд меояд [6,с.22-23]. Ба ин васила мо мазмун ва сохтори шабакаи иқтисодиро мухтасар тавсиф хоҳем кард. Шабакаи иқтисодӣ, аз як тараф, ҳамчун шакли ташкилӣ-ҳуқуқии ҳамгирӣ ва кооператсионии иштирокчиёни воҳидҳои муттаҳидшуда, аз тарафи дигар, ҳамчун ниҳода, ки қоидаҳои кооператсия ва ҳамгирии субъектҳои хоҷагидореро, ки шабеҳи муштарак доранд, муайян мекунад. Низоми шабақаҳои иқтисодӣ, субъектҳои соҳибқории мустақилро дар бар мегирад, ки муносибатҳои худро дар заминаи шарикӣ бунёд мекунанд. Дар доираи шабакаи иқтисодӣ, омезиши оптималии мутамарказсозӣ ва ғайримарказикунонии муносибатҳо байни аъзои кластер ба вуҷуд меояд, ки ҳаракат, чандирӣ, устувории муносибатҳо ва ҳамкориро таъмин мекунанд. Шабақаҳои иқтисодиро аз рӯи меъёрҳои гуногун тасниф кардан мумкин аст (устуворӣ, дараҷаи ошкорбаёнӣ, шаклҳои моликият, замони мавҷудият, ҷойгиршавии ҷуғрофӣ, шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва ғайра). Аз рӯи меъёри соҳаи фаъолият метавон шабақаҳои истеҳсолӣ, иттилоотӣ, инфрасохторӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва инноватсиониро фарқ кард, ки хусусиятҳои онҳо дар чадвали 3 оварда шудаанд.

Чадвали 3. Навъҳои шабақаҳои иқтисодӣ аз рӯи соҳаи фаъолият

Table 3. Types of economic networks by area of activity

	Навъҳои шабақа	Тавсифи мухтасар
1	Шабақаҳои истеҳсолӣ	Корхонаҳо дар бар мегиранд, ки робитаҳои устувори технологӣ ва ташкилӣ доранд ва молу хидматҳои гуногунро якҷоя ба фурӯш мебароранд.
2	Шабақаҳои иттилоотӣ	Ҷорӣ намудани захираҳои зеҳнӣ, дониш ва технологияҳои нави иттилоотӣ, ки манбаи асосии барқароршавандаи рушди устувор ба ҳисоб мераванд.
3	Шабақаҳои инфрасохторӣ	Шароит ва муҳите, ки рушди мусоиди иҷтимоию иқтисодиро таъмин мекунанд (шабақаҳои нақлиётӣ, шабақаҳои алоқа, шабақаҳои молиявӣ, ниҳодӣ ва ғайра).
4	Шабақаҳои иҷтимоию иқтисодӣ	Маҷмуи алоқаҳои устувор ё муносибатҳои шабеҳи иҷтимоӣ байни фард ва ё гурӯҳҳо.
5	Шабақаҳои инноватсионӣ	Тамоми раванди таҳия, паҳн ва татбиқи инноватсияро ба ҳам мепайвандад

Дар шароити муосир дар иқтисоди фазоӣ сохторҳои гуногуни шабақавӣ фаъолият менамоянд. Аз нуқтаи назари стратегияи муосир рушди иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он, рушди шабақаҳои инноватсионӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва ниҳодӣ муҳим ва ояндадортар мебошад. Фаъл намудани шабақаҳои номбаршуда ба гузариши иқтисодиёти кишвар ба роҳи рушди инноватсионӣ мусоидат хоҳад кард. Шабақаҳои инноватсионӣ дар заминаи ҳамгирии нисбатан нарм ташаккул ёфта, бо маҷмуи

муносибатҳои байни иштирокчиёни раванди инноватсионӣ тавсиф мешаванд, ки ба ҳамкориҳои дарозмуддат ва устувори ташкилию иқтисодӣ, истеҳсолию кооперативӣ, иттилоот ва дигар робитаҳо асос ёфтаанд. Бояд қайд кард, ки дар раванди мазкур муносибатҳои ғайрирасмӣ дар инноватсия нақши намоён ишғол менамоянд. Шабакаи инноватсионӣ дар муқоиса бо дигар шабакаҳо як қатор хусусиятҳоро дар бар мегирад: сараввал фарқият аз корхонаҳои фаъоли инноватсионии анъанавӣ, нисбат ба субъектҳои иштирокчиёни шабакаҳои инноватсионӣ дар он аст, ки онҳо дороиҳои муштарак доранд. Дар натиҷа, сохтори шабака чандиртар мешавад ва қобилияти онҳо барои мутобиқ шудан ба муҳити тағйирёбандаи иқтисодӣ васеъ мегардад. Баъдан, бояд қайд намуд чараёни идоракунии захираҳо дар шабакаи инноватсионӣ ба истифодаи механизмҳои мубодилаи иттилооти бозорӣ асос ёфта, аз ин рӯ, ҳамкориҳои фаъолонаи иштирокчиёни шабакаро талаб менамояд. Сеюм, рушди шабакаҳои инноватсионӣ, таҳияи лоиҳаҳои муштарак инноватсиониро дар назар дорад. Чунин раванд таваҷҷуҳи иштирокчиёни шабакаро фаъол мекунад ва ба ин васила самаранокии тамоми шабакаро афзоиш медиҳад. Чорум, бо рушди шабакаҳои инноватсионӣ, муттаҳидсозии таъминкунандагон, истеҳсолкунандагон, ниҳодҳои бозори молиявӣ дар асоси ихтиёрдории моликияти мутақобилаи сахмияҳо заминаи объективиро ба вуҷуд меорад. Ин имкониятҳоро барои амалисозии ҳамкориҳои самаранок, таҳия ва татбиқи стратегияи муштарак бозор дар асоси баланд бардоштани таваҷҷуҳи ҳамаи иштирокчиёни шабака васеъ мекунад.

Ҳамин тариқ, дар ташаккули шабакаҳои инноватсионӣ он ба принципҳои методологӣ асос ёфтааст, ки аз ғояи Й. Шумпетер бармеоянд: рақобате, ки дар заминаи инноватсия асос ёфтааст омили асосии рушди иқтисодӣ мебошад; сохтори ниҳодии фаъолияти инноватсионӣ омилест, ки бевосита ба мундариҷа ва сохтори он таъсир мерасонад. Шабакаҳои воқеии инноватсионӣ дар асоси принципҳои зерин ташаккул меёбанд: ихтиёрӣ, ягонагӣ, мустакилияти иштирокчиёни шабака, муносибати муайян байни аъзоёни шабака, устувориҳои иқтисодӣ, тақсмоти диалектикий ҳуқуқу ҳуқадорихо, навсозии доимӣ ва рушд, мутамарказии мақсадноки моликият, таъмини муносибати оптималии байни шахс ва гурӯҳ, ҳамохангсозӣ.

Дар шароити муосир ҳарчи бештар хусусиятҳои ғайримутақаррари тамоюли иқтисодӣ ба мушоҳида мерасад, ноустувориҳои низоми иҷтимоию иқтисодӣ дар ҳама намуди иқтисод афзоиш меёбад. Аз ин рӯ, аксарияти иқтисодчиён дар андешаи гузариш аз ҳамгирӣ ба ташаккули сохторҳои инноватсионии иқтисодӣ ё ташаккулёбии дар заминаи рушди ниҳоди гуногуни навъи шабакавӣ пешкаш мекунанд. Тамсилаи шабакавӣ субъектҳои гуногунро дар атрофи инноватсия дар асоси таҳкими ҳамкориҳои шабакавии онҳо муттаҳид мекунад. Бояд қайд кард, ки тамсилаи шабакавӣ дорои сатҳи баландтари ташкил ва ҳамгироии низомӣ мебошад, ки бо сохтори ташкилии чандирӣ, роҳҳои самараноки муоширати беруна, ҳаракати захираҳо, механизмҳои самараноки мубодилаи донишҳои дохилӣ ва берунӣ, механизмҳои муайянсозӣ, ченкунӣ ва идоракунии дороиҳои ғайримоддӣ ва ҷалби роҳбарият фарқ мекунад. Тавре ки дар боло қайд кардем, муҳити муҳимми иқтисодӣ барои рушди ташкили шабакаи бозорӣ сохторҳои нав (ташаккули кластер) дорои чузъҳои эндогении зерин мебошад: мавқеи мусоиди чуғрофӣ ва худудӣ, мавҷудияти захираҳои арзони иқтисодӣ, инфрасохтори рушдёфта ва таъминкунандагони хизматрасонии илмӣ-техникӣ, мавҷудияти муассисаҳои илмӣ таълимӣ ва ғайра. Дар раванди ташаккулёбии ниҳодҳои кластерӣ робитаҳои эҷодӣ инкишоф меёбанд, инчунин ҳамохангсозии фаъолияти инноватсионӣ дар татбиқи лоиҳаҳои муштарак инноватсионӣ ва таълимӣ, таҳкими тамоюлҳои иттифоқӣ рушд меёбад. Дар доираи ташаккули кластерҳо сармояи манфиатҳои иқтисодӣ (аз ҳамкориҳои муштарак), баҳамии сохторҳои нав ва паҳншавии инноватсияҳои технологӣ, инчунин намудҳои нави омезиши омилҳои истеҳсолӣ ба вуҷуд меояд [11]. Бо давлат, донишгоҳҳо, марказҳои тадқиқотӣ, истеъмолкунандагон, мушовирон ва дигар ниҳодҳои иттифоқӣ стратегӣ ташаккул меёбад, ки механизми самараноки рушди рақобатпазирии сохтори иқтисоди фазоиро таъмин мекунанд.

Тибқи ақидаи иқтисоддонҳо Ҷ.С. Пиризода, Ф.Б. Маҳмадиев, Ш.Н. Ҷалилов, «...сиёсати кластерӣ - яке аз равишҳои муҳимтарини инноватсионӣ ва иқтисодӣ миёни минтақавӣ дар гузариш аз модели аграрӣ саноатӣ ба модели саноатӣ аграрӣ макроиқтисодӣ барои кишоварзӣ мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ чунин равиш

метавонад бо мушкилиҳо дучор ояд, аммо ба фаъолияти беҳад самаранок бо роҳи таъмини рушди кластери иқтисодии миллӣ ва комплекси агросаноатӣ дар маҷмуъ оварда мерасонад» [8,с.89-97].

Бояд қайд кард, ки дар сохтори кластер, ҳамчун ниҳоди иқтисодии фазоӣ давлат (ниҳодҳои ҳокимияти минтақавӣ) бояд ҳамчун субъекти мукаммали идоракунӣ ҳузур дошта бошад. Он бояд таркиби аъзои кластерҳо, низомҳои пайвастишавӣ ва ҳамроҳсозии онҳоро, баътаи лоиҳаҳо, пешниҳоди субсидияҳо, сармоягузорӣ ва истифодаи самаранокӣ захираҳо аз ҷониби аъзои кластер назорат намояд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди ташаккули кластерҳо падидаи нав мебошад. Барои таъсиси кластерҳо, пеш аз ҳама, арзёбии асосноккунии илмӣ имкони таъсиси он, ки барои қабули чораҳои ҳукумати аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ асос аст, зарур мебошад. Ба андешаи мо дар раванди мазкур бояд ду нишондиҳандаи ҷудонашавандаро муайян кард: а) қолибият, ҳамчун арзёбии қолибияти ташаккули кластер, ки ба рушди иҷтимоӣ иқтисодии минтақа мусоидат мекунад ва б) мутобиқшавӣ, ҳамчун арзёбии минтақаи мушаххас, ҷиҳати фароҳам овардани шароитҳои мусоид барои фаъолияти бомуваффақияти кластер.

Мусалам аст, ки ба рушди иҷтимоӣ иқтисодии минтақа ҳам омилҳои объективӣ (ҷуғрофӣ, истеҳсоли, таърихӣ, демографӣ, захиравӣ, иттилоотӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва ғайра) ва ҳам субъективӣ таъсир мерасонанд. Таъсири субъективӣ раванди идоракунӣ ва танзимро дарбар мегирад, ки мақомоти идоракунӣ давлатии сатҳҳои марказӣ ва минтақавӣ амалӣ мегардонанд. Дар ҳолати мавҷуд будани заминаи мувофиқи минтақавӣ барои таъсиси кластер, дастгирии давлат ба мақсад мувофиқ хоҳад буд. Дар илми иқтисод механизми возеҳи ташкили кластерҳо ҳанӯз ташаккул наёфтааст. Таъсиси онҳо ба таҷрибаи кишварҳои дигар ва таваҷҷуҳи корхонаҳо ва соҳаҳои асос ёфтааст, ки истеҳсоли онҳо дар минтақа бартарӣ дорад. Имконияти ташкили кластерҳои минтақавӣ аз интиҳоби бахшҳои эҳтимоли оғоз мешаванд. Интиҳоби соҳаҳои эҳтимоли бо роҳи коэффитсиенти маҳаллсозӣ асос ёфтааст. Коэффитсиенти маҳаллсозиро метавон, ҳамчун таносуби вазни қиёсии як соҳа дар сохтори соҳавии минтақаи омӯхташуда ба ҳиссаи ҳамон соҳа дар сохтори соҳавии кишвар ҳисоб кард. Агар коэффитсиенти маҳаллсозӣ аз як зиёд ё ба он баробар бошад, пас дар асоси ин соҳа ташакли кластер имконпазир аст. Илова бар ин, қолибияти кластери соҳавиро муайян кардан лозим аст, ки он ба арзёбии таъсири истеҳсоли он ба нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодии минтақа асос ёфтааст. Қолибияти ташаккули кластерӣ барои ҳавасмандкунӣ ва мусоидат дар расидан ба ҳадафҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодии як вилоят ё минтақа сатҳи қолибияти кластери соҳаро тавсиф мекунад. Нишондиҳандаҳои коэффитсиентҳои қолибияти кластери соҳавӣ дар ҷадвали 4 нишон дода шудаанд.

Ҷадвали 4. Нишондиҳандаҳои (коэффитсиенти) қолибияти кластери соҳавӣ
Table 4. Sectoral cluster attractiveness coefficients

	<i>Коэффитсиент</i>	<i>Усулҳои ҳисоб</i>
1.	Коэффитсиенти музди меҳнати миёнаи моҳона дар соҳаҳо	$K = \frac{M}{m}$, ки дар он M - музди миёнаи моҳонаи соҳавӣ дар минтақа; m - музди миёнаи моҳона дар минтақа
2.	Коэффитсиенти шуғли аҳоли	$K = \frac{T_o}{T_r}$, ки дар он T_o - ҳиссаи шуғли аҳоли дар як соҳаи мушаххас; T_r - ҳиссаи шуғли аҳоли дар минтақа
3.	Коэффитсиенти қолибияти сармоягузорӣ	$K_i = \frac{K_o}{K_p}$, ки дар он K_o - ҳаҷми сармоягузорӣ ба фонди асосӣ, ки ба соҳа тааллуқ дорад;
4.	Коэффитсиенти мусоидаткунанда ба рушди иқтисодии минтақа	$K_{ср} = \frac{X_{им}}{X_{ММ}}$, ки дар он $X_{им}$ - ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар минтақа; $X_{ММ}$ - Ҳаҷми умумии маҳсулоти минтақа

Сарчашма: Аз ҷониби муаллифон тартиб дода шудааст

Ҳоло мо муқаррароти методологӣ ва методии дар боло зикршударо тақдир медиҳем ва зарурати ташкили як кластери саноатиро дар шаҳри Душанбе асоснок мекунем. Пеш аз ҳама, мо ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатии шаҳри Душанбе ва минтақаҳои ба он наздикро (минтақаҳои водии Ҳисор) тавсиф мекунем.

Чадвали 5. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар Душанбе ва ноҳияҳои ба он наздик (ҳазор сомонӣ)

Table 5. Volume of industrial production in Dushanbe and adjacent districts (thousand somoni)

	2010	2011	2012	2013	2018	2018 бо % ба 2010
ш. Душанбе	985933	1095372	1126042	1031455	1222274	124
ш Ваҳдат	50427	57940	50061	52964	58896	117
н. Варзоб	11302	9098	19607	16097	20218	179
н. Ҳисор	40048	35723	43296	87155	89160	223
н. Рудакӣ	66650	69250	76382	93798	109837	165
н. Турсунзода	943157	796967	777043	647277	371537	40,0
н. Шаҳринав	19712	17938	13292	164971	85125	432
Ҳамагӣ	2117229	2082288	2105723	2093717	1957047	93,0

Сарчашма: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи омили Агентии омили назди президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. -С.89

Дар давраи таҳлили солҳои 2010 то 2018 ҳаҷми маҳсулоти дар корхонаҳои саноатии шаҳри Душанбе истеҳсолшуда аз 985,9 миллион сомонӣ то 1222,2 миллион сомонӣ ё 24% афзоиш ёфт. Истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ тақрибан дар ҳама шаҳру навоҳии наздики пойтахт тамоюли афзоиш дорад. Танҳо дар ноҳияи Турсунзода истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ якбора кам шуд: вай бештар аз 60% коҳиш гардид. Дар натиҷа ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ дар шаҳру ноҳияҳои водии Ҳисор 3,3% кам шуд. Корхонаҳои саноатии шаҳру ноҳияҳои водии Ҳисор ҳамчун як минтақаи иқтисодӣ дар соли 2018 беш аз 18,6% маҳсулоти саноатии кишварро истеҳсол карданд. Аммо ин нишондиҳанда дар муқоиса бо соли 2010 ба 7,4% коҳиш ёфтааст (ба чадвали 5 нигаред). Дар соли 2018 корхонаҳои саноатии пойтахт 63%-и маҳсулоти саноатии водиро истеҳсол намуд ва нишондиҳандаи мазкур тамоюли болоравӣ дорад. Аммо, ҳиссаи он дар истеҳсолоти саноатии кишвар дар соли 2018 11,6%-ро ташкил дода, нисбат ба соли 2010 коҳиш ёфтааст. Бинобар нишондиҳандаҳои чадвали 5 метавон гуфт, ки коэффитсиенти истеҳсоли ш. Душанбе имконият медиҳад, ки барои ташкили якчанд созмони кластерҳои саноатӣ замина гузорад. Таҳлилҳои гузаронида нишон медиҳад, ки дар соҳаи саноати шаҳри Душанбе иқтидор ва заминаи бештари объективӣ барои ташкили созмонҳои кластерӣ дар заминаи корхонаҳои истеҳсоли матоъҳои пахтагин, чӯрбобфӣ ва пойафзол мавҷуданд. Тавре, ки аз маълумотҳои чадвали 6 дида мешавад, корхонаҳои саноатии шаҳри Душанбе дар соли 2018 18,2 миллион метри мураббаъ матоъҳои пахтагин истеҳсол карданд, ки 94% истеҳсоли онро дар ҷумҳурӣ ташкил медиҳад. Истеҳсоли чӯрбоб ва пойафзол мутаносибан 42,1% ва 64,1%-и истеҳсолотро дар ҷумҳурӣ ташкил медиҳанд. Аммо истеҳсоли маҳсулот болозикр нисбат ба соли 2010 тамоюли пастравиро касб намудааст. Ба андешаи мо, таъсиси кластер дар заминаи ин корхонаҳо барои баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолнамуда ва васеъ намудани бозори он дар бозори дохилӣ ва берун аз он шароит фароҳам меорад ва бо ин васила истеҳсоли ин маҳсулотро дар оянда тавсеа мебахшад. Чунин раванд ҳалқаи муҳим дар занҷираи амалигардонии тамсилаи афзоиши истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда ва рушди иқтисоди кишвар мегардад.

Чадвали 6. Истеҳсоли маҳсулоти асосии саноати сабук дар шакли натуралӣ

Table 6. Production of basic light industry products in kind

	2010			2018		
	Дар ҷумҳурӣ	ш. Душанбе	Бо %	Дар ҷумҳурӣ	ш. Душанбе	Бо %
Матоъҳои тайёри пахтагин млн. м ²	25,6	24,0	93,8	18,2	17,1	94,0
Чӯрбобфӣ, ҳазор дона	5735	5735	100	1713	721	42,1
Пойафзол ҳазор ҷуфт	34,6	32,9	95,1	97,9	62,7	64,1

Сарчашма: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи омили Агентии омили назди президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. -С.90-224.

Бояд гуфт, ки корхонаҳои саноатии шаҳри Душанбе, ки ба истеҳсоли чарм, маҳсулоти чармӣ ва пойафзол машғуланд, 89,7%-и истеҳсоли ин маҳсулотро дар ҷумҳурӣ истеҳсол мекунанд. Дар соли 2018 истеҳсоли ин маҳсулот 19703,8 ҳазор сомониро ташкил

дод, ҳамзамон дар чумхурӣ 22 миллион сомонӣ истеҳсол карда шуд. Агар истеҳсоли чарм, маҳсулоти чармӣ ва пойафзол дар чумхурӣ 0,2%-и ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатиро (10,535 миллион сомонӣ) ташкил карда бошад, пас истеҳсоли ин маҳсулот дар корхонаҳои саноатии шаҳри Душанбе 1,7%-и ҳаҷми умумии шаҳрхоро ташкил намудааст, ки ба маблағи 1222273,5 ҳазор сомонӣ баробар мебошад. Ҳамин тариқ, коэффитсиенти маҳаллисозии истеҳсоли ин маҳсулот 8.5 (0.017 / 0.002) аст. Чунин нишондиҳанда аз он шаҳодат медиҳад, ки дар худуди ш. Душанбе имконияти ташкили кластер дар заминаи корхонаҳои саноатӣ, ки ба истеҳсоли маҳсулоти чармӣ ва пойафзол равона карда шудаанд ва дар атрофи он ҷалб намудани субъектҳои мухталифи хоҷагидорӣ пойтахт ва ноҳияҳои атрофи шаҳри Душанбе, ки робитаҳои мустақим ва ғайримустақим дар истеҳсоли маҳсулотҳои болозикр саҳм доранд.

Муқарриз: н.и.и., муаллими калон Зокирова Ф.Ч.

АДАБИЁТ

1. Горшенева О.В. Кластеры: сущность, виды, принципы организации и создания в регионах / О.В. Горшенева // Экон. вестн. Ростов. гос. ун-та. - 2006. -№4. -С.32.
2. Егоров О.И. Зарубежный опыт региональной науки, региональной политики и территориального развития / О.И. Егоров, О.А. Чигаркина // Регион: экономика и социология. - 2006. -№1. -С.54-55.
3. Клейнер Г.Б. Формирование стратегии функционирования инновационно - промышленных кластеров / Г.Б. Клейнер, Р.М. Качалов, Н.Б. Нагрудная // Препринт # WP/2007/216. -М.: ЦЭМИ РАН, 2007.
4. Ковалева Т.Ю. Алгоритм идентификации и оценки кластеров в экономике региона / Т.Ю. Ковалева // Вестник Пермского университета. – 2011. -№ 4(11). -С.31.
5. Лаврикова Ю.Г. Кластеры: стратегия формирования и развития в экономическом пространстве региона / Ю.Г. Лаврикова. -Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2008. -232 с.
6. Ларионова Н.А. Кластерный подход в управлении конкурентоспособностью региона / Н.А. Ларионова // Экон. вестн. Ростов. гос. ун-та. - 2007. -№1. -С.22-23.
7. Николаев М.В. Кластерная концепция эффективной интеграции регионов в глобальную экономику / М.В. Николаев // Проблемы современной экономики. -№1(13).
8. Пиризода Дж.С. Теоретические и методологические аспекты функционирования кластеров в экономике аграрного сектора / Пиризода Дж.С., Ф.Б. Махмадиев, Ш.Н. Джалилов // Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. -Душанбе, 2020. -№1(63). -С.89-97.
9. Портер М. Конкуренция/ М. Портер. -М.: Издательский дом “Вильямс”, 2002. -496 с.
10. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран / М. Портер. -М., 1993. -896 с.
11. Хасаев Г.Р. Кластеры - современные инструменты повышения конкурентоспособности региона (через партнерство к будущему) / Г.Р. Хасаев, Ю.В. Михеев. [Электронный ресурс]. <http://www.compass-r.ru>.

ТАШАККУЛЁБӢ ВА РУШДИ КЛАСТЕРИ САНОАТӢ, ҲАМЧУН НИҲОДИ БОЗОРИ ДАР ФАЗОИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА

Муссалам аст ки, ба рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа ҳам омилҳои объективӣ (ҷуғрофӣ, истеҳсолӣ, таърихӣ, демографӣ, захиравӣ, иттилоотӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва ғайра) ва ҳам субъективӣ таъсир мерасонанд. Таъсири субъективӣ раванди идоракунии ва танзимро дарбар мегирад, ки мақомоти идоракунии давлатии сатҳҳои марказӣ ва минтақавӣ амалӣ мегардонанд. Дар ҳолати мавҷуд будани заминаи мувофиқи минтақавӣ барои таъсиси кластер, дастгирии давлат ба мақсад мувофиқ хоҳад буд. Дар илми иқтисод механизми возеҳи ташкили кластерҳо ҳанӯз ташақкул наёфтааст. Таъсиси онҳо ба таҷрибаи кишварҳои дигар ва тавачҷуҳи корхонаҳо ва соҳаҳои асосӣ ёфтааст, ки истеҳсоли онҳо дар минтақа бартарӣ дорад. Муаллифон қайд менамоянд, ки корхонаҳои саноатии шаҳри Душанбе, ки ба истеҳсоли чарм, маҳсулоти чармӣ ва пойафзол машғуланд, 89,7%-и истеҳсоли ин маҳсулотро дар чумхурӣ истеҳсол мекунанд. Дар соли 2018 истеҳсоли ин маҳсулот 19703,8 ҳазор сомониро ташкил дод, ҳамзамон дар чумхурӣ 22 миллион сомонӣ истеҳсол карда шуд. Агар истеҳсоли чарм, маҳсулоти чармӣ ва пойафзол дар чумхурӣ 0,2%-и ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатиро (10,535 миллион сомонӣ) ташкил карда бошад, пас истеҳсоли ин маҳсулот дар корхонаҳои саноатии шаҳри Душанбе 1,7%-и ҳаҷми умумии шаҳрхоро ташкил намудааст, ки ба маблағи 1222273,5 ҳазор сомонӣ баробар мебошад. Ҳамин тариқ, коэффитсиенти маҳаллисозии истеҳсоли ин маҳсулот 8.5 (0.017 / 0.002) аст. Чунин нишондиҳанда аз он шаҳодат медиҳад, ки дар худуди ш. Душанбе имконияти ташкили кластер дар заминаи корхонаҳои саноатӣ, ки ба истеҳсоли маҳсулоти чармӣ ва пойафзол равона карда шудаанд ва дар атрофи он ҷалб намудани субъектҳои мухталифи хоҷагидорӣ пойтахт ва ноҳияҳои атрофи шаҳри Душанбе, ки робитаҳои мустақим ва ғайримустақим дар истеҳсоли маҳсулотҳои болозикр саҳм доранд.

Калидвожаҳо: ислоҳоти иқтисодӣ, таъсиси кластер, раванди идоракунии, минтақа, дастгирии давлат.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО КЛАСТЕРА КАК РЫНОЧНОЙ ОТРАСЛИ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ РЕГИОНА

Очевидно, что на социально-экономическое развитие региона влияют как объективные (географические, производственные, исторические, демографические, ресурсные, информационные, социокультурные и др.), так и субъективные факторы. Субъективное влияние включает процесс управления и регулирования, осуществляемый

органами государственного управления на центральном и региональном уровнях. При наличии соответствующей региональной основы для создания кластера государственная поддержка будет уместной. В экономической науке пока не выработан четкий механизм организации кластеров. Их создание основано на опыте других стран и внимании предприятий и производств, чья продукция доминирует в регионе. Авторы отмечают, что промышленные предприятия Душанбе, занимающиеся производством кожи, кожаных изделий и обуви, производят 89,7% этой продукции в стране. В 2018 году производство этого продукта составило 19703,8 тысячи сомони, тогда как в стране было произведено 22 миллиона сомони. Если на производство кожи, кожаных изделий и обуви в стране приходилось 0,2% от общего объема промышленного производства (10,535 млн. сомони), то на производство данной продукции на промышленных предприятиях Душанбе приходилось 1,7% от общего объема по городам, что равно 1222273,5 тыс. сомони. Таким образом, коэффициент локализации производства данной продукции составляет 8,5 (0,017 / 0,002). Данный показатель свидетельствует о том, что на территории города Душанбе имеет возможность создать на базе промышленных предприятий кластер, ориентированный на производство кожгалантереи и обуви, а вокруг него привлечь различные хозяйствующие субъекты столицы и близлежащих территорий Душанбе, которые прямо и косвенно способствуют производству данной продукции.

Ключевые слова: экономическая реформа, создание кластера, процесс управления, регион, государственная поддержка.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INDUSTRIAL CLUSTER AS A MARKET INDUSTRY IN THE ECONOMIC SPACE OF THE REGION

Obviously, the socio-economic development of the region is influenced by both objective (geographical, industrial, historical, demographic, resource, informational, sociocultural, etc.) and subjective factors. Subjective influence includes the process of management and regulation carried out by government bodies at the central and regional levels. If there is an appropriate regional basis for creating a cluster, government support would be appropriate. In economics, a clear mechanism for organizing clusters has not yet been developed. Their creation is based on the experience of other countries and the attention of enterprises and industries, whose products dominate in the region. The authors note that industrial enterprises in Dushanbe, engaged in the production of leather, leather goods and footwear, produce 89.7% of these products in the country. In 2018, the production of this product amounted to 19703.8 thousand somoni, while the country produced 22 million somoni. If the production of leather, leather goods and footwear in the country accounted for 0.2% of the total industrial production (10.535 million somoni), then the production of these products at industrial enterprises in Dushanbe accounted for 1.7% of the total volume in cities, which is equal to 1222273.5 thousand somoni. Thus, the localization factor for the production of these products is 8.5 (0.017 / 0.002). This indicator indicates that on the territory of the city of Dushanbe it is possible to create a cluster on the basis of industrial enterprises focused on the production of leather goods and footwear, and around it to attract various economic entities of the capital and nearby territories of Dushanbe, which directly and indirectly contribute to the production of these products.

Keywords: economic reform, cluster creation, management process, region, government support.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Наҷбудинзода Ҳабибулло Шамсулло* – Институти иқтисодӣ ва таҳлили системавии рушди кишоварзии АИКТ, унвонҷӯ. **Суроға:** 734020, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Ҳаёти-нав, 306. Телефон: **(+992) 901-99-17-5**

Маҳмадизод Раҷабали Бачабек – Институти иқтисодӣ ва таҳлили системавии рушди кишоварзии АИКТ, унвонҷӯ. **Суроға:** 734020, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Ҳаёти-нав, 306. Телефон: **933171818**

Маҳмадизода Сафарали Бачабек - Институти иқтисодӣ ва таҳлили системавии рушди кишоварзии АИКТ, унвонҷӯ. **Суроға:** 734020, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Ҳаёти-нав, 306. Телефон: **(+992) 933-33-37-32**. E-mail: **fmakhmadiev.1986@mail.ru**

Сведения об авторах: *Наджбудинзода Хабибулло Шамсулло* - Институт экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН, соискатель. **Адрес:** 734020, Республика Таджикистан, Душанбе, улица Хаёти-Нав, 306. Телефон: **(+992) 901-99-17-53**

Махмадизод Раджабали Бачабек - Институт экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН, соискатель. **Адрес:** 734020, Республика Таджикистан, Душанбе, улица Хаёти-Нав, 306. Телефон: **(+992) 933-17-18-18**

Махмадизода Сафарали Бачабек - Институт экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН, соискатель. **Адрес:** 734020, Республика Таджикистан, Душанбе, улица Хаёти-Нав, 306. Телефон: **(+992) 933-33-37-32**. E-mail: **fmakhmadiev.1986@mail.ru**

Information about the authors: *Najbudinzoda Khabibullo Shamsullo* - Institute of Economics and Systems Analysis of Agricultural Development of the TASKHN, applicant. **Address:** 734020, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Hayoti-Nav street, 306. Phone: **(+992) 901-99-17-53**

Mahmadizod Rajabali Bachabeki - Institute of Economics and Systems Analysis of Agricultural Development, TASKHN, applicant. **Address:** 734020, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Hayoti-Nav street, 306. Phone: **(+992) 933-17-18-18**

Mahmadizoda Safarali Bachabek - Institute of Economics and Systems Analysis of Agricultural Development, TASKHN, applicant. **Address:** 734020, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Hayoti-Nav street, 306. Phone: **(+992) 933-33-37-32**. E-mail: **fmakhmadiev.1986@mail.ru**

Одиназода К.С.

Донишкадаи сайёҳӣ, соҳибкорӣ ва хизмат

Дар раванди баррасии сиёсати танзими давлатии бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд унсурҳои сиёсати бозори меҳнат дар вобастагӣ аз сиёсати дохилию хориҷии давлат ба таври амиқ муайян карда шаванд.

Қарорҳои зерини Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ба танзим даровардани бозори меҳнати ҷумҳурӣ нақши муассир доранд:

Стратегияи давлатии рушди бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 июни соли 2011 таҳти №277 тасдиқ шудааст.

Дар Стратегияи давлатии рушди бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020 оид ба танзими давлатии бозори меҳнат чунин қайд карда шудааст:

1. *Баланд бардоштани самаранокии идоракунии бозори меҳнат.* Дар сохтори идоракунии бозори меҳнат дар Тоҷикистон мушкilotи вобаста ба ҷудокунии ваколатҳо байни идораҳои барои таҳияи сиёсат масъулбуда ва идораҳои барои татбиқи сиёсат масъулбуда вучуд доранд. Ғайр аз ин, дар қонунгузорӣ оид ба шуғл меъёрҳои вучуд доранд, ки иҷро карда намешаванд ё механизми иҷро надоранд. Дар ин ҳолат идоракунии бозори меҳнат ва қонунгузорӣ мутобиқсозиро тақозо менамоянд.

- Барои баланд бардоштани сатҳи самаранокии идоракунии бозори меҳнат мутобиқсозии қонунгузорӣ оид ба шуғл аз нуқтаи назари ворид намудан ва нигоҳ доштани танҳо он меъёрҳои, ки иҷрошаванда мебошанд.

- Дар сохтори идоракунии бозори меҳнат бояд ҷудокунии дақиқи вазифаҳои мақомоти барои таҳияи сиёсат масъулбуда аз хадамот ва агентҳои барои татбиқи сиёсат масъулбуда ҷорӣ карда шавад.

- Ба соҳаи мусоидат ба кортаъминкунии аҳоли бояд бахши хусусӣ ҷалб карда шавад, яъне бояд ба рушди ташкилотҳои хусусии бокортаъминкунии мусоидат карда шавад.

- Бояд хизматрасониҳои нав таҳия ва дар фаъолияти ХДША ҷорӣ карда шаванд ва хизматрасониҳои вучуддошта такмил дода шаванд. Барои ин ба роҳ мондани кор оид ба омӯзиши доимии талабот ба ин ё он хизматрасонӣ ба роҳ монда шавад.

- Аҳоли бояд аз хизматрасониҳои, ки ба бекорон пешниҳод карда мешаванд, хабардор карда шавад. Бинобар ин, таҳия ва амали намудани чорабиниҳо оид ба иттилоотонии аҳоли дар бораи кафолатҳои иҷтимоӣ дар ҳолати бекорӣ, реклама намудани хизматрасониҳо зарур аст.

Номгӯии хизматрасониҳо бояд дар қисмати пешгирии бекорӣ васеъ карда шавад. Ба номгӯии чунин чорабиниҳо метавонанд иттилоотонӣ, кор бо корфармоён, пешниҳод намудани хизматрасониҳо оид ба интиҳоби касб барои ҷавонони бекор ва дигар тадбирҳо дохил карда шаванд. Ин чораҳо таҷдиди назар намудани меъёрҳои қонунгузорӣ оид ба шуғлро тақозо менамоянд.

2. *Ташаққулдиҳии системаи таҳлил ва дурнамои бозори меҳнат, таҳкими омили меҳнат.* Барои ташаққул додани сиёсати самараноки рушди бозори меҳнат дар ихтиёр доштани маълумоти боэътимод ва таҳия карда тавонистани дурнамоҳо барои муҳлатҳои мухталиф зарур мебошад. Барои ин, дар амалияю таҷрибаи ҷаҳонӣ усулҳои мухталиф таҳия карда шудаанд. Вале, ханӯз дар Тоҷикистон ин усулҳо нокифоя истифода мегарданд ва бинобар ин, таҳия намудани дурнамоҳои боэътимод ва андешидани тадбирҳо оид ба татбиқи самараноки сиёсат пурра имконпазир нест. Тамоми сиёсат дар бозори меҳнат дар асоси вазъи воқеӣ сохта мешавад, ки метавонад таҳти таъсири омилҳои гуногун хеле зуд тағйир ёбад. Дурнамои вазъро пешбинӣ карда натавонистан боиси он мешавад, ки сиёсати давлатии бозори меҳнат заиф ва ғайри фасеҳ мегардад.

Бинобар ин, барои ташаққул додани системаи таҳлил ва дурнамои бозори меҳнат, таҳкими омили меҳнат системаи *дурнамои демографӣ*, усулҳои *дурнамои кӯтоҳмуҳлат*, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлати бозори меҳнат таҳия ва ҷорӣ карда мешаванд [1, с.38-40].

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тайёр намудани мутахассисон бо назардошти талаботи бозори меҳнат” аз 1 августи соли 2012 таҳти № 895. Мақсади асосии Қонуни мазкур омода намудани мутахассисон дар қаламрави кишвар бо дарназардошти талаботи бозори меҳнат мебошад [4,с.1].

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019 таҳти №644 Барномаи давлатии мусоидат ба шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020 - 2022 тасдиқ гардидааст.

Барномаи мазкур бо мақсади таъсис додани ҷойҳои нави корӣ, миёнаравӣ дар бозори меҳнат, рушди касбии захираҳои меҳнатӣ, дастгирии иҷтимоии муҳоҷиронии меҳнати баватанбаргашта, мусоидат ба шуғли занаон ва ҷавонон, рушди соҳибқории инфиродӣ, эҳёи хунароҳои мардумӣ ва таъмини кафолатҳои давлатии иҷтимоӣ ҳангоми бекорӣ дар бар мегирад.

Дар Барномаи давлатии мусоидат ба шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2022 вазифаҳои зерин ҳамчун асоси сиёсати давлатии мусоидат ба шуғли аҳоли муқаррар карда шудаанд:

- дастгирии соҳибқории хурду миёна барои таъсис додани шуғли пурсамар дар соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ бо дар назар доштани дастрасӣ ва имкониятҳо барои ҷавонон ва занон;

- эҳё, рушд ва дастгирии молиявии намудҳои гуногуни хунароҳои мардумӣ дар микёси ҷумҳурӣ;

- таҳия ва амалӣ намудани маҷмуи тадбирҳо барои ҳавасмандгардонӣ ва фароҳам овардани имконият ба шуғли пурсамар барои табақаҳои осебпазири аҳоли;

- ҷорӣ намудани механизми ҳамқории мутақобилаи бахши давлатӣ бо бахши хусусӣ;

- ташаккул додани низоми миллии мусоидат ба рушди самаранокии меҳнат;

- таҳияи барнома ва механизмҳои арзёбии салоҳиятнокии мутахассисон дар соҳаҳои иқтисодии Тоҷикистон;

- дар амал татбиқ намудани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таҳсилоти калонсолон”;

- роҳандозӣ ва татбиқи тадбирҳои ҷиҳати мутобиқсозии фаъолияти муҳоҷирати меҳнати баватанбаргашта ба бозори меҳнати ҷумҳурӣ, ки вурудашон ба давлатҳои қабулкунанда манъ шудааст;

- мунтазам арзёбӣ намудани вазъи бозори меҳнат, муайян намудани талаботи корфармоён ба қувваи корӣ тавассути гузаронидани таҳқиқот дар бозори меҳнат;

- таъмини ҳамоҳангсозии ҷорабиниҳои сиёсати давлатии мусоидат ба шуғли аҳоли бо ҷараёни амалисозии Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030;

- таҳия ва дар амал татбиқ намудани тадбирҳо барои баланд бардоштани рақобатпазирии бозори меҳнати дохилии Тоҷикистон;

- амалӣ намудани тадбирҳои ҷиҳати баланд бардоштани саҳми шуғли расмӣ дар иқтисодии Тоҷикистон;

- таҳия ва амалӣ намудани ҷораҳо оид ба таъмини самаранокии таҳсилоти касбии калонсолон дар Тоҷикистон.

Мувофиқи дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2020-2022 дар қаламрави кишвар 512 ҳазор ҷойи корӣ таъсис дода мешавад. Дар соли 2020 дар кишвар 169 ҳазор, соли 2021-ум 171 ҳазор ва дар соли 2022-ум 172 ҳазор ҷойи нави корӣ таъсис дода мешавад. Аз ҷойҳои қорӣ таъсисшаванда 271,1 ҳазор ҷойи корӣ (53,0%) дар бахши воқеии иқтисоди ҷумҳурӣ ва 240,9 ҳазор (47,0%) дар бахши хизматрасонии иқтисодӣ мебошад [1,с.8-10].

Захираҳои меҳнатӣ ҳомили омилҳои истехсолӣ мебошанд, пас дар шароити муносибатҳои бозорӣ ҳаракат бояд ба таносуби талаботу пешниҳод ба ин захираҳо асос ёбад.

Фарқият дар музди меҳнат яке аз ангеаҳои асосии муҳоҷирати меҳнати кишварҳои рушдкунанда маҳсуб меёбад. Захираҳои меҳнатӣ ба кишварҳои, ки ба ниёзҳои худӣ ҳамин захираҳои меҳнатӣ мувофиқат доранд ва дар онҳо талабот ба вучуд омадааст, ҳичрат мекунанд, ҳатто дар сурате ки ниёзҳои муҳоҷирон дар муқоиса бо ниёзҳои

захираҳои меҳнатии маҳаллӣ камтар бошанд ҳам. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳочирати меҳнатӣ падидаи нав аст [8,с.232].

Муҳочирати меҳнатӣ аз лиҳози ҳаҷм аз ҳама шаклҳои дигари муҳочират бузургтар аст, ки дар давраи гузариш тавсеаи бештар пайдо карда, барои таъмини бештари аҳолии мамлакат бо ҷойи кор, кам кардани сатҳи бекорӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум мусоидат мекунад. Ба низоми хоҷагидорӣ ҷаҳонӣ ворид шудани Тоҷикистон дар заминаи муътадил кардани вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ-сиёсӣ талаб мекунад, ки тамоми роҳу воситаҳо ва усулҳо барои истифодаи имкониятҳои бозори ҷаҳонӣ ва аз онҳо гирифтани зиёдтарин фоида ба кор бурда шаванд. Пеш аз ҳама, бо дарназардошти барзиёдии қувваи корӣ дар минтақа, вазъи мураккаби демографӣ дар кишвар, ва имкониятҳои бозори ҷаҳонии меҳнат, Тоҷикистон дар он метавонад таъминкунандаи (дар шароити бозор фурӯшандаи) мол, яъне қувваи корӣ бошад.

Бояд қайд намуд, ки аллақай тӯли зиёда аз даҳ сол захираҳои меҳнатии Тоҷикистон дар аксари давлатҳои ИДМ ва давлатҳои хориҷи дур истифода шуда, дар рушди иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ ва иқтисодии зехнию иҷтимоӣ ин давлатҳо саҳми назаррас гузоштаанд. Аҳолии қобили меҳнати мамлакат монеаҳои бузурги иқтисодӣ, равонӣ ва ҳуқуқиро мустақилона бартараф карда, барои дарёфти ҷойи кор ва таъмини зиндагӣ ба дигар давлатҳо сафар мекунанд. Бешубҳа, ҷанбаи мусбати муҳочирати меҳнатии хориҷӣ даромадҳои иловагӣ ва нисбатан баланди оилаҳоест, ки яке аз аъзоёшон «барои кор» ба хориҷа рафтааст ва ин барои афзоиши даромади умумии ин оилаҳо ва баландтар шудани сатҳи зиндагии онҳо мусоидат мекунад. Аз ҷониби дигар, муҳочирати меҳнатии хориҷӣ шиддатнокиро дар бозори меҳнат коҳиш медиҳад. Вақте муҳочирони меҳнатӣ дар дохили кишвар ҷойи кор пайдо намекунанд, аз ҳисоби онҳо сафи бекорон зиёд мешавад, ки ин боиси афзоиши сатҳи умумии бекорӣ мегардад.

Ташаккули сиёсати муҳочирати меҳнатӣ ба қисматҳои зерин асос меёбад:

1. Мукамал кардани базаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ.
2. Танзими ҷараёни муҳочирати меҳнатии хориҷӣ.
3. Ҳамкориҳои байналмилалӣ.
4. Таъмини кадрӣ-ташкilotӣ ва иттилоотӣ.
5. Таъминоти молиявӣ-иқтисодӣ.

Ба бозорҳои хориҷии меҳнат роҳ ёфтани Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкили сиёсати мукамал ва асоснокӣ муҳочиратро талаб мекунад. Дар ҷумҳурӣ то андозае базаи ҳуқуқии танзими равандҳои муҳочират дар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳо ва санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки тартиби вуруд ва хуруҷ ба кишвар, дар хориҷа кор кардани шаҳрвандони Тоҷикистон ва чораҳои назорати муҳочиратро муқаррар кардаанд, ба вучуд омада, дар асоси ҳар яке барномаи муҳочират таҳия карда шудааст. Созишномаҳои, ки миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон, Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон ва дигар кишварҳои ИДМ ба имзо расидаанд, ба таъмини ҳуқуқи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми кор дар хориҷа мусоидат мекунанд.

Бо дарназардошти омилҳои зикршуда, дар шароити муносири Тоҷикистон нақш ва аҳамияти сиёсати давлатии муҳочират дар дурнамои миённамуҳлат меафзояд, ки зарурати ҳалли ҳамаҷонибаи мушкилоти муҳочирати дохилию хориҷии аҳолии мамлакатро муқаррар мекунад.

Самтҳои асосии фаъолияти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи муҳочирати аҳоли бо татбиқи Концепсияи сиёсати давлатии муҳочирати Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқамандӣ доранд. Ин санад хусусияти системавӣ дошта, тамоми ҷанбаҳои муҳочирати меҳнатии хориҷӣ ва барномаи муҳочирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2006-2010-ро, ки дар ҷаҳорҷӯбаи он таҳия ва татбиқи чорабиниҳо вобаста ба танзими давлатии равандҳои муҳочират муқаррар шудаанд, дар бар мегирад. Дар иртибот бо ин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии вобаста ба масоили муҳочирати меҳнатии хориҷӣ қабул шудаанд.

Барои ҳалли масъалаҳои марбут ба муҳочирати меҳнатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қарорҳои қабулнамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат менамоянд, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳочират» (1999), Дастурамал дар бораи Хадамоти давлатии муҳочират ва ғайра.

Барои танзими муҳоҷирати меҳнатӣ аз Тоҷикистон санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ба монанди Консепсияи муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хориҷа (аз июни соли 2001 таҳти №242), Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи додани иҷозатнома барои фаъолияти бо қор таъминкунии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хориҷи кишвар ва ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷалб кардани қувваи қори хориҷӣ» ва амсоли инҳо таҳия гардидаанд. Ин санадҳо барои ташкили ширкатҳои хусусии миёнарав ва созмонҳои ҷамъиятӣ, ки дар соҳаи муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ ҳамчун миёнарав фаъолият карда, ҳимояи муҳоҷирони меҳнатиро таъмин мекунанд, мусоидат мекунанд. Тибқи Консепсияи сиёсати давлатии муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8 октябри соли 1998 таҳти №411 тасдиқ шудааст [3, с.10], мақсад ва вазифаҳои сиёсати муҳоҷират дар кишвари мо аз инҳо иборатанд:

1. *Ҳамроҳ шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ба созишномаҳои байналхалқӣ дар соҳаи муҳоҷират.* Барои мисол, тибқи қарори Парламенти мамлакат аз 28 ноябри соли 2001 таҳти №462 Конвенсияи байналхалқӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи тамоми муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо тасвиб шуд. Ҳамчунин, Тоҷикистон ба Конвенсияи соли 1951 дар бораи мақоми гурезаҳо аъзо шудааст.

2. *Аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро шудани уҳдадорихои байналхалқӣ вобаста ба масоили муҳоҷират.* Дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи муҳоҷират қариб тамоми уҳдадорихои байналхалқии мамлакат ба назар гирифта шуда, ба андешаи мутахассисони Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон айнаи ҳол ин қонунгузорӣ то ҳадди кофӣ либералӣ аст, ҳарчанд орей аз камбудихо нест, махсусан Қонун «Дар бораи гурезаҳо».

3. *Таъмини ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои муҳоҷирон мутобиқи меъёрҳои эътирофшудаи байналмилалӣ, Конститутсия ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.* Чунонки ба мушоҳида мерасад, тибқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳрвандони хориҷӣ дар масъалаи қору фаъолият бо шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи баробар доранд (Кодекси меҳнати ҚТ таҳти №417 аз 17-уми майи соли 1997 ва Қонуни ҚТ «Дар бораи мусоидат ба фаъолияти аҳоли» таҳти №44 аз 1-уми августи соли 2003). Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 1-уми феввали соли 1996 таҳти №230 айнаи чунин меъёр зикр шудааст.

4. *Такмил ва рушди базаи қонунгузорӣ, ки равандҳои муҳоҷиратро танзим мекунанд.* Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи нисбатан муҳим танзими муҳоҷирати меҳнатии хориҷии шаҳрвандони мамлакат мебошад. Айнаи замон Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба мураттабсозӣ ва расмигардонии равандҳои муҳоҷирати меҳнатии хориҷии шаҳрвандони худ берун аз қаламрави кишвар, аз ҷумла дар Федератсияи Россия ва Қазоқистон як қатор чораҳои роҳандозӣ кардааст.

6-уми сентябри соли 2005 таҳти №208 Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими масъалаҳои муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ» қабул гардид. Дар ҷаҳорҷӯбаи ин қарор намояндагии Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия таъсис дода шуд, ки дар шаҳри Москва ва дигар шаҳрҳои Россия қароргоҳ доранд. Ин намояндагиҳо бояд қорҳоро ҷихати танзими равандҳои муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ, таҳияи механизми ҳалли масъалаҳои вобаста ба он, омӯзиши бозори меҳнат, барқарор кардани алоқа бо субъектҳои хоҷагидорӣ дар масъалаи муайянкунии талабот ба қувваи қори хориҷӣ, расмигардонии онҳо, шиносномадихӣ, муайянкунии мақоми зисти асосӣ ва ҷойи қори муҳоҷирони меҳнатӣ, назорат аз болои поймол нашудани ҳуқуқи озодихои муҳоҷирон аз ҷониби қордиханда, таҳлили далелҳои боздошти муҳоҷирони меҳнатӣ барои ҳуқуқвайронкунииҳои маъмурий ва амсоли инҳоро бояд анҷом диханд.

Бо мақсади танзими давлатии масоили муҳоҷирати меҳнатӣ берун аз қаламрави кишвар, инчунин ҳифзи иҷтимоӣ-ҳуқуқии шаҳрвандони дар хориҷа қору фаъолиятдоштаи мамлакат, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 31.01.2006 «Барномаи муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2006-2010»-ро қабул намуд. Тибқи муқаррароти ин Барнома, Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли ва дигар муассисаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифадор шуданд, ки татбиқи тамоми тадбирҳои дар барнома муқарраршударо таъмин намоанд. Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун татбиқкунандаи сиёсати давлатӣ дар соҳаи муҳоҷирати аҳоли ва ҳамоҳангсози равандҳои он Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро мунтазам дар бораи ҳалли масъалаҳои ин соҳа хабардор мекунад. Дар қатори санадҳои дар боло зикргардида, ҳамчунин Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷорӣ кардани тартиби бақайдгирии муҳоҷирати меҳнатии хориҷии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон» (соли 2003) қабул шуд, ки мутобиқи он баҳисобгирии муҳоҷирони меҳнатии кишвар ба роҳ монда мешавад.

Муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ ҳамчун падидаи оммавӣ, ки ба демография ва рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар таъсири назаррас дорад, соли 1991 шурӯъ шуд. Нахустин санадҳои вобаста ба муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ бошад, соли 1998 таҳия ва қабул шуданд. Консепсияи сиёсати давлатии муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1998 тасдиқ гардид. Масоили муҳоҷират ба мамлақати мо дар ин Консепсия дар мақоми аввал ва масоили муҳоҷират аз кишвари мо дар мақоми дувум қарор гирифтаанд. Танҳо дар саҳифаи охири ин санад дар бораи самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи муҳоҷират ба хориҷи кишвар сухан гуфта мешавад, ки аз инҳо иборатанд:

- ба имзо расондани созишномаҳои байналхалқӣ бо кишварҳои қабулкунандаи муҳоҷирони тоҷикистонӣ бо ҳадафи ҳимояи ҳуқуқи қонунии онҳо;
- таҳия ва татбиқи базаи қонунгузории мутобиқ ба меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ бо мақсади идоракунии муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ;
- таҳия ва амалисозии барнома оид ба муҳоҷирати қувваи корӣ;
- таъсиси низоми ҳифзи иҷтимоии муҳоҷирон [10,с.193].

Дар қиёс бо дигар санадҳои ҳуҷҷати тасдиқкардаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон – «Консепсияи муҳоҷирати меҳнатии хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» хеле муҳим аст. Ин санад, дар умум, хусусияти системавӣ дошта, тамоми ҷанбаҳои муҳоҷирати меҳнатии хориҷиро фаро мегирад. Дар он муҳимияти муҳоҷирати меҳнатии расмӣ ва танзимшаванда барои Тоҷикистон таъкид шуда, манфиатҳои нисбатан муҳими мамлақат дар масъалаи тавсеаи миқёси муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ дақиқтар баён шудаанд. Бори нахуст дар ин Консепсия масъалаи зарурати таъсиси ширкатҳои миёнарави вобаста ба ҷалби муҳоҷирони меҳнатии дар хориҷи кишвар фаъолияткунанда ба миён гузошта шуд.

Дар Консепсия қайд мешавад, ки васеъ шудани миқёси муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ метавонад ба афзоиши амонатҳои пулии аҳоли мусоидат кунад, ки ин, дар навбати худ, сабаби зиёд шудани захираҳои қарзӣ ва сармоягузории ҷомеа мешавад. Дар ин ҳуҷҷат зарурати танзими муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ бо дарназардошти он ки ин падида мураккаб ва бисёрҷанба буда, ба масъалаҳои муҳимтарини рушди иҷтимоӣ-иқтисодии Тоҷикистон таъсири назаррас дорад, таъкид шудааст. Танҳо солҳои охир вазъият тағйир ёфта, дар сохторҳои давлатии марбута масоили вобаста ба ин раванд бартарият пайдо кардаанд [12,с.29-34].

Дар Консепсия ба масоили ҳифзи иҷтимоии муҳоҷирони меҳнатии хориҷӣ диққати махсус дода шудааст. Муҳоҷирони тоҷикистонӣ аз хидматрасониҳои суғуртавӣ қариб истифода намебаранд, аз миллатгароён ва таъқиби беасоси қорамандони сохторҳои қудратии Федератсияи Россия дар амон нестанд. Аммо дар ин Консепсия дар бораи ҳадафҳои ҳуқуқии он чизе гуфта намешавад. Ҳимояи муҳоҷирони меҳнатии бурунмарзӣ назорати беруншавии муҳоҷирони меҳнатиро тавассути Хадамоти давлатии муҳоҷират бо роҳи бақайдгирии риояи созишномаҳои имзошуда ва қарордодҳои миёни ширкатҳои миёнарав ва кордихандагон дар назар дорад.

Дар Консепсия муҳимтарин фишангҳои танзими давлатии муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ ба шакл дароварда шудаанд. Дар миёни онҳо фишангҳои, чун Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ» ва «Дастурамал дар бораи тартиби иҷозатнома додан ба субъектҳои хоҷагидорӣ барои амалӣ кардани фаъолияти вобаста ба муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ»-ро метавон ном бурд.

Ҳамчунин, қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Дастурамал оид ба хусусиятҳои иҷозатномадиҳӣ ба намудҳои алоҳидаи фаъолият» қабул гардид, ки дар он дар хусуси зарурати иҷозатномадиҳӣ ба намудҳои ҷудоғонаи фаъолият мутобиқи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии соҳавӣ сухан меравад. Яке аз санадҳои давлатӣ, ки танзими муҳоҷирати меҳнатии хориҷиро имконпазир кард, қарори Ҳукумати Ҷумҳурии

Тоҷикистон аз 6-уми июни соли 2003 «Дар бораи қорӣ қардани тартиби бақайдгирии муҳочирати хориҷии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон» буд.

Бо мақсади амиктар қардани ислоҳоти идоракунии давлатӣ ва таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон 30-юми ноябри соли 2006 таҳти №9 Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мукамалсозии сохтори Мақомоти марказии ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид, ки вобаста ба он салоҳиятҳои Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар масоили муҳочирати меҳнатӣ ба уҳдаи Вазорати қорҳои дохилӣ вогузор шуд. Мутобиқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29-уми декабри соли 2006, дар сохтори ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҳадамоти муҳочират таъсис дода шуд, ки дар ҳайати он намояндагии ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия оид ба масъалаҳои муҳочират таъсис ёфт. Барои таъсиси чунин намояндагӣ дар Ҷумҳурии Қазоқистон низ тадбирҳо роҳандозӣ шуданд. Вазифаҳои асосии намояндагӣ мусоидат ба таъмини қонунии қори муҳочирон, ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои онҳо, бастании қарордодҳо бо субъектҳои хоҷагидори таҳиққунандаи бозори меҳнати Федератсияи Россия, машварати ҳуқуқӣ бо тамоми категорияҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки муваққатан дар қаламрави Россия қарор доранд ва танзими ҳуқуқи муҳочират мебошад. Дар давраи солҳои 1997–2006 аз қониби мақомоти ҳокимияти давлатии ҚТ зиёда аз 7 санади меъёрӣ-ҳуқуқии марбут ба соҳаи муҳочирати меҳнатӣ қабул карда шуд, ки дар онҳо аз ҷумла нуктаҳои зерин ба назар гирифта шудаанд:

- риояи манфиатҳои давлатӣ ҳангоми таҳия ва татбиқи барномаҳо ва қорабиниҳои вобаста ба муҳочират. Аз ҷумла, танзими равандҳои муҳочирати дохилӣ ва хориҷӣ бо дарназардошти рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳолати экологӣ дар минтақаҳо; мутобиқати миллий; хусусиятҳои равонии (психологӣ) муҳочирон ва шароити иқлимӣ қойи истиқомат;

- ташкили шароити муайян барои қабул ва қобачокунии муҳочирон, ки ҳавасмандии онҳоро барои ширкати фаъл дар раванди мутобиқшавӣ дар ҳолати иҷтимоӣ-иқтисодии мавҷуд ба вуҷуд меорад.

Аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарордодҳои дучониба ва бисёрқониба дар соҳаи танзими муҳочират баъта шудаанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ИДМ яке аз иштирокчиёни «Созишнома дар бораи ҳамқорӣ дар соҳаи муҳочирати меҳнатӣ ва ҳифзи иҷтимоии муҳочирони меҳнатӣ» (15-уми апрели соли 1994) ва «Созишнома дар бораи ҳамқорӣ давлатҳои аъзои ИДМ дар муқориза бо муҳочирати ғайриқонунӣ» (6-уми март соли 1998) мебошад. Соли 2000-ум миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон Созишнома «Дар бораи ҳамқорӣ дар соҳаи муҳочирати меҳнатӣ ва ҳифзи иҷтимоии муҳочирони меҳнатӣ» ба имзо расид.

11-уми июли соли 2001 миёни Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати қорҳои федератсия, сиёсати миллий ва муҳочирати Федератсияи Россия созишнома дар бораи ҳамқорӣ дар соҳаи муҳочирати аҳоли ба имзо расид, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи ноябри соли 2001 тасдиқ карда шуд.

Солҳои охир, ҳамчунин Созишнома миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Федератсияи Россия дар бораи фаъолияти меҳнати шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия ва шаҳрвандони Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 2004) ва айнан чунин Созишнома миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Қазоқистон (соли 2006) ба имзо расид. Дар асоси созишномаҳои мазкур барои танзими муҳочирати меҳнати хориҷӣ гурӯҳҳои қори байниҳукумати таъсис дода шудаанд.

Дар Созишнома миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон қайд мешавад, ки қонибҳо бояд ҳамдигарро аз тағйирот дар қонунгузориҳои миллии танзимқунандаи қалбу қорфармоии қорқарони хориҷӣ, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии соҳаи меҳнат, машғулият ва муҳочират, инчунин шароити зиндагии қорқарон, ҳолати бозори меҳнати давлатҳои ҳамдигар, қордиҳандагон, ки барои қалбу қорфармоии қорқарони хориҷӣ иҷозат гирифтаанд ва созмонҳое, ки барои фаъолияти қортаъминкунии шаҳрвандон дар хориҷи кишвар иҷозатнома доранд ва барои рушди ҳамқорӣҳои минтақавӣ дар соҳаи муҳочирати меҳнатӣ мусоидат меқунанд, огоҳ намоянд.

Таҳлили мутаҳаррикии муҳочирати аҳолии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки шумораи нафароне, ки дар хориҷа фаъолияти меҳнати ғайрирасмӣ доранд, хеле зиёдтар аз шумораи нафаронест, ки расман тавассути мақомоти давлатӣ ба кор даромадаанд.

Дар шароити ташаккули муносибатҳои бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи ташкил ва танзими муҳочирати меҳнати хориҷӣ аҳамияти бештар касб мекунад, ки барои аксари давлатҳои дар низоми иқтисоди ҷаҳонӣ фаъолиятдошта, хос аст.

Ба андешаи мо, бисёр ҷанбаҳои қонунгузорӣ ва ҷанбаҳои меъёрии танзими ниҳодии танзими муҳочирати меҳнати хориҷӣ аз ҳадди камолот дуранд. Ҳамин тариқ, ҳарчанд дар қонунгузори ҷумҳурӣ, аз ҷумла дар Қонуни ҚТ «Дар бораи муҳочират» ва созишномаҳои дучониба бо давлатҳои ИДМ ҷиҳати ба тартиб даровардани муҳочирати меҳнатӣ баъзе тадбирҳо муқаррар шуда бошанд ҳам, муҳимтарин масъалаҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ, ба монанди музди меҳнат ва дигар манфиатҳои иҷтимоии муҳочирон ҳамон танзим ва татбиқнашуда боқӣ мемонанд. Масалан, дар ҳама кишварҳои хориҷие, ки шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷун муҳочирони меҳнатӣ кор мекунанд, маъмулан музди меҳнаташон нисбат ба музди меҳнати шаҳрвандони ҳамон давлат, ки айнан ҷунин корхоро анҷом медиҳанд, камтар аст. Кафолатҳои иҷтимоӣ нисбат ба муҳочирони меҳнатӣ қариб ки татбиқ намешаванд.

Бо дарназардошти масоили дар боло зикршуда, мо анҷом додани корҳои зеринро дар самти танзими давлатию бозорӣ бозори меҳнат зарур мешуморем:

- муайян намудани истилоҳоти соҳаи меҳнат, шуғл ва бозори меҳнат дар қисмати муайян намудани ҳадди дақиқ байни мақоми мухталиф дар бозори меҳнат. Соҳибкоре, ки коргарони кироҷро истифода мебаранд, бояд фаъолияти худро дар шакли шахси ҳуқуқӣ ба расмият дароранд. Бояд амалияи аз ҷониби соҳибкорон истифода гардидани тартиби барасмиятдарории патентҳо барои кормандони худ бо мақсади халос шудан аз пардохти андозҳои меҳнатӣ ва пардохтҳои иҷтимоӣ барҳам дода шавад;

- муайян намудани шаклҳои қонунии муносибатҳои меҳнатӣ ва такмил додани қонунгузорӣ;

- таҳия ва ҷорӣ намудани классификатори нави касбҳо (шуғлҳо) мутобиқи стандартҳои байналмилалӣ ва мутобиқсозии он бо стандартҳои касбӣ;

- таҳия намудани дастурамал барои корфармоён оид ба қонунгузори меҳнат ва шуғл, идоракунии захираҳои инсонӣ;

- такмили ҳисоботи омӯрӣ, инчунин ба тадқиқоти қувваи корӣ дохил намудани нишондиҳандаҳо барои гузаронидани таҳлили мунтазами муносибатҳои меҳнатӣ;

- ба имзо расондани созишномаҳои дучониба бо кишварҳои ИДМ вобаста ба масъалаҳои муҳочирати меҳнати хориҷӣ, ки принципҳои бунёдии Ҷимояи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқи меҳнати дар конвенсияҳои созмонҳои байналмилалӣ пешбинишудаи муҳочиронро таҷассум мекунанд;

- амалӣ кардани мониторинги доимӣ дар соҳаи муҳочирати меҳнати хориҷӣ;

- фароҳам овардани шароит барои баланд бардоштани касбияти муҳочирон ва соҳиб шудани онҳо ба ихтисосҳое, ки дар бозори меҳнати кишвари қабулқунанда ба онҳо талабот вучуд дорад;

- арзёбии ҳамаҷонибаи солана ва мониторинги тамоилҳо, омилҳо ва пайомадҳои муҳочирати меҳнати хориҷӣ дар Тоҷикистон;

- андешидани чораҳо ҷиҳати тақвияти суғуртаи иҷтимоии нафароне, ки дар хориҷа кор мекунанд, аз ҷумла тавассути тавсеаи фаъолияти ширкатҳои миёнарав, ки амнияти иҷтимоӣ-иқтисодии муҳочиронро таъмин мекунанд;

- ташкили базаи ҳуқуқӣ барои рушди қарздиҳии хурд ба муҳочирони меҳнати оянда. Ҳоло ин қонунгузорӣ ба бонкҳо вобаста шудааст, вале бонкҳои давлатӣ ва тижоратӣ бояд ба субъектҳои хочагидорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки барои шаҳрвандони ҷумҳуриро берун аз қаламрави мамлакат бурдан иҷозатнома доранд, қарзҳои хурд пешниҳод кунанд;

- ташкили курсҳои махсуси омӯзиши забони давлатҳои қабулқунанда барои муҳочирони меҳнатӣ, зеро надонистани забони кишвари қабулқунанда, сабаби бо мушкилиҳо мувоҷеҳ гаштани муҳочирони меҳнатӣ мешавад;

- баланд бардоштани сатҳи дониши ҳуқуқии муҳочирон бо роҳи омӯзиш ё ташкили барномаҳои иттилоотӣ;

- тақвияти ҳамкориҳои мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ вобаста ба назорат ва ҷалб намудани кувваи кории хориҷӣ, ҳимояи бозори меҳнати маҳаллӣ, таъмини ҳуқуқи афзалиятноки шахрвандони Тоҷикистон ба соҳиб шудан ба ҷойҳои кории ҳалӣ. Дар робита ба ин, ба таъсиси низоми самараноки мубориза бо муҳоҷирати ғайриқонуний тавачҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Комилов А.Қ.

АДАБИЁТ

1. Барномаи давлатии мусоидат ба шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2022. -Душанбе, 2019. -С. 8-10.
2. Бободжанова М.М. Занятость населения в условиях высокого уровня внешней трудовой миграции / М.М. Бободжанова // Вестник Таджикского национального университета Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№5. –часть II. –С.139-143.
3. Концепсияи сиёсати давлатии муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 1998. – С. 10.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тайёр намудани мутахассисон бо назардошти талаботи бозори меҳнат”. –Душанбе, 2012. – С. 1.
5. Назарова Г.Ш. Тенденции развития трудовой миграции в современных условиях Таджикистана: социально-экономические аспекты / Г.Ш. Назарова, А.А. Каландаров // Вестник Таджикского национального университета Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№10. –ч. I. -С.228-233.
6. Ҳақназаров У.Н. Назария ва методологияи муҳоҷирати меҳнатӣ / У.Н. Ҳақназаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 2017. -№2/4. -Қисми II. - С.134-138.
7. Одиназода К.С. Механизми таъсири давлат ба равандҳои муҳоҷират дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Одиназода К.С. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 2020. -№9. –С.211-217.
8. Пулатов, П.А. Проблемы трудовой миграции и пути их решения / П.А. Пулатов, Р.М. Бабаджанов // Тез. докл. респ. науч.-практ. конф. Душанбе, 26-27 октября 2006 г. -Душанбе: Ирфон, 2006. –С.232.
9. Ризокулов Т.Р. Влияние глобализации на миграционные процессы в национальном рынке труда / Т.Р.Ризокулов, Ш.С. Мухитдинов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2016. -№2/9(218). –С.93-96.
10. Сборник нормативно-правовых документов Республики Таджикистан в сфере миграции населения. -Душанбе, 2006. - С.193.
11. Стратегияи давлатии рушди бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020. -Душанбе, 2011. -С.38-40.
12. Умаров Х. Внешняя трудовая миграция в Таджикистане (причины, проблемы, последствия, регулирование) / Х. Умаров, Р. Ульмасов. –Душанбе, 2006. –С.29-34.
13. Ҳақимова М.Ф. Оценка доступности информации и услуг для возвратившихся и репатриированных трудовых мигрантов / М.Ф. Ҳақимова // Аналитический отчет. – 2019. -45 с.
14. Ҳамидов А.Х. Влияние внешней трудовой миграции и финансово-экономического кризиса на неформальную занятость в сфере услуг / А.Х. Ҳамидов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№5. –часть I. -С.217-223.

АСОСҲОИ ИНСТИТУСИОНАЛИИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТИЮ БОЗОРИИ БОЗОРИ МЕҲНАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур асосҳои институтсионалии танзими давлатию бозорӣ бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудаанд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ бозори меҳнати ҷумҳурӣ дорои як қатор хусусиятҳои фарқкунанда ва мушаххас мебошад, ки дар таҳлилҳои овардашуда дар мақолаи мазкур таҳқиқоти бозори меҳнати имрӯза, алаҳусус дар доираи ҳамроҳангсозии сиёсати давлатии танзими бозорӣ бозори меҳнат баён гардидааст. Сиёсати давлатии танзими бозори меҳнат ҳамчун маҷмуи тадбирҳои иҷтимоию иқтисодӣ дар соҳаи такрористехсол, мубодила ва истифодаи меҳнат баррасӣ гардида, аз ҷониби Ҳукумати мамлакат дар самти танзими давлатии бозори меҳнат қарорҳои зиёд ба сомон расонида шудаанд. Дар асоси муқаррароти қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии қабулгардида, таъмини шуғли аҳолии омили рушди устувори иқтисоди миллии махсуб меёбад, ки ба такрористехсол ва истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ, паст кардани сатҳи камбизоатӣ, баланд бардоштани сатҳи сатҳу сифати зиндагии аҳолии равона шудааст. Аз тарафи муаллиф вобаста ба танзими давлатии бозори меҳнат пешниҳодҳои манзур гардидаанд. Дар мақола масоили танзими давлатию бозорӣ бозори меҳнат, мушкилоти таъмини захираҳои меҳнатӣ, таъмини аҳолии қобили меҳнат дар бозори меҳнати бурунмарзӣ ва бозори меҳнати дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар асоси қонунҳо, санадҳои меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи раванди мазкур мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

Калидвожаҳо: бозор, меҳнат, таҳқиқот, давлати иҷтимоӣ, иқтисодӣ, механизм, танзим, сиёсат, шуғл, кувваи корӣ, муҳоҷират, қонун, барномаҳои давлатӣ.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО И РЫНОЧНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА ТРУДА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются институциональные основы государственного и рыночного регулирования рынка труда Республики Таджикистан. В условиях глобализации рынок труда страны имеет ряд отличительных и специфических особенностей, которые характерны для современного рынка труда, особенно в контексте согласования государственной политики по регулированию рынка труда. Государственная политика регулирования рынка труда рассматривается как комплекс социально-экономических мер в области воспроизводства, обмена и использования рабочей силы, и государство сделало очень много для регулирования рынка труда, что очень важно для решения проблем рынка труда и его развития. В принятых нормативно-правовых актах, занятость является фактором устойчивого развития национальной экономики, решение которого больше ориентировано на воспроизводство и эффективное использование трудовых ресурсов, сокращение бедности, повышение уровня и качества жизни. Автор вносит более подробные предложения по государственному регулированию рынка труда. В данной статье рассматриваются вопросы государственного и рыночного регулирования рынка труда, современных проблем трудовых ресурсов, трудоспособного населения на внешнем и внутреннем рынке труда Республики Таджикистан, в соответствии с нормативными правовыми актами Республики Таджикистан.

Ключевые слова: рынок, труд, исследование, социальное государство, экономика, механизм, регулирование, политика, занятость, рабочая сила, миграция, закон, государственные программы.

INSTITUTIONAL FRAMEWORK FOR STATE AND MARKET REGULATION OF THE LABOR MARKET OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the institutional foundations of state and market regulation of the labor market in the Republic of Tajikistan. In the context of globalization, the country's labor market has a number of distinctive and specific features, which, in the analysis presented in this article, explore the study of the modern labor market, especially in the context of coordinating state policy on labor market regulation. The state policy of regulation of the labor market is considered as a complex of socio-economic measures in the field of reproduction, exchange and use of labor, and the state has done a lot to regulate the labor market, which is very important for solving problems. labor market and its development. Adopted on the basis of regulatory legal acts, employment is a factor in the sustainable development of the national economy, the solution of which is more focused on the reproduction and efficient use of labor resources, poverty reduction, and an increase in the standard and quality of life. The author makes more detailed proposals on state regulation of the labor market. This article examines the issues of state and market regulation of the labor market, modern problems of labor resources, the working population in the external labor market and the internal labor market of the Republic of Tajikistan in accordance with the regulatory legal acts of the Republic of Tajikistan.

Keywords: market, labor, research, welfare state, economy, mechanism, regulation, policy, employment, labor force, migration, law, government programs.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Одиназода Комрон Саидаброр* – Донишкадаи сайёҳӣ, соҳибкорӣ ва хизмат, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш Душанбе, хиёбони Борбад, 48/5. E-mail: odinakomron@mail.ru. Телефон: (+992) 905-55-46-46

Сведения об авторе: *Одиназода Комрон Саидаброр* – Институт туризма, предпринимательства и сервиса, кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 48/5 E-mail: odinakomron@mail.ru. Телефон: (+992) 905-55-46-46

Information about the author: *Odinazoda Komron Saidabrор* – Entrepreneurship and Service, Candidatt of Economic Scitnces, dotsent at the Dtpartment of Managemtnt, **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbada Avenue, 48/5 E-mail: odinakomron@mail.ru. Phone: (+992) 905-55-46-46

Шариф Раҳимзода, Махиулов С.Ҷ.
Институту иқтисодиёт ва демографияи АМИТ,
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар шароити рушди босуръати ҷаҳонишавӣ ва воридшавии кишварҳо ба ин раванд сохтори идоракунӣ ва вазъи иқтисодиёт, аз ҷумла бонкдорӣ дилхоҳ мамлакат на танҳо аз самаранокии сиёсати иқтисодии он, инчунин аз вазъи иқтисодиёти кишварҳои шарикӣ иқтисодию тичоратиаш вобаста аст.

Тоҷикистон, ки баробари рушди тичорату ҳамкориҳои иқтисодӣ бо кишварҳои дуру наздик ва аъзо шудан ба созмонҳои зиёди байналмилалӣ (Ҳазинаи байналмилалӣ асёр, Созмони умумиҷаҳонӣ савдо ва ғайра), уҳдадорҳои муайянро ба худ гирифтааст, наметавонад аз ин раванд берун бошад. Бинобар ин, тағйири вазъи иқтисодиёти ҷаҳонӣ, хусусан кишварҳои шарикӣ тичоратӣ хоҳу нохоҳ ба вазъи иқтисодиёти мо таъсири муайян дорад.

Табиист, ки вазъи нуговори иқтисодиёти кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла Федератсияи Россияю Қазоқистон, мушкилиҳо дар транзити нақлиёту молҳои мо ба кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ ва поён рафтани арзиши воқеии маҳсулотҳои содиротии мо дар бозорҳо, инчунин ноустувории қурби пулҳои миллии кишварҳои номбаршуда боиси камшавии ҳаҷми маблағҳои асбӯрии воридшаванда гардид. Ин амал дар навбати худ боиси коҳиши суръати афзоиши даромадҳои воқеии пулии аҳоли, мутаносибан камшавии ҳаҷми хизматрасонию савдо ва воридоти молу маҳсулот ба кишвар шуд. Илова ба омилҳои қайдгардида, пайдоиш ва таъсири манфии пандемияи COVID-19 ба иқтисодиёти ҷаҳон, аз ҷумла Тоҷикистон дар соли 2020 боиси суст шудани суръати рушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ва даромадҳои пулии аҳоли гардид. Инчунин, таъсири пандемияи COVID-19 ба тағйирёбии сатҳи нархҳо, кам гардидани як қисми молҳои, ки аз хориҷи кишвар ба дохил ворид мегардиданд боис гардид.

Гарчанде соли 2019 рушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) нисбати соли 2018 0,2 банди фоизӣ зиёд шудааст [13], вале он ба иқтисоди амалкунанда асос наёфта, бештар аз ҳисоби ташкили корхонаҳои наву аз ин ҳисоб зиёд шудани истеҳсоли молу хизматрасониҳо таъмин гардидааст. Соли 2020 бошад, вобаста ба таъсири пандемия суръати рушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ 3,0 банди фоизӣ коҳиш ёфт. Рушди нисбатан сусти онро соҳаҳои саноату кишоварзӣ таъмин намуданд. Дар ин давра, қисме аз корхонаҳои фаъолияткунанда аз кор бозмонда ҷойҳои корӣ кам шуданд. Ҳол он, ки мақсади асосии пешбурди сиёсати иқтисодӣ рушди иқтисодиёт аз ҳисоби субъектҳои фаъол ва васеъ кардани он аз ҳисоби ба кор даровардани иқтидорҳои наво мебошад. Мутобиқи маълумотҳои оморӣ соли 2020 новобаста аз мушкилиҳо дар ҷумҳурӣ корхонаю коргоҳҳои нави саноатӣ таъсис дода шуданд ва рушди соҳа 9,2% фоизро ташкил дод. Суръати рушди соҳаи кишоварзӣ бошад 8,2% фоизро ташкил дод. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоту хизматрасонӣ дар соҳаҳои дигар (сохтмон, хизматрасонӣ, савдо) нисбати соли 2019 коҳиш ёфт.

Нишондиҳандаи дигаре, ки баҳодиҳандаи вазъи иқтисодиёт мебошад, саҳми соҳаҳо (кишоварзӣ, саноат, сохтмон, хизматрасонӣ) дар рушди маҷмуи маҳсулоти дохилии кишвар аст. Маълумотҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки саҳми саноат дар рушди ММД сол то сол афзуда, саҳми соҳаҳои кишоварзӣ ва хизматрасонӣ мутаносибан кам шуда истодааст. Масалан, дар соли 2019 аз 7,5 фоизи рушди ММД 1,1 банди фоизӣ ба соҳаи кишоварзӣ, 2,0 банди фоизӣ ба соҳаи саноат ва 0,8 банди фоизӣ ба соҳаи сохтмон рост меояд. Ҳамин нишондиҳандаҳо соли 2013, яъне 5 сол пеш мутаносибан 1,8; 0,5 ва 1,4 банди фоизро ташкил медоданд. Аз ин рӯ, хулоса намудан мумкин аст, ки сол то сол саҳми саноат дар рушди иқтисодиёти мамлакат бештар шуда, саҳми кишоварзӣ коҳиш ёфта истодааст. Ин раванд ба сиёсати иқтисодии кишвар оид ба гузариш аз модели аграрӣ-саноатӣ ба модели индустриалӣ-аграрӣ рушди иқтисодиёт ҷавобгӯй мебошад.

Соли 2020 бошад, аз 4,5 фоизи рушди ММД 2,4 банди фоизии он ба соҳаи кишоварзӣ, 2,0 банди фоизӣ ба соҳаи саноат, 0,8 банди фоизӣ ба соҳаи хизматрасонӣ, 0,2

банди фоизӣ ба соҳаи сохтмон, 0,2 банди фоизӣ ба андозҳои холис, 0,7 банди фоизӣ ба соҳаи савдо, 0,6 банди фоизӣ ба соҳаи нақлиёти алоқа ва хоҷагии амбори рост меояд.

Бояд қайд намуд, ки сатҳи рушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба дигар кишварҳои аъзои Иттиҳоди давлатҳои мустақил (ИДМ), ки омори худро нашр кардаанд, баланд аст. Дар ин давра ММД-и ҷумҳуриҳои Арманистон 7,1%, Молдова 8,2%, Озёрбойҷон 4,3%, Россия 3,1%, Ҷумҳурии Беларус 0,9%, Қирғизистон 8,6%, Қазоқистон 2,8% ва Украина 3,5% коҳиш ёфт. Танҳо дар ҷумҳуриҳои Ўзбекистону Туркменистон рушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ нисбат ба соли гузашта дар сатҳи мутаносибан 1,6 ва 1,1 фоизӣ таъмин гардид. Ба ҳисоби миёна дар кишварҳои аъзои ИДМ соли 2020 маҷмуи маҳсулоти дохилӣ 3,0% коҳиш ёфт [12].

Сатҳи таваррум бошад, соли 2020 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 9,4 фоизро ташкил намуд, ки нисбат ба солҳои пешин баландтар мебошад. Соли 2020 ин нишондиҳанда дар ҷумҳуриҳои Арманистон 3,7%, Молдова 0,4%, Озёрбойҷон 2,6%, Россия 4,9%, Ҷумҳурии Беларус 7,4%, Қирғизистон 9,7%, Қазоқистон 7,5% ва Ўзбекистон 11,1 фоизро ташкил намуд [12].

Бо шарофати ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати рақобат дастовардҳои илмию техникаи ҷаҳонӣ дар ҳама самтҳои фаъолияти иқтисодии кишварҳо, аз ҷумла бонкдорӣ васеъ истифода мешаванд. Ин аст, ки фаъолияти бонкӣ дар кишварҳо бо сабабҳои зерин пурра тақмил меёбад:

1. Рушди ширкатҳои трансмиллӣ ва ташкили коргоҳу намоёндагиҳои онҳо дар тамоми дунё хизматрасониҳои универсалии бонкиро талаб мекунад;

2. Зарурати ҷалби захираҳои қарзӣ ва истифодаи технологияҳои нави хизматрасонии бонкӣ хоҳу ноҳоқ бонкҳои кишварҳои алоҳидаро маҷбур месозад, ки муносибатҳои худро бо бозорҳои молиявӣ асбӯрӣ ба роҳ монанд;

3. Воридшавии бонкҳои хориҷӣ ба бозорҳои дохилӣ боиси шиддатнокии рақобат ва мутаносибан болоравии сатҳу сифати хизматрасонӣ аз ҷониби бонкҳои дохилӣ мегардад;

4. Рушди муносибатҳои байнипарлумонии кишварҳо ва тақмили пайваستاи қонунгузорӣ, аз ҷумла дар соҳаи бонкдорӣ зарурати тақмили низоми бонкии кишварро талаб менамояд [1].

Агар ба таърихи рушди иқтисодиёту бонкдории Тоҷикистони сохибистиклол назар афканем, шуруи он асосан ба аввали солҳои 2000-ум рост меояд. Он вақт ҷалби пулҳои аҳоли ба бонкҳо ва равона кардани онҳо ба рушди иқтисодиёт бисёр зарур буд. Аҳоли бошад ба бонкҳо эътимод надошт. Масалан, соли 2005 даромадҳои пулии аҳоли 3816,0 млн. ва пасандозҳои он дар бонкҳо ҳамагӣ 157,6 млн. сомони ё баробар ба 4 фоизи даромадҳои пулӣ буд. Яъне, аҳоли қариб, ки пулҳои худро дар бонкҳо нигоҳ намедоштанд. Бо ҳар роҳе, ки набошад бояд эътимоди аҳолиро ба бонкҳо боло бурда мешуд. Тахти роҳбарии бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарзҳои зиёде ба анҷом расонида шуд. Қабули қонунҳои ба талаботи замон ҷавобгӯӣ, ҳимояи бонкҳо аз даҳлати сохторҳои дигар, таъмини махфияти сирри бонкӣ, амнистияи пулҳои аҳоли, ташкили интиқоли озоди пулҳои аҳоли аз хориҷ ва ба хориҷ, додани онҳо ба аҳоли бо асбӯри воридшуда, ташкили бозори асбӯр, мубодилаи озоди асбӯри хориҷӣ (хусусан долларҳои ШМА) ба пули миллӣ аз ҷумлаи ин чорабиниҳо буданд. Ин аст, ки ҳиссаи пасандозҳо дар даромадҳои пулии аҳоли пайваستا зиёд шуда, то 20% дар соли 2015 расид [7, с.119, 470]. Албатта ин маблағҳо ба рушди иқтисодиёти кишвар мусоидат намуданд. Мутаассифона, аз соли 2015 то соли 2020 ҳиссаи пасандозҳо дар даромадҳои пулии аҳоли то 12,4% поён рафтааст [14], ки сабабҳои он аз ҷумла мушкилиҳои мавҷуда дар низоми бонкдорӣ мебошанд.

Азбаски пасандозҳои аҳоли сарчашмаи асосии захираҳои қарзии низоми бонкӣ мебошанд, кам шудани ҳаҷму ҳиссаи онҳо боиси кам шудани ҳиссаи қарзҳо дар ММД мегардад. Мутобиқ ба факту рақамҳои Бонки миллии Тоҷикистон ҳиссаи қарзҳо дар маҷмуи маҳсулоти дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2015 инҷониб аз 23,4 то 12,8 фоиз ё қариб 2 маротиба коҳиш ёфтааст [14], ки ин нишондиҳандаи поёнравии саҳму ҳиссаи қарзу низоми бонкӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар мебошад.

Курби пул гарчанде нишондиҳандаи макроиктисодӣ нест, вале ба он дар Тоҷикистон нисбат ба нишондиҳандаҳои макроиктисодӣ (рушди ММД, таваррум, шуглноқӣ ва ғайра) диққати бештар дода мешавад. Ин аст, ки новобаста аз сушт шудани суръати ташкили ҷойҳои кории нав, баста шудани қисме аз корхонаю коргоҳҳо, курби пули миллии солҳои охир нисбатан устувор нигоҳ дошта мешавад. Дар кишварҳои шарикӣ иқтисодию тичоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба монанди Федератсияи Россия, Қазоқистон, Озорбойҷон ва ғайра вобаста ба таъсири бевосита ё бавоситаи таҳримҳои иқтисодӣ солҳои 2014-2016 курби пули миллии онҳо то 153 фоиз (Россия), 149 фоиз (Қазоқистон), 120 фоиз (Озорбойҷон) ва ғайра поён бурда шуд, ки ба зарурати Ҳимояи молистеҳсолкунандагони ватанӣ ва таъмини ташаккули буҷету иҷроӣ уҳдадорӣҳои он вобаста буд. Баробари бештар шудани вазъи иқтисодӣ ва камшавии вобастагии курбӣ аз нархи нефт дар бозори ҷаҳонӣ курби пулҳояшон боз тамоюли болоравиро касб кард. Масалан, курби рубли Россия аз охири январи соли 2016 зиёда аз 20 фоиз боло рафт ва ҳоло новобаста аз ноустувории нархи нефт пуркуват шуда истодааст. Солҳои 2014-2016 курби сомонӣ 65,1 фоиз коҳиш ёфтгу халос. Чунин таносуб албатта ба натиҷаҳои иқтисодии кишвар таъсири манфӣ дошт. Мутаассифона, ҳангоми пешбурди сиёсати пулию қарзӣ ва муайян кардани курби расмӣ курби самараноки пули миллии, ки вобаста ба сатҳи ҳамкориҳои тичоратӣ бо кишварҳои шарикӣ иқтисодӣ ҳисоб шудааст, ба инобат гирифта намешавад.

Ҳамин тариқ, барои таъмини рушди минбаъдаи иқтисодиёт, пеш аз ҳама, пешбурди сиёсати иқтисодии ба талаботҳои имрӯза мутобиқ зарур аст. Агар мақсади асосии сиёсати иқтисодӣ таъмини рушди иқтисодиёт, мутавазунии рушди соҳаҳо, шугли аҳоли (нигаҳдошти ҷойҳои кории мавҷуда ва зиёд кардани шумораи онҳо аз ҳисоби иқтидорҳои нав), назорати таваррум ва барзиёдии содирот аз воридот мебошад, зерсиёсатҳои иқтисодӣ (фискалӣ, андозӣ, гумрукӣ, пулию қарзӣ) низ бояд ҳамоханг ва барои таъмини иҷроӣ ҳамин мақсадҳо равона карда шаванд.

Ҳама вазифаҳои дигар ба монанди таъмини устувории курби пули миллии, иҷроӣ нақшаи даромадҳои буҷет бо роҳҳои мушкилкунандаи фаъолияти соҳибкорӣ, зиёд кардани санҷишҳои чаримабандӣҳо, баланд бардоштани тарифҳои гумрукӣ ва ғайра дуҷумдараҷа мебошанд. Аслан, чунин ҷорабиниҳо бояд дар давраи муътадили иқтисодиёт, иҷроӣ барзиёди даромадҳои буҷет ва уҳдадорӣҳои он, устувории курби пулу дастрасии соҳибкорон ба воситаҳои қарзӣ амалӣ карда шаванд. Он гоҳ, онҳо боиси гурехтани сармоя ба хориҷи кишвар, аз фаъолият бозмондани корхонаю коргоҳҳо, кам шудани ҷойҳои корӣ ва амалҳои дигари ба рушди иқтисодиёт таъсиррасон намегарданд.

Зарур аст, ки барои татбиқи стратегияю барномаҳои рушди соҳаҳо, хусусан истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда ҷораҳои аввалиндараҷа андешида шаванд. Ташкили истеҳсоли семент, ба истифодаи ангишт гузаштани корхонаҳои истеҳсолӣ, наشري китобҳои дарсӣ дар дохили кишвар, гузаштан ба истифодаи лампаҳои каммасраф ва чанд амалҳои дигар нишон дод, ки чунин раванд метавонад боиси зиёдшавии ММД, ташкили ҷойҳои корӣ, гирифтани даромадҳои асёрӣ, расидан ба амнияти энергетикӣ ва ганигардии буҷети давлат гардад.

Дар ҳама самтҳо ислохотро идома бояд дод. Танҳо ислохоти пайваста ва мутобиқ кардани қонун, дастуру стандартҳо ба талаботи замонаю тағйиротҳо дар рушди низомӣ ҷаҳонӣ метавонад рақобатпазирии молҳои моро дар бозорҳои дохилию берунӣ таъмин намояд.

Дар шароити рушди босуръати илму техника, рақобати байни кишварҳо барои роҳбӣ ба бозорҳои ҷаҳонӣ шиддат гирифта истодааст. Рушди технологияҳои иттилоотӣ, зеҳни сунӣ (искусственный интеллект), истифодаи роботҳо, воситаҳои нақлиёти бесарбон, чопи 3D, нанотехнологияҳо, биотехнологияҳо, ҷамъоварию нигаҳдории энергия ва ғайра боиси аз байн рафтани баъзе аз соҳаҳо мегарданд. Масалан, баробари истифодаи телефонҳои мобилӣ соҳаҳои суратгирию наворгирӣ ва хизматрасонии почта рӯ ба таназзул ниҳоданд. Истифодаи дронҳо барои расонидани молҳо ба истеъмолкунандагон боиси кам шудани шумораи ҷойҳои корӣ дар соҳаҳои хизматрасонӣ мегардад.

Аллақай, дар қисме аз кишварҳо шумораи роботҳои дар истеҳсолоту хизматрасонӣ истифодашаванда рӯз аз рӯз афзуда истодааст. Масалан, дар Кореяи ҷанубӣ ба 10 ҳазор коргар 478 ва Япония 314 робот рост меояд. Истифодаи онҳо дар кишварҳои авропей ва

Россия низ зиёд шуда истодааст. Бояд ба инобат гирифт, ки баробари зиёд шудани истифодаи онҳо дар ин кишварҳо имконияти ба бозорҳои ҷаҳонӣ баровардани маҳсулотҳои мо камтар мешавад, зеро арзиши аслии молҳои бо истифодаи роботҳо истехсолшуда камтар аст. Ба ғайр аз ин, мақсади ҳар кишвар, аз он ҷумла Тоҷикистон, пайваста зиёд кардани ҳиссаи арзиши иловашуда дар арзиши молу хизматрасониҳо мебошад. Рушди соҳаҳои нав ва берун мондани мо аз ин раванд самаранокии истехсолот ва даромади миллии кишварро боз ҳам камтар мекунад. Бинобар ин, моро зарур аст, ки дар ҳама самтҳо ба истехсоли маҳсулоти ниҳой бо истифодаи техникаю технологияи нав гузарем ва барои ин аз ҳоло мутахассисони заруриро омода намоем. Низоми бонкӣ бошад, ҳамчун соҳаи хизматрасонӣ имкон дорад дар рушди иқтисодиёти кишвар, ташкили ҷойҳои нави корӣ, шугли бештару пурсамари аҳоли ҳиссаи бештар дошта бошад.

Муқаррир: н.и.и., дотсент Худойназаров Д.А.

АДАБИЁТ

1. Амосова Н.А. Влияние глобализации на основные параметры банковской деятельности. [Электронный ресурс]. <https://bankir.ru/publikacii/20050803> (дата обращения 12.03.21).
2. Бердиев Р.Б. Сущность доходов и распределительных отношений сельского населения / Р.Б. Бердиев // Вестник ТНУ. – 2016. -№2/7(213). -С.3-6.
3. Брегель Э.Я. Денежное обращение и кредит капиталистических стран / Э.Я. Брегель. -М.: Гофиниздат, 1950. С.106-107.
4. Гаюров Ф.Ҳ. Таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣ-амалии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ ва таъсири он ба рушди иқтисодиёти мамлакат / Ф.Ҳ. Гаюров, С.П. Одинаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, 2020. -№8. –С.30-35.
5. Гаюров Г.Х. Развитие инвестиционной -кредитной деятельности банков в условиях высокого риска / Г.Х. Гаюров // Вестник ТНУ. – 2015. -№2/4(169). -С.223-226.
6. Лаврушин О.И. Банковское дело / Н.И. Валенцева под ред. О.И. Лаврушина. - 12-е изд., стер. -М.: КНОРУС, 2016. - 800 с.
7. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2018. – Душанбе, ҚДММ “ТоРус”, 2019 – 482 с.
8. Раджабов Р.К. Оптимальный кредитный портфель коммерческих банков в условиях высокого риска / Р.К. Раджабов, Б.Ф. Исупова. -Душанбе: Ирфон, 2015. -392 с.
9. Тоҷикистон: 25-соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи омӯрӣ. -Душанбе: ҚДММ “ТоРус”, 2016. -520 с.
10. Умматов И.А. Нақши қарзҳои бонкӣ дар рушду нумӯи иқтисоди миллии / И.А. Умматов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, 2020. -№8. – С.248-253.
11. Хушвахтзода К.Х. Роль банковского кредитования в развитии малого сельскохозяйственного бизнеса / Хушвахтзода К.Х., Т.А. Имомназарова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2020. -№7. -С.35-41.
12. [Электронный ресурс]. <http://www.cisstat.com> (дата обращения 18.03.21).
13. [Электронный ресурс]. <https://www.vestifinance.ru/articles/113472> (дата обращения 15.03.21).
14. [Электронный ресурс]. http://www.nbt.tj/tj/statistics/real_sector.php (дата обращения 26.03.21).
15. Sarif Rahizoda. The econmy of Tajicstan in the context of globalization. Dushanbe «Shohin» 2020. p. 225.

ИҚТИСОДИЁТУ БОНКДОРӢ ВА РУШДИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

Дар мақолаи мазкур муаллифон ба масъалаҳои муҳимтарини рушди нишондиҳандаҳои марбути иқтисодиёту бонкдорӣ аҳамияти аввалиндараҷа дода, дар доираи ин мавзӯ таҳлили як қатор нишондиҳандаҳоро мавриди баррасӣ ва арзёбӣ қарор додаанд. Ҳамзамон, дар ин мақола таъсири равандҳои босуръати ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва таъсири як қатор омилҳо ба рушди иқтисодиёту бонкдорӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Ғайр аз ин, масъалаи тағйирёбии як қатор нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ вобаста ба таъсири омилҳои беруна, аз он ҷумла таъсири манфии пандемияи COVID-19 баррасӣ гардида, тағйирёбии ин нишондиҳандаҳо таҳлил гардидаанд. Ҳамчунин, вобаста ба вазъи нугувори иқтисодиёти кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла шарикони тичоратии кишвари мо (Федератсияи Россия ва Қазоқистон) дар масъалаи мушкилиҳо дар транзити нақлиёту молҳои мо ба кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ ва поён рафтани арзиши воқеии маҳсулотҳои содиротии мо дар бозорҳо, инчунин ноустувории қурби пулҳои миллии кишварҳои номбаршуда, боиси камшавии ҳаҷми маблағҳои асбобии воридшаванда гардид, таҳқиқоти муқаммал анҷом дода шудааст, ки бамаврид ва саривақтӣ мебошад.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавии босуръат, ноустувори қурби пули миллии, танзим, идоракунии, иқтисодиёт, содирот, суръати афзоиш, фоиз, саноат, хизматрасонӣ, бонк, нарх, таносуб, сиёсат, энергетика, бучет, нанотехнологияҳо, биотехнологияҳо.

ЭКОНОМИКА, БАНКОВСКОЕ ДЕЛО И ИХ РАЗВИТИЕ В ГЛОБАЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ

В данной статье авторы уделяют приоритетное внимание наиболее важным вопросам экономического и банковского развития, в связи с чем рассматривается и оценивается анализ ряда показателей. В то же время в этой статье исследуется влияние быстрой экономической глобализации и влияние ряда факторов на экономическое

развитие и банковское дело. Кроме того, рассматривается вопрос об изменении ряда макроэкономических показателей из-за воздействия внешних факторов, в том числе негативного воздействия COVID-19, и анализируется изменение этих показателей. Также из-за неблагоприятной экономической ситуации в мире, в том числе торговых партнеров нашей страны (Российская Федерация и Казахстан) о проблемах транзита наших товаров в Южную Азию и девальвации нашего реального экспорта на рынках, а также нестабильности национальной валюты. Это привело к сокращению притока иностранной валюты, было проведено комплексное и своевременное исследование.

Ключевые слова: быстрая глобализация, нестабильность национальной валюты, регулирование, управление, экономика, экспорт, темпы роста, процент, промышленность, услуги, банковское дело, цены, коэффициенты, политика, энергетика, бюджет, нанотехнологии, биотехнологии.

ECONOMY, BANKING AND THEIR DEVELOPMENT IN THE GLOBAL CONTEXT

In this article, the authors give priority attention to the most important issues of economic and banking development, in connection with which the analysis of a number of indicators is considered and evaluated. At the same time, this article explores the impact of rapid economic globalization and the impact of a number of factors on economic development and banking. In addition, the issue of changes in a number of macroeconomic indicators due to the impact of external factors, including the negative impact of COVID-19, is considered, and the change in these indicators is analyzed. Also due to the unfavorable economic situation in the world, including the trade partners of our country (the Russian Federation and Kazakhstan) about the problems of the transit of our goods to South Asia and the devaluation of our real exports in the markets, as well as the instability of the national currencies. This led to a reduction in the inflow of foreign exchange, a comprehensive and timely study was carried out.

Keywords: rapid globalization, instability of the national currency, regulation, management, economy, export, growth rates, interest, industry, services, banking, prices, coefficients, politics, energy, budget, nanotechnology, biotechnology.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шариф Раҳимзода* – Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, директор. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айни, 44. Телефон: (+992) 901-06-66-52. E-mail: shama100@msn.com

Махшӯлов Саидхуҷа Ҷумъаевич - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкӣ. **Суроға:** 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 555-56-33-08. E-mail: saidhuja1986@mail.ru

Сведения об авторах: *Раҳимзода Шариф* - Институт экономики и демографии НИАТ, доктор экономических наук, профессор, директор. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Айни, 44. Телефон: (+992) 901-06-66-52. E-mail: shama100@msn.com

Махшӯлов Саидхӯдҷа Ҷуммаевич - Таджикский государственный финансово-экономический университет, старший преподаватель кафедры банковского дела. **Адрес:** 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: 555-56-33-08. E-mail: saidhuja1986@mail.ru

Information about the authors: *Rakhimzoda Sharif* - Institute of Economics and Demography, NIAT, Doctor of Economics, Professor, Director. **Address:** 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini street, 44. Phone: (+992) 901-06-66-52. E-mail: shama100@msn.com

Makhshulov Saidkhuja Dzhumayevich - Tajik State University of Finance and Economics, senior lecturer at the Department of Banking. **Address:** 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 555-56-33-08. E-mail: saidhuja1986@mail.ru

**ПАЙДОИШ ВА РУШДИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ
ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Раҷабзода М.Н., Абдуллозода Ё.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Истиклолияти давлатӣ шароит фароҳам овард, ки соҳаҳои ҳуқуқ дар кишвар вобаста бо талаботи иқтисоди бозоргонӣ ва ҷавобгӯ ба манфиатҳои милли ташаккул ва рушд дода шаванд. Дар ин бахш, ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ истисно нест. Дар низоми ҳуқуқи кишвар ташаккул ва рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба замони истиклолияти давлатӣ рост меояд, гарчӣ танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон таърихи қадима дорад. Чунончи, танзими ҳуқуқи вазъи хусусӣ-ҳуқуқи хориҷӣ дар аҳди қадими сарзамини тоҷикон дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор дошт, яъне дар ин давра дар сатҳи ниҳой ташаккулёбии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, ки ба ҳимояи ҳуқуқи хориҷӣ равона шуда буданд, ба итмом нарасида буд, аз ин нигоҳ дар амалия, ҳуқуқи хориҷӣ ба мафҳуми «hostis» дар давраи ибтидои давлатдорӣ инсоният истифода мешуд, зеро мавҷудияти давлат асосан баҳри ҳимоя ва таъмини манфиатҳои шахрвандони хеш нигаронида шуда буд. Вале бо рушди ҷомеаи башарӣ, пайдоиши робитаю тичорат байни авлоду қабила ва кишварҳои ҳамсоя, марҳила ба марҳила мафҳуми ҳуқуқи меҳмоннавозӣ пайдо шуд, ки мазмунаш дар он ифода меёфт, ки хориҷӣ меҳмононе мебошанд, ки таҳти парасторӣ ва ҳимояи шахси даъваткунанда (ғуломдор ё давлат) қарор доранд. Давлат дар ибтидо ба вазъи ҳуқуқи хориҷӣ даҳлат надошт ва он дар сатҳи хусусӣ-ҳуқуқӣ маҳдуд мешуд ва марҳила ба марҳила меҳмоннавозии хусусӣ ба меҳмоннавозии давлатӣ табдил ёфт ки дар натиҷа дар танзими вазъи ҳуқуқи хориҷӣ ширкати меъёрҳои одат ва шартномаи байналмилалӣ таъмин шуданд. Бо чунин назардошт, на дар ибтидои ташаккулёбии давлатҳо, балки дар марҳилаи рушди муносибатҳои байналмилалӣ, аз ҷумла зери таъсири тичорат, падидаи «ҳуқуқи меҳмоннавозӣ» дар аввал дорои табиати хусусӣ-ҳуқуқӣ ва баъдан дорои табиати оммавӣ-ҳуқуқӣ ва объекти танзими ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ва оммавӣ вобаста ба иқомати хориҷӣ гашт.

Хориҷӣ дар ибтидои аҳди қадим чи дар Юнону Рим, чи дар Мисру Ҳиндустон ва чи дар минтақаи Осиёи Марказӣ беҳуқуқ буданд. Онҳо наметавонистанд аҳдҳои граждони-ҳуқуқӣ ё ақди никоҳ банданд ва барои ҳимояи хеш ба судҳо муроҷиат кунанду зарари ба онҳо расонидашударо талаб намоянд. Воқеан, таърих гувоҳ аст, ки дар ибтидои аҳди қадим на танҳо аз амалӣ кардани ҳуқуқҳо дар бахши ашё, балки хориҷӣ аз ҳуқуқ ба ҳаёт маҳрум буданд. Мавҷудияти авлод, қавм, қабила, давлат асосан баҳри ҳимояи манфиатҳои намояндагони хеш дар муносибатҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ буд ва шахсе, ки робитаи худро бо авлод, қавм, қабила ва давлат қатъ мекард, аз ҳимояи онҳо маҳрум мемонд. Муфҳуми «хориҷӣ» дар ибтидои аҳди қадим чун аҷнабӣ ва ё чун душман истифода мешуд ва дар кулли кишварҳо муносибат бо онҳо якранг набуд, масалан, дар Ҳиндустон ҳамаи хориҷӣ ба табақаи поёнии ҷомеа, дар Миср умуман ҳуқуқ ба онҳо пешниҳод нашуда буд ва нисбати онҳо муносибат ё муроҷиати бераҳмона анҷом дода мешуд, ки чунин вазъ дар Юнону Рим ҳукмфармо буд. Дар баъзе кишварҳо вазъи хориҷӣ бо вазъи ҳуқуқи ғуломон баробар буд.

Дар ибтидо таъмини амнияти тоҷирон-хориҷӣ дар асоси принсипи мутақобила (тарафайн) роҳандозӣ мешуд, ки дар натиҷа дар ҳуқуқи байналмилалӣ падидаи «ҳуқуқи меҳмоннавозӣ» пайдо шуд, ки мазмуни онро дошт, ки аҷнабӣ ё бегона-меҳмони кишвар ё шахси даъваткунанда мебошад ва таҳти ҳимояи он қарор дорад. Воқеан, пайдоиши «табақаи тоҷирон дар кишварҳои Шарқ омили асосии пешрафтани иқтисодӣ онҳо гашт. Бо бавҷудии Роҳи бузурги абрешим (аз асри II то қарни мо) савдои корвонӣ рушд ёфта, фаъолияти тичоратӣ дар як қаттор кишварҳои Осиё ва Аврупо инкишоф ёфт. Вай ба ҳамаи роҳи ҳаракати корвонҳо аз шаҳри Сианай Чин сар карда ба воситаи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон то ба ҳудудҳои Афғонистон, Эрон, Ироқ, Сурия, Туркия, Юнон, Рим ва Африқайи Шимолӣ самаранок анҷом дода мешуд» [19, с.8].

Дар ин бахш дар сарзамини Осиёи Марказӣ дар аҳди қадим Роҳи бузурги абрешим нақши муҳим дошт ва дуруст қайд менамояд Э.Раҳматуллозода бо тақия аз маъхазҳои чинию румӣ ва тадқиқотҳои донишмандони соҳибном, ки «имрӯз аҳли башар дар бораи ташаббуси Чумхурии Мардуми Чин «Як роҳ, як камарбанд» суҳбат мекунад, замони пайдоиши «Роҳи бузурги абрешим», «Линг ва франка» ё забони байналмилалӣ муоширати ин шоҳроҳи азим забони суғдӣ будааст...» [20,с.11]. Пас, ташрифи хориҷиён дар ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ дар ин давра ба ҳайси тоҷирон ногузир буд, ки вазъи байналмилалӣ-ҳуқуқии онҳо дар асоси анъанаю одатҳои халқҳо, қонунгузориҳои миллӣ ва уҳдадорӣҳои байналмилалӣ-ҳуқуқии кишварҳои, ки дар ҳудуди онҳо хориҷиён иқоматдоранд, танзим карда мешуд. Чунин вазъ дар сарзамини Осиёи Марказӣ ҳукмфармо буд, ки дар асоси принципи тарафайн тоҷирони ин сарзамин бозорҳои кишварҳои гуногунро тасарруф карда буданд. Аҳолии ин сарзамин нахустин бор дар асри VI қабл аз милод дар дастхатҳои Ҳахоманишиҳои форс ҳамчун «суғдҳо» ёдрас шуда, мавзеи суқунати онҳо «Суғда» (Суғд) ном бурда шудааст. Таърихнависони Юнон онро дар дастхатҳои худ ҳамчун Согдиана унвон кардаанд, Суғд то истилои Искандари Мақдунӣ, яъне то соли 329 (то милод), яке аз вилоятҳои империяи Ҳахоманишиҳо ба ҳисоб мерафт. Оилаҳои тоҷирону савдогарони бузург ва ашрофзодаҳои дорои заминҳои васеъ қишри болоии ҷомеаи суғдҳоро ташкил меод» [13,с.159-171]. Шаҳр-давлатҳои суғдҳо он замонҳо ба шоҳигарии Бохтар тобеъ буданд, ки аз ҷониби ворисони Искандари Мақдунӣ таъсис ёфта буданд.

Империяи чинии Ҳан (солҳои 206 то мелодӣ -220 мелодӣ) ҳарчанд имконияти ҳифзи марзу буми хешро дошт, вале пайваста хатарҳои беруна онро таҳдид мекард. Аз ин нигоҳ пайваста барои омӯзиши вазъи кишварҳои ҳамсоя намояндагону гумоштаҳои хешро мефиристонд ва аз вазъи тичорату сиёсии онҳо маълумот ба даст меовард. Чин дар солҳои 91 то 123 мелодӣ миқдори зиёди абрешимро ба анборҳои шабакаҳои тичорати Осиёи Марказии онвақта интиқол меод. Аз ин ҷо ин матои гароннарху серхаридор тавассути Бохтару Ҳинд ва сарзамини парфянҳо то ба империяи сазарҳои Рум паҳн мегардид. Мавзеҳои аҳолинишини суғдҳо он замон нуктаи борфарорию боркунӣ ҳисоб намеёфтанд [13,с.166]. Хулоса, то қарни IV мелодӣ дар сарзамини Чин мавзеи ҷамъиятҳои суғдиён дар бахши тичорату савдо ҳукмфармо буд. Вале бо шикасти сулолаи Ҳан дар соли 220 бо сабаби офатҳои табиӣ (хушксолии бардавом) ва нооромӣҳо, робитаҳои тичоратӣ қатъ гаштанд.

Дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон низоми ҳуқуқи зардуштӣ аз ҳазорсолаи якуми пеш аз мелод то асри VI мелодӣ амал кардааст, ки профессор А.Ғ.Холиқзода вобаста ба вазъи шаҳрвандӣ, субъектҳои авестоиро ба ориёӣ ва ғайриориёӣ, зардуштӣ ва ғайризардуштӣ тақсим намудааст ва ё шахсро дар ҳуқуқи авестой навиштааст, ки ба ду гурӯҳ - шаҳрвандӣ ва бешаҳрвандӣ ҷудо мешаванд, ки шаҳрвандон дорои ҳуқуқҳои васеъ ва бешаҳрвандон аз чунин ҳуқуқҳо бархӯрдор нестанд. Ба гурӯҳҳои бешаҳрвандон – ғуломон ва аҷнабиён (ғайриориёӣҳо - ташрифнамудаҳо, муҳоҷирон ва шахсоне, ки барои содир кардани ҷинойт, кишвари хешро тарк кардаанд) шомил мешаванд [34,с.488]. Профессор Буризода И.Б. доир ба ин масъала чунин навиштааст: «Дар кишварҳои ориёӣ зардуштӣ шаҳрванд (ир) ва ғайризардуштӣ бетабаа (анир) шумурда мешавад» [2,с.268]. Чи тавре дида мешавад, дар аҳди қадим хориҷиён дар сарзамини мо чун аҷнабӣ ва ғулом доништа мешуданд, вале марҳила ба марҳила вазъи ҳуқуқии онҳо беҳтар шудааст. Ба ин давраи давлатдорӣ Сосониён (асрҳои IV-VII) мисол шуда метавонанд, чунончи дар фасли бисту ҳаштум, банди сздаҳуми Қонунномаи Сосониён чунин меъёр муқаррар шудааст: «Вориси ғайризардуштӣ дорои ҳамон миқдор саҳму ҳаққи аст, ки вориси зардуштӣ дарёфт мекунад» [22,с.90-93].

Дар ибтидои империяи хеш Куруши Кабир соли 539 санаде бо номи «Қонун дар бораи озодии умумӣ ва имконияти баргаштани халқҳои кӯчида аз сарзамини худ»-ро қабул намуд, ки дар таърих бо номи «Эълумияи Куруши Кабир» машҳур аст, ки дар он ба «соқинони соҳибватан ё хориҷиён» ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон, чунончи: озоди эътиқод; қафолати сулҳу оромӣ; озодии суқунат; озодии интихоби касбу кор; манъи ғуломӣ; манъи шиканҷа; эҳтироми ҳуқуқи озодиҳои дигарон; манъи хариду фурӯши одамон; ҳуқуқ ба моликият; ҳуқуқ ба адолати судӣ; манъи тасарруфи амволи ғайр; татбиқи ҷавобгарии фардӣ ва ғайраро пешниҳод карда буд. Ҳарчанд давлати

Ҳахоманишиҳо дар таърихи инсоният нахустин империя буд, вале дар аҳди қадим таъсису заволи чунин империяҳо амри муқаррарӣ будаанд. Табиист, ки империяҳо ба «сокинон ё мардуми соҳибватан» на чун шахрванди худ, балки чун аҷнабӣ ё хориҷӣ назар доштаанд. Масалан, дар империяи Рим инсон ба римиҳо (шаҳрвандони Рим), латинҳо, аҷнабиҳо (перегринҳо), гуломон, колонҳо, гуломҳои озодшуда ва ғайра таснифот мешуданд, ки дар давлати Рим ба истиснои римиҳо дигарон чун бегонагон ё чун аҷнабӣ доништа мешуданд [14,с.158].

Дар ибтидо вазъи ҳуқуқии хориҷиён хусусияти хусусӣ-ҳуқуқӣ дошт ва давлат ба он даҳолат намекард. Дар ин давра як қатгори шартномаҳои байналмилалӣ дутарафа пайдо шуданд, ки пурра ё қисман ба танзими вазъи байналмилалӣ-ҳуқуқии хориҷиён нигаронида шуда буданд. Мисол, «Шарнома дар бораи ҳуқуқи бастанӣ никоҳ бо хориҷиён, шартнома оид ба ширкат дар чорабиниҳои варзишӣ, шартнома дар бораи салоҳияти судҳо оид ба баррасии баҳсҳо байни сокинони кишварҳои гуногун, шартнома дар бораи ёрии ҳуқуқӣ, шартнома дар бораи озодии шахсӣ, ҳифзи моликият» [21,с.168-81], шартнома дар бораи супоридани ҷинояткор ва ғайра. Масоили вазъи ҳуқуқии хориҷиён дар муносибатҳои байниқавмию байнидавлатӣ дар вобастагӣ бо ҷанг, тиҷорат, тақсими ҳудуд ва ғайра арзи вучуд карданд. Чунин ҳолат асоси ташаккули вазъи ҳуқуқии хориҷиён дар аҳди қадим гаштааст [35,с.484].

Асосан, хориҷиёни меҳмон чун хориҷиёни расмӣ давлатӣ дигар дар ҳудуди давлати ғайр пазируфта мешуданд. Баъдан, чунин таснифоти хориҷиён - хориҷиёни муқаррарӣ ва хориҷиёни меҳмон [3,с.500], дар аҳди қадим арзи вучуд кард, ки вобаста ба чунин ҳолат, вазъи ҳуқуқии онҳо яқин набуд. Дар аҳди қадим марҳила ба марҳила хориҷиён дар ба даст овардани ҳуқуқҳо муваффақ шуданд, ки дар ин бахш рушди робитаҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ, аз ҷумла пайдоиши падидаи сафирӣ, консулӣ, тоҷирону савдогарон, рушди муносибатҳои шартномавӣ-ҳуқуқӣ ва ғайра заминагузор будаанд.

Ҳамин тариқ, дар аҳди қадим танзими вазъи (статуси) ҳуқуқии хориҷиён дар асоси анъанаю одатҳо, қонунгузори миллӣ ва шартномаҳои байналмилалӣ дутарафа сурат мегирифт.

Баъдан, вазъи (статуси) ҳуқуқии хориҷиён ба кадом гурӯҳ хориҷиён - хориҷиёни муқаррарӣ ё хориҷиёни меҳмон шомил будан, вобастагӣ дошт. Зеро, ба гурӯҳи хориҷиёни муқаррарӣ, асосан, хориҷиёне дохил мешуданд, ки дар ҳудуди кишвари бегона дар ибтидои аҳди қадим беҳуқуқ, вале марҳила бо марҳила вазъи ҳуқуқии онҳо ташаккул ёфт ва дар умум ба ташаккули вазъи ҳуқуқии инсон (шахс) замина гузошт. Вазъи ҳуқуқии хориҷиёни меҳмон асосан ба категорияҳои тоҷирон, сафирон, консулҳо ва хориҷиёне татбиқ мешуд, ки дорои ҳуқуқҳои бештар ва дорои мақоми фахрӣ дар кишвари бегона буданд.

Дар асрҳои миёна ва то ибтидои асри XX дар сарзамини тоҷикон муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ танзим карда мешуданд ва дар низоми ҳуқуқи ислом таснифоти ҳуқуқ ба оммавӣ ва хусусӣ мавҷуд набуд, инчунин татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ манъ буд, ки чунин раванд дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ, меъёрҳои коллизии истисно менамуд, ки ифодагари ташаккули мазмуни ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар асоси меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ буд.

Муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ дар Тоҷикистони таърихӣ аз муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ҷудонопазир буданд. Дар низоми ҳуқуқии давлати Сомониён, ҳатто дар Тоҷикистони баъдиинқилобӣ (солҳои 1920-1930), мутобиқи меъёрҳои шариати дини мубини ислом соҳаҳои ҳуқуқи оилавӣ, мерос ва ҳуқуқи маданӣ (истифодаи замин, об, андоз, ҷиноят ва ҷазо ва ғ.) паҳн мегардид. Профессор Р.Ш. Сотиволдиев қайд менамояд, ки ҳатто дар маҳалҳои, ки суди шариатӣ набуд, дар он суди ҳақамӣ амал мекард [23,с.765]. Ҳангоми омӯзиши ҳуқуқи исломӣ ва давлатҳои исломӣ Суюкиянен Л.Р. қайд менамояд, ки ниёгони қадимии мардуми мусулмон, ҳангоми ба вучуд омадани баҳсҳо, ки ба устуворию суботи тартиботи ҷамъиятӣ ё ба ваъзи сиёсии давлат таҳдид мекарданд, тарзу усулҳои ба меъёрҳои шариати ислом мувофиқро барои баррасии баҳсҳо ва ҷазодиҳии вайронкунадагон истифода мебарданд [24,с.102]. Чунин вазъи гувоҳ аз он аст, ки танзими коллизии ҳуқуқии муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ дар кишварҳои, ки низоми ҳуқуқии он така ба ислом дорад, истисно мегардад.

Ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба андешаи профессор Ш.Менглиев, таърихи дурударозро дар бар намегирад, вале онро ба ду марҳилаи таърихӣ чудо менамояд. Марҳилаи якум, ба ҳайати Иттиҳоди Шӯравӣ ҳамроҳ шудани Тоҷикистон ва дуюм, пас аз барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ то ба даст овардани истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҷонибдорони нуқтаи назари якум бошад раванди ташаккули муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқиро дар Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали ҳамроҳ гардидани Тоҷикистон ба Иттиҳоди Шӯравӣ медонанд. Ба назари Д.К. Фанъян, В.Г.Гранберг ва А.А.Гордиенко, муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ва хусусӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон аз соли 1924, яъне баъди тақсимои милливу ҳудудии давлатҳои Осӣи Миёна ташаккул ёфтаанд. Дар ин маврид профессор О.У.Усмонов чунин андеша дорад, ки дар ин давра инкишофи муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҳуқуқи граждани алоҳида дар Тоҷикистони Шимолӣ ва алоҳида дар Бухорои Шарқӣ, яъне дар Тоҷикистони Марказию Ҷанубӣ мегузашт [31,с.23]. Доир ба шаҳрвандони хориҷӣ бошад, дар Тоҷикистони Шимолӣ қонунгузории граждани аз рӯзҳои аввали ташкилҳои ҳокимияти Шӯравӣ хусусияти сотсиалистӣ касб намуд [31,с.49]. Сулаймонов Ф.С. қайд мекунад, ки ҳам дар асосҳои қонунгузории граждани ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ аз соли 1961 ва ҳам дар Кодекси граждани ҶШС Тоҷикистон фасли алоҳида ба меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ бахшида шуда бошад ҳам, на ҳама масоили ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ дар ҷаҳраи ҳалли худро дар ин сарчашмаи ҳуқуқ ёфта буданд [4,с.59-60]. Ақидаҳои сершуморе рӯи қор омаданд, ки масъалаи пайдоиш ва мавқеи ҳуқуқи байналмилалӣи хусусиро аввал дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣи оммавӣ медонистанд. Дар конференсияи илмию амалӣ бахшида ба ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ, дар ҷараёни муҳокимаҳои сершумор олимони ба ду гурӯҳ чудо шуданд: тарафдорони гурӯҳи якум мавқешон дар он буд, ки ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ ҳамчун соҳа дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣи оммавӣ ба вучуд омада, амал мекунад ва тарафдорони гурӯҳи дуюм бошанд ҳамчун, соҳаи ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи ватани маънидод карданд. Инчунин, гурӯҳи сеюм бошад, пайдоиши ҳуқуқи байналмилалӣи хусусиро бо ташкилшавии созмонҳои байналмилалӣ алоқаманд медонанд С.Б. Крилов, В.Э. Грабаря ва С.А. Малинин ишора ба он мекунад, ки дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ, онҳо ба шоҳаҳои мустакил чудо мешаванд ва дорои низоми ягонаи худ мебошанд [6,с.463]. Онро нуқтаи назарашонро чунин шарҳ медиҳанд, ки дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ ба маънои васеъ ва объективона ду шоҳаи асосии мустакили ҳуқуқ вучуд дорад, ин: 1) ҳуқуқи байналмилалӣи оммавӣ ва 2) ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ [28,с.7]. Дар ин маврид профессор Ш.М. Менглиев чунин қайд менамояд, ки муносибатҳои байналмилалӣи оммавӣ ва хусусӣ дар марҳилаи рушди ҷомеаи мутамаддин қарор дошт, аз як тараф меъёрҳои мушахасси ҳуқуқи Шӯравӣ натавонист, ки шаклҳои моликияти давалтиву ҷамъиятӣ ва хусусиро танзим намоянд, зеро ки ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ дар низоми ҳуқуқи шӯравӣ рӯ ба ташаккул ниҳода буд [15,с.120].

Рушди ҳуқуқи байналмилалӣи хусусиро аз нигоҳи шарту шароити замони истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил намуда, чунин хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки дар солҳои 90-уми асри ХХ тағйиротҳои кулӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиву давлатӣ, аз қабилӣ муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва робитаҳои хориҷӣ ба назар мерасиданд. Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ, мустакилона сиёсати дохилӣ ва хориҷашро муайян намуд.

Яке аз ин санадҳои, ки Тоҷикистонро дар арсаи байналмилалӣ ҳамчун давлати соҳибистиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ эълон намуд, ин Эълומияи Истиқлолияти ҶШС Тоҷикистон аз 24 августи соли 1990 ва Қарор ё Изҳороти Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 сентябри соли 1991 «Дар бораи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» мебошад [30,с.772]. Бо дарки амиқи масъулияти таърихӣ барои тақдирӣ халқи Тоҷикистон ва давлати миллии мо ва ба хоҳири таъмини ҳуқуқи зиндагии шоиста барои ҳар як инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити ҳуқуқӣ фароҳам гардид [30,с.774]. Қайд кардан бамаврид аст, ки аввалин санади байналмилалӣи минтақавӣ, ки Тоҷикистони соҳибистиқлол имзо гузошт, ин Қарори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи созишномаи ташкил намудани Иттиҳоди Давлатҳои Мустакил», дар бораи самтҳои дахлдори ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва муносибатҳои

байниҳамдигарӣ ва минтақавию хориҷии давлати мо мебошад [12]. Бо ҳамин тартиб, марҳилаи навбатии рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз гардида, дар як муддати кӯтоҳи таърихӣ ҷойи худро дар низоми ҳуқуқи ҷумҳурӣ пайдо намуд.

Е.А.Сухнов қайд мекунад, ки ба туфайли кӯшишҳои собиқ ҷумҳуриҳои иттифоқӣ барои мустақамии таҳкими равобитаи мутақобилаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ, ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ кушиш мекарданд, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои байнидавлатӣ, аз ҷумла дар соҳаҳои муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, набояд бо қонунҳояшон муҳолиф бошанд [29,с.30]. Бо ҳамин тартиб Ҷумҳурии Тоҷикистон барои қабули қонунҳои дахлдор шурӯъ намуд. Дар ин маврид профессор Менглиев Ш.М. чунин ақида дорад: яке аз заминаҳои асосии пайдоиши ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи ватанӣ, ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ, яъне соҳибҳуқуқии байналмилалӣ Тоҷикистон маҳсуб меёбад [15,с.74]. Воқеан пайдоиш ва рушди муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ ҳар як давлат ба истиқлолияти сиёсии он робита дорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ ва таълими ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба замони истиқлолияти давлатӣ рост меояд [36,с.21]. Аз нуқтаи назари Сулаймонв Ф.С., ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар замони муосир ба яке аз соҳаҳои ҳуқуқи мустақил дар маркази низоми ҳуқуқи тамоми давлатҳо табдил ёфтааст. Зеро инкишофи муносибатҳои хоҷагидорӣ бо иштироки субъектҳои давлатҳои гуногун, зиёд шудани муҳоҷирати меҳнатӣ, бастанӣ ақди никоҳ дар байни шахсоне, ки шаҳрвандии давлатҳои гуногунро доро мебошанд, баррасии баҳсҳои ҳуқуқи гражданин бо иштироки субъектҳои як давлат дар давлати дигар ва ғ.. тақозои онро намуд, ки ба ин муносибатҳо аз тарафи давлат баҳои ҳуқуқӣ дода шавад [28,с.162]. Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми нави ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ дар баробари дигар соҳаҳои ҳуқуқи ҷумҳурӣ, бо суръат рушду ташаккул ёфт. Дигар омилҳои асосии пайдоиши ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар муомилоти иқтисоди хориҷӣ, соҳибкорӣ, сармоягузорӣ дар баҳши хусусӣ, тайёр кардани кадрҳо ба бозори истеҳсолии миллӣ ва ғ.. дар замони муосир таъсири худро ба рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Тоҷикистон расониданд. Мирзоев А.М. вобаста ба рушди соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи ҷумҳурӣ қайд менамояд, ки муомилоти байналмилалӣ тичоратӣ дар дараҷаи баланди инкишофи худ қарор дорад ва ба ҳамагон маълум аст, ки чунин муомилот дар асоси муносибатҳои шартномавӣ ба вуҷуд меояд. Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ танзимгари чунин муносибатҳо буда, барои омӯзиши онҳо равона карда шудааст [17,с.8].

А.Имомов қайд менамояд, ки ин ҳуқуқҳо танҳо баъди ба даст овардани соҳибхитории давлати Тоҷикистон мазмуни амалӣ пайдо карданд [9,с.39].

Бояд қайд намуд, ки ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ дар ҳолати такмил ва инкишоф қарор дорад. Зеро, рушду инкишофи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи гузариш аз як навъи ҳуқуқ ба навъи дигари ҳуқуқи дигаргуниҳои куллиро дар низоми ҳуқуқии кишавр ба миён овард, соҳаҳои ҳуқуқ ва институтҳои ҳуқуқ ташаккул ёфтанд. Бо пешрафту рушди ҷомеа муносибатҳои нави ҷамъиятӣ таъсири худро ба такмили низоми ҳуқуқ мерасонанд. Раванди имрӯзаи ҳаёти ҷамъиятиро бе инкишофи муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ ва ҳалли масъалаҳои назарявии он тасаввур қаран ғайриимкон аст.

Муқарриз: Саидов Ҳ.- номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Алексеев С.С. Система советского права // Ошая теория государства и права / С.С. Алексеев / Под ред М.Н.Марченко В 2-х томах.-М.: Зерцало, 1998. С.242.
2. Буриев И.Б. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қисми аввал / И.Б. Буриев. -Душанбе, 2013 – 268 с.
3. Буткевич О.В. У истоков международного права / О.В. Буткевич. -Санкт-Петербург: Юридический центр, 2008. -С. 500 с.
4. Богуславский М.М. Международное частное право: учебник / М.М. Богуславский. 6-е изд., перераб. и доп. -М.: Норма: ИНФРА-М., 2011. -С. 19.
5. Владимир К. Его труды, особенно “Очерки международного хозяйственного права” / К. Владимир. -М., 1927. -С.79.
6. Грибанов В.П. Основные проблемы осуществления и защиты гражданских прав: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В.П. Грибанов. - М., 1970. -С. 11.
7. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р.Давид. - М., 1998. -С.32.

8. Закон Украины «О международном частном праве» с.1.2.
9. Имомов А. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ / А.Имомов. -Душанбе: ЭР-граф, 2012. -С.69. Қарори Кумитаи Инқилобии марказии ҶМШС Тоҷикистон «Кодекси граждании ҶШФСР».22.11.1926.№46.
10. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994. Моддаҳои 11.12. -С.4.
11. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе 1 марти соли 2005.№84. қ.3. м.1191.// (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2005, №3, мод. 123; Қонуни ҶТ аз 03.07.2012с., №840)
12. Қарори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тасдиқ кардани созишномаи ташкил намудани Иттиҳоди Давлатҳои Муस्ताқил” 25.12.1991 с.
13. Майке В. Миёнаравони Шарқ-хокимони асроромези Роҳи абрешим / В.Майке, В.Патрик, Т.Павел, Д.М. Десмонд //Сиёсати хориҷӣ. - №1, 2011. – С.159-171.
14. Маҳмудзода М.А. Ҳуқуқи хусусии римӣ / М.А.Маҳмудзода, Ш.М. Менглиев. -Душанбе: ЭР-граф, 2013. - 158с.
15. Менглиев Ш.М. Международное частное право / Ш.М. Менглиев. – Душанбе, 2013. -С.124.
16. Малинин С.А. Мирное использование атомной энергии: Международно-правовые вопросы / С.А. Малинин. - М.: Междунар. отношения, 1971. - С. 7.
17. Мирзоев А.М.Аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ: масоили назарияӣ. –Душанбе: ЭР-граф, 2017. - С.8.
18. Перетерский И.С. Исходные моменты международного частного права / И.С. Перетерский // Советское право. - 1924. -№3. -С.87-105; Нешатава Т.Н. К вопросу о правовых системах, регулирующих международные отношения / Т.Н. Нешатава // Российский ежегодник международного права. 1993-1994.-СПб.:Россия-Нева,1995.-С.52-53.
19. Раҳимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибқориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон:монография. - Душанбе: Дониш, 2019. -557с.
20. Раҳматуллозода Э. Дипломатияи тоҷик таърихи чандҳазорсола дорад // Рузномаи «Тоҷикистон», №39(1342), 25 сентябри соли 2019. - С.11.
21. Раджабов С.А. Генезис и сущность международного права в древнем мире / С.А. Раджабов //Академический юридический журнал. – 2014. -№4(12).-С.68- 81.
22. Сафарзода Н.Ф. Инъикоси ҳуқуқи инсон дар қонунҳои Сосониён //Эълонҳои умумии ҳуқуқи инсон:мушқилот ва дурнамо.-Душанбе: ДМТ, 2019. -С.90-93.
23. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. - Д., 2018. -С.765.
24. Сюкияйнен Л.Р. Мусулманское право: вопросы теории и практики: монография / Л.Р. Сюкияйнен. - Москва: Наука, 1986. -С. 102.
25. Старостина С.А. Правовое регулирование борьбы с преступностью в странах с элементами исламской правовой традиции (историко-теоретическое исследование) / С.А. Старостина. - М., 1999. -С.25.
26. Стучкина П.И. курс Советского гражданского права ИЗУ- во оммун Академии 1929 г 67с.
27. Сарсембаев М.А. Международно-правовые отношения государств Центральной Азии / М.А. Сарсембаев. – Алматы, 1995. -С.185.
28. Сулаймонов Ф.С. Истиклолияти давлати Ҷумҳурии Тоҷикистон – заминаи асосии рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф.С. Сулаймонов // Нашри солони Ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва хусусӣ. -Д., 2021. -С.59-60.
29. Сухнов Е.А.Гражданское право / Е.А.Сухнов. - М.: Издво БЕК, 1994. -Ч.1.г. С.30.
30. Тахиров Ф.Т. Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.) / Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2014.-С.772.
31. Усмонов О.У. К проблемам становления гражданского законодательства в Южном и Северном Таджикистане / О.У. Усмонов // Давлат ва ҳуқуқ. - 2000, № 2. -С.23.
32. Фанъян Д.К. История советского строительства в Таджикистане / Д.К.Фанъян // Сб. док. -Душанбе, 1940. -С. 7.
33. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 июни соли 1995. - №56.
34. Холиков А.Г. Правовая система зароастризма (древнее право) / А.Г. Холиков. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005.-488 с.
35. Ҳақимов Нозим Таърихи халқи тоҷик / Н. Ҳақимов -Душанбе:Ирфон,2006.-484 с.
36. Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ: Воситаи таълимӣ // Мухарирони масъул Рачабов М.Н., Мирзоев А.М. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. -С.21.

ПАЙДОИШ ВА РУШДИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба таври сохта ба миён наомадааст, балки дар рафти рушду инкишофи муносибатҳои ҷомеа ба миён омадааст. Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ муносибатҳои ҷамъиятиву давлатиро мавриди омӯзиш қарор дода, танзим менамоянд. Агар мо вобаста будани хусусиятҳои асосии пайдоиш ва рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро аз омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ ва миллии исбот кунем, пас хусусиятҳои объективӣ он дар низомии ҳуқуқи кишвар зухур мекунад. Зеро, афзалияти хусусиятҳо ва унсурҳои таркиби низомии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар робита бо муносибатҳои муайяни ҷамъиятӣ пайдо мегардад. Соҳаҳои ҳуқуқ бошад, ҳамеша дар муносибатҳои ҷамъиятӣ инкишоф меёбанд, зеро муносибатҳои ҷамъиятӣ хусусияти объективӣ ва субъективиро дар табиати иҷтимоии худ қарор додаанд. Масалан, пешрафти ҷомеа, дигаргунӣ дар ҷомеа ва ҳаёти одамон пайдоиши муносибатҳои нави ҷамъиятиро вобаста ба зарурияти муносибатҳои одамон талаб мекунад.

Калидвожаҳо: хориҷиён, аҷнабӣ, тоҷирон, меҳмонон, меҳмонони давлатӣ, муносибатҳои хусусӣ-хуқуқӣ, хуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, марҳилаҳои пайдоиш ва рушд, таъсиррасонии омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, маданӣ, сиёсӣ ва ҷома.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ЧАСТНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Международное частное право не было создано искусственно, а возникло в ходе развития общественных отношений. Международное частное право возникло из важных общественных отношений, которые изучали соответствующую область общественных и государственных отношений в своем предмете, а затем регулировали важные общественные отношения. Если доказать, что основные черты возникновения и развития международного частного права зависят от факторов экономической, социальной, культурной, политической и национальной переплетений, то его объективные черты проявляются в правовой системе страны. Ибо это связано с тем, что преимущества особенностей и элементов состава системы международного частного права возникают по отношению к определенным общественным отношениям. Правовое поле же в общественных отношениях постоянно развивается. Потому что общественные отношения обладают объективным и субъективным характер по своей социальной природе. Например, прогресс общества, изменения в обществе и жизни людей в обществе требуют появления новых социальных отношений, зависящих от потребности человеческих отношений

Ключевые слова: иностранцы, иноземец, купцы, гости, государственные гости, частно-правовые отношения, международное частное право, этапы возникновения и развития, влияние экономических, социальных, культурных, политических и общественных факторов.

RIGIN AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL PRIVATE LAW IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Private international law was not created artificially, but arose in the course of the development of public relations. Private international law arose from important public relations, which studied the relevant area of public and state relations in their subject, and then regulated important public relations. If you prove that the main features of the emergence and development of private international law depend on factors of economic, social, cultural, political and national interweaving, then its objective features are manifested in the legal system of the country. For this is due to the fact that the advantages of the features and elements of the composition of the system of private international law arise in relation to certain social relations. The legal field in public relations is constantly evolving. Because social relations are objective and subjective in their social nature. For example, the progress of society, changes in society and the life of people in society require the emergence of new social relations, depending on the needs of human relations.

Keywords: Foreigners, foreigner, merchants, guests, state guests, private law relations, private international law, stages of emergence and development, influence of economic, social, cultural, political and public factors.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҷабзода Маҳмадёр Носир* - Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ректор, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. **Суроға:** 735500, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Гарм, кӯчаи Э.Мухиддин, 63

Абдуллозода Ёқуб Маҳмадисуф - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, аспиранти кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбонӣ Рӯдакӣ, 17. E-mail: abdullozoda90@mail.ru. Телефон: (+992) 985-27-97-80

Сведения об авторах: *Раҷабзода Маҳмадёр Носир* - Педагогический институт Таджикистана в Раштском районе, ректор кандидат юридических наук, доцент. **Адрес** 735500, Республика Таджикистан, город Гарм, улица Э. Мухиддина, 63

Абдуллозода Ёқуб Маҳмадисуф - Таджикский национальный университет, аспирант кафедры международного юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: abdullozoda90@mail.ru. Телефон: (+992) 985-27-97-80

Information about the authors: *Rajabzoda Mahmader Nosir* - Pedagogical Institute of Tajikistan in Rasht region, rector, candidate of legal sciences, associate professor. **Address** 735500, Republic of Tajikistan, Garm city, E. Mukhiddin street, 63

Abdullozoda Yokub Mahmadisuf - Tajik National University, postgraduate student of the Department of International Law Faculty. of Chair of Journalism. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: abdullozoda90@mail.ru. Tel.: (+992) 985-27-97-80

Муминзода Нозим Исмаилов
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз унсурҳои муҳими рушди иқтисодии кишвар дар марҳилаи гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ бавучудой, инкишофи муътадил ва доимо ҷойивазшавии бахши хизматрасонӣ ҳамчун соҳаи махсус ба ҳисоб меравад, ки унсури ҷудонопазири фазои иқтисодӣ ва ҳаёти ҷамъиятӣ гаштааст. Боби 37 КГ ҚТ шартномаи хизматрасонии музднокро танзим менамояд, ки доираи мавзӯи он дар м. 798 КГ ҚТ муқаррар шудааст, ки аз хизматрасонӣ оид ба таълим, хизматрасонии фарҳангӣ, сайёҳӣ ва ғайра иборат аст. Дар Кодекси гражданин ҚШС Тоҷикистон, ки 28 декабри соли 1963 на танҳо боб, балки ҳатто моддаи алоҳидае, ки ба танзими ҳуқуқии шартномаи хизматрасонии музднок бахшида шуда бошад, вучуд надошт. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки чунин намуди муносибатҳои шартномавӣ дар он вақт танҳо таҳти танзими маъмурӣ-давлатӣ буданд ё мавриди танзим қарор намешуданд. Дар замони муосир идораи давлатии соҳаҳои гуногун барҳам дода шуда, усулҳои нави хоҷагидорӣ ҷорӣ карда шудаанд, ки ин боиси ба вучуд омадани муносибатҳои нави хизматрасонӣ гардидааст.

Ба андешаи Д.Д. Ҳошимов, соҳаи хизматрасонӣ, айна ҳол ба ҳаёти ҷомеаи мо ворид шуда, бидуни шакл ва намудҳои алоҳидаи он ҳолати муосири рушди ҷомеа имконнопазир аст. Ҳамарӯза дар фаъолияти амалӣ зарурат ба хизматрасониҳои нав ва босифат ба вучуд меояд.

Падидаи хизматрасонии пулакӣ дар қонунгузориҳои гражданин ҚТ, аз ҷумла КГ ҚТ нисбатан нав ба шумор меравад. Дар замони шӯравӣ падидаи мазкур дар қонунгузориҳои гражданин дар он шакле, ки ҳоло дарҷ карда шудааст, инъикоси расмӣ худро наёфта буд. Баъди қабули қисми дуюми КГ ҚТ ба масъалаи мазкур боби махсус, яъне боби 37 КГ ҚТ бахшида шуд.

Тавре Д.Ш. Сангинов ишора мекунад «хизматрасонӣ ҳамчун натиҷаи фаъолияти инсон оиди ба вучуд овардани неъмат, воситаҳои қонунӣ намудани талаботи ҳаётӣ аст. Мазмуни иқтисодӣ (арзиши истеъмолий) ҳам хизматрасонӣ дар моҳияти қонунӣ намудани талаботи субъектон ифода мегардад». Хизматрасонӣ ба андешаи К. Маркс, арзиши махсуси истеъмолии меҳнат аст, ки хизматрасониро на дар шакли ашё, балки дар шакли фаъолият мерасонад. Фаъолият дар ин ҷо дар муқобили ашё фаҳмида мешавад, ки дорои неъматӣ ғайримоддӣ аст.

Ҳамин тариқ, хизматрасонӣ аз нигоҳи ҳуқуқӣ амали муайяни субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ барои қонунӣ намудани талаботи қисмонӣ, маънавӣ, зеҳнӣ ва муқаррар намудани муносибати қонунӣ аст. Танзими ҳуқуқӣ гражданин муносибатҳо оид ба пешниҳоди хизматрасонии пулакӣ тавассути навъҳои гуногуни муносибатҳои уҳдадорӣ ба даст оварда мешавад. Интиҳоби шаклҳои танзими ҳуқуқӣ, нави мушаххаси уҳдадорӣ аз нави хизмат ва шакли ифодаи натиҷаи он вобаста мебошад [7]. Хизматрасонӣ ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ ин ё он қанбаи мазмуни иқтисодии хизмат аст, яъне маҳсули меҳнат ва ё раванди меҳнат. Мафҳуми хизматрасонӣ ҳамчун маҳаки иқтисодӣ бо муайян кардани предмети танзими ҳуқуқӣ ва ҳамчун маҳаки ҳуқуқӣ бо муайян кардани объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ имконпазир аст.

Қ.С. Муртазокулов бисёр бамаврид қайд мекунад, ки соҳаи амали уҳдадорӣ оид ба хизматрасонӣ аз он вобаста аст, ки ба мафҳуми хизматрасонӣ чӣ гуна мундариҷа дода мешавад. Агар таҳти мафҳуми хизматрасонӣ ҳар чизе ки ғайриовар аст, фаҳмида шавад, пас, на ҳама уҳдадорӣ новобаста аз заминаҳои пайдоиш, таркиби субъектҳо, тақсими ҳуқуқу уҳдадорӣ тарафҳо, мақсадҳо ва ғайраҳо ба гурӯҳи уҳдадорӣ оид ба хизматрасонӣ шомил буда метавонанд. Чунин равиҷро қонунгузор ҳам сарфи назар накарда, мафҳуми хизматрасониро хеле васеъ шарҳ додааст. Бо вучуди ин, чунин равиҷ мунтазам риоя намегардад. Бисёре аз уҳдадорӣ, ки предметашон хизматрасонист, ба навъҳои алоҳидаи уҳдадорӣ ҳуқуқӣ гражданин дохил карда шудаанд. Ин дуруст аст, чунки баробари васеъ кардани муносибати хизматрасонӣ қурби ин мафҳум паст шуда, аз он

хулосаҳои манфиатовар, чи аз лиҳози назария ва чи аз нигоҳи амалия, бароварда намешаванд.

Мафҳуми хизматрасониҳои таълимӣ дар қонунгузори ҚТ баррасӣ нагардидааст, ҳарчанд дар як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ба монанди Қонунҳои ҚТ «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013 таҳти №1004; «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» аз 19 майи соли 2009 таҳти №531; қарорҳои Ҳукумати ҚТ аз 21 июни соли 2018 таҳти №306 «Оид ба тасдиқи низомномаи намунавии муассисаи таҳсилоти олии касбии ҚТ» ва «Дар бораи низомномаи намунавӣ оид ба идоракунии муассисаҳои таълимии ғайридавлатии таҳсилоти олии касбӣ дар ҚТ» аз 3 январи соли 2014 таҳти №25 мафҳуми мазкур истифода шудааст.

КГ ҚТ (қисми якум) аз 30 июни соли 1999 таҳти №802 мафҳуми «хизматрасонӣ»-ро муайян накардааст, ҳарчанд дар м. 140 ҳамин Кодекс ҳамчун маълумот хизматрасониро ба сифати объекти ҳуқуқҳои граждани муқаррар намудааст. Аз мазмуни м. 797 КГ ҚТ (қисми дуюм) аз 11 декабри соли 1999 таҳти №884 [2] бармеояд, ки зери мафҳуми хизматрасониҳо амал ё фаъолияти муайянеро мавриди назар бояд дошт. Дар ҳуқуқи граждани мафҳуми «объекти ҳуқуқҳои граждани», чун қоида, ба сифати муродифи мафҳуми «объекти муносиботи ҳуқуқии граждани» баррасӣ мегардад. Аммо намудҳои объектҳои ҳуқуқи граждани дар м. 140 КГ ҚТ номбар шудаанд. Оид ба мавзӯи объекти муносибатҳои ҳуқуқии граждани дар адабиёт андешаҳои гуногун вучуд доранд. Нуқтаи назари аз ҳама маъмултар он аст, ки мутобиқи он объекти муносибатҳои ҳуқуқии граждани чизест, ки аз он муносибатҳои ҳуқуқии граждани бармеояд. Аз ин рӯ, мусаллам аст, ки чунин мафҳум ба объекти ҳуқуқҳои граждани низ тааллуқ дошта метавонад.

М.И. Кротова хизматрасониро ҳамчун объекти муносиботи ҳуқуқии граждани, танҳо ҳамчун маҳсули меҳнат медонад, ки шаклан таҷассум ёфта наметавонад. Хизматрасонии моддӣ, ба назари ӯ, предмети танзими шартнома мебошад. Аз ҷумла, шартномаи пудратӣ маҳсуб меёбад. Натиҷаи хизматрасонии ғайримоддӣ наметавонад аз ҷониби иҷрокунанда кафолат дода шавад. Аз ин рӯ, муносиботи иқтисодӣ миёни тарафҳои шартнома наметавонад аз бардоштани ғайриҷамъии самараноки муносиб вобастагӣ дошта бошад, вале дар ҳар сурат пардохт карда мешаванд.

Инчунин, В.А. Кабатов низ ҷонибдори ақидаи муаллифоне мебошад, ки хусусияти шартномаи хизматрасониро дар таҷассум наёфтани шакли натиҷаи кор медонанд. В.В. Лутс бошад, бо таваҷҷуҳ ба вижагии асосии шартномаҳо оид ба хизматрасониҳо дар иҷрои корҳо қайд мекунад, ки дар муқоиса бо шартномаҳо оид ба иҷрои корҳо пешкаш кардани хизматрасониҳо аз фаъолияти шахси пешниҳодкунандаи хизматрасониҳо ҷудонашаванда аст. Самарани охири чунин фаъолият наметавонад дар шакли натиҷаи барҷаста эҳсосшаванда бошад, яъне чуноне ки дар шартномаҳои пудратчигӣ ҷой дорад, бараъло намудор гардад. Ин нуқтаи назарро А.Е. Шерстобитов низ дастгирӣ карда, қайд менамояд, ки хизматрасонии ғайримоддӣ аз шахсияти хизматрасон ҷудонашаванда аст, чунки аз он дар раванди расонидани хизмат, яъне амалӣ гаштани фаъолияти хизматрасонӣ мизоч истифода мебарад. Фарқи ин дар муносиботи пудратчигӣ аз он иборат аст, ки моҳияти уҳдадорихо, бардоштани натиҷаи барҷастаи моддӣ ва супурдани он ба ихтиёри мизоч мебошад. Шарҳи дигари мафҳуми хизматрасонӣ наметавонад маҷмуи фаъолиятҳо ва натиҷа бошад, ки мутобиқи он натиҷа наметавонад таҷассуми моддӣ дошта, дар якҷоягӣ бо амалҳои пеш аз он анҷом ёфта куллан ва умумӣ бошад. Аз ин рӯ, ҳангоми хизмат расонидан на ҳуди натиҷа, балки амал «фурӯхта» мешавад.

Л.В. Санникова фарқияти асосии миёни хизматрасонӣ ва корҳоро баррасӣ намуда, онҳоро на аз рӯи натиҷа, балки аз рӯи объекти таъсиргузор (неъматҳои моддӣ ва маънавӣ) ҷудо намудааст. Ӯ хизматрасониҳоро ҳамчун амали иҷронамудаи хизматрасон чихати ҳифз ва ё тағйири ҳолати неъматҳои маънавӣ (ҳуқуқҳои молӣ, иттилоотӣ, ғайримолӣ), ки ба ғайриҷамъии мизоч нигаронида шудааст, маънидод менамояд. Ба ҳайси нишондиҳандаи фарқияти кор Л.В. Санникова пешниҳод менамояд, предмети мавриди назаре, ки аз барои он амал бояд иҷро шавад, ҳамон чизест, ки новобаста аз мавҷуд доштан ё надоштани он дар шакли барҷаста баррасӣ мегардад. Ба ҳамин далел кор амали иҷрошавандаест, ки ба сохтани ягон ашё, коркард, аз нав коркардабарой, таъмир, хизматрасонии техникӣ ва ғайра равона карда шудааст.

Ҳамин нуқтаи назарро Н. Булатова низ дастгирӣ намуда, қайд менамояд, ки ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳо ҳам раванди қор ва ҳам натиҷаи қор муҳим аст.

Дар маҷмуъ, бо ақидаи А.Ю. Кабалкина ҳамраъӣ буда метавонем, чунки дар ин маврид чунин андеша доранд, ки: «... дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳумҳои «хизматрасонӣ» ва «қор» дар замони худ беасос мавриди муносибати манфӣ ва муқобилгузори тезутунд изҳор нагардидааст. Хизматрасонӣ амалест, ки ба кумак расонидан ё фоида расонидан ба касе равона шудааст, аммо қор машғулиятест, ки ба самти амале бо истифодаи меҳнат нигаронида шудааст. Дилхоҳ хизматрасонӣ ҳамон замон объекти уҳдадориҳои граждани ва ҳуқуқӣ мегардад, ки дар шакли амале зоҳир гардад, аммо бошад вақте ки шакли расонидани хизматро гирад».

Ба андешаи Н.А. Баринов хизматрасонӣ ҳамчун муносибати иқтисодӣ, ки дар натиҷаи меҳнат ба даст омадааст ва дар шакли барҷастаи амали фоидаовари маҳсулот (ашё) ва ё фаъолият ҷиҳати қаноатманд намудани талаботи мизоҷ зоҳиргардида мебошад. Я. Дворжака бар он назар аст, ки моҳияти хизматрасонӣ амали фоиданок (самараи меҳнат) мебошад, ки баҳри қонеъ кардани талаботи гуногуни инсон равона шудааст. Ба андешаи ӯ, ин фаъолият новобаста аз таҷассуми минбаъдаш дар шакли ашёи моддии маишӣ, ки муҳлати кӯтоҳ ё дарози истифода дорад ва ё баҳри қонеъ кардани талабот равона шудааст, хусусияти ғайримоддӣ дорад.

Ҳангоми хизматрасонӣ сухан дар бораи амале (фаъолият) меравад, ки натиҷаи он ифодаи моддӣ надорад ва он дар раванди анҷом додани ин амал (фаъолият) татбиқ ва истифода бурда мешавад, аз қабиле гирифтани дониш, иттилоот, ёрии тиббӣ ё ҳуқуқӣ, хизматрасонии сайёҳӣ.

Мо бо андешаи Д.Ш. Сангинов ҳамраъӣ буда, чунин мешуморем, ки зеро мафҳуми хизматрасонӣ «амалҳои муайян ё фаъолияти муайяни ҷонибҳо, субъектҳои ҳуқуқи муносиботи граждани, ки шакли барҷастаи таҷассум надоранд, фаҳмида мешавад».

Дар адабиёти ҳуқуқӣ вижагиҳои асосии хизматрасонӣ ҳамчун объекти ҳуқуқи граждани мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ба унвони мисол, Д.Ф. Кириченко чунин мешуморад, ки хизматрасониҳо баҳри таъмин кардани талаботи ғайримоддӣ равона шуда, се принсипи фарқкунанда доранд: яқум, набудани натиҷаи таҷассуми меҳнат; дуюм, хусусияти шахсӣ, яъне чунин хизматрасониҳо баҳри қонеъ намудани талаботи инсон равона шудаанд ва сеюм, фӯрӯши ин хизматрасониҳо минбаъд ҳамчун маҳсулот ғайриимкон мебошад, чунки расонидани хизмат баҳри қонеъ намудани талаботи инсон дар раванди хизматрасонӣ ба вуқӯ мепайвандад [1].

Ба назари мо хусусиятҳои хизматрасониҳои дар боло зикргардида возеҳу равшан моҳияти хизматрасониҳои таълимиро ифода менамоянд. Аммо зарур мешуморем, ки ба нишондиҳандаи мавҷудияти натиҷаи судбахш дар самти хизматрасониҳои таълимӣ ишора намоем. Миёни мафҳумҳои хизматрасонӣ ва қор таносуб вучуд дорад ва ин хеле муҳим аст, чунки дар муассисаҳои таҳсилоти олиӣ касбӣ ба донишҷӯён ба воситаи омӯзгорон хизмати қорманд сурат мегирад. Айни замон назарияи ҳуқуқи граждани масъалаи ҳуқуқии объекти ҳуқуқи гражданиро баҳсноқ арзёбӣ мекунад. Гузашта аз ин, нуқтаи назари ягона ҷиҳати мафҳумҳои «амал», «қор», «хизматрасонӣ» вучуд надорад. Дар қонунгузорӣ низ дар ин масъала ихтилофи зиёде ба назар мерасад. Дар м. 140 КГ ҚТ (қисми яқум) аз 30 июни соли 1999 таҳти №802 [3] ба ҳайси объектҳои мустақили ҳуқуқи граждани «қор» ва «хизматрасонӣ» оварда шудаанд. Қор ва хизматрасониҳо дар м. 140 КГ ҚТ ҳамчун мафҳумҳои яқтартибаи дорои мавқеи ягона нисбат ба ҳамдигар оварда шудаанд. Хизматрасониҳо, аз ҷумла «қорҳо», ки аз рӯи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузор нисбатан васеътар шарҳ дода мешаванд: мол, хизматрасониҳо ва воситаҳои пулӣ дар сар то сари ҚТ аз як ҷо ба ҷойи дигар интиқол мешаванд. Маҳдудияти интиқоли мол ва хизматрасониҳо аз ҷое ба ҷойи дигар, дар сурате ки барои бехатарӣ, ҳифзи ҳаёт ва солимии одамон, ҳифзи табиат ва арзишҳои фарҳангӣ нигаронида шуда бошанд, мутобиқи қонун ба роҳ монда мешавад.

Мафҳуми хизматрасонӣ фарогири дилхоҳ амали судбахши ғайриимамнуъ мебошад, ки баҳри қонеъ намудани талабот равона гардидааст ва самараи муносибро таъмин менамояд. Чунин муносибат ба мафҳуми «хизматрасонӣ» аз ҷониби қонунгузор мунтазам риоя намегардад, чунки уҳдадориҳои, ки объекти он хизматрасонӣ мебошад, аз тарафи

онҳо ба гурӯҳи мустақили уҳдадориҳои шартномавӣ ворид карда шудааст, ки аз уҳдадориҳои иҷроӣ корҳои василавӣ фарқ менамояд.

Дар бисёре аз моддаҳои КГ ҚТ хизматрасонӣ ба ҳайси объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ, аниқтараш ҳамчун объекти уҳдадориҳо баррасӣ гардидааст. «Тибқи таърифи анъанавӣ уҳдадорӣ робитаи ҳуқуқие (муносибати ҳуқуқӣ) мебошад, ки ба василаи он як шахс (кредитор) ҳуқуқи талабот дорад, аммо нафари дигар (қарздор) уҳдадор аст, ки амали муайянеро анҷом диҳад, ё ин ки аз иҷроӣ амали муайяне худдорӣ намояд. Ҳамин тариқ, уҳдадорӣ бо ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҷонибҳо ҳаммаъно буда, ба ҳамин ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҷонибҳо нигаронида шудааст (объект)».

Чи тавре аз таъриф бармеояд, объекти уҳдадориҳо метавонад дар ду шакл ифода гардад: фаъол (худи амал) ва ғайрифъол (худдорӣ аз амал). Хизматрасониҳо танҳо ба амал дохил шуда метавонанд. Қонунгузор аз истилоҳи «амал» ҳамчун мафҳуми ҷинсӣ (родовое понятие) истифода мекунад, чунки шарҳу тавзеҳи он баъдан анҷом мепазирад: иҷроӣ амал маъноӣ «... додани амвол, иҷроӣ кор, пардохти пул ва ғайра».

Дар ин ҷо мавқеи қонунгузор, ки дар ин рӯйхат «хизмат расонидан»-ро ворид накардааст, чандон возеҳ нест, ҳол он ки дар м. 140 КГ ҚТ «хизматрасонӣ» дар баробари «корҳо» ба ҳайси объекти ҳуқуқҳои граждани оварда шудааст. Аз ин рӯ, зарурати васеъ намудани ин рӯйхатро, ки дар доираи уҳдадориҳо мебошад иҷро шавад, чи тавре дар адабиёт тазаккур ёфтааст, дуруст мешуморем: «...дар шарҳи ин мафҳумҳо «расонидани хизмат»-ро зикр намудан зарур аст, зеро кор ва хизматрасониҳо намудҳои мустақил ва баробарҳуқуқи объекти ҳуқуқҳои граждани мебошанд».

Бо мафҳумҳои «хизматрасонӣ» ва «амал» қонунгузор нисбатан диди дигар дорад, ки дар таърифи расмии шартнома оварда шудааст: мутобиқи м. 797 КГ ҚТ (қисми дуюм) аз 11 декабри соли 1999 таҳти №884 тибқи шартномаи хизматрасонии пулакӣ бо супориши фармоишгар иҷроқунанда вазифадор аст хизмате расонад (амали муайяне ё фаъолияти муайянеро анҷом диҳад), ки дорои шакли ашёӣ набошад ва фармоишгар уҳдадор аст арзиши онро пардозад». Ин маъноӣ онро дорад, ки мутобиқи КГ ҚТ расонидани хизмат яке аз намудҳои амал мебошад, аммо амал бошад, ба муҳтавои хизматрасонӣ дохил мешавад.

Дар ин маврид амалҳо аз нигоҳи қонунгузор ҳамчун як намуди хизматрасонӣ баррасӣ мегарданд, яъне як мафҳуми нисбатан маҳдуд дар муқоиса бо хизматрасониҳо, чунки мафҳуми хизматрасонӣ дар худ маъноӣ «роҳандозии фаъолияти муайянеро» низ дар бар мегирад. Дар Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолқунандагон» аз 9 декабри соли 2004 таҳти №72 [5] низоми махсуси ҳуқуқӣ онҳоро ҳамчун объектиҳои мустақили муносибатҳои ҳуқуқии аз ҳамдигар фарққунанда баён мекунад, ки гувоҳи ин гуфтаҳо речаи махсуси ҳуқуқии онҳо мебошад.

Дар назарияи ҳуқуқи граждани ақидаи ягона нисбат ба таносуби «кор» ва «хизматрасониҳо» вучуд надорад. Дар маҷмӯъ, нуктаҳои назарро нисбат ба таносуби ин категорияҳои ҳуқуқӣ ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: а) гурӯҳи аввалро тарафдорони муносибати манфӣ ташкил медиҳанд, ки ба муқобил гузоштани «кор» ва «хизматрасонӣ» комилан розӣ нестанд; б) ба гурӯҳи дувум тарафдорони аз ҳамдигар ҷудо намудани ин ду мафҳум: «кор» ва «хизматрасонӣ» шомил мегарданд, ки «хизматрасонӣ»-ро ба гурӯҳи фаъолиятҳои «неъматҳои моддӣ ламсшаванда» ворид кардаанд».

Ба гурӯҳи ҷонибдорони дидгоҳи аввал Б.А. Борисов шомил мешавад, ки қорро ҳамчун як намуди хизматрасонӣ мешуморад ва ишора ба он дорад, ки зерин мафҳуми қорҳо хизматрасониҳое дар назар аст дошта мешаванд, ки натиҷаи ниҳой истеҳсоли ягон ашёӣ моддӣ (ё ҷизе), умуман натиҷаи барҷастаи материалӣ мебошад. Ба хизматрасониҳо бошад, соҳаҳои ғайримоддӣ, аз ҷумла нақлиёт, алоқа, тандурустӣ, бехдошт, ҳуқуқ ва ғайра дохил мешаванд».

Муодили ин гуфтаҳо оид ба таносуби қор ва хизматрасониҳо дидгоҳи Ю.Х. Калмикова мебошад, ки чунин андеша дорад: «...дурусттар мебуд, агар хизматрасониҳо на як навъ шартномаи пудратӣ, балки баръакси пудрат навъе аз шартномаи хизматрасонӣ шуморида шаванд. Хизматрасониҳо метавонанд на танҳо ба воситаи муносиботи пудратӣ, балки бо роҳи бастанӣ шартнома оид ба қироя, иҷорагирӣ, харид ва фурӯш бо роҳи қарз амалӣ гарданд. Хусусияти хизматрасониҳо ҳамчун намуди пудрат метавонад ба маҳдудияти шадиди соҳаҳои фаъолияти ин уҳдадориҳо оварда расонад». Ин нуктаи

назарро А.Ю. Кабалкин низ дастгирӣ намуда, мутмаин аст, ки хизматрасониҳои моддӣ ҳамеша натиҷаи маҳсули меҳнат мебошанд, яъне натиҷаи амалҳои муайяни хизматрасон аст, ки объекти мубодилаи мол мегардад. Далели асосии муаллифоне, ки баррасии иҷроӣ корхоро ҳамчун гуногунии уҳдадорихо дар самти хизматрасонӣ ғайриимкон мешуморанд, он аст, ки дилхоҳ хизматрасонӣ бе иҷроӣ амал ғайриимкон аст. Оид ба тақсимои пайдарҳамии кор ва хизматрасониҳо О.С. Иоффе андешаи худро баён карда, дар баробари шартномаи пудратӣ гурӯҳи шартномаҳо доир ба хизматрасониҳоро низ, аз ҷумла шартномаҳоеро, ки дар муқоиса бо шартномаҳои пудратӣ «фаъолияти онҳо таҷассум наёбанданд, ё ин ки таҷассум ёфтани онҳо дар шакли моддӣ ҳатмӣ нест, дохил намудааст.

А.А. Евстифеев амалро ба сифати мафҳуми хос баррасӣ намуда, ба объекти ҳуқуқҳои граҷдание, ки кор ва хизматрасониҳоро дар бар мегирад, шомил намудааст. Ба андешаи ӯ, хизматрасонӣ «фаъолияти мебошад, ки на ба истехсоли неъматҳои моддӣ алоқаманд аст ва на натиҷаи барҷастаи таҷассумёфта дорад». Ба андешаи А.П. Сергеев «натиҷаи аз амалҳо бадастомада метавонад на танҳо барҷаста таҷассум, балки дар ҳуди онҳо низ баръало намоён гардад. Амалҳое, ки натиҷаи онҳо аз ҳуди фаъолият ҷудонашаванданд ва дар раванди ҳамин фаъолият истеъмол карда мешаванд, хизматрасонӣ номида мешаванд. Хизматрасониҳо объекти мустақил ва маъмулии муносиботи ҳуқуқи граҷданӣ мебошанд».

С.С. Шевчук қайд мекунад, ки «неъматҳои моддӣ объектҳои муносиботи ҳуқуқи граҷданӣ на танҳо ашё, балки метавонанд намуди муайяни фаъолият (амали ягона) баҳри фароҳам овардани шароити мусоиди хизматрасонӣ ва сифати онҳо бошанд. Чунин амалҳоро метавон ба категорияи неъматҳои моддӣ дохил намуд, чунки онҳо ба мисли ашёҳо метавонанд ба муодил (эквивалент)-и муайяни пулӣ иваз шаванд. Кор ва хизматрасониҳо амалҳое мебошанд, ки муҳтавои онҳо дар бозгардониҳои онҳо ба ашё ва ё пул ягон робитае надорад. Ҳақиқат ин аст, ки амалҳо, ба мисли дигар объектҳои ҳуқуқи граҷданӣ, ду хусусияти асосӣ доранд: а) мубодилаи онҳо аз тарафи шахрвандон қатъиян номумкин аст, чунки амал ҳамчун кор ва хизматрасониҳо маҳсуб меёбад, яъне натиҷаи амали муайянест, ки баҳри мубодилаи озод нигаронида шудааст; б) ширкати чунин объектҳоро дар муомила бо шахрвандон қонун иҷозат додааст». Хизматрасонӣ амали маҳсусгардонида буда, дар муайян кардани муҳтавои он зарур аст, ба аломати ин амал ишора карда, аз дигар намуди амал онро ҷудо намоём. Амал ҳамчун дараҷаи муайяни рафтор «силсилаи ҳаракати баданӣ мебошад, ки ба як объект нигаронида шудааст». Хизматрасонӣ бошад, падидаи мураккабтар маҳсуб ёфта, дар он ҳадаф ва самарайи мушаххас нухуфтааст.

Дараҷаи болотари рафтор нисбат ба амал амалиёт мебошад. Амалиёт маҷмуи амалҳоест, ки ба ҳаллу фасли масъалаи муайяне нигаронида шудааст. Маҷмуи амалҳое, ки якдигарро пайдарҳам иваз менамоянд, ё ин ки ҳамдигарро пурра менамоянд, ин хусусияти рафтории хизматрасониҳо аст. Ҳамзамон, амал, ки объекти дилхоҳ уҳдадорихо дар шакли фаъол мебошад ва қарздиҳанда (кредитор) ҳуқуқи талаб кардани онро дорад, амалиёт маҳсуб меёбад. Раванди иҷроӣ муназзами хизматрасониҳои ба ин монанд аз тарафи шахси хизматрасонанда фаъолияти иҷроқунандаро ба роҳ меандозад, ки мақсади он мунтазам бардоштани даромад ё дигар намуди баҳрабардорихо мебошад. Дар ҳолатҳои алоҳида хизматрасонӣ метавонад на танҳо амалиёт, балки фаъолият ҳам бошад. Чунин маҳсусият метавонад хоси хизматрасониҳои дарозмуҳлат ва якмаротибагӣ бошад.

Фарқият байни кор ва хизматрасониҳо, ин, асосан дар асоси шартномаҳои шакли пудратӣ ва хизматрасонӣ ба мушоҳида мерасад. Ин гуна фарқият ҳанӯз дар ҳуқуқи Рим муқаррар гардида буд. Дар миёни маҳсусиятҳо дар созишномаи пудратӣ ҳуқуқшиносони римӣ мақсади онро муайян намудаанд, ки натиҷаи мушаххаси иқтисодӣ дошт. Ин аломат дар шартномаҳои хизматрасонӣ мавҷуд набуд, яъне меҳнате, ки оғӣ аз натиҷаи барҷаста таҷассумёфта аст. Ҳуқуқшиносони римӣ табиати объекти истифодаро муҳим намедонистанд, чунки воқеияти иқтисодии Рим ҳуқуқшиносонро ба он водор месохт, ки ба ҳолати созишномаҳо оид ба истифодаи самараноки ашёҳо таваҷҷуҳ зоҳир намоёнд ва баъзан ҳолатҳоеро мавриди назар бигиранд, ки объекти созишнома амалҳои ҷудо намудани кироя бошад. Таснифи онҳо ба навъҳо аз тарафи ҳуқуқшиносони асримиёнагӣ гузаронида шудааст, ки асоси онҳоро фарқият дар маҳсусияти иқтисодӣ мебинанд.

Ҳанӯз дар асри 19 дар Кодекси граҷдании Фаронса боби 3 титული 8 «Дар бораи кор ва хизматрасониҳо» ворид карда шуд, ки аз зербобҳои зайл иборат буд: «Дар бораи

кирояи хизматрасониҳо ва коргарон», «Дар бораи кашонидани бор дар хушкӣ ва об», инчунин, «Дар бораи пудрат». Дар Кодекси граждани Олмон дар таркиби зербоби «Намуди алоҳидаи уҳдадориҳо» дар қатори шартномаи пудратӣ шартномаи меҳнатӣ ва дигар намуди шартномаҳо ба танзим дароварда шудаанд, ки одатан ба шартномаи хизматрасониҳо (шартномаҳои маклеровӣ, уҳдадорӣ, ҳифозат ва ғайра) дохил мешаванд. Ҳамзамон, «пудрат» дар баробари тайёр намудан ва ё тағйир додани ашё натиҷаеро дар бар мегирад, ки ба василаи «ичрои кор ё расонидани хизмат» ба даст омадааст. Дар натиҷа ин бобро ба ду қисмат чудо карданд: «Шартномаи пудратӣ» ё «Хизматрасонии туристӣ». Дар навбати худ тағйир додани номи пешинаи онро мақсаднок ҳисобиданд («Пудрат ва шартномаҳои ба он монанд»). Ҳамзамон, фарқияти шартномаҳои дигар аз шартномаҳои пудратӣ баръало зоҳир гардид, ки предмети онҳо яке аз навҳои хизматрасонӣ бошад.

Дар илми ҳуқуқи граждани шартномаи пудратӣ, одатан, созише эътироф гардидааст, ки тибқи он кор «бо хатар» аз тарафи пудратчӣ иҷро мегардад. Ин ақида дар м. 738 КГ ҚТ таҷассум гардидааст, ки дар доираи уҳдадориҳои пудратчӣ иҷро ва супоридани корҳои муайян мебарояд. Яъне, натиҷаи ба даст овардани он маънои «хавф», ки аз нагирифтани натиҷа иборат аст, бар уҳдаи пудратчӣ меафтад. Дар ин ҷо, чун ҳамеша, принсипи «натиҷа нест, маош ҳам нест» амал мекунад. Ба шумораи шартномаҳои хизматрасониҳо он шартномаҳои шомил мешаванд, ки дар муқоиса бо шартномаҳои пудратӣ ягон намуд натиҷаи моддӣ зоҳир намекунад. Дар муқоиса бо кор, ки натиҷаи он таҷассумбанда аст, ба сурати моддӣ дар ашёҳои моддии тағйирёбанда зоҳир мегардад, барои ҳамин метавонад аз ҳуди амал чудо карда шуда, хизматрасонӣ аз ламси воқеии натиҷаи маҳсули он орӣ бошад. Қайд кардан бамаврид аст, ки мавҷуд набудани таърифи мафҳуми «хизматрасонии таълимӣ» дар қонунгузорӣ бахсҳои гуногунро дар адабиёти ҳуқуқӣ ба миён овардааст. Ба унвони мисол, В.М. Сирих ҷонибдори шарҳи маҳдуди таърифи хизматрасониҳои таълимӣ буда, таъкид менамояд, ки бо сабаби он ки қонун миёни фаъолият ва муассисаи таълимӣ, инчунин хизматрасониҳои музнок ва иловагии он фарқе намегузорад, тахсилотеро дар доираи меъёрҳои таълимӣ, ҳатто таълимоти музнок шомил намудан ғайриимкон аст».

Ба андешаи С.В. Куров, музнокӣ ҳамчун меъёри муҳими муайян сохтани хизматрасонӣ мебошад. Тибқи ақидаи ӯ, дар самти тахсилоти музнок ҳуди мафҳуми «тахсилот» бо мафҳуми «хизматрасонии таълимӣ» маҳдуд карда мешавад, ки хусусияти муносибатҳои танзимкунандаро нисбатан дақиқтар ифода менамояд. Ин муаллиф ба табиати гуногуни ҳуқуқӣ дар таълим дар асоси музнок ё ғайримузнок будани он ишора намудааст. Ин маврид аз ҷониби А.В. Белозеров дастгирӣ меёбад. Ӯ муътақид аст, ки маълумоти аз ҳисоби маблағҳои бучетӣ бадастоварда ва ҳам маълумоте, ки дар асоси муз ба даст меояд, бо меъёрҳои соҳаҳои гуногуни ҳуқуқӣ ба танзим дароварда мешавад.

Музнокӣ ҳамчун унсуре асосии хизматрасониҳои таълимӣ дар таълифи Г.Д. Шкарлупина мавриди ҳаллу қарор гирифтааст. Аммо ин иддаои вай мафҳуми хизматрасониҳои таълимиро маҳдудтар менамояд, зеро муаллиф «ин фаъолиятро зиёдаравӣ дар меъёрҳои давлатии тахсилот ҳисобида ва ҳамчун хусусияти иловагӣ дар муассисаҳои тахсилоти ғайритаҳассусӣ арзёбӣ менамояд». Чунин муносибати маҳдуд дар таърифи хизматрасониҳои таълимӣ ба шарҳи аслии дастуроти ҳуқуқӣ асос ёфтааст. Дар ҳақиқат, ҳуқуқ дар соҳаи хизматрасониҳои таълимӣ ҳамчун намуди неъматҳои иҷтимоиву иқтисодӣ баррасӣ мегардад, ки баҳри истехсол ва истеъмол хароҷоти муайяни иқтисодиро талаб мекунад.

Таҳлили Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013 таҳти №1004 [4] нуктаи назарро оид ба маҳдудияти мафҳуми хизматрасониҳои таълимӣ ҳамчун намуди хизматрасониҳои музнок тасдиқ менамояд. Ҳамзамон, истилоҳи «хизматрасонӣ» бо м. 58-и Қонуни мазкур танҳо дар доираи хизматрасониҳои иловагии таълимӣ ба танзим дароварда шуда, меъёрҳо оид ба намудҳои гуногуни хизматрасониҳои таълимии музнокро дар бар гирифтааст. Аввалан, муассисаҳои давлатии тахсилоти миёна ва олии касбӣ ғайр аз он ки аз ҳисоби маблағҳои муассис оид ба қабули муҳассилин барои омода кардан ва аз нав ба тахсил фаро гирифтани коргарон, хизматчиён ва мутахассисоне, ки тибқи шартнома бо шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ шартномаи арзиши таълимро пардохт менамоянд, боз ҳуқуқи фаъолияти омодакунӣ ва бозомӯзии коргарон, хизматчиён ва

мутахассисонро дорад. Дар ин маврид дар бораи имконияти гирифтани маълумоти касбии музнок дар доираи меъёрҳои давлатии таҳсилоти касбӣ сухан меравад.

Дувум, дар баробари муассисаҳои таҳсилоти давлатӣ ҳуқуқи ситонида гирифтани маблағи хизматрасониҳои таълимиро дар доираи меъёрҳои таҳсилот муассисаҳои таҳсилоти гайридавлатӣ гирифтаанд, чунки чунин намуди даромад сарчашмаи асосии маблағгузори ин муассисаҳои таълимӣ маҳсуб меёбад.

Сеюм, мутобиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» дилхоҳ муассисаи таълимии давлатӣ ё гайридавлатӣ ҳуқуқ дорад, ба аҳоли ва муассисаҳо хизматрасониҳои таълимии музнокӣ берун аз муҳтавои меъёрҳо ва барномаҳои давлатиро бирасонад.

Чӣ хати мусбати истифодаи мафҳуми «хизматрасониҳои таълимӣ» дар рушди қонунгузорӣ имкон фароҳам овард, то намудҳои музнокӣ таҳсилот қонунӣ, ҳамзамон, имкониятҳои маблағгузори таҳсилоти давлатӣ васеътар гардад. Баҳри фаёлона истифода бурдани намудҳои гуногуни ҳуқуқҳои граждани дар самти ба тартиб даровардани муносибатҳои, ки дар заминаи уҳдадорихои шартномавии расонидани хизмати таълимии музнок шароити мусоид фароҳам омад. Ғайр аз ин, ба миён омадани таҳсилоти музнок доираи интихоби хонандагонро фарохтар намуда, имконияти васеи дар амал татбиқ намудани хоҳишҳо ва манфиатҳои онҳоро ба вуҷуд овард, ки бешубҳа ба рушди рақобат дар самти таълим ва боло рафтани сатҳи сифати он мусоидат хоҳад кард.

Нуқтаи назари комилан муқобили таҳсилоти музнок аз ҷониби як қатор олимони дигар баён гардидааст, ки музнокиро ҳамчун аломати калидии хизматрасониҳо инкор кардаанд. Масалан, В.В. Кванина фаёлияти ҳамаи макотиби олиро ҳамчун маҷмуи хизматрасониҳои таълимӣ баррасӣ намуда, муътақид аст, ки онҳо метавонанд аз ҳисоби маблағҳои бучетӣ ва ё аз маблағҳои истеъмолкунандагони ин намуди хизматрасонӣ, ё ин ки аз ҳисоби шахсони севум пардохт карда шаванд. Ин муҳаққиқ қайд мекунад, ки «лексияҳо, машғулиятҳои амалӣ, коллоквиумҳо, таҷрибаҳои истеҳсоли ва пешаздипломӣ, супоридани имтиҳон ва санҷишҳо ва ғайра ба хизматрасониҳои таълимӣ дохил мешаванд», намуди ҳуқуқии муносибатҳои хизматрасонӣ ва уҳдадорихои ҳуқуқии граждани мебошанд. Ба андешаи В.С. Пазепенко, нуқтаи назари дар боло зикргардида ҳамаи хусусияти муносибатҳои ҳуқуқиро, ки дар самти таҳсилот ба миён меоянд ва наметавонанд ба таври истисноӣ ба василаи методҳои ҳуқуқи граждани баррасӣ гарданд, дар мадди назар қарор дода наметавонад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки набояд мафҳуми раванди таҳсилотро бо маҷмуи хизматрасониҳои таълимӣ иваз намуд, чунки ҳуди ақидаи хизматрасонии таълимӣ наметавонад ҳамеша музнок бошад ва ба назари мо, ин дуруст мебошад. Дар ин маврид мо бо нуқтаи назари Д.Ш. Сангинов дар бораи он ки «хизматрасониҳои таълимӣ амали шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ мебошад, ки ба таълиму тарбияи истеъмолкунандагон, рушди маънавий, зеҳнӣ, фарҳангӣ ва салоҳияти касбии онҳо равона карда шудааст», мувофиқ ҳастем.

Муқаррароти м. 58 Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013 таҳти №1004 маҳз ба музнокии хизматрасониҳои иловагӣ ишора мекунад ва омилҳои дар мадди назар мегирад, ки аз ҷониби муассисаҳои таълимӣ баъзан хизматрасониҳои асосӣ ба таври ройгон расонида мешаванд. Муассисаҳои таълимӣ ҳуқуқ доранд, ки фаёлияти таълимӣ ва мувофиқ ба ихтисосҳои дахлдори соҳавӣ фаёлияти таълимии пулакиро ба роҳ монанд. Фаёлияти таълимии пулакӣ қисме аз фаёлияти таълимии муассисаи таълимӣ мебошад, ки бо фармоиш ва аз ҳисоби фармоишгар дар асоси қарордоди хизматрасонии таълимии пулакӣ ба роҳ монда мешавад. Иҷрокунда (муассисаи таълимӣ) тибқи қарордоди хизматрасонии таълимии пулакӣ уҳдадор мешавад, ки бо супориши фармоишгар бо роҳи амалӣ намудани барномаҳои таълимии дахлдор, барномаҳои тайёр намудани мутахассисони касбӣ талаботи фармоишгар (ё шахс)-ро ба таҳсилот қонеъ гардонад. Фармоишгар уҳдадор мешавад, ки маблағи хизматрасонии мазкурро тибқи муқаррарот пардохт ва дар раванди таҳсил фаёлона иштирок намояд. Муассисаи таълимӣ ҳуқуқ дорад, ки маблағи таҳсилро барои хонандагон ва донишҷӯёни дорои дастовардҳои намоёни таълимӣ ё илмӣ, инчунин, хонандагон ва донишҷӯёни ба дастгирии иҷтимоӣ ниёздошта кам кунад. Асосҳо ва тартиби кам кардани маблағи таҳсил барои ҳамаи хонандагон ва донишҷӯён набояд хусусияти таъбиъӣ (дискриминатсионӣ) ва (ё) интихобӣ дошта бошад. Маблағи хизматрасонии таълимии пулакӣ бо муассис

(муассисон), мақомоти дахлдори идоракунии маориф ва сиёсати зиддиинҳисорӣ мувофиқа карда мешавад. Шақли намунавии қарордод оид ба хизматрасонии таълимии пулакӣ аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи маориф тасдиқ карда мешавад. Дар муассисаҳои таълимии давлатӣ бо хоҳиши падару модари (шахсони онҳоро ивазкунандаи) хонандагон ва донишҷӯён таълими иловагии пулакӣ дар асоси шартнома ташкил карда мешавад.

Мутобиқи Қарори Ҳукумати ҚТ аз 21 июни соли 2018 таҳти №306 Низомномаи намунавии муассисаи таълимии таҳсилоти олии касбии ҚТ тасдиқ гардид. Дар асоси б. 22, м. 1 ҳамин Низомнома муассисаи таҳсилоти олии касбии давлатӣ ҳуқуқ дорад, ки дар доираи муқаррарнамудаи иҷозатнома илова ба иҷрои фармоиши давлатӣ дар асоси шартномаҳои дахлдор бо шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ мутахассис тайёр намояд. Дар м. 58 Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» дар назар дошта шудааст, ки таълими иловагии пулакӣ берун аз нақшаи таълимӣ аз рӯйи самтҳои зерин амалӣ мегардад:

-барномаҳои алоҳидаи таълимӣ ва фанҳое, ки дар стандартҳои давлатии таҳсилот пешбинӣ нашудаанд;

-омӯзиши амиқи мавзӯи дарсҳо, агар чунин омӯзишро намуди дахлдори муассисаи таълимӣ муайян накарда бошад;

-дигар намудҳои таълим берун аз стандартҳои давлатии таҳсилот.

Ба омӯзгорон ва дигар кормандони соҳаи маориф, роҳбарони синфҳо, мураббихо, парасторон, маъмурияти муассисаҳои таълимӣ ҷамъовариҳои маблағи нақд ва ғайринақдӣ аз таълимгирандагон ва падару модари онҳо (шахсони онҳоро ивазкунанда) манъ аст. Ба омӯзгорони ҳамаи намудҳои муассисаҳои таълимӣ амалӣ намудани фаъолияти пулакии омӯзгорӣ ва дигар намуди фаъолияти тичоратӣ, ки қонунгузориҳои ҚТ манъ накардааст, дар асоси шартнома иҷозат дода мешавад. Муассисаҳои таълимии ғайридавлатӣ ҳуқуқ доранд, ки дар асоси шартнома хизматрасонии пулакии таълимию тарбиявӣ, аз ҷумла, таълим дар доираи стандартҳои давлатии таҳсилотро ба роҳ монанд. Муносибати байни муассисаи таълимии ғайридавлатӣ, таълимгиранда ва падару модар (шахсони онҳоро ивазкунанда) бо шартномае танзим мегардад, ки дараҷаи таҳсилот, муҳлати таълим, андоза ва тартиби пардохти таълим ва шартҳои дигарро муайян менамояд.

Фаъолияти пулакии муассисаҳои таълимии ғайридавлатӣ фаъолияти тичоратӣ ҳисобида намешавад, ба шарт ки даромад аз чунин фаъолият пурра барои пардохти хароҷоти раванди таълиму тарбия ва такмили он, аз ҷумла, барои пардохти музди меҳнат дар муассисаи таълимии марбута сарф карда шавад.

Мутобиқи Қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи Низомномаи намунавӣ оид ба идоракунии муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии касбии ғайридавлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки аз 3 январи соли 2014 таҳти №25 ба тасвиб расидааст. Тибқи б. 10, м. 2 Қонуни мазкур таълими иловагии пулакӣ берун аз нақшаи таълимӣ аз инҳо иборат аст: қонеъ намудани талаботи ашхос дар рушди зехнӣ ва фарҳангӣ ва арзишҳои маънавӣ ба воситаи гирифтани маълумоти олии касбӣ, ё ин ки гирифтани маълумоти баъдидонишгоҳии муассисаи таълимӣ; баланд бардоштани сатҳи илмӣ ва малакаи касбӣ ба донишҳои бардошта дар истехсолот ва раванди таълим; такмили дониш ва малакаи қорӣ кормандон; ҳифз ва ниғаҳ доштани арзишҳои миллӣ, маънавӣ, фарҳангӣ ва илмӣ чомеа; фароҳам овардани шароити мусоид баҳри таҷрибаомӯзии истехсолӣ ва омӯзгориҳои донишҷӯён; таъмин намудани хоҷагии халқӣ мамлакат бо мутахассисони маълумоти олии касбӣ дошта, ташкил ва гузаронидани пажӯҳишҳои илмӣ ва лабораторӣ бо методҳои нави омӯзиш.

Дар асоси м. 36 Қонуни ҚТ «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» аз 19 майи соли 2009 таҳти №531 [6] муассисаи олии таълимӣ метавонад тибқи Низомномаи худ фаъолияти музднокро дар соҳаи таҳсилот ва дигар соҳаҳо, ба шарт ки ягон зараре ба фаъолияти асосии ӯ надошта бошад, ба роҳ монад. Фаъолияти муздноки таълимии муассисаи олий ва баъдидонишгоҳии касбӣ наметавонад бар ивази фаъолияти таълимӣ ва ё дар доираи таҳсилоте, ки аз ҳисоби маблағҳои бучетӣ маблағгузорӣ мешавад, роҳандозӣ гардад.

Дар акси ҳол, маблағе, ки дар сурати роҳандозии чунин фаъолият ба даст меояд, тибқи қонунгузорӣ ситонида мешавад. Муассисаи таҳсилоти олий ва баъдидонишгоҳии касбӣ ҳуқуқ дорад, ки мутобиқи иҷозатномаи давлатии аз мақомоти иҷроияи дахлдор

гирифтааш қабули донишчӯён ва омода намудани мутахассисонро дар асоси созишномаи пардохти музди таҳсилот ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар баробари маблағҳои бучетӣ ба роҳ монанд. Масъалаи бастанӣ созишномаҳо дар бораи ташкили фаъолияти муздноки муассисаҳои таҳсилоти олий ва баъдидонишгоҳии касбӣ аз тарафи ҳуди муассисаи таҳсилоти олий дар асоси созишномаҳо, ки ихтилофе бо қонунгузориҳои ҚТ ва низомномаи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ надоранд, ҳал карда мешаванд. Ҳамин тариқ, бардошт кардан аз мафҳуми васеи хизматрасониҳои таълимӣ ҳамчун хизматрасониҳо, ки миёни муассисаҳо (ташкilot)-и таълимӣ ва шахрвандон ба вуқӯ мепаивандад ва аз тарафи дигар, ба қонун намудани талаботи истеъмолкунандагон дар мавриди гирифтани донишҳо ва малакаи касбӣ равона гардидааст, дуруст ва мувофиқи матлаб мебошад. Ҳамин тариқ, хизматрасониҳои таълимӣ дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ фаъолияти муассисаи таҳсилоти олии касбӣ буда, баҳри таъмин намудани таълим, тарбия, роҳандозии фаъолияти илмӣ ва омодагардонии мутахассисон (бакалавр, магистр), мувофиқи талабот, ҳадаф, манфиатҳо, маҳорати тахассусӣ дар соҳаи таҳсилот ва талаботҳои меъёрӣ дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ таъмин менамояд.

Хизматрасониҳои таълимӣ дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ дорои дорои вижагиҳои махсус мебошад: 1) хизматрасонии таълимӣ фаъолият мебошад, ки на ҳама аз уҳдаи он баромада метавонанд, яъне фаъолияти касбӣ мебошад. Ҳангоми расонидани ин намуди хизмат қонунгузорӣ талаботҳои аз ҳад зиёд ба дараҷаи тахассуснокии иҷрокунандаи он дар шакли гирифтани иҷозатнома баҳри роҳандозии фаъолияти таълимӣ ва аккредитатсияи давлатӣ дар муассисаҳои таълимӣ дар самти таҳсилоти олии касбӣ қорӣ намудааст; 2) чунин фаъолият бояд ба даст овардани мақсадҳои муайян ба роҳ монда шавад. Фаъолияти таълимӣ, пеш аз ҳама, барои қонун намудани талаботи шахсони воқеӣ барои бардошт кардани маълумот, дониш, малака ва касбу кор нигаронида шудааст; 3) хизматрасониҳои таълимӣ таҷассуми барҷастаи натиҷа надоранд, аммо расонидани онҳо самараи ғолибдорӣ дар назар дорад, ки ягон ҳел объект мустақили арзишманди моддӣ надорад. Дониш, малака ва касбияте, ки истеъмолкунандаи чунин хизматрасониҳои дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ баҳравар мегардад, дорои сифат ва критерияҳо махсус мебошад, ки дар роҳандозии фаъолияти касбии истеъмолкунандаи ин хизматрасониҳо ва ё дар таҳсилоти минбаъдаи ӯ таҷассум меёбанд; 4) натиҷаи хизматрасонӣ аз қониби иҷрокунанда қафолат дода намешавад. Ин аломати хизматрасонии таълимӣ ба ду омил вобастагӣ дорад:

а) хизматрасонӣ амалқарди мутақобиларо аз қониби гирандаи дониш ҷиҳати бардоштани дониш, маълумоти зарурӣ, малакаи касбу кор талаб мекунад, ки ба даст овардани мақсади дарпешгузошташуда ба он рабт дорад;

б) зарур аст, ки вижагиҳои хизматрасонии таълимӣ вобаста ба имконоти техникӣ, тахассусии муассисаи таълимӣ ба назар гирифта шавад.

Муқарриз: Курбонзода Қ. – номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Кириченко Д.Ф. Правовое регулирование защиты прав потребителей медицинских услуг: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2010. – С. 21.
2. Кодекси граждани ҚТ (қисми дуюм) аз 11 декабри соли 1999 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.adlia.tj>
3. Кодекси граждани ҚТ (қисми 1) аз 30 июни соли 1999 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ.
4. Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ.
5. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон» аз 9 декабри соли 2004 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.adlia.tj>
6. Қонуни ҚТ «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» аз 19 майи соли 2009 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019).
7. Ҳуқуқи граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. Қисми дуюм / Муҳаррирони масъул: д.и.х., профессор Ғаюров Ш.К. ва н.и.х., дотсент Сулаймонов Ф.С. – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 424 с.
8. Рахимов Н.К. Анализ современного состояния и развития сферы услуг в Республике Таджикистан // Вестник ТНУ. Серия гуманитарных наук. – Душанбе: Сино, 2017. Ч.II. – № 2/4. – С. 65.
9. Сангинов Д.Ш. К вопросу о понятии услуги в теории гражданского права // Вестник ТНУ. - 2013. -№3/7(124). - С.62-66.
10. Сангинов Д.Ш. Образовательные услуги как подвид социально-культурных услуг // Кишоварз. – 2013. -С.79-80.
11. Хошимов Д.Д. Услуги в системе объектов гражданских прав. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – С. 4.
12. Практика рассмотрения судами дел о защите прав потребителей. -М., 2011.

13. Шерстобитов А.Е. Гражданско-правовые вопросы охраны прав потребителей. -М., 2003.
14. Брылякова Е.С. Услугополучатель в обязательствах возмездного оказания образовательных услуг в сфере высшего профессионального образования// Юрист, № 12, 2010.
15. Дегтярев С., Дятлов Е. Судебная защита прав потребителей платных образовательных услуг// Арбитражный и гражданский процесс, № 5, 2009.
16. Жукова Т.В. Проблемы договорного регулирования возмездного оказания образовательных услуг // Юрист, № 8, 2003.

ҲУҚУҚИ ИСТЕЪМОЛКУНАНДА ДАР РАВАНДИ ХИДМАТРАСОНИИ ТАЪЛИМӢ

Хизматрасонӣ аз нигоҳи ҳуқуқӣ амали муайяни субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ барои қонеъ намудани талаботи ҷисмонӣ, маънавӣ, зеҳнӣ ва муқаррар намудани муносибати қорӣ аст. Танзими ҳуқуқӣ граждании муносибатҳо оид ба пешниҳоди хизматрасонии пулақӣ тавассути навъҳои гуногуни муносибатҳои уҳдадорӣ ба даст оварда мешавад. Интиҳоби шаклҳои танзими ҳуқуқӣ, навъи мушаххаси уҳдадорӣ аз навъи хизмат ва шакли ифодаи натиҷаи он вобаста мебошад. Хизматрасонӣ ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ ин ё он қанбаи мазмуни иқтисодии хизмат аст, яъне маҳсули меҳнат ва ё раванди меҳнат. Мафҳуми хизматрасонӣ ҳамчун маҳаки иқтисодӣ бо муайян кардани предмети танзими ҳуқуқӣ ва ҳамчун маҳаки ҳуқуқӣ бо муайян кардани объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ имконпазир аст. Агар таҳти мафҳуми хизматрасонӣ ҳар чизе ки фондаовар аст, фаҳмида шавад, пас, на ҳама уҳдадорихо новобаста аз заминаҳои пайдоиш, таркиби субъектҳо, тақсими ҳуқуқу уҳдадорихо тарафҳо, мақсадҳо ва ғайраҳо ба гурӯҳи уҳдадорихо оид ба хизматрасонӣ шомил буда метавонанд. Чунин равиҷро қонунгузор ҳам сарфи назар накарда, мафҳуми хизматрасониҷо хеле васеъ шарҳ додааст.

Калидвожаҳо: қонунгузорӣ, таҳсилот, хизматрасонии пулақии таълимӣ, шартнома, истеъмолкунанда, уҳдадорӣ.

ПРАВО ПОТРЕБИТЕЛЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ

С юридической точки зрения оказание услуг - это конкретное действие субъекта правоотношений по удовлетворению физических, духовных, интеллектуальных потребностей и установлению рабочих отношений. Регулирование гражданского законодательства об оказании платных услуг достигается через различные виды обязательственных отношений. Выбор форм правового регулирования, конкретного вида обязательства зависит от вида услуги и формы выражения ее результатов. Услуги как правовая категория представляют собой тот или иной аспект экономического содержания услуг, то есть продукт труда или трудового процесса. Понятие услуги как экономического критерия возможно путем определения предмета правового регулирования и как правовой критерий путем определения объекта правоотношений. Если термин «услуга» означает все полезное, то не все обязательства, независимо от их происхождения, состава юридических лиц, разделения прав и обязанностей сторон, целей и т.д., Могут быть включены в группу обязательств по услугам. Несмотря на эту тенденцию, законодательные органы дали очень широкое определение услуг.

Ключевые слова: Законодательство, образование, платные образовательные услуги, договор, потребитель, обязательство.

CONSUMER RIGHTS IN THE FIELD OF EDUCATIONAL SERVICES

The article examines the issue of legal regulation of reimbursable (paid) educational services, which have become quite common in the field of education. Modern trends in the reform of the entire system of Russian education have led to the formalization of the contract for the paid (paid) provision of educational services. From a legal point of view, the provision of services is a specific action by the subject of legal relations to satisfy physical, spiritual, intellectual needs and establish working relationships. Regulation of civil legislation on the provision of paid services is achieved through various types of obligations. The choice of forms of legal regulation, a specific type of obligation depends on the type of service and the form of expression of its results. Services as a legal category represent one or another aspect of the economic content of services, that is, the product of labor or labor process. The concept of a service as an economic criterion is possible by defining the subject of legal regulation and as a legal criterion by defining the object of legal relations. If the term "service" means everything useful, then not all obligations, regardless of their origin, composition of legal entities, separation of rights and obligations of the parties, goals, etc., may be included in the group of obligations for services. Despite this trend, the legislature has given a very broad definition of services.

Keywords: legislation, education, paid educational services, contract, consumer, obligation.

Маълумот дар бораи муаллиф. *Муминзода Нозим Исмаҷ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсенти кафедраи соҳибқорӣ ва тиҷорат. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **935-98-95-22**. E-mail: **nozimmuminzoda@gmail.com**

Сведения об авторе: *Муминзода Нозим Исмаҷ* – Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры предпринимательства и коммерции. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **935-98-95-22**. E-mail: **nozimmuminzoda@gmail.com**

Information about the author: *Muminzoda Nozim Ismat* - Tajik National University, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Entrepreneurship and Commerce. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Telephone: **935-98-95-22**. E-mail: **nozimmuminzoda@gmail.com**

Шарипов Т.Ш., Миралиев С.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар қ.1 м.63 КҶ ҚТ қонунгузор, инчунин ҳолатҳои дигареро низ ҷудо намудааст, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро хеле кам мекунад. Ҳолатҳои дигаре, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро хеле кам мекунад, ҳолатҳои ба ҳисоб мераванд, ки дар м.63 КҶ ҚТ номбар нашудаанд, аммо метавонанд ба сифати асосӣ таъйини ҷазои нисбатан сабуктар баромад намоянд. Шартҳои асосии ҳолатҳои мустасноӣ эътироф намудани дигар ҳолатҳои ба ҳисоб меравад, ки онҳо бояд, дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷинояти содиршуда ё шахсияти гунаҳгорро хеле кам созанд.

Мавҷудияти ҷунин мафҳум бо сохти қонунгузорию меъёри мазкур алоқаманд мебошад. Қонунгузор имкон надорад, ки тамоми ҳолатҳои ба сифати асосӣ таъйини ҷазои сабуктар нисбат ба ҷазои барои ин ҷиноят пешбинишуда баромадкунандаро муқаррар созад. Ин аз ҷумла бо он низ маънидод мешавад, ки аз рӯи моҳияти иҷтимоиву ҳуқуқии худ ҳолатҳои мустасноӣ ба ҳолатҳои сабуккунандаи ҷазо, ки номгӯи он қушода мебошад, иртиботдоранд, аммо нисбати ҳар як қирдори мушаххаси ҷиноятӣ онҳо бояд дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷинояти мушаххас ва шахсияти гунаҳгорро хеле паст намоянд.

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ба ҳолатҳои дигаре, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро хеле кам мекунад, ҳолатҳои гуногунро иртибот медиҳанд. Масалан, ба андешаи И.В. Михайленко ҳолатҳои мазкур асосан шахсияти гунаҳгорро тавсиф менамоянд [13,с.90]. М.Т. Гараев ба ҷунин ҳолатҳо бори аввал содир намудани ҷиноят, содир намудани ҷиноят дар натиҷаи шароити вазнини зиндагӣ, баромадан аз ҳадди мудифоии зарурӣ ва ғ-ро дохил менамоянд [6,с.132]. Ба дигар ҳолатҳои, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро кам мекунад ва мумкин аст, мустасноӣ эътироф шаванд, А.И. Кочкарев бори аввал содир намудани ҷиноят, фаро нарасидани зарари воқеӣ аз рӯи қор, содир намудани ҷиноят вобаста ба ҳолатҳои тасодуфӣ ҳолатҳои, ки ба шахсияти гунаҳгор тааллуқдоранд (ноболиғӣ, беморӣ, доштани қӯдакони хурдсол ва ғ-ра) мансуб мебаронад [9,с.160]. А.М. Мифтахов бошад, ибтидо менамоянд, ки ҳолатҳои, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятиро кам менамоянд, танҳо бо мақсад ва андозаи ҷинояти содиршуда алоқаманд гардонидани шудаанд, аммо ҳангоми баҳо додан ба он шакл ва мазмуни гуноҳ, сабаб ва шароити содиршавии ҷиноят, хусусият ва андозаи зарари расонида шуда ё зарари маънавӣ низ аҳамияти муҳимдоранд [12,с.118].

Дар таҷрибаи судӣ ба сифати ҳолатҳои дигаре, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро хеле кам мекунад, ҳолатҳои ба инобат мегиранд, ки бештар ба шахсияти гунаҳгор тааллуқдоранд. Ғайр аз ин, судҳо маълумотҳои тавсифдиҳандаи шахсиятро аз ҳолатҳои сабуккунанда ҷудо накарда, ба онҳо ҳамчун ҳолатҳои сабуккунандаи ҷазо баҳо медиҳанд.

Масалан, суди ш.Хучанд дар ҳукми худ нисбати судшаванда К., нишон додааст, ки ҳолатҳои сабуккунандаи ҷазои К., тибқи м.61 КҶ ҚТ ин бори аввал содир намудани ҷиноят, ҷавон будан ва аз ҷойи зист хислатномаи мусбӣ доштан мебошад. Баъдан суд дар маҷмуъ беасос ин ҳолатҳоро ҳамчун ҳолатҳои мустасноӣ эътироф намуда, бо истифода аз м.63 КҶ ҚТ ҷазо таъйин намудааст [5]. Ҷаъна ки мебинем, суд маълумотҳои тавсифдиҳандаи шахсиятро (ҷавон будан, хислатномаи мусбӣ доштан) ҷудо накарда, онро ба доираи ҳолатҳои сабуккунандаи ҷазо дохил намудааст.

Тамоҷули таҷрибаи м.63 КҶ ҚТ дар таҷрибаи судӣ нишон медиҳад, ки судҳо мувофиқи назардиди худ ба муқаррароти қ.2 м.63 КҶ ҚТ, ки мувофиқи он ҳолатҳои алоҳидаи сабуккунанда ва ҳам маҷмуи ҷунин ҳолатҳо метавонанд ҳамчун ҳолатҳои мустасноӣ эътироф карда шаванд, беасос ба таври васеъ баҳогузорию намуда, ҳолатҳои сабуккунандаи аз рӯи парванда муайяншударо ҳамчун ҳолатҳои мустасноӣ ба ҳисоб мегиранд. Зимнан, таъсири ин ҳолатҳо барои кам гаштани дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷинояти содиршуда ё шахсияти гунаҳгор асоснок карда намешавад.

Дар ақсарияти ҳукмҳои мавриди таҳлил қарор додаи мо (зиёда аз 200) судҳо ба сифати асосӣ таҷриба намудани м.63 КҶ ҚТ ба ҷунин маълумотҳои тавсифдиҳандаи

шахсият то содир намудани ҷиноят, ба монанди дар тарбия доштани кӯдакони хурдсол, тавсифномаи мусбӣ аз маҳалли истиқомат ва ҷойи кор ва надоштани доғи судӣ ишора намудаанд.

Масалан, бо ҳукми суди ноҳияи Фирдавсии ш. Душанбе шаҳрванд Ф. дар содир намудани ҷинояти м. 239 КҶ ҚТ пешбинишуда гунаҳгор доништа шудааст. Суд дар ҳукм нишон додааст, ки тибқи талаботи м. 61 КҶ ҚТ ҳолатҳое, ки ҷазои Ф.-ро сабук мекунад, бори аввал содир намудани ҷиноят, сидқан пушаймон шудан, ба гуноҳаш пурра иқрор шудан, инчунин доштани қудрати хурдсол мебошанд, ки суд ин ҳолатҳоро ҳамчун ҳолатҳои сабуккунада ба инобат мегирад. Дар идома суд чунин шуморидааст, ки маҷмуи ҳолатҳои зикршудаи сабуккунадаро ҳолатҳои мустасноӣ эътироф намуда, ҷазоро дар тибқи м. 63 КҶ ҚТ таъйин намояд [1].

Аммо маълум нест, ки мустасноӣ будани ин ҳолатҳо дар ҷӣ ифода мегардад. Ба андешаи мо, ин се ҳолати сабуккунадаи зикршуда наметавонанд, ҳатто дар маҷмуъ ҳолати мустасноӣ эътироф шаванд, зеро ин ҳолатҳо ба кам шудани дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноят ва шахсияти гунаҳгор ягон иртибот надоранд.

Ба ҳамин монанд, дар ҳукми дигари суд зикр шудааст, ки бо назардошти он ки судашаванда О. бори аввал ҷиноят содир намуда, аз қардаш сидқан пушаймон мебошад, соҳиби фарзандони ноболиғ буда, ягона таъминкунадаи оила мебошад, аз ҷойи истиқоматаш тавсифномаи мусбӣ дорад, яъне ин ҳолатҳои зикршударо ҳамчун ҳолатҳои мустасноӣ ҳисобида, суд чунин мешуморад, ки ин ҳолатҳо дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷинояти содиршударо хеле кам мекунад ва бинобар ҳамин суд ба ҳулоса меояд, ки нисбати судшаванда О. тибқи м. 63 КҶ ҚТ ҷазо таъйин намояд [4]. Вале, чи тавре мебинем, ягон то аз ҳолатҳои зикрнамудаи суд бо қирдори содиршуда алоқаманд нестанд ва маълум нест, ки онҳо ҷӣ тавр тавонистаанд дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷинояти содиршударо хеле кам намоянд.

Баъзан судҳо ҳангоми татбиқ намудани м. 63 КҶ ҚТ ба ҳолатҳое ишора месозанд, ки ҳатто ба сифати ҳолати сабуккунадаи ҷазо эътироф намудани онҳо асоснок нест. Масалан, дар яке аз ҳукмҳои суд омадааст, ки суд маҷмуи ҳолатҳои сабуккунадаи ҷазоро нисбати судшаванда Б., ки бори аввал ҷиноят содир намудааст, ба гуноҳаш иқрор буда, аз қирдори содирқардаш сидқан пушаймон мебошад, донишҷӯ ва вазъи молумулкии ӯро, ки кор намекунад, ягон пасандоз ва даромад надорад, ҳамчун ҳолатҳои мустасноӣ эътироф менамояд [3]. Албатта, ин ҷо ба сифати ҳолати мустасноӣ эътироф намудани вазъи молумулкии шахс, донишҷӯ будан, кор накардан, пасандоз ё даромад надоштан ба талаботи м. 63 КҶ ҚТ ягон иртибот надорад.

Дар ҳукми дигар низ вазъи молумулкии шахс дар маҷмуъ бо ҳолатҳои дигар: ба гуноҳ иқрор шудан, аз ҷойи зист ҳислатномаи мусбӣ доштан, бо ҷабрдида ошӣ шудан ҳамчун ҳолати мустасноӣ эътироф шудааст [2].

Таҳлили ин гуна ҳукмҳо нишон медиҳад, ки ҳамчун ҳолати мустасноӣ эътироф намудани вазъи молумулкии шахс, надоштани даромад дар ҳолатҳои таъйини ҷазои ҷарима камтар аз ҳадди поёни андозаи дар санксияи моддаи қисми махсуси КҶ ҚТ муқарраршуда истифода мешавад, яъне судҳо дар чунин мавридҳо бештар ба имконияти воқеан иҷро шудани ҷазои ҷарима диққат медиҳанд.

Ҳолати дигаре, ки дар ҳукмҳо ба сифати ҳолати мустасноӣ эътироф мешавад, доштани кӯдакони хурдсол мебошад. Ҳолати мазкур аз 200 ҳукми таҳлил намудаи мо дар 95 тояш нишон дода шудааст, ки ин 47,5%-ро ташкил медиҳад.

Ғайр аз ин, дар ҳукмҳои таҳлилнамудаи мо дигар ҳолатҳои аз ҷониби суд ба сифати ҳолатҳои мустасноӣ ба назар гирифта шаванда аз инҳо иборат мебошанд: тавсифномаи мусбӣ аз ҷойи кор ё маҳалли истиқомат (69%), даъво надоштани ҷабрдида (30%), дар шароити вазнини иқтисодӣ қарор доштан (5%), зан будан (7,5%), ҷавон будан (4%), ба гуноҳи худ иқрор будан (68%), ягона таъмингари оила будан (3%), ноболиғ будан (5,5%). Аз ҳолатҳои зикршуда бештарро ба гуноҳи худ иқрор будан (78%), тавсифномаи мусбӣ аз ҷойи кор ё маҳалли истиқомат (69%), доштани кӯдакони хурдсол (47,5%) ташкил медиҳанд. Аксарияти ҳолатҳои зикршуда ҳолатҳои тавсифдиҳандаи шахсият то содир намудани ҷиноят ба ҳисоб мераванд.

Маълумотҳои овардашуда аз он дарак медиҳанд, ки судҳо м. 63 КҶ ҚТ-ро ҳангоми мавҷуд будани ҳолатҳои шахсияти гунаҳгорро ба таври мусбӣ тавсифдиҳанда истифода

мебаранд. Аммо бояд зикр намуд, ки ҳолатҳои тавсифдиҳандаи шахсияти гунаҳгор то содир намудани ҷиноят танҳо ба сифати шартӣ зарурӣ, на ин ки асоси таъйини ҷазои сабуқтар нисбат ба ҷазое, ки барои ин ҷиноят пешбинӣ шудааст, баромад намуда, ба муайян намудани намуд ва андозаи ба шахси гунаҳгор татбиқшаванда таъсир мерасонанд [15,с.127].

Дар Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ “Дар бораи таҷрибаи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани асосҳои умумии таъйини ҷазо” аз 24 феввали соли 2005 нишон дода шудааст, ки “судҳо бояд маълумотҳоро оиди шахсияти судшаванда, бо назардошти аҳамияти муҳим доштани онҳо, барои муайян кардани намуд ва андозаи ҷазо ҳаматарафа, пурра ва объективона таҳқиқ намоянд. Аз он ҷумла бояд рафтори судшаванда дар истехсолот ва оила, қобилияти меҳнатӣ, ҳолати саломатӣ, вазъи оилавӣ, маълумотҳои оиди доғи судӣ, муайян карда шаванд” (б.4).

Барои муайян намудани намуд ва андозаи ҷазои таъиншаванда, аз ҷумла ҷазои нисбатан сабуқ, хусусиятҳои ҷисмонии шахсият, рафтори шахс то содир намудани ҷиноят, инчунин тамоюли шахсияти гунаҳгор ба назар гирифта мешаванд.

Ба хусусиятҳои ҷисмонии шахсияти гунаҳгор мумкин аст, ҷинс, синну сол, вазъи саломатӣ дохил карда шаванд. Муҳимияти ба инобат гирифтани ҳолатҳои мазкур ҳангоми таъйини ҷазои сабуқтар бо он маънидод мешавад, ки дар як қатор ҳолатҳо аз инҳо татбиқи ин ё он намуди ҷазои нисбатан сабуқтар вобастагӣ дорад.

Диққати махсус ҳангоми ҳалли ин масъала ба ноболиғон дода мешавад. Дар Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ “Дар бораи таҷрибаи судии баррасии парвандаҳо оиди ҷиноятҳои ноболиғон” аз 12 декабри соли 2002 таҳти №6 омадааст, ки “ҳангоми таъйини ҷазо ба ноболиғон судҳоро лозим аст на танҳо талаботҳои дар моддаи 60 КҶ Қумҳурии Тоҷикистон нишондодашуда (хусусияту дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷинояти содиршуда, маълумотҳо оиди шахсияти гунаҳгор, ҳолатҳои сабуқкунанда ва вазнинкунандаи ҷазо), инчунин шартҳои дар моддаи 88 КҶ Қумҳурии Тоҷикистон қайдшуда (шароити зиндагию тарбияи ноболиғ, дараҷаи инкишофи рӯҳӣ, вазъи саломатӣ, хусусиятҳои дигари шахсӣ ва ҳамчунин таъсири ашхоси калонсол)-ро низ ба инобат гирифта, имконияти таъйин намудани ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ вобаста набударо муҳокима намоянд” (б.13) [11,с.25].

Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ иброз мешавад, ки чунин ҳолати сабуқкунанда, ба мисли содир намудани ҷиноят дар синни ноболиғӣ ҳолати мустасноӣ ба ҳисоб меравад. Мустасноӣ будани ин ҳолат бо он ифода мегардад, ки “ҳангоми шароити баробар ноболиғон ҳама вақт назар ба шахсони болиғ сабуқтар ҷазо дода мешаванд” [7,с.56; 16,с.165].

Ақидае низ ҷой дорад, ки мувофиқи он аз он сабаб, ки сабуқсозии ҷазодихии ноболиғон аллақай дар қонун пешбинӣ шудааст, бинобар ин ҳолати мазкур набояд ба сифати ҳолати мустасноӣ ҷудо карда шавад [10,с.80].

Аммо дар таҷрибаи судӣ ҳолати ноболиғ будани шахс дар баробари дигар ҳолатҳои сабуқкунандаи ҷазо ҳамчун ҳолати мустасноӣ эътироф мешавад. Чунончи, дар таъйиноти коллегияи судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ суди ш.Душанбе, ҳангоми тағйир додани ҳукми суди н.Шохмансур нишон дода шудааст, ки маҳкумшудагон Д. ва Ғ. дар содир намудани ҷиноят гунаҳгор бошанд ҳам, онҳо ноболиғ буда, ба гуноҳшон иқроӣ мебошанд, аз кардашон софдилона пушаймон шудаанд, ҷабрдидагон нисбати ноболиғон даъво надоранд, шароити моддиашон дар сатҳи паст қарор дорад...Коллегияи судӣ ҳолатҳои мазкурро, аз ҷумла ноболиғ будани гунаҳгоронро ҳамчун ҳолатҳои мустасноӣ ба ҳисоб гирифта, бо назардошти м.63 КҶ ҚТ ҷазо таъйин намудааст [19].

Дар 69%-и ҳукмҳои таҳлил намудаи мо судҳо дар қатори дигар ҳолатҳо тавсифномаи мусбӣ аз ҷойи қор ё маҳалли истиқомат доштаи шахси гунаҳгорро ҳамчун ҳолати мустасноӣ эътироф намудаанд. Аммо дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ дуруст қайд мешавад, ки одатан шаҳравандоне, ки дорои рафтори ғайриқонунӣ мебошанд, метавонанд, бо ҳар роҳу восита аз ҷойи қор ва маҳалли истиқомат тавсифномаи мусбӣ ба даст оранд. Бинобар ин, дар бисёр мавридҳо аз ҷониби судҳо чун ҳолати мустасноӣ эътироф намудани он чандон асоснок намебошад [10,с.83-84]. Бисёре аз тавсифномаву хислатномаҳо дар ин самт дорои ифодаҳои яқрағ буда, имкон намедиханд, хусусиятҳои шахсии судшаванда,

муносибати ӯ бо атрофиён, рафтораш дар чомеа ва оила...ва дигар маълумотҳои барои ҳалли ҷораи ҷазо аҳамиятдошта дуруст ошкор шаванд [18,с.28].

Бо мақсади бартараф сохтани таъйини ҷазои сабуктар нисбат ба ҷазое, ки барои ин ҷиноят пешбинӣ шудааст, ҳангоми мавҷуд будани ҳолатҳои тавсифдиҳандаи шахсият то содир намудани ҷиноят зарур мешуморем, ки ба Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ “Дар бораи таҷрибаи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани асосҳои умумии таъйини ҷазо” аз 24 феввали соли 2005 илова бо мазмуни зайл дохил карда шавад: ҳолатҳои тавсифдиҳандаи шахсияти гунаҳгор то содир намудани ҷиноят (ҷинс, синну сол, доштани тавсифномаи мусбӣ ва ғ-ра) худ аз худ наметавонанд аз ҷониби суд ба сифати ҳолати мустасноӣ ба ҳисоб гирифта шаванд.

Ба ҳолати дигари мустасноӣ инчунин рафтори манфии ҷабрдидаҳо низ дохил менамоянд. Ҳолати мазкур аз рӯи табиати худ ба ҳолати ҷунунӣ наздик мебошад, ки он одатан ҳолати дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро камкунанда эътироф мешавад [8,с.4].

Зери мафҳуми рафтори манфии ҷабрдида рафтори ғайриқонунӣ ва бадахлоқонаи ӯ фаҳмида мешавад, ки барои ба вучуд омадани нияти содир намудани ҷиноят дар шахси дигар мусоидат менамояд. Дар ин маврид барои рафтори ҷабрдидаҳо манфӣ шуморидан зарур аст, ки гунаҳгор онро ҳамин тавр қабул намуда, боиси ҷавобгардонии ӯ гардад [17,с.54].

Қонуни ҷиноятӣ чунин рафторро бо ҳолатҳои зерини сабуксозандаи ҷазо алоқаманд намудааст: содир намудани ҷиноят дар ҳолати ҳаяҷони сахти рӯҳие, ки сабаби он зӯрварӣ, таҳқири сахт ё амалҳои дигари ғайриқонунии ҷабрдида мебошад (б “е” қ.1 м.61 КҶ ҚТ) ва содир намудани ҷиноят дар ҳолати аз ҳадди муҳофизати зарурӣ гузаштан, дасгир кардани шахси ҷиноят содирнамуда, зарурати ниҳойӣ, таваккали асоснок, иҷрои фармон ё амр (б “ж” қ.1 м.61 КҶ ҚТ).

Рафтори манфии ҷабрдида ба таври назаррас ба ҷараёни фардиқонунидани ҷазо таъсир мерасонад. Ҷунунчи, ҳар қадар ҳаракатҳои ҷабрдида хавфнок бошанд, ҳамон қадар он ба ҷазодиҳии гунаҳгор таъсир мерасонад, баҳусус вақте ки рафтори ҷабрдида ҳамчун омиле ҳалкунанда дар механизми содиршавии ҷиноят баромад менамояд. Дар ҷунун ҳолатҳо тамоми асосҳо ҷой доранд, ки рафтори манфии ҷабрдида ба сифати ҳолати мустасноӣ, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро хеле кам мекунад, эътироф шавад.

Чи тавре ҳукмҳои таҳлил намудаи мо нишон медиҳад, судҳо солҳои охир мафҳуми ҳолатҳои мустасноиро беасос васеъ маънидод намуда, ҳар чи бештар аз қоидаҳои дар м.63 КҶ ҚТ муқарраршуда истифода мекунанд.

Аз суҳбат бо судьяҳо маълум мешавад, ки ин ҳолат бештар бо вазнинии санксияҳои моддаҳои қисми махсуси КҶ ҚТ алоқаманд мебошад ва судҳо мехоҳанд чунин ҳолатро бо истифода аз муқаррароти м.63 КҶ ҚТ бартараф созанд.

Аммо ҳалли проблемаи мазкур танҳо дар сатҳи давлатӣ имконпазир аст. Чунки, ҳуқуқҷоднамоӣ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ ду шакли амалиявии сиёсати ҷиноятӣ ба ҳисоб мераванд ва меъёрҳои қабулшуда, бояд дар амалия татбиқ шаванд. Аммо, дар айни замон чунин ба назар мерасад, ки ҷараёни қонунгузорӣ дар соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқнамоӣ новобаста аз ҳамдигар инкишоф меёбанд, амалия кӯшиш мекунад ҳатогиҳои қонунгузорро бартараф созад [14,с.102]. Ҳамин тавр, ба сифати асоси таъйини ҷазои сабуктар нисбат ба ҷазое, ки барои ин ҷиноят пешбинӣ шудааст, метавонанд дигар ҳолатҳое, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро кам месозанд, баромад намоянд. Қонунгузор мазмуни ҳолатҳои мазкурро ошкор насохтааст, бинобар он маънидод намудани онҳо ба зиммаи амалияи судӣ ва назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ гузошта шудааст. Аз тадқиқоти гузаронидаи мо чунин хулосабарорӣ намудем:

- ҳолатҳои дигаре, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро хеле кам мекунанд, ҳолатҳои дар м.63 КҶ ҚТ нишон дода нашудае мебошанд, ки метавонанд, ба сифати асоси таъйини ҷазои сабуктар баромад намоянд. Шартҳои мустасноӣ эътироф намудани ҳолатҳои мазкур аз он иборат аст, ки онҳо бояд дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро хеле кам намоянд;

- ба ҳолатҳои дигар ҳолатҳое мансуб доништа мешаванд, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноят ва (ё) дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии шахсияти гунаҳгорро хеле кам мекунанд. Ба чунин сифат баромад карда метавонанд, масалан, содир намудани ҷиноят

дар ҳолати ҳаяҷони саҳти рӯҳие, ки сабаби он зӯроварӣ, таҳқири саҳт ё амалҳои дигари ғайриқонунии ҷабрдида мебошад (б “е” қ.1 м.61 КҶ ҚТ) ва содир намудани ҷиноят дар ҳолати аз ҳадди муҳофизати зарурӣ гузаштан, дастгир кардани шахси ҷиноят содирнамуда, зарурати ниҳой, таваккали асоснок, иҷрои фармон ё амр (б “ж” қ.1 м.61 КҶ ҚТ);

- ҳолатҳои тавсифдиҳандаи шахсияти гунаҳгор то содир намудани ҷиноят наметавонанд ба сифати асоси таъйини ҷазои сабуқтар нисбат ба ҷазои барои ин ҷиноят пешбинишуда баромад намоянд, зеро онҳо ба ҳеле кам гаштани дараҷаи хавфнокии ҷамъиятӣ таъсир расонида наметавонанд. Онҳо бояд, аз ҷониби суд танҳо ҳангоми интиҳоби намуд ва ҷораи ҷазо, аз ҷумла ҷазои сабуқтар нисбат ба ҷазои барои ин ҷиноят пешбинишуда ба ҳисоб гирифта шаванд;

- тамоюли татбиқшавии м.63 КҶ ҚТ дар таҷрибаи судӣ нишон медиҳад, ки судҳо мувофиқи назардидаи худ ба муқаррароти қ.2 м.63 КҶ ҚТ, ки мувофиқи он ҳолатҳои алоҳидаи сабуқкунанда ва ҳам маҷмуи ҷунин ҳолатҳо метавонанд ҳамчун ҳолатҳои мустасно эътироф карда шаванд, беасос ба таври васеъ баҳогузори намуда, ҳолатҳои сабуқкунандаи аз рӯйи парванда муайяншударо ҳамчун ҳолати мустасно ба ҳисоб мегиранд. Зимнан, таъсири ин ҳолатҳо барои кам гаштани дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷинояти содиршуда ё шахсияти гунаҳгор асоснок карда намешавад.

АДАБИЁТ

1. Бойгонии суди ноҳияи Фирдавсии ш.Душанбе. Парвандаи №11-109/10.
2. Бойгонии суди ноҳияи Фирдавсии ш.Душанбе. Парвандаи №1-160/16.
3. Бойгонии суди ноҳияи Фирдавсии ш.Душанбе. Парвандаи №1-162/16.
4. Бойгонии суди ноҳияи Фирдавсии ш.Душанбе. Парвандаи №1-400/16.
5. Бойгонии суди ш.Хучанд. Парвандаи №13-112/09.
6. Гараев М.Т. Смягчение наказания при его назначении по российскому уголовному праву : дис. ... канд. юрид. наук. -Казань, 2002. - 207 с.
7. Долиненко Л.А. О смягчающих ответственность обстоятельствах, характеризующих личность преступника // Проблемы борьбы с преступностью. Труды Омской высшей школы милиции. - Омск, 1976. - С. 51-59.
8. Колиев В.Л. Назначение наказания при наличии смягчающих обстоятельств: совершенствование законодательного регулирования / В.Л.Колиев, Л.А. Прохоров // Следователь. -2003. -№ 2. -С 2-5.
9. Кочкарев А.И. Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено законом: дисс...канд.юрид.наук. - Рязань, 2005. - 205 с.
10. Куковякин А.Е. Исключительные обстоятельства как основание смягчение наказания: дисс...канд.юрид.наук. Омск, 2018.- 182 с.
11. Маҷмуаи қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2002-2011). Душанбе, 2011.- 482 с.
12. Мифтахов А.М. Индивидуализация наказания при его назначении с учетом исключительных обстоятельств в российском уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук. -Н. Новгород, 2012.- 203 с.
13. Михайленко И.В. Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено законом за совершение конкретного преступления: дис. ... канд. юрид. наук. Кемерово, 2012.-209 с.
14. Непомнящая Т.В. Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено, за данное преступление // Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий. -2016. -№4(20). -С. 99-104.
15. Николаева Т.В. Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление (вопросы теории и практики): дисс...канд.юрид.наук. -Уфа, 2005.- 190 с.
16. Похмелькин В.В. Достижение справедливости при назначении наказания по советскому уголовному праву: дис.канд. юрид. наук. – М., 1985. – 221с.
17. Сидоренко Э. Индивидуализация наказания с учетом отрицательного поведения потерпевшего // Российская юстиция. -2003. -№ 4. -С. 54-56.
18. Скрипченко Н.Ю. Анализ правоприменительной практики признания судами обстоятельств, смягчающих наказание, не указанных в законе // Рос. юстиция. -2016. -№ 4. -С. 27-29.
19. Таъйиноти Коллегиии суди ш.Душанбе аз рӯйи парвандаи №1-160/18

ҲОЛАТҲОИ КАМКУНАНДАИ ДАРАҶАИ ХАВФНОКИИ ҶАМЪИЯТИИ ҶИНОЯТ

Мутобиқи қ.1 м.63 КҶ ҚТ таъйини ҷазои сабуқтар нисбат ба ҷазои барои ин ҷиноят пешбинишуда, инчунин дар мавридҳои мавҷуд будани ҳолатҳои дигаре низ имконпазир аст, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро ҳеле кам мекунад. Мавҷудияти ҷунин мафҳуми бо соҳти қонунгузори меъёри мазкур алоқаманд мебошад. Қонунгузор имкон надорад, ки тамоми ҳолатҳои ба сифати асоси таъйини ҷазои сабуқтар нисбат ба ҷазои барои ин ҷиноят пешбинишуда баромадкунандаро муқаррар созад. Ин аз ҷумла бо он низ маънидод карда мешавад, ки аз рӯйи моҳияти иҷтимоиву ҳуқуқи худ ҳолатҳои мустасно ба ҳолатҳои сабуқкунандаи ҷазо иртиботдоранд, аммо нисбати ҳар як кирдори мушаххаси ҷиноятӣ онҳо бояд дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷинояти мушаххас ва шахсияти гунаҳгорро ҳеле паст намоянд. Муаллиф иброз медорад, ки ҳолатҳои дигаре, ки дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятро ҳеле кам мекунад, ҳолатҳои ба ҳисоб мераванд, ки дар м.63 КҶ ҚТ номбар нашудаанд, аммо метавонанд ба сифати асоси таъйини ҷазои

нисбатан сабуктар баромад намоянд. Шарти асосии ҳолатҳои мустанасоӣ эътироф намудани дигар ҳолатҳо ба ҳисоб меравад, ки онҳо бояд дараҷаи хавфнокӣ қамъияти ҷинояти содиршуда ё шахсияти гунаҳгорро хеле кам созанд. Дар таҷрибаи судӣ дар баъзе мавридҳо моҳияти ҳолатҳои мустанасоӣ мазкурро нодуруст маънидод намуда, ҳолатҳои одии сабуқкунандаро (аз ҷумла, ҳолатҳои тавсифдиҳандаи гунаҳгор то содир намудани ҷиноят) ҳамчун асоси татбиқ намудани м.63 ҚЧ ҚТ эътироф менамоянд.

Калидвожаҳо: таъйини ҷазо, Кодекси ҷиноятӣ, шахсияти гунаҳгор, дигар ҳолатҳо, ҷазои нисбатан сабуктар, дараҷаи хавфнокӣ ҷиноят, ҳолатҳои мустанасоӣ, ҳолатҳои сабуқкунандаи ҷазо, ҳукми суд.

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, СУЩЕСТВЕННО УМЕНЬШАЮЩИЕ СТЕПЕНЬ ОБЩЕСТВЕННОЙ ОПАСНОСТИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

В соответствии с ч. 1 ст. 63 УК РТ, назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление, возможно при наличии и других, существенно уменьшающих степень общественной опасности преступления. Наличие такой оценочной формулировки связано с законодательной конструкцией нормы. Законодатель не может предусмотреть все обстоятельства, выступающие в качестве основания назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление. Это объясняется еще и тем, что по своей социально-правовой сущности исключительные обстоятельства относятся к обстоятельствам, смягчающим наказание (перечень которых в ст. 61 УК РТ не является исчерпывающим), но применительно к каждому преступному деянию они должны существенно снижать степень общественной опасности конкретного преступления. Автор полагает что к другим обстоятельствам, существенно уменьшающим степень общественной опасности преступления, относятся обстоятельства, не указанные законодателем в ст. 63 УК РТ, но которые могут выступать в качестве основания назначения более мягкого наказания. Условием признания этих обстоятельств исключительными является то, что они существенно снижают степень общественной опасности преступления или личности виновного. Вместе с тем судебная практика в большинстве своем неправильно трактует их сущность, подменяя обычные смягчающие обстоятельства исключительными (в частности, обстоятельства, характеризующие личность виновного до совершенного преступления), признавая их основанием применения ст. 63 УК РТ.

Ключевые слова: назначение наказания, уголовный кодекс, личность виновного, иные обстоятельства, более мягкое наказание, степень опасности преступления, исключительные обстоятельства, обстоятельства смягчающие наказания, приговор суда.

CIRCUMSTANCES SIGNIFICANTLY REDUCING THE DEGREE OF PUBLIC DANGER OF CRIME

In accordance with Part 1 of Art. 63 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, the appointment of a lighter punishment than is provided for this crime is possible in the presence of others that significantly reduce the degree of social danger of the crime. The presence of such an evaluative formulation is associated with the legislative structure of the norm. The legislator cannot provide for all the circumstances that serve as the basis for the imposition of a lighter punishment than that provided for the given crime. This is also explained by the fact that, in their social and legal essence, exceptional circumstances relate to circumstances mitigating punishment (the list of which in Article 61 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan is not exhaustive), but in relation to each criminal act, they should significantly reduce the degree of social danger of a particular crime. ... The author believes that other circumstances that significantly reduce the degree of social danger of the crime include circumstances not specified by the legislator in Art. 63 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, but which can act as the basis for the appointment of a lighter punishment. The condition for recognizing these circumstances as exceptional is that they significantly reduce the degree of social danger of the crime or the identity of the perpetrator. At the same time, judicial practice for the most part incorrectly interprets their essence, replacing the usual extenuating circumstances with exceptional ones (in particular, the circumstances characterizing the personality of the perpetrator before the crime was committed), recognizing them as the basis for the application of Art. 63 of the Criminal Code of the Republic of Tatarstan.

Keywords: sentencing, criminal code, identity of the perpetrator, other circumstances, lighter punishment, degree of danger of the crime, exceptional circumstances, mitigating circumstances, court verdict.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарипов Тақдиршоҳ Шарифович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ профессор. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Миралиев Салоҳиддин Абдусаломович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, аспиранти кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **909-11-21-11**

Сведения об авторах: *Шарипов Тақдиршоҳ Шарифович* - Таджикский национальный университет, доктор юридических наук, профессор. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17

Миралиев Салоҳиддин Абдусаломович – Таджикский национальный университет, аспирант кафедры уголовного права. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **909-11-21-11**

Information about the authors: *Sharipov Takdirshokh Sharifovich* - Tajik National University, Doctor of Law, Professor. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

Miraliev Salokhiddin Abdusalomovich - Tajik National University, Postgraduate Student of the Department of Criminal Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: **909-11-21-11**

Шарифзода Раҳматулло Файзулло
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар таъмин намудани ҳифзи ҳаёт ва саломатии шахрвандон иҷроиши қонун мавқеи аввалиндарачаро касб намуда, танзимгари фазои муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Дар раванди созон додани ҷомеаи шахрвандӣ нақши “қонунгузорӣ, эҳтиром, риоя ва иҷрои он ниҳоят бузург аст. Аз ин рӯ таъкид кардан бамаврид аст, ки қонун бояд меъёри муайянкунандаи рафтори ҳаррӯзаи шахс, фаъолияти ташкилоту муассисаҳо ва воситаи танзимкунандаи муносибатҳои ҷомеа бошад. Зеро қонун меъерест, ки бо дарназардошти манфиатҳои кулли ҷамъият, принципҳои ҳақиқат ва адолат ҳамчун заминаи асосии пешравии ҷомеа, ризоияти умум ва суботу оромӣ таҳия карда мешавад”[1,с.169].

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки ҳаёт ва саломатии инсон яке аз унсурҳои асосии давлат буда, ба арзишҳои олии инсонӣ тааллуқ доранд. Арзиши олий будани ҳаёт ва саломатии инсонро дин, ахлоқ ва тақрибан қонунҳои ҳамаи кишварҳо эътироф мекунад. Дар бисёр мавридҳо ҷинояти дар хатар монандан то ба аз ҳаёт маҳрум намудан оварда мерасонад, ки қатл накардан яке аз аҳкоми Қуръон, «Инчил» ва «Типитака» ба ҳисоб меравад. Дар м. 3 Эълумияи умумичаҳонии ҳуқуқи башар омадааст, ки «ҳар як инсон ба ҳаёт, озодӣ ва дахлнопазирии шахсӣ ҳақ дорад» [2,м.3] ва мувофиқи м. 5 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, «инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олий мебошанд. Ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд. Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд» [3,м.5]. Аз ин бармеояд, ки ҳуқуқу озодӣ, ҳаёт ва саломатии инсон ва шахрвандро ҳар як санади меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва назарияҳои динӣ низ ҳамчун арзиши олий эълон намудаанд.

Далели афзалияти манфиатҳои шахсро ҳар як давлат, хусусан Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар қонунгузорию худ барои риояи стандартҳои байналмилалӣ қаблан муайян мекунад. Аммо, дар яке аз санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ таъмин намудани ҳуқуқи инсон ба ҳаёт, бидуни пешниҳоди чораҳои муҳофизатӣ танҳо Эълумияи умумии ҳуқуқи башар хоҳад буд. Барои содир намудани чунин ҷиноятҳо бояд таҳримҳои воқеӣ муқаррар карда шаванд. Функсияи асосии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ба қонуни ҷиноятӣ вогузор карда шудааст, ки барои он ҳимояи ҳаёт ва саломатӣ вазифаи муҳимтарин ба ҳисоб меравад. Мувофиқи мушаххасоти номбаршуда, қонунгузорию ҷиноятӣ дар самти баланд бардоштани сатҳи ҳуқуқӣ, танзим карда мешавад ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ҳамчун арзиши асосии иҷтимоӣ боқӣ мемонад.

Ҷиноятҳои, ки дар боби 16 КҶ ҚТ - ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт ва саломатӣ [4,с.33] пешбинӣ гардидаанд, на фақат ба ҳаёт ва саломатии инсон ва шахрвандон, балки ба ҷомеаи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ зарари ҷуброннопазир мерасонад. Ба ҳамагон маълум аст, ки дар шароити ҳозира беэҳтиромӣ нисбат ба инсон ҷомеаро фаро гирифтааст. Чунин ҳолат яке аз омилҳои тақдир додани қонунгузорию ҷиноятӣ дар ин соҳа мебошад, ки ба он сабаби ворид намудани тағйиру иловаҳо асоснок мегардад. Дар замони муосир, фаъолияти мазкур бояд яке аз самтҳои асосии сиёсати давлатӣ дар мубориза бар зидди ҷинояткорӣ гардад. Ба намудҳои алоҳидаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки амнияти инсонро таъмин мекунад, нопуррагӣ ва номувофиқат хос аст. Бояд тазаккур дод, ки чунин андеша то андозае дуруст аст. Тавре ки фаъолияти қонунгузорӣ дар амалия нишон медиҳад, тағйиротҳо дар қонунгузорию ҷиноятӣ на ҳамеша мусбатанд. Меъёрҳои, ки дар қонунгузорӣ пешбинӣ гардидаанд, шаклҳои мушаххаси таърихан муқарраршудаи ахлоқ, ахлоқи дар ҷомеа ҳукмронро инъикос мекунад.

Ба гуфтаи Н.Ф. Кузнетсова, самти асосии назарияи ҳуқуқи амрикоӣ инкор кардани фарқияти ҷиддии қонун ва ахлоқ, тафсири ахлоқ ҳамчун «ахлоқи натиҷаи ниҳой» мебошад, ки барои он ангеаҳои фаъолият нақш надоранд [5,с.1]. Барои қонунгузорию давлатҳои Ғарб, тафовуте вучуд надорад, ки оё қонун мутобиқи эътиқоди дохилӣ, принципҳои ахлоқӣ ё аз тарси ҷазо иҷро карда шавад, агар фаъолияти шахрвандон мутобиқи муқаррароти қонун иҷро карда шавад. Вобаста ба масъалаи мазкур

мутафаккирони хоричӣ, низ назарияҳои худро изҳор кардаанд. Мисол, файласуфи рус И.А. Илин “қонунгузори Федератсияи Русия бар зидди гузаштани чунин мавқеъ буд: «Дар илми ҳуқуқшиносӣ чунин ақидае мавҷуд аст, ки ҳадафҳои рафтор дар соҳаи ахлоқӣ муҳимманд ва дар ҳаёти ҳуқуқӣ муҳим нестанд: ҳама он чизе, ки дар қонун зарур аст, як роҳи берунаи амали қонун мебошад, новобаста аз он ки он аз кадом ангега сарчашма мегирад: қонун ба рӯҳияи инсон бетафовут аст, ба шарте ки танҳо вай худуд ва мақоми ҳуқуқии худро риоя кунад. Аммо, агар шумо ин дидгоҳи расмӣ ва кӯтоҳбинро қабул кунед ва онро дар амал пайваста татбиқ кунед, пас як таназзули амиқ қонун ва шуури ҳуқуқӣ ба вучуд меояд. Сабабҳои рафтори ҳуқуқӣ метавонанд, танҳо нисбат ба чунин шуур, ки қонунро аз ҳадафи асосӣ ва олии худ ҷудо карда, моҳияти онро бо пайдоиши сатҳии тартиби «бехатар» маҳдуд мекунад, бетафовут бошанд» [6, с.1,2].

Дар ҷомеаи муосир доимо меъёрҳои амалкунандаи ахлоқӣ вучуд доштанд, ки онҳо дар ҳама гуна форматсияҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ арзиши доимӣ доранд. Яке аз ин меъёрҳои амалкунанда ин аз ҳисси раҳм ва аз рӯйи уҳдадорӣ, ки дар қонунгузори ҷиноятӣ оварда шудааст, расонидани ёрӣ ба шахсе, ки барои ҳаёташ хатар вучуд дорад, мебошад. Қонунгузори амалкунанда як мавзӯи муҳимро аз даст додааст, ки бояд ба он диққат дод. Ин аз рӯйи ҳисси инсондӯстӣ ва мувофиқи консепсияҳои, ки дар асри мо маъмуланд, дар бораи уҳдадорӣҳои мутақобилаи аъзои як ҷомеаи шахрвандӣ, вобаста ба ҳолатҳои, ки ҳаёт ва саломатии шахсе, ки дар хатар аст. Вобаста ба ҳолати мазкур дар байни ҷабрдида ва субъект як муқаддасоте мавҷуд аст (ҳаёт ва саломатӣ), гарчанде, ки дар аксар ҳолатҳо субъект пайҳас намешавад, ки барои ёрӣ расонидан ба шахсе, ки барои ҳаёт ва саломатиаш хатар таҳдид мекунад, уҳдадор аст ва ин кумак на танҳо имконпазир аст, балки ягон амали махсусро талаб намекунад, танҳо вай уҳдадор буд, ки ба ҷабрдида ёрӣ расонад ё ба мақомоти дахлдор хабар диҳад. Дар чунин маврид ёрӣ расонидан на часорати қаҳрамонӣ аст ва на садоқат, балки уҳдадорӣ ҳар як шахрванд мебошад. Аз рӯйи ҳолатҳои зикргардида, ба ақидаи мо, дар чунин маврид рафтори хунукназаронаи субъект нисбат ба ҷабрдида амали зишт буда, сазовори ҷазо мебошад.

Дар аксар ҳолатҳо хангоми оғоз намудани парвандаи ҷиноятӣ мутобиқи м. 127 ҚҶ ҚТ, барои дар хатар монандани ҳаёт ва саломатии шахси ба ёрӣ муҳтоҷбуда, ҷинояткор бар он бовар аст, ки чунин уҳдадорӣ умумии шахрвандиро надорад. Муҳаққиқони соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ бар он назаранд, ки чунин ҳолат агар аз тарафи давлат имконияти расонидани ёрӣ мавҷуд набошад, пас то ба ҷойи ҳодиса омада расидани шахсони салоҳиятдор ин уҳдадорӣ бар дӯши ҳама шахрвандоне, ки дар он ҷо қарор доранд, дохил вогузор мешавад. Бояд гуфт, ки қонунгузори ҷиноятӣ барои дар хатар монандани шахси дигар ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбини намудааст ва бояд зикр намуд, ки надонистани қонун шахсро аз ҷавобгарӣ озод намекунад. Дар баробари ин, ҳар як шахрванди кишвар бояд донад, ки ҷавобгарии ҷинояти худ чист. Доир ба ин масъала олимимони ватанӣ Шарипов Т.Ш., Сафарзода А.И., Саидов Ш.Н., чунин ибрози андеша кардаанд, ки ҷавобгарии ҷиноятӣ ин муносибати ҳуқуқиест, ки дар ҷараёни амалӣ гардонидани он давлат дар симои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба рафтори шахси ҷиноятсодиркарда баҳои манфии ҳуқуқӣ дода, нисбат ба ӯ дар ҳадди муқарраркардаи қонуни ҷиноятӣ ҷораҳои таъсиррасониро истифода мебарад [7, с.108].

Мувофиқи муқаррароти қ.1 моддаи 6 Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон, “Ҳар шахсе, ки ҷиноят содир намудааст, бояд таҳти ҷазо қарор гирад ё нисбати ӯ ҷораҳои дигари дорои хусусияти ҳуқуқии ҷиноятӣ дар ҳамин Кодекс пешбинишуда татбиқ гардад”. Вазъи кунунии ҷомеаи ҷаҳонӣ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати дар мадди аввал гузоштани принципи ахлоқиро тақозо мекунад. Танҳо дар ин ҳолат ҳуқуқи инсон ба ҳаёт, саломатӣ ва таъмини амнияти онҳо хусусияти декларатсионӣ нахоҳад дошт. Заминаҳои ахлоқии расонидани ёрӣ бояд аз урфу одатҳои инсондӯстӣ ва назарияҳои динӣ ҷустуҷӯ кард. Сар карда аз рӯзи тавлиди ҷомеаи инсонӣ меъёрҳои ахлоқии ҷамъиятӣ ва қабилавӣ, ҳама амалҳои зишти инсонҳоро, ки дар байни аъзои қабила таъсири манфӣ мерасонанд, манъ мекунад. Шароити зинда мондани кулли қабила кумаки тарафайни тамоми аъзои ҷомеаро тақозо мекард. Ҳар яки онҳо рушд ва фаъолияти минбаъдаи худро аз назарияҳои дин ба даст оварданд. Дар бисёр динҳои ҷаҳон аҳкоми мавҷуданд, ки ба арзишҳои умумиинсонӣ асос ёфтаанд. Қисми зиёди онҳо дар меъёрҳои қонунгузорӣ муқаррар карда шудаанд, ба монанди маҷбур намудани ҷинояткор

барои адо намудани чазо барои ҷинояти содир кардааш ва ин меъёрҳо дар қонунгузорию амалқунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дарҷ гардидаанд.

Дар муқоиса ба меъёрҳои ахлоқӣ, дар соҳаи ҳуқуқӣ, рафтори мазкур аз ҷониби мақомотҳои салоҳиятдор бо роҳи зӯрӣ таъмин карда мешавад. Мазмуни асосии ҷимояи арзишҳои ахлоқӣ аз ҷониби қонуни ҷиноятӣ дар ифодаи «ба каси дигар зарар нарасонед» ифода ёфтааст, яъне ҳар як шахс бояд, ки аз расонидани зарар ба дигарон худдорӣ намояд. Ахлоқ ба мундариҷаи меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ таъсири назаррас мерасонад. Дар навбати худ, меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, низ ба меъёрҳои ахлоқӣ таъсири пурқуввати зид доранд. Бо дарназардошти он ки давлат кадом амалҳои зарароварро аз ҳама хатарнок меҳисобад, онҳоро ҳамзамон ғайриахлоқӣ низ мешиносад. Ҳамин тариқ, қонунгузорию ҷиноятӣ ҳамчун дастури амиқи меъёрҳои ахлоқӣ хизмат мекунад. Дар меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, низ ҳамчун ҳолати манъқунанда, аз ҷумла хангоми таҳдиди чазо барои беҳаракатона содир намудани ҷиноят (хунукназарӣ, нарасонидани кумак ва ғ.) пешбинӣ шудааст. Чунин меъёрҳо рафтори ғайриинсониро манъ мекунанд, дар сурате ки шахс оқибатҳои расонидани зарар ба ҷабрдидаро медонист ва бояд ин оқибатро пешгирӣ мекард. Албатта, зинаи асосии танзимгари фаъолияти шахрвандон принсипи ахлоқӣ мебошад, яъне иҷрои бошууронаи қонунҳо. Аммо дар давраҳои муайяни рушди ҷомеаи инсонӣ, вақте ки асосҳои ахлоқӣ рӯ ба таназзул ниҳоданд, маҳз қонунгузорию ҷиноятӣ ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва тарбияи ҳисси ахлоқии адолат мусоидат мекунад. Яке аз омилҳои зикргардида дар тарбияи масъулияти иҷтимоӣ ва рафтори ахлоқӣ ҷавобгарию ҷиноятӣ барои дар хатар монондани ҳаёт ва саломатии шахс мебошад.

Асоснок ва муқаррар намудани аҳамияти ҷавобгарию ҷиноятӣ барои дар хатар монондани шахс дар ҳолатҳое, ки ба ҳаёт ва саломатии инсон хатар таҳдид мекунад, танҳо аз мантиқи ақли солим бармеояд. Дар чунин маврид омезиши якҷанд ҷузъҳо лозим аст: қонунҳои рушди иҷтимоӣ, муносибатҳои ахлоқии ҷомеа ва ғайра. Маҳз дар чунин меъёрҳое, ки дар он қонунҳо амалҳои фаъоли ҷимояи шахси дигар пешбинӣ гардидаанд, то андозае мундариҷаи бештари қонунҳои ахлоқии ҷиноятиро инъикос мекунад. Аз чунин мавқеъҳо, кирдори беҳаракатонаи шахс ба шахсе, ки барои ҳаёт ва саломатиаш хатари расидани зарар таҳдид мекунад, ёрӣ намерасонад, вақте ки ӯ имконияти расонидани кумакро дошт. Чунин фаъолияти ҷинояткор на танҳо амали бадахлоқона, балки мутобиқи қонунгузорию ҷиноятӣ нисбати ин кирдор ҷавобгарӣ муқаррар карда шудааст. Гузашта аз ин, ҷинояти дар хатар монондан на танҳо нисбат ба шахсе, ки вазифадор буд, ки ба ӯ ёрӣ расонад, балки нисбат ба ҳар шахрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, агар ин кирдори беҳаракатона боиси марги ҷабрдида гардида бошад, тааллуқ дорад. Муқаррар намудани ҷавобгарию ҷиноятӣ барои чунин кирдори беҳаракатона барои тамоми ҷомеа ва барои ҳар як шахрванд дар алоҳидагӣ муфид аст, зеро шахсе, ки ба ёрӣ муҳтоҷ аст, ба ҳаёт ва саломатии ӯ хатари расидани зарар таҳдид мекунад, бо меъёри қонуни ҷиноятӣ ҳифз карда мешавад. Давлат метавонад, ки талаби маънавии кумакро ба шахрванди худ пешниҳод кунад, зеро ин ба вазифаҳои олии давлат муҳолифат намекунад, ки яке аз онҳо ҳифзи ҳаёт ва саломатии инсон ба шумор меравад.

Мо чунин мешуморем, ки баррасӣ намудани ин масъалаҳо дар асоси вазъи қонунии ҷомеаи башарӣ барои илми ҳуқуқи ҷиноятӣ, қонунгузорию ҷиноятӣ ва амалияи татбиқи қонун хеле муҳим аст, зеро он самаранокии меъёрҳои дахлдори ҳуқуқи ҷиноятиро афзоиш дода, барои таъмин намудани вазифаҳои қонунгузорию ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити мусоид фароҳам меорад. Табиист, ки ба назарияҳои муосири ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҷиноятҳои дар ин самт баррасишаванда чандон таваччуҳ зоҳир намегардад ва қабул надоштани ин уҳдадорӣ аз тарафи шахрвандон имкон намедихад, ки олимони ин соҳа нисбати онҳо мавқеи ягона дошта бошанд. Дар баробари ҳолатҳои зикргардида бояд қайд намуд, ки мутобиқи м. 61 КҶ ҚТ ҳар як ҷинояте, ки дар ин Кодекс пешбинӣ гардидааст, ҳолатҳои сабуққунандаро доро мебошанд.

1) Ҳолатҳои сабуққунандаи чазо инҳо мебошанд:

а) бори аввал содир намудани ҷиноят;

б) ноболиғ будани гунаҳгор;

в) ҳомиладор будан;

г) кӯдакони хурдсол доштани гунаҳгор;

ғ) бо сабаби вазнинии шароити зиндагӣ ва ё аз рӯи дилсӯзӣ содир намудани ҷиноят;

д) содир намудани ҷиноят дар ҳолати ҳаяҷони саҳти рӯҳие, ки сабаби он зӯрварӣ, таҳқири саҳт ё амалҳои дигари ғайриқонунии ҷабрдида мебошад;

е) содир намудани ҷиноят дар ҳолати аз ҳадди муҳофизати зарурӣ гузаштан, дастгир кардани шахси ҷиноят содирнамуда, зарурати ниҳой, иҷрои фармон ё амр;

ё) таҳти таъсири маҷбуркунии ҷисмонӣ ё рӯҳӣ, вобастагии моддӣ, хизматӣ ва ё вобастагии дигар содир намудани ҷиноят;

ж) ихтиёран омада ба гуноҳи худ иқрор шудан, сидқан пушаймон шудан, ғаъолона мусоидат кардан дар ошкор намудани ҷиноят, фош кардани дигар иштирокчиёни ҷиноят ва дар кофтукови молу мулки дар натиҷаи ҷиноят бадастомада;

з) бевосита пас аз содир намудани ҷиноят расонидани ёрии тиббӣ ё кӯмаки дигар ба ҷабрдида, ихтиёран талофӣ кардан ё рафъ сохтани зарари моддӣ ва маънавии дар натиҷаи ҷиноят расонидашуда, анҷом додани амалҳои дигаре, ки ба ислоҳи зарари ба ҷабрдида расонидашуда равона гардидаанд.

2) Агар ҳолати дар қисми якуми ҳамин модда зикргардида дар моддаи дахлдори Қисми махсуси ҳамин Кодекс ба сифати аломати ҷиноят пешбинӣ шуда бошад, онро тақроран ҳамчун ҳолати сабуққунандаи ҷазо ба назар гирифтани мумкин нест.

3) Ҳангоми таъйин намудани ҷазо ҳолатҳои дигари дар қисми якуми ҳамин модда зикргардида мумкин аст ҳамчун ҳолатҳои сабуққунанда ба назар гирифта шаванд [8, м 61, с29-30].

Аммо олимони хориҷии соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳолатҳои дигари сабуққунии ин ҷиноятро зикр намудаанд, ки чунин ҳолатҳои сабуққунандаи ҷинояти дар хатар монандан дар қонунгузори ҷиноятӣ ҚТ дида намешаванд. Соловей Людмила Владимировна, бар ин назар аст, ки ҳолатҳои сабуққунандаи ҷавобгарӣ барои дар хатар гузоштани шахс танҳо вақте ба инобат гирифта мешаванд, ки барои баррасӣ ба суд пешниҳод карда шаванд. Чунин ҳолатҳо истисноӣ мебошанд, вақте ки амали айбдоршаванда (гумонбаршуда) ҷиноят ҳисоб карда намешавад, ё барои он дараҷаи пасти гуноҳ таъйин карда мешавад. Хусусияти муҳими ин категорияи ҷиноятҳо ҳолатҳои сабуққунанда мебошанд, ки дар байни онҳо фарқиятҳои зеринро таъкид кардан мумкин аст:

-эътимоди самимӣ доштан нисабати ҷабрдида, ки хатаре вучуд надорад;

-бартаарафсозии таҳдидҳои ҷиддитар (масалан, маҷбур шудам, ки аз ҷабрдида дур шавам, то ҳамлаи авбошонро ба ӯ истисно кунам);

-надониستاني таҳдидҳои мавҷудбуда;

-шаҳси масъул худ ба ҳолати ногувор афтид, мавриди ҳамла қарор гирифт, ё ин ки заррар дид;

-бо мақсади сабуқ кардани ҳолати бемор, аммо барои ин маҷбур шуд ӯро тарк кунад (масалан, барои даъват кардани ёрии таъҷилӣ);

- мавҷуд набудани имконияти кумак (масалан, шахси ғарқшударо наҷот дода натавонист, зеро ки ҳудаш шино карда наметавонад) [9, с.3-4].

Ҳаёт ва саломатии инсон дар ҳама давру замон арзиши олитарин ба ҳисоб рафта, баҳри таъмин намудани ҳифзи саломатии инсон, давлат тамоми кӯшишҳоро ба харҷ медиҳад. Ҷиноятҳое, ки ба ҳаёт ва саломатии инсон таҳдид мекунанд, яке аз масъалаҳои мубрами рӯз ба ҳисоб рафта, тамоми ҷомеа ҷаҳониро дар хатар гузоштааст. Таҳдиди дар хатар монандан, ки дар Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ гардидааст, дар баъзе ҳолатҳо то ба аз ҳаёт маҳрум намудан оварда мерасонад.

Муқаррир: Сафарзода Анвар – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Маҷаллаи академии ҳуқуқ. Шарифзода Р.Ф. Масоили объект дар таркиби ҷинояти дар хатар монандан. ISSN 2305-0535. 3 (31) / 2019. Душанбе – 2019. С. 169.
2. Эълумияи умумии ҳуқуқи башар. [Манбаи электронӣ] <https://www.mfa.tj/uploads/main/2020/12/1-E-lomiyai-umumii-huquqi-bashar.pdf>. (санаи мурочиат 08.01.2021). - С.3.
3. Конституция Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ] Речаи дастрасӣ: <https://adliya.tj/tj/constitution>. (санаи мурочиат 08.01.2021). м. 5.С.1.
4. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе – 2013. -С.54.
5. Молчанова С.И. Актуальные вопросы оставления в опасности. [Электронный ресурс]. <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-voprosy-ostavleniya-vopasnosti/viewer>. (дата обращения 10.01.2021). С.1-3.
6. Шарипов Т.Ш. Ҳуқуқи ҷиноятӣ бо истифода аз усули тадриси интерактивӣ (Қисми умумӣ) / Т.Ш. Шарипов, А.И. Сафарзода, Ш.Н. Саидов. – Душанбе, 2016. -С.108.

7. Кодекси ҷиноятии ҚТ [Манбаи электронӣ]. http://afif.tj/images/files/pdf/kodeks_tadzh.yaz.pdf. (санаи муруҷиат: 11.01.2021). м. 61., С. 29-30.
8. Соловей Л.В. Уголовно-правовая характеристика оставления в опасности. [Электронный ресурс]. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_37326857_49054696.pdf (дата обращения 11.01.2021). С3-4.
9. Валасов Ю.А. Дис. на соискание ученой степени кандидата к.ю.н. Уголовная ответственности за оставление в опасности / Ю. А.Валасов. - Омск, 2004. - С. 7.
10. Козаченко И. Я. Санкции за преступления против жизни и здоровья / И. Я.Козаченко. -Томск, 1987.-С. 90,91.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ВОҚЕИИ ҶИНОЯТИ ДАР ХАТАРМОНӢ

Дар мақола баъзе масъалаҳои ҷинояти дар хатар монандан мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф вобаста ба шароити замони муосир хусусият ва дараҷаи ба ҷамъият хавфнокӣи ҷинояти мазкурро баррасӣ намуда, баъзе масъалаҳои воқеии ин ҷиноятро таҳлил намудааст. Ҳолатҳои баҳсноки ҷинояти дар хатар монандан баррасӣ гардида, андешаҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ оиди масъалаи мазкур мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳаёт ва саломатии инсон дар ҳама давру замон арзиши олитарин ба ҳисоб рафта, баҳри таъмин намудани ҳифзи саломатии инсон, давлат тамоми кӯшишҳоро ба ҳарч медахад. Ҷиноятҳои, ки ба ҳаёт ва саломатии инсон таҳдид мекунанд, яке аз масъалаҳои мубрами рӯз ба ҳисоб рафта, тамоми ҷомеаи ҷаҳониرو дар хатар гузоштааст. Таҳдиди дар хатар монандан, ки дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ гардидааст, дар баъзе ҳолатҳо то ба аз ҳаёт маҳрум намудан оварда мерасонад. Мо чунин мешуморем, ки баррасӣ намудани ин масъалаҳо дар асоси вазъи кунунии ҷомеаи башарӣ барои илми ҳуқуқи ҷиноятӣ, қонунгузорию ҷиноятӣ ва амалияи татбиқи қонун хеле муҳим аст, зеро он самаранокӣи меъёрҳои дахлдори ҳуқуқи ҷиноятиро афзоиш дода, барои таъмин намудани вазифаҳои қонунгузорию ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити мусоид фароҳам меорад.

Калидвожаҳо: дар хатар монандан, муносибатҳои ҷамъиятӣ, уҳдадорӣ, ҷавобгарии ҷиноятӣ, шахсият, фард, ҳаёт ва саломатӣ.

О НЕКОТОРЫХ РЕАЛЬНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ ОСТАВЛЕНИЯ В ОПАСНОСТИ

В статье анализируются некоторые проблемы преступления оставления в опасности. Автор рассматривает характер и степень общественной опасности этого преступления для общества в свете современных условий и дает научный анализ некоторых реальных проблем этого преступления. Были рассмотрены спорные моменты преступления оставления в опасности и проанализированы мнения отечественных и зарубежных ученых по этому поводу. Жизнь и здоровье человека всегда были высшей ценностью, и государство прилагает все усилия для обеспечения защиты здоровья человека. Преступления, угрожающие жизни и здоровью людей, являются одной из самых острых проблем современности и представляют угрозу для всего мирового сообщества. Угроза опасности, закрепленная в Уголовном кодексе Республики Таджикистан, в некоторых случаях может привести к смерти. Мы считаем, что рассмотрение этих вопросов на основе современного состояния человеческого общества очень важно для науки уголовного права и правоприменения, поскольку повышает эффективность соответствующих норм уголовного права и создает благоприятные условия для Уголовного закона Республики Таджикистан предусматривает.

Ключевые слова: оставление в опасности, общественные отношения, обязательства, уголовная ответственность, личность, индивид, жизнь и здоровье.

ABOUT SOME REAL CRIMES OF LEAVING IN DANGER

The article analyzes some of the problems of the crime of leaving in danger. The author examines the nature and degree of social danger of this crime for society in the light of modern conditions and gives a scientific analysis of some of the real problems of this crime. The controversial aspects of the crime of leaving in danger were considered and the opinions of domestic and foreign scientists on this matter were analyzed. Human life and health have always been the highest value, and the state makes every effort to ensure the protection of human health. Crimes that threaten human life and health are one of the most pressing problems of our time and pose a threat to the entire world community. The threat of danger, enshrined in the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, in some cases can lead to death. We believe that consideration of these issues on the basis of the current state of human society is very important for the science of criminal law and law enforcement, since it increases the effectiveness of the relevant norms of criminal law and creates favorable conditions for the Criminal Law of the Republic of Tajikistan.

Keywords: abandonment in danger, public relations, obligation, criminal liability, person, individual, life and health.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарифзода Раҳматулло Файзулло* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи ҷинояти ва муқовимат бо коррупсия. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 918-19-69-15

Сведения об авторе: *Шарифзода Раҳматулло Файзулло* - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **Адрес** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.Телефон: (+992) 918-19-69-15

Information about the author: *Sharifzoda Rahmatullo Fayzullo* – Tajik national university, candidate of the Department of criminal Law and Anti-Corruption. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: 918-19-69-15

Асрорзода З.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

КГ ҚТ шартномаи кредитро ба сифати шартномаи дутарафа муайян кардааст, аз ин рӯ, ҷавобгарӣ барои вайрон кардани шартҳои он метавонад ба зиммаи кредитор ва қарздор гузошта шавад.

Меъёри ҳуқуқ он вақт самараи зарурӣ медиҳад, ки агар барои вайрон кардани он ҷавобгарӣ пешбинӣ шуда бошад. Мавҷудияти ҷавобгарии тарафҳо дар шартнома асосан бо он рабт дорад, ки ҳар як ҷониби шартнома бобати дуруст, самаранок ва пурра иҷро намудани шартҳои шартнома талош варзад ва ҳангоми расонидани зарар ба тарафи дигар барои барқарор намудани он масъулият эҳсос намояд [11,с.223].

Вобаста ба мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар адабиёти илмӣ нуктаи назари ягона вучуд надорад. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ намуди ҷавобгарии иҷтимоӣ мебошад, ки барои ҳуқуқвайронкунӣ ва бо истифодаи чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз ҷониби субъектони босалоҳият татбиқ мешавад [12,с.683]. Ба андешаи Э.С. Насриддинзода, ҷавобгарии ҳуқуқӣ зарурати шахс ба гирифтӣ шудан ба чораҳои маҷбурияти давлатӣ барои ҳуқуқвайронкуниҳои содиркарда мебошад [10,с.149]. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамчун категорияи умумӣ дар илми ҳуқуқшиносӣ дорои намудҳои алоҳидаи худ мебошад. Яке аз намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ҷавобгарии ҳуқуқи граждани ташкил медиҳад. Ҷавобгарӣ падидаи муҳим дар ҳуқуқи граждани ба ҳисоб меравад, ки дар таъмини нақши ҳуқуқ дар танзимномаи муносибатҳои бозоргонӣ ва ҳамчунин ҳифзи ҳуқуқҳои молумулкии соҳибкоруни шахрвандон ҷойи муайянро ишғол мекунад [5,с.433].

Ҷавобгарии ҳуқуқи граждани як намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад [13,с.188]. Бо мақсади пурра ошкор намудани мафҳум ва хусусиятҳои он, зарурияти муайян намудани мафҳум ва хусусиятҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба миён меояд. Падидаи ҷавобгари ҳуқуқӣ дар илми ҳуқуқшиносӣ вобаста ба муҳимияти худ ҳамеша мавриди таваҷҷуҳи мутахассисони ватани ва хориҷӣ қарор гирифтааст. Р.Ш. Сотиволдиев қайд менамояд, ки ҷавобгарии ҳуқуқӣ як намуди масъулият аст, ки дар татбиқи чораҳои маҷбурсозии ҳуқуқӣ ба шахси гунаҳкор барои содир намудани ҳуқуқвайронкунӣ ифода меёбад.

Нишонаҳои асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба тариқи зайл ифода меёбанд:

- 1) ҷавобгарии ҳуқуқӣ маҷбуркунии давлатӣ мебошад;
- 2) ин маҷбуркунии «умум» не, балки «ҷораи» маҷбуркунии муайянгардида мебошад;
- 3) ҷавобгарии ҳуқуқӣ бо ҳуқуқвайронкунӣ алоқаманд мебошад;
- 4) ҷавобгарӣ оқибати манфиро барои ҳуқуқвайронкунанда ба миён меорад: маҳдуд намудани ҳуқуқҳои ӯ (маҳрум намудан аз озодӣ, ҳуқуқи волидайн ва ғ.), вогузоштани уҳдадорихои алоҳида (пардохти маблағи муайян, анҷом додани ягон амал ва ғайра);
- 5) характер ва ҳаҷми маҳрумият дар санксияи меъёрӣ-ҳуқуқӣ муайян шудааст;
- 6) вогузоштани маҳрумият, татбиқи чораҳои маҷбуркунии давлатӣ дар раванди фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ аз ҷониби мақомотҳои ваколатдори давлатӣ тибқи тартиб ва шакли муайян намудаи қонун ба амал бароварда мешавад. Шаклҳои ғайримурофиавии ҷавобгарии ҳуқуқӣ вучуд надоранд [1,с.144].

Дар илми ҳуқуқшиносӣ доир ба мафҳум ва хусусиятҳои ҷавобгарии ҳуқуқи граждани ақидаи ягона вучуд надорад. Як қатор муҳаққиқон онро як намудаи маҷбуркунии давлатӣ ва дигарон бошанд, онро ҳамчун санксия барои ҳуқуқвайронкунандаи соҳаи ҳуқуқи граждани тавзеҳ додаанд. Масалан, М.З. Раҳимов дар зери мафҳуми ҷавобгарии граждани, «дар зери маҷбуркунии давлатӣ иҷро намудани уҳдадорихои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумулкиро аз тарафи субъектони муомилоти граждани» дар назар дорад [14,с.371]. С.Н. Братуся қайд менамояд, ки ҷавобгарии граждани ин маҷбуркунии давлатӣ ё ҷамъиятӣ буда, бо тариқи маҷбурномаӣ, қарздорро барои иҷрои уҳдадорӣ водор намуданро ифода мегардад [3,с.82-84]. Е.А. Суханов ва Б.И. Пугинский қайд менамояд, ки ҷавобгарии граждани яке аз намудҳои маҷбуркунонии давлатӣ ба шумор рафта, ба ҳуқуқвайронкунанда санксияи молумулкӣ ба манфиати зарардида муқаррар гардида, дар

шакли ихтиёрӣ ҳам мумкин аст анҷом ёбад, вале ба характери маҷбурунии давлатӣ таъсир намерасонад [6,с.180].

Муҳаққиқон О.С. Иоффе [8,с.174] ва Н.Д. Егоров [7,с.83] қайд менамоянд, ки ҷавобгари ҳуқуқи граждани, пеш аз ҳама санксияи муқаррарнамудаи қонун барои вайронкунандаи қонун маҳсуб меёбад.

Қайд намудан зарур аст, ки ақидаҳои дигар ҳам доир ба мафҳуми ҷавобгарии граждани дар илми ҳуқуқшиносӣ вучуд доранд. Р.Ш. Сотиволдиев қайд менамояд, ки ҷавобгарии ҳуқуқи граждани ҳамчун вайрон намудани вазифаҳои шартномавӣ ё ғайришартномавӣ, яъне содир намудани деликти граждани пешбинӣ шудааст, ва дар шакли рӯйёнидани зарар, ноустуворона ва ғ. татбиқ мешавад.

Ба андешаи Қ.Ш. Қурбонов ва И.Ғ. Ғаффорзода, ҷавобгарии ҳуқуқи граждани муносибати ҳуқуқӣ буда, дар оқибатҳои номусоиди манфии дорои хусусияти молумулқӣ барои ҳуқуқвайронкунанда (қарздор) ифода меёбад, ки бо маҷбурунии давлатӣ таъмин шудааст ва дар баробари ин боиси маҳкумнамоии манфии давлат ва ҷамъият нисбати ҳуқуқвайронкунии содиршуда ва субъекти он мебошад [9,с.297].

Ба андешаи Ф.С. Сулаймонов, «ҷавобгарии ҳуқуқи граждани оқибатҳои ногувори хусусияти молумулқидошта мебошад, ки аз ҷониби давлат ба зиммаи субъекти дахлдор воғузошта мешавад» [15,с.313]. Ба ақидаи В.В Витрянский, «ҷавобгарии ҳуқуқи граждани тибқи уҳдадорихои граждани мумкин аст дар шакли рӯёндани зиён ва пардохти ноустуворона анҷом пазирада. Ҳамчунин, тибқи уҳдадорихои пулӣ пардохти ноустуворонаро дигар шакли ҷавобгарии мустақил рӯёнидани фоиз барои иҷро накардани уҳдадорихои пулӣ ташкил медиҳад» [2,с.636].

Бо назардошти он ки муносибатҳои қарзӣ маъмулан муносибатҳои ба муҳлат алоқамандии зиҷдошта мебошанд, аз ҳамин лиҳоз, шакли аз ҳама паҳншудаи ҷавобгарии ҳуқуқии тарафҳои шартномаи кредит рӯёнидани ноустуворона мебошад. Дар ҳуқуқи граждани ноустуворона ҳамчун воситаи таъмини иҷрои уҳдадорихои граждани ва шакли ҷавобгарии ҳуқуқии граждани маҳсуб меёбад. Дар асоси м. 355 КГ ҚТ, ноустуворона (ҷарима, пеня) маблағе мебошад, ки тибқи қонун ё шартнома муайян гардидааст ва қарздор вазифадор аст ҳангоми иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ, аз ҷумла дар ҳолати гузаронидани муҳлати иҷро, онро ба кредитор пардозад.

Кредитор ҳуқуқ дорад, ки пардохти ноустуворонаи муайяннамудаи қонун (ноустуворонаи қонунӣ)-ро сарфи назар аз он ки дар созишнома уҳдадорӣ пардохти он пешбинӣ шудааст ё на, талаб намояд.

Андозаи ноустуворонаи қонунӣ, агар қонун онро манъ накунад, бо созишномаи тарафҳо зиёд карда шуданаш мумкин аст.

Агар ноустуворонаи пардохтшаванда ошкоро ба оқибати вайрон кардани уҳдадорӣ баробар набошад, суд ҳақ дорад ноустуворонаро кам кунад.

Ҳамин тавр, ноустуворона ба қонунӣ ва шартномавӣ; баҳисобгирӣ, ҷаримавӣ, алтернативӣ ва истисноӣ ҳудо мешавад [16,с.400].

Дар ҳолати иҷро накардан ва ё ба таври дахлдор иҷро накардани уҳдадорие, ки бо ноустуворона таъмин гаштааст, қарздор бо тартиби ихтиёрӣ ноустуворона пардохт карда метавонад. Агар ин ҳолат анҷом дода нашавад, он гоҳ ҷуброни ноустуворона бо тартиби судӣ сурат мегирад. Дар ин маврид суд чунин ҳолатҳоро ба инобат мегирад:

Якун, ҳангоми иҷро нагардидан ва ё ба таври дахлдор иҷро нашудани уҳдадорӣ асосӣ, новобаста аз он ки оё кредитор дар натиҷаи он зарар дидааст ё не, ноустуворона ҷуброн карда мешавад.

Дуюм, агар қарздор барои иҷро накардан ва ё ба таври дахлдор иҷро накардани уҳдадорӣ ҷавобгар набошад, он гоҳ кредитор ҳуқуқи талаб намудани пардохти ноустуворонаро надорад.

Сеюм, агар ноустуворонаи пардохтшаванда ошкоро ба оқибати вайрон кардани уҳдадорӣ баробар набошад, суд ҳақ дорад (вале уҳдадор нест) ноустуворонаро кам кунад (м. 358 КГ ҚТ). Дар ин маврид таҳти оқибатҳои вайрон кардани уҳдадорӣ на танҳо андозаи ками зарари дидаи кредитор, балки ҳамчунин дигар ҳолатҳои хусусияти манфиатовар фаҳмида мешаванд [17,с.100].

Дар қ. 1 м. 831 КГ ҚТ муқаррар гардидааст, ки агар дар қонунҳо ё дар шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад, дар ҳолатҳои ки қарзгиранда маблағи қарзро

дар муҳлати муайяншуда барнамегардонад, ба ҳамин маблағ бояд дар ҳаҷми муайяннамудаи қисми 1 моддаи 426 КГ ҚТ аз ҳамон рӯзе, ки қарз бояд баргардонидани шавад ва то рӯзи баргардонидани он ба қарздиҳанда фоиз пардозад.

Ба маънои ҳуқуқӣ, мафҳуми кредит на ҳамеша бо аҳамияти иқтисодии он рост меояд. А.А. Сапожков қайд мекунад, ки муносибатҳои зиёде мавҷуданд, ки илми иқтисод онҳоро қарз ҳисобида метавонад, аммо аз нигоҳи ҳуқуқӣ, инҳо қарз махсуб намеёбанд, масалан, векселҳо, маблағгузори бар ивази таъйиноти талаби пулӣ нестанд.

Шартномаи кредит вобаста ба моҳият ва хусусиятҳои фарқунандаи худ, аз он ҷумла вобаста ба субъект ва предмети худ аз дигар шартномаҳои граждани ба кулли фарқ менамояд. Шартномаи кредит, вобаста ба табиати ҳуқуқи худ, ба сифати шартномаи консенсуалӣ, музднок ва дутарафа эътироф карда шудааст.

Шартномаи кредит яке аз намудҳои шартномаи қарз мебошад. Бинобар ин, нисбат ба муносибатҳои оид ба шартномаи кредит, агар тибқи қоидаҳои зербоби кредитро батанзимдороранда ва аз моҳияти шартномаи кредит тартиби дигаре ба миён наояд, қоидаҳои Кодекси граждани дар бораи шартномаи қарз татбиқ мегарданд. Ҳамин тавр, ҳамаи қоидаҳои, ки доир ба гирифтани фоиз аз рӯи шартномаи қарз ба миён меоянд, уҳдадорӣ қарзгиранда оид ба баргардонидани маблағи қарз, характери мақсаднокии қарз, оқибатҳои аз тарафи қарзгиранда вайрон намудани шартномаи қарз ва ғайраҳо, нисбат ба шартномаи кредит татбиқ мегардад, агар аз қонун ва моҳияти шартнома тартиби дигаре ба миён наояд.

Як қатор муаллифон чунин мешуморанд, ки кредит ин қарз дар шакли пулӣ ё молӣ бо шартҳои баргардонидан ва одатан бо пардохти фоизҳо мебошад, ки муносибати иқтисодии байни кредитор ва қарздорро ифода мекунад. Кредит ҳамчун маблағҳои пулӣ ё амволи аз ҷониби як тараф (қарздиҳанда) ба тарафи дигар (қарзгиранда) додасуда дар ҳаҷм ва шартҳои пешбиниамудаи шартнома ё ҳамчун шакли мавҷудият (ҳаракат)-и фонди қарзӣ, як намуди фуруши моликияти фонди қарзӣ, инчунин ҳаракати қарз муайян карда мешавад, сармояе, ки як субъекти иқтисодӣ ба дигараш медиҳад, то муттасилии раванди такрористеҳсоли васеъ ва баланд бардоштани самаранокии онро таъмин кунад.

Ғайр аз ин, дар адабиёти ҳуқуқӣ, қарз ҳамчун пул ё чизҳои муайян карда мешавад, ки аз ҷониби кредитор ба қарздор бо шартҳои баргардонидани маблағи эквиваленти пул ё ҳамон ашё ба қарздор дода шудааст, пул ё ашёе, ки бо хусусиятҳои умумӣ муайян карда шудааст, инчунин аз ҷониби як тараф ба тарафи дигар пешниҳод кардани муносибати ҳуқуқӣ оид ба таъхир гузоштани иҷрои ҳама гуна уҳдадорихоро тибқи шартнома (пардохти пул, амвол додан, иҷрои қарз, хизматрасонӣ) дар назар дорад.

Г.А. Тосунян, А.Ю. Викулин ва А.М. Экмалян кредитро ҳамчун маблағҳои пулӣ ё ашёе, ки бо хусусиятҳои умумӣ муайян карда шудаанд, дар қараёни қарздиҳӣ ба моликияти тарафи дигар дар ҳаҷм ва шартҳои пешбинишуда интиқол дода мешаванд (ё барои интиқол пешбинӣ шудаанд) тавсиф додаанд.

Тибқи ақидаи К.Т. Трофимов, кредит маънои интиқол ва пешниҳоди воқеии пул, молро дар ивази ваъдаи пардохт дар оянда дорад.

Аз нуқтаи назари қонунгузори граждани ҚТ, кредит се мафҳумро муттаҳид мекунад: кредити бонкӣ (моддаи 839 КГ ҚТ), кредити молӣ (моддаи 842 КГ ҚТ) ва қарзи тижорӣ (моддаи 843 КГ ҚТ). Асоси ин таснифот предмети қарз мебошад: қарзи бонкӣ - пули нақд; кредити молӣ - чизҳои, ки бо хусусиятҳои умумӣ муайян карда мешаванд; қарзи тижорӣ - маблағҳо ё чизҳои дигаре, ки бо хусусиятҳои умумӣ муайян карда мешаванд, ки метавонанд дар шакли пешпардохт, батаъхиргузори ё батадрич пардохт карда шаванд.

Масъалаи баҳсталаб хусусияти ҳуқуқи шартномаи кредит мебошад. Ҳангоми баррасии ин мушкил маъмул шудааст, ки онро бо шартномаи қарз муқоиса намоянд. Баъзе муаллифон шабоҳати байни ин сохторҳои шартномавино ёфта, хусусиятҳои умумии онҳоро таъкид мекунад, баъзеи дигар, баръакс, ба фарқи байни онҳо диққат медиҳанд. Дар асоси ин таҳлили ҳуқуқӣ ё дар бораи хусусияти мустақилонаи шартномаи кредит дар низоми шартномаҳои ҳуқуқи граждани ё дар бораи он, ки шартномаи кредитӣ як намуди шартномаи қарз мебошад, ки «барои истифода дар соҳаи бонкӣ пешбинӣ шудааст», инчунин ҳулосаҳои дигар бароварда мешаванд.

Ҳамин тавр, ба андешаи Г. Ефимова, В. Витрянский, С. Вилнянский, Е. Флейшитс, С. А. Хохлов шартномаи кредит як намуди шартномаи қарз ҳисобида мешавад. Масалан,

В.В. Витрянский қайд мекунад, ки «шартномаи кредит шартномаи қарзро ҳамчун намуди ба чузъ мансуб медонад ва мавҷудияти муносибатҳои хосси чузъ аз он шаҳодат медиҳад, ки мафҳуме, ки ба як кул мансуб аст, дорои тамоми хусусиятҳои асосии тавсифии чузъ аст, ҳамзамон баъзе хусусиятҳои мушаххас дорад, ки имкон медиҳанд онро ҳамчун як намуди алоҳидаи мафҳуми умумӣ ҷудо кунанд». Чунин ба назар мерасад, ки ин хулоса ба мавқеи ҳуқуқии хусусии Рим – “Creditum mutuo differentt qua genus a type: nam creditum structit extra eas res, quae pondere numero mensura continentur” асос ёфтааст.

Қисми 1 моддаи 426 КГ ҚТ бошад, пешбинӣ менамояд, ки барои ғайриқонунӣ истифода бурдани маблағи ғайр дар натиҷаи иҷро накардани уҳдадорӣ пулӣ, ё гузаронидани муҳлати пардохти он ё бидуни асос гирифтани он ё ба амонат гузоштан аз ҳисоби шахси дигар бояд ба андозаи ин маблағ фоиз пардохта шавад. Андозаи фоиз бо назардошти ставкаи миёнаи фоизи бонк, ки Бонки миллии Тоҷикистон дар рӯзи иҷрои уҳдадорӣ пулӣ ё қисми дахлдори ин уҳдадорӣ муайян кардааст, ба ҳисоб гирифта мешавад. Ҳангоми аз тариқи суд рӯёнидани қарз суд метавонад талаботи кредиторро бо дарназардошти ставкаи миёнаи баҳисобгирии фоизи бонк дар рӯзи пешниҳоди даъво ё дар рӯзи баровардани қарор ё дар рӯзи пардохти воқеӣ қонеъ намояд. Ин қоидаҳо, агар дар санади қонунӣ ё шартнома фоизи дигар муқаррар нашуда бошад, татбиқ мегарданд.

Агар дар шартнома қисман баргардонидани қарз (давра ба давра) пешбинӣ гардида бошад, дар ин сурат ҳангоми аз ҷониби қарзгиранда вайрон кардани муҳлати барои баргардонидани қисми навбатии қарзи муқарраргардида қарздиҳанда ҳуқуқ дорад пеш аз муҳлат баргардонидани ҳамин маблағҳои қарзи боқимондари яққоя бо фоизҳои марбута талаб кунад. Агар қарзгиранда беш аз нисфи маблағи қарзро баргардонида бошад, қоидаи мазкур татбиқ намегардад.

Агар дар шартнома пардохти фоизи қарз дар муҳлате, ки аз муҳлати баргардонидани ҳуди қарз пештар аст, пешбинӣ гардида бошад, дар ин сурат ҳангоми вайрон кардани чунин уҳдадорӣ қарздиҳанда ҳуқуқ дорад аз қарзгиранда пеш аз муҳлат баргардонидани маблағи қарзро яққоя бо фоизҳои марбута талаб кунад.

Аксар вақт шартномаи кредит чалби қарзгирро дар ҳолати иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадориҳо, дар асоси муқаррароти умумӣ оид ба ҷавобгарии граждани барои вайрон кардани уҳдадориҳои шартномавӣ, ҷавобгариро дар шакли ҷарима пешбинӣ мекунад. Инчунин, дар амал шартномаи кредит аксар вақт шартҳои дар бар мегирад, ки мувофиқи он қарзгир дар сурати вайрон кардани муҳлати пардохти қарз бояд фоизи зиёдро ба бонк супорад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба табиати ҳуқуқии ин фоизҳо ақидаҳои гуногун мавҷуданд.

Н.Н. Захарова чунин мешуморад, ки «фоизҳои қарзгир барои истифодаи қарз, аз ҷумла дар ҳаҷми зиёдшуда пардохт кардааст, аз рӯи табиати худ пардохт барои истифодаи маблағҳои қарзии дар шартнома муқарраршуда мебошад, на ҷарима» [4,с.34].

Бо назардошти хусусияти афзоиши тавачҷӯх барои истифодаи қарзи бонкӣ, Л.Г. Ефимова ба хулосае меояд, ки барои ҳалли ин масъала панҷ роҳ аст: «Аввалан, шумо метавонед фоизи зиёдшударо ҳамчун ҷарима барои вайрон кардани муҳлати пардохти қарз ҳисоб кунед. Сониян, иҷрои онҳо ҳамчун як намуди фоизҳо барои иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ пулӣ мебошад. Сеюм, шумо метавонед фоизи зиёдшударо ҳамчун мукофот барои маблағҳои қарзие, ки ба муштарӣ дода шудааст, баррасӣ кунед, ки ӯ вазифадор аст пас аз ба охир расидани муҳлати пардохти қарз пардохт кунад. Чорум, пешниҳоди фоизи афзуда ҳамчун як муассисаи мураккаби ҳуқуқӣ, ки аз фоизҳо иборат аст, ки мукофот барои истифодаи маблағҳои бонк ва ҷарима барои вайрон кардани муҳлати пардохти қарз дар қисмате мебошад, ки аз фоизи истифодаи қарз зиёд аст, раво мебошад. Панҷум, онҳо метавонанд ҳамчун як муассисаи мураккаби ҳуқуқӣ баррасӣ карда шаванд, ки аз пардохтҳо барои истифодаи маблағҳои қарзӣ ва фоизҳо ҳамчун як шакли масъулият барои иҷро накардани уҳдадориҳои пулӣ дар ҳаҷми аз ин пардохт зиёд иборатанд».

Муқаррир: Курбанов К.Ш.- д.и.х., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-х т. Т.1 / С.С. Алексеев. -М., 1981. -С.144.
2. Брагинский М.И. Договорное право: Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. -М.: Статут, 2002. - С. 636.

3. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. -М. Юридическая литература, 1976. - С. 82 – 84.
4. Захарова Н.Н. Кредитный договор. Гражданско-правовые аспекты. Практическое пособие / Н.Н. Захарова. - М., 1997. -С. 34.
5. Гражданское право Российской Федерации: учебник. Т. I / под ред. О.Н. Садикова. -М.: Контракт, 2006. -С.433.
6. Гражданское право: Учебник. В 2-х т. Т.1 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 2004. С.232; Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. -М., 1984. -С.180.
7. Гражданское право. Ч. 1 / Отв. ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. 5-е изд.– М.: Проспект, 2005. – С. 83.
8. Иоффе О.С. Избранные труды в 4-х томах / О.С. Иоффе. - СПб., 2003. Т.1., С.208.; Гражданское право: Учебник. /Под ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева. -М., 1996. -Ч.1. -С.8. 174.
9. Курбонов Қ.Ш. Ҳуқуқи граждани. Қисми 1: китоби дарсӣ / Қ.Ш.Қурбонов, И.Ф. Фаффорзода. – Душанбе: Донишварон, 2017. – С. 297.
10. Насриддинзода Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ (воситаи таълимӣ) / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: Мехрона, 2017, 2019. -С. 149.
11. Соҳибов М.М. Проблемаҳои танзими ҳуқуқи граждани иҷораи қитъаи заминҳои таъйиноти кишоварзӣ тибқи қонунгузори Чумхурии Тоҷикистон: монография: наشري аввал / М.М. Соҳибов / Зери таҳрири Фаюров Ш.К. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, муdiri кафедраи ҳуқуқи граждани факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе: Графика-83, 2020. -С. 223.
12. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Сино, 2018. – С. 683.
13. Соҳибов М.М. Проблемаҳои танзими ҳуқуқи граждани иҷораи қитъаи заминҳои таъйиноти кишоварзӣ тибқи қонунгузори ҚТ: дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ / М.М. Соҳибов. – Д., 2018. – 188 с.
14. Ҳуқуқи граждани: қисми 1. – Душанбе: ЭР-граф, 2007. – С. 371 (Муаллифи боб – Раҳимов М.З.).
15. Ҳуқуқи граждани Чумхурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. Қисми якум / Муҳаррирони масъул: д.и.х., профессор Фаюров Ш.К. ва н.и.х., дотсент Сулаймонов Ф.С. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – С. 313 (Муаллифи боб – Сулаймонов Ф.С.).
16. Маҳмудов М.А. Ҳуқуқи граждани. Қ.1/ М.А. Маҳмудов. – Душанбе, 2007. - С.400.
17. Ҳимматов Ҳ.Н. Ҳуқуқи уҳдадорӣ / Ҳ.Н.Ҳимматов, Н.Ш.Қурбонализода, М.М.Соҳибов [ва диг.] / Зери таҳрири профессор Фаюров Ш.К. – Душанбе: Сино, 2016. С. 100.

ҶАВОБГАРӢ БАРОИ ВАӢРОН КАРДАНИ ШАРТӢОИ ШАРТНОМАИ КРЕДИТ

Дар мақолаи мазкур ҷавобгарӣ барои вайрон кардани шартҳои шартномаи кредит мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Муаллиф бо истифода аз адабиётҳои ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ кӯшиш намудааст ҷавобгариро барои вайрон намудани талаботи шартномаи болозикр муайян намояд. Ҳамчунин, ҷавобгарии граждани, ки як навъи ҷавобгарии ҳуқуқӣ маҳсуб меёбад, баррасӣ шудааст. Вобаста ба мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар адабиёти илмӣ нуктаи назари ягона вучуд надорад. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ намуди ҷавобгарии иҷтимоӣ мебошад, ки барои ҳуқуқвайронкунӣ бо истифодаи чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз ҷониби субъектони босалоҳият татбиқ мешавад. Ҷавобгарии ҳуқуқи граждани тибқи уҳдадорӣҳои граждани мумкин аст дар шакли рӯёндани зиён ва пардохти ноустуворона анҷом пазираад. Ҳамчунин, тибқи уҳдадорӣҳои пулӣ пардохти ноустуворонаро дигар шакли ҷавобгарии мустақил рӯёндани фоиз барои иҷро накардани уҳдадорӣҳои пулӣ ташкил медиҳад. Бо назардошти он ки муносибатҳои қарзӣ маъмулан муносибатҳои ба муҳлат алоқамандии зич дошта мебошанд, аз ҳамин лиҳоз, шакли аз ҳама паҳншудаи ҷавобгарии ҳуқуқии тарафҳои шартномаи кредит рӯёндани ноустуворона мебошад. Дар ҳуқуқи граждани ноустуворона ҳамчун воситаи таъмини иҷрои уҳдадорӣҳои граждани ва шакли ҷавобгарии ҳуқуқии граждани маҳсуб меёбад. Ҳамин тавр, муаллиф бо истифодаи адабиёти илмӣ ва асноди қонунгузорӣ масъалаи ҷавобгарӣ барои вайрон кардани шартҳои шартномаи кредитро таҳлил намудааст.

Калидвожаҳо: ҷавобгарии ҳуқуқӣ, шартномаи кредит, талаботи шартномаи кредит, ноустуворона, қарздор, кредитор, қонунгузорӣ, шартҳои шартномаи кредит.

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА НАРУШЕНИЕ УСЛОВИЙ КРЕДИТНОГО ДОГОВОРА

В статье анализируется ответственность за нарушение условий кредитного договора. Используя юридическую и законодательную литературу, автор попытался определить ответственность за нарушение указанного соглашения. Здесь также анализируется гражданская ответственность, которая является одним из видов юридической ответственности. В научной литературе нет единой точки зрения на понятие юридической ответственности. Юридическая ответственность - это вид социальной ответственности, налагаемой компетентными органами за нарушение закона и с применением юридических санкций. Ответственность за гражданские права в соответствии с гражданскими обязанностями может быть в виде возмещения убытков и неустойки. Также еще одной формой самостоятельной ответственности за неисполнение денежных обязательств является уплата штрафов по денежным обязательствам. Учитывая, что кредитные отношения обычно тесно связаны со сроком погашения, поэтому наиболее распространенной формой юридической ответственности сторон кредитного соглашения является рост нестабильности. В гражданском праве нестабильность - это средство обеспечения исполнения гражданских обязательств и форма гражданской ответственности. Таким образом, автор, используя научную литературу и законодательство, хорошо проанализировал вопрос ответственности за нарушение условий кредитного договора.

Ключевые слова: юридическая ответственность; кредитный договор; требования к кредитному договору; нестабильный; должник; кредитор; законодательство; условия кредитного договора.

LIABILITY FOR VIOLATION OF THE TERMS OF THE CREDIT AGREEMENT

This article analyzes the liability for violation of the terms of the loan agreement. Using legal and legislative literature, the author tried to determine the responsibility for violation of the above agreement. It also analyzes the grounds for civil liability, which is a type of legal liability, here. In the scientific literature, there is no single point of view on the concept of legal responsibility. Legal liability is a type of social responsibility imposed by competent authorities for violation of the law and with the application of legal sanctions. Responsibility for civil rights in accordance with civil obligations can be in the form of damages and forfeit. Also, another form of self-responsibility for non-fulfillment of monetary obligations is the payment of fines for monetary obligations. Considering that credit relations are usually closely related to the maturity, therefore, the most common form of legal liability of the parties to a loan agreement is the growth of instability. In civil law, instability is a means of enforcing civil obligations and a form of civil liability. Thus, the author, using scientific literature and legislation, has thoroughly analyzed the issue of liability for violation of the terms of the loan agreement.

Keywords: legal liability; credit agreement; credit agreement requirements; unstable; the debtor; creditor; legislation; terms of the loan agreement.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Асрорзода З.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон (+992) 937830008. E-mail: asrorzoda.z@mail.ru

Сведения об автор: *Асрорзода З.* – Таджикский национальный университет **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон (+992) 937830008. E-mail: asrorzoda.z@mail.ru

Information about the author: *Asrorzoda Z.* – Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, prospect Rudaki, 17. Telephone (+992) 937830008. E-mail: asrorzoda.z@mail.ru

Рӯзбех Бехрӯз

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима: Издивоҷ байни дунафар шахсияти солиму комилхуқуқ муҳаббат ва устуворию ба вучуд меорад. Ва онҳо метавонанд бо ҳам оилаи солим барпо намоянд ва як умр канори ҳам зистанро интихоб намоянд. Ва зиндагиро бо кумаки ҳам ба пеш баранд ва ниҳолҳои меҳру муҳаббатро парвариш намоянд, то зиндагӣ осоишта ва самарали муҳаббатҳо, соҳиби фарзанд шаванд ва онҳоро дар мактаби муҳаббати худ таълим диҳанд. Дар ҷомеа бо оилаи мустаҳкам нақши худро гузоранд. Аммо баъзан ин интизориҳо баръакс мешаванд, умедҳо аз байн мераванд ва ба ноумедӣ табдил меёбанд.

Мақолаи мазкур ба ин масъала пардохтаки талоқ дар қонунҳои Афғонистон ва Тоҷикистонро баррасӣ кунад то ҳамчун раҳнамуде барои огоҳии ҳамсарон ва дигарон дар ҷомеа бошад. Ва дар ҳадди имкон, дар ҷилавгирӣ аз талоқ ва вайроншавии оила бошад.

Мафҳуми талоқ. Талоқ дар луғат ба маънии раҳой аз қайд ва дар истилоҳ иборат аз хатми робитаи занашуӣ ба василаи сиғаи махсус [22] ё ба маънии аз байн рафтан ё барҳам задани робитаи завҷият дар издивоҷи доим, ҷудоии зан ва шавҳар аз якдигар [1]. Талоқ ба маънии ҷудо шудани зан аз банд, раҳой шудани зан аз қайди никоҳ, раҳой аз занашуӣ [6]-ро дорад. Ба иборати дигар, талоқ иборат аст аз поён додани занашуӣ ба василаи яке аз зан ё шавҳар мебошад [11].

Дар фақараи аввали моддаи 135 Қонуни маданӣ дар таърифи мавриди талоқ тасреҳ шудааст, ки “талоқ иборат аст аз инҳилоли равобити завҷияти саҳеҳа дар ҳол ё оянда, байни завҷ ва завҷа, ба алфозе, ки сароҳатан вучуби аз он ифода шуда битавонад”, ҳасби ҳукми фақараи дуюми моддаи 135, аз ҷониби завҷа ё маҳкама бо салоҳият ба дархости завҷа содир мегирад [8].

Дар фақараи аввали моддаи 140 қонун аҳволи шахси аҳли ташаюи Афғонистон талоқ ба таври зайл таъриф шудааст: “Талоқ, инҳилоли робитаи завҷот аст, ки мутобиқи аҳкоми мундариҷи ин қонун аз тарафи маҳкама ё яке аз завҷайн воқеъ мешавад” [9].

Аммо дар моддаи 18 Кодеси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон талоқ танҳо дар маҳкама сурат мегирад. Моддаи зикршуда чунин тавсиф мешавад, ки “ақди никоҳ, дар мақомоти сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ бо тартиби муқаррарнамудан Қонуни асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ” ва дар ҳолатҳои пешбини намудаи моддаи 21-24 кодекси мазкур ба тартиби маҳкама бекор карда мешавад [14].

Талоқ дар таърифи Қонуни маданӣ, бояд бо ифодаи лафзи сареҳ сурат гирад ва салоҳияти талоқро инҳисоре барои шавҳар ё дар сурати вучуди далоиле муваҷҷеҳ бар дархости завҷа аз ҳисоби маҳкама бо салоҳияти қонуни исдор доштааст.

Дар боби 4 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон моддаи 16 дар хусуси талоқ тасреҳ мегирад, ки яқум, издивоҷ дар натиҷаи марг ё эълони марги яке аз ҳамсарон тавассути додгоҳ мунҳал мешавад; дуом, издивоҷ ё роҳи бекор кардани он (талоқ) бар асоси тақозои зан ё шавҳар ё ҳардуи онҳо, васии зан ё шавҳар, ки додгоҳ ӯро ғайриқобили амал эътироф намудааст, додситон (прокурор) мунҳал шавад [14]. Дар қонуни Тоҷикистон танҳо роҳи ҳал барои талоқ бо роҳи суд бо дархости зан ё мард ё ҳарду мавриди баррасӣ қарор мегирад. Яъне, суд салоҳияти додани талоқро дораду бас, ин танҳо роҳе аст, ки мардум истифода мекунанд, аммо дар қонуни аҳволи шахсият дар назди мучтаҳид соҳиби салоҳият низ талоқ ва ҷудоии завҷайн эътибор дорад. Дар банди 3 моддаи 1 фасли аввали Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон тасреҳ мешавад, ки танҳо никоҳе эътибор дорад, ки дар муҳокимаи давлатӣ таҳти сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ шуда бошад. Ақди никоҳ, ки ба сурати оини динӣ сурат гирифта бошад, эътибори қонунӣ дорад, чунин ба назар мерасад, ки издивоҷҳои ғайрирасмӣ ҳеҷ асари ҳуқуқӣ нашошта, дархости талоқи ин афрод асари ҳуқуқӣ ба бор намеоварад.

Анвои талоқ. Мутобиқи сарҳати моддаи 146 Қонуни маданӣ, талоқ ба раҷъӣ ва боин (талоқи боин низ ба ду навъ аст, боини сағира ва кабира) тақсим шудааст. Чунончи,

моддаи 7 тасреҳ намудааст, ки талоқ ба таври умум раҷъӣ ва дар мавриди зайл ба ин мебошад; 1) талоқи савм; 2) қобилӣ аз духул; 3) талоқи ба узв; 4) талоқе, ки дар ин қонун боин хонда шудааст. Ҳамчунин, қонуни аҳволи шахрвандӣ дар моддаи 174, мисли қонуни мадания ба зухур умум талоқро ду навъ тахти унвонҳои талоқи боин ва талоқи раҷмӣ пешбинӣ намудааст. Бо вучуди ин, дар ин мақола талоқро аз ҷанбаҳои мухталиф мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Талоқ иборат аст аз: талоқ аз ҳайси сифатӣ ба талоқи суннӣ ва бадъӣ тақсим мешавад, ки ба қарори зайланд; а) талоқи суннӣ; талоқи суннӣ он аст, ки амалӣ чинсӣ бо вай сурат гирифта ва дар ҳолате ин гуна зан ҳомила бошад, ё аз синни қоидагӣ гузашта набошад [2]. Ба ибораи дигар, талоқи суннӣ он аст, ки ҳама шароити талоқро доро бошад, ки шароити он дар тайи унвони ҷудо пардохта шудааст.

б) талоқи бадъӣ; талоқи бадъӣ он аст, ки шароити талоқро доро бошад, мисли талоқи зани ҳайз, ё ин ки талоқ дар покии зан воқеъ шуда бошад, ки зан ва шавҳар бо ҳам робитаи заносӣ доштаанд. Чунин талоқе аз нигоҳи аҳли суннат саҳеҳ, вале бадӣ дошта бошад [17]. Аммо талоқ аз назари фикҳӣ имомӣ ва қонуни аҳволи шахсия ботил дода шудааст, чунончи моддаи 145 ин қонун тасреҳ мекунад: 1) талоқи завҷаи болиғ мадхула ва завҷаи ҳомила дар ҳолати ҳайз ва ё қонунӣ ботил аст, ба изофаи он ҳасби сароҳат фақараи сеюми ин модда талоқ аз завҷа дар таҳре, ки чимоъ сурат гирифта бошад, низ ботил доништа шудааст. Баръакси Қонуни мадания, аммо чизе монанди қонунро аҳволи шахсиятӣ, дар банди 1 моддаи 17 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон тасреҳ гардидааст, ки шавҳар ҳақ надорад ҳангоми ҳомиладорӣ зан ва дар муддати якуним сол баъд аз таваллуди кӯдак бидуни ризоияти зан ба маҳкама барои боз кардани даъво, бекор кардани никоҳ пешниҳод намояд. Дар ин модда қайд шудааст, ки якунимсол ба баъд аз таваллуди фарзанд, бештар ҳимоят аз ҳуқуқи кӯдак ва муҳофизати ҳуқуқи зан мадди назар аст, дар қонуни Афғонистон муддати кӯтоҳи рафъи ҳайз, вазъи ҳамл ва муддати нифос пешбинӣ шудааст.

Аз ҷониби дигар, Шӯрои уламои Ҷумҳурии Тоҷикистон як китобро ба ҷоп расонидааст, ки масъулияти мард ва бунёди оиларо аз нигоҳи ислом барои уламо ва эмомони Ҷумҳурии Тоҷикистон ташреҳ мекунад. Дар ин китоб матраҳ мешавад, ки ислом як гуфтумони падарсолор нест ва ҷойгоҳи занон ба мавқеияти иқтисодӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии онҳо вобаста аст, онҳо издивоҷҳои иҷборӣ ва талоқро маҳкум ва духтаронро барои таҳсил ташвиқ мекунанд [15].

Анвои талоқ ба ибораи алфоз; талоқ аз ин ҳайс низ ба ду даста тақсим мешавад, ки ба қарори зайл аст:

а) талоқи сареъ-ба талоқе гуфта мешавад, ки истеъмоли он бар мафҳуми талоқ буда ва ҷузъи мафҳуми талоқ кадом маънои дигареро ифо накунад. Чунончи, фақараи аввали моддаи 135 Қонуни мадания ҳукм ба қорбурди алфозе дорад, ки вучуди талоқ сароҳатан аз он афтода шуда тавонад. Талоқи сареъ аз маънои калом ҳангоми талаффуз фаҳмида ва лафзи ғайри он маънӣ надорад, мисли он ки мард бигӯяд туро талоқ додам, ё мутлақҳо ва дигар муштакоти лафзи талоқ, ҳарчанд ба қасди шахсӣ онро бигӯяд ва нияти талоқ надошта бошад. Чун дар бовари аҳли суннат шӯҳӣ ва ҷиддӣ будан дар талоқ ҷиддист [12]. Дар айни ҳол бар асоси моддаи 139-и Қонуни мадания завҷа метавонад ба шакли шуфи ва ё таҳрирашро талоқ намояд. Ҳар гоҳ завҷа фоқиди ин ду васила бошад, талоқ ба шартӣ муъмула, ки сароҳатан маънии талоқро ифода намояд, сурат гирифта метавонад.

Бо талоқ бо алфози сареҳ ин ки дар арзи маънӣ талоқро ифода кунад, бе ният воқеъ мешавад. Ҳамчунон, фақараҳои якум ва дуюми моддаи 143 Қонуни аҳволи шахсия низ бар сароҳат лафзи талоқ ба ин гуна тасреҳ менамояд; 1) дарки таъйинкунандаи завҷа дар талоқ бошад, қабл аз калимаи “тало” истифодаи сиғаи талоқ бояд иборат ё ҷумлае шавад, мисли зани талоқ. Инчунин, мутобиқи фақараи дуюми ин модда, сиғаи талоқ дар сурати имкон ба лафзи арабӣ воқеъ шавад, дар ғайри он аз лафзе, ки сареҳ дар талоқ бошад, истифода шавад. Баръакси Қонун ба лафзи қонуни аҳволи шахсия дар хусуси талоқи катибӣ ва талоқ ба ишора муваққат надошта ва сукут намудааст; а) талоқи киноя - талоқи киноя иборат аз он навъи талоқ аст, ки дар он калимот ва алфозе истеъмом шаванд, ки мафҳуми талоқро ифода накунанд. Масалан, шавҳар ба завҷаи худ бигӯяд, ки ба хонаи падарат бирав ва ё ин ки ту озод ҳастӣ ва ғайра. Албатта, дар сурати истеъмоли ин гуна лафз талоқи завҷа воқеъ намешавад. Магар ин ки шавҳар аз истеъмоли маҷмуи алфози

ироа ва ният талоқро карда бошад. Бинобар ният ва қасди шавҳар дар талоқ киноя шартӣ асосӣ шуморида мешавад [3]. Аммо фақараи якуми моддаи 144 Қонуни аҳволи шахсия доштани ният ва қасди талоқро шартӣ асосӣ доништа ва дар набудани қасд, талоқ эътибор надорад, ки ҳар гоҳ лафз сароҳатан ба кор равад ва моддаи 143 Қонуни аҳволи шахсия барои талоқ ба лафзи киноя эътибор қоилад аст. Сиғаи талоқ бояд, мунҷиз бошад, тааллуқи он ҷуз ба шароити сиҳати талоқ ботил аст. Ҳар гоҳ баъд аз иҷрои сиғаи талоқ, маълум шавад, ки сиғаи талоқ ба шакли саҳеҳ ҷорӣ нашудааст, талоқ ботил аст, аммо Қонуни маданӣ дар ин бора талоқи кинояро тасреҳ намекунад.

Анвои талоқ ба ибораи риҷъат ва адами риҷъат, аз ин ҷиҳат талоқ ба ду даста тақсим карда шудааст, ки ба қарори зайланд:

А) Талоқи раҷъӣ- талоқи раҷъӣ талоқест, ки робитаи завҷайн аз миён нарафта ва бо пок шудани завҷа аз ҳайзи сеюм мунҳал мешавад, аммо бо мурочиати шавҳар дар замони ҳайз талоқ беасар мешавад ва ниёз ба ақде чунин ва муҳри нав нест. Чунончи, моддаи 151 Қонуни асосӣ дар ин маврид баён мекунад, ки “робитаи завҷа дар талоқи раҷъӣ бо пок шудан аз ҳайзи сеюм тамом ва ҳаққи раҷъӣ зан хатм мешавад”. Аммо мутобиқи моддаи 149 ин қонун, осори издивоҷ ва салоҳияти завҷа як ё ду талоқи раҷъӣ то замони такмили ҳайз талоқ аз байн нарафта, ба ҳоли худ боқӣ мемонад. Бар асоси моддаи 144 Қонуни маданӣ, завҷа дар баробари завҷа салоҳияти се талоқро дорад. Аз фатвои ин модда чунин дарёфт мекунем, ки талоқи раҷъӣ боиси хоҳиши теъдоди шумораи ин талоқҳо мешавад, ки ҳар гоҳ талоқи раҷъӣ тавассути завҷа бори аввал сурат гирад, вай ҳаққи дубораи талоқро дорад. Дар сурате ки бори дуюм завҷаашро талоқи раҷъӣ бидиҳад, як талоқи дигарро бо дар миён ва агар бори дигар аз ҳаққи талоқ истифода кунад, таҷаммуи се талоқи раҷъӣ ба талоқи боин мубаддал мешавад. Завҷа бинобар моддаи 212 Қонуни маданӣ, мустаҳаққи нуфузи айём мешавад. Ҳамчунин, дар моддаи 1447 Қонуни аҳволи шахсия монандӣ бо қонунҳои маданӣ дошта ва тасреҳ медорад, ки “талоқи раҷъӣ”, ки инҳилоли робитаи завҷот бар инқизои иддао мутаваққиф буда ва завҷа метавонад дар замони идда ба вай рӯҷӯ кунад ва талоқ ботил мегардад. Дар моддаи 21 ин қонун талоқ маҳкумаи раҷъӣ доништа шуда, ба шартӣ ин ки ғоиб қабл аз интизоли ҳайз ҳозир шавад. Ба баёни фақараи аввали моддаи 152 Қонуни аҳволи шахсия дар мавриди мутлақии раҷъӣ дар айёми идда тамоми осори ақди ниқоъ (нуқта ва таворис) собит мешавад. Дар як мавқиф ва ду ҳукми монанд бар асоси фақараи моддаи дуюми 211 Қонуни аҳволи шахсия низ, ҳар як аз завҷа дар ин айём талоқи раҷъӣ аз якдигар арз мегирад, бинобар ин лозим дида мешавад, то дар муҳтавои маводи фавқ тавассути қонунгузориҳои Афғонистон тавҷид сурат гирад.

Б) Талоқи боин: талоқи боин талоқест, ки дар он робитаи завҷат комилан қатъ мешавад ва шавҳар ҳаққи рӯҷӯ ба занро надорад, аммо тарафайн метавонанд дар замони идда ва ё баъд аз он дар сурати тавофуқ бо ақд ва маҳри нав издивоҷ намоёнд [17]. Ҳар гоҳ пардохти маҳри калон ё қисман ба замони талоқ мавқул шуда бошад, маҳр дар талоқи боин фавран бояд пардохт шавад [4]. Мутобиқи сароҳати моддаи 146 Қонуни маданӣ, талоқ ба таври умумӣ раҷъӣ, аммо дар мавриди зерин боин мебошад. Талоқи сеюм, талоқи қобили аз духул, талоқ ба узв, талоқе ки дар ин қонун боин хонда шуд. Бар асоси моддаи 148 Қонуни аҳволи шахсия талоқи завҷа дар ҳолати зайл боин аст;

1) завҷаи ғайримудоҳила; 2) завҷаи ёша; 3) талоқи сеюме, ки баъд аз ду рӯҷӯ воқеъ шуда бошад, “ба ин маъност, ки то замоне ки занон бо марди дигаре издивоҷ ва бинобар ҳар амале робитаи завҷаи бо шавҳари дуюм мунҳал гардад ва баъд дар сурати тавофуқи тарафайн бо ақд ва маҳри нав метавонанд мучаддан издивоҷ кунад”; 4) чалъ ва муборот.

Бояд гуфт, ки миёни талоқи раҷъӣ ва боин тафовутҳои вучуд доранд, мисли ин ки дар талоқи раҷъӣ зан мустаҳаққи нафақа мешавад, вале дар талоқи боин зан мустаҳаққи нафақа нест. Магар ин ки ҳомила бошад.

Дар талоқи раҷъӣ таворис миёни завҷайн барқарор аст, аммо дар талоқи боин ҳамон мерос аз байн меравад. Дар талоқи раҷъӣ заминаи беасар сохтани талоқ боқист. Вале дар талоқи боин зан озод аст ва раҷъа сабаби рафъи талоқ намешавад [21]. Моддаи 85 Қонуни аҳволи шахсия миёни никоҳи ду хоҳар ҳам аз насаб ва ризоиро ботил медонад. Ҳар гоҳ никоҳи яке собиқ бар дигаре бошад, ё яке аз иддаи талоқи раҷъӣ бошад, никоҳи дуюм ботил асат. Аз ҳукми ин модда фаҳмида мешавад, ки дар иддати талоқи боин издивоҷ бо завҷаи талоқшуда ҷоиз аст. Дар ин бора Қонуни маданӣ сукут намуда, аммо ба назари фикҳи ҳанафӣ то хатми иддаи издивоҷ бо шахси мавриди назар ҷоиз набуда, ҳатто дар

робита бо зани панчум, дар сурате ки яке аз он зан дар талоқи боин бошад, никоҳи зани панчум то анҷоми иддати ҷоиз нест [3]. Аммо дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон доштани беш аз як зан қонунӣ набуда ва ҷоиз нест.

Талоқи муфавриза ба маънои ба маънои тамлики ҳаққи талоқ ба зан аст, тавре ки агар бихонад ё агар бихоҳад, бигзорад [7]. Тавфизии ҳаққи талоқ ба зан замоне ки зан бигӯяд талоқам ба дасти худам ва ҳар вақт хостам худро талоқ бидиҳам ва мард қабул кунад, бо қабули мард издивоҷ комил мешавад [19]. Бар асоси Қонуни маданияи Афғонистон, замоне ки зан дар вақти ақди издивоҷ ин ҳақро шарт гузошта ва ин шартро шавҳар пазируфта бошад, баъд аз инқоли ақди издивоҷ шавҳар дигар ҳақ надорад ин шартро рад намояд. Магар ин ки дар ҳамон замон шартро қабул накарда бошад. Дар моддаи 135 Қонуни маданияи талоқ аз ҷониби шавҳар ё маҳкама ба дархости зан мутобиқи қонун содир мешавад.

Тақдими дархост бар маҳкама замоне лозим мешавад, ки ҳаққи талоқ аз ҷониби шавҳар ба зан дода шуда бошад. Дар моддаи 88 Қонуни маданияи гуфта шудааст, ки зан метавонад ҳангоми ақди издивоҷ шарт гузорад, ки ҳар гоҳ мард мутобиқи ин қонун бо зани дигаре издивоҷ кунад, салоҳияти талоқ ба зан интиқол дода мешавад. Дар қонунҳои Афғонистон чандҳамсарӣ қонунӣ буда, аммо мутобиқи Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бисёрзанӣ мамнӯъ аст. Ба ҳамин лиҳоз, танҳо издивоҷҳои расмӣ ва сабтшуда эътибор доранд бас. Гирифтани зани дуҷум ва бештар аз он ба шакли динӣ ва урфӣ сурат гирад, қонунӣ нест. Ва фоқиди эътибор доништа мешавад. Агар мушкили нафақа пайдо кунад ё даъвои талоқро дар додгоҳ иқома кунад, даъво қобили сабту баррасӣ нест [15]. Ба назари доктор Сафой, дар тавфиз шарт нест, ки дар мувафайзи илайҳи болиғ ва оқил бошад, дар ҳоле ки дар вақолат ин амр шарт аст [13]. Ҷунунии шавҳар дар тавфиз шарт надорад, дар ҳоле ки бо ҷунунии вақил, қафолат фасх мешавад [13].

Шароити талоқ. Барои он ки талоқ воқеӣ шавад, шароити зайл бояд вуҷуд дошта бошанд;

А) Шартҳои вуҷуди робитаи завҷа: талоқ дар издивоҷи саҳеҳ лозим аст, ба ин маъно ки мутобиқи Қонуни маданияи талоқ танҳо болои завҷаи талоқи раҷъӣ бошад, воқеӣ мешавад.

Б) Шароити талоқдиханда: марде ки мехоҳад ҳамсарашро талоқ диҳад, бояд дорои аҳлият бошад. Оқил ва рашид бошад ва қасди талоқро дошта бошад. Бинобар ин, ки асабонӣ, зери фишор ва сукур набошад. Қонуни аҳволи шахсия мегӯяд, ки талоқдиханда бояд болиғ, оқил мухтор ва қосид ва бо лафзу сиғаи талоқ бошад.

Талоқи боикроҳ дар қонуни Афғонистон эътибор надорад, бар асоси фикҳи ҳанафӣ икроҳ танҳо ризоиятро фосид мекунад. Вале ихтиёрро фосид намекунад. Зеро шахси икроҳшаванда лафзи талоқро дар ҳоли қасд ба ихтиёр баён мекунад. Ба ин маъно талоқ воқеӣ мешавад. Қонуни маданияи дар ин бора аз фикҳи ҳанафӣ пайравӣ накарда, аз мазоҳиби дигар пайравӣ намудааст [18].

С) Талоқ усулан аз ҷониби мард воқеӣ мешавад. Ё бояд талоқ дар ҳолати покии зан сурат гирад ва миёни зану шавҳар баъд аз он байни зану шавҳар наздикӣ нашуда бошад [20]. Агр риояи шароити фавқ муассир воқеӣ нашуд, завҷа метавонад талоқро иҷро намояд. Барои ин ки зан талоқ дода шавад, дар Қонуни маданияи доштани аҳлияти зан низ шарт нест ва як қасе, ки саломатии комил надорад, метавонад шавҳарашро талоқ диҳад [18]. Завҷа бар асоси Қонуни маданияи ва фикҳи аҳли суннат метавонад завҷаи дар иддати талоқи раҷъиро низ талоқ диҳад, ки дар Қонуни маданияи ва фикҳи имомӣ ҷунин чизе вуҷуд надорад. Бар асоси моддаи 145 Қонуни аҳволи шахсия талоқи завҷаи болиға мадҳула ва завҷаи ғайри ҳомила дар ҳолати ғайри ҳайз ва нифоз ва талоқи завҷаи ғайри мақтула ва ғайри ҳомил дар ҳолати ҳайз ва ё нифоз ҷавоб дорад. Аммо дар моддаи 17 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҳдуд кардани ҳуқуқи шавҳар оид ба талаби бекор кардани ақди никоҳ, шавҳар ҳуқуқ надорад ҳангоми ҳомиладорӣ зан ва дар тӯли яқум сол баъд аз таваллуди кӯдак бидуни ризояти зан бар маҳкама барои бекор кардани ақди никоҳ даъво пешниҳод намояд, ки ин мавзӯ баръақси қонунҳои Афғонистон мебошад.

Д) Ҳузури шоҳидон: дар Қонуни маданияи ҳузури ду шоҳид тавассути изҳори талоқ [10] ва бар асоси маводи 130-131 Қонуни асосӣ дар барои ирҷои қазоё дар ҳолатест, ки дар қонунҳо набошад. Ба фикҳи ҳанафӣ ва шиа мурочиат сурат мегирад, бинобар ин ҳузур ва нобудани шоҳидон бар ин асос эътибори фикҳӣ низ дорад.

Хулоса. Бо таваччуҳ бар он ки дар боло зикр шуд, талоқ имрӯза як масъалаи мубрами иҷтимоӣ дар ҳарду кишвар буда, бо ҳамаи тадбирҳои зиёд, то ҳол роҳи ҳал барои бартараф шудани ин мушкилот ба даст наомадааст. Дар ин бора Пол Ҳонон бар ин ақида аст, ки талоқ масъалаи печидааст, ки ҷомеа то ҳол натавонистааст, ки роҳи ҳалли онро ёбад.

Муқарриз: Ҳимматов Ҳ.Н. - номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Анварӣ, Ҳасан. Фарҳанги Бузургг суҳан. -Техрон: Суҳан, 2002. -ҷилди 5. -4991 с.
2. Ашӯр, Аҳмад Исо. Фикҳи осон дар дини Имом Шофай. Мутарҷим: Маҳмуд Иброҳимӣ. Маркази зеркашии сунниҳо. -Ҷилди 2. -343 с. [Манбаи электронӣ]. www.SunnatDownload.ir.
3. Адолатхоҳ, Абдулқодир. Ҳуқуқи оила. Нашри дувум. -Кобул: Матбааи Спин Зар Милад, 2016. -321 с.
4. Абдуллоҳ, Низомуддин. Ҳуқуқи оила. -Кобул: Саъид, 2007. -ҷилди 1. -405 с.
5. Аминӣ, Иброҳим. Одоби издивоҷ ё оила. Нашри 50. -Техрон: Нашри исломӣ, 2005. -134 с.
6. Биҳиштӣ, Муҳаммад. Фарҳанги Сабо. Нашри шашум. -Техрон: Сабо, 1986. -700 с.
7. Бабуқани, Эҳсон Али Акбар. Омӯзиши муқоисавии тафйизи талоқ дар фикҳи имомӣ ва суннӣ: таҳқиқоти фикҳӣ. - 2018. -илди 14. -№4. -С.93. [Манбаи электронӣ]. www.SID.ir.
8. Вазорати адлия. Қонуни шаҳрвандӣ. -Кобул: Вазорати адлия, 2013. -ҷилди 1. -№353. -С.173.
9. Вазорати адлия. Қонун дар бораи вазъи шахсии шиаҳо. -Кобул: Вазорати адлия, 2009. -№988. -С.114.
10. Вазорати адлия. Конституцияи Афғонистон // Газетаи расмӣ. -Кобул: Вазорати адлия, 2009. -№818. -С. 44.
11. Замонӣ, Муҳаммад Ризо. Издивоҷ ва талоқ: ҳуқуқи оила бо забони сода. Нашри дувум. -Техрон: Институти фарҳангии Нигоҳ бинех, 2008. -69 с.
12. Ибни Бадавӣ, Абдул Азим. Хулосаи фикҳ аз далелҳои Қуръони карим ва суннати дуруст. Тарҷумаи Абдуллоҳ Муҳаммадӣ. Нашри сеюм. -Техрон: Эҳсон, 2018. -505 с.
13. Имомӣ ва суннӣ, таҳқиқоти фикҳӣ. - 2018. -ҷилди 14. -№4. -С.93. [Манбаи электронӣ]. www.SID.ir
14. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2019.
15. Мазорӣ Сафо, Гисо Ҷаҳонгирӣ. Тадқиқот оид ба вазъи занон дар Афғонистон ва Тоҷикистон (Мусоҳиба 77). -Кобул: Нашрияҳои Бунёди Арманшаҳр, 2012. -64 с.
16. Муқаддамӣ, Марям ва Ҳасани Зулфиқорӣ. Ҷомеашиносӣ. (бар асоси соҳаҳои талоқи эҳсосӣ) // Маҷаллаи забон ва адабиёти форсӣ. -Табрез, 2020. -№241. [Манбаи электронӣ]. www.SID.ir
17. Расулӣ, Абдулҳусейн. Ҳуқуқи оила: омӯзиши муқоисавии қонунҳои Афғонистон бо фикҳ (ханафӣ ва имомӣ). -Кобул: Бунёди Андеша, 2017. -335 с.
18. Ростин Техронӣ, Каъба ва Начма Сарӣ. Қонуни оилаи Афғонистон. Тарҷумаи Фаҳим Қайюмӣ. Нашри дувум. -Кобул: Институти Макс Планк, 2009. -172 с.
19. Собик, Сайид. Фикҳи суннат. Тарҷумаи Маҳмуди Иброҳимӣ. Нашри аввал. - 2015. -2173 с.
20. Сафой, Саид Хусейн ва Асадуллоҳи Эмомӣ. Ҳуқуқи мухтасари оила. Нашри сеюм. -Техрон: Нашри Мизон, 2007. -432 с.
21. Харрис Басирӣ, Ҳуқуқӣ. Қонуни шаҳрвандӣ. Оила. -Табрез, 2018. -170 с.
22. Ҷаъфарӣ Лангарудӣ, Муҳаммад Ҷаъфарӣ. Мубоҳисот дар истилоҳоти ҳуқуқӣ. Нашри дувум. -Техрон: Китобхонаи Ганҷи Дониш, 2002. -ҷилди 3. -2399 с.

БАРАСИИ ТАЛОҚ ДАР ҚОНУНҲОИ АФҶОНИСТОН ВА ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Издивоҷ яке аз беҳтарин неъмат ва поктарин бунёди оиладорист ва пайвастагиро ва ниёзҳои асосии ҳар як инсонии болиғ аст, аммо ин пайванди муқаддас баъзан бо сабаби ноустуворӣ дучори мушкилот мешавад. Зуровариҳои оиладорӣ, паст будани сатҳи иқтисодӣ ва нофаҳмиҳои занон миёни зану шавҳар ва паст будани шуури оила ва бесаводии ҷонибҳои асосӣ сабабҳои ҷудошавии оилаҳо мебошад. Қонунҳои Афғонистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон ин гуна ҷудошавии зану шавҳарро пешбинӣ намуда, дар ин маврид муқаррароти мушаххас пешниҳод кардаанд. Байни қонуни маданияи Афғонистон, ки ба мазҳаби ханафӣ асос ёфтааст ва Қонуни аҳволи шахсии шиаҳои Афғонистон, ки ба мазҳаби ҷаъфарӣ асос ёфтааст, тафовутҳои зиёде вучуд доранд. Масъалаҳои, ки мебоист дар қонун мушаххас мешуданд, рӯшан нашудаанд, урфу одат ва завқи баъзе одамон бар сарнавишти афрод хилофи қонун ҳукмронӣ мекунанд, кафолати кофӣ барои иҷрои қонун ва фурӯпошии оилаҳо бо сабаби талоқ, яке аз мавзӯҳои доғи рӯзи ҷомеа боқи мемонанд. Лозим ва ёдоварист, ки ин мавзӯи мазкур мавзӯи актуалӣ буда, барои пешгирии фурӯпошии оилаҳои солим муаллиф фикру мулоҳизаҳои ҳешро баён дошта, қонунгузори Тоҷикистону Афғонистонро дар самт муқоиса намудааст.

Калидвожаҳо: издивоҷ, талоқ, зан, шавҳар, фарзанд, суд, Афғонистон, Тоҷикистон.

ИССЛЕДОВАНИЕ БРАКА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВАХ АФГАНИСТАНА И ТАДЖИКИСТАНА

Брак - один из лучших заветов и основных потребностей каждого взрослого, но эта священная связь иногда оспаривается из-за проблем, и стороны в этом браке неизбежно разойдутся, и супружеские отношения прекратятся. Законодательство Афганистана и Республики Таджикистан предусматривает такой развод и содержит специальные положения в этом отношении. Между Гражданским кодексом Афганистана, основанным на Ханафитском пути, и Законом о личности афганских шиитов, основанным на Джафарии, существует множество различий. Вопросы, которые следовало прояснить в законе, не ясны, обычаи и интересы некоторых людей управляют судьбой людей

против закона, достаточные гарантии верховенства закона и распад семей из-за развода является одним из основных проблемы общества. В статье автором рассмотрены различные аспекты указанной проблемы в законодательствах Исламской Республики Афганистан и сравнивает их с законами Республики Таджикистан.

Ключевые слова: Брак, развод, жена, муж, дети, суд, Афганистан, Таджикистан.

MARRIAGE STUDY IN THE LAWS OF AFGHANISTAN AND TAJIKISTAN

Marriage is one of the best covenants and basic needs of every adult, but this sacred bond is sometimes challenged due to difficulties, and the parties to this marriage will inevitably separate and the marital relationship will end. The laws of Afghanistan and the Republic of Tajikistan provide for such a divorce and provide specific provisions in this regard. There are many differences between the Afghan Civil Code, which is based on the Hanafi Way, and the Afghan Shiite Personality Law, which is based on Jafari. The issues that should have been clarified in the law are not clear, the customs and interests of some people rule the fate of individuals against the law, sufficient guarantees for the rule of law and the breakup of families due to divorce is one of the major problems of society. considers various aspects and compares it with the laws of the Republic of Tajikistan.

Keywords: marriage, divorce, wife, husband, children, court, Afghanistan, Tajikistan.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Рӯзбех Бехрӯз* -Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D. **Сурога:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторе: *Рузбех Бехруз* - Таджикский национальный университет, докторанти Ph.D. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17

Information about the author: *Ruzbeh Behruz* - Tajik National University, Ph.D. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

**ИЗБИРАТЕЛЬНОЕ ПРАВО КАК НЕОТЪЕМЛЕМЫЙ АТРИБУТ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА**

Зокиров Г.Н., Шарифзода Л.Ш.

Таджикский национальный университет

В современном динамично меняющемся мире наличие эффективно действующих избирательных процедур, позволяющих людям активно участвовать в политической жизни и влиять на принятие судьбоносных для государства и его граждан решений, является необходимым условием функционирования демократической политической системы. Это особенно актуально для постсоветских государств, переживших кардинальную трансформацию общественных отношений, в результате которой изменилась политическая система общества. Данное обстоятельство актуализировало проблему реализации конституционных гарантий прав и свобод граждан, решение которой для этих государств выступает одной из важнейших задач современного этапа их развития.

Переход бывших союзных республик к новому уровню развития предполагает понимание того, что формирование демократического гражданского общества и правового государства определяет потребность модернизации традиционных и формирования новых государственно-правовых институтов. В системе политико-правовых институтов одним из подобных фундаментальных институтов является избирательное право. Его совершенствование вызвано необходимостью обеспечить конституционные гарантии реализации права граждан избирать и быть избранными в соответствующие структуры исполнительной и представительной власти исходя из их электоральных предпочтений.

Важнейшим шагом на пути реализации этого права стало принятие 6 ноября 1994 года Конституции Республики Таджикистан, закрепившей суверенный статус нашей страны, ставшей составной частью мирового сообщества и субъектом международного права. Принятие такого фундаментального правового акта стало важнейшим этапом демократического обновления нашей страны, сделавшей свой демократический выбор. В свете рассматриваемой в данной статье проблемы важным является тот факт, что конституционно-правовое определение свободных выборов и референдумов как высшего непосредственного выражения народовластия обеспечило качественное изменение роли и значения избирательного права. В свою очередь, это вызвало необходимость кардинального изменения избирательного законодательства, адекватного реалиям современного этапа развития таджикской государственности.

Какаясь вопроса обеспечения избирательных прав граждан и совершенствования избирательного законодательства, следует отметить, что представители гражданского общества неоднократно акцентировали внимание на необходимости принятия мер в решении проблем в этом направлении. Так, в июле 2006 г. за три месяца до президентских выборов в Таджикистане обсуждению демократических основ избирательных процессов была посвящена встреча, организованная Центром ОБСЕ в Душанбе, в работе которого принимали участие представители политических партий, структур гражданского общества и средств массовой информации. Характеризуя значение этого мероприятия, ассистент по СМИ Центра ОБСЕ Е. Клименко отметила, что «встреча была частью проекта «Активация информационной кампании о соответствии законодательства международным нормам прав человека», который проводится в Душанбе и Худжанде в 2006 году». Она подчеркнула, что «главное внимание участников встречи было уделено различным точкам зрения и подходам по определению этих основ, а также сближению позиций по укреплению демократичности и повышению прозрачности предстоящих президентских выборов» [1]. По мнению представителей гражданского общества, для повышения эффективности проводимых реформ в сфере прав человека в Таджикистане необходимо соблюдать принцип открытости и подотчётности законотворческой деятельности всеми государственными органами. Здесь одним из основных моментов реализации этого принципа является привлечение на самых ранних стадиях специалистов и экспертов гражданского общества в законотворческие процессы. Безусловно, рекомендации структур

гражданского общества помогут повысить эффективность законотворческой деятельности национального парламента в направлении совершенствования избирательного законодательства.

Проблемам вовлечения граждан в политические мероприятия, проводимые в республике, был посвящён трёхдневный семинар, проходивший 29 января 2010 году в г. Хороге, на котором представители общественных организаций ГБАО изучали вопрос «Участия граждан в общественной жизни страны», в частности, в выборах. Как отметил на открытии семинара координатор проекта ЦПГО «Калам» Н. Мамадназаров, «цель семинара – получение его участниками знаний о правовых аспектах участия граждан в выборах и обсуждение вопросов участия граждан в общественной жизни общества, посредством своих представителей в законодательных органах страны» [2]. В ходе семинара, путём мини-лекций, бесед, встреч и дискуссий с организаторами, а также с членами ЦИК РТ, председателями Хорогского окружного одномандатного избирательного округа по выборам в Маджлиси намояндагон МО РТ, областного избирательного округа по выборам депутатов маджлиса народных депутатов ГБАО, были обсуждены вопросы участия граждан в парламентских выборах и местных маджлисах народных депутатов. В частности, «обсуждались вопросы избирательных прав граждан, значение и принципы организации и проведения законных, демократических и свободных выборов, законы, регулирующие их проведение, порядок и основные правила выдвижения кандидатов в депутаты, процесс проведения выборов, голосования, подсчёта голосов и подведения итогов выборов, а также роль и значение местных и международных наблюдателей» [2].

Подобные мероприятия, организуемые структурами гражданского общества, посвящённые проблемам обеспечения избирательных прав граждан, имеют большое значение для повышения уровня правовой грамотности участников избирательного процесса. Данное обстоятельство связано с тем, что в ходе избирательных кампаний проявляется недостаточная информированность избирателей и представителей политических партий о правовых аспектах избирательного процесса в республике. К сожалению, имеют место случаи, когда в ходе выборов на избирательных участках происходит фальсификация результатов голосования со стороны отдельных членов избирательных комиссий. Причина здесь в том, что многие национальные наблюдатели не знают о своих правах, касающиеся контроля за соблюдением хода голосования и подведения его итогов.

Важным аспектом избирательной кампании в Таджикистане является честность и прозрачность выборов, на которые, по мнению аналитиков, могут повлиять несколько факторов. Прежде всего, они выделяют активность избирателей. Руководитель организации «Перспектива Плюс» О. Бобоназарова, которая в 2013 году пыталась выдвинуться в качестве кандидата в президенты страны, уверена, что каждый гражданин Таджикистана, проживающий внутри или за пределами своей страны, имеет право участвовать на выборах. Многие мигранты из Таджикистана жалуются на нарушение своих прав, «многие даже не знают, что они должны регистрироваться при посольстве» [3]. Касаясь участия таджикских трудовых мигрантов в избирательной кампании О. Бобоназарова считает, что «есть люди, которые имеют вес и авторитет в обществе, неважно, что они живут за пределами страны. Они имеют право приехать в страну и участвовать на выборах». Создание нескольких избирательных участков на территории Российской Федерации, где по разным подсчётам проживает и трудится не менее миллиона таджикских граждан, недостаточно. Необходимо соблюдать конституционные права таджикских мигрантов с целью обеспечения их участия в голосовании. По её мнению, что для проведения реально демократических выборов следует изменить многое. Она уверена, что «пока подсчётом голосов ведают представители власти, ожидать изменений не стоит» [3].

К сожалению, вопрос о демократических выборах, поднимаемый О. Бобоназаровой не является проблемой лишь одного Таджикистана. Подобная проблема имеет место и в других странах. Сложившаяся политическая ситуация на постсоветском пространстве характеризуется тем, что здесь прослеживается тенденция к установлению контроля над деятельностью оппозиционных партий и институтов гражданского общества. При этом в отличие от того, что было прежде в странах СНГ внимание властей к оппозиции усиливается не только во время предвыборных кампаний. Данное обстоятельство обусловлено двумя основными факторами:

«во-первых, общим осложнением социально-экономической ситуации, как в мире, так и на постсоветском пространстве. Этот фактор, как известно, привёл во многих странах Ближнего и Среднего Востока к политическому кризису. Исходя из этого, власти стран СНГ, опасаясь развития подобных сценариев, уделяют особое внимание действиям политических противников. Другой фактор заключается в том, что формы и методы политической борьбы сегодня существенно изменились, в условиях развития Интернета, социальных сетей, глобализации становится всё труднее контролировать процесс распространения различных идей, политических течений. Поэтому многие правительства всё чаще вынуждены усиливать контроль за деятельностью оппозиционных партий и объединений» [4].

По наблюдениям политических аналитиков, анализирующих политические процессы в мире, в традиционных обществах власти желают иметь послушных граждан, которые не выступают за соблюдение своих прав и для них предпочтительнее наличие карманных партий, имитирующих многопартийность. Подобное имеет место во многих странах третьего мира, как с республиканской, так и монархической формами правления. При этом многопартийность и выборы в таких странах необходимы для отчёта перед западными донорами, требующими от властей соблюдения демократических принципов. В демократических же государствах многопартийность, функционирующая в рамках конституционных норм, является благом для страны и её граждан, ибо наличие разнообразных мнений даёт возможность найти наиболее эффективные механизмы решения социально-экономических проблем.

В условиях демократических режимов наличие политической конкуренции в органах представительной власти стимулирует законотворческий процесс и способствует принятию эффективно работающих законов. Исследователь Ш. Хакимов, анализируя сложившуюся практику избирательных кампаний в Таджикистане, считает, что «если в парламент войдут три-четыре мыслящих по-другому депутата, взгляды, которых различаются от общепринятых, никакого вреда государству не будет» [4].

Практика проведения избирательных кампаний в нашей стране в годы независимости выявила необходимость дальнейшего совершенствования и дополнения основных гарантий избирательных прав граждан Республики Таджикистан, что нашло отражение в таких важнейших актах избирательного законодательства нашей республики: Конституционный Закон Республики Таджикистан «О выборах Маджлиси Оли Республики Таджикистан», Конституционный Закон Республики Таджикистан «О выборах Президента Республики Таджикистан», Конституционный Закон Республики Таджикистан «О выборах депутатов в местные маджлиси народных депутатов».

За годы независимости выборы в Таджикистане прочно вошли в жизнь таджикского общества как реально функционирующий институт формирования представительных и исполнительных структур власти. На протяжении 30 лет новой таджикской государственности шёл процесс становления и развития современной избирательной системы нашей республики, который сопровождался поиском и задействованием механизмов осуществления и защиты конституционного права граждан избирать и быть избранным в соответствующие структуры исполнительной и представительной власти всех уровней. При этом, как и в других постсоветских республиках, в Таджикистане «процесс формирования избирательного законодательства охватил все уровни правового регулирования – республиканские, региональные и местные, в который включены не только законодательные (представительные) органы власти, но и правительственные структуры, а также избирательные комиссии» [5]. То есть в Таджикистане создана единая система выборного законодательства, которая, являясь частью избирательного процесса, создаёт правовую базу для функционирования института выборов в нашей республике.

Учитывая значение избирательных прав граждан как единственного легитимного механизма, обеспечивающего воспроизводство электоральных основ государственной власти, следует исходить из того, что поддержание юридической взаимосвязи и взаимозависимости электората и политической публичной власти невозможно без соответствующей правовой регламентации, которая находит выражение в нормах избирательного права. Безусловно, как считает С.Д. Князев, что «данную задачу не решить без разработки теоретической концепции избирательного права и учёта, как накопленного в стране опыта правового регулирования

выборов, так и международных избирательных стандартов в их организации и проведении, адекватно отвечающих тем социально-политическим процессам, которые обусловлены осуществлением реформ государственного и общественного устройства и направлены на поступательное и результативное развертывание демократического потенциала избирательной системы» [6].

В Республике Таджикистан с принятием новой Конституции конституционный процесс не завершился, так как реалии постсоветского бытия высветили ряд проблем политико-правового характера, требовавших своего решения. В связи с этим в республике продолжилась работа по реформированию отдельных сфер общественной жизни, что вызвало потребность внесения изменений и дополнений в Основной Закон Республики Таджикистан. Применительно к Таджикистану, где конституционный процесс, с учётом происходящих в мире изменений, находится в развитии, правомерным является то, что «реформа конституционного права, где были заменены прежние конструкции декларированного права, предоставила гражданам широкий круг прав и свобод. Среди политических прав и свобод граждан определяющими были те, которые обеспечивали гражданам право участвовать в управлении государством посредством выборов, формируя выборные органы народной демократии – институты гражданственности, интегрирующие силы общества» [7].

Следует отметить, что утверждение в Таджикистане мировых демократических стандартов в области избирательного права и избирательного процесса обусловило необходимость наличия соответствующего уровня норм. Однако в ходе проведения в 1995 году первых в годы независимости выборов в высший представительный орган Таджикистана были ограничения на участие в них для некоторых оппозиционных политических партий. Это было связано, с одной стороны, с их антигосударственной деятельностью, а с другой - использованием административного ресурса и контролем за деятельностью избирательных комиссий. Объяснение этому надо искать в отсутствии в этот период политического и законодательского опыта у новой правящей элиты, что отразилось на неточности в изложении норм избирательного права и избирательного процесса. С подписанием Общего Соглашения об установлении мира и национального согласия в Таджикистане создались условия для совершенствования законодательной базы, регулирующей избирательный процесс в нашей стране.

В условиях новой постсоветской реальности утверждение избирательного права обусловило изменение в политическом сознании граждан нашей республики, которое определялось социально-политическими, экономическими, демографическими особенностями периода реформирования таджикской государственности. Эти изменения в политическом сознании были связаны с формированием в Таджикистане многопартийной системы, конституционным закреплением важнейших демократических институтов и стандартов в области прав и свобод человека и гражданина, в том числе избирательных прав.

Значимость избирательных прав состоит в том, что они являются наиболее доступной, эффективной, постоянно повторяемой возможностью принимать участие в управлении государством и решении вопросов местного значения. Перечень избирательных прав широк, который включает в себя не только конституционно закреплённое право избирать и быть избранным, но и другие взаимосвязанные между собой личные, политические, социально-экономические права, предоставляющие гражданину возможность прямо или косвенно оказывать влияние на принятие политических решений в интересах всех участников политического процесса.

Анализируя особенности процесса реализации избирательных прав граждан в мировой избирательной практике М.С. Матейкович отмечает, что «в свете общемировых тенденций интеграции различных народов, создания глобальных стандартов правового положения личности в цивилизованном, демократическом обществе, усиления роли межгосударственных институтов избирательные права постепенно перестают быть достоянием только граждан конкретного государства. В странах Европы происходит законодательное закрепление правомочий иностранцев избирать и быть избранными в органы местного самоуправления, развиваются процедуры демократического формирования межгосударственных представительных органов» [8].

В современных условиях, когда избирательное право стало явлением повсеместным, первостепенное значение приобретает вопрос не столько наличия этого права, а сколько его реализации. Поэтому избирательные права в отрыве от их реализации теряют свой смысл, оставаясь на уровне обычной декларативной фразы. Только свободное осуществление этих прав гражданами, объективное и честное подведение итогов голосования даёт основание говорить о реальном участии населения в управлении государством. Данное обстоятельство позволяет считать, что закрепление избирательных прав на уровне Конституции и соответствующих нормативно-правовых актов, отвечающих международным нормам и стандартам, не выступает в качестве единственного критерия народовластия. Это может быть необходимым, но недостаточным условием наличия и использования избирательного права.

Президент Российской Федерации В.В. Путин в своей речи на встрече с участниками Международной конференции Ассоциации организаторов выборов стран Центральной и Восточной Европы, состоявшейся в Москве 26 сентября 2002 года, справедливо подчеркнул, что «выборная правовая система не обеспечит полноценной демократии, если она не «вмонтирована» в подлинные демократические институты всего общества. И больше того, – вырванная из контекста общедемократического содержания общества, она может служить только завесой и ширмой для антидемократических начал того или иного государства» [9].

Слова В. Путина имеют под собой основания, если исходить из того, что даже в условиях развитой, устоявшейся демократии разнообразные нарушения избирательных прав являются весьма распространенным явлением. Примером может служить избирательная кампания в 2020 году в США во время выборов президента этой страны, в ходе которой были отмечены грубейшие нарушения избирательных прав тех граждан, которые голосовали за представителя Республиканской партии Дональда Трампа.

Худолей Д.М. отмечает, что «демократические выборы немыслимы без соблюдения принципа равного избирательного права. В случае нарушения этого принципа ущемляются права и свободы граждан, что, в конечном счёте, ведёт к установлению порядка, при котором правит не народ, а лишь его незначительная часть. Поэтому неслучайно точное и неуклонное соблюдение принципа равного избирательного права рассматривается в научной литературе в качестве одного из основных требований демократического правового государства. Обязательность соблюдения принципа равного избирательного права при проведении выборов устанавливается основополагающими международными актами. Указанный принцип закрепляется и конституциями большинства демократических государств» [10]. Избирательное законодательство Республики Таджикистан также включает положения о равенстве избирательных прав граждан. В статье 6 Конституции Республики Таджикистан провозглашается: «В Таджикистане народ является носителем суверенитета и единственным источником государственной власти, которую осуществляет непосредственно или через своих представителей. Высшим непосредственным выражением власти народа являются общенародный референдум и выборы» [11].

Таким образом, на конституционном уровне выборы закрепляются как важнейшая форма народовластия, так как именно выборы обеспечивают легитимность органов государственной власти, то есть признание их населением, готовность принять эту власть и подчиняться ей.

В современной правовой науке выборы рассматриваются в нескольких аспектах: а) как высшее проявление власти народа и одна из важнейших основ конституционного строя; б) механизм формирования органов публичной власти; в) необходимая составляющая демократической организации государства г) как форма реализации субъективных избирательных прав. По мнению Т.Г. Командировой, «укрепление демократии и народовластия напрямую связано с проблемой реализации активного и пассивного избирательного права при формировании органов государственной власти, в том числе института президентства. Решить данную проблему возможно посредством разработки и применения эффективных норм конституционно – правового обеспечения и регулирования» [12].

В политическом становлении любого демократического государства выборы занимают особое место в жизни общества в качестве реально функционирующего института формирования представительных основ народовластия. Если для большинства европейских государств избирательное законодательство является сформировавшимся институтом,

гарантирующим реализацию политической воли народа, то в государствах СНГ формирование избирательного права является новым, актуальным, творческим, но при этом ответственным опытом законодательной деятельности.

После обретения независимости постсоветские республики формируют своё избирательное право, и при этом учитывают как универсальные, так и соответствующие региональные международные избирательные стандарты, которые дают возможность обеспечивать гражданам конституционно установленное право избирать и быть избранным в соответствующие властные структуры.

В настоящее время избирательная система Республики Таджикистан интенсивно развивается, задействуя как опыт стран СНГ, так и наработки стран дальнего зарубежья. Совершенствуя институты избирательного права, таджикский законодатель уделяет большое внимание развитию пассивного избирательного права, т.е. право граждан быть избранными в органы власти.

Здесь важно иметь в виду, как считает Кузнецова О., что «степень реализации принципа равного пассивного избирательного права является определяющей при оценке не только правового статуса гражданина, но и демократичности политического режима в государстве. Принцип равенства избирательных прав кандидатов, избирательных объединений стал основным критерием справедливых, честных, демократических выборов, а также легитимности выборных органов публичной власти и должностных лиц. Исходя из этого, значение данного принципа сложно переоценить» [13].

Таким образом, в современных условиях обеспечение равенства избирательных прав граждан является императивом времени, которое стало общепризнанным международным стандартом в сфере прав человека, на базе которого строятся национальные законодательные системы в странах, приверженных нормам демократического жизнеустройства. Республика Таджикистан, избравшая демократические принципы в качестве приоритета в управлении общественными процессами, стремится к тому, чтобы закреплённые в Основном Законе страны нормы и положения, связанные с правами человека и гражданина, в том числе и те, которые касаются избирательных прав граждан, как отметил Лидер нации Эмомали Рахмон, в своём послании 5 ноября 2021 года по случаю Дня Конституции, неукоснительно соблюдались всеми структурами исполнительной власти, ибо это во многом определяет уровень доверия населения к властным институтам, сохраняя в обществе стабильность и устойчивое развитие государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Центр ОБСЕ содействует обсуждению демократических основ избирательного процесса в Таджикистане [Электронный ресурс] Asia-Plus (дата обращения: 8.07.2021).
2. Представители общественных организаций ГБАО изучают правовые аспекты проведения выборов [Электронный ресурс] Asia-Plus (дата обращения: 29.01.2020).
3. Бобоназарова О. Призывает к проведению демократических выборов [Электронный ресурс] www.ozodi.org. (дата обращения: 23.09.2013).
4. ЦИК: Кандидат в президенты обязан прожить последние 10 лет в Таджикистане [Электронный ресурс] Asia-Plus (дата обращения: 29.01.2013).
5. Ахмади М. Сон не в руку. Появятся ли новые лица на выборах. – 2020. [Электронный ресурс] www.ozodi.org. (дата обращения: 20.10.2019).
6. Князев С.Д. Избирательное право в правовой системе Российской Федерации: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 /С.Д. Князев. – М., 1999.
7. Кольжанов И.В. Конституционно – правовые основы реализации гражданами Российской Федерации избирательных прав: вопросы теории и практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 /И.В. Кольжанов. – М., 2004.
8. Матейкович М.С. Защита избирательных прав граждан в Российской Федерации: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 /М.С. Матейкович. – М., 2003.
9. Путин В.В. Международные стандарты в законодательстве и практической деятельности стран Европы [Электронный ресурс] www.fci.ru (дата обращения: 5.11.2021).
10. Худoley Д.М. Принцип равного избирательного права в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Д.М. Худoley. – М., 2007.
11. Конституция Республики Таджикистан. – Душанбе, 2016.
12. Командирова Т.Г. Избирательные права российских граждан на выборах Президента Российской Федерации: проблемы реализации и гарантии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 /Т.Г. Командирова. – М., 2008.
13. Кузнецова О.В. Реализация конституционного принципа равенства прав граждан России в пассивном избирательном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 /О.В. Кузнецова. – М., 2010.

ҲУҚУҚИ ИНТИХОБОТ ҲАМЧУН ХУСУСИЯТИ ДАХЛНОПАЗИРИ ДАВЛАТИ ДЕМОКРАТӢ

Дар мақолаи мазкур ҳуқуқи конституционии шаҳрвандон дар мавриди интиҳоб шудан ва интиҳоб гардидан ба мақомотҳои намояндагӣ ва иҷроия мавриди баррасӣ қарор гирифта, қайд мешавад, ки ҳуқуқи интиҳоботӣ яке аз ҳуқуқҳои фундаменталӣ дар низоми институтҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад. Муаллифони мақолаҳо бар он ақидаанд, ки ҳуқуқи конституционии интиҳоботи озод ва райъпурсиҳо ба сифати изҳори иродаи бевоситаи халқ эътироф шуда, боиси тағйирёбии нақш ва аҳамияти ҳуқуқи интиҳобот гардиданд. Ин тағйироти умумӣ дар қонуни интиҳобот мувофиқ бо давраҳои муосири ташаккули давлатории тоҷикон заминаи воқеиро ба миён овард. Муаллифон бар он назаранд, ки намояндагони ҷомеаи шаҳрвандӣ таваҷҷуҳи худро ба ҳалли масъалаҳои таъмини ҳуқуқи интиҳоботии шаҳрвандон ва амалисозии қонунҳои интиҳоботӣ ва қабули чораҳои зарурӣ дар ин самт равона сохтаанд. Ба ақидаи муаллифон, чорабинӣ, ки аз ҷониби ҷомеаи шаҳрвандӣ андешида мешаванд, дар ҳалли масъалаҳои ҳуқуқи интиҳоботии шаҳрвандон, баландсозии сатҳи саводнокии иштирокчиёни раванди интиҳоботнакши муассирдоранд. Зеро, таҷрибаи маъракаи интиҳоботӣ нишон дод, дар раванди интиҳобот дар ҷумҳурии интиҳобкунандагон ва ҳамчунин намояндагони ҳизбҳои сиёсӣ вобаста ба масъалаи мазкур маълумоти пурра надоранд. Ҷанбаҳои раванди интиҳоботиро дар кишварамон таҳлил намуда, муаллифон қайд менамоянд, ки давоми 30 сол дар давлатдорӣ навини тоҷикон низоми муосири интиҳоботӣ ташаккул ёфтааст. Тули ин солҳо ҷустуҷӯ ва амалишавии усулҳои босамар ва омилҳои амалишавии Ҷомеаи ҳуқуқи конституционии шаҳрвандон, ки дар раванди интиҳобот иштирок менамоянд ва дар интиҳоби мақомоти ҳокимияти иҷроия ва намояндагии ҳокимият дар ҳамаи самтҳо интиҳоб мешаванд. Ба назари муаллифон, натиҷаи ҳамаи ин буд, ки дар Тоҷикистон низоми ягонаи қонуни интиҳобот ташаккул дода шуд, ки он як ҷузъи раванди интиҳобот ҳисоб шуда, барои фаъолияти ниҳоди интиҳобот дар кишварамон замина гузошт. Хулосаи муаллифон он аст, ки интиҳоботи демократӣ омили муҳим ба ҳисоб рафта, бе риояи принсипҳои ҳуқуқи интиҳоботии баробар ғайриимкон буда, дар мавриди риоя нашудани ин принсип ҳуқуқ ва озодии шаҳрвандон поймол шуда, дар ниҳоят қоидаҳои ҷорӣ мешавад, ки онҳоро на халқ, балки як ҷузъи қами шаҳрвандон идора мекунанд.

Калидвожаҳо: интиҳобот, ҳуқуқи интиҳобот, ҳуқуқи интиҳоботии ғайрифавоқе, Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои конституционии ҳуқуқи интиҳоботии шаҳрвандон, раванди интиҳобот, маъракаи интиҳобот, сохтори ҷомеаи шаҳрвандӣ, тақдир қонуни интиҳобот, шаклҳои интиҳобот.

ИЗБИРАТЕЛЬНОЕ ПРАВО КАК НЕОТЪЕМЛЕМЫЙ АТРИБУТ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье анализируются проблемы реализации гражданами их конституционного права избирать и быть избранным в соответствующие органы представительной и исполнительной власти. Отмечается, что избирательное право выступает одним из фундаментальных прав в системе политико-правовых институтов. Авторы статьи исходят из того, что конституционно-правовое определение свободных выборов и референдумов как высшего непосредственного выражения народовластия оказало влияние на качественное изменение роли и значения избирательного права. Это вызвало необходимость кардинального изменения избирательного законодательства, адекватного реалиям современного этапа развития таджикской государственности. Авторы обращают внимание на то, что представители гражданского общества неоднократно акцентировали внимание на необходимости принятия мер в решении проблем обеспечения избирательных прав граждан и совершенствования избирательного законодательства. По мнению авторов, мероприятия, организуемые структурами гражданского общества, посвященные проблемам обеспечения избирательных прав граждан, имеют большое значение для повышения правовой грамотности участников избирательного процесса. Данное обстоятельство, как считают авторы статьи, связано с тем, что в ходе избирательных кампаний проявляется недостаточная информированность избирателей и представителей политических партий о правовых аспектах избирательного процесса в республике. Авторы констатируют тот факт, что в ходе выборов на избирательных участках имеет место фальсификация результатов голосования со стороны отдельных членов избирательных комиссий. Причина здесь, как считают авторы, состоит в том, что многие национальные наблюдатели не знают о своих правах, касающихся контроля за соблюдением хода голосования и подведения его итогов. В статье отмечается, что важным аспектом избирательной кампании в Таджикистане является честность и прозрачность выборов, на которые оказывают влияние ряд факторов, имеющих субъективный характер. Анализируя особенности избирательного процесса в нашей стране, авторы отмечают, что на протяжении 30 лет новой таджикской государственности шел процесс становления и развития современной избирательной системы Республики Таджикистан, который сопровождался поиском и задействованием механизмов осуществления и защиты конституционного права граждан избирать и быть избранным в соответствующие структуры исполнительной и представительной власти всех уровней. Результатом этого, как считают авторы, стало то, что в Таджикистане создана единая система выборного законодательства, которая, являясь частью избирательного процесса, создает правовую базу для функционирования института выборов в нашей республике. Авторы делают вывод, что демократические выборы немыслимы без соблюдения принципа равного избирательного права для всех категорий граждан, закреплённого конституционными нормами. При этом, как считают авторы, при нарушении этого принципа ограничиваются права и свободы граждан, что приводит к состоянию, при котором правит не народ, а только небольшая часть его представителей.

Ключевые слова: демократия, выборы, избирательное право, пассивное избирательное право, Конституция Республики Таджикистан, конституционные гарантии избирательных прав граждан, избирательный процесс,

избирательная кампания, структуры гражданского общества, совершенствование избирательного законодательства, честность и прозрачность выборов.

THE ELECTORAL RIGHT AS AN INTEGRAL ATTRIBUTE OF A DEMOCRATIC STATE

The article analyzes the constitutional right of citizens to elect and be elected to the relevant bodies of representative and executive power. It is noted that the right to vote is one of the fundamental rights in the system of political and legal institutions. The authors of the article proceed from the fact that the constitutional and legal definition of free elections and referendums as the highest direct expression of the power of the people contributed to a qualitative change in the role and significance of the electoral law, which required a radical change in the electoral legislation adequate to the realities of the modern stage of the development of Tajik statehood. The authors pay attention to the fact that representatives of civil society have repeatedly focused on the need to take measures to address the problems of ensuring citizens' electoral rights and improving electoral legislation. According to the authors, the events organized by civil society structures dedicated to the problems of ensuring the electoral rights of citizens are of great importance for improving the level of legal literacy of participants in the electoral process, since the experience of election campaigns shows that both voters and representatives of political parties are not sufficiently familiar with the legal aspects of the electoral process in the republic. The authors state the fact that during the elections at polling stations there is falsification of voting results by individual members of election commissions. The reason here, according to the authors, is that many national observers do not know about their rights regarding monitoring the observance of the voting process and summing up its results. The article notes that an important aspect of the election campaign in Tajikistan is the honesty and transparency of elections, which are influenced by a number of subjective factors. Analyzing the peculiarities of the electoral process in our country, the authors note that during the 30 years of the new Tajik statehood, the process of formation and development of the modern electoral system of the Republic of Tajikistan was underway, which was accompanied by the search and implementation of the most effective methods and procedures for the implementation and protection of the constitutional right of citizens to elect and be elected to executive and representative authorities at all levels. The result of this, according to the authors, is that a unified system of electoral legislation has been created in Tajikistan, which, as part of the electoral process, creates a legal basis for the functioning of the institution of elections in our republic. The authors conclude that democratic elections are unthinkable without observing the principle of equal suffrage, and in case of violation of this principle, the rights and freedoms of citizens are infringed, which ultimately leads to the establishment of an order in which not the people rule, but only a small part of it.

Keywords: elections, electoral law, passive electoral law, Constitution of the Republic of Tajikistan, constitutional guarantees of citizens' electoral rights, electoral process, election campaign, civil society structures, improvement of electoral legislation, honesty and transparency of elections.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Зокиров Гулмаҳмад Нозимович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсӣ, профессори кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **918-70-89-57**

Шарифзода Лохутӣ Шариф – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент, докторанти кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 919-89-65-69**

Сведения об авторах: *Зокиров Гулмаҳмад Нозимович* – Таджикский национальный университет, доктор политических наук, профессор кафедры политологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **918-70-89-57**

Шарифзода Лохути Шариф - Таджикский национальный университет, кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры политологии. **дрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 919-89-65-69**

Information about the authors: *Zokirov Gulmakhmad Nozimovich* - Tajik National University, Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Political Science. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **918-70-89-57**

Sharifzoda Lohuti Sharif - Tajik National University, candidate of political sciences, associate professor, doctoral student, department of political science. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 919-89-65-69**

Семенова В.Н.

ГУО «Республиканский институт высшей школы», г.Минск, Республика Беларусь

В эпоху текучей современности (З. Бауман) становится все труднее определить, как свою собственную самость («текучая идентичность») и свое место (или его отсутствие), так и локализацию власти и политического.

Социальные и политические отношения – это не только государственные и иные властные структуры, не только само общество и различного рода общности (Ф. Тённис), но в то же время сам индивид и его отношения с другими индивидами. Причем, эти отношения не являются статичными и, скорее, не локализуются. Наоборот, они подвижны, динамичны, изменяются и развиваются. Что дает основание американскому социологу Роберту Парку сделать вывод о том, что социальным и даже политическим элементом современного города перестает быть сам индивид, а становится установка, тенденция индивида к действию: «Не индивиды, а именно установки взаимодействуют и, взаимодействуя, поддерживают социальные организации и производят социальные изменения» [11, с.16].

Город – это то пространство, где осуществляется история. Одновременно, это место, где локализуется политическая история и концентрируются все важнейшие политические события (революции, политические перевороты, важные политико-управленческие решения, подписания мирных договоров и т.п.) связаны с городами.

Поскольку социальные и политические отношения рассматриваются, скорее, в терминах движения и дистанции, в этом смысле эвристичнее говорить о городе не как о месте, а как о пространстве политическом. Это не означает, что в городе нет политических мест. В античных и средневековых городах таких фиксированных мест, где обитало политическое, было много: агора, сенат, рыночная площадь. Но в городе позднего модерна таких фиксированных мест, где осуществляется производство политического, становится все меньше: парламент, штаб-квартиры политических партий, экспертно-аналитические центры («фабрики мысли»). Остальные традиционные места концентрации политического (площади, улицы, городские рынки и дворы) в эпоху позднего модерна постепенно теряли свой политический потенциал.

Емкое определение города дает американский социолог Луис Вирт: «город есть относительно крупная, плотно сконцентрированная агрегация гетерогенных индивидов, живущих в условиях анонимности, безличных отношений и косвенного контроля» [5, с.115]. Город по своим сущностным характеристикам включает в себя не гомогенное население, а представителей дифференцированных социальных групп, поэтому изначально являлся плавильным котлом этносов, народов, культур и конфессий. Поскольку город всегда, отмечает Вирт, был центром свободы, терпимости, домом прогресса, науки и рациональности, он одновременно содержит в себе потенциал для социальных изменений, политических и идеологических споров, а также социальных и политических конфликтов [5, с. 114–115].

Как исторический и культурный феномен город с самого начала своего существования становится политическим и экономическим центром, аккумулирующим и интегрирующим интеллектуальную и социально-культурную жизнь общества. Исследовательский интерес к феномену города акцентируется в Новое и Новейшее время, первоначально в исторической науке. Постепенно проблема города в ее различных аспектах становится одной из центральных в современных социальных исследованиях. Город становится одной из центральных тем не только в исторической науке (точнее, исторической урбанистике, или урбан-истории), но и в экономике, демографии, географии, философии (в том числе, философии повседневности), культурологии, социологии (в том числе, социологии города), политических исследованиях, собственно урбанистике.

Одновременно, комплексные исследования города в качестве феномена политической действительности и, в целом, политическая проблематика при рассмотрении города встречается достаточно редко [12, с.4]. Рассмотрение города как пространства, где создается, концентрируется, живет и умирает политическое, в том числе и в исторической ретроспективе,

представляется важным элементом в понимании того, где и как присутствует политическое в современную эпоху перехода от позднего модерна к постмодерну. Обратимся к рассмотрению города как пространства, в котором рождается и развивается политическое, в эпоху модерна.

В Новое и Новейшее время город становится символом индустриально развитой технической цивилизации. Новоевропейские города характеризуются развитым капиталистическим производством, высокой плотностью и численностью населения, развитой транспортной логистикой, политическим и культурным пространством. Такой город является площадкой для появления и развития предпринимательской инициативы, технического, технологического, экономического развития и торговли, развития науки, культуры, образования, политических и социальных движений. Теолог Х. Кокс отмечает, что современный технополис не мог бы возникнуть без, говоря словами М. Вебера, расколдовывания мира, без современной науки [9,с.39]. В городах зарождаются и зреют изменения, способные перевернуть ход истории. Именно в городах вершится, делается история. Британский социолог З. Бауман замечает, что «город и социальные изменения – почти синонимы» [3,с.26]. В Новое время в городах появляются новые социальные слои (городские рабочие, мелкая и средняя буржуазия, новое студенчество, городская интеллигенция и культурная маргинальная среда), формирующие новые общественные запросы. В это время город становится авансценой социально-политической, духовной и культурной истории современной западной цивилизации – модерна. Все основные политические события Новой и Новейшей истории происходят в городах, ставших естественной и закономерной площадкой радикальных социально-экономических и политических изменений. Город, отмечает Г. Зиммель, можно считать средоточием индивидуальной и социальной свободы человека [7]. Одновременно новоевропейский город как квинтэссенция секулярной западной цивилизации фактически лишается высшей легитимности, которая была характерна для городов сакрализованных обществ античности, особенно Римской империи, и Средних веков.

Город модерна – не просто место, где человек живет и работает. Сегодня – это доминирующий элемент современной цивилизации [4,с.92]. Американский социолог Л. Вирт в программном эссе «Урбанизм как образ жизни» (1938) пророчески характеризует современный город в качестве стимулирующего и регулирующего центра экономической, социальной, политической и культурной жизни. Город модерна несет в себе огромный космополитический потенциал, вовлекает в свою орбиту «самые отдаленные сообщества земного шара», соединяет «в единый космос разные территории, народы и виды деятельности» [4,с.90].

Х. Кокс выделяет две стилистические особенности «мирского града», города модерна – прагматизм и профанность. В Новое время, говоря словами французского традиционалиста Р. Генона, мир постепенно замыкается, затвердевает сверху. И человеческую жизнь начинает определять только горизонтальное, профанное повседневное существование. Мир перестает восприниматься как метафизическая и символическая система, а рассматривается сугубо прагматично – как набор рационально обоснованных целей и задач.

Сугубо земной горизонт человеческого существования Х. Кокс и называет «профанностью», одной из характеристик современного города [9,с.74]. Соответственно, жителя города позднего модерна, секулярного XX в., можно назвать «прагматичным профаном» – человеком от-мира-сего.

Досовременный европейский город, нестоличный и небольшой по численности, был устроен по «средневековому» принципу, где центральная рыночная площадь и христианский храм были сердцевиной города, местом обмена и общения. В таком городе долго оставаться чужаком не удавалось: приходилось ассимилироваться, становиться «своим», либо уезжать или становиться изгоем.

Современный большой город и, тем более, мегаполис, предполагает наличие огромного количества незнакомцев. Это именно незнакомцы, а не чужие, справедливо отмечает З. Бауман. С этими незнакомцами, например, соседями по дому или коллегами по работе, можно прожить в городе всю жизнь, так и не став ближе. В отличие от деревни, город позволяет незнакомцам существовать в таком статусе и не быть «одомашненными». Наличие компонента «иного» и «чуждого» делает город питательной средой для изобретений и нововведений, самокритики и саморефлексии [3,с.27].

Образ холодного, отчужденного и враждебного человеку города сформировался к середине XIX в. и связан, прежде всего, с развитием промышленного производства в Западной Европе и формированием новых массовых социальных слоев населения: фабричных и заводских рабочих, городской бедноты, развитием науки, техники, современных технологий и десакрализацией политической власти. Отчуждение усугубляется также за счет увеличения численности населения европейских городов. Стремительная урбанизация английских городов (к началу XX в. население Лондона составляло 2 млн. человек; от 700 до 900 тыс. проживало в крупных фабричных и торговых центрах Англии – Бирмингеме, Глазго, Ливерпуле) [6,с.394], рост числа промышленных рабочих резко обострили социальные проблемы бедных слоев населения. В частности, не были решены проблемы охраны детского и женского труда, безопасности, санитарии и гигиены рабочих помещений, минимальной оплаты труда и ограничения рабочего дня, социального страхования и пенсионного обеспечения. Все это порождало в городах не только отчуждение, но и социальное и политическое напряжение, рано или поздно превращавшееся в социальное противостояние.

Формирование массового общества в первой половине XX в., развитие капиталистического производства с расширением конвейерного и машинного производства и сокращением доли ручного труда, рост и укрупнение городов, появление городов-миллионеров и мегаполисов привело большой город к закономерной проблеме – «одиночеству в толпе» – массовому отчуждению и одиночеству маленького человека среди «огней большого города». Например, «мать нового урбанизма» Джейн Джекобс, связывала снижение вежливости именно с изменениями в городской форме [1,с.134].

Фигура «отчужденного в толпе», описанного в текстах Ф. Бодлера, была раскрыта и популяризована в работах В. Беньямина. Это городской гуляка – фланер – наполовину отчужденный, наполовину включенный в городскую жизнь [14,с.40]. Нарастание этих процессов отчуждения в геометрической прогрессии наблюдается с начала и на протяжении всего XX в.

В рамках философского подхода феномен экзистенциального отчуждения человека проанализирован в работах немецких мыслителей К. Ясперса «Духовная ситуация эпохи» (1931), М. Хайдеггера «Бытие и время» (1927). Вопросы кризиса западной культуры, распространение массового общества и человека толпы анализируются в работах немецкого консерватора О. Шпенглера «Закат Европы» (Т. 1 – 1918; Т. 2 – 1922), «Годы решений» (1933), французского психолога Г. Лебона «Психология народов» (1894), «Психология масс» (1895), французского социолога Г. Тарда «Мнения о толпе» (1901). Расширение и господство техники, возможное порабощение техникой человека и появление homo technicus рассматривается в работах О. Шпенглера «Человек и техника» (1931), Ф.-Г. Юнгера «Совершенство техники» (1944). Прекрасные иллюстрации сложных взаимоотношений человека с техникой и отчужденным городом мы находим в киношедеврах Фрица Ланга «Метрополис» (1927) и Чарли Чаплина «Новые времена» (1936).

Рост городов в XX в. сопровождался распадом традиционных социальных общностей и связей, символом чего в 20-30-е гг. XX в. становится чаплиновский бродяга. «Переварить» такое количество незнакомцев оказывается просто невозможно.

Сам процесс урбанизации, который теолог Х. Кокс справедливо называет неколичественным процессом, способствует разрушению близких человеческих отношений. Урбанизация закономерно приводит к обезличенности человеческих взаимоотношений и усилению функциональности [9,с.23]. Образ холодного чужого города, доводящего героя до сумасшествия или преступления, прочно вошел в культурный багаж русского/советского человека с произведениями Н. Гоголя, Ф. Достоевского, А. Белого, М. Булгакова и др. (достаточно вспомнить образ Петербурга в произведениях «Шинель» Гоголя, «Преступление и наказание» Достоевского, «Петербург» Белого или образ Москвы в булгаковском «Мастере и Маргарите»). Отчуждение, неприкаянность возрастают с каждым десятилетием. Они, как снежные лавины, накатываются в романах Т. Манна «Иосиф в Египте» (1932-1936), Дж. Джойса «Улисс» (1914-1921), Ф. Кафки «Процесс» (1914-1915), «Замок» (1922), В. Набокова «Приглашение на казнь» (1935-1936), С. Беккета «Молодой», «Мэлон умирает», «Безымянный» (1947-1950), А. Камю «Посторонний» (1942) и многих других.

Фактически к концу XIX – нач. XX вв. взаимное отчуждение между людьми в крупных городах становится нормой. И если в романах рубежа XIX–XX вв. это отчуждение вызывает ностальгию по старым добрым временам, то к 30-40-м гг. XX в. отчужденность и отстраненность большого города воспринимается как неприятная данность, с которой необходимо иметь дело. Несколько поколений городских жителей XX в., особенно жителей новых, недавно построенных городов, или чрезвычайно разросшихся городов с пригородами «без истории», привыкали жить в «каменных джунглях», заводских и спальных районах, криминальных кварталах, городских трущобах. Здесь чувство опасности и необходимости быть осторожным сопровождало всегда и повсеместно.

В последней трети XIX–XX вв. в рамках экзистенциального подхода начинают формироваться различные «искривленные» образы города [13, с.18]: например, жизнь маргинальных городских сообществ (Г. Миллер «Тропик Рака», 1934; Г. Миллер «Тропик Козерога», 1939; В. Ерофеев «Москва–Петушки», 1969; Э. Лимонов «Это Я, Эдичка», 1976; В. Маканин «Андеграунд, или Герой нашего времени», 1998), мигрантов (Ф. Кафка «Америка», 1911–1914), городских низов (М. Горький «На дне», 1901-1902), криминального мира (Ж. Жене «Дневник вора», 1949).

Досовременный город пытался изгнать или ассимилировать незнакомца, развитый капиталистический город стремится всех незнакомцев превратить в чужих и чуждых друг другу, разрушая любые попытки установить более тесные взаимосвязи.

Если новоевропейский город порождал отчуждение и социальное напряжение, то город позднего модерна (последней трети XX – начала XXI вв.) углублял отчуждение при одновременной попытке сгладить (хотя бы внешне) социальное напряжение. С учетом локализации политического в рамках бюрократических государственных структур, функционирующих «за закрытыми дверями», в городах позднего модерна, особенно мегаполисах, формировалась ситуация глубокого социального отчуждения при практически полном отсутствии публичного политического пространства. Одновременно продуктом массового общества становится безродный и бессубъектный «человек толпы», живущий в городе космополитического типа, в котором нет народа, а есть аморфная и безродная (потерявшая корни) масса. Эта аморфная, несформированная городская масса посторонних, отмечает Д. Кларк, становится для современного государства объектом пристального надзора [8]. Поскольку фигура постороннего не укладывается в привычные классификации и рационализации, посторонний фактически бросает вызов всему социальному порядку, поэтому, отмечает Д. Кларк, фигура постороннего находится в центре властных забот о законе и правопорядке [8]. Фигура постороннего носит аллотропный характер, не укладывается в привычные схемы и рамки, его поведенческое амплуа может ранжироваться от аристократического городского фланера до мелкобуржуазного потребителя и человека толпы.

Превращение жителя города позднего модерна в человека толпы еще более усиливало процесс деполитизации образа города и городского пространства.

Создание и развитие профессионального аппарата управления, подчиненного королевской, а затем, государственной власти; появление профессиональных военных на службе у государства приводит к попыткам новоевропейских монархий, а затем и буржуазных республик уничтожить городские автономии.

В процессе усиления государства и его институтов в позднем модерне индивидуальное политическое граждан было максимальным образом редуцировано и свернуто. Участие в деятельности политических партий или общественных объединений, публичное обсуждение политических вопросов все чаще в западных странах превращалось для простых граждан в декоративный процесс, одновременно способствуя широкому распространению «общества потребления» и массового обывателя/потребителя. Политический потенциал городов, который был востребован и актуализирован в Новое и Новейшее время, постепенно рассеялся. Город становится промышленным, экономическим (даже экономическим субъектом), культурным, интеллектуальным и в меньшей степени политическим центром. Формирование политических элит в послевоенной Европе и США стало новым витком элитистского подхода к государственному управлению. Избегая потенциальной конкуренции, политическое локализуется «за закрытыми дверями» бюрократических кабинетов и парламентских

коридоров. При данных обстоятельствах политическое постепенно уходило с широких пространств городских площадей, улиц и рынков. Окончательно вытеснили индивидуальное политическое гражданина «на кухню», превратив его сначала в «кухонное политическое», а затем и в слактивизм – «диванное политическое». Отсутствие реального политического в повседневной жизни обычных людей все чаще превращает их в «пикейные жилеты» (Ильф и Петров), обсуждающие глобальные политические и экономические вопросы.

Результатом трансформаций, происходящих с городом XX в., становится объектный социологический подход. Город характеризуется как большой объект, вместительное пространство и структур. С точки зрения традиционной урбанистики и социологии, город рассматривается как пустое вместительное, в котором как бы нет человека [13,с.16].

Британские географы Э. Амин и Н. Трифт в работе «Города: переосмысляя городское» (2002) анализируют факторы, приведшие к радикальной трансформации традиционных городов и превращение их в бездушные «каменные джунгли»: всеобщее распространение денег; овеществление и распространение общества потребления; ускорение ритма жизни; широкое распространение средств массовой информации. Данные факторы достаточно быстро привели к истончению и исчезновению тесных и близких человеческих взаимоотношений, переводу основных каналов коммуникации в виртуальную реальность [2].

Пространство города позднего модерна – «пространство тотального отчуждения и тоски, рождающейся из неспособности людей осмыслить свое место в больших процессах [14,с.51].

Л. Вирт объясняет феномен социального и политического отчуждения и городского одиночества перенаселением и частыми перемещениями больших масс людей, что вызывает нервное напряжение, недовольство и раздражение [4, с. 104]. Одновременно, отмечает Вирт, где концентрируется большое количество разных людей, начинается процесс деперсонализации. Что также способствует усилению отчуждения.

Селест Олалкуага в работе «Megalopolis: Contemporary Cultural Sensibilities» (1992) отмечает растущую психостению в современном городе, ощущение «потерянности в пространстве» [15,с.141]. Г. Зиммель также отмечает данную психологическую особенность индивидуального существования в большом городе, связанную с высокой нервностью жизни, обусловленной быстрой и непрерывной сменой внутренних и внешних впечатлений [7]. А крайним проявлением городской жизни большого города считает «бесчувственное равнодушие» [7]. Отражением всепроницающего характера денег в большом городе, полагает Зиммель, является притупленность чувств и восприятия [7]. Сами деньги становятся «самым страшным нивелирующим фактором» [7]. В больших современных городах и его социальных институтах концентрируется столько обезличенного, что перед этим человек оказывается совершенно бессильным. Обезличенной становится даже повседневность.

Французский социолог Анри Лефевр в работе «Производство пространства» (1974) замечает, что мы живем в ситуации «расхищенной повседневности». С этой повседневностью человек встречается каждый день. Ему кажется, что он все о ней знает. Однако на деле повседневность, как и городская повседневность, заключена в прокрустово ложе идеологем, опасений Сверх-Я и иных больших нарративов. В этом смысле, полагает Лефевр, пространство повседневности, в том числе пространство городской повседневности, отчуждено и похищено у жителей города [10].

Именно такому обезличенному и отчужденному городу соответствуют новоевропейские массовые социальные и политические движения.

Однако на экзистенциальное и социальное отчуждение большого города можно посмотреть и, с другой стороны. Основными характерными особенностями современного города Х. Кокс называет анонимность и подвижность. Эти характеристики демонстрируют увеличение свободы существования современного горожанина, по сравнению с предыдущими эпохами. Анонимность позволяет укрыться от любопытных и недоброжелательных взоров и вести тот образ жизни, который в сельской местности, скорее всего, вызвал бы осуждение. Городская мобильность и свобода передвижения позволяют этот образ жизни при желании менять.

Еще одной такой сильной стороной является гетерогенность городских жителей: «право на различие – это одно из наиболее ценных прав городских жителей» [16,с.81].

Л. Вирт объясняет «скрытность, равнодушие и безразличный вид», проявляемые горожанами во взаимоотношениях, защитной реакцией от необоснованных притязаний или ожиданий других людей [4,с.101]. Г. Зиммель тонко подмечает, что нигде индивид не чувствует себя так независимо, как в толпе и сутолоке большого города. Физическая близость и скученность лишь подчеркивают нашу отдаленность и автономность от других [7]. А это в современных условиях формирования общества паноптизма очень ценные обстоятельства.

В контексте политологических исследований города доминирующий управленческий подход первой половины XX в., рассматривающий город в качестве административной единицы, к середине XX в. сменяется образом города как арены социального напряжения различных групп. В работах американского политолога Э. Банфилда («Городское управление», 1961; «Политика в большом городе», 1965) в русле неоконсерватизма обосновывается идея, что современным городом сегодня не в состоянии управлять единолично ни одна социальная группа. Жизнь большого города естественным образом насыщена конфликтами различных социальных групп, которые вынуждены взаимодействовать, идти на компромиссы, вступать в альянсы. Социально-политическая жизнь города позднего модерна подчиняется логике и политике «прагматического плюрализма» [12,с.13].

Политическое пространство не является постоянной величиной, находясь в постоянной динамике, то расширяясь и завоевывая новые публичные площадки, то сворачиваясь до масштаба шестиметровой хрущевской кухни. Динамика политического пространства присутствует не только в масштабируемости, но также в возможностях перемещения и смещения политического из штаб-квартир политических партий на городские площади и улицы и обратно.

Политическое – это всегда пространство изменений; социальные изменения являются необходимым условием осуществления политического. Поэтому политическое – это пространство живое (как минимум, пока эти изменения совершаются), напряженное, динамичное. Политическое предполагает столкновение/конфликт (вспомним шмиттовское метафизическое разделение на «друга» и «врага»), а затем управление конфликтом или его разрешение. Политика стремится к установлению динамичного равновесия, общественно-политического консенсуса как состояния относительно стабильного динамичного равновесия. Если в государстве устанавливается режим длительной консервации, то политическое, подразумевающее наличие публичного пространства, публичной дискуссии, тоже закостеневаает, переходит в свою ригидную стадию. Пропадает напряженность подлинной политической жизни: «зачищается» конфликт идеологий, исчезают из публичного медийного пространства социально-политические обсуждения. В результате политическое «уходит в глубокое подполье», затухает, деградирует без пространства публичных дискуссий, а официальный политический потенциал уходит в область принятия управленческих решений.

Однако надолго зафиксировать такое непроницаемое деполитизированное состояние города не удалось. Связано это прежде всего с тем, что традиционная урбанистика построена на представлении о городе как устойчивом конструкте, месте, имеющем центр, границы, периферию, устойчивые модели и способы проживания [13,с.13], где центр, к которому ведут все городские дороги, имеет сакральный характер (храм). Десакрализация городского центра (например, когда в центре города находится уже не храм и даже не ратуша, а дом правительства или даже рынок) приводит к неустойчивости традиционной городской структуры и ее постепенному демонтажу. Город снова приобретает лабильность, ироничность, загадочность и многие другие черты, которые он чуть было не потерял. Как метко заметил В. Беньямин, «пористость – это неистребимый закон городской жизни, проявляющийся во всем» [Цит. по 2].

Подводя итог рассмотрению города модерна, выделим характерные черты социально-политического измерения новоевропейского города модерна.

1) Новоевропейский город характеризуется достаточно резким противостоянием между различными социальными слоями населения. Противоречие между Трудом и Капиталом усиливается с XIX в. в связи с ростом городов и численности населения, а также появлением новых социальных групп (в частности, большого количества фабричных и заводских рабочих).

2) Новоевропейский город производит различные формы отчуждения, в том числе особый тип городского жителя – постороннего, ни к чему не привязанного городского фланера,

человека толпы. В эпоху перехода от позднего модерна к постмодерну отчуждение из сферы экзистенциальных переживаний переходит в стадию нерелефлируемого само собой разумеющегося «имеет место быть». В городе позднего модерна центральное значение занимают вопросы функционального и операционального характера. Религиозные, мировоззренческие, экзистенциальные проблемы становятся чужды городу позднего модерна.

3) Формирование в Новое время профессионального чиновничьего сословия, находящегося на службе у государства, стало отправной точкой сокращения участия городских сословий в процессе принятия политико-управленческих решений. Появление государственной бюрократии и сословия профессиональных военных приводит к жесткому «разделению труда» в рамках профессиональных компетенций. Автономия городов резко сокращается. Большинство горожан постепенно отчуждаются от политики.

4) В период позднего модерна политическое пространство города стремительно сокращается. Политическое концентрируется в руках узкой политической элиты и локализуется в парламентских, партийных и государственных управленческих структурах. Политическое все более бюрократизируется и все чаще подменяется управленческими формами.

Город позднего модерна постепенно вытесняет политическое, превращаясь в отлаженный и дисциплинированно функционирующий механизм. Основу социального порядка в таком городе символизируют часы и светофоры [4,с.104]. Город позднего модерна предстает насыщенным системами наблюдения, с большим количеством приватизированных закрытых территорий и зон безопасности, с редуцированным публичным пространством, аморфным, отчужденным и растянутым.

5) Вторая половина XX в. характеризуется осуществлением урбанистической революции, в результате которой не только сотни миллионов людей переселяются из сельской местности в город, но само пространство превращается в тотально урбанизированное: основательно урбанизированная сельская местность, отдельные уголки «окультуренного» природного окружения становятся сегодня вкраплениями в урбанистическую мировую среду.

6) Символ города позднего модерна – метрополис – «гигантский городской конгломерат, состоящий из крупного города, тесно связанных с ним пригородов и поселков, переходящих один в другой» [9,с.20]. Метрополис – это космополитичный город. В 1960-х гг. теолог Х. Кокс ставит диагноз современному человеку–космополиту: «Мир стал его городом, а его город расширился до таких пределов, что вместил в себя мир» [9,с.21].

7) Современный город был бы невозможен без научно-технического прогресса и научно-технической революции. Поэтому он одновременно и технополис, особая форма экономического, социального и политического сообщества. Здесь сформированы особое миропонимание и определенный жизненный стиль. Г. Зиммель так характеризует жизнь большого города: пунктуальность, рассчитанность, точность, сложность, пространность, денежно-хозяйственный и интеллектуалистический характер существования, уничтожение иррациональных и инстинктивных импульсов [7].

Согласно А. Лефевру, город модерна достиг «критической фазы» [10]. Это состояние характеризуется увеличением числа городов, в том числе городов-миллионеров, концентрацией городов, резким оттоком сельского населения в города с последующей «трусобной урбанизацией», деградацией сельского образа жизни и его подчинением городскому стилю.

Данные признаки говорят о тотальной урбанизации современной западной цивилизации, где современные мегаполисы становятся единоличными экономическими, финансовыми, политическими, интеллектуальными и культурными центрами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аль-Джабери А.А.Х. Концепции нового урбанизма: транссекторное развитие, или разрезное планирование / А.А.Х. Аль-Джабери, М.В. Перькова // Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета. – 2019. – Т.21. – № 3. – С. 133–143.
2. Амин Э. Внятность повседневного города / Э. Амин, Н. Трифт // Логос. – 2002. – № 3. [Электронный ресурс]. https://vk.com/doc519114659_497626080?hash=b84af689d3ee44be53.
3. Бауман З. Город страхов, город надежд / З. Бауман // Логос. – 2008. – № 3 (66). – С. 24–53.
4. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Л. Вирт // Избранные работы по социологии. Сборник переводов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии. – М.: ИНИОН, 2005. – С. 93–118.

5. Вирт, Л. Жизнь в городе / Л. Вирт // Избранные работы по социологии. Сборник переводов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии. – М.: ИНИОН, 2005. – С. 119–132.
6. Гловели Г.Д. Экономическая история: учебник для бакалавров / Г.Д. Гловели. –М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2014. – 394 с.
7. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3–4. – С. 23–35. [Электронный ресурс]. <https://magazines.gorky.media/logos/2002/3/bolshie-goroda-i-duhovnaya-zhizn.html>.
8. Кларк Д.Б. Потребление и город, современность и постсовременность / Д.Б. Кларк // Логос. – 2002. – № 3. – С. 35–64. [Электронный ресурс]. <https://magazines.gorky.media/logos/2002/3/potreblenie-i-gorod-sovremennost-i-postsovremennost.html>.
9. Кокс Х. Мирской град: Секуляризация и урбанизация в геологическом аспекте / Х. Кокс. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 263 с.
10. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр. – М.: Strelka Press, 2015. – 432 с.
11. Парк Р. Город как социальная лаборатория / Р. Парк // Социологическое обозрение. – 2002. -Т.2. -№3. -С.3–12.
12. Скороходова О.С. Город как политический феномен: автореферат дис. ... кандидата политических наук: 23.00.02 / О.С. Скороходова; Саратов. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 2005. – 18 с.
13. Смирнов С.А. Городская антропология: между урбанизмом и повседневностью / С.А. Смирнов // ПРАЭНМА. – 2019. – № 1 (19). – С.13–31.
14. Смирнов Н.А. Искусство действия в городской среде / Н.А. Смирнов // Городские исследования и практики. – 2016. – Том 1. – №1. – С. 39–54.
15. Сойя Э. Постметрополис. Критические исследования городов и регионов / Э. Сойя // Логос. – 2003. – № 6 (40). – С. 133–150.
16. Харви Д. Право на город / Д. Харви // Логос. – 2008. – № 3 (66). – С. 80–94.

ШАҲРИ МОДЕРН ДАР ЧЕНАҚҲОИ СИЁСӢ

Мақола ба таҳлили ташаккул ва рушди шаҳри нави аврупоии замони модерн (муосир) аз дидгоҳи иҷтимоию сиёсӣ бахшида шудааст. Шаҳр ҳамчун муҳит ва ҷойгоҳе ҳисобида мешавад, ки дар он таърихи сиёсӣ ва сиёсат мутамаккаш шудааст. Муҳимтарин рӯйдодҳои сиёсӣ аз ҷумла, таърихи навини Аврупо бо шаҳрҳо алоқаманданд. Қайд гардидааст, ки шаҳри модерн (муосир) ба маркази ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ, илмию техникаӣ, фарҳангӣ ва зехнии давлатҳои Ғарб тақдир ёфта истодааст. Ҳислатҳои ба монанди мустақор будан, бегона шудан, дунявият, амалигароӣ ва ҳаракатнокӣ хусусияти ҳосилҳои шаҳри модерн мебошанд. Дар мақола омилҳои таъсиррасон ба равандҳои урбанизатсия, шиддат гирифтани зиддиятҳои иҷтимоӣ байни гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, пурзӯр шудани бепарвоии иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар шаҳри модерн (муосир), бахусус дар бузургшаҳрҳои (мегаполисҳои) муосир тавзеҳ ёфтаанд. Динамикаи фазои сиёсӣ шаҳри муосир, равандҳои бепарвоии сиёсӣ ва дурӣ ҷустан аз сиёсат ва хусусиятҳои фаъолияти фазои сиёсӣ дар шароити муосир тавсиф карда шудаанд.

Калидвожаҳо: шаҳри модерн (муосир), модерни охир, урбанизатсия, фазои сиёсӣ, ҷомеаи оммавӣ, бегонашавӣ, мустақор будан, ҳаракатнокӣ, бепарвоии сиёсӣ.

ГОРОД МОДЕРНА В ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

Статья посвящена анализу формирования и развития новоевропейского города эпохи модерна в его социально-политическом измерении. Город рассматривается как пространство и место, где локализуется политическая история, все важнейшие политические события в новоевропейской истории связаны с городами. Отмечается, что город модерна становится центром экономической, политической, научной, технологической, культурной и интеллектуальной жизни западных государств. Характерными особенностями города модерна становятся анонимность, отчужденность, профанность, прагматичность, подвижность. В статье раскрываются факторы, влияющие на процессы урбанизации, интенсификацию социальных противоречий между различными социальными группами, усиление социального и политического отчуждения в городе модерна, особенно в современном мегаполисе. Характеризуется динамика политического пространства города модерна, процессы деполитизации и специфика функционирования политического пространства в современных условиях.

Ключевые слова: город модерна, поздний модерн, урбанизация, политическое пространство, массовое общество, отчуждение, анонимность, подвижность, деполитизация.

THE CITY OF MODERNITY IN THE POLITICAL DIMENSION

The article aims to analyze the genesis and development of the European city of modernity in its socio-political dimension. The city is considered as a space and a place where political history is localized and the political itself is concentrated. The most important political events, especially in the modern era, are connected with cities. It is shown that the city of modernity becomes the center of the economic, political, scientific, technological, cultural and intellectual life of Western states. The typical features of the city of modernity are anonymity, alienation, profanity, pragmatism and mobility. The article focuses on the factors that influence the processes of urbanization, the intensification of social contradictions between different social groups, the strengthening of social and political alienation in the city of modernity, especially in the contemporary metropolis. The article describes the dynamics of the political space of the city of modernity, the processes of depoliticization and the essential principles that define the functioning of the political space in contemporary conditions.

Keywords: the city of modernity, late modernity, urbanization, political space, mass society, alienation, anonymity, mobility, depoliticization.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Семенова Владислава Николаевна* – Донишкадаи ҷумҳуриявии мактаби олий, ш. Минск, Ҷумҳурии Беларус, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, мудири кафедраи фалсафа ва методологияи таҳсилоти донишгоҳӣ. Суроға: 220007, Ҷумҳурии Беларус, ш. Минск, кӯч. Московская, 15. Телефон: **+375 (29) 685-06-90**. E-mail: vl.semenova@gmail.com

Сведение об авторе: *Семенова Владислава Николаевна* – Республиканский институт высшей школы, г. Минск, Республика Беларусь, кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой философии и методологии университетского образования. Адрес: 220007, Республика Беларусь, г. Минск, ул. Московская, д. 15. Телефон: **+375 (29) 685-06-90**. E-mail: vl.semenova@gmail.com

Information about the authors: *Semenova Vladislava Nickolaevna* – National Institute for Higher Education, Minsk, Belarus. Candidate of Philosophical Sciences. Assistant Professor. Head of the Department of Philosophy and Methodology of University Education. Address: 220007, Belarus, Minsk, Moskovskaya str., 15. Phone: **+375 (29) 685-06-90**. E-mail: vl.semenova@gmail.com

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ - ИНСТРУМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ
СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЦЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
(выход из транспортного тупика, политический анализ)**

Комилбек А.Ё, Зулфонов Б.Б.

Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

Транспортный сектор играет одну из важных ролей в обеспечении устойчивого экономического развития страны и является одним из приоритетов страны [8].

В целях своевременного и качественного выполнения поручений Основателя мира и национального единства, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона и Правительства Республики Таджикистан Министерством транспорта были осуществлены определенные меры по обеспечению макроэкономических показателей.

Развитие транспортного сектора в Республике Таджикистан началось в 1997 году, в период независимости.

В 90-е годы XX века только 42% дорог государственного значения и 20% дорог местного значения были с твердым покрытием, из которых 73% находились в неудовлетворительном состоянии, 26% - в среднем состоянии и только 1% - в хорошем техническом состоянии. В этот период одной из задач отрасли и стратегических целей является построение транспортной инфраструктуры для выхода из коммуникационного тупика, государства чтобы стать транзитной страной [2].

Для реализации этой стратегической задачи Правительство Республики Таджикистан в тесном сотрудничестве с партнерами решает задачи по развитию единой дорожной сети, соединению международных транспортных коридоров, обеспечению регулярного транспортного сообщения с соседними странами, совершенствованию и адаптации документов к международным стандартам, определяя правовую базу сектора как приоритетную.

Первый этап стратегической задачи - выход из коммуникативного тупика - реализован усилиями Правительства и при поддержке партнеров по развитию. Следует констатировать факт, что сегодня у нас не только постоянная внутренняя транспортная сеть, но и налажено регулярное транспортное сообщение с соседними странами. Сотрудничество в области транспортной инфраструктуры со странами-донорами, включая Японию, Китайскую Народную Республику, Исламскую Республику Иран, США, Францию, и международными донорскими организациями (партнерами по развитию), такими как Азиатский банк развития, Исламский банк развития, Европейский банк реконструкции и развития, Кувейтский фонд арабского экономического развития, Фонд ОПЕК, Фонд Абу-Даби, Саудовский фонд развития, Всемирный банк, Азиатский банк инфраструктурных инвестиций, Фонд Ага Хана были созданы и дали эффективные результаты [1,с.37].

Для достижения этой цели на сегодняшний день в транспортном секторе страны реализовано 44 государственных инвестиционных проекта на общую сумму более 12 миллиардов сомони, построено и реконструировано более 2000 километров автомобильных дорог, 31 км туннелей, 200 мостов и 173,2 километра железных дорог. В международном аэропорту Душанбе сдан в эксплуатацию пассажирский терминал.

Также было закуплено 374 единицы дорожной техники. А именно, за годы независимости за счет иностранных инвестиций с 2000 года по настоящее время реализовано 44 инвестиционных проекта по строительству и реконструкции транспортной инфраструктуры, в том числе Мургаб-Кульма, Шохон-Зигар - 1, 2 и 3 этапы, Шкев - Зигар, Душанбе - Курган-Тюбе - Дангара - Куляб, Дусты - Нижний Пяндж - 1 и 2 этапы, Душанбе - граница с Кыргызстаном - этап 1, 2 и 3, Душанбе - Чанак - граница с Узбекистаном, Курган-Тюбе - этап 1 Дусты, Душанбе - Турсунзаде - граница с Узбекистаном, Айни - Пенджикент - граница с Узбекистаном, мост через реку Сурхоб в Янголике, мосты в районах Ишкашим, Дарваз, Вандж, Шуробод, Хорог, международные мосты между Таджикистаном и Афганистаном в районах Тем, Рузвай, Ишкашим, Нижний Пяндж, Вандж, Шуробод, туннели «Истиклол», «Озоди», «Шахристан»,

«Дусти», «Хатлон», модернизация аэронавигационного оборудования аэропортов Душанбе и Худжанда и др. [3,с.37].

В 2017 году сданы в эксплуатацию проекты по строительству автодороги Куляб-Калаихумб, участка Ш.Шохин-Шохон и автодороги Восе-Ховалинг.

В то же время в 2017 году 51,1 млн. автодорога F (Шкев-Калайхумб) протяженностью 32 километра автодороги Куляб-Калаихумб стоила 46,6 миллиона долларов США [3,с.28-35]. Состоялся официальный запуск 26-километрового камня в фундамент. В настоящее время на указанных двух участках ведутся подготовительные работы к началу строительных работ.

В рамках инвестиционных проектов также реализован ряд проектов местных дорог и проектов реабилитации дорог.

Выход из коммуникационного тупика и превращение Таджикистана в транзитную территорию были определены, как было нами указано, одной из стратегических целей страны. С этой целью в сфере транспорта под руководством и при непосредственной поддержке Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона реализуются 12 инвестиционных проектов на общую сумму 641 миллион сомони. 237 тыс. долларов США по договорам займа и гранта и 459 млн. 299,7 тыс. долларов США, в соответствии с подписанными соглашениями, в том числе гранты и техническая помощь 223 млн. 574 тыс. долларов США (34,9%), внешний долг 356 млн. 183 тысячи долларов США (55,5%) и вклад Правительства Республики Таджикистан составляет 61 миллион долларов США. 480 тыс. долларов США (9,6%) находятся в стадии реализации. Из них 11 проектов относятся к дорожному сектору, что составляет 88,8% (569 миллионов 244 тысячи долларов США) проектных средств.

С начала реализации проекта по состоянию на 01.07.2018 освоение средств по Соглашениям о займе/гранте составляет 44%, а согласно подписанным Соглашениям, - 62%. Из этих средств 34 млн. 750,98 тыс. будет освоено в первом полугодии 2018 года, что составляет 71% от плана на первые шесть месяцев.

В рамках проекта «Реконструкция автомобильной дороги Худжанд-Исфара» протяженностью 67,7 км предусмотрено 54,0 млн. кв. (в том числе заем Всемирного банка - 38,25 млн долларов США, грант Всемирного банка - 6,75 млн долларов США и вклад Правительства Республики Таджикистан - 9,0 млн долларов США). В июне 2016 г. введен в эксплуатацию участок Гулистон-Исфара протяженностью 18,2 км (со строительством 4 мостов длиной 103,4 метра и реконструкцией 1 моста протяженностью 10 метров), Исфара-Ким протяженностью 13 км (завершена реконструкция 1 моста протяженностью 18 метров) и Канибадам-Патар протяженностью 5,7 км (строительство 4-х мостов длиной 93 метра и реконструкция 2-х мостов длиной 34 метра) [10].

В рамках проекта «Реконструкция автодороги Душанбе - Турсунзаде, участок дороги от памятника А. Сино до западных ворот Душанбе (на пересечении города 82)» на сумму 36 949 млн. долларов США и по состоянию на 01.07.2018 года - 26,414 млн. долларов США израсходовали 71,0% от общего объема средств проекта, и в общей сложности 92,6% строительных работ было завершено.

Реабилитация автодороги Душанбе-Турсунзаде, участок дороги от памятника Сино до западных ворот Душанбе (кроме перекрестка с городом 82) стоит 55,0 млн. сомони и по состоянию на 01.07.2018 года - 9,94 млн. долларов США израсходовано 18,1% от общих средств проекта, и в общей сложности было завершено 38,0% строительных работ. Также строительные работы по проекту «Реконструкция автомобильной дороги «Душанбе - Курган-Тюбе (фаза 1)» общей стоимостью проекта 96,38 млн. По состоянию на 1 июля 2013 года Таджикистану предоставлено 15,367 миллиона долларов США, что составляет 16,0% от общей суммы средств.

В этом году реконструкция автомобильной дороги Кангурт-Балджуон-Ховалинг (43 км) будет осуществлена за счет средств в размере 12,7 миллиона сомони за счет проекта реконструкции автомобильной дороги Восе-Ховалинг и асфальтирования второго слоя дороги на участке Сайрон-Карамык. В настоящее время ведутся подготовительные и строительные работы, а также реализуется проект по закупке оборудования и техники для содержания дорог с обучением специалистов для Согдийской области и Кулябского района Хатлонской области на

общую сумму 18,8 млн. грн. На сегодняшний день в Республику Таджикистан доставлено 185 единиц из 215 единиц техники и оборудования, а во втором полугодии этого года ожидается их передача в государственные учреждения дорожного хозяйства Согдийской и Хатлонской областей [4].

Также, в 2018 году выполнены проектно-подготовительные работы по проекту «Укрепление критической инфраструктуры для обеспечения устойчивости к стихийным бедствиям (строительство 18 мостов в районах ГБАО)» на сумму 20,0 млн. Проект «Реконструкция 347 км участка автомобильной дороги Душанбе-Кульма (Ширговадский район Дарвозского района)» стоимостью 1,5 млн. долларов США, пострадавшего в результате стихийного бедствия.

На реализацию проекта по строительству участка А (Куляб - Шамсиддин Шохин) выделено 51,1 миллиона сомони. автодорога F (Шкев-Калайхумб) протяженностью 32 километра автодороги Куляб-Калайхумб будет стоить 46,6 миллиона долларов США. Между Минтрансом РТ и консалтинговой компанией подписан контракт на 26 км.

Отрадно в реализации инвестиционных проектов задействовано 950 специалистов и рабочих, из которых 761 (80,0%) - граждане Таджикистана.

В рамках инвестиционных проектов реализуются следующие компоненты: - «Совершенствование дорожных норм и институциональные реформы в дорожном секторе» (реконструкция автодороги Душанбе-Турсунзаде - граница с Узбекистаном, участок дороги от памятника Сино до западных ворот Душанбе (на перекрестке 82); ремонт автомобильных дорог местного значения на территории проекта (30 км), безопасность движения (электроснабжение населенных пунктов и прилегающих к ним поселков, не обеспеченных линиями электропередач), содержание дорог по качественным показателям (177 км), проектирование, контроль проекта, аудит» (Проект развития коридора CARES 3 и 5 (реконструкция дороги Восе-Ховалинг и асфальтирование второго слоя дороги на участке Сайрон-Карамык); закупка дорожно-ремонтной техники (проект строительства автодороги Куляб-Калайхумб, участок Шуробод-Шохин) приобретение оборудования для электронного расчета интенсивности движения и приобретение оборудования для проверки неровности дороги, закупка оборудования для взвешивания автомобилей на дорогах, разработка Программы развития транспорта до 2050 года (проект укрепления критической инфраструктуры для обеспечения устойчивости к стихийным бедствиям (строительство мостов в ГБАО).

Дороги и их сооружения сильно разрушаются ежегодно от стихийных бедствий. Только в 1992-2008 годах восстановлено 516,9 км дорог, 291 мост, поврежденный во время внутренних конфликтов и стихийных бедствий. В 2015 году в пострадавшем районе Барсеми Шугнанского района построено и сдано в эксплуатацию 3,5 км дорог за 45 дней.

В результате стихийных бедствий в 2016 году 503 км дорог на сумму 16,4 млн. кв. сомони, 67 мостов на сумму 24,1 млн. сомони и 5 труб на сумму 16,3 тысячи сомони, общая сумма ущерба составила 40,7 миллиона сомони.

В составе средств содержания 1,5 млн. сомони и за счет средств Агентства государственных материальных ресурсов, материалы на сумму 538 тыс. сомони, в том числе проволока 5000 кв., выделено 80 тонн арматуры и 50 тонн дизельного топлива, очищено от селей 449,7 км дорог, восстановлено 19 мостов длиной 518 метров и 5 поврежденных труб длиной 34 метра для обеспечения движения.

Обильные дожди в 2017 году привели к беспрецедентным стихийным бедствиям, включая лавины, оползни и сели, которые, наряду с другими секторами, нанесли значительный ущерб дорогам страны. В результате эффективной работы аварийно-спасательных формирований, организованных за счет средств государственных дорожно-эксплуатационных учреждений путем мобилизации имеющихся возможностей, ресурсов и техники, сложная ситуация была устранена в кратчайшие сроки и восстановлено транспортное сообщение.

За короткий период было построено более 80,0 км дорог, 2 моста длиной 20 метров и 1 труба протяженностью 5 метров для восстановления дорог и объектов, пострадавших в результате стихийных бедствий. Выполнены работы на общую сумму 2968,2 тыс. сомони. По данным комиссии для восстановления ущерба от стихийных бедствий на строительство дороги выделено 9,0 млн сомони.

В целях ликвидации последствий стихийных бедствий на дорогах, в соответствии с поручением Правительства Республики Таджикистан, за счет средств Агентства государственных материальных ресурсов агентствам по содержанию дорог было выделено 57472 литра топлива. В мае 2018 года в результате селя на международной трассе Душанбе-Кульма (район Яхчипун), Бохтар-Дангара (район Саргазон), Гулистон-Фархор-Пандж-Дусти (80102 км, районы Фархор, Пяндж, Джайхун), Айни-Пенджикент, Душанбе-Бохтар-Дусти-Нижний Пяндж (Джайхунский район) Кызылкала-Джарбужа и республиканские дороги Шохин, Фархор, Дангара, Джамии, Хуросон, Вахш, Балхи, Варзоб, Рудаки, Дж.Расулов, Деваштич Пенджикент и Вахдат) на сумму 7,2 млн. грн. сомони. Государственными агентствами по содержанию дорог, в целом, для восстановления дорог и объектов, поврежденных в результате стихийных бедствий, за первые 6 месяцев 2018 года, за счет всех источников финансирования выполнены предварительные реабилитационные работы на сумму 669,5 тыс. сомони, 144,4 км дорог (626,7 тыс. сомони), реабилитация 1 моста протяженностью 82 метра (2,7 тыс. сомони) и 6 труб, отремонтирован и реконструирован 71 метр (22,1 тыс. сомони) [14,с.54-58].

Несмотря на финансовые ограничения, Правительство страны из года в год увеличивает финансирование содержания дороги из республиканского бюджета.

Так, если в 2000 году на эти цели было выделено 3 миллиона 827 тысяч сомони, то эта сумма (в 2010 году - 34,0 миллиона сомони, в 2016 году - 57,8 миллиона сомони, в 2017 году - 60,2 миллиона сомони), в 2018 году она составила 60 миллионов 846 тысяч сомони. В рамках этих средств ежегодно проводятся работы по содержанию, ремонту и реконструкции автомобильных дорог общего пользования и их сооружений.

Также ежегодно исполнительные органы государственной власти и районов выделяют средства на содержание дорог местного значения Дорожно-эксплуатационным учреждениям Министерства.

Сотрудничество с Японией по подготовке специалистов в области транспорта началось в 1999 году через Японское агентство международного сотрудничества (JICA).

До 2018 году более 90 транспортных специалистов, в том числе дорожных, прошли обучение в различных городах Японии и используют передовой опыт Японии в своей работе.

Политика транспортного сектора – это действенный инструмент, который может сформировать физическое развитие страны, включая ее жилищные, промышленные и экономические перспективы. Правильная политика транспортного сектора закладывает основу для устойчивого развития данного сектора [5,с.3].

В первые годы независимости из-за политической и экономической нестабильности в стране 80% инфраструктуры транспортной системы пришлось в негодность.

В целях повышения уровня обслуживания, регулирования и регулирования постановлением Правительства страны от 27 июля 1998 года была создана Транспортная инспекция при Министерстве транспорта РТ [5,с.476].

В направлении реализации конструктивной политики Правительства и Главы государства принята специальная стратегия развития транспортного комплекса на период с 2000 по 2025 годы, и результаты этой стратегии хорошо видны сегодня.

За этот период подписано 14 двусторонних и 12 многосторонних соглашений с 40 странами СНГ.

В то же время, для развития международных отношений Республики Таджикистан в области автомобильных перевозок подписано 12 международных конвенций и соглашений, упрощающих международные перевозки.

В настоящее время в стране действуют 27 автотранспортных компаний, осуществляющих международные перевозки.

Республика Таджикистан сотрудничает с такими международными организациями, как IRU, ICAO, MAC, ESCAP, UNDP, OSJD, JICA, ECO, HARAM (CARES), KTS, SPECA, TRACECA, SCO и UNECE ФЙ [15,с.67-73].

В рамках Азиатских автомобильных дорог имеется 3 коридора, 1 коридор в рамках Европейского соглашения о международных автомобильных дорогах и 4 коридора в рамках Центральноазиатского регионального экономического сотрудничества (ЦАРЭС).

Автомобильные дороги республики включены в перечень коридоров ЭСКАТО ООН, НИМ, ШОС, ЕСО и другие.

За годы независимости построено и сдано в эксплуатацию 9 международных грузовых терминалов и 5 пассажирских терминалов.

ЗАО «Холдинг Азия Групп Таджикистан» реконструировало Центральный вокзал Душанбе и ввело в эксплуатацию 40 современных автобусов и 100 легковых автомобилей «такси» производства Южной Кореи. В 2014 году в столицу доставлено 50 автобусов ЛиАЗ, 25 автобусов ПАЗ и 30 троллейбусов.

В 2017 году и в начале 2018 года для улучшения обслуживания пассажиров было закуплено 64 автобуса ISUZU и 27 автобусов АКІА. В 2018 году еще 73 автобуса АКІА (8,03 млн. долларов) и 50-60 троллейбусов.

ЗАО «Холдинг Азия Групп Таджикистан» также достигло договоренности с турецкой компанией «ANADOLU ISUZU» на закупку 600 автобусов на общую сумму 46 млн. 618 тыс. евро с казахстанской компании «Саряка Авто Пром» на покупку 2 тыс. единиц такси JAC и Peugeot на общую сумму более 24 млн. евро, подписан меморандум о взаимопонимании.

До 2000 года количество автотранспортных предприятий и учреждений составляло 70 единиц.

В настоящее время на рынке автотранспортных услуг действуют 1422 хозяйствующих субъекта, в том числе 214 транспортных предприятий, 51 пассажирский терминал, 11 грузовых терминалов, 1062 пункта технического обслуживания по ремонту автотранспортных средств и 84 транспортных станции, 832 маршрута. В том числе 163 городских, 544 пригородных, 123 междугородних и 2 международных.

Общее количество автомобилей на 01.08.2018 г. в стране насчитывается 449 780 единиц, из них 38 988 единиц грузовых, 14 567 легковых, 392 425 легковых и 3800 специализированных.

В целом, в стране насчитывается 40 907 единиц, из которых 15 670 грузовиков, 9 779 пассажирских и 15 458 легковых автомобилей, используемых в экономике [18].

На основе установления экономических и социальных связей Республики Таджикистан с Республикой Узбекистан деятельность 8 ранее закрытых пунктов пропуска через границу, в том числе Айвой (Шахритус) - Узбекистан, Саразм (Пенджикент) - Узбекистан, Хаштак (Спитамен) - Узбекистан. Навбунёд (Айнинский район) - Узбекистан, Равот (город Канибадам) - Узбекистан, Зафаробод (Зафарободский район) - Узбекистан, Хаватог (Зафарободский район) - Узбекистан и Уротеппа (город Истаравшан) - Узбекистан - с первого квартала текущего года была восстановлена.

Открытие вышеуказанных пограничных переходов будет способствовать социально-экономическому развитию нашей страны, в частности, повышению уровня жизни населения приграничных территорий и увеличению объемов грузовых и пассажирских перевозок.

В настоящее время международные перевозки грузов и пассажиров автомобильным транспортом осуществляются через эти пункты пропуска.

Таким образом, судя по статистическим данным, за годы независимости реализованы инвестиционные проекты в сфере транспорта, автомобильных дорог, железной дороги, и в целом, дорожная экономика сильно изменилась. За короткие сроки были построены и реконструированы тысячи км автомобильных и железных дорог. Улучшились услуги автомобильного транспорта, перевозки грузов, строительство мостов. В настоящее время в различных регионах республики продолжается строительство и реконструкция автомобильных дорог и других видов дорожных сооружений.

Рецензент: Шарипов А.Н. – кандидат исторических наук, доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Аналитические данные о притоке иностранных инвестиций в экономику Республики Таджикистан в период 2007- 2015 гг.
2. Аслов С. Эмомалӣ Раҳмон - асосгузори мактаби нави сиёсати хориҷӣ. // Сиёсати хориҷӣ (мачаллаи илмиву назариявӣ ва иттилоотӣ) № 2, 2016. ББК -ISSN 2312-3338. – С. 188 - С-37

3. Барномаи давлатии рушди комплекси нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2025. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 апрели соли 2011 № 165 тасдиқ шудааст.
4. Гаурова Г.А. Первые шаги Республики Таджикистан на пути к выходу из транспортного тупика // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2016. –С.28-35.
5. Дадабаева З.А. Особенности развития транспорта в Республике Таджикистан / З.А.Дадабаева // Транспорт и связь в новых независимых государствах: особенности и факторы развития. -М.: Иран, 2013. - 476 с.
6. Зоидов К.Х., Зоидов З.К. Ретроспективный анализ и прогнозирование циклических колебаний макроэкономической динамики Республики Таджикистан на основе эконометрических методов. - М.: ЦЭМИ РАН, 2012.
7. Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҳисобот оид ба кумаки беруна – 2015
8. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Душанбе, - 2016 г. 88 с.
9. Там же.
10. Программа среднесрочного развития Республики Таджикистан на 2016-2020 годы. –С.54-58.
11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2020.
12. Политология транспорта. Политическое измерение транспортного развития / В.И. Якунин - «Центр И.К.О.», 2006
13. Полякова И. Весома ли «корзина» транспортных услуг? // Транспорт России. 2009. № 11 (559). URL: <http://www.transportrussia.ru/2009-03-12/politic/korzina.html>.
14. Развитие транспортного сектора Таджикистана. (Генеральный план транспортного сектора). – Транспорт и коммуникации. 2011г., Азиатский банк развития. Таджикистан. – 2011.
15. Соибов Н. Коммуникационные проекты Республики Таджикистан / Н.Соибов. // Центральная Азия и Кавказ. – Швеция, Лумо. 1999. – №2 (3). – С. 67-73.
16. Саидмуродова Ш.О. Транспортно- транзитный потенциал республики Таджикистан.
17. Смехов А.А. Основы транспортной логистики: Учеб. для вузов. – М.:Транспорт, 1995. –197с.
18. Таджикистан. 20-лет государственной независимости. Статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте РТ. – Душанбе, 2011. – 779 с.
19. Тетеринец Т.А. Модернизация транспортной отрасли – основа развития логистической системы.

ДИПЛОМАТИЯИ ИҚТИСОДӢ – ВОСИТАИ АМАЛИНАМОИИ ҲАДАФҲОИ СТРАТЕГИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

(роҳи баромадан аз бунбасти нақлиётӣ, таҳлили сиёсӣ)

Муаллиф дар мақола қайд менамояд, ки тайи солҳои истиқлолият дар соҳаҳои нақлиёт, роҳи автомобилгард, роҳи оҳан ва умуман хоҷагидорӣ роҳ, лоиҳаҳои сармоягузорию зиёд амалӣ шуданд. Роҳҳо ва иншоотҳо ҳар сол аз офатҳои табиӣ ҳароб мегарданд. Танҳо дар солҳои 1992-2008, ки дар натиҷаи низоъҳои дохилӣ ва офатҳои табиӣ осеб дида буданд, 516,9 километр роҳ, 291 кӯпрукҳо барқарор карда шуданд. Боришоти зиёде, ки дар соли 2017 боиси офатҳои табиӣ, аз ҷумла фаромадани тарма, ярҷ ва омадани сел ба роҳҳои кишвар гардида, ҳисороти зиёд расонид. Аз ҳисоби қори пурсамари отрядҳои наҷотдиҳӣ, мақомоти давлатии роҳсозӣ бо сафарбар намудани имконияту захира ва техникаи мавҷуда ташкил карда шуда, вазъияти душвор ҳарчи зудтар баргараф карда шуда, роҳҳои нақлиётӣ барқарор гардиданд. Дар як муддати кӯтоҳ ҳазорҳо километр ҳам роҳҳои автомобилгард ва ҳам роҳи оҳан сохта ва аз нав ба истифода дода шуд. Хизматрасонию нақлиёти автомобилӣ, кашондани бор, сохтмони кӯпрукҳо бехтар гардид ва ҳоло дар ноҳияҳои гуногуни ҷумҳури сохтмони роҳҳои автомобилгард ва дигар иншооти роҳ давом дорад.

Калидвожаҳо: иқтисод, дипломатия, давлат, лоиҳаҳо, мошин, нақлиёт, роҳҳо, ҳадафҳои стратегӣ, рушд, сарбаста, амният, бор.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ - ИНСТРУМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЦЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

(выход из транспортного тупика, политический анализ)

В статье автор акцентирует внимание на то, что за годы независимости реализованы инвестиционные проекты в сфере транспорта, автомобильных дорог, железной дороги, и, в целом, дорожная экономика сильно изменилось. Дороги и их сооружения сильно разрушаются ежегодно от стихийных бедствий. Только в 1992-2008 годах восстановлено 516,9 км дорог, 291 мост, поврежденный во время внутренних конфликтов и стихийных бедствий. Обильные дожди в 2017 году привели к беспрецедентным стихийным бедствиям, включая лавины, оползни и сели, которые, наряду с другими секторами, нанесли значительный ущерб дорогам страны. В результате эффективной работы аварийно-спасательных формирований, организованных за счет средств государственных дорожно-эксплуатационных учреждений путем мобилизации имеющихся возможностей, ресурсов и техники, сложная ситуация была устранена в кратчайшие сроки и восстановлено транспортное сообщение. За короткие сроки были построены и реконструированы тысячи км и автомобильных и железных дорог. Улучшились услуги автомобильного транспорта, перевозки грузов, строительство мостов и в настоящее время в различных регионах республики продолжается строительство автомобильных дорог и других видов дорожных сооружений.

Ключевые слова: экономика, дипломатия, государство, проекты, автомобиль, транспорт, дороги, стратегические цели, развитие, тупик, безопасность, коридор, этап, груз.

ECONOMIC DIPLOMACY - AN INSTRUMENT OF IMPLEMENTATION AND STRATEGIC GOALS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

(way out of the transport deadlock, political analysis)

In the article, the author focuses on the fact that over the years of independence, investment projects have been implemented in the field of transport, highways, railways and, in general, the road economy has changed a lot. Roads and their structures are severely destroyed every year from natural disasters. Only in 1992-2008 516.9 km of roads and 291 bridges damaged during internal conflicts and natural disasters were restored. Heavy rains in 2017 led to unprecedented natural disasters, including avalanches, landslides and mudslides, which, along with other sectors, caused significant damage to the country's roads. As a result of the effective work of emergency rescue units organized at the expense of state road maintenance institutions by mobilizing available capabilities, resources and equipment, the difficult situation was eliminated as soon as possible and transport communication was restored. In a short time, thousands of kilometers of both roads and railways were built and reconstructed. The service of road transport, the carriage of goods, the construction of bridges have improved, and at present, the construction of highways and other types of road structures continues in various regions of the republic.

Keywords: economy, diplomacy, state, projects, automobile, transport, roads, strategic goals, development, dead end, security, corridor, stage, cargo.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Комилбек Амид Ёрбек* - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои сиёсатшиносӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илм ва инноватсия. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: (+992) 935-57-58-55. E-mail: amid.komilbek@mail.ru

Зулфонов Бахтиёр Бахронович - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, унвонҷӯй. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: (+992) 904-15-00-62. E-mail: ruziev81@mail.ru

Сведения об авторах: *Комилбек Амид Ёрбек* - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат политических наук, доцент, проректор по науке и инновациям. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саида Носира, 33. Телефон: (+992) 935-57-58-55. E-mail: amid.komilbek@mail.ru

Зулфонов Бахтиёр Бахронович - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, соискатель. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саида Носира, 33. E-mail: ruziev81@mail.ru. Телефон: 904-15-00-62

Information about the authors: *Komilbek Amid Yorbek* - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Candidate of Political Science, Associate Professor, Vice-Rector for Science and Innovation. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nosira street, 33. Phone: (+992) 935-57-58-55. E-mail: amid.komilbek@mail.ru

Zulfonov Bakhtiyor Bakhronovich - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, applicant. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nosira street, 33. E-mail: ruziev81@mail.ru. Phone: 904-15-00-62

Зокиров Г.Н., Турдиназаров А.С.
 Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар низоми муосири илмҳои сиёсӣ тарзи муносибати методологӣ ба раванду ҳодисаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ мақом ва нақши хоссаеро пайдо намуда, омӯзиш ва таҳқиқи соҳавии масъалаҳои рушди ҷомеаеро аҳамияти рӯзафзун бахшидаанд. Чунин тарзи муносибат, асосан, ба таври ҳадафманд дар заминаи ба инобат гирифтани иртиботи систематикӣ, сатҳи муносибатҳо ва равандҳо, ки дар онҳо дараҷаи мухталифи омилҳо ва равандҳо низоми баҳамтаъсиррасонии мутақобила дошта, фазои умумии рушди падидаи мураккабро фароҳам меоранд, ба амал бароварда мешавад. Яке аз ин самтҳо дар низоми илмҳои сиёсии муосир омӯзиш ва пажӯҳиши падидаи бо номи омили «исломи сиёсӣ» маҳсуб мегардад, ки таҳқиқи амиқу ҳамаҷонибаи он маҳз дар заминаи истифодаи методологияи муосири илмҳои сиёсӣ ба амал бароварда мешавад. Зеро дар фаҳми ибораи «исломи сиёсӣ» таваҷҷуҳ ва аҳамияти хоссаро на мафҳуми «исломӣ», балки мафҳуми «сиёсӣ» касб менамояд. Бо сиёсат пайвастании мақомот ва ташкилотҳои исломӣ ва иштироки сиёсии онҳо дар раванди ҷамъиятӣ, масъаларо рӯзмарра ва муҳим арзёбӣ менамоянд. Маҳз дар чунин ҳолат низоми таъсиррасониҳо комил гашта, дар тағйири муносибатҳо нақши ғаёлол мебозанд.

Дар шароити муосир чунин ба назар мерасад, ки гӯё дигар «соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, ҳамчун сиёсат, ҷаҳонбинии динӣ, идеология ва ғайра, ки дар тамоюл ва ташаккули ғоявии ҷомеа ба таври васеъ нақши ғаёлолро ба иҷро мерасониданд, минбаъд зери таъсири шиддатноки равандҳои интегратсионии ҷомеаи ҷаҳонӣ ва глобаликунонии олами муосир ба таври анъанавӣ наметавонанд талаботу ниёзҳоро дар сатҳи глобалӣ комилан конеъ намоянд» [8,с.90]. Дарвоқеъ, дуруст аст, ки чунин ҳолат коркарди низоми мураккабу печидаи методологияи илмиро тақозо менамояд. Аз ин ҷост, ки зери таъсири як қатор омилҳои мураккаби назариявӣ методологӣ таҳқиқу омӯзиши падидаи бо номи раванди «омили динӣ» ва ё «сиёсӣшавии дин» [10,с.279], аз ҷумла ислом, дар низоми илмҳои сиёсӣ ба яке аз мавзӯҳои рӯзмарраи соҳавӣ табдил ёфта, ба ҷумлаи масъалаҳои пурбаҳстарин ворид гардидааст. Дар кишварҳои Ғарб муҳаққиқон дар бештари ҳолатҳо ба равандҳои гуногунҷанбаи падидаи бо ном «омили исломӣ» ва «исломи сиёсӣ» бештар аз мавқеи методологияи назариявии концепсияи «барҳӯрди тамаддунҳо»-и С. Хантингтон муносибат менамоянд. Онҳо низоми инкишофи олами глобалро таҳриф намуда, афзалият ва бартарии арзишҳои умуминсониро чандон ба эътибор нагирифта, дар заминаи баҳисобгирии манфиатҳои маҳсус аз назари методологияи концептуалӣ ва дар заминаи маҳсусиятҳои муносибати конфликтологӣ тафовути семантикии асосҳои фарҳангии таърихӣ масеҳияту исломро дар муқобили ҳам мегузоранд. Мавқеи ба таври сунӣ расмиятёфта, сатҳӣ ва сода нишон додани ҳолати воқеии падида, ҳодисаҳо ва амалҳо дар дунёи сиёсӣ ба доктринаи идеологии авҷ гирифтани таҳким бахшидани роҳбарияти ҷаҳонии ИМА мувофиқат мекард. Бо вучуди ин, на танҳо дар кишварҳои ҷаҳони ислом, балки дар марказҳои таҳқиқотии дигар мактабҳои миллии сиёсатшиносии муосир, аз ҷумла дар кишварҳои Ғарб низ, бисёре аз муҳаққиқон ба андешаҳои С.Хантингтон ҳамоҳанг нестанд. Зеро андешаҳои С.Хантингтон ба методологияи мантиқан ва таърихан кӯҳнашудаи таълимоти евроцентризм бунёд ёфтаанд. Пас аз он ки системаи сотсиалистии инкишоф ба дунёи таърих ворид шуд, нақш, симо ва тамғаи «душман» расман ба тамаддуни бегона, ба ҷаҳони ислом интиқол дода мешавад, ки дар замони муосир марҳилаи пуршидат ва муқовиматбори худро аз сар мегузаронад. Ҳамин аст, ки муҳаққиқи рус Л. Сюкиянен ба таври объективӣ раванди «эҳёи исломро омили рушди босуботи кишварҳои пасошӯравӣ» тавсиф намуда, моҳият ва хусусиятҳои инкишофи онро мавриди баррасӣ қарор додааст [9,с.108]. Дар чунин маънӣ ва равишҳои идеологияи методологӣ муҳаққиқони зиёде низоми ташаккул ва баҳамтаъсиррасониҳои исломи сиёсӣ ва ва ҷомеаи муосирро дар доираи муносибатҳои сатҳи гуногун мавриди омӯзиш ва хулосагириҳо қарор додаанд.

Исломшинос А.Корбен дар бораи зарурати муттаҳид кардани иқтидори зехнии

теологҳо ва донишмандони динӣ, ки то ҳоло ба таври алоҳидагӣ дар се шоҳаи эътиқодоту анъанаҳои иброҳимӣ қор кардаанд, андешаронӣ мекунад. Ба назари муҳаққиқ, қорҳои ба таври алоҳида дар ҷараён буда ва худро дар ҳолати барқанорӣ қарор додани донишмандону мутахассисони соҳа бояд бо амали самараноки якҷояю муштарак таъдил карда шавад. Ба андешаи ӯ, «фақат эътиқодоту анъанаи комили иброҳимӣ ба мушкilotи мураккабу хатарноки замони мо тоб оварда, истодагарӣ карда метавонад. Омӯзаҳои эзотерикии метафизикҳои ислом танҳо ба шарофати раванди эҳёи нави дохилӣ имконпазир ва муассир гардиданд. Анъанаи мазкур зарурат ба тақвият дорад ва он танҳо дар шароити эҳёи беист идома пайдо карда метавонад» [6,с.351]. Баъзе муҳаққиқон қайд мекунанд, ки на танҳо омили исломӣ ва эҳёи он, балки ин раванд як авҷи босуръати табиӣ исломи воқеист, ки он дар натиҷаи муборизаи афзоианда барои азнавсозии муносибатҳои байналмилалӣ ба вучуд омадааст [7,с.109].

Дар асл, пайдоиши заминаҳои эҳёи муосири ислом ва омили исломӣ аз як қатор омилҳо вобастаанд. Аз ҷумла, саъю талоши мусалмонон барои ёфтани роҳи арзандаю муносиб аз мушкilotи иҷтимоӣю иқтисодӣ, инчунин бо хоҳиши элитаи ҳоким сафарбарнамоии ҷараёни ҳодисаҳо дар самте, ки ба онҳо лозим аст ва ба тарзе дар сатҳи зарурӣ ташкил кардани онҳо мусоидат менамоянд. Ба имкониятҳои методологии ратсионалӣ ва конструктивӣ омили исломӣ ишора кардан мумкин аст. Онҳо асосан дар натиҷаи таҷрибаҳои иҷтимоӣю эътимод, ҳамкорӣ, ҳусни тафохум ва кумаки мутақобила, ки ҳамчун механизми анъанавӣю ҳамзистии байни динҳо, мазҳабҳо ва ҷараёнҳо амал мекунанд, на танҳо бо роҳи табию таърихӣ ташаккул меёбанд, балки инчунин тавассути рушди муносибатҳои фарҳангӣю таърихӣ ва сатҳи мутамаддини халқҳо, ки аз системаҳои гуногуни арзишҳои рӯхӣ ва маънавӣ намояндагӣ мекунанд, ба миён омадаанд. Ҳамзамон, имкони истифодаи тамоми иқтидори технологияҳои муосири сиёсӣ, ки ба ташаккули таҳаммулпазирӣ ва ҳувият мувофиқи иқтидори гуманистӣю рушд нигаронида шудаанд, низ возеҳ аст.

Дар робита бо мавҷудияти истифода аз иқтидори дин ба таври махфӣю ошкоро ва саъю кӯшиши ноорому мураккаб сохтани вазъият аз ҷониби гурӯҳҳои мухталиф ва кишварҳои муктадиру фурсатталаб дар сатҳи дохилию минтақавӣ, омӯзиши равандҳои сиёсӣю имрӯза аҳамияти маҳсус пайдо мекунанд. Дар шиддат гирифтани муносибатҳои динӣю мазҳабӣ ва авҷгирии рақобати арзишҳо таъсири омили беруна, маҳсусан, омили геополитикӣ нақши муассир дорад [2,с.115]. Аз тариқи васоити иттилоотӣ баҳри ҷалб, машғул ва дур нигоҳ доштани афкори ҷомеаи байналмилалӣ аз масъалаҳои воқеӣ ва ҳақ баровардани сиёсати гегемонӣю амалҳои таҷовузқоронаи кишварҳои ғарбӣ ба таври васеъ истифода мегардад. Аммо вазъи мураккаби иҷтимоӣю сиёсӣю баъзе кишварҳои Осиёи Марказӣ ва муносибати дугонаи онҳо ба ҷараёну ҳодисаҳо, ба мисли ба ҳокимияти сиёсӣ расидани «Толибон», масъалаи таҳияи методологияи омӯзиши равандҳои сиёсӣю минтақавӣ, таъмини муносибати объективӣ ва мушаххасии натиҷаҳо ба миён меорад. Нақши афзоиандаи ислом дар ҷаҳони муосир боиси истифодаи чунин имкониятҳои гардид, ки қаблан таъкид намешуданд, вале ба таври табиӣ амалӣ шуда буданд. Ҷаҳони ислом дар шароити рушди муосир бо масъалаҳои глобаликунонӣ, модерникунонӣ, иттилоотисозӣ рӯ ба рӯ шудааст, ки ҳаёти сиёсӣю ҷомеаро ба таври назаррас печидатару мураккабтар гардониданд. Маҳсусан, таҳқиқу баррасии ҷараёну ҳаракатҳои сиёсӣ дар ҷаҳони ислом, ба мисли ҳаракатҳои бунёдӣ, бештар рӯзмарра мебошанд. Зеро доираи васеи муҳаққиқони масъалаҳои мазкур зухури ҷараёнҳою ташкилотҳои экстремистӣю террористӣю, ки террорро ҳамчун воситаи ягонаи мубориза баҳри ғояву ормонҳои хеш ҳақ мебароранд, ба дини ислом пайваст менамоянд. Аксарияти ҷараёну равияҳои муътадили исломӣ (суннӣ, шиа ва мактабҳои динӣ ва ҳуқуқӣ - мазҳабҳо) дар бораи иқтидору имконоти сиёсӣю ислом ба таври муътадилу оромона муносибат мекунанд, ки истифода ва дастрасӣ ба соҳаи сиёсиро ба таври табиӣ, анъанавӣ медонанд ва ба таври иҷборӣ мураккабу шиддатнок намудани вазъиятро ҷоиз намешуморанд. Аммо амалияи ҷамъиятӣ ва вазъи кунунӣю бисёре аз кишварҳои ҷаҳони ислом нишон медиҳанд, ки чунин ҷараёну ҳаракатҳои муътадил низ қурбони дасисаҳои равияҳои экстремистӣю террористӣю гашта ва ё зери таъсири таъкиб ва фишори доираҳои ҳукмрон ва қудратҳои хориҷӣ қарор мегиранд.

Доираи васеи масъалаҳои методологӣ ва ассиметрияи аксиологӣ дар предмети омӯзиши сиёсатшиносӣ ва соҳаҳои дигари илми муосир вучуд доранд. Системаи арзишҳои

меъёрӣ ва афзалиятҳои ҷаҳонбинии исломи анъанавӣ аз афзалиятҳо ва арзишҳои сиёсии замони имрӯза ба кулӣ фарқ мекунад. Агар ислом ба мисли дигар дини ҷаҳонӣ дорои системаи теосентрӣ бошад ҳам, вале сиёсат дар он ҳамчун як системаи бунёдии иҷтимоӣ ва ҷузъи таркибии ҷудонашавандаи он ҳанӯз аз замони пайдоишаш ба таври табиӣ вучуд дорад ва инкишоф меёбад. Аз ин рӯ, мафҳумҳои «сиёсишавӣ» ва ё «сиёсисозӣ»-и маҷбурии ислом дар як ҷомеа ба таври сартосарӣ аз мусулмонон таркибёфта маъно ва мазмун пайдо карда наметавонад. Аммо, агар чунин ҳолату вазъият дар як кишваре, ки мусулмонон дар он ба сифати ақаллияти иҷтимоӣ бошанд, дар он сурат имкон дорад, ки дар низоми арзишҳои динӣ ва сиёсӣ дигаргуниҳои сатҳи мухталиф ба амал оянд. Ин ҳолат боз ҳам аз вазъияту шароит ва режими сиёсии ҳамон кишвар вобастагии амиқ дорад. Агар пайравони дини дигар ба сифати аксарияти иҷтимоӣ баромад намоянд таҳаммулпазир набошанд ва ё зери таблиғоти густурдаи исломҳаросӣ қарор дошта бошанд, пас дар ин сурат афзоиши иқтидори низоъ дар муносибатҳои динию фазои коффешионалӣ, инчунин ноором шудани тамоми системаи муносибатҳои байни умумиятҳои иҷтимоӣ метавонад дар ҷомеа ба вучуд ояд. Дар навбати аввал, афзалияти муайянкуниҳои самти таҳқиқотро ба зарурати тафсири сабабу оқибатҳои омили исломӣ дар раванди сиёсӣ муайян мекунад. Дар шароити глобалишавии олами муосир ва модерникунонии ҳама соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ эҳтиёҷи табиӣ иҷтимоиро ба таҳкурсии қавӣ ва устувор, ки дар қатори омилҳои дигар эътиқоди динӣ низ таъмин мекунад, ба миён овардааст. Муҳимтарин маҷмуи масъалаҳои методологии таҳқиқи омили исломиро аз ҳам ҷудо намудани донишҳои соҳавии то андозае ба ҳам наздик - сиёсатшиносӣ ва диншиносӣ ташкил медиҳанд.

Ҳамин тавр, дар таҳқиқи масъалаи назарияи сиёсӣ, дар муқоиса бо сиёсатшиносии амалӣ сохторҳои идеалӣ, ки аз бартарияти воқеиятҳои мавҷуда бармеоянд, хусусияти афзалиятнокро касб менамоянд. Ин ҳолати маърифатӣ бо самтҳои трансценденталии ҷаҳонбинии динӣ зич алоқаманд аст. Дар робита ба ин, бояд ба назар гирифт, ки бисёре аз муқаррароти меъёрии дин ва сиёсат метавонанд шароитҳо, шаклҳо ва усулҳои институтсионалишавии исломро, ки дар марҳилаҳои гузаштаи таърихӣ ба вучуд омада наметавонистанд, ошкор кунанд. Муқаррароти аксиологӣ роҳҳои мавзунӣ мутобиқ кардани арзишҳои сиёсии ҷаҳони имрӯзаро бо арзишҳои афзалиятноки ислом таъкид мекунад.

Назарияи муғризонаи идеологии сиёсатшиносӣ фазои баҳамонии маъно ва мазмуни трансценденталии дин ва сиёсатро пешбинӣ мекунад. Сиёсатшиносии амалӣ ва таҷрибаҳои меъёрию анъанавии дин метавонанд дар тафсириҳои умумии натуралистӣ ва бихевиористӣ саҳми муҳим гиранд. Аз ин рӯ, барои фаҳмидан, шарҳ додан ва пешгӯӣ кардани равандҳои ташаккули омили исломӣ ва афзалият пайдо намудани исломи сиёсӣ бояд тамоми имконоти методологии илмҳои иҷтимоӣ мадди назар қарор гиранд. Доираи васеи мушкilot бо масъалаҳои таносуб ва омӯзиши манфиатҳои ҷомеаи мусулмонӣ бо манфиатҳои тамоми афроди ҷомеа, аз ҷумла ҷаҳони ғайримусулмонӣ алоқаманд аст. Дарки нодурусти чунин ҳолату воқеият боиси нигаронӣ дар муҳити ниҳодҳои давлатию ҷамъиятӣ, воситаҳои ахборотӣ, технологияи коммуникатсионӣ ва унсурҳои дигари ҷомеа мегарданд. Имкониятҳои методологии бо ҳам тазодноки методҳои холизм (куллигарой, умумигарой) ва инфиродият дар дарки мураккабии омили исломӣ ва исломи сиёсӣ нақш ва таъсири назаррас мегузоранд.

Ҳамин тавр, методи индивидуалистӣ дар якҷоягӣ бо методологияи идеографӣ афзалияти амалҳои алоҳидаи иҷтимоию сиёсиро таъкид намуда, омилҳои хурду васеи мураккаби иҷтимоии равандҳои сиёсисозии исломро нишон медиҳанд. Методологияи холизм тамоюлҳо ва равандҳои сиёсисозиро дар шакли ягонаи худ, дар сатҳи қонунҳои умумӣ, ки метавонад тамоми ҷомеаро тағйир диҳанд, муайян мекунад. Якҷанд тарзи муносибатҳои методологӣ барои фаҳму дарк ва ҳалли мушкilotи секуляризатсия - аз ҷудокунии пурраи дин ва сиёсат то омезиши комили онҳо вучуд доранд.

Д. Эспозито чунин мешуморад, ки «аз нуқтаи назари секуляриزمии муосир омезиши дин ва сиёсат ҳамчун як чизи ғайримуқаррарӣ, хатарнок ва экстремистӣ ба назар мерасад» [14,с.199]. Аммо чунин мавқеи якҷонибаю ғаразнок ва тангназарӣ дар замони имрӯза аз ҷониби доираи васеи мутафаккирони воқеъбин рад гашта, он дигар дар муҳити илмӣ қобили қабул нест [3,с.96]. Зеро қомилан ҷудо ва маҳдуд кардани дин аз сиёсат боиси

талафоти ҷуброннопазири на танҳо ҳуқуқи шахрвандии инсон, балки шаъну эътибори динии ӯ ҳамчун як фарди эътиқодманду диндор дар ҳаёти ҷомеа мегардад. Дин ҳамчун як ниҳоди муҳиму мустақили ҷомеаи маданӣ метавонад дар ин ё он сатҳ бо сиёсат робита дошта бошад, ки онро низоми ҳуқуқии давлати дунявӣ бо назардошти дастрасии баробари ҳамаи шахрвандон ба андешаи озод ва озодии вичдон муайян мекунад.

Масъалаи дигари методологӣ ҳангоми таҳқиқи омили исломӣ ва исломи сиёсӣ дар он зоҳир мегардад, ки қисме аз муҳаққиқон ба таври ғаразнок танҳо ба ҳамон ҷараёну ҳаракатҳое рӯ меоранд, ки дар фаъолияти хеш бештар ба ифротгароӣ ва радикализм майлдоранд. Дар асл, аксарияти ин навъи ҳаракату ҷараёнҳо сохтаю пардохтаи доираи сиёсии ҳуди кишварҳои ғарбиянд. Масалан, онҳо ин навъи ҷараёну ҳаракатҳои исломгароёнаро бо мафҳуми «исломизм» ифода намуда, онро ҳамчун самти сиёсикунонидашудаи ислом, ки ҳама гуна имконоти тафаккури озод ва озодии вичдонро истисно намуда, тартибот ва низоми мавҷудаи ҷаҳони имрӯзаро ҳамчун «ҷоҳилият» муайян мекунад, маънидод менамоянд. Гӯё ислоҳи он танҳо муносибати радикалӣ ва зӯрваронаро талаб мекунад.

Ба ин тартиб ҳадафҳои хубу судманди таълимоти иҷтимоию сиёсӣ ва теологияи ислом, ки дар назари аввал хосиятҳои афзалиятнок мегиранд, на танҳо зерини таъсири имкониятҳои васеи гурӯҳҳои алоҳидаи сиёсӣ қарор мегиранд, балки зерини таъсири воситаҳо ва тарзи муносибатҳои тағйирнопазир мемонанд. Истифодаи методологияи редуксионизм дар ин ҳолат имкон медиҳад, ки ҳадафҳои теологӣ бо истифода аз воситаҳо ва имконоти сирф сиёсӣ барои расидан ба онҳо ҳамчун як тартиботи мантикию абстрактӣ муайян карда шаванд. Дар адабиёти сиёсии Ғарб ва доираҳои илмию фикрӣ ба таври сатҳӣ исломгароиро раванде медонанд, ки гӯё он дорой чунин тартиботи ба таври рамзӣ муқаддас гардонидашудаи мақоми мушаххас ва амалии мубориза (ҷиход) бо кофирон буда, ба ин восита аз «ҷоҳилият» озод гардида ва зиндагии одилона ташкил карданӣ мешавад. Чунин тарзи муносибат то ҷое беасос нест. Далели ифротгароӣ ва терроризмро муҳаққиқони ғарбӣ дар мантику шарҳи машхуртарини намояндаи исломгароён Саид Қутб нишон медиҳанд. Ба андешаи ӯ, «ғайримусалмонон, то он замоне ки зиндагии ҷоҳилӣ доранд, мардум нестанд» [15,с.240].

Ба андешаи ин зумра муҳаққиқон исломгароӣ ба баъзе мусалмонон ҳаққи муқаддас медиҳад, ки тарзи фаҳмиши худро дар бораи ислом ба дигар мусалмонон бор кунанд ва касоне, ки бо андешаи онҳо розӣ нестанд, мешавад онҳоро беэмон номид. Аммо чунин тарзи муносибат ва андешарониҳои сатҳӣ саҳеҳ ба назар намерасанд. Зеро дар ҳуди таълимоти ислом имкони додани салоҳияти илоҳӣ ба шахси алоҳида, ки муайян намояд кӣ мусалмон аст ва кӣ ғайримусулмон, қомилан истисно мешавад. Дар ҳама динҳо, аз ҷумла ислом, танҳо Худованди офаридгор ҳуқуқи олий дорад. Бояд эътироф кард, ки то ба имрӯз дар робита бо тамаддуни исломӣ дар таҳқиқоти мухталиф ва дар сатҳи шуури ҷомеа бардошт, тасаввурот ва пиндорҳои носаҳеҳу бардурӯғи фарҳангӣ, фалсафӣ ва сиёсию идеологӣ ҳукмфармост [4,с.243].

Ин навъи «бардошт, тасаввурот ва пиндорҳо натиҷаи нокифояи донишҳо ё методологияи носаҳеҳ мебошанд ё мувофиқи тарзи муносибатҳои ғоявию идеологӣ ва иҷтимоию фарҳангии субъекти муайян ташаккул меёбанд. Ба андешаи мо, таҳлили ҳамаҷонибаи тасаввуроту пиндорҳое, ки дар исломшиносии ғарбӣ дар робита ба фарҳангу тамаддуни мусулмонӣ мавҷуданд, бояд бо таҳлили танқидии методологияи равишҳои тамаддунии европӣ, таърихшиносии мактаби русӣ, тарзи муносибати форматсионии марксистӣ ва ҳуди методологияи таҷрибавию коркардшудаи тамаддуни исломӣ ба равандҳои сиёсии ҷомеаи мусулмонӣ ва фарҳанги он таваччуҳи махсус зоҳир карда шавад» [4,с.348].

Саволе ба миён меояд, ки оё зухуроти ифротгароӣ ва терроризм мустақиман бо моҳияти динҳои анъанавии ҷаҳонӣ алоқаманданд. Дар воқеъ, «шахсе, ки ба роҳи террорист - маргталаб ворид шудааст, ба таври иҷборӣ ва бебозгашт дар чунин соҳаҳои равандҳои харобиовари иҷтимоӣ ҷалб карда мешавад, ки ӯро аз шаъну эътибори инсонии худ маҳрум мекунад, ӯро дубора ба ҳолати қабл аз инсонию ваҳшиёна мепартоянд, ки чунин ҳолат ба ягон дин, фарҳанг ва ё сиёсат робитаи мустақим надорад» [9,с.39]. Муносибати сатҳию бегонапарастона ба ислом барои дарки сарвати рӯҳию ботинӣ ва иқтидори инсонпарваронаи эътиқодоти исломӣ фурсат намедиҳад. Дар фазои иттилоотию технологияи сиёсии кишварҳои ғарбӣ «террористони исломӣ» аксар вақт ҳамчун

намояндаи ваколатдори тамаддуни исломӣ нишон дода мешаванд. Дар асл бошад, «онҳо гурӯҳҳои маргиналанд ва дар ҷаҳони ислом мавқееро ишғол мекунанд, ки гурӯҳҳои ультра-миллатгарой ва неофашистӣ дар кишварҳои Европа доранд, ба мисли онҳо ин ҳақро ба худ медиҳанд, ки аз номи тамоми мусулмонон сухан гӯянд» [1,с.37]. Хосияти нимасубъектӣ тамаддун дар зери таъсири методологияи холизм тасаввуроти нодурусту ҳаёлии якҷонибаю субъективӣ тамаддуно ба вучуд меорад, ки гӯё дарвоқеъ чунин падидаи иҷтимоӣ ва тамаддуно ба сифати субъекти ғайрӣ мавзӯи муҳиму мушаххас буда наметавонад. «Мисоли возеҳи чунин ҷойивазкунии махсус ин кӯшиши намоиш додани амалҳои «Ал-Қоида» ва дигар гурӯҳҳои террористӣ шабеҳи он бо номҳои исломӣ аст, то он дараҷае, ки онҳо ин амалҳои хеле бераҳмонаи террористиро ба тамаддуни ислом рабт медиҳанд. Дар воқеъ бошад, масъалаҳои қисман исломӣ алоқаманд ба терроризм ва фундаментализм ба таври амиқ дар ақсар мавридҳо ба элитаи ҳукмрон ва доираҳои сиёсӣ кишварҳои ғарбӣ ва шарикони стратегӣ онҳо пайваст мегарданд [11,с.332]. Ин ҳатти мулоҳизарониҳо мантиқан хато аст, зеро возеҳ аст, ки мусулмонон ҳатман террорист нестанд ва на танҳо мусулмононанд, ки бояд террорист шаванд» [1,с.38].

Ҳамин тавр, натиҷаи таҳқиқот нишон медиҳад, ки раванди ташаккули омили исломӣ ва эҳёи исломи сиёсӣ дар ҷаҳони ислом, дар маҷмӯъ, як раванди ростхата ва яктарафа нестанд, балки онҳо як падидаи бисёрҷанба, мураккаб ва системаноки ғайримукаррарӣ мебошанд, ки фаҳмишу дарки воқеии он мураккабу мушкил буда, аз муҳаққиқон муносибати ҷиддӣ объективиро талаб менамояд. Дар шароити муосир, гарчанде дин ба муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва дигар соҳаҳои ғайрӣ ҳаёти ҷамъиятӣ таъсири амиқ мерасонад, он ҳамчун зербино ва муайянкунанда маҳсуб намеёбад. Аз ин хотир, дар ҷомеаҳои мухталиф ба он мақоми гуногунро сазовор дониста, ҳар навъу сатҳе аз муносибатро пеша менамоянд [12,с.324]. Ба назари мо, муносибати муносибу солим ба таҳқиқу омӯзиши хосиятҳои асосӣ исломи сиёсӣ дар шароити муосир бояд дар асоси методологияи омилҳои гуногуну мухталиф амалӣ гардонида шавад. Маҷмуи омилҳои муайянкунандаи таносуби дин ва сиёсат на танҳо сабабиятҳои моҳиятӣ эътиқодоти худӣ дин (иҷтимоӣ-фарҳангӣ) сиёсигардӣ ислом, балки сабабҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва дигар омилҳои ҳуқуқию фарҳангӣ ва ғайраҳоро, ки маҷмӯан дар ин фаза қанори ҳам ҷамъ омадананд, куллан фаро мегирад [13,с.280]. Ба падида ва раванди маъмур мактабҳои пешрафтаи илмҳои сиёсӣ дар минтақаҳои гуногуни олам бо синтези бисёрҷанбаи тамоюлҳои маърабӣ, мактабҳои фикҳӣ ақидаҳои дар ислом ва бо гуногунрангии ҳаёти сиёсӣ на танҳо дар як минтақаи мушаххас ва маҳалли алоҳида, балки, дар маҷмӯъ, ба қулли ҷомеа ва таъсири равандҳои сиёсӣ ҷаҳонӣ ба он муносибат менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Гусейнов А.А. О чем мы говорим, когда говорим о диалоге цивилизаций // Международная жизнь / А.А. Гусейнов. - М., 2008. -№3. -С. 34 – 43.
2. Зокиров Г. Н. «Хуросони Бузург» (Доктринаи геополитикӣ) / Г. Н. Зокиров. - Душанбе: Империял-Групу, 2021. -С. 115-116. -160 с.
3. Зокиров Г.Н. Таърихи таълимоти сиёсӣ / Г. Н. Зокиров. -Душанбе, 2010. -С.96. -385 с.
4. Кирабаев Н. Мусулманская цивилизация: вызовы глобализации // Диалог цивилизаций и международные отношения / Коллект. автор.: под. ред. О. А. Колобова. - М.Н. Новгород: ИД «Медина», 2009; Бейрут: [Б. и.], 2009. 548 с. С. 243 – 257.
5. Коваленко С.В. Специфика регионального политического процесса: уровни и основные субъекты региональной политики / С.В.Коваленко // Успехи современной науки и образования. -2016. -№10. -Т. 6. -С. 161.
6. Корбен А. История исламской философии / А. Корбен. Пер. с франц. А.А. Кузнецова. - М.: Прогресс-Традиция, 2010. -С. 351. -360 с.
7. Косухин Н. Политизация ислама и столкновение цивилизаций / Н.Косухин // «Обозреватель – Observer». - М., 2007. -№2. -С. 107 – 112. -С. 109.
8. Курбанов М.Г. Религиозные идеологии молодежи и профилактика экстремизма // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение / М.Г. Курбанов // Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2013. -№11 (37): в 2-х ч. -Ч. II. -С. 90.
9. Сюкияйнен Л. Российская власть и ислам / Л.Сюкияйнен // Отечественные записки. -2003. -№5 (14). -С. 108.
10. Турдиназаров, А.С. Омилҳои исломӣ: моҳият ва хосиятҳои асосӣ он / А.С. Турдиназаров, // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2/1. (193). - Душанбе, 2016. - С. 275-281.
11. Турдиназаров А.С. Омилҳои исломӣ ва хусусиятҳои асосӣ он дар раванди сиёсӣ Тоҷикистон / А.С.Турдиназаров // Маводҳои конференсияи илмӣ – назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи «Масоили мураббаи ҷомеашиносӣ дар замони муосир» бахшида ба 30 – солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 20 – солагии таъсисёбии факултети фалсафаи ДМТ. – Душанбе, 2021. – С. 329-334.

12. Турдиназаров, А.С. Доктринаи иҷтимоию сиёсии ислом ва ҳосиятҳои асосии он / А.С. Турдиназаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -№10. Қисми II. - Душанбе, 2019. - С.321-325.
13. Турдиназаров А.С. Масъалаҳои методологии таҳқиқи омили исломӣ дар замони муосир // «Масъалаҳо ва роҳу воситаҳои таҳким ва такмили истиқлолияти Тоҷикистон» //12-уми майи соли 2021. –Душанбе. - С. 274-284.
14. Esposito J. The Islamic Threat: Myth or Reality? N.Y., Oxford: Oxford University Press, 1992. P. 199.
15. Qutb S. Milestones on the road. New Delhi: Markazi Maktaba Islami, 1981. P. 240.

АСОСҲОИ МЕТОДОЛОГИИ ТАҲҚИҚИ ОМИЛИ ИСЛОМӢ ДАР РАВАНДИ СИЁСӢ

Дар мақола доираи васеи масъалаҳои методологии таҳқиқи омили исломӣ ва равандҳои сиёсишавии ислом мавриди бозбинӣ қарор гирифтаанд. Дар низоми муосири илмҳои сиёсӣ омӯзиш ва таҳқиқи соҳавии масъалаҳои рушди ҷомеа аҳамияти рӯзафзун пайдо намудаанд. Чунин тарзи муносибат, асосан, ба таври ҳадафманд дар заминаи ба инобат гирифтани иртиботи систематикӣ, сатҳи муносибатҳо ва равандҳо, ки дар онҳо дараҷаи мухталифи омило ба ҳамдигар таъсири мутақобила расонида, ҷазои умумии рушди ин навъи падидаи мураккабро фароҳам меоранд, ба амал бароварда мешавад. Таҳқиқоти соҳавии заминаҳои ташаккули омили исломӣ ва равандҳои сиёсишавии ислом дорои мураккабҳои методологӣ буда, на танҳо тақозо менамояд, ки онҳо моҳиятан дуруст дарк карда шаванд, балки дар амалияи ҷамъиятӣ ба таври дурусту воқеӣ мавриди истифода қарор гиранд. Имкониятҳои методологии редукционизм, детерменизм, конструктивизм, плюрализм, холизм ва муносибати расмӣ дар ҳолате натиҷаи мусбат медиҳанд, ки аз онҳо бидуни ғараз ва воқеъбинона истифода карда шавад. Аммо камтарин тамоюли семантикӣ аз матн ва мазмуни назариявӣ, натиҷаи носоҳеҳи концептуализиро ба миён оварда, истифодаи амалии онҳо метавонад заминаи зуҳури масъалаҳои мураккабу хатарнокро дар ҷомеа амиқтар зиёдтар намоянд. Омӯзиши масъалаҳо дар асоси интиҳоби методҳои дурусти илмӣ моҳияти аслии падидаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва имрӯзаи марбути омили исломро осон намуда, тарзи дарк ва тафсири падидаҳои барои муҳаққиқ мушаххасан муайян менамоянд.

Калидвожаҳо: раванди сиёсӣ, дин, ислом, омили исломӣ, сиёсигардонӣ, масъалаҳои методологӣ, имкониятҳои методологӣ ва таҳқиқоти мушаххаси соҳавӣ.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСЛАМСКОГО ФАКТОРА В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

В статье делается попытка рассмотреть широкий круг методологических вопросов исследования исламского фактора и политизации ислама. В современной системе политологии изучение и исследование отраслевых вопросов общественного развития приобретает все большее значение. Этот подход в основном направлен на учет системных взаимосвязей, уровня взаимосвязей и процессов, в которых различные уровни факторов взаимодействуют и создают общую среду для развития этого сложного явления. Отраслевые исследования на основе формирования исламского фактора и процесса политизации ислама имеют методологические сложности и требуют не только понимания их сути, но и правильного и реалистичного использования в общественной практике. Методологические возможности редукционизма, детерминизма, конструктивизма, плюрализма, холизма и формального подхода дают положительный результат, если их использовать беспристрастно и объективно. Однако малейшая смысловая тенденция текста и теоретического содержания приводит к неточным концептуальным результатам, а их практическое использование может углубить основу для возникновения сложных и опасных проблем в обществе. Изучение проблем на основе выбора правильных научных методов упрощает сущность явлений общественной жизни и актуальных факторов ислама, а также четко определяет для исследователя способ понимания и интерпретации явлений.

Ключевые понятия: политический процесс, религия, ислам, исламский фактор, политизация, методологические вопросы, методологические возможности и конкретные отраслевые исследования.

METHODOLOGICAL BASIS OF STUDYING THE ISLAMIC FACTOR IN THE POLITICAL PROCESS

The article attempts to consider a wide range of methodological issues in the study of the Islamic factor and the politicization of Islam. In the modern system of political science, the study and study of sectoral issues of social development is becoming increasingly important. This approach is mainly aimed at taking into account systemic relationships, the level of relationships and processes in which different levels of factors interact and create a common environment for the development of this complex phenomenon. Sectoral studies based on the formation of the Islamic factor and the process of politicization of Islam have methodological difficulties and require not only an understanding of their essence, but also correct and realistic use in public practice. The methodological possibilities of reductionism, determinism, constructivism, pluralism, holism and the formal approach yield positive results when used impartially and objectively. However, the slightest semantic tendency of the text and theoretical content leads to imprecise conceptual results, and their practical use can deepen and deepen the basis for the emergence of complex and dangerous problems in society. The study of problems based on the choice of the correct scientific methods simplifies the essence of the phenomena of social life and the actual factors of Islam, and also clearly defines the way for the researcher to understand and interpret the phenomena.

Keywords: political process, religion, Islam, Islamic factor, politicization, methodological issues, methodological opportunities and specific industry studies.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Зокиров Гулмаҳмад Нозимович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсӣ, профессори кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **918-70-89-57; 919-60-69-66**

Турдиназаров Абдулмумин Саидович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Politiq.tj@mail-ru**. Телефон: **918-86-77-03**

Сведения об авторах: *Зокиров Гулмаҳмад Нозимович* - Таджикский национальный университет, доктор политических наук, профессор кафедры политологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект Рудаки, 17. Телефон: **918-70-89-57; 919-60-69-66**

Турдиназаров Абдулмумин Саидович - Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры политологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект Рудаки, 17. E-mail: **Politiq.tj@mail-ru**. Телефон: **918-86-77-03**

Information about the authors: *Zokirov Gulmakhmad Nozimovich* - Tajik National University, Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Political Science. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **918-70-89-57; 919-60-69-66**

Turdinazarov Abdumumin Saidovich - Tajik National University, senior lecturer at the Department of Political Science. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **Politiq.tj@mail-ru**. Phone: **918-86-77-03**

Исозода Т.И.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Бояд ёдовар шуд, ки амнияти зеҳнӣ ва коркарди назариявию методологии он масъалаи нав мебошад. Бинобар ин, мундариҷаи ин масъала дар марҳилаҳои аввали ташаккулёбии қарор дошта, таърифи аз ҷониби ҳамагон эътирофшуда ҳанӯз ҳам вучуд надорад. Дар кишварҳои ғарбӣ амнияти зеҳнӣ бо ибораи «амнияти интеллектуалӣ» ифода менамоянд. Мафҳуми «интеллект» калимаи лотинӣ буда, маънояш сохтори қобилиятҳои зеҳнӣ ақлии инсон, қобилияти мафкуравӣ ва маърифатии инсон, қобилияти дарк карда тавонистани иттилооти беруна мебошад. Дар аксар маврид олимону муҳаққиқон чунин хусусияти амнияти зеҳнӣ ба инобат гирифта, моҳияти онро бо дарназардошти маъноӣ этимологии мафҳуми «интеллект» шарҳ медиҳанд. Чунончи, ба андешаи муҳаққиқи рус К.К. Колин, амнияти зеҳнӣ мафҳуме мебошад, ки ба воситаи он ҳолати ҳимоятшавандагии иқтисодии зеҳнӣ инсон, ҷомеа ва давлат аз таъсиррасонии манфии дохилию беруна фаҳмида мешавад [3, с.101].

Дар баъзе сарчашмаҳои илмӣ амнияти зеҳнӣ раванди ҳимояи натиҷаҳои фаъолияти фикрӣ доништа мешавад. Дар сарчашмаҳои дигар амнияти зеҳнӣ ва ҳифзи моликияти зеҳнӣ ҳаммаъно доништа шуда, таъмини ҳолати ҳимоятшавандагии он моҳияти ин падидаро ифода менамояд. Дар баробари ин, боз ҳастанд олимоне, ки ба мундариҷаи амнияти зеҳнӣ на танҳо ҳолати ҳимоятшавандагии натиҷаи фаъолияти фикрӣ ва моликияти зеҳнӣ ворид менамоянд, балки истифодаи оқилонаи қобилиятҳои зеҳнӣ одамон, ба вучуд овардан ва баланд бардоштани сатҳу сифати онҳоро низ масъалаҳои муҳимтарини амнияти зеҳнӣ муаррифӣ менамоянд.

Чи гунае ки маълум аст, қобилиятҳои зеҳнӣ инсон дар аксар маврид зерӣ таъсири қонуниятҳои генетикӣ ташаккул меёбанд. Дар чунин ҳолат унсурҳои генетикии амнияти зеҳнӣ низ бояд ба инобат гирифта шаванд. Зеро таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки генетика ва амнияти зеҳнӣ бо ҳамдигар алоқамандии зич доранд. Аз як ҷониб, зерӣ таҳдиду хатарҳои гуногун қарор гирифтани амнияти зеҳнӣ барои давлату миллат оқибатҳои нохуби генетикӣ дошта метавонад ва аз ҷониби дигар, вазъият ва дигаргуншавии генофонди ҷомеа ба амнияти зеҳнӣ кишвар таъсири манфӣ мерасонад. Дар маҷмӯъ, ҳолати амнияти зеҳнӣ давлату ҷомеа, пеш аз ҳама, бо манбаъҳои илмӣ ва иқтисодии илмӣ кишвар муайян карда мешавад. Яъне, миқдор ва сатҳу сифати омодагии илмӣ мутахассисони соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ, дараҷаи омодагии касбии онҳо ва қобилияти аз уҳдаи ҳалли масъалаҳои ҷойдошта баромада тавонистани низ дар чунин шароит дар мадди аввал қарор дода мешаванд.

Ҳангоми муайян намудани хусусиятҳои бевоситаи амнияти зеҳнӣ омилҳои ба он таъсиррасон ва масъалаҳои ҷудоғонаи ташаккулёбии онро бояд ба инобат гирифт. Ба ибораи дигар, амнияти зеҳнӣ зерӣ таъсири як қатор омилҳо ташаккул меёбад, ки онҳоро ба таври зерин нишон додан мумкин аст:

- амнияти зеҳнӣ ҳамчун зерсистема унсури муҳимтарини амнияти миллии кишвар мебошад;

- амнияти зеҳнӣ ҳамчун системаи мукамал баромад намуда, аз зерсистемаҳои гуногун таркиб ёфтааст;

- ҳолати дохилӣ ва берунии кишвар, ки дар он таҳдидҳои воқеӣ ва эҳтимоли ба манфиатҳои зеҳнӣ шахс, ҷомеа ва давлат дида намешавад, зеро низоми ҳимояи манфиатҳои мазкур дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шудааст.

Дар бораи он ки амнияти зеҳнӣ зерсистемаи низоми амнияти миллии мебошад, ҳеҷ шакку шубҳае вучуд надорад ва чунин ҳолатро бо омилҳои зерин асоснок намудан мумкин аст: аввал ин, ки амнияти зеҳнӣ таъминоти илмӣ ва роҳу усулҳои таъмин намудани амнияти соҳаҳои дигарро муайян менамояд. Дуюм ин ки қонуниятҳои рушду инкишофи ҷомеаро ба инобат гирифта, гуфтан мумкин аст, ки амнияти зеҳнӣ ва таъмини он мундариҷаи масъалаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсати давлатиро ташкил медиҳад. Сеюм ин ки оқибатҳои ногувори бухронҳои зеҳнӣ дар муқоиса бо бухронҳои иҷтимоӣ

сиёсӣ, иқтисодию иттилоотӣ метавонанд хеле хатарнок бошанд, зеро бартароф намудани оқибатҳои манфии ин падида метавонад даҳсолаҳо ва ҳатто садсолаҳо тӯл кашад. Чорум ин ки гуногунҷанбагӣ, мураккабӣ ва микёси васеи рушду инкишоф ва ҳифзи иқтидори зехнии кишвар таъмини амнияти зехнии мамлакатро ба қатори масъалаҳои актуалии замони муосир шомил менамояд [6,с.14].

Бо дарназардошти чунин ҳолат амнияти зехниро ҳамчун системаи мураккаби ифодагари се зерсистемаи гуногунсатҳ муаррифӣ намудан мумкин аст. Амнияти зехнӣ ба монанди амнияти миллӣ гуногунтаркиб буда, на танҳо аз омилҳои дохилию берунӣ, балки унсурҳои таркибӣ иборат мебошад. Унсурҳои таркибии амнияти зехниро ба таври зерин нишон додан мумкин аст: манфиатҳои зехнӣ, таҳдидҳо ба манфиатҳои зехнӣ ва ҳимояи манфиатҳои мазкур.

Барои ҳар як мамлакат манфиатҳои зехнӣ ба қатори манфиатҳои ҳаётан муҳим ва дарозмуддат дохил карда мешаванд. Моҳияти манфиатҳои зехнии ҳар як кишварро масъалаҳои зерин бояд ифода намоянд: истифодаи самараноки иқтидори зехнии ҷомеа; ташаккул додан, нигоҳ доштан ва ба таъмини рушди оянда сафарбар намудани иқтидори зехнии кишвар; рушди манбаъҳои зехнии давлат. Дар низоми амнияти зехнии ҳар як давлат олимону муҳаққиқон нақши меҳварӣ мебозанд. Зеро рушду инкишофи илму техника, таҳкими пояҳои истиқлолияти давлатӣ, баланд бардоштани иқтидори мудофиавии давлат ва беҳтар намудани симои байналмилалии он аз фаъолияти пурсамари олимону зиёӣён вобаста мебошад.

Дар баробари манфиатҳои зехнӣ инчунин муайян намудани таҳдидҳо ба манфиатҳои мазкур низ хеле муҳим аст. Зеро шартӣ асосии таъмини амнияти зехнии кишвар муайян намудану безарар гардонидани таҳдидҳои он мебошад. Таҳдидҳои зехнӣ ба монанди дигар таҳдидҳо сарчашмаҳои дохилию беруна доранд. Дар дохили мамлакат фаъолияти субъектҳои мушаххас ва шарту шароите, ки истифодаи иқтидори илмӣ ва қобилиятҳои илмии зиёӣёнро ғайриимкон мегардонанд ва ё барои амалӣ намудани онҳо монеа мешаванд, ба сифати сарчашмаҳои дохилии таҳдидҳои зехнӣ метавонанд баромад кунанд. Сарчашмаҳои берунаи таҳдидҳои зехнӣ дар фаъолияти он давлатҳое дида мешаванд, ки барои ҷалби олимону мутахассисон амал намуда, иқтидори зехнии кишварро бо ин роҳ коҳиш додан мецоҳанд, ва ё дидаю доништа, ҳадафмандона инкор намудан ва ё эътироф накардани дастовардҳои давлату миллат дар арсаи ҷаҳонӣ низ метавонанд ҳамчун таҳдидҳои зехнии беруна шинохта шаванд [2].

Дар маҷмуъ, таҳдидҳо ба амнияти зехниро дар шакли зерин нишон додан мумкин аст:

- ба инобат нагирифтани заҳмати фикрии олимони ва мутахассисони варзидаи касбу кори гуногун;
- коҳиш ёфтани мавқеи иҷтимоии олимону мутахассисон дар ҷомеа;
- коҳиш ёфтани нуфузи касбу ҳунархое, ки бо илм ва корҳои илмию таҳқиқотӣ алоқаманд аст;
- кам гардидани хоҳиши ҷавонон барои ба илмомӯзӣ ва анҷом додани корҳои илмӣ машғул шудан;
- кам гардидани шумора ва коҳиш ёфтани сифати рисолаҳои хатмнамой, магистрӣ, рисолаҳои дарёфти дараҷаҳои илмӣ ғ.
- аз рӯйи ихтисоси худ кор накардан (хоҳиш надоштан ва ё имконият набудан);
- фирори мағзҳо ва муҳоҷирати зиёӣён;
- боло рафтани синну соли миёнаи олимону зиёӣён.

Таҳдидҳои мазкур дар натиҷаи бухронҳои иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсию фарҳангӣ ба амал меоянд. Бояд гуфт, ки зарарҳои моддии таҳдидҳои зехниро муайян намудан кори хеле мушкул мебошад ва ҳамзамон барқарор намудани иқтидори пештараи зехнӣ низ вақти зиёдро металабад. Таҳдидҳои зехнӣ бо чунин хусусиятҳои худ аз таҳдидҳои дигар тафовут доранд. Маҳз ба ҳамин хотир дар низоми амнияти зехнӣ масъалаи ҳимояи манфиатҳои зехнии ҷомеа пеш гузошта мешавад, ки он аз маҷмуи ҷорабиниҳои давлатию ҷамъиятӣ иборат мебошад. Ҷорабиниҳоеро, ки барои ҳимояи манфиатҳои зехнии кишвар равона мешаванд, ба ду гурӯҳ: фаъол ва ғайрифавол ҷудо намудан мумкин аст. Ҷорабиниҳоеро, ки барои пешгирӣ намудани таҳдидҳои зехнӣ равона шудаанд, ғайрифавол номидан мумкин аст. Аммо он ҷорабиниҳоеро, ки барои маҳдуд намудан ва ё

аз байн бурдани оқибатҳои таҳдидҳои сафарбар мешаванд, чорабиниҳои ғаёол ва ҳимояи ғаёол номидан мумкин аст. Дар чунин шароит ба ду гурӯҳ ҷудо намудани таҳдидҳои мувофиқи мақсад мебошад: таҳдидҳои воқеӣ ва эҳтимолиӣ. Дар раванди банақшагирии стратегӣ низ бояд дар назар дошта шавад, ки дар муқобили таҳдидҳои воқеӣ мубориза мебаранд ва таҳдидҳои эҳтимолиро пешгирии менамоянд. Аз ин рӯ, чорабиниҳои ғаёол бояд ба муқобили таҳдидҳои зехнии воқеӣ ва чорабиниҳои ғайриғаёол ба муқобили таҳдидҳои зехнии эҳтимолиӣ бояд равона карда шаванд. Як қатор муҳаққиқон чорабиниҳои ғаёол ва ғайриғаёолро ба таври муфассал таҳлилу баррасӣ намуда, онҳоро ба таври зерин муайян кардаанд:

Ҳимояи манфиатҳои зехнӣ дар шакли ғайриғаёол:

– бо мақсади таъмин намудани рушди минбаъдаи илму маориф коркарди консепсияи нави сиёсати илмӣ-техникӣ;

– бо мақсади таъмини рушди минбаъдаи илму маориф коркарди қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ;

– коркарди қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқие, ки барои ҳимояи манфиатҳои зехнии мамлакат, моликияти зехнии он, дорандагони моликияти зехнӣ ва анҷомдиҳандагони меҳнати фикрӣ равона шудаанд;

– коркарди талабот ва муқаррарот дар самти омодамоии мутахассисони дорои маълумоти олиии касбӣ ва кадрҳои илмӣ;

– коркарди талабот ва муқаррарот нисбат ба рисолаҳои хатмкунӣ, магистрӣ, диссертатсияҳои дарёфти дараҷаҳои илмӣ ва дигар навъи корҳои илмию таҳқиқотӣ.

Ҳимояи манфиатҳои зехнӣ дар шакли ғаёол:

– татбиқи амалии имкониятҳои зехнии шахс, ҷомеа ва давлат;

– баланд бардоштани нақш ва мавқеи иҷтимоии мутахассисони дорои маълумоти олиии касбӣ ва кадрҳои илмии кишвар;

– беҳтар намудани шарту шароити меҳнат ва сатҳу сифати зиндагии олимону донишмандон;

– ҳимояи моликияти зехнӣ ва натиҷаи таҳқиқоти олимону донишмандон;

– истифодаи олимону мутахассисони дорои маълумоти олиии касбӣ танҳо аз рӯйи таҳассуси онҳо;

– ба инобат гирифтани ва дар амал татбиқи намудани натиҷаи ғаёолияти олимону донишмандон [5, с.45].

Ҳамин тариқ, дар бораи ташаккулёбии низомии амнияти зехнӣ суҳбат намуда, ба масъалаҳои манфиатҳои зехнии кишвар, таҳдидҳои зехнӣ ва дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани ҳимояи манфиатҳои зехнӣ бояд диққати аввалиндараҷа диҳем. Аммо, бояд дар назар дошт, ки амалӣ намудани манфиатҳои зехнӣ ва ҳимояи онҳо аз таҳдидҳои аз ҷиғунагии мубориза ва пешгирии намудани таҳдиду хатарҳои зехнӣ иборат мебошад. Дар ҳар як ҷомеа як қатор мушкилихоеро мушоҳида намудан мумкин аст, ки онҳо ба амнияти зехнии он кишвар таъсири манфии мустақим мерасонанд. Зеро дар таҳқиқоти олимони соҳаи таъмини амният масъалаи вобастагии таъмини амнияти як соҳаи мушаххас аз соҳаҳои дигар ба таври илмӣ асоснок карда шудааст. Аз ин рӯ, бо боварии комил гуфтан мумкин аст, ки масъалаи таъмини амнияти зехнӣ хусусияти маҷмӯӣ дорад. Аз ҷумла, аз байн бурдани бухронҳои иқтисодию маънавӣ, баланд бардоштани мавқеи иҷтимоии олимону донишмандон, баланд бардоштани маданияти ҳуқуқии шаҳрвандон, дар сатҳи зарурӣ таъмин намудани ҳимояи моликияти зехнии олимону донишмандон ва марказҳои илмию таҳқиқотӣ, мувофиқат намудани сиёсати илмию техникаи давлат ба талаботҳои объективии ҷомеа, таъмин намудани иштироки олимону муҳаққиқон дар ҳалли проблемаҳои муҳими иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ фарҳангӣ ва ғайраҳо мушкилихое мебошанд, ки барои аз байн бурдани онҳо ва ё маҳдуд намудани оқибатҳои ноговори онҳо давлатҳои олам ба таври ғуногун талош меварзанд. Махсус бояд таъкид намоем, ки мавҷудияти мушкилиҳои номбаргардида хосси давраи гузариш мебошанд. Ғайр аз ин, ҳар як ҷомеа то дараҷаи муайян дар давраи гузариш қарор дорад. Сабаб дар он аст, ки давлатҳо доимо талош меварзанд, ки сиёсати пешгирифтаи худро бо талаботҳои давру замон мутобиқ созанд. Аммо ҷомеаҳои, ки аз як сохтори ҷамъиятӣ ба сохтори комилан дигар ворид мешаванд, қорҳои зиёду мушкилро бояд ба сомон расонанд. Пеш аз ҳама, тадриҷан дар амал татбиқи намудани арзишҳои сохтори нав ва оҳиста-оҳиста даст кашидан

аз арзишҳои сохтори пештар мавҷудбуда самти асосии ин сиёсатро ташкил медиҳад. Дар чунин шароит бухронҳои гуногун ба вучуд меоянд, ки ба амнияти зехнии ҷомеа низ таъсири амиқ мерасонанд.

Таҳлилҳо ва мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дигаргуниҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, сиёсӣ фарҳангии солҳои охир бо татбиқи амнияти зехнӣ ва истифодаи иқтисодии зехнии кишвар марбут аст. Бинобар ин, чунин вазъ тақозо менамояд, ки нисбат ба мафҳуми амнияти зехнӣ таърифи васеътаре ба вучуд оварда шавад. Барои асоснок намудани ин ҳолат таҳлилу баррасии як қатор масъалаҳо зарур дониста мешавад. Пеш аз ҳама, дар шароити муосир чи дар давлатҳои мутараққӣ ва чи дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ таназзули иқтисодии зехнии одамон ба мушоҳида мерасад. Чунин вазъро таҳқиқоти олимону муҳаққиқон ва таҳлилҳои марказҳои илмӣ таҳқиқотӣ нишон додаанд. Муҳаққиқи рус К.К. Колин сабабҳои рӯ ба таназзул ниҳодати иқтисодии зехнии ҷомеаро ба таври зерин нишон додааст:

- бо суръати баланд афзоиш ёфтани аҳоли дар кишварҳои султараққикардаи Осиё ва Аврупо, ки дар ин кишварҳо аксарияти аҳоли саводи кофӣ надоранд, ё ин ки ба таҳсилоти босифат дастрас нестанд;

- паст гардидани сифати таълим дар ҳамаи кишварҳои олам, аз ҷумла дар кишварҳои мутараққӣ;

- ғолибан ба тичорат нигаронидани иқтисодии илм, ки дар низоми иқтисоди бозаргонӣ асосан натиҷаҳои ғоидаовари тичоратиро тақозо менамояд, на ин ки донишҳои нави бунёдӣ;

- рушди ҳамаҷонибаи телефонҳои мобилӣ ва шабакаҳои компютерӣ, ки истифодаи онҳо дар ҳалли масъалаҳои касбӣ ҳаёти инсонро аз фикрронии амиқ дур менамояд;

- тағйироти физиологӣ дар сохтори мағзи сари инсон, ки зери таъсири истифодаи доимии дастгоҳҳои электронӣ информатикӣ ба амал меояд. Ин тамоюлот дар кишварҳои мутараққӣ сол то сол рӯ ба афзоиш мениҳад ва дастгоҳҳои нави электронӣ дар байни ҷавонон ва насли наврас бештар паҳн мегарданд [4].

Ҳамин тариқ, ин ва дигар андешаҳои баёнгардида бори дигар аз он шаҳодат медиҳанд, ки масъалаҳои таъмини амнияти зехнӣ ва ҳимояи манфиатҳои зехнии кишвар тадриҷан ба афзалиятҳои миллӣ табдил ёфта истодаанд. Баъди муддате ҳатто таъмини амнияти миллӣ аз ҷигунагии таъмини амнияти зехнӣ вобаста мегардад. Айни замон як зумра олимону муҳаққиқон муваффақиятҳои таъмини амнияти миллиро аз сатҳи сифати амнияти иттилоотӣ вобаста намуда истодаанд. Аммо дидан мумкин аст, ки фаҳму дарки иттилооти аз берун воридшуда ва таҳлили ҳамаҷонибаи он аз иқтисодии зехнии инсон вобаста аст. Яъне, яке аз шартҳои асосии таъмини амнияти иттилоотӣ низ баланд бардоштани иқтисодии зехнии ҷомеа ба шумор меравад. Дар баробари ҳамаи ин, як гурӯҳ олимон оқибатҳои нуговори таҳдидҳои зехнӣро ба таври зерин нишон додаанд: тадриҷан дар байни элитаи интеллектуалӣ рӯ ба таназзул ниҳодани тафаккури стратегӣ; паст гардидани сатҳи сифати илм, таҳсилот ва фарҳанг ва ҳамчун пайомади ин тамоюлот корношоям гардидани ояндабинҳои илмӣ; паст гардидани самаранокии меҳнати фикрӣ; коҳиш ёфтани иқтисодии зехнии инсон [1].

Тӯли чанд даҳсолаи охир яке аз омилҳои коҳиш ёфтани иқтисодии зехнии кишварҳо муҳочирати мутахассисону олимони мебошад. Чунин тамоюлотро дар илмҳои муосир «фирори мағзҳо» низ номидаанд. Олимону мутахассисон ва шахсони қобилиятнок асосан ба кишварҳои тараққикарда сафар менамоянд. Дар ин кишварҳо ҳадафмандона шарту шароити меҳнат бештар гардонидани шуда, сатҳи сифати олимону мутахассисон баланд бардошта мешавад, то ки тавачҷуҳи онҳоро ҷалб намоянд. Гузашта аз ин, муваффақияти давлатҳои мазкур аз сатҳи баланди иқтисодии зехнии онҳо вобаста мебошад. Барои мисол, рушди тадриҷии иқтисодии технологияи ИМА аз муҳочирати мутахассисон ба ин кишвар вобаста аст [7]. Чунин тамоюлотро дар баъзе кишварҳои аврупоӣ низ дидан мумкин аст. Аммо зарару зиён насоби он кишварҳое мегардад, ки олимону мутахассисони худро аз даст медиҳанд. Бисёре аз олимони муҳочиршуда дар ширкатҳо, марказҳои илмӣ таҳқиқотӣ ва донишгоҳҳои кишвари муҳочирпазир мавқеъҳои баланди иҷтимоиро соҳиб мешаванд.

Аллакай мушоҳида намудан мумкин аст, ки зарурати таъмини амнияти зехнӣ ва дар заминаи он ба амал баровардани пешрафти соҳаҳои гуногуни ҷомеа объекти муҳимтарини

муборизаҳои геополитикиро ташкил намуда истодаанд. Дар робита бо ин масъала бояд гуфт, ки дар шароити муосир шаклҳои зоҳиршавии муборизаҳои геополитикӣ куллан дигаргун шуда истодаанд. Дар асрҳои XIX ва XX муборизаҳои геополитикӣ бештар бо фазоҳои ҷуғрофӣ маҳдуд мегардиданд. Аммо, айни замон мушоҳида намудан мумкин аст, ки давлатҳои алоҳида барои ба даст овардани манбаъҳои табиӣ, энергетикӣ, экологӣ, озукаворӣ ва интеллектуалӣ кӯшишҳои зиёд ба харҷ медиҳанд. Инчунин, барои ба даст овардани афзалиятҳои иттилоотӣ, идеологӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ низ талош варзида истодаанд. Чи гунае ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ба даст овардани захираҳои инсонӣ ва баланд бардоштани иқтидори интеллектуалии кишвари худ объекти муҳимми муборизаҳои геополитикӣ маҳсуб меёбанд. Аксари низоъҳои замони муосирро бо бархӯрди манфиатҳои геополитикии давлатҳои алоҳида асоснок намудан мумкин аст.

Дар чунин шароит як қатор давлатҳо роҳи усулҳои таъсиррасониеро истифода менамоянд, ки дар он истифодаи нерӯҳои маҷбурнамоӣ дида намешавад. Ин гуна амалҳо бо мақсади таъсир расонидан ба рафтори инсон, ҷомеа ва давлат анҷом дода мешаванд, ки чунин мақсад барои амалӣ намудани манфиатҳои геополитикии онҳо зарур аст ва ин корро тавре ба роҳ мегардонанд, ки ҳамзамон меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ низ поймол намегарданд. Чунин ҳолатро ба инобат гирифта, баъзе олимони мафҳумҳои «амнияти когнитивӣ» ва «яроқи когнитивӣ»-ро истифода намуда истодаанд. Ба ақидаи онҳо, дар фазои интеллектуалии ҷомеа ворид намудани назария, концепсия, стратегия ва парадигмаҳои илмӣ бардурӯғ, ки боиси заиф гардидани иқтидори мудофиавии кишвар мегардад, мундариҷаи яроқи когнитивиро ташкил медиҳанд [10].

Ғайр аз ин, дар шароити рушди бемайлоии технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ва ташаккулёбии ҷомеаи иттилоотӣ глобалӣ масъалаи ҳифзи иқтидори зеҳнӣ ва манбаъҳои зеҳнии кишвар дар мадди аввал қарор мегирад. Зеро дар шароити ташаккулёбии ҷомеаи иттилоотӣ ҷаҳонбинии одамон ҳам аз лиҳози психологӣ ва ҳам аз лиҳози интеллектуалӣ ба таври ҷиддӣ тағйир меёбад. Дар чунин шароит насли нави одамоне пайдо мешавад, ки бо қобилиятҳои техникую технологияи худ аз наслҳои пештара ба кулӣ фарқ менамояд, аммо як қатор хислатҳои психологию зеҳнии худро аллакай аз даст медиҳад. Як гурӯҳ олимони ба ҳулосае омадаанд, ки дар зери таъсири иттилооти зиёд сохтори тафаккури инсон тағйир меёбад, ки дар натиҷа одамони типӣ нав «Номо Informaticus» ташаккул меёбанд [9]. Телевизорҳои насли нав, компютерҳо ва смартфонҳо ба ҳамаи оилаҳо роҳ ёфта, айни замон истифодаи онҳо унсурҳои таркибии фарҳанги иттилоотӣ ҷомеаро ташкил медиҳад. Олимону мутахассисони соҳаи таъсири технологияҳои иттилоотиро таҳлилу баррасӣ намуда, онҳоро, пеш аз ҳама, таҳдид ба амнияти зеҳнӣ ва коҳиш ёфтани иқтидори зеҳнии ҷомеа муаррифӣ кардаанд [4].

Моҳият ва хусусиятҳои бевоситаи амнияти зеҳнӣ таҳлилу баррасӣ намуда, ҳамзамон муайян намудани алоқамандии онро бо соҳаҳои дигари амнияти миллӣ низ зарур мегардонанд. Дар бисёре аз мавридҳо амнияти зеҳнӣ унсурҳои таркибии амнияти иқтисодӣ мегардонанд. Чунин ҳолатро бо он асоснок менамоянд, ки рушди иқтисодии кишвар дар аксар маврид аз иқтидори илмӣю техникий соҳаҳои иқтисодӣ вобаста мебошад [11]. Бо андешаҳои мазкур қисман розӣ шудан мумкин аст. Яъне, рушди иқтисодии кишварро аз амнияти зеҳнӣ вобаста намудан мумкин аст. Аммо онро қисми таркибии амнияти иқтисодӣ доништан намегӯянд. Зеро рушди на танҳо соҳаҳои иқтисодӣ, балки соҳаҳои дигар низ аз сатҳи сифати амнияти зеҳнӣ вобаста мебошад. Чунин хусусияти амнияти зеҳнӣ онро ҳамчун зерсистемаи худмухтори низомии амнияти миллӣ муаррифӣ менамояд.

Дар кишварҳои пешрафта ба масъалаи сармоягузорӣ ва маблағгузорию соҳаи илм ва инноватсия, инчунин ба масъалаи ҳифзи моликияти зеҳнӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Аз ҷумла, Финляндия барои ҳифзи ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ чораҳои мукамал меандешад. Олмон, Ҷопон ва кишварҳои Иттиҳоди Аврупо имкони ҷаримаҳои баланд, то ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани вайронкунандагони ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ баррасӣ мекунанд. Дар Хитой мубориза ба муқобили истехсол ва савдои молҳои қалбакӣ ва пастсифат пурзӯр карда шудааст. Бо вучуди ин, ширкатҳои, ки ба эҷоди маҳсулот ва технологияҳои нав тахассус доранд, аз тарси вайронкунандагони ҳуқуқи муаллифӣ ба бозорҳои Чин пурра ворид намешаванд. Дар Иёлоти Муттаҳида мушкилоти ҳифзи моликияти зеҳнӣ бо мушкилоти амнияти миллӣ баробар карда мешавад [8, с.126].

Кишварҳои пешрафта ба тақвияти ҳифзи ҳуқуқҳои моликияти зеҳнӣ манфиатдоранд ва аз ин рӯ, барои риояи он талош меварзанд. Чунин тавачҷуҳи хос ба ҳифзи моликияти зеҳнӣ дар он ифода меёбад, ки вайрон шудану поймол гардидани ҳуқуқи муаллифӣ дар ниҳояти қор боиси бештар гардидани фирори мағзо мешавад. Ба ибораи дигар, олимону донишмандони варзида дар кишваре, ки ҳифзи моликияти зеҳниаш дар сатҳи поён қарор дорад, намехоҳанд қору фаъолият намоянд.

Муносибат ба мушкилоти ҳифзи моликияти зеҳнӣ, пеш аз ҳама, ба вазъи иқтисоди миллии кишвар низ марбут аст. Мавҷудияти механизми муассири ҳифзи моликияти зеҳнӣ барои он кишварҳое судманд аст, ки мехоҳанд соҳаҳои саноатро рушд диҳанд, чараҳои сармоягузориҳои хориҷиро афзоиш диҳанд ва дастрасӣ ба технологияҳои навро афзоиш диҳанд. Илова бар ин, даромад аз содироти мол ва хизматрасонӣ бештар ба сатҳи ҳифзи моликияти зеҳнӣ вобаста аст.

Муқаррир: Сафарализода Х.Қ. – номзоди илмҳои сиёсатшиносӣ, дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Гусева Е.П. Информационная безопасность и управление в России на пути к интеллектуальному (smart) гражданскому обществу / Е.П. Гусева // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. – №2. – С.90-94.
2. Калюгина С.Н. Угрозы и риски интеллектуальной безопасности России в условиях мировой глобализации / С.Н.Калюгина, А.И.Пьянов, В. Стриелковски // Институциональный анализ международных отношений. –2020. –№12. –С.117-127.
3. Колин К.К. Интеллектуальная безопасность – новая глобальная проблема XXI века / К.К. Колин // Стратегические приоритеты. –2019. –№ 3-4 (23-24). – С.99-111.
4. Колин К.К. Биосоциология молодежи и проблема интеллектуальной безопасности / К.К. Колин // Знание. Понимание. Умение. – 2012. –№1. -С.156-162.
5. Насташенко В.А. Формирование интеллектуальной безопасности / В.А. Насташенко // Автономия личности. – 2020. –№1 (21). –С.41-55.
6. Петраченко С.А. Политические аспекты интеллектуальной безопасности современной России: автореф. дис. ... канд. полит. наук / С.А. Петраченко–Саратов, 2008. – 23 с.
7. Самохвалова Е.К. "Утечка умов" как основная угроза интеллектуальной безопасности страны / Е.К.Самохвалова, С.В. Фатеева // Тенденции развития науки и образования. – 2018. – № 38-3. – С. 56-58.
8. Сибгатуллина Л.М. Интеллектуальная собственность в условиях глобализации экономических процессов / Л.М.Сибгатуллина // Проблемы современной экономики. -2010. -№ 1. -С. 124-127.
9. Смолл Г. Мозг онлайн. Человек в эпоху Интернета / Г.Смолл, Г.Ворган. – М.: Колибри, 2011. – 352 с.
10. Сулакшин С.С. Национальная безопасность России: когнитивное оружие / С.С. Сулакшин //Доклад на Общем собрании Академии военных наук. -Январь 2014 г.
11. Украинцев В.Б. Обеспечение интеллектуальной безопасности России: ключевые угрозы и направления их нейтрализации методами государственного управления / В.Б.Украинцев, И.Ю.Лепетикова, Ю.П. Мамонтова // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки. –2018. –№4. –С.58-62.

ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ЗЕҲНӢ ВА ЗАРУРАТИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Амнияти зеҳнӣ яке аз қисмҳои муҳимтарини амнияти миллиро ташкил намуда, ба таҳқику омӯзиши доимӣ ниёз дорад. Ғайр аз ин, амнияти зеҳнӣ кафили рушду инкишоф ва яке аз омилҳои муҳимтарини рушди давлатдорӣ милли ба шумор меравад. Зеро рушду инкишофи ҳеч як соҳаро бе мутахассисони варзида ва олимону донишмандон тасаввур намудан ғайриимкон аст. Ин аст, ки барои ба даст овардани мутахассисону донишмандон давлатҳои гуногуни олам дар байни худ рақобат менамоянд. Масъалаҳои баланд бардоштани иқтидори зеҳнии кишвар, ҳимояи моликияти зеҳнӣ, дастгирӣ қардан ва ҷалб намудани олимону донишмандон дар таъмини рушди мамлакат масъалаҳои ҷудогонаи амнияти зеҳнӣ ба шумор мераванд. Муайян намудани хусусиятҳои муҳими масъалаҳои мазкур ва дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани таъмини амнияти зеҳнии мамлакат дар баробари чораҳои амалӣ, инчунин таҳлилу таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣ ин масъаларо низ тақозо менамояд. Мутаассифона, дар илмҳои сиёсӣ ҷанбаҳои назариявӣ методологияи ин масъала дар сатҳи зарурӣ таҳқиқ нагардидаанд. Дар заминаи методологияи системавӣ амнияти зеҳнӣ ҳамчун қисми муҳимтарини амнияти милли ва зерсистемаи нисбатан мустақил аз унсурҳои зерин иборат доништа мешавад: манфиатҳои зеҳнӣ, таҳдидҳо ба манфиатҳои зеҳнӣ ва ҳимояи манфиатҳои мазкур аз таҳдиду хатарҳо. Дар мақолаи мазкур низ паҳлуҳои гуногуни унсурҳои таркибии амнияти зеҳнӣ ва зарурати таъмини ин навъи амният таҳлилу баррасӣ гардидаанд.

Калидвожаҳо: амнияти зеҳнӣ, фаъолияти зеҳнӣ, амнияти милли, фирори мағзо, омода намудани мутахассисон, ҳимояи моликияти зеҳнӣ.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ЕГО НЕОБХОДИМОСТЬ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Интеллектуальная безопасность является одной из важнейших составляющих национальной безопасности и требует постоянного исследования и изучения. Кроме того, интеллектуальная безопасность является гарантом прогресса и одним из важнейших факторов развития национальной государственности. Потому что невозможно представить развитие какой-либо отрасли без квалифицированных специалистов и ученых. Именно поэтому разные страны мира соревнуются между собой за привлечение в свои страны специалистов и ученых. Отдельными вопросами интеллектуальной безопасности являются проблемы повышения интеллектуального потенциала страны, защиты интеллектуальной собственности, поддержки и участия ученых и интеллектуалов в обеспечении развития страны. Выявление важных особенностей этих вопросов и обеспечение необходимого уровня интеллектуальной безопасности страны, наряду с практическими мерами, также требует анализа и изучения теоретических аспектов этого вопроса. К сожалению, теоретические и методологические аспекты этого вопроса недостаточно изучены в политических науках. На основе систематической методологии интеллектуальная безопасность считается наиболее важной частью национальной безопасности, а относительно независимая подсистема состоит из следующих элементов: интеллектуальные интересы, угрозы интеллектуальным интересам и защита этих интересов от угроз и опасностей. В этой статье анализируются различные аспекты интеллектуальной безопасности и необходимость обеспечения этого типа безопасности.

Ключевые слова: интеллектуальная безопасность, интеллектуальная деятельность, национальная безопасность, утечка мозгов, подготовка специалистов, защита интеллектуальной собственности.

ENSURING INTELLECTUAL SECURITY AND ITS NEED IN MODERN CONDITIONS

Intellectual security is one of the most important components of national security and requires constant research and study. In addition, intellectual security is a guarantor of progress and one of the most important factors in the development of national statehood. Because it is impossible to imagine the development of any industry without qualified specialists and scientists. That is why different countries of the world compete with each other to attract specialists and scientists to their countries. Separate issues of intellectual security are the problems of increasing the intellectual potential of the country, protecting intellectual property, support and participation of scientists and intellectuals in ensuring the development of the country. Identifying important features of these issues and ensuring the required level of intellectual security of the country, along with practical measures, also requires analysis and study of the theoretical aspects of this issue. Unfortunately, the theoretical and methodological aspects of this issue have not been sufficiently studied in political sciences. On the basis of a systematic methodology, intellectual security is considered the most important part of national security, and a relatively independent subsystem consists of the following elements: intellectual interests, threats to intellectual interests and the protection of these interests from threats and dangers. This article analyzes various aspects of intelligent security and the need for this type of security.

Keywords: intellectual security, intellectual activity, national security, brain drain, training of specialists, protection of intellectual property.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исозода Тоҷиддин Исо* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои сиёсӣ, дотсенти кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш.Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: **+992918181848**. E-mail: **tojiddini-i.1984@mail.ru**

Сведения об авторе: *Исозода Тоджиддин Исо* – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, кандидат политических наук, доцент кафедры политологии и международных отношений. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г.Бохтар, улица Айна, 67. Телефон: **+992918181848**. E-mail: **tojiddini-i.1984@mail.ru**

Information about the author: *Isozoda Tojiddin Iso* - Candidate of Political Science, Associate Professor of the Department of Political Science and International Relations, Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Bokhtar city, Ayni street, 67. Tel.: **+992918181848**. E-mail: **tojiddini-i.1984@mail.ru**

ТАЪСИРИ КОММУНИКАТСИЯИ СИЁСӢ БА ШУУРИ ЧАМЪИЯТӢ ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ИДОРАКУНИИ СИЁСӢ

Усмонзода Х.У., Ҷобиров И.Ф.

**Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон**

Ҳаёти сиёсӣ ва раванди идоракунии сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи кунунии рушди худ, аз коммуникатсия ва таркибҳои иҷтимоии он вобастагии зиёд пайдо кардааст. Зери таъсири омилҳои иттилоотӣ ҷомеа ва давлат бо марҳилаи хосси иҷтимоӣ рӯ ба рӯ шуда истодааст. Бинобар ин, ҳамаи навъҳои фаъолияти ҷамъиятиро дар шароити муосир метавон фаъолияти коммуникативӣ ва ифодакунандаи иттилооте маънидод кард, ки дар ин ва ё он шакл ба мазмун ва раванди идоракунии сиёсӣ таъсир мерасонанд.

Идоракунии сиёсии замони муосир асосан тавассути истифодаи воситаҳои коммуникатсионие амалӣ мешавад, ки бо шеваҳои мухталиф ба афкори ҷамъиятӣ таъсир мерасонанд [4,с.48]. Сарфи назар аз он ки падидаи идоракунии сиёсӣ ҳамчун фаъолияти алоҳидаи ҷамъиятӣ мафҳум ва моҳияти ба худ хосро соҳиб аст, дар низоми илмҳои ҷомеашиносӣ он бештар аз дидгоҳи ду раванди муҳимми бо ҳам алоқаманд: сиёсат ва идоракунии баҳогузорӣ карда мешавад. Объекти идоракунии сиёсӣ, асосан шахс, гурӯҳҳои одамон ва сохторҳои ҷамъиятию сиёсӣ мебошанд. Хусусияти рафтор ва шакли муносибати байниҳамдигарии онҳо дар яқоягӣ табиати робитаҳои коммуникатсиониро дар ҷомеа муайян мекунад. Яъне, идоракунии сиёсӣ шакли бошууронаи идоракунии муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки табиати ягонаи иттилоотию коммуникатсиониро соҳиб аст.

Барои ноил шудан ба мақсадҳои сиёсӣ, субъекти идоракунии сиёсиро зарур аст, ки дар аксар мавридҳо арзишҳои сиёсии объекти идоракунии сиёсӣ: эътиқод ва тасаввуроти шахсони алоҳида, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, қувваҳои сиёсиро зери назорат қарор диҳад ва инчунин ташаккулёбии тарзи рафтори ғоиданок ва самарабахшро аз нуқтаи назари талаботи муосири робитаҳои коммуникатсионӣ таъмин созад. Аз ин лиҳоз, дар ҷаҳорҷубаи раванди идоракунии сиёсӣ зарурати интиқоли иттилооти муайян ва таъсиррасон ба шуури ҷамъиятӣ пайдо мегардад, ки он маҳз дар заминаи истифодаи технологияҳои боваркунонии коммуникатсионӣ амалӣ карда мешавад. Дар натиҷаи истифодабарии технологияҳои боваркунонии коммуникатсионӣ арзишҳои сиёсӣ, воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, эътиқоди сиёсӣ ва тарҳи муносибатҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар ҷомеа тағйир меёбанд.

Тақрибан ҳамаи навъи муносибатҳои ҷамъиятӣ хусусияти коммуникатсиониро соҳиб мебошанд ва ҳама гуна муносибатҳое, ки ба коммуникатсия асос меёбанд, дар ин ва ё он шакл ба шуури ҷамъиятӣ ва ҳамин тавр, ба идоракунии сиёсӣ таъсир мерасонанд. Ҳамин формулаи муносибатҳои ҷамъиятӣ собит месозад, ки байни коммуникатсия, шуури ҷамъиятӣ ва идоракунии сиёсӣ ҳамеша робитаи зич мавҷуд буда, шаклан ва мазмунан тағйир ёфтани яке аз онҳо ба тарзу хусусиятҳои амалишавии дутои дигар низ таъсири худро мерасонад. Дар меҳвари ҳамаи ин равандҳо бошад, ҳамеша шуури ҷамъиятӣ қарор дорад. Ҳама гуна кӯшишҳо баҳри ҷустуҷӯи роҳҳои муассири идоракунии сиёсӣ ба он нигаронида шудааст, ки ба шуури ҷамъиятӣ таъсир расонида, бо ин роҳ рафтори ҷамъиятӣ ба нафъи идоракунии сиёсӣ тағйир дода шавад. Чи тавре ки яке аз муҳаққиқони барҷастаи соҳаи коммуникатсия К.И. Ҷовланд дар асари худ «Коммуникатсия ва боваркунонӣ» зикр менамояд, тавассути расонидани таъсири коммуникатсионӣ ба намояндагони аудиторияи мавриди ҳадаф, метавон рафтор, ақида, эътиқоди онҳоро нисбат ба объектҳои мухталиф, шахсиятҳо ва рамзҳо тағйир дод [15,с.47]. Чунин тарзи боваркунонӣ ва таъсиррасонии коммуникатсионӣ дар аксари маврид аз ҷониби субъектони идоракунии сиёсӣ ҳамчун воситаи бадастории мақсадҳои гузошташуда мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Дар тамоми давлатҳо, режимҳои сиёсӣ ва идоракунии давлат аз коммуникатсияи сиёсӣ ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ба афкори ҷамъиятӣ истифода мешавад. Аз он ҷумла,

дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки сиёсат ва идоракунии давлатӣ дар асоси принципҳои демократӣ ба роҳ монда шудааст, ниёз ба чунин воситаи боваркунонӣ бештар мегардад.

Яке аз равандҳои сиёсӣ, ки аҳамияти масъаларо бештар мегардонад, интиҳоботи президентӣ ва парлумонӣ мебошад. Агар демократияро яке аз режимҳои муносиб барои коммуникатсияи сиёсӣ номидан мумкин бошад, интиҳобот муҳимтарин унсурҳои таъмини коммуникатсияи сиёсӣ дар режими мазкур аст. Зеро маҳз дар раванди интиҳобот аҳамияту зарурати коммуникатсияи сиёсӣ ва унсурҳои алоҳидаи онро дақиқ мушоҳида намудан мумкин аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз оғози соҳибистиклолӣ то ба имрӯз шаш маротиба интиҳоботи президентӣ ва парлумонӣ доир гардидааст. Се моҳ пеш аз маъракаи мазкур тибқи қонунгузорӣ маъракаи тарғибу ташвиқ оғоз шуда, аз тарафи номзадон ба президентӣ ва вакили парлумонӣ сабқат шурӯъ мегардад. Боваркунонидани омма, алалхусус интиҳобкунандагон ба барнома ва ҳадафҳои барномавии номзад ва ё ҳизб, аз ҷумлаи масъалаҳои асосӣ мебошад. Раванди интиҳобот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки то кучо субъектҳои ҳаёти сиёсӣ метавонанд ба ҳамдигар таъсир расонанд. Хусусан, таъсир расонидан ба шуури сиёсӣ омма дар ин давра масъалаи актуалӣ ба ҳисоб меравад. Дар ҳақиқат то он даме ки идоракунанда имкони васеи гирифтани иттилооти бозғимовар оид ба ҷомеа ва равандҳои он соҳиб аст, системаи сиёсӣ ба таври самаранок фаъолият мекунад. Ҳангоми тағйир ёфтани робита бо ҷомеа (ба эътибор нагирифтани фикру ақидаи ҷомеа), кӯшишҳои ҷавобии системаи сиёсӣ ба тағйирёбии муҳити атроф нокифоя ва ноустувор мегардад. Таҷриба нишон медиҳад, ки таъсиррасонии субъекти идоракунии сиёсӣ ба объекти идоракунии сиёсӣ на дар ҳама ҳолат бо тарзи яктарафа анҷом ёфта, балки дар мавриди худ объекти идоракунӣ низ ба субъекти идоракунӣ ва раванди идоракунӣ таъсири назаррас расонида метавонад.

Ба андешаи мо, коммуникатсияи сиёсӣ ҳамеша бо мақсади таъсир расонидан ба ин ё он объект амалӣ карда мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шуури ҷамъиятӣ дар аксар маврид зери таъсири ВАО шакл мегирад ва он ба хусусияти рафтори ҷомеа ва мавқеи ҷамъиятии онҳо нисбат ба ҳодисаҳои сиёсӣ таъсири зиёд мерасонад. Чунин қанбаи ВАО дар шароити мавҷудияти сели бузурги иттилоот, ки қобилияти ифодаи андешаро атрофи ҳар як хабар аз ҷониби омма коста намуда, дар шуури ҷамъиятӣ як навъ ҳалои иттилоотиро ба вучуд меорад, аз бисёр ҷиҳат хислати муайянкунандаро ба худ соҳиб мешавад. Дар натиҷа, талабот ба гирифтани тасаввуроти оддӣ, фаҳмо ва бидуни зиддият оид ба олам, ки аз ҷониби воситаҳои ахбори оммаи давлатию мустақил пахш мешаванд, хусусияти аввалиндараҷа ба худ касб менамоянд.

Воситаҳои ахбори омма барои иштирокчиёни равандҳои идоракунии сиёсӣ на танҳо ба ҳайси «филтер»-и иттилоотӣ баромад мекунанд, балки ҳамчун воситаи дарки падидаҳо, ҳодисаҳо мебошанд, ки дар ҷомеа қиёфаи сиёсиро ба худ соҳиб шудаанд. Чуноне ки С.Г. Кара-Мурза менависад, дар ҷараёни рӯ ба рӯ шудани омма ба иттилооти муайян, ҳамзамон раванди ба шуури инсонҳо бор ва ё талқин шудани фикри беруна низ рух медиҳад [15,с.48]. Андешаи тайёре, ки аз ҷониби воситаҳои ахбори оммаи Ҷумҳурии Тоҷикистон пахш мешавад, дар раванди дарки падидаҳои сиёсӣ аз тарафи ҷомеа хусусияти ҳалкунанда дорад: он кӯшиши таҳлили амиқ, нигоҳи танқидӣ ба масъала ва ҷустуҷӯи сарчашмаҳои дигарро аз ҷониби истеъмолкунандагони иттилоот аз байн мебарад. Дар натиҷа, омма тадриҷан қобилияти таҳлил намуданро аз даст дода, худро «таслим»-и ҳулосаҳо, баҳогузориҳо ва натиҷагириҳои воситаҳои иттилоотию коммуникатсионӣ месозанд.

Дар замони муосир сарчашмаи асосии бадастории иттилоот барои шумораи зиёди сокинони Тоҷикистон телевизион маҳсуб меёбад. Бояд зикр намуд, ки ин давраи рушд ё ба истилоҳи дигар, «теледемокартия» дар манипулятсияи афкори ҷамъиятӣ нақши бузургро соҳиб мебошад. Телевизион чунон маъмул гардидааст, ки дар сиёсатшиносии ғарбӣ ҳамчун воситаи демократикунонии оммавии ҷомеа арзёбӣ шудааст. Албатта, на танҳо дар ҷомеаи ғарбӣ, балки дар давлатҳои суннатӣ, ба монанди Тоҷикистон, ки дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ бештар ба арзишҳои миллӣ бартарӣ дода мешаванд, телевизион дастгоҳи неруманди ташаккули афкори демократӣ дар ниҳоди ҳар як тоҷикистонӣ ба шумор меравад.

Воситаҳои ахбори омма дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҳама шакли зоҳиршавии худ, дарвоқеъ ба як сарчашмаи тарҳрезӣ ва шарҳу тафсири ҳодисаҳои сиёсӣ, падидаҳо ва шаклдихии иттилоот табдил ёфтаанд. Ба андешаи ғолиб, ҳар як сокини кишвар на дар фазои воқеии равандҳои объективӣ, ҳодисаҳо ва воқеаҳо, балки дар фазои тасвирҳо, тасаввурҳо ва дигар рамзҳои, зиндагӣ мекунад, ки тавассути воситаҳои коммуникатсияи оммавӣ ташаккул ёфтаанд. Дар пайвастагӣ ба ин, метавон зикр намуд, ки воситаҳои ахбори омма ба сифати дастгоҳи неруманди коммуникатсионӣ на танҳо ба шууру афкори ҷомеа таъсир мерасонанд, балки дар натиҷаи таъсир ба афкори ҷамъиятӣ онҳо ба омили асосии таъсиррасони фазои воқеии сиёсат дар Тоҷикистон табдил меёбанд.

Дар доираи мавзӯи баррасишаванда хусусиятҳои охири коммуникатсия, яъне ташаккули шуури ҷамъиятӣ, сафарбарнамоии омма, муттаҳидсозии ҷомеа ба фазои Тоҷикистон бештар муҳим ба назар мерасад. Дар раванди ташаккули шуури сиёсӣ ҷамъиятӣ рафтори ҷамъиятӣ низ дар кишвар ташаккул меёбад ва барои идоракунии сиёсӣ имкониятҳои васеътарро фароҳам меорад. Миёни идоракунии сиёсӣ ва шуури ҷамъиятӣ алоқамандии ногустастанӣ мавҷуд мебошад. Аз як тараф, шуури ҷамъиятӣ зери таъсири равандҳои идоракунии ташаккул ва таҳаввул меёбад, аз тарафи дигар, сатҳи рушди шуури ҷамъиятӣ, қобилияти баланди дарки сиёсат аз ҷониби одамон ва ниёзҳои иҷтимоии онҳо ба хусусияти идоракунии сиёсӣ таъсири ҷиддӣ мерасонад.

Дар шароити муосир истифодаи коммуникатсияи сиёсӣ барои мубориза бо хатарҳо ва таҳдидҳои ҷамъиятию байналхалқӣ, аз он ҷумла терроризм, экстремизм ва ғайра низ омили асосӣ ба ҳисоб меравад [3,с.76]. Терроризм ва экстремизм омили ҷиддии бавучудовардандаи бухронҳои сиёсӣ мебошанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳам давлатҳо ва ҳам террористону экстремистон дар муборизаҳои зидди якдигар воситаҳои муассири коммуникатсияи сиёсиро мавриди истифода қарор медиҳанд. Ҳар қадар ки хатари падидаҳои мазкур зиёд шавад, ҳамон қадар воситаҳои нави коммуникатсияи сиёсӣ байналмилалӣ ҷустуҷӯ ва мавриди истифода қарор мегиранд.

Амали террористие, ки 11 сентябри соли 2001 дар Маркази ҷаҳонии савдо ва Пентагон анҷом дода шуд, тамоми давлатҳо, аз он ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба ташвиш овард. Вазъи бавучудода сабаби ташаккули афкори ягонаи ҷаҳонӣ ва таъсиси fronti сиёсӣ байналхалқӣ бар зидди терроризм шуд.

Коммуникатсияи сиёсӣ имкон дод, ки Иттиҳоди нерӯҳои Атлантикаи Шимоли (НАТО) яқумин маротиба дар таърихи мавҷудияти худ моддаи панҷуми шартномаи ин иттиҳодро мавриди амал қарор диҳанд, ки дар асоси он ИМА ва иттифоқиёнаш нерӯҳои ҳарбиро ба ҳоки Афғонистон ворид намуданд.

Терроризми байналхалқӣ низ коммуникатсияи сиёсиро барои мақсадҳои бузурги сиёсӣ ҳарбии худ васеъ истифода мекунад. Кӯшишҳои худро ба он равона мекунад, ки ҳар амали содиршаванда ба шуури ҷамъиятӣ таъсир расонад. Махсусан, он амалҳои худро дар хошияи маърақаҳои муҳимми сиёсӣ амалӣ мекунад, то равандҳои сиёсиро ба нафъи худ тағйир диҳад. Масалан, соли 2004 дар арафаи интиҳоботи парламонӣ дар Испания террористон дар қатори электрикӣ амалиёти тарқишро анҷом доданд, ки дар воситаҳои ахбори омма эътирози васеи ҷомеаи шаҳрвандиро ба вучуд овард [12,с.84]. Эътирози бавучудода дар воситаҳои ахбори омма то андозае ба электорат таъсир расонид, ки вазъ дар кишвар ба зудӣ тағйир ёфт, ҳукумат ба истеъфо рафт ва дар фарҷом Испания нерӯҳои худро аз Ироқ ихроҷ намуд.

Афзоиши нақши коммуникатсияи сиёсӣ дар мубориза ба муқобили терроризми байналхалқӣ аз нуқтаи назари А.А. Чертополох [14,с.160] ба як қатор хусусиятҳои иттилоотии падидаи вобастагӣ дорад. Яқум, терроризм ба шарофати вусъатёбии технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ хусусияти байналхалқиро пайдо намуд. Дар натиҷаи истифодаи ҷунин воситаҳои техникӣ террористон имкон пайдо намуданд, ки шабакаи ҷиноии фаромиллӣ ва байналхалқиро таъсис диҳанд. Дуюм, воситаи асосии таъсиррасонии террористон, таъсиррасонии психологӣ мебошад, ки тариқи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ анҷом дода мешавад. Бо ин роҳ онҳо миёни омма тарсу ваҳм меафкананд ва оммаро мудом дар ҳоли ҳарос нигоҳ медоранд.

Дар таҷрибаи байналхалқии муосир низ силоҳи қудратманди террористон воситаҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ маҳсуб меёбанд. Ҷунин нави терроризм бо номи кибертерроризм бештар маъмул аст. Кибертерроризм на танҳо тариқи иттилоот ба шуури

чамъиятӣ таъсир расонида, ба равандҳои идоракунии сиёсии ҷомеа монеа эҷод мекунад, балки инфрасохтори иттилоотии давлатҳоро корношоам намуда, бо ин васила мақсадҳои сиёсии худро дар минтақаи муайян татбиқ месозад. Зарари иттилоотие, ки имрӯзҳо аз терроризм ба вучуд меояд, муҳаққиқон аз шумораи фавтидагон ва ҷароҳатбардоштагони амалиёти террористӣ низ чандин маротиба зиёд арзёбӣ мекунанд. Аз ин рӯ, коммуникатсияи сиёсӣ ҳамчун силоҳ дар дасти гурӯҳҳои террористиву экстремистӣ на камтар аз автомат ва силоҳи тарканда мебошад. Зеро коммуникатсияи сиёсӣ дар дасти гурӯҳҳои харобкор на чун воситаи муттаҳидсозии ҷомеа зери парчами ҳадафҳои мусбати чамъиятӣ, балки обзори ҷудоифкани, барҳамзании субот ва миёни шахрвандон ташаккул додани нобоварӣ нисбат ба ҳокимият мебошад [3,с.69].

Яке аз муҳаққиқони фаронсавӣ Ги Де-бор мубориза ба муқобили терроризмро як раванди манипулятсияи умумисайёравӣ мешуморад. Ӯ мубориза бо терроризмро намунаи олиии тағйир додани шуури омма ва таъсиррасонӣ ба раванди умумичаҳонии идоракунии арзёбӣ мекунад. Аҳолии ҷаҳон то ин ҳад ба тарсу ҳарос дода шудаанд, ки роҳбарияти Амрико имрӯз бидуни монеа даҳлати ҳарбиرو дар тамоми ҷаҳон роҳандозӣ мекунад ва бар замми ин имичи худро ҳамчун муҳофизи асосии тамаддуни ҷаҳонӣ баланд мебардорад [5,с.13]. Ҳамин тавр, вақте давлат назорати шабакаҳои коммуникатсияи сиёсиро аз даст медиҳад ва ё дар иҷрои ин вазифаи стратегӣ заиф мешавад, боварии аҳолиро кошта мекунад ва миёни мардум нисбат ба иқтисоди давлат дар мавриди таъмини амнияти он шубҳаҳои зиёд ба вучуд меоянд. Дар чунин ҳолат ташаббуси ташаккул додани афкори чамъиятӣ ба доираи субъектони дигари сиёсат, аз он ҷумла, оппозиция, мунаққидони ҳукумат ва ғайра интиқол меёбад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мубориза бо хатарҳо ва таҳдидҳои ҷаҳонӣ чун таҷрибаи давлатҳои дигар, омилҳои асосии бавучудоии коммуникатсияи сиёсӣ маҳсуб меёбад. Таҳдидҳоро метавон яке аз воситаҳои муассири гирдоварии аҳоли атрофи мақсадҳои миллӣ арзёбӣ намуд. Ҷумҳурии Тоҷикистонро лозим аст, ки иқтисоди коммуникатсияи сиёсиро дар айни замон бар зидди падидаҳои муосир боз ҳам тақвият бахшад. Хусусан, назорати самараноки воситаҳои ахбори оммаи давлатию ғайридавлатӣ хеле муҳим мебошад. Сухан атрофи он намеравад, ки озодии баёни қувваҳои сиёсии ҷомеа маҳдуд карда шавад, балки ба хотири он ки дар фазои иттилоотии давлат барои тамоюлҳо ва андешаҳои бегона ҷой дода нашаванд. Ба вучуд овардани нафрати ҷомеа бар зидди падидаҳои манфури олам ва дар ниҳоди ҳар як шахрванд ба вучуд овардани садоқат ба арзишҳои миллӣ яке аз вазифаҳои асосии коммуникатсияи сиёсӣ бояд шуморида шавад.

Чи тавре ки муҳаққиқи рус В.В. Силкин таъкид менамояд, «барои он ки ҳокимият қобилияти иҷрои нақши алоқаи оммавино баҳри расидан ба мақсадҳои гузошташуда хуб иҷро карда тавонад, дараҷаи салоҳияти коммуникативии хизматчиёни давлатӣ хеле муҳим мебошад» [13,с.3]. Воситаҳои ахбори оммаи миллӣ бояд дастгоҳи тарбияи ватандӯстии аҳоли Тоҷикистон бошанд, аммо пеш аз ин бояд омма аз ҷанбаҳои дигари воситаҳои иттилоотӣ, ба монанди иттилооти дурӯғ, манипулятсияи афкори чамъиятӣ, дигаргун намудани шарҳи падидаҳо ва равандҳои ҳаёти сиёсӣ аз ҷониби сарчашмаҳои иттилоотии ғаразнок огоҳ карда шаванд.

Давлат бояд дар баробари воситаҳои ахбори оммаи анъанавӣ шабакаҳои нави коммуникатсияи сиёсӣ, аз он ҷумла интернет-форум, блогҳо, чат ва дигар воситаҳои электрониро низ дар раванди идоракунии сиёсӣ мавриди истифода қарор диҳад. Зеро коммуникатсияи сиёсӣ, аз он ҷумла воситаҳои ахбори оммаи электронӣ захираҳои стратегии давлат мебошанд. Ҳамон тавре ки А.И. Пирогов мешуморад, «ҳокимияти олий тадричан ба дасти элитаҳои иттилоотӣ интиқол меёбад, яъне он гурӯҳи шахсоне, ки иттилоотро меофаранд ва истифода бурда метавонанд» [11,с.44]. Ташаккули шуури чамъиятӣ на танҳо ба ҳокимият ва сохторҳои он таъяс мекунад, балки дар баробари мақомоти масъули давлатӣ субъектони дигаре мавҷуданд, ки бо роҳҳои гуногун дар рушди афкори чамъиятӣ нақши намоёндоранд. Ба ин қабил ташкилот, пеш аз ҳама хизматҳои сиёсӣ, ҳаркатиҳои чамъиятӣ, институтҳои илмию таҳлилий ворид мешаванд, ки дараҷаи шуур, афкори чамъиятиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, иттилоот ва натиҷаҳои таҳлилии бадастомадаро то ба ҳокимият бурда мерасонанд.

Ҳамин тавр, таъсири коммуникатсия ба шуури чамъиятӣ дар раванди идоракунии сиёсӣ дорой аҳамияти зиёд мебошад. Ҷанбаи асосии масъала ба он вобаста аст, ки миёни

коммуникатсия, шуури чамъиятӣ ва идоракуни робитаи қавӣ вучуд дорад. Рушди яке аз онҳо ба рушди дигаре ва тағйир ёфтани яке ба шакливазкунии хусусиятҳои ташаккулёбии дигаре сабаб мешавад. Дар ҷомеаи муосир шуури чамъиятӣ беш аз пеш зери таъсири коммуникатсияи сиёсӣ қарор мегирад, зеро на танҳо воситаҳои коммуникатсияи сиёсӣ рӯз аз рӯз тараққӣ мекунанд, инчунин дар баробари зиёд шудани ҷунин воситаҳо, технологияи амалинамоии коммуникатсияи сиёсӣ низ батадрич рушду нумӯ мекунанд. Вобаста ба ин, идоракунии сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба даҳсолаҳои қабл имконияти бештари татбиқи самараноки худро пайдо кардааст. Дар ин радиф, бояд ба эътибор гирифт, ки на танҳо субъектони идоракунии сиёсӣ, балки объекти идоракунии сиёсӣ низ имконоти бештари таъсиррасонӣ ба равандҳои сиёсии кишварро пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, тамоми равандҳои идораи чамъиятию сиёсӣ дар Тоҷикистон бояд бо дарназардошти манфиатҳои рӯзмарраи иштирокчиёни ҳаёти сиёсӣ ба роҳ монда шаванд. Дар акси ҳол, ҳарду ҷониб (субъект ва объекти идоракунии сиёсӣ) низ неруи худро баҳри фишори якдигар истифода бурда, ҳаёти сиёсиро зери бӯҳрони ҷиддӣ қарор хоҳанд дод.

Муқаррир: *Сафарализода Х.К.* – номзоди илмҳои сиёсатшиносӣ, дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абдучабборов М.А. Махсусияти ташаккул ва рушди ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми ДМТ. - №3/2(162). - Душанбе, 2015. - С.159-164.
2. Аристотель. Риторика // Аристотель. Риторика; Поэтика. – М.: Лабиринт, 2000. –224 с.
3. Багиров Р.З. Политическая коммуникация как средство борьбы с международным терроризмом // Армия и общество. -2008. -№3. -С.69-76.
4. Володенков С.В. Современная политическая коммуникация как инструмент манипулирования общественным сознанием // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 12. Политические науки. -2012. -№ 5. –С.95(89-103).
5. ГиДебор. Обществоспектакля. http://www.avtonom.org/lib/theory/debord/society_of_spectacle.html.
6. Зокиров, Г.Н. Донишномаи сиёсӣ. -Ҷилди II. -Душанбе, 2015. –536 с.
7. Идиев, Х.У.Фалсафаи иҷтимоӣ. –Душанбе, 2013. -187 с.
8. Кара–Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: Эксмо, 2007. –577 с.
9. Мухаммад А.Н. Амниятӣ миллӣ / А.Н.Мухаммад, Х.К. Сафарализода. –Душанбе, 2019. -224 с.
10. Нуриддинов, Р.Ш. Фаъолияти иттилоотӣ-таҳлилӣ дар муносибатҳои байналхалқӣ. –Душанбе, 2016. – 44бс.
11. Пирогов А.И. Информатизация российского общества и укрепление обороны страны: дис....д-ра филос. наук. - М., 1996. - 44.
12. Самый страшный теракт за всю историю Европы: в Мадриде убиты почти 200 человек. 11.03.2004. <https://korrespondent.net>
13. Силкин В.В. Влияние пространства политической коммуникации на процессы модернизации государственного управления: автореф. дис. ...д-ра полит.наук. -М., 2006. –С. 3.
14. Чертополох А.А. Информационные грани терроризма и военная политика государства /Современный терроризм: теория и практика. -М.: Воен. ун-т, 2002. –С. 160 – 161.
15. Novland C.I. Communication and persuasion : psychological studies of opinion change / by Carl I.Novland, Irving L. Janis, and Harold H. Kelley.– Westport, Conn.: GreenwoodPress, 1982. –315 p.

ТАЪСИРИ КОММУНИКАТСИОНАИ СИЁСӢ БА ШУУРИ ЧАМЪИЯТӢ ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ИДОРАКУНИИ СИЁСӢ

Дар мақола таъсири коммуникатсияи сиёсӣ ба шуури чамъиятӣ ва аҳамияти он дар идоракунии сиёсӣ ба таври назаррас таҳлил карда шудааст. Таҳлили илмиву назариявии масъалаи мазкур нишон медиҳад, ки ҳамаи навъи муносибатҳои чамъиятӣ хусусияти коммуникатсиониро соҳиб мебошанд ва ҳама гуна муносибатҳои, ки ба коммуникатсия асос меёбанд, дар ин ва ё он шакл ба шуури чамъиятӣ ва ҳамин тавр, ба идоракунии сиёсӣ таъсир мерасонанд. Аз ин хотир байни коммуникатсия, шуури чамъиятӣ ва идоракунии сиёсӣ ҳамеша робитаи зич мавҷуд буда, шаклан ва мазмунан тағйир ёфтани яке аз онҳо ба тарзу хусусиятҳои амалишавии дутои дигар низ таъсири худро мерасонад. Дар меҳвари ҳамаи ин равандҳо бошад, ҳамеша шуури чамъиятӣ қарор дорад. Бинобар ин, дар мақола муаллифон кӯшиш ба харҷ додаанд, ки баҳамалоқамандии коммуникатсияи сиёсӣ, идоракунии сиёсӣ ва шуури чамъиятиро муайян намоянд. Ҳамчунин нақши коммуникатсияи сиёсӣ дар ҳаёти сиёсӣ ва тағйирёбии равандҳои сиёсии ҷомеа муайян карда шудааст. Дар заминаи таҳлили афкори сиёсии муҳаққиқони аҳди қадим, асрҳои миёна ва замони муосир, ҳамзамон воқеиятҳои муосирӣ рушди воситаҳои коммуникатсионӣ, табиати таъсири коммуникатсия ба шуури чамъиятӣ ва тамоюли тағйирёбии нақши коммуникатсияи сиёсӣ дар низоми идоракунии сиёсии ҷомеаи муосир нишон дода шудаанд. Дар мақола раванди шакливазкунии нақши коммуникатсияи сиёсӣ дар низоми идоракунии сиёсии ҷомеаи муосир мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Муаллифон омилҳои асосиро, ки ба тағйирёбии низоми коммуникатсияи сиёсӣ таъсир мерасонанд, таҳлил намуда, нақши ВАО-ро дар ин раванд батафсил инъикос намудаанд. Ҳамзамон, вазъияти имрӯзаи коммуникатсияи сиёсиро дар ҷаҳон ва дар дохили кишвар мавриди омӯзиш қарор дода, таъсири технологияи иттилоотии коммуникатсиониро ба шуури сиёсии шаҳрвандон нишон додаанд.

Калидвожаҳо: шуури чамбиятӣ, коммуникатсияи сиёсӣ, идоракунии сиёсӣ, ВАО, шабакаҳои иҷтимоӣ, иттилоот, равандҳои сиёсӣ, фазои интернетӣ, теледемократия, ҷомеаи иттилоотӣ.

ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ НА ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ И ЕЕ РОЛЬ В ПОЛИТИЧЕСКОМ УПРАВЛЕНИИ

В статье анализируется влияние политической коммуникации на общественное мнение и ее значение в политическом управлении. Научно-теоретический анализ данной проблемы показывает, что все виды связей с общественностью имеют коммуникативный характер, и любые отношения, основанные на общении, в той или иной форме влияют на общественное сознание и, следовательно, на политическое управление. Следовательно, всегда существует тесная связь между коммуникацией, общественным сознанием и политическим управлением, и изменение формы и содержания одного из них также влияет на способы и особенности реализации двух других. В основе всех этих процессов всегда лежит общественное сознание. Поэтому в статье авторы пытаются выявить взаимосвязь политической коммуникации, политического управления и общественного сознания. Определена роль политической коммуникации в политической жизни и изменении политических процессов в обществе. На основе анализа политической мысли исследователей древнего мира, средневековья и нового времени современные реалии развития средств коммуникации показывают характер воздействия коммуникации на общественное сознание и тенденцию к изменению роли политической коммуникации в системе политического управления. В статье анализируется процесс изменения роли политической коммуникации в системе политического управления современным обществом. Авторы анализируют ключевые факторы, влияющие на изменения в системе политической коммуникации, и подробно описывают роль СМИ в этом процессе. В то же время они изучили текущее состояние политической коммуникации в мире и стране и продемонстрировали влияние информационных и коммуникационных технологий на политическое сознание граждан.

Ключевые слова: общественное сознание, политическая коммуникация, политический менеджмент, СМИ, социальные сети, информация, политические процессы, киберпространство, теледемократия, информационное общество.

THE INFLUENCE OF POLITICAL COMMUNICATION ON PUBLIC CONSCIOUSNESS AND ITS ROLE IN POLITICAL GOVERNANCE

The article analyzes the influence of political communication on public opinion and its importance in political governance. A scientific and theoretical analysis of this problem shows that all types of public relations are of a communicative nature, and any relationship based on communication, in one form or another, affects public consciousness and, consequently, political governance. Consequently, there is always a close connection between communication, public consciousness and political control, and a change in the form and content of one of them also affects the ways and characteristics of the implementation of the other two. All these processes are always based on public consciousness. Therefore, in the article, the authors try to identify the relationship between political communication, political governance and public consciousness. The role of political communication in political life and changes in political processes in society has been determined. Based on the analysis of the political thought of researchers of the ancient world, the Middle Ages and modern times, the modern realities of the development of communication means show the nature of the impact of communication on public consciousness and the tendency to change the role of political communication in the system of political governance. The article analyzes the process of changing the role of political communication in the system of political management of modern society. The authors analyze the key factors influencing changes in the system of political communication, and describe in detail the role of the media in this process. At the same time, they studied the current state of political communication in the world and the country and demonstrated the influence of information and communication technologies on the political consciousness of citizens.

Keywords: public consciousness, political communication, political management, mass media, social networks, information, political processes, cyberspace, tele-democracy, information society.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Усмонзода Х.У.* - узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои фалсафа, профессор, вакили Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 42. Телефон: **934-53-10-08**. E-mail: **khidiev@mail.ru**
Ҷобиров И.Ф. - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: **988-88-32-32**. E-mail: **iqbol.jobirov@mail.ru**

Сведения об авторах: *Усмонзода Х.У.* - член-корреспондент НАНТ, доктор философских наук, профессор, депутат Маҷлиси намояндагон Маҷлиси Оли Республики Таджикистан. **Адрес:** Республики Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 42. Телефон: **934-53-10-08**. E-mail: **khidiev@mail.ru**
Джобиров И.Ф. - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент. **Адрес:** 734067, Республики Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **988-88-32-32**. E-mail: **iqbol.jobirov@mail.ru**

Information about authors: *Usmonzoda Kh.U.* - Corresponding member of NAST, Doctor of Philosophy, Professor, Deputy of the Majlisi Namoyandagon Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. **Address:** Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 42. Phone: **934-53-10-08**. E-mail: **khidiev@mail.ru**
Dzhobirov I.F. - Tajik State University of Finance and Economics, Assistant. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. Phone: **988-88-32-32**. E-mail: **iqbol.jobirov@mail.ru**

Шаббонов Н.Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Масъалаи андешаи миллӣ дар ташаккули миллат ва муносибатҳои миллӣ дар замони муосир ба яке аз масъалаҳои мубраму марказии илмҳои ҷомеашиносӣ, бахусус сиёсатшиносӣ табдил ёфтааст. Миллатҳои гуногуни олам дар рушди худ аз имкониятҳои таърихӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ иқтисодӣ васеъ истифода намуда, ба миллатҳои бузургу пешрафта ва давлати миллии онҳо ба кишвари тараққикардаи олами муосир табдил ёфтаанд. Чунин миллатҳо ва халқҳоро метавон дар минтақаҳои Европа ва Осиё ва Осиёи Шарқи Ҷанубӣ мисол овард, ки имрӯзҳо тавонистанд ҳиссаи худро дар тавлиди маҳсулоти ҷаҳонӣ гузоранд ва мавқеи хешро мустаҳкам намоянд. Ба андешаи мо, мустаҳкамгардии мавқеи онҳо дар тарҳи сиёсати ҷаҳонӣ, пеш аз ҳама, дар интиҳоби роҳи дурусти муносибатҳои на танҳо иқтисодӣ, инчунин муносибатҳои моддию маънавӣ низ ба ҳисоб мераванд. Чунонки таърих гувоҳ аст, раванди ташаккулёбии миллати тоҷик нисбат ба дигар халқу миллатҳои Осиёи Миёна барвақттар ба вучуд омадааст ва ин андешаҳо беасос нестанд. Зеро раванди ташаккулёбии миллати тоҷик ва давлатдорӣ тоҷиконро ҳанӯз то зуҳури ислом маънидод намоёнд ва то замони зуҳури ислом этноними тоҷикон хуб инкишоф ёфта буд. Ҳамин андешаро барҳақ гуфтаи муаррихи тоҷик Бобоҷон Ғафуров тасдиқ намоёнд. Масалан, ӯ навиштааст, ки «протсессҳои этногенӣ, забонӣ ва маданияи кишварҳои дохили хилофат ниҳоятдараҷа мураккаб ва пуриштилоф буданд. Дар Шарқи Наздик ва Африкаи Шимолӣ аксари қавму наҷодҳо «арабонида» шуданд. Дар ҳамон ноҳияҳо ҳам ки аҳоли забони модарии худро нигоҳ медошт, зӯран дини исломро ҷорӣ карда, баробари он забони арабро чун забони муқаддас паҳн мекарданд, зеро Куръон ва дигар адабиёти диниро фақат онҳое хонда метавонистанд, ки ин забонро медонистанд. Забони арабӣ ҳамон мавқееро, ки забони латинӣ дар Европайи Ғарбии асримиёнагӣ дошт, дар дохили хилофат соҳиб гардида, дар байни халқҳои гуногун эътибори забони умумии илмиро пайдо мекунад (фақат баъдҳо адабиёти илмӣ дубора ба забони маҳаллӣ инкишоф меёбад). Маданияти халқҳои хилофат ё худ чи навъе, ки баъзан истилоҳи нодуруст ба кор бурда, маданияти мусулмонӣ мегӯянд (маданияти араб-тамоман нодуруст аст), натиҷаи синтези комёбиҳои эҷодии бисёр халқҳо, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна мебошад [1, с.362].

Яъне, маданияти ташаккулёфта танҳо моли арабҳо набуда, балки натиҷаи синтези комёбиҳои эҷодии бисёр халқҳо, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна, бахусус тоҷикон низ буд. Махсусан тоҷикон дар натиҷаи баргардонии маводҳои забони арабӣ ба забони тоҷикӣ тавонистанд онҳоро дастраси умум намоёнд ва бо ҳамин васила азхудкунии арзишҳои ахлоқӣ маданияи Куръонро барои мардуми худ осонтар намуданд. Дар ин самт хизматҳои Имоми Аъзам бузург мебошад. Аз ин ҷо соли 2009 дар таърихи давлатдорӣ давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон чун Соли бузургдошти Имоми Аъзам, ки аз фарзандони доройи шуҳрати ҷаҳонии миллати тоҷик ва асосгузори мазҳаби оламшумули ҳанафӣ дар дини мубини ислом аст, эълон гардида буд. Яъне, таҷлили бузургдошти рӯзҳо ва солҳои бузургон ва нобиғони миллати тоҷик аз ҷониби давлат ва Ҳукумати Тоҷикистон дар тафаккури мардум ҳисси худшиносӣ ва ифтихори миллиро зинда кард.

Бо ибтиқори Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чихати дарки таълимоти исломӣ ва роҳ надодан ба ҳар гуна зиёдаравию фанатизми динӣ дар дарки моҳияту мазмун ва таиноти Куръон дар ибтидои Истиклолияти миллӣ ин китоби арзишманд ба забони тоҷикӣ тарҷума, бо теъдоди беш аз 1000 ҳазор нусха чоп ва дастраси аҳли ҷомеа гардонид шуд. Ин ибтиқори азим барои раҳой бахшидани мардум аз ҳар гуна қачраву ғалатфаҳмӣ дар таълимоти ислом ниғаронида шуда, ба ҳамон роҳи росте, ки дар он ҳидоят шудааст, равона кардани мардум мебошад ва он дар афкори мардум табaddулоти бузургро дар ташаккулёбии андешаи миллӣ ба вучуд хоҳад овард. Чунин ибтиқороти худогоҳонаи Сарвари давлат буд, ки дар даҳсолаи аввали қарни XXI ба таври воқеиву рӯшан як айёми бошукӯҳи ривочи нахзати фарҳангӣ, растохези навбатии Аҷам бо омезаҳои тафаккури миллӣ ва исломӣ дар қаламрави таърихӣ тоҷикон хузур пайдо

намуд. Нашри тоҷикии китоби муқаддаси ниёгонамон “Авасто”, китоби муқаддаси Қуръон, “Тарҷумаи Тафсири Табарӣ” - нахустин ва бузургтарин тафсири китоби муқаддаси Қуръон, девонҳои бузургтарин шоирони мо, чун Рӯдакӣ, “Девони Шамс”-и Мавлонои Румӣ, ки бо ибтиқори Сарвари давлат барои ин ду бузурги адабиёти мо солҳои бузургдошт ҳам эълон гардид ва теъдоди фаровони осори классикон, ба мисли “Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ”, “Шохнома”-и Фирдавсӣ, “Сафарнома”-и Носири Хусрав, “Рубоиёт”-и Умари Хайём ва амсоли ин аз тавсеаи инқилоби маънавӣ ва ҳудогоҳӣ дар давраи навини таърихӣ ҳамчун падидаҳои истиқлоли маънавӣ ва фарҳангӣ паём мерасонад [2,с.3].

Миллати тоҷик дар тули таърих бе сабаб ба сари мардуме дасти таарруз набардоштааст ва ба хони касе дастдарозӣ накардааст. Тоҷикон ба ҳайси яке аз миллатҳои қадимтарини дунё на танҳо ҳастӣ ва фарҳанги худро таъмин карданд, балки бо осори гаронмояи моддию маънавии хеш барои пешрафти маънавиёти халқҳои дигар хизматҳои арзандаву шоиста намудаанд. Маҳз ҳамин лаҳзаҳои ҳассоси таърихи миллати тоҷикро ба инбат гирифта, Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон зикр намудаанд, ки “...тоҷикон маҳз аз ҷайзу баракати ҳамин арзишҳои анъанаҳои аҷодӣ тавонистаанд, ки ҳам ҳастии худро нигоҳ доранд ва ҳам дар минтақаи Осиё нақши тамаддунсозиро бозида, дар радиҳои қадимтарини миллатҳои дунё ҷой гиранд ва худро ба оламиён ҳамчун миллати фарҳангсоз муаррифӣ намоянд” [3,с.348]. Оре, тоҷикон воқеан миллати қадимаанд ва решапайвандии онҳо ба сулола ва давлатдории Каёнӣну Пешдодиён мерасад. Пас, ин миллат ҳақ дорад гӯяд, ки миллати соҳибфарҳанг, соҳибдавлат ва барандаи маънавиёти бузург аст. Ҳамин гуна фазо ва замонро танҳо истиқлолият ҳамчун ҷузъи таркибии ҳастӣ ва ҳувияти миллӣ метавонад барои миллат фароҳам оварда ва барои рушди он заминаи мусоид гузорад. Бо касби истиқлолият тоҷикон дубора (баъди давлатдории Сомониён) соҳиби давлати худ гаштанд. Ҳамзамон, Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ эълон гардидан дар Тоҷикистон ҳамчун соли посдошти хотира ва бузургдошти миллат ба ҳисоб меравад, ки ин иқдоми Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба таври зерин маънидод кардаанд: “...иқдоми мо (Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ эълон кардан) на ба ягон ғарази сиёсӣ ва идеологӣ, балки ба хотири пос доштани фарҳанги қадимаи миллати худ аст. Зеро мо барои ноҳида гирифтани, пос надоштани ва инкор кардани таъриху тамаддуни ориёӣ, ки миллати тоҷик воқеан яке аз ворисони он мебошад, ҳуқуқи маънавӣ надорем” [4,с.249]. Ворисият аз мероси гузаштагон имрӯзҳо дар фазои ҷаҳонишавӣ ҳамчун тақон ва пайвандгари ягонагӣ ва ваҳдати миллат ба ҳисоб меравад. Ворисият аз гузаштаи хеш ва соҳибӣ кардан ба ин мерос миллатро муттаҳид мегардонад ва фазои сиёсии онро пур мекунад. Моҳияти ин ғояҳои дарк карда тавониш ва онро ба манфиати миллату давлат раван кардан аз ҳар як шаҳрванд дониш, заковат, хирад ва бузург буданро талаб мекунад.

Муборизаҳои дар саҳифаи таърих сабтгардидаи ҳар як миллат собит менамоянд, ки тоҷикон барои озодии хеш ҷӣ тавр мубориза бурдаанд ва моҳияти он муборизаҳо дар ҷӣ зоҳир мешаванд. Зикр кардан бамаврид аст, ки агар имрӯз касе изҳор намояд, ки истиқлолияти соли 1991 ва Эълонии истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои миллати тоҷик ва тоҷикистониён ройгон ва муфт ба даст омадааст, ҳатто маҳз мекунад. Агар ба саҳифаҳои таърих назар афканем, маълум мегардад, ки ҳастии миллати тоҷик дар тули зиёда аз ҳазор сол зери хавфу хатар будаасту дар баъзе мавридҳо парокандагӣ ба миён омада, ин миллат аз нав эҳё гаштааст. Воқеан, миллати тоҷик ба ҳайси миллати соҳибтамаддун тавонист тавассути маънавиёти баланди худ бо вучуди таъсири фишори беруна мавҷудияти худро таъмин кунад ва ин маънавиёт аслиҳаи воқеии ин миллат дар тули асрҳои зиёд хизмати арзанда кардааст. Маҳз истиқлолиятҳои абармардони миллати тоҷик, ба монанди Деваштич, Абӯмуслим, Муқаннаъ, Шерак, Темурмалик, Восеъ ва даҳҳо дигаронро номбар кардан мумкин аст, ки бар зидди аҷнабиён мубориза бурда, барои ҳастӣ, озодӣ ва зинда мондан талош кардаанд.

Агар имрӯз мо миллати тоҷикро ҳамчун миллати соҳибфарҳанг эътироф, забон, ҳудуд ва фарҳанги онро ҳамчун асоси пешравияш маънидод намоем, танҳо ба ҳамин будаамон иқтифо кунем, моро мавҷи раванди ҷаҳонишавӣ дар як лаҳзаи кӯтоҳ паҳш мекунад, бақо ва амнияти ҷомеаро зери хатар ва суол мегузорад. Ҷаҳонишавӣ дар ҳама ҷо барои асолат ва ҳувияти миллӣ, арзишҳои волои ахлоқию маънавӣ, симо ва сирати миллӣ хатари ҷиддӣ эҷод менамояд. Бо ин сабаб талошҳои мунтазам ва доимию қотеонаи давлати Тоҷикистон барои ҳифзи онҳо, самти афзалиятноки фаъолияти дохилию хориҷии

он ба ҳисоб меравад.

Ташаккул ва инкишофёбии маданият, аз ҷумла забон омили муҳим дар рушду мукамалгардии халқу этносҳои гуногун маҳсуб меёбад. Аммо таҷрибаи бунёди Давлати Советӣ собит менамояд, ки нақши забони умумиро иҷро намудани як забон барои дигар миллату халқҳо то кадом андоза таъсири манфӣ расонида метавонад ва раванди ҳамчун миллат ташаккул ёфтани онро бозмедорад. Донишмандони забон ва фарҳанги миллату халқҳои дигар барои ҷомеа чандон зараровар нест ва он ҳамчун калид дар кушодани гирехҳои зиёди масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ фарҳангӣ нақш мебозад. Вале набояд донишмандон ва омӯхтани забон, урфу одат ва анъанаҳои хосияти иҷборӣ дошта бошанд ва зӯран ба сари ин ё он миллат бор карда шаванд. Зеро ба таври сунӣ бор кардани ирода ё ҳокимияти як халқу миллат ба сари миллати дигар метавонад муқовимати зиёд ё нобаробарии байнимилро ба вучуд оварад ва ё норозигии аз ҳад зиёдро созмон диҳад. Дар сурати мавҷуд набудани ягонагии ахлоқӣ, динӣ, парокандагии умумӣ таълимоти ягонаи мукамал метавонад ягонагии миллатро дар ҷомеа таъмин намояд ва барои рушди минбаъдаи он мусоидат намояд. Ҳамин гуна омилро муҳаққиқ Бобоҷон Ғафуров мушоҳида намуда, дар таҳқиқоти худ чунин қайд кардаанд: "...ҷаҳонбинии ягонаи динӣ ва забони (лоақал дар марҳилаҳои аввал) умумӣ, алоқаи наздик ва муттасили ин халқҳо бисёр ҷиҳатҳои махсуси ин маданиятро ба миён овард. Вале бори дигар таъкид мекунем: ҳар як халқи ба ҳайати хилофат дохилшуда дорои маданияти ба худ хос, инчунин, махсусиятҳои мебошад, ки бо таъсири анъанаҳои маданӣ ва омилҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ фароҳам омада, алалхусус дар охири асри IX-X тадричан ба ҷудошавии (дизинтеграция) маданӣ оварда мерасонад" [5,с.362].

Саҳифаҳои пураасари таърихи миллати тоҷик гувоҳ аст, ки маданияти он то кадом андоза воло ва нисбати фарҳанги мардуми Европа то чӣ андоза таъсирноку ҷолиб буд ва махсусан дар давраи омезиш ёфтани он бо халқҳои дигари Хуросону Мовароуннаҳр. Бинобар ин, ҳамин навиштаҳо бе ягон муҳолиға андешаҳои ибразнамудаи аллома Бобоҷон Ғафуров тасдиқ менамоянд: "...маданияти халқҳои хилофат дар асрҳои IX-XII аз маданияти ҳамзамони европӣ чандин маротиба баландтар буд. Бузургтарин хизматҳои таърихӣ халқҳои, ки ба ҳайати хилофат дохил буданд (махсусан тоҷикону форсизабонон. Ш.Н.), бисёр суннатҳои қадима, хусусан, анъанаҳои умумии табиат ва фалсафаро, ки донишмандони хилофат ба таври эҷодӣ кор карда мебароманд, барои инсоният «интиқол» намудан аст. Меҳнат ва фаъолияти ин донишмандон барои шинос шудани европӣҳо бо қомебиҳои мардуми Шарқ мусоидат карданд. Осори илмӣ донишмандони Осиёи Миёна, аз қабилҳои Форобӣ, Берунӣ, Ибни Сино ва бисёр дигарон ба ганҷинаи илму маданияти на фақат хилофат, балки тамоми инсоният саҳми пураарзише гардиданд. Таълифот оид ба тиб, рисолаҳои ҳисоб, ҷадвали нучум ва тарҷимаҳои арабӣ аз забонҳои гуногун ба мамолики Ғарб роҳ ёфта, муддати асрҳо вазифаи дастури муътабарро адо мекарданд. Нақши Шарқ дар инкишофи адабиёти Европӣ Ғарбӣ низ хеле калон аст, ҳатто, тахмин мекунам, ки қофия ба назми румӣ ва шеърӣ араб асос гузоштааст" [6,с.363]. Чунин баҳои баланди муҳаққиқ барои мо имкон медиҳад, ки аз миллати хеш фахр кунем, ки дар ташаккули ганҷинаи илму маданияти на фақат хилофат, балки тамоми инсоният саҳми пураарзише гузоштааст. Аз ҷониби дигар, махсусан дар ташаккулёбии ва равнаки таълифот оид ба тиб, рисолаҳои ҳисоб, ҷадвали нучум ва тарҷимаҳои арабӣ аз забонҳои гуногун ба мамолики Ғарб роҳ ёфта, муддати асрҳо вазифаи дастури муътабарро адо мекарданд, имрӯз низ бояд ҳамчун заминаи худшиносӣ барои мо хизмат намоянд.

Моро лозим меояд, ки чунин панди Президенти Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон: "...Мо аз умқи таърих набояд ҳокимтар, балки шуъла бардорем. Таърих сабақомӯз аст ва ягон халқу миллат бе арҷ гузоштан ба гузаштаи хеш ба қадри истиқлолият ва оини давлатдорӣ расида наметавонад..." [7,с.250-251], бароямон ҳамчун дарси ибрат қабул кунем ва ин дарси ибратро дар таҳкими ягонагии миллатамон ҳамарӯза мавриди истифода қарор диҳем. Илова бар ин, мо бояд барои дигар миллату халқҳои Осиёи Миёна ва ҷаҳонӣ тимсоли ҳақиқат ва адолат бошем. Дар назди манфиатҳои миллат, ки ҷойгузини асосии ягонагии миллат ба ҳисоб мераванд ва имрӯзҳо миллатамон ба он эҳтиёҷ дорад, мо бояд аз ҳама гуна манфиатҳои ғайр ва гурӯҳӣ маҳаллӣ даст кашем. Худҳои хоси миллати тоҷик нест. Илова бар ин, як гурӯҳи миллатро дар эътиқод надоштан ба дини мубини ислом айбдор накунем ва худро сарсупурдаи ин дин маҳсуб надонем ва аз ҷониби

дигар, дини мазкурро ҳамчун ниқоб ва байрақ барои мақсадҳои ғаразноку ҳокимиятҳои истифода набарем. Ягонагии миллат ҳадафи бузургтарин ба ҳисоб меравад ва агар ваҳдати миллӣ побарҷо ва мустаҳкам бошад, мо ягон эҳтиёҷ ба дигар мақсадҳо надорем ва қувваи мо дар ҳамон ваҳдат хоҳад буд, ки танҳо он метавонад, тамоми мақсадҳои наҷиби моро барои ояндаи нек ва дурахшон роҳнамуд созад.

Ба андешаи Бобочон Ғафуров, “аз нуқтаи назари пешомади таърихӣ, ба ҳилофат ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна (ба андешаи мо на ин ки ҳамроҳ шудан, балки забт шудани Осиёи Миёна аз ҷониби арабҳо буд – Н.Ш.,) оқибат бо суръат ёфтани тараққиёти феодализм, консолидатсияи қавмҳои Осиёи Миёна, кам шудани парокандагӣ ва пайдоиши давлатҳои марказиятнок мусоидат намуд ва дар ин замина минбаъд давлатҳои маҳаллии Осиёи Миёна ва Эрон ба вучуд омаданд; илова бар ин, вай ҳарчанд аввал ба иқтисодиёт ва маданияти маҳаллӣ зарарҳои калон расонида бошад ҳам, баъдҳо ба раvнақи васеи раvобити байни халқҳои гуногун боис гардид, ки ба тавассути он синтези бузурги маданияти Осиёи Миёна ва тамоми Шарқи Наздики асрҳои IX-XI ба вуқӯъ пайваст” [8,с.363].

Воқеан, синтези бузурги тамаддунҳои гуногун барои ривочи давлатдорӣ ва ҷомеасозӣ дар асрҳои минбаъда ба амал омаданд ва чунин ривоч маҳз бо мубориза ва ҷонбозиҳои халқҳои гуногун, аз ҷумла тоҷикон ба амал омадаанд, ки онро метавон давраи ташаккулёбии давлатдорӣ миллии асримиёнагии тоҷик ва пайдоиши нишонаҳои миллати тоҷик номид. Маҳз дар ҳамин давра давлатдорӣ тоҷикон ташаккул ёфта буд, ки тимсоли муҳими он давлатдорӣ Сомониён ба ҳисоб меравад.

Моҳиятан падидаи таъриху фарҳанги миллати мо аз ҷавҳари гуманистии тамаддуни ориёӣ, аз замони пайдоиши Авасто, давраи гузаштагони бузургамон - аз аҳди давлатдорӣ Каёнӣ ва Сомониён ва тамаддуни оламгири ҳазорсолаҳо сарчашма мегирад, таъкид намудааст Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон [9,с.249]. Дарвоқеъ, таърихро инкор кардан нашоуд ва онро таҳриф кардан ҳам хосси илм нест. Минбаъҳои муътамад бозгӯи гуфтаҳои боло мебошанд. Зикр кардан бамаврид аст, ки халқу миллатҳои гуногун олам имрӯзҳо барои истиқлолияти сиёсӣ ва бунёди давлати миллӣ мубориза мебаранд, вале ба ин мақсади хеш муяссар намегарданд. Миллатҳои ҳастанд, ки теъдоди онҳо ба даҳҳо миллион мерасад, вале соҳиби давлати миллӣ нестанд ва барои бунёди чунин давлат асрҳо инҷониб мубориза мебаранду ба ин мақсад намерасанд. Барои миллати тоҷик ва миллатҳои дигари Осиёи Миёна имконияти соҳиб шудан ба давлатҳои миллиро танҳо Инқилоби Октябр, ки соли 1917 ба вуқӯъ пайваст, муҳайё сохт. Маҳз ҳамин имкониятро ҳизби болшевикҳои рус барои халқҳои дар зерӣ зулми дутарафаи буржуазияи мустамликадорӣ ва миллимонда дода тавонист. Бунёди давлати Советӣ дар тури зиёда аз 70 соли мавҷудияти хеш тоҷиконро баъди садсолаҳо соҳиби давлат гардонид ва ин давлат ҳимоякунандаи манфиатҳои аксарияти ҷомеа маҳсуб меёфт, ки дар натиҷаи сиёсати хоинона ва аблаҳонаи роҳбарони давлатҳои славянӣ манфиатҳои тамоми давлатҳои миллӣ барбод ва фано гардид.

Пас аз фурупошии Иттиҳоди Шӯравӣ ва соҳибистиқлол шудани 15 ҷумҳурии собиқ сотсиалистӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон низ соҳибистиқлол ва субъекти муносибатҳои байналхалқӣ эътироф гардид. Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ибтидои таъсисёбии хеш то ба имрӯз дар мавзӯи баҳси бо ном “миллатдӯстон ё миллатгароӣ исломӣ” ва “ватанпарастону миллатдӯстон” қарор дорад. Маҳз ҳамин муборизаҳои гурӯҳӣ ва маҳалгароии “миллатдӯстон ё миллатгароӣ исломӣ” дар солҳои аввали Истиқлолият Тоҷикистонро ба гирдобӣ чанги шаҳрвандӣ тела дод, ки зиёда аз панҷ сол идома ёфт ва билохира дар соли 1997 бо имзои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ анҷом пазируфт.

Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, ҳанӯз дар Паёми телевизионии худ дар робита бо таҷлили 18-умин солгарди ҷашни Истиқлолияти давлатӣ бар зарурати тақия ба он чи ки андешаи миллӣ ва ваҳдати миллӣ меноманд, таъкид кардаанд: “Андешаи миллӣ барои таҳкими ваҳдати комил ва рушди устувори давлатдорӣ нақши басо муассир мебозад.” Инчунин таъкид намудаанд, ки “...андешаи миллӣ маҳсули ақли солим, хиради азали ва ҳикмати чандинҳазорсолаи миллатамон будааст.” Дигарҷо чунин иброз намудаанд: “Сулолаҳо, шохону лашкаркашон меоянду мераванд, низомҳои сиёсӣ иҷтимоӣ дигаргун мешаванд, аммо андешаи миллӣ ҳамчун ганҷи бебаҳо дар масири ин таҳаввулот торафт сайқал ёфта, боз ҳам пурмазмун ва пурҷилову тобнок мешавад” [10].

Ҳамин масъаларо Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба инобат гирифта, зимни яке аз суҳанрониҳои худ дар бораи давлат ва ҷомеасозӣ иброз намуда, қайд кардаанд, ки: "...табиист, ки эътибори забони давлатӣ ва эҳёи фарҳанги миллӣ ҳамчун омили рушди маънавии ҷомеа метавонад танҳо дар заминаи ташаккули андешаи миллӣ сурат гирад ва дар шароити давлати ягонаи миллӣ нуфуз пайдо намояд. Андешаи миллӣ ҷавҳари ҳастии миллат, шартӣ бақои ҷовидонаи он аст ва дар заминаи фаҳмидану дарк кардани манфиатҳои миллӣ ташаккул меёбад. Ба ин маънӣ, андешаи миллӣ муҳиматарин рукни ҳастӣ ва хусусиятҳои равонии миллат мебошад" [11,с.254]. Ба ин тартиб, Президенти Тоҷикистон бармеояд, ки на ҳамчун сардори давлат, балки ҳамчун муҳаққиқ ба моҳияти масъалаи давлат, дар раванди ҷомеасозӣ ва давлатдорӣ ягонаи миллӣ нақши забони миллӣ, фарҳанги миллӣ, шартӣ бақои миллӣ, манфиатҳои миллӣ ва ҳолати равонии миллӣ андешаи миллиро муҳим арзёбӣ намудаанд. Яъне, бунёди давлати миллӣ дар асоси омилҳои болозикр сурат мегирад, ки дар он нақши асосиро андешаи миллӣ бояд бозад.

Дар замони муосир мафҳуми "давлати миллӣ" аҳамияти махсус касб намудааст ва ин масъаларо сиёсатшинос Зокиров Г.Н. ба таври зайл баён карда: "Аҳамияти махсусро ба ҳам мувофиқ омадани ду мафҳум: миллат ва давлат ташкил менамояд. Давлат ташкилоти сиёсӣ аст, ки дар ҳудудҳои географии худ суверинитетро касб менамояд ва зиёда аз ин, чунин ҳосиятро дар нисбати давлатҳои дигари соҳибистиклол доро аст... Миллатро умумияти забонӣ, фарҳангӣ, пайдоиши этникӣ, анъанаҳои амиқи таърихӣ одамон, робитаҳои мустақами иқтисодӣ, ки дар ҳудуди муайян умр ба сар мебаранд, ташкил медиҳанд" [11,с.312]. Таъсисёбии давлати миллӣ ва мустақам намудани мавқеи он дар ҷомеаи муосир яке аз рукнҳои пешравӣ, хувият ва бақои миллат мебошад. Дар баробари расидан ва дастёбӣ ба истиқлолият бояд андешаи миллӣ дар ҷомеа нақши калидӣ дошта бошад ва он аз ҷониби умум эътироф карда шавад.

Бинобар ин, муҳаққиқ Зокиров Г.Н. навиштааст, ки "...саволи мантиқие пайдо мешавад, ки ғояи миллӣ (андешаи миллӣ дар назари муҳаққиқ аст-Н.Ш.) дар шароити Тоҷикистони муосир чӣ гуна шакл мегирад ва мазмуни аслии онро чӣ ҷиҳатҳо ташкил менамоянд? Ба чунин сифат миллатгароии позитивӣ хизмат менамояд. Ҷаро маҳз миллатгароӣ? Ҷавоби чунин саволи мантиқӣ чандон ғайриҷашмдошт нест. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати миллӣ фаъолият дорад. Таҷрибаи таърихӣ исботи он аст, ки тамоми давлатҳои миллӣ маҳз тавассути ғояи миллӣ-миллатгароӣ ба ин низоми давлатдорӣ расидаанд. Аммо фаҳми мафҳуми миллатгароӣ ва назарияи миллатгароӣ пурихтилоф аст" [12,с.287]. Муҳаққиқи мазкур пурихтилофии мафҳуми миллатгароӣ ва назарияи миллатгароиро дар дуруст дарк карда натавонистани ҳуди мафҳум аз ҷониби муҳаққиқони муосири давлатҳои пасошӯравӣ мебинад. Ба ин маъно, ки онҳо аз истифодаи мусбати мафҳуми миллатгароӣ меҳаросанд ва онро як навъ пардапӯшона маънидод менамоянд. Аммо дар таҷрибаи давлатдорӣ миллии ҷомеаи ҷаҳон миллатгароии мусбӣ эътироф шудааст ва онро ҳамачониба истифода менамоянд. Вале дар дарки миллатгароӣ набояд ба иштибоҳ роҳ дод. Ҳеч набояд ду тарзи зуҳури онро бояд ба инобат гирифт:

-миллатгароӣ ҳамчун ғояи инкишофи Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд дар сатҳи шуури омма эътибор пайдо намояд. Миллатгароӣ, ки ҳосияти мусбат дорад, бояд дар байни одамон тавассути омӯзиш, тадқиқот, ташвиқу тарғиб шинохта шавад ва ҳамчун шакли барҷастаи шуури оммавӣ эътироф гардад. Агар миллатгароӣ ба чунин тарзи мусбат эътироф нагардад, пас он боиси ташаккул ва инкишофи ҳар гуна муқовимат ва зиддиятҳо дар ҷомеаи сермиллат мегардад. Аз ин хотир миллатгароии мусбат, ки бар зидди ҳеч як умумияти миллию этникӣ равона нашудааст, бояд ҷонибдорӣ гардад ва он мавриди ташвиқоти расонаҳои хабарӣ коммуникатсионии дигар бошад;

-ҳеч гоҳ миллатгароиро ба сатҳи идеологияи давлатӣ бардоштан лозим нест. Зеро он заминаи ташаккули муҳолифатҳо ва мочароҳои байналмилалӣ мегардад.

Дар шароити Тоҷикистони муосир миллатгароии солим метавонад садди роҳи инкишофи маҳалгароӣ барин ҳодисаи иртиҷоӣ ва манфури ҷамъиятӣ гардад. Ҳамин тариқ, миллатгароии солихро метавон ба сифати ғояи асосии инкишофи давлати миллии Тоҷикистон ҷонибдорӣ намуд. Ҳосияти асосиро ҷанбаи маърифатӣ ва ҷаҳонбинии он ташкил медиҳад. Арзишҳои идеологӣ бошанд, қиматашонро гум менамоянд [13,с.268-269].

Ба андешаи мо, "бақои миллат ва ягонагии миллат" ба сифати ду омили як ҳадафи

бузурги миллӣ: мафкураи миллӣ ё идеология миллӣ, дар ташаккули маърифати сиёсӣ, ахлоқӣ, ҳуқуқӣ ва бедор кардани асолати миллӣ вазифа ва мақсади калидии ҷомеаи муосир ба ҳисоб мераванд [14,с.103]. Махз, андешаи “бақои миллат дар ягонагии миллат” метавонад ҷавонон ва аҳли ҷомеаро дар татбиқи ҳадафҳои бузурги миллӣ: дастфтои шудан ба истиқлолияти энергетикӣ; раҳой ёфтани аз бунбасти коммуникатсионӣ; таъмини амнияти озуқаворӣ, саноатикунони босуръати кишвар муттаҳид созад.

Манбаи асосии андешаи миллӣ ё ғояи миллиро ғановати маънавӣ, раванди таърихии инкишофи фарҳанг, худшиносии миллӣ, ворисият ва ватандӯстӣ ташкил медиҳад. Бақои миллат аз истиқлолият ва ваҳдати миллӣ оғоз мегардад ва барои он аз имрӯз то ба ояндаи дур ба сифати таҳдоби хизмат хоҳад кард [15,с.103].

Муқарриз: Сафарализода Х.Қ. – номзоди илмҳои сиёсатшиносӣ, дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Бобочон Ғафуров. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. -976 с.
2. Нуралӣ Нурзод. Андешаи миллӣ ва истиқлоли фарҳангӣ. <http://harakat.tj/main/ciyosat/14518-andeshai-mill-va-istiloli-farang.html>. 20.09.2018.
3. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолият ҷавҳари асосии зиндагии миллат аст. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Иборат аз шаш ҷилд. Ҷилди шашум. – Душанбе: Ирфон, 2006. -544 с.
4. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолият ҷавҳари асосии зиндагии миллат аст. -С.249.
5. Бобочон Ғафуров. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. -С.362.
6. (Массе А.,1962.Мец А.,1966; Фильшининский И.И., Шидфар Б.Я., 1971). Ниг.:Бобочон Ғафуров. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. -С.363.
7. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолият ҷавҳари асосии зиндагии миллат аст. -С.250-251.
8. Бобочон Ғафуров. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. -С.363.
9. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолият ҷавҳари асосии зиндагии миллат аст. -С.250-251.
10. Захираи электронӣ.<http://harakat.tj/main/ciyosat/14518-andeshai-mill-va-istiloli-farang.html>.
11. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолият ҷавҳари асосии зиндагии миллат аст. -С.250-251.
12. Зокиров Г.Н. Давлати миллӣ. Г.Н.Зокиров. Донишномаи сиёсӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. -520с.
13. Зокиров Г.Н. Ғояи тоҷикӣ. Г.Н.Зокиров. Донишномаи сиёсӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. -520 с.
14. Шаъбонов Н.Н. Мақоми андешаи миллӣ дар ташаккули маданияти сиёсии ҷавонон // Паёми ДМТ. Маҷаллаи илмӣ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2017. -№ 2/4. -Қисми2. –С.103.
15. Шаъбонов Н.Н. Мақоми андешаи миллӣ дар ташаккули маданияти сиёсии ҷавонон. –С.103.
16. Таъкидҳои Эмомалӣ Раҳмон дар бобати падидаи “андешаи миллӣ”https://www.bbc.com/tajik/news/2009/09/090908_if_independence
- 2.<http://harakat.tj/main/ciyosat/14518-andeshai-mill-va-istiloli-farang.html>

МУТТАҲИДГАРДИИ МИЛЛАТ-ОМИЛИ МУҲИММИ ПЕШРАВИИ ҶОМЕА

Таърихи инсоният гувоҳ аст, ки миллатҳо ва халқҳои зиёд ба арсаи ҳаёт омаданд ва дар натиҷаи сабабу омилҳои зиёд аз байн рафтаанд. Аз ин лиҳоз, зикр кардан бамаврид аст, ки миллатҳо марҳилаҳои душвори таърихиро аз сар гузаронида, бо фарҳангу забон ва иқтисодиёти пешрафтаи худ метавонанд такмил ёбанд ва рушду нуму кунанд. Рушду нумӯ ва муттаҳидгардии миллату халқҳои гуногуни олам то як андозае аз шинохти миллии онҳо бармеояд, ки онҳо кистанд ва дар рушду инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ чӣ ҳисса метавонанд гузоранд ва худинкишофёбии онҳо то кадом андоза тавсеа ёфтааст. Бинобар ин, мавзӯи баррасӣ ва таҳқиқшаванда дар замони муосир аз ҷониби муҳаққиқони зиёд мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор гирифтааст ва андешаҳои зиёди олимони мавҷуданд ва рисолаҳои зиёди илмӣ ба таъбиқ расидаанд, ки иттиҳоди миллатро аз омилҳои гуногун вобаста медонанд. Иншои мақолаи мазкур кӯшишест дар муайян кардани мақом ва нақши андешаи миллӣ дар раванди тағйирёбии ҷомеаи муосир.

Калидвожаҳо: миллат, андешаи миллӣ, муносибатҳои миллӣ, миллатгароӣ, миллатдӯстӣ, миллатгароии мусбӣ, миллатгароии манфӣ, миллат ва давлати миллӣ, бақои миллат, ягонагии миллат.

ЕДИНЕНИЕ НАЦИИ ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПРОГРЕССА ОБЩЕСТВА

История человечества показала, что многие нации и народы ожили и исчезли в результате множества причин и факторов, которые нельзя рассматривать как одну стадию человеческого общества. В этой связи важно отметить, что народы пережили сложные исторические периоды и могут совершенствоваться и развиваться благодаря своей передовой культуре, языку и экономике. Развитие и интеграция различных наций и народов мира в некоторой степени зависит от их национальной самобытности, от того, кем они являются и какой вклад они могут внести в развитие мирового сообщества, и насколько расширилось их саморазвитие. Таким образом, тема исследования и изучения в наше время изучается и анализируется многими исследователями, и существует множество мнений ученых и опубликовано множество научных работ, в которых утверждается, что единство нации зависит от различных факторов. Целью данной статьи является попытка определить статус и роль

национальной мысли в процессе изменений в современном обществе и эволюции сегодняшнего дня, особенно в глобализации различных современных проблем.

Ключевые слова: нация, национальная мысль, национальные отношения, национализм, национализм, положительный национализм, отрицательный национализм, нация и национальное государство, процветание наций и национальные отношения, выживание нации, единство нации.

UNITY OF THE NATION AN IMPORTANT FACTOR OF SOCIETY PROGRESS

The history of mankind has shown that many nations and peoples have come to life and disappeared as a result of many reasons and factors that cannot be considered as one stage of human society. In this regard, it is important to note that peoples have gone through difficult historical periods and can improve and develop thanks to their advanced culture, language and economy. The development and integration of various nations and peoples of the world to some extent depends on their national identity, on who they are and what contribution they can make to the development of the world community, and how much their self-development has expanded. Thus, the topic of research and study in our time is being studied and analyzed by many researchers, and there are many opinions of scientists and many scientific works have been published, which claim that the unity of a nation depends on various factors. The purpose of this article is an attempt to determine the status and role of national thought in the process of changes in modern society and the evolution of today, especially in the globalization of various modern problems.

Keywords: nation, national thought, national relations, nationalism, nationalism, positive nationalism, negative nationalism, nation and nation state, prosperity of nations and national relations, survival of the nation, unity of the nation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шабонов Норали Нормирзоевич* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дотсенти кафедраи равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: Shabonov.norali@bk.ru. Телефон: (+992) 904204629

Сведения об авторе: *Шабонов Норали Нормирзоевич* - Таджикский национальный университет, заведующий кафедры политических процессов в Таджикистане. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: Shabonov.norali@bk.ru. Телефон: (+992) 904204629

Information about the author: *Shabonov Norali Normirzoevich* - Tajik National University, Head of the Department of Political Processes in Tajikistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: Shabonov.norali@bk.ru. Phone: (+992) 904204629

Ҳабибуллозода Қурбон Ҳабибулло
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Плюрализми сиёсӣ ҳамчун падидаи ҷомеаи демократӣ мавҷудияти ақида, мавқеъ ва нуқтаи назарро нисбат ба ҳаёти сиёсии ҷомеа, ғаъолияти гурӯҳҳои мухталиф, ҳизбҳо ва нерӯҳои дигари сиёсӣ, ки манфиатҳо ва афкори мухталифро таҷассум мекунанд, ошкор менамояд. Лекин, хусусияти плюрализм дар он зоҳир мегардад, ки на ҳар як ақида, гурӯҳ, ҳизб ва нерӯҳои дигари сиёсӣ шаҳодати мавҷудияти плюрализми сиёсӣ ба ҳисоб мераванд. Плюрализми сиёсӣ ҳамчун омилҳои муҳими бартараф намудани монополияи ҳокимият, бунёди институтҳои шахрвандии худидоракунанда баромад менамояд.

Моҳияти плюрализми сиёсӣ дар гуногунии афкор, нуқтаи назар, мавқеъ, ки гуногунии манфиати гурӯҳҳои мухталифро таҷассум менамояд, зоҳир мегардад. Плюрализми сиёсӣ на танҳо дар шуури ҷамъиятӣ, балки дар амалияи сиёсӣ зоҳир гардида, ба сохторҳои муайяни ҷомеа алоқаманд аст ва дар институтҳои гуногуни сиёсӣ, ба монанди ҳизбҳо, ҳаракатҳо, ассотсиатсияҳо ва инчунин дар мақомоти намоёндагии тамоми сатҳҳо амалӣ мегардад.

Плюрализми сиёсӣ аз бисёр ҷиҳат аз гуногунии шаклҳои моликият, аз зурарути гуногунии ҳуди ҳаёт бармеояд. Пойгоҳҳои асосии плюрализми сиёсӣ мавқеъ ва манфиатҳои мушаххаси иҷтимоии одамон, ки дар истехсолот, тақсимнамоӣ ва дигар соҳаҳо машғуланд, ба ҳисоб мераванд.

Ҳамин тариқ, плюрализми сиёсӣ ҷанбаҳои мухталифро дар бар мегирад ва ба хоҳири фаҳми моҳият ва хусусиятҳои он зарур мешуморем, ки мафҳуми он мавриди таснифот қарор дода шавад. Ба таври умумӣ мафҳуми “плюрализми сиёсӣ” маънои гуногуншаклиро дорад ва нисбати ақида, идеология ва сиёсат истифода мегардад.

Дар луғати энциклопедии сиёсатшиносӣ чунин таснифоти мафҳум пешниҳод карда шудааст: “Плюрализми сиёсӣ ин мавҷудият ва эътирофи гуногуншаклии ақида мебошад, ки воситаи ба давлат пешниҳод намудани арзишҳо, манфиатҳо ва проблемаҳои мухталифи дар ҷомеа мавҷудбуда, барои ҳал ва баррасӣ амалӣ мегардад. Плюрализм унсурҳои мухталифро дар бар мегирад: тасвиб ва эҳтироми гуногуншаклии анъанаҳои иҷтимоӣ, эътиқоди динӣ ва маънавӣ, намунаи рафтори гурӯҳҳои мухталиф, ҳимояи ҳуқуқҳои афрод, шаффофияти сиёсӣ ва бунёдқорӣ сиёсӣ, иштироки шахрвандон дар қабули қарор, ҷустуҷӯи ризоият дар бадастории мақсадҳои умумӣ” [13,с.122].

Илова бар ин, таснифоти плюрализми сиёсӣ аз ҷониби муаллифони мухталиф низ пешниҳод карда шудааст. Масалан, В.И. Жуков ва Б.И. Краснов моҳияти плюрализми сиёсиро баррасӣ намуда, қайд менамоянд, ки плюрализми сиёсӣ ин маҳсули ҷомеаи синфӣ ва шароити рушди он аст, ки моҳияти он дар мавҷудияти объективии мавқеъ ва манфиатҳои мухталифи синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ зоҳир мегардад. Плюрализм дар ҷомеа падидаи зарурӣ ва бартарафнашаванда аст, ҳатто агар бо сабабҳои гуногун манфиатҳои мухталиф рад гарданд, эътирофи расмӣ шакли ифода ва ҳимояи онҳо роҳ дода нашавад [12,с.286].

Ҳамин тариқ, дар асоси таснифоти плюрализми сиёсӣ метавон қайд намуд, ки дар шакли умумӣ, мафҳуми “плюрализми сиёсӣ” ҳамқорӣ мақомотҳои давлатӣ ва гурӯҳҳои иҷтимоиву сиёсӣ мебошад.

Плюрализми сиёсӣ шакли табиӣ доимӣ аст, ки бе мавҷудияти он таъмини рушди пайдарпайи ҷомеаи инсонӣ ғайриимкон аст. Инсон, дар соҳаҳои мухталифи рушди ҷамъиятӣ ғаъолият намуда, ба таври худ беназир аст, дорои сатҳи гуногуни дониш, ҷаҳонбинӣ ва таҷриба мебошад. Одамон қобилияти якхелаи зеҳнӣ надоранд, аз ин хотир ақида ва мавқеи онҳо низ нисбат ба падида ва ё ҳодисаву равандҳои сиёсӣ гуногун аст. Яъне, ҳар як нафар ҳуқуқ дорад, ки ақидаи худро, ки аз мавқеъ ва ақидаи дигарон фарқ дорад, иброз намояд. Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки гуногуншаклии ақидаҳо, мулоҳизаҳо, идеологияҳо бузургтарин дастовардҳои инсоният мебошад, ки рӯз ба рӯз рушд намуда, шаклҳои нав ба нав роҳ касб менамояд [12,с.286].

Арзиши иҷтимоии плюрализм дар он зоҳир мегардад, ки ба шарофати он қобилияти ифодаи афкор, баробарии муайяни имкониятҳо, тоқатпазирӣ ба тамоми гурӯҳҳо дар ҷомеа таъмин карда мешавад.

Плюрализи сиёсӣ бо бисёрхизбӣ, рақобати ғояҳо алоқаманд буда, муборизаи қонунии тамоми неруҳои сиёсиро дар доираи Конститутсия ва дигар қонунҳои амалкунанда пешниҳод менамояд ва имконият медиҳад, ки ҳар як ақаллият сохтори худро нигоҳ дошта, дар самти қарорҳои, ки онро қонеъ наменамоянд, фаъолият намояд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки плюрализи сиёсӣ аз унсурҳои муайян, ба монанди гуногунии ғояҳои сиёсӣ ва шаклҳои ташкилӣ; рад намудани яккамарказӣ; озодии муттаҳидгардидани одамон дар ҳизбҳо ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ; муносибати тоқатпазирона ба афкори муҳолиф; мавҷудияти неруҳои муҳолиф ва фаъолияти бемонеаи онҳо дар ҷомеа; маҳдудияти ҳокимияти марказӣ ва тақсимои ҳокимият; эҳтимолияти иваз намудани сохтори сиёсии ҳокимият; гуногунии идеологӣ; манъ намудани ҳукмронии идеологияи алоҳида ба сифати идеологияи ҳатмӣ ё давлатӣ; мавҷудияти характери дунявӣ давлат, яъне ҳеҷ як дин наметавонад ба сифати идеологияи давлатӣ ё ҳатмӣ баромад намояд; эътироф гардидани гуногунии сиёсӣ ва бисёрхизбӣ; баробарии тамоми иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар назди қонун иборат мебошад.

Плюрализи сиёсӣ яке аз аломатҳои либерализм ба ҳисоб меравад. Дар либерализм тамоми ҳокимият ба институти алоҳида ё шахсият тааллуқ надорад, муносибатҳои ҳокимиятӣ дар натиҷаи ҳамкорӣ ва ризоияти иҷтимоӣ дар ҷомеа зоҳир мегарданд. Аз ин хотир, плюрализи сиёсӣ бештар дар доираи парламентаризм, конституционализм ва бисёрхизбӣ зоҳир мегардад, аз ин хотир дар ҳар як ҷомеа сатҳи рушди плюрализи сиёсӣ аз амал намудани падидаҳои зикргардида вобаста аст.

Плюрализи сиёсӣ ба озодиҳои сиёсӣ, ба мундариҷаи гурӯҳии муносибатҳои сиёсӣ таъсия менамояд. Принсипи плюрализи сиёсӣ заминаи демократияи плюралистиро ташкил менамояд. Гурӯҳи сиёсӣ, ки манфиатҳои сиёсии худро ҳимоя менамояд, ҳамчун яке аз неруҳои пешбарандаи сиёсат эътироф карда мешавад. Дар доираи консепсияи демократияи плюралистӣ неруи пешбаранда на шахсият, на халқ, балки гурӯҳ баромад менамояд, зеро маҳз дар гурӯҳ ташаккули шаҳсият таъмин мегардад, манфиат ва талаботҳои шаҳсият муайян мегарданд, самтгириҳои арзишии муайян ва ангезаҳои фаъолият дар соҳаи сиёсат зоҳир мегарданд.

Ҳар як шахс, дар ҳаёти худ, имконият дорад, ки дар як вақт ба гурӯҳҳои мухталиф ворид гардад ва дар доираи ин гурӯҳҳо манфиат ва талаботҳои худро ифода ва ҳимоя намояд. Ҳамин тариқ, дар демократияи плюралистӣ ҳавасманднамоии гуногуншаклӣ ва гуногунандешӣ дар ҷомеа ба миён меояд, барои ҳама имконияти муттаҳидгардидан дар гурӯҳҳои алоҳида ва ба таври озоду бемонеа ифодаи манфиат ва талаботҳо таъмин карда мешавад. Дар ҳолати маҳдуд намудани манфиати гурӯҳ ё иттиҳодияи муайян дар раванди қабул ва амалӣ намудани қарорҳои сиёсӣ, қувват гирифтани ҷолибияти ин гурӯҳ ё иттиҳодия ба сиёсат ба миён омада, таъсири онҳо ба рушди минбаъдаи сиёсат меафзояд. Аз ин хотир, дар доираи ҳамкориҳои мураккаб ва рақобатнок дар асоси созишҳои сиёсӣ, дар раванди қабули қарорҳои давлатӣ тавозуни манфиатҳои гурӯҳӣ муқаррар карда мешавад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ҳолати риоя нагардидани чунин тавозун, фаъолгардии яке аз гурӯҳҳо ё иттиҳодияҳо дар ҳаёти сиёсӣ ба миён меояд, ки метавонад ба пайдоиши бӯҳронҳои алоҳидаи сиёсӣ оварда расонад.

Дар доираи плюрализи сиёсӣ нигоҳ доштани сулҳ ва ризоият дар ҷомеа ҳамчун арзишҳои мутлақ, қонунӣ будани тамоми манфиатҳо ва мавқеъҳо, ки бар зидди арзишҳои умумиқабулгардидаи маънавӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ равона нагардидаанд, эътироф карда мешаванд.

Дар давлати плюралистӣ ҳокимият ба гурӯҳҳои сершумор мегузарад, ки ҷомеаро ташкил менамоянд ва дар ҳолатҳои зарурӣ якдигарро пурра менамоянд. Сиёсат дар раванди ҳамкории ин гурӯҳҳо, ки байни худ рақобатдоранд, амалӣ мегардад. Дар чунин ҳолат асоси плюрализи сиёсиро ҳамон гурӯҳҳои манфиатдор ташкил мекунанд, ки ба ташаккули марказҳои ҳокимият дар ҷомеаи мазкур даъво менамоянд.

Плюрализи сиёсӣ шаҳодати мавҷудияти ҷомеаи шахрвандӣ дар шакли созмон ва иттиҳодияҳои бешумор мебошад. Ж.Ж. Руссо чунин мешуморид, ки ташаккул ва инкишофи созмон ва иттиҳодияҳои бешумор, дар ниҳояти корметавонад таҳдиди таъмини

ягонагии чамбиятӣ гардад. Хар як гурӯҳи одамон метавонад дорои манфиатҳои доимӣ ва қорӣ бошад. Таъсири ин манфиатҳои махсус барои мавҷудият воқеӣ ҳисобида мешавад, ҳамкориҳо барои маърифат аҳамияти махсус касб менамоянд. Ин иттиҳодияҳо бо роҳҳои мухталиф мавҷудияти иродаи чамбиятиро бо таъсири иродаи худ тағйир медиҳанд. Метавон қайд намуд, ки иродаи ин иттиҳодияҳо ба таври доимӣ хусусияти духӯраро доро мебошад: барои аъзоёни иттиҳодия – ин иродаи ягона аст, ки дуруст ҳисобида мешавад; барои ҷамоаи калон – ин иродаи ҷузъӣ аст, ки нодуруст ҳисобида мешавад. Албаттачунин нуқтаи назар барои ҷамоаи хурд – манфиатовар буда, барои тамоми ҷомеа бефоида ва беманфиат аст [8,с.28].

Ҳамин тариқ, қайд намудан зарур аст, ки барои одамон бунёди созмон ё гурӯҳи алоҳида хос аст, ки фаъолияти он ба ифодаи талаботҳо, дастгирӣ ё баръакс ба эътироз бар зидди шароити мавҷудаи ҳаёти иҷтимоӣ равона карда шудааст. Дар ҷомеа, ҳеч як гурӯҳи манфиатҳо наметавонад, ки дар раванди сиёсӣ ҳукмрон бошад, зеро афкори тамоми ҷомеаро таҷассум наменамояд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки танҳо мавҷудияти низоми гурӯҳҳои мухталифи мутаташаккили иқтисодӣ, сиёсӣ, касбӣ, иҷтимоӣ барои рушди плюрализми сиёсӣ нокифоя аст. Плюрализм танҳо бо мавҷудияти миқдори зиёди созмону иттиҳодияҳо таъмин карда намешавад. Чунин созмону иттиҳодияҳо бояд ихтиёрӣ, барои аъзоёни нав озод ва миқдори зиёди пайравони худро дошта бошанд.

Мавҷудияти миқдори зиёди гурӯҳҳои мухталиф на шаходати ҷой доштани плюрализми сиёсӣ, балки танҳо сатҳи баланди рушди худифоданамоӣ ба ҳисоб меравад. Ҷомеа бо миқдори зиёди гурӯҳҳо танҳо дар ҳама ҳолат плюралистӣ ҳисобида мешавад, ки гурӯҳҳо хусусияти муттаҳидӣ на хусусияти анъанавӣ ва институтсионалӣ доранд [14,с.13-14]. Қайд намудан зарур аст, ки миқдори зиёди гурӯҳҳо ва иттиҳодияҳо плюралистӣ ҳисобида мешавад, агар унсурҳои он озод ва баробарҳуқуқ буда, дар муносибати байни якдигар мартабот надошта бошанд; байни унсурҳо, пеш аз ҳама, рақобат мушоҳида карда мешавад [10,с.23-26].

Қайд намудан зарур аст, ки категорияи “плюрализми сиёсӣ” фардиятро дар сиёсат рад наменамояд, лекин ба гурӯҳҳо ҳамчун иштирокчии асосии плюрализми сиёсӣ тақия менамояд.

Дар чунин ҳолат метавон хусусиятҳои зерини гурӯҳҳоро ҷудо намуд:

-созмону ташкилотҳо, ки тариқи онҳо плюрализми сиёсӣ ифода карда мешавад, ба таври ихтиёрӣ, дар асоси ғояҳо ва мавқеи муайян бунёд карда мешаванд;

-асоси бунёди чунин гурӯҳҳоро манфиати умумӣ ташкил менамояд. Одамон вобаста ба манфиатҳои аввалиндараҷа ва асосии худ ба ин ё он гурӯҳ дохил мешаванд;

- воқеӣ будани ҷалби онҳо ба ҳаёти чамбиятиву сиёсӣ, танҳо мавҷудияти онҳо хусусияти хоси плюрализми сиёсӣ шуморида намешавад;

-баробарҳуқуқӣ ва рақобат ҳамчун асоси мавҷудият ва ҳамкориҳои гурӯҳҳо эътироф карда мешавад. Ин гурӯҳҳо дар муносибати байни якдигар ва дар ҳамкориҳо бо мақомоти давлатӣ баробарҳуқуқ ва рақобатпазир эътироф карда мешаванд.

Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки ҷомеа дар ҳолатҳои зерин ҷомеаи плюралистӣ ҳисобида мешавад:

-мавҷудияти низоми рушдкардаи гурӯҳҳои мухталиф ва мутаташаккили иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва касбӣ, ки ба таври доимӣ дар ҳамкорӣ ва рақобат қарор доранд;

-сатҳи плюралистии низоми идоракунии давлатӣ, яъне то кадом андоза мақомоти идоракунии давлатӣ дар фаъолияти худ плюралистӣ ба ҳисоб меравад;

-сатҳи дастрасии манфиатҳои гурӯҳӣ ба иштироки фаъол дар ҳаёти сиёсии кишвар [8,с.32].

Масъалаи дигари ошкор намудани моҳият ва хусусиятҳои плюрализми сиёсӣ омилҳои асосии ташаккул ва инкишофи плюрализми сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки омилҳои зерини ташаккул ва рушди плюрализми сиёсӣ ҷудо карда мешаванд:

-хусусиятҳо ва сатҳи рушди иқтисодӣ дар кишвар;

-хусусиятҳо ва сатҳи рушди меҳнат ва тафрикаи иҷтимоии сохтори ҷомеа;

-сатҳ ва хусусиятҳои худташакилнамоии институтҳои ҷомеаи шахрвандӣ;

-хусусият ва воситаҳои асосии амалинамоӣ ва нигоҳ доштани ҳокимияти давлатӣ;

- хусусиятҳои рушди идеологияи динӣ.

Ҳамин тариқ, плюрализми сиёсӣ ҳамчун асоси демократия гуногуншаклии нуқтаи назар, фаъолияти созмону ташкилотҳо, иштироки озоди шахрвандон дар ҳаёти сиёсӣ, рақобати байни неруҳои мухталифи сиёсӣ барои дастрасӣ ба ҳокимиятро пешниҳод менамояд.

Қайд намудан зарур аст, ки плюрализми сиёсӣ, гуногунии ғояҳо, мавқеъ, афкор ва умуман ҳаҷми бузурги иттилоотро пешниҳод намуда, метавонад масъалаи интихобро мураккаб гардонид, боиси эҳсоси шиддатнокӣ, гумроҳӣ, номуайяни дар шахсияти алоҳида гардад. Дар натиҷа, қабул накардан ё рад кардани мавқеъ, ки воқеияти сиёсӣ ба ҳаёти ӯ таъсир мерасонад, ба миён меояд. Ҳамин тариқ, дуршавӣ аз сиёсат ва ҳаёти сиёсӣ ташаккул меёбад. Чунин мешуморем, ки дургардӣ аз сиёсат бештар ба чунин як муқаррарот ва рафтор оварда мерасонад, ки аз рӯи моҳият ва хусусиятҳо ба нигилизм монанд аст. Мафҳуми “нигилизм” барои ифода намудани муносибати манфии субъект, гурӯҳ, синф ба меъёр, арзишҳо, ғояҳо, нуқтаи назар, баъзан нисбати тамоми соҳаҳои ҷомеа истифода карда мешавад.

Нигилизм дар соҳаҳои мухталиф – сиёсат, ҳуқуқ ва идеология пайдо гардида, бо чунин хусусияти худ аз популизм, ки танҳо дар соҳаи сиёсӣ пайдо мешавад, фарқ менамояд. Хусусияти умумӣ барои тамоми шаклҳои нигилизм, раднамоӣ мебошад. Қайд намудан зарур аст, ки маҳз дар асоси нигилизм афкори иртиқоии сиёсӣ ва гурӯҳҳои иртиқоӣ ташаккул меёбанд.

Дар ҳаёти сиёсӣ нигилизми сиёсӣ метавонад дар чунин шаклҳо, ба монанди муносибати манфӣ ба ҳокимият, институтҳои сиёсӣ ва умуман низоми сиёсии ҷомеа; номутобикати рафтори субъектҳои сиёсат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва сиёсӣ; қабули қарорҳои муҳолиф ва ғайраҳо зуҳур кунад.

Сабабҳои асосии пайдоиши нигилизм дар ҷомеа ба ноумедӣ аз ғояҳои сиёсӣ, идеологияи мавҷуда ва аз баромаду паёмҳои сарварони сиёсӣ алоқаманд мебошанд. Дар натиҷа, эҳсоси нотавонӣ ва набудани талабот афзоиш ёфта, рад гардидани тартиботи мавҷуда ба назар мерасад. Нигилизм метавонад заминаи ташаккули муносибати ғаразнок ба соҳаи сиёсӣ гардад. Дар воқеъ, нигилизми ғаразнок нисбати арзишҳои ҳукмронии ҷомеа пайдо мешавад, ки дар он фишори қишрҳои осебпазири аҳоли, хоҳиши дарки оқилонаи дунё эҳсос карда мешавад. Ҳамин тариқ, категорияи «плюрализми сиёсӣ» бе инкор кардани ҷанбаи инфиродӣ дар сиёсат, маҳз ба гурӯҳҳо ҳамчун иштирокчии асосии плюрализми сиёсӣ диққат медиҳад. Гурӯҳҳо бо чунин хусусиятҳо, ба монанди таъсиси ихтиёрӣ, манфиати умумӣ, иштироки фаъолона ва воқеӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ, эътирофи баробарӣ ва рақобат ҳамчун асоси ҳамзистӣ ва ҳамкорӣ фарқ мекунад. Плюрализми сиёсӣ, ҳамчун категорияи сиёсатшиносӣ, бо мафҳумҳои дигар ҳамбастагӣ дорад, моҳияти онро ғани мегардонад ва онҳоро бо мундариҷаи нав пур мекунад.

Моҳияти плюрализми сиёсӣ тавассути чунин категорияҳои сиёсатшиносӣ, ба монанди озодии сиёсӣ ва алтернативаи сиёсӣ ошкор карда мешавад. Метавон, категорияҳои ба плюрализми сиёсӣ алоқамандро дар асоси ошкор намудани ҷанбаҳои мухталифи плюрализми сиёсӣ гурӯҳбандӣ намуд. Дар чунин ҳолат чунин гурӯҳҳо, ба монанди нишондиҳандаҳои фарҳангии гуногунандешӣ: манфиат, идеология, алтернатива, таҳаммулпазирӣ; нишондиҳандаҳои институтсионалӣ: гурӯҳ, ҳизб, системаи ҳизбӣ; нишондиҳандаҳои равандӣ: низоъ, рақобат, муколама, шарикӣ ҷудо карда мешаванд.

Категорияи “плюрализми сиёсӣ” навъи махсуси тартиботро дар низоми иҷтимоӣ-сиёсӣ тариқи низоми муташаккили фарқиятҳо ифода менамояд, ки ба рақобат, консенсус, идоракунии, ҳамроҳсозӣ ва коммуникатсияи ҷомеа бо институтҳои низоми сиёсӣ асос ёфтаанд. Чунин мешуморем, ки сатҳи пасти рушди асосҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқии плюрализми сиёсӣ метавонад самтҳои ғайриҳамгироӣ, ба монанди популизм ва нигилизм, дуршавӣ аз воқеияти сиёсиро ба миён орад.

Самтҳои асосӣ, ки таъсири манфии плюрализми сиёсиро маҳдуд менамояд, метавон маълумоти сиёсӣ, тарбияи сиёсӣ, тарбияи эҳтироми ҳуқуқи инсон, қонунҳо, ки ҳимояи онҳоро таъмин менамоянд, ташаккули масъулиятнокӣ, ташаккули фарҳанги шахрвандӣ, ташаккули ташаббус, фаъолнокии шахрвандӣ, иштироки бошуур дар ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ, дастрасӣ ва дарки механизмҳои шахрвандии ифода ва ҳимояи манфиатҳо, дастрасӣ ба иттилоот, назорати ҳокимият аз тарафи аҳолиро номбар намуд. Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки плюрализми сиёсӣ гуногунандешии сиёсиро ифода менамояд, ба ҳар як

неруи сиёсӣ имконият медиҳад, ки ақида, мавқеъ ва ғояҳои худро пешбарӣ намуда, баҳри амалӣ гардидани онҳо мубориза барад.

Муқарриз: Шарифзода Л.Ш. – н.и.с., дотсенти ДСРТ

АДАБИЁТ

1. Авакьян С.А. Политический плюрализм и общественные объединения в России: Конституционно-правовые основы / С.А. Авакьян. -М., 1996. -236 с.
2. Андреев С.С. Теория политической деятельности / С.С. Андреев. -М., 1995. -152 с.
3. Алескеров Ф.Т. Выборы. Голосование. Партии / Ф.Т. Алескеров, П.Ортежук. -М., 1995. -185 с.
4. Ахременко, А.С. Политический анализ и прогнозирование / А.С. Ахременко. -М.: Градарики, 2006. -333 с.
5. Бабаев К.Б. Особенности развития плюрализма в таджикском обществе в конце XX-начала XXI вв. / К.Б. Бабаев // Таджикистан и современный мир. – 2009. -№3(22). -С.34-42.
6. Васильев М.И. Партия, движения, политические силы - попытка деконструкции / М.И. Васильев // Полис. 1992. № 5. –С. 125-131.
7. Венгеров А.Б. Социалистический плюрализм в концепции правового государства / А.Б. Венгеров // Советское государство и право. - 1989. -№6. -С.76-82.
8. Зяблюк Н.Г. Политический плюрализм: контуры американской модели / Н.Г. Зяблюк // США-Канада: экономика, политика, культура. - 1999. -№5. -С.24-38.
9. Имомов А.И. Укрепление государственности и создание гражданского общества в Таджикистане. / А.И. Имомов. -Душанбе, 2003. -364 с.
10. Кожаров А. Монизм и плюрализм в идеологии и политике / А.Кожаров; перевод с болгарского Большаковой В.Г. и Зюзюкиной Т.Е. -М.: Прогресс, 1976. -288 с.
11. Мамадазимов А. Новый Таджикистан: вопросы становления суверенитета / А. Мамадазимов. -Душанбе: Дониш, 1996. -179 с.
12. Общая и прикладная политология / Под общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. –М., 1997. -992 с.
13. Политология: энциклопедический словарь / Под. ред. Ю.И. Аверьянова –М., 1993. -431 с.
14. Павроз А.В. Теория политического плюрализма: сущность, противоречия, альтернативы / А.В. Павроз. -Спб., 2009. -178 с.
15. Эмомов Ш. Традиционные структуры и их роль в создании национальной государственности Таджикистана / Ш. Эмомов // Миротворческие процессы в Таджикистане. -Душанбе: Дониш, 1998. -С.16-25.

МОҲИЯТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ПЛЮРАЛИЗМИ СИЁСӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур моҳият ва хусусиятҳои плюрализми сиёсӣ дар шароити муосир мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки плюрализми сиёсӣ мавҷудияти гуногуншаклиро, ки дар ақидаҳо ва мавқеъҳои мухталиф зоҳир мегардад, ифода менамояд. Он ғайбӣ ва ғайбӣ гурӯҳҳо ва нерӯҳои мухталифро, ки дорои мафиат ва ақидаҳои мухталиф мебошанд, таҷассум менамояд. Дар ин замина қайд карда мешавад, ки плюрализми сиёсӣ ҳамчун омилҳои муҳими баргараф намудани монополияи ҳокимият баромад менамояд. Муаллиф, дар асоси баррасии як қатор таснифот ба ҷунин хулосае меояд, ки дар шакли умумӣ, плюрализми сиёсӣ ин ҳамкориҳои мақомотҳои давлатӣ ва гурӯҳҳои иҷтимоиву сиёсӣ мебошад. Он ҳамчун як шакли табиӣ доимӣ баромад менамояд, ки мавҷудияти он рушди муназамаи ҷомеаро таъмин менамояд. Дар доираи плюрализми сиёсӣ, гурӯҳҳои мухталифи сиёсӣ, ки мафиат ва талаботҳои сиёсии худро ҳимоя менамоянд, яке аз нерӯҳои пешбарандаи сиёсат баромад менамоянд. Дар доираи назарияи демократияи плюралистӣ нерӯи пешбаранда на шахсият, на халқ, балки гурӯҳ баромад менамояд, зеро маҳз дар гурӯҳ ташаккули шахсият, мафиат ва талаботҳои шахсият таъмин мегарданд, самтгириҳои арзишӣ ва ангазҳои ғайбӣ дар соҳаи сиёсат зоҳир мегарданд. Плюрализми сиёсӣ танҳо бо мавҷудияти миқдори зиёди созмонҳо ва иттиҳодияҳои мухталиф таъмин карда намешавад. Ҷунин созмонҳои иттиҳодияҳо бояд ихтиёрӣ, барои аъзоёни нав озод ва миқдори зиёди пайравони худро дошта бошанд. Илова бар ин, миқдори зиёди гурӯҳҳо ва иттиҳодияҳои плюралистӣ ҳисобида мешавад, агар унсурҳои он озод ва баробарҳуқуқ буда, дар муносибати байни яқдигар мартабат дошта бошанд; байни унсурҳо, пеш аз ҳама, рақобат мушоҳида карда шавад.

Калидвожаҳо: плюрализм, идеология, ҷомеа шахрвандӣ, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, мақомоти давлатӣ, демократияи плюралистӣ, парламентаризм, бисёрҳизбӣ.

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПЛЮРАЛИЗМА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматривается сущность и особенности политического плюрализма в современных условиях. Автор подчеркивает, что политический плюрализм выражает разнообразие, которое проявляется в существовании различных взглядов и позиции. Он выражает деятельность различных групп, которые имеют различные интересы и взгляды. В этом контексте отмечается, что политический плюрализм является важным фактором в преодолении монополии на власть. На основе рассмотрения некоторых определений данного термина, автор приходит к выводу, что в целом политический плюрализм - это форма сотрудничества государственных органов и общественно-политических групп. Политический плюрализм выступает как постоянная естественная форма, наличие которой обеспечивает устойчивое развитие общества. В рамках политического плюрализма различные политические группы, защищающие свои политические интересы, являются одной из ведущих сил в политике. В рамках теории плюралистической демократии движущей силой является не человек или народ, а группа, поскольку именно в группе обеспечивается формирование личности, интересов и потребностей, ценностных ориентаций и мотиваций в

политике. Политический плюрализм не обеспечивается существованием большого количества различных организаций и объединений. Такие организации и объединения должны быть добровольными, открыты для новых членов и иметь большое количество последователей. Кроме того, большое количество групп и объединений считается плюралистическим, если их элементы свободны и равноправны, не имеют субординацию по отношению друг к другу; между элементами, прежде всего, наблюдается конкуренция.

Ключевые слова: плюрализм, идеология, гражданское общество, социальные группы, политические партии, общественные объединения, государственные органы, плюралистическая демократия, парламентаризм, многопартийность.

ESSENCE AND FEATURES OF POLITICAL PLURALISM IN MODERN CONDITIONS

The article examines the essence and features of political pluralism in modern conditions. The author emphasizes that political pluralism expresses diversity, which manifests itself in the existence of different views and positions. It expresses the activities of various groups that have different interests and views. In this context, it is noted that political pluralism is an important factor in overcoming the monopoly on power. Based on an examination of some definitions of this term, the author comes to the conclusion that, in general, political pluralism is a form of cooperation between government bodies and socio-political groups. Political pluralism acts as a permanent natural form, the presence of which ensures the sustainable development of society. Within the framework of political pluralism, various political groups defending their political interests are one of the leading forces in politics. Within the framework of the theory of pluralistic democracy, the driving force is not a person or a people, but a group, since it is in a group that the formation of personality, interests and needs, value orientations and motivations in politics is ensured. Political pluralism is not ensured by the existence of a large number of different organizations and associations. Such organizations and associations should be voluntary, open to new members and have a large following. In addition, a large number of groups and associations is considered pluralistic if their elements are free and equal, do not have subordination in relation to each other; between the elements, first of all, there was competition.

Keywords: pluralism, ideology, civil society, social groups, political parties, public associations, government bodies, pluralistic democracy, parliamentarism, multiparty system.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҳабибуллозода Курбон Ҳабибулло* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67

Сведения об авторе: *Хабибуллозода Курбон Хабибулло* – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соискатель кафедры политологии и международных отношений. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г.Бохтар, улица Аини 67

Information about the author: *Khabibullozoda Kurbon Khabibullo* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, applicant for the Department of Political Science and International Relations. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street 67

Абдуллозода Маҳмадусмон Ҷоруб
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н.Хусрав

Шуури сиёсӣ ҳамчун қисми маънавии ҳаёти сиёсӣ, ба сатҳи қолибият ба сиёсат, муносибат ва ҳиссиёти инсон ба сиёсат мусоидат менамояд ва дар асоси таъсири омилҳои мухталиф ташаккул меёбад. Таҳлили омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маънавии ҷомеа нишон медиҳад, ки ташаккули шуури сиёсӣ раванди пуриштилоф ва мураккаб ба ҳисоб меравад. Ҳодисаву воқеаҳои мухталиф, ки бо таъсири омилҳои зикргардида ба миён меоянд, ба инкишофи шуури сиёсӣ таъсир расонида, метавонанд самти инкишофи онро дигаргун намоянд. Ҷанбаи сиёсии ҳаёти ҷомеа дар шуури сиёсӣ таҷассум меёбад.

Нақши шуури сиёсиро дар ҷомеа баҳогузори намудан мушкул ва мураккаб аст. Зеро он танҳо таҷассуми ғайрифайзоли ҳаёти сиёсӣ нест. Шуури сиёсӣ метавонад аз амалияи сиёсӣ дар пеш бошад, ояндабинии рушди равандҳои ҷамъиятӣ-сиёсиро таъмин намояд. Мутобиқан, шуури сиёсӣ метавонад ба ҳаёти сиёсӣ, ба рушди фарҳанги сиёсии ҷомеа таъсир расонад. Илова бар ин, аз сатҳи шуури сиёсӣ, аз бисёр ҷиҳат, рафтори сиёсӣ, характери ғайриҷамъиятии сиёсии ҳам одамони алоҳида ва ҳам иттиҳодияҳои ҷамъиятиву сиёсии онҳо вобаста аст.

Яке аз масъалаҳои муҳим, ки дар шароити имрӯза, таҳқиқи илмиро талаб менамояд, заминаҳои рушди шуури сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Қайд намудан зарур аст, ки раванди ташаккул ва рушди шуури сиёсӣ мураккаб ва пуриштилоф аст. Дар ин самт, назарияи марксистӣ чунин мешуморад, ки шуури сиёсӣ ба оммаи мардум тариқи намояндагони ҳизбҳо ва синфҳо пешниҳод карда мешавад, ки дар шароити имрӯза, аз тарафи аксарияти доираҳои илмӣ рад карда мешавад.

Дар воқеият, шуури сиёсӣ дар раванди мураккаби инъикоси интиқодии воқеияти иҷтимоӣ, ҷамъабастнамоӣ ва раҷсионализатсияи доимии тасаввуроти эҳсосотӣ, дарки мақсади ҳизб ё дигар ҳаракатҳои сиёсӣ, пайваст гардидан ба баҳогузориҳо ва меъёрҳои мавҷудаи раванди сиёсӣ, шиносии эҳсосотӣ ба эътиқод ба адолатнокии ин ё он ғояҳои сиёсӣ ташаккул меёбад.

Мундариҷаи шуури сиёсӣ дар як қатор кишварҳо аз маҷмуи талаботҳо ва арзишҳои раҷсионалӣ иборат аст, ки ба талаботи субъектҳои муайяни сиёсат ҳамчун интиқолдиҳандаи яке аз навъҳои шуури сиёсӣ ҷавобгӯ мебошанд. Дар дигар кишварҳо, ки идеологияи сиёсӣ дар зеҳни омма ҳукмфармо аст ва ҳамзамон амали онҳоро дар муносибатҳои сиёсӣ танзим ва назорат мекунад, шуури сиёсӣ бештар мифологӣ ва ҳаёлий аст [4,с.18].

Масъалаи шуури сиёсӣ, дар шароити Тоҷикистон, дар қатори маҷмуи масъалаҳои сиёсӣ мавқеи хоссаро ишғол намудааст. Аз сатҳи инкишофи шуури сиёсӣ дар кишвар муваффақияти ислоҳоти соҳаҳои мухталиф, муттаҳидгардӣ, ягонагӣ, бунёди давлати ҳуқуқбунёд ва дунявӣ вобаста аст. Аз ин хотир, дар шароити имрӯза баррасии масъалаи заминаҳои рушди шуури сиёсӣ дар кишвар аҳамияти дақиқи илмӣ ва назариявӣ дорад.

Инкишофи шуури сиёсӣ дар шароити Тоҷикистон аз вазъияти мавҷудаи иқтисодӣ, иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ вобаста аст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар аксарияти ҳолатҳо вазъияти мавҷудаи иқтисодиву иҷтимоӣ метавонад боиси тағйири самтгирии шуури сиёсӣ гардад.

Пас аз оғози сиёсати бозсозӣ, гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ, истифода гардидани принципи плюрализми сиёсӣ, дар Тоҷикистон раванду ҳодисаҳои ба миён омаданд, ки ба тағйирпазирии шуури сиёсии оммаи мардум мусоидат намуданд. Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми рушнакардаи давлати шӯравӣ ба ҳисоб мерафт. Дар солҳои 90-ум истехсолоти хоҷагии кишлоқ ва саноатӣ дар кишвар коҳиш ёфт. Дар ин давра қарзи идоранашавандаи давлатӣ ба беқурбшавии босуръати асёр оварда расонид. Сабабҳои асосии чунин коҳишбӣ пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ, қатъ гардидани ёрии моддӣ ба бучаи Тоҷикистон ва аз даст додани бозорҳои дохилии шӯравӣ ба ҳисоб мерафт [12,с.73].

Албатта, чунин ҳолат ба афкори ҷамъиятӣ таъсири манфӣ расонида, боиси ташаккули навъи сифатан нави шуури сиёсии аҳолий гардид. Аксарияти одамон ба сиёсат

ворид гардида, мақсадҳои муайянро пайгирӣ менамуданд, кӯшиш менамуданд сабабҳо ва омилҳои вазъи иҷтимоиву иқтисодии ҷумҳуриро дарк намоянд. Чунин ҳолат ба ҷанги шаҳрвандӣ оварда расонид, ки албатта, ба инкишофи шуури сиёсӣ дар солҳои минбаъда таъсири амиқ расонидааст.

Пас аз ҷанги шаҳрвандӣ болоравии рушди иқтисодиву иҷтимоӣ мушоҳида карда мешавад. Тоҷикистон бо дастгирии шарикони хориҷӣ, ба монанди Бонки Ҷаҳонӣ, Созмони Байналмилалӣ Асҷор, Бонки Рушди Осӣ ба рушди иқтисодиву иҷтимоӣ ноил гардид. Лекин, ба он нигоҳ накарда, ки солҳои охир сатҳи зиндагӣ дар кишвар беҳтар гардида буд, камбизоатӣ яке аз падидаҳои паҳнгардида боқӣ мемонд [13,с.35].

Камбизоатӣ дар Тоҷикистон, ки дар асоси даромад ва истеъмоли муайян карда мешавад, падидаи гуногунҷабҳа гардид, ки аксарияти оммаи марумро фаро гирифт. Мувофиқи Барномаи рушди СММ, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар миёнаи солҳои 90-ум яке аз кашшоқтарин кишварҳои ҷаҳон ба ҳисоб мерафт, ки 80-85% аҳоли камбизоат буданд [6,с.55].

Дар шароити имрӯза, яке аз масъалаҳои муҳимми иқтисодӣ, ки ба сатҳи шуури сиёсӣ ва рафтори одамон таъсир мерасонад, сатҳи бекорӣ ба ҳисоб меравад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи умумии расмии бекорӣ зиёда аз 2%-ро ташкил менамояд. Лекин, тибқи баҳогузориҳои коршиносон ин рақам 9%-ро ташкил менамояд ва дар ҳолати ба инобат гирифтани муҳочирони меҳнатӣ ин рақам ба 25-30% баробар аст. Қайд намудан зарур аст, ки 60-65% бекоронро ҷавонон ташкил менамоянд, ки ташвишовар аст [14,с.38].

Албатта, дар давраи соҳибистиклолӣ аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри бартараф намудани мушкилоти мавҷудаи иқтисодӣ чораҳои зарурӣ андешида шудаанд, ки дар доираи ислоҳоти иқтисодӣ ба роҳ монда шудаанд. Солҳои 2014-2016 иқтисодияти Тоҷикистон таъсири ҷиддии омилҳои берунаро эҳсос намуд, ки ба паст гардидани даромад аз содирот, маҳдуд гардидани интиқоли маблағ аз тарафи муҳочирони меҳнатӣ ва беқурбшавии асҷори миллий оварда расонид. Дар чунин шароит масъалаи амалӣ намудани сиёсати иқтисодӣ оид ба муҳофизат аз таъсири омилҳои беруна, нигоҳ доштани устувории макроиқтисодӣ, баланд бардоштани самаранокии идоракунии дар сектори молиявӣ, бадастории рушди устувори иқтисодӣ ва таъмини пурмаҳсули шуғли аҳоли дар дурнамои миёнамуддат барои Тоҷикистон муҳим ва актуалӣ гардид. Ҳамин тариқ, соли 2016 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон “Стратегияи миллии рушд то соли 2030” қабул карда шуд, ки дар он принсипҳои асосии рушди оянда муайян гардидаанд [11,с.44].

Албатта, беҳтар гардидани вазъи иқтисодӣ-иҷтимоӣ дар кишвар ба рушди минбаъдаи шуури сиёсӣ оммаи мардум таъсири назаррас мерасонад ва ҳамчун заминаи асосии он баромад менамояд. Чунин мешуморем, ки маҳз рушди иқтисодӣ дар кишвар боиси рушди шуури сиёсӣ мусбӣ гардида, муттаҳид гардиани одамонро таъмин менамояд.

Заминаи дигари ташаккул ва рушди шуури сиёсӣ иҷтимоигардии шахс ба ҳисоб меравад. Аз шуури сиёсӣ шиносоии шахс бо сиёсат, дарки ғояҳои сиёсӣ, арзишҳо ва қоидаҳои рафтори сиёсӣ вобаста аст. Иҷтимоигардии шахс дар соҳаи сиёсӣ раванди тӯлонӣ ва мураккаб аст. Ин ҳам бо азхудкунии нуқтаи назари пойгоҳии фарҳанги сиёсӣ, ки дар анъанаҳои давлат ниҳон аст, ҳам азхудкунии таҷриба ва донишҳо дар натиҷаи иштирок дар шаклҳои мухталифи ҳаёти сиёсӣ алоқаманд аст.

Самаранокии фаъолият ва нақши институтҳои иҷтимоигардии шахсият на танҳо дар таъмини азхудкунии ва таҷдиди арзишҳои меросӣ, балки дар тайёрнамоии бомуваффақияти насли наврас ба ҳаёти мустақилона, ба гузориш ва ҳалли масъалаҳо, ки дар наслҳои пешина мавҷуд набуд, зоҳир мегардад.

Мувофиқи ғояҳои асосии назарияи умумии сиёсат, дар таркиби шуури сиёсӣ ҳамон унсурҳои аввалиндараҷа мегарданд, ки самтгириҳои нисбатан устувор ва муқаррароти халқро таҷассум менамоянд [9,с.92]. Шуури сиёсӣ ин тасаввуроти умумиэтирофгардида оид ба сиёсат дар асоси анъанаҳои муайян аст, ки аз насл ба насл мегузарад. Аз тарафи дигар, шуури сиёсӣ таҷассуми тасаввуроти мазкур дар раванди тағйирпазирии ҳаёти сиёсӣ кишвар аст. Яъне, метавон қайд намуд, ки шуури сиёсӣ ин падидаи тағйирёбанда аст, ки ба он таъсири анъанаҳои муайян бузург аст. Ҳамин тавр метавон қайд намуд, ки шуури сиёсӣ ин сатҳ ва хусусияти арзишҳои сиёсӣ эътирофгардида ва рафтори аҳоли мувофиқи таҷрибаи таърихии сиёсӣ мебошад.

Дар раванди ташаккули шуури сиёсӣ дар шароити тағйирпазирии ҷомеа низоми маориф нақши муҳим дорад. Ҳамчун институтҳои махсуси иҷтимоигардии шахс муассисаҳои таълимӣ баромад менамоянд, ки вазифаҳои асосиро дар амалӣ намудани нури ҷавонон тариқи механизмҳои иҷтимоигардӣ амалӣ менамоянд. Низоми маориф интиқоли боигарии моддиву маънавӣ, таҷриба ва анъанаҳои ба насли наврас таъмин намуда, сатҳи баланди тақмили маънавӣ, фарҳангиро нигоҳ медорад. Ин вазифа бо амалҳои иҷтимоигардии шахс танзим карда мешавад, ки масъалаи шинос намудани шахсият бо нишондиҳандаҳо ва афзалияти фарҳанг ва мубаддал гардидани ӯ ба аъзои қомили ҷомеа ба ҳисоб меравад. Унсурҳои мушаххаси иҷтимоигардии шахсият омӯзиш бо мақсади пешниҳоди донишҳои мавҷуда ва арзишҳои фарҳангӣ ба ҳисоб меравад [3, с.134].

Ташаккули фарҳанги сиёсии шахрвандии насли наврас ва тарбияи ватандӯстӣ амалӣ намудани барномаҳои давлатӣ дар соҳаи сиёсати ҷавонон, тақмили фаъолияти институтҳои ҷомеаи шахрвандӣ, истифодаи самараноки механизмҳои мавҷуда ва бунёди механизмҳои нави ҷалби ҷавонро ба амалияи ҷамъиятӣ-сиёсӣ талаб менамояд.

Дар шароити имрӯза Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вазифаи тарбиявии маориф дар раванди иҷтимоигардии насли наврас диққати махсус равона намудааст. Бо назардошти заминаҳои иҷтимоӣ, раванди тарбия дар доираи механизмҳои ташаккули шахсият амалӣ карда мешавад. Муносибати байнифанӣ дар азхудкунии раванди ташаккули шахсият бо самтҳои алоҳидаи бо ҳам алоқаманд – самти мундариҷавӣ ва самти функционалӣ таҳлил карда мешавад. Дар доираи самти мундариҷавӣ таҳсилоти инфиродӣ нишон дода мешавад, самти функционалӣ бошад, омилҳои асосии ҷамъиятиву психологӣ ташаккули шахсиятро фароғир аст.

Дар доираи маориф омӯзиши меъёр ва арзишҳо дар раванди ташаккули ҷаҳонбинии ҷавонон бо ёрии механизмҳои зерин амалӣ карда мешавад:

-фаъолнокии иттилоотиву таҳсилоти оид ба тақсимномаӣ ва ворид намудани таълимот дар бораи меъёрҳои рафтор, арзишҳои маънавӣ, анъанаҳо, манъамоӣҳо, қонунҳо;

-ҳавасмандномаӣ, ки ҷавонро ба фаъолияти муайяни ҷамъиятӣ ҷалб менамояд;

-самтгирӣ бо ёрии арҷгузориҳои моддӣ, маънавӣ, дар базисе ҳолатҳо ҷазодиҳии қисмонӣ;

-механизми танизимӣ-назоратӣ, ки консепсияҳои зарурии намунаҳо ва самтгирӣҳо пешниҳод менамояд.

Ҳамаи ин унсурҳои иҷтимоигардӣ фаҳмиши донишҳои иҷтимоӣ, ташаккули принципҳо ва самтгирӣҳои арзиширо пешниҳод менамояд. Дар натиҷа талаби муҳити иҷтимоӣ характери шахсиро касб менамояд. Чунин амалии шахс бо муҳити иҷтимоӣ хусусиятҳои субъективӣ ва шахсии инфиродно бунёд менамояд, таҷрибаи чунин нави рафторро таъмин менамояд, ки эътирофи инфиродно таъмин менамояд.

Баррасии низоми маорифи Тоҷикистон дар ҳар як сатҳ имконият медиҳад, ки вазифаҳои мутобиқномаӣ он муайян карда шаванд, инчунин механизмҳои иҷтимоигардӣ пешниҳод гарданд. Ин механизмҳо бо якдигар алоқаманд буда, дар мантиқи муайян амалӣ мегарданд, ки ташаккули методии шахсияти мутобиқгардидаи иҷтимоиро дар муҳити таълим таҷассум менамояд. Дастрасӣ ва дастнорасӣ, инчунин алоқамандии механизмҳои интиҳобшуда имконият медиҳанд, ки имкониятҳои мувофиқгардии низоми мавҷудаи маориф баҳогузорӣ карда шаванд.

Дар шароити имрӯза натиҷаи нишон додани раванди иҷтимоигардӣ ва сатҳи таъсири муассисаҳои таълимӣ ҷанбаҳои зерин ба ҳисоб мераванд:

-нишондиҳандаҳои рушди хусусиятҳои шахсии афрод, ба монанди рушди зеҳнӣ, истифодаи методҳои прогрессивӣ ва инноватсионӣ ва ғайраҳо;

-нишондиҳандаҳои таъсири педагогӣ ба раванди мутобиқгардӣ, ба монанди мундариҷаи таҳсилот, ташкили раванди таълимӣ-тарбиявӣ ва ғайраҳо.

Ҳамин тариқ, низоми маориф барои ташаккул ва инкишофи шуури сиёсӣ заминаҳои заруро таъмин менамояд. Ҳар қадаре ки низоми маориф вазифаҳои худро амалӣ менамод, то ҳамон андоза заминаҳои зарурии инкишофи шуури сиёсӣ дар кишвар таъмин карда мешаванд.

Ба ташаккул ва рушди шуури сиёсӣ махсусан дастрасӣ ё маҳдудияти иттилоот дар сатҳи ҷамъиятӣ таъсир мерасонад. Нақши иҷтимоӣ ва аҳамият, инчунин зудҳаракатии

иттилоот бо ёрии механизмҳои дастрасӣ ё маҳдудияти иттилоот барои субъектҳои сиёсат дар шароити рушди технологияҳои иттилоотӣ дар шароити муосир меафзояд. Ба рушди шуури сиёсӣ сатҳи дастрасии иттилоот оид ба вазъи сиёсии ҷомеа, институтҳои алоҳидаи он, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва элитаи сиёсӣ таъсири амиқ мерасонад. Сатҳи дастрасии иттилоот аз сатҳи фаъолияти озоди воситаҳои ахбори умум дар ҷомеа вобаста аст.

Воситаҳои ахбори умум ва воситаҳои коммуникатсияи оммавӣ, моҳиятан низоми маҷмӯавии гипердинамикӣ ба ҳисоб мераванд, ки босуръат инкишоф намуда, бештар мураккаб мегарданд ва хусусияти тичоратӣ пайдо менамоянд. Воситаҳои ахбори умум ва воситаҳои коммуникатсияи оммавӣ фазои иттилоотии сиёсатро пурра намуда, ба сифати институти миёнарав дар ҳамкорӣ байни ҷомеа ва дигар субъектҳои сиёсӣ баромад менамоянд. Иттилоот ҳамчун заминаи амали субъектҳои сиёсат ва дар як ҳолат захираи муҳими онҳо ба ҳисоб меравад. Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки иттилоот, дар шароити имрӯза, захираи мустақили моддӣ гардидааст, ки бевосита ба рушди тамоми инсоният таъсири амиқ мерасонад.

Бо ёрии воситаҳои ахбори умум давлат дар раванди гузаронидани сиёсати иттилоотӣ, инчунин дигар субъектҳои сиёсӣ метавонанд на танҳо оммаи мардумро оид ба мақсади сиёсати худ бохабар намоянд, балки муносибат бо ҷомеаро дар самти масъалаҳои ташаккули мақомоти намоёндагии ҳокимият, таркиби элитаи сиёсӣ, дастгирии арзишҳо, анъанаҳо ва қолабҳои муайян бунёд намоянд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди демократикунӣ дар соҳаи воситаҳои ахбори умум амалӣ гардида истодааст. Миқдори институтҳои иттилоотии давлатӣ, ҷамъиятӣ ва хусусӣ боло рафта истодааст, ки ба ташаккули фазои плюрализми сиёсӣ ва идеологӣ дар кишвар ба сифати нишондиҳандаи демократия мусоидат менамояд.

Дар режимҳои демократии муосир дар раванди рушди технологияҳои иттилоотиву коммуникативӣ нақш ва аҳамияти фазои иттилоотӣ дар сиёсат ва муносибатҳои сиёсӣ боло меравад. Бе таъминоти иттилоотӣ ва техникӣ амалномаи институтҳои муосири демократӣ мушкил мегардад. Таъмини дастрасии баробар ба шабакаҳо метавонад ба мустаҳкам намудани стандартҳои демократӣ дар сатҳи муоширати байнишахсӣ ва байнигурӯҳӣ мусоидат намояд. Лекин зарур аст, ки воситаҳои ахбори умум худ самтгирии демократӣ дошта бошанд [15,с.163].

Албатта, плюрализми сиёсӣ, озодии тамоми институтҳои воситаҳои ахбори умум дар шароити режимҳои демократӣ заминаҳои иҷтимоии ташаккули навъҳои мухталифи шуурро бунёд менамояд. Дар режими демократӣ рақобати субъектҳои сиёсӣ боқӣ мемонад, ки танҳо бо раванди интихобот маҳдуд мегардад: субъектҳои сиёсӣ дар раванди мубориза барои ҳокимият бо кумаки воситаҳои ахбори умум дар доираи қонун бояд боварии интихобкунандагонро ба даст оранд [2,с.46].

Дар шароити муосир, ба арзишҳои демократӣ нигоҳ накарда, дар аксарияти кишварҳо фазои иттилоотӣ ё бевосита аз тарафи давлат ё қонунҳо назорат карда мешавад. Ин аз вазифаи назоратии давлат аз рӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ бармеояд, ки давлатро ҳамчун институти сиёсӣ тасдиқ менамояд.

Дар шароити тағйирпазирии низоми сиёсии Тоҷикистони муосир давлатро зарур аст, ки назорати воситаҳои ахбори умумро дар доираи қонун амалӣ намояд. Албатта, дар шароити паҳншавии идеологияи экстремизми динӣ дар ҷаҳон ва кишварҳои Осиёи Марказӣ чунин амал зарурӣ ҳисобида мешавад. Фазои имрӯзаи иттилоотии Тоҷикистон майдони ташаккули босуръати шуури ҷамъиятӣ ва сиёсии аҳоли гардидааст, ки ба талаботи плюрализми сиёсӣ ва идеологӣ ба сифати хусусияти ҷудонопазири сохтори демократӣ мувофиқ аст.

Ҳамин тариқ, қайд намудан зарур аст ки дар ҳар як кишвар, мувофиқи шароити мавҷуда заминаҳои мухталифи ташаккул ва инкишофи шуури сиёсӣ ҷудо карда мешаванд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи инкишофи иқтисодиву иҷтимоӣ, сатҳи иҷтимоигардии шахс, фаъолияти воситаҳои ахбори умум, сатҳ ва сифати фаъолияти муассисаҳои таълимӣ, сатҳи иштироки оммаи мардум дар равандҳои сиёсӣ мувофиқи ҷамъиятӣ ҳамчун заминаҳои асосии ташаккул ва инкишофи шуури сиёсӣ баромад менамоянд.

Рецензент: Шарипов А.Н. – кандидат исторических наук, доцент ТНУ

АДАБИЁТ

1. Андреев Г.М. Социальная психология: учебник / Г.М.Андреев. -М., 2000. -276 с.
2. Акаев Д.В. Социально-политическая активность участников Интернет-сообществ / Д.В. Акаев // Среднерусский вестник общественных наук. - 2014. -№4(34). -С.45-48.
3. Воловикова М.И. Представления русских о нравственном идеале / М.И. Воловикова. -М., 2005. -276 с.
4. Краснов Б.И. Политическая жизнь общества и ее демократические параметры / Б.И. Краснов // Социально-политический журнал. - 1995. -№4. -С.15-21.
5. Коренев И. Основы формирования нового политического сознания в обществе / И.Коренев. -М., 1998. -231 с.
6. Назаров Т.Н. Таджикистан: экономическое сотрудничество и безопасность / Т.Н. Назаров. -Душанбе, 2003. -232 с.
7. Назаров М.М. Политические ценности и политический протест / М. М. Назаров. - М.: Былина, 1995. -137 с.
8. Рахимов Р.К. Некоторые вопросы инвестирования экономического роста / Р.К. Рахимов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. -Душанбе, 2003. -№1. -С.25-374.
9. Рахмонов Т. Эволюция политической культуры таджикского общества в условиях современной глобализации / Т. Рахмонов // Социальная специфика развития политической культуры в Центральной Азии. -М., 2009. -354с.
10. Романова Н.А. Демократические ценности и свобода «по-русски» / Н.А. Романова // Социологические исследования. - 2002. -№8. -С.58-64.
11. Саидмуродов Л.Х. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года: стратегические ориентиры, подходы и направления реализации / Л.Х. Саидмуродов. -Душанбе, 2019. -286 с.
12. Султанов Ш. Экономика Таджикистана: состояние и перспективы развития / Ш. Султонов // Экономист. - 2006. -№6. -С.69-75.
13. Таджикистан: Ситуационный анализ социально-экономического развития в условиях изменения климата. - Душанбе, 2015. -68 с.
14. Таджикистан: бедность в контексте изменения климата //Национальный отчет о человеческом развитии. - Душанбе, 2012. -72 с.
15. Шарков Ф.И. Политическое сознание - политическая практика - политическая коммуникация / Ф.И. Шарков // Politic Book. - 2014. -№1. -С.153-165.

ЗАМИНАҲОИ ИНКИШОФИ ШУУРИ СИЁСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур заминаҳои асосии ташаккул ва рушди шуури сиёсӣ дар шароити Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маънавии ҷомеа ба ташаккули шуури сиёсӣ ҳамчун раванди пуриштилоф ва мураккаб таъсир мерасонанд. Ҳодисаи воқеаҳои мухталиф, ки бо таъсири омилҳои зикргардида ба миён меоянд, ба инкишофи шуури сиёсӣ таъсир расонида, метавонанд самти инкишофи онро дигаргун намоянд. Инкишофи шуури сиёсӣ дар шароити Тоҷикистон аз вазъияти мавҷудаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ вобаста аст. Таҳлилҳои нишон медиҳанд, ки дар аксарияти ҳолатҳо вазъияти мавҷудаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ метавонад боиси тағйири самтҳои шуури сиёсӣ гардад. Пас аз оғози сиёсати бозсозӣ, гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ, истифодаи гардидаи принсипи плюрализми сиёсӣ, дар Тоҷикистон раванди ҳодисаҳои ба миён омаданд, ки ба тағйирпазирии шуури сиёсии оммаи мардум мусоидат намуданд. Ба ташаккул ва рушди шуури сиёсӣ маҳсусан дастрасӣ ё маҳдудияти иттилоот дар сатҳи ҷамъиятӣ таъсир мерасонад. Нақши иҷтимоӣ ва аҳамият, инчунин зудҳаракатии иттилоот бо ёрии механизмҳои дастрасӣ ё маҳдудияти иттилоот барои субъектҳои сиёсат дар шароити рушди технологияҳои иттилоотӣ дар шароити муосир меафзояд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди демократикунонӣ дар соҳаи воситаҳои ахбори умум амалӣ гардида истодааст. Микдори институтҳои иттилоотӣ давлатӣ, ҷамъиятӣ ва хусусӣ боло рафта истодааст, ки ба ташаккули фазаи плюрализми сиёсӣ ва идеологӣ дар кишвар ба сифати нишондиҳандаи демократия мусоидат менамояд. Дар шароити тағйирпазирии низомии сиёсии Тоҷикистони муосир давлатро зарур аст, ки назорати воситаҳои ахбори умумро дар доираи қонун амалӣ намояд. Зеро, дар шароити паҳншавии идеологияи экстремизми динӣ дар ҷаҳон ва кишварҳои Осиёи Марказӣ чунин амал зарурӣ ҳисобида мешавад.

Калидвожаҳо: шуури ҷамъиятӣ, шуури сиёсӣ, маданияти сиёсӣ, низомии сиёсӣ, мақомотҳои давлатӣ, низомии маориф, воситаҳои ахбори умум, дастрасии иттилоот, режими демократӣ, идеологияи сиёсӣ.

ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются основные предпосылки формирования и развития политического сознания в условиях Таджикистана. Автор отмечает, что экономические, социальные, политические и духовные факторы общества влияют на формирование политического сознания как противоречивого и сложного процесса. Различные события, происходящие под влиянием этих факторов, влияют на развитие политического сознания и могут изменить направление его развития. Развитие политического сознания в Таджикистане зависит от текущей экономической, социально-политической и культурной ситуации. Анализ показывает, что в большинстве случаев текущая экономическая и социальная ситуация может привести к изменению направления политического сознания. После начала политики перестройки, перехода к рыночной экономике, применения принципа политического плюрализма в Таджикистане произошли процессы и события, которые способствовали изменению политического сознания людей. На формирование и развитие политического сознания особенно влияет доступность или ограниченность информации на публичном уровне. Социальная роль и значение, а также скорость информации возрастают с помощью механизмов доступа или ограничения информации для субъектов политики в контексте развития информационных технологий в современных условиях. В Республике Таджикистан

осуществляется процесс демократизации в сфере средств массовой информации. Растет количество государственных, общественных и частных информационных институтов, что способствует формированию в стране атмосферы политического и идеологического плюрализма как показателя демократического строя. Учитывая меняющуюся политическую систему современного Таджикистана, государству необходимо осуществлять контроль над средствами массовой информации в рамках закона. Конечно, такая мера необходима в условиях растущего распространения идеологии религиозного экстремизма в мире и в Центральной Азии.

Ключевые слова: общественное сознание, политическое сознание, политическая культура, политическая система, органы государственной власти, система образования, средства массовой информации, доступ к информации, демократический режим, политическая идеология.

PRECONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF POLITICAL CONSCIOUSNESS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the main prerequisites for the formation and development of political consciousness in the conditions of Tajikistan. The author notes that the economic, social, political and spiritual factors of society influence the formation of political consciousness as a contradictory and complex process. Various events occurring under the influence of these factors affect the development of political consciousness and can change the direction of its development. The development of political consciousness in Tajikistan depends on the current economic, socio-political and cultural situation. The analysis shows that in most cases the current economic and social situation can lead to a change in the direction of political consciousness. After the start of the rebuilding policy, the transition to a market economy, the application of the principle of political pluralism, processes and events took place in Tajikistan that contributed to a change in the political consciousness of people. The formation and development of political consciousness is especially influenced by the availability or limited information at the public level. The social role and significance, as well as the speed of information, increase with the help of mechanisms for accessing or restricting information for policy actors in the context of the development of information technologies in modern conditions. In the Republic of Tajikistan, the process of democratization in the field of mass media is under way. The number of state, public and private information institutions is growing, which contributes to the formation of an atmosphere of political and ideological pluralism in the country as an indicator of the democratic system. Given the changing political system of modern Tajikistan, the state needs to exercise control over the media within the framework of the law. Of course, such a measure is necessary in the context of the growing spread of the ideology of religious extremism in the world and in Central Asia.

Keywords: public consciousness, political consciousness, political culture, political system, government bodies, education system, mass media, access to information, democratic regime, political ideology.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллозода Маҳмадусмон Ҷоруб* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯй. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Бохтар, кӯчаи Айни, 67

Сведения об авторе: *Абдуллозода Махмадусмон Джоруб* - Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, соискатель. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г.Бохтар, улица Айни 67

Information about the author: *Abdullozoda Mahmadosmon Jorub* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, applicant. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street 67

ИҚТИСОД - ЭКОНОМИКА

<i>Низомов С.Ф., Файзуллоев А.Х.</i> Развитие системы стратегического управленческого учета в сельскохозяйственном производстве.....	5
<i>Ганиев Р.Г.</i> Эволюция fintech в контексте концепций мирового развития финансовой индустрии банковских услуг.....	14
<i>Холов Т.Т.</i> Вопросы финансирования геологоразведочных работ в Таджикистане.....	20
<i>Факеров Х.Н., Саидова М.Х., Мумтоз Назири.</i> Совершенствование механизма повышения качества кадрового потенциала учреждений высшего профессионального образования.....	27
<i>Салиева Х.Ш.</i> Специфика привлечения иностранных инвестиций в рамках экономического сотрудничества: региональный аспект.....	36
<i>Обидов Ф.Ф.</i> Анализ состояния и приоритетные направления реализации инвестиционных проектов (на примере Хатлонской области).....	43
<i>Кодирзода Фарход Анвар.</i> Анализ внешних институциональных факторов обеспечения инвестиционной безопасности Республики Таджикистан в период глобализации.....	50
<i>Алибаева М.М., Мухамедова Ш.С., Шарипова А.Б.</i> Анализ основных показателей функционирования и развития транспортного комплекса Республики Таджикистан.....	56
<i>Аламшоева М.М.</i> Тахлили рушди соҳаи энергетика дар даврони 30 соли истиқлоли давлатӣ.....	65
<i>Юсунов Ш.Н.</i> Балансбардорӣ сифати иқтисодӣ кадрӣ дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ.....	75
<i>Давлатова Р.Қ.</i> Асосҳои назариявӣ-методологии баҳодихии рақобатпазирӣ маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ.....	83
<i>Оев А.Д.</i> Тавсифи нишондиҳандаҳои асосии баҳодихии хавфҳои қарзии дар бонкҳои истифодашаванда ва дар адабиёт тавсияшаванда.....	91
<i>Ганиев У.Ф.</i> Баъзе масъалаҳои ташкили тахлили идоракунии дар корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ.....	102
<i>Ахмедов Ф.В.</i> Дастгирии давлатии соҳибкорӣ хурд дар тоҷикистони муосир: истифодаи таҷрибаи хориҷӣ.....	109
<i>Аскарлова С.С., Низомов С.Ф.</i> Рушди сӣсати саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ.....	116
<i>Курбонев Г.А.</i> Зарурати тақмили механизми молиявӣ рушди саноати хӯрокворӣ дар шароити муосир.....	124
<i>Бобоева Р.М.</i> Моделсозӣ ва пешбинии тамоюлҳои рушди бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	130
<i>Одинаев Ф.Ф., Шодмон Б.Р.</i> Нақши бозори қоғазҳои қиматнок дар саноатикунонии кишвар.....	137
<i>Саидов П.М.</i> Тахлили вазъ ва тамоюлҳои рушди истеҳсолоти аграрӣ минтақаи Кӯлоб.....	142
<i>Ализода Т.С.</i> Ҷиҳатҳои методологии истифодаи самараноки захираҳои замин.....	153
<i>Каримова Н.С.</i> Давраҳои ташаккули сармои соҳибкорӣ.....	160
<i>Махкамов И.Ш.</i> Роҳҳои таъмини амнияти энергетикӣ: ҳадаф ва мақсадҳо.....	166
<i>Наҷбудинзода Ҳ.Ш., Маҳмадизод Р.Б., Маҳмадизода С.Б.</i> Ташаккули ва рушди кластери саноатӣ, ҳамчун ниҳоди бозорӣ дар фазои иқтисодии минтақа.....	176

<i>Одиназода К.С.</i> Асосҳои институтсионалии танзими давлатию бозории бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	185
<i>Шариф Раҳимзода, Махиулов С.Ҷ.</i> Иқтисодиёту бонкдорӣ ва рушди онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ.....	194

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Раҷабзода М.Н., Абдуллозода Ё.М.</i> Пайдоиш ва рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	199
<i>Муминзода Нозим Исмат.</i> Ҳуқуқи истеъмолкунанда дар раванди хидматрасонии таълимӣ.....	206
<i>Шарипов Т.Ш., Миралиев С.А.</i> Ҳолатҳои камкунандаи дараҷаи хавфнокӣи ҷамъиятии ҷиноят.....	216
<i>Шарифзода Раҳматулло Файзулло.</i> Баъзе масъалаҳои воқеии ҷинояти дар хатар монӣ	222
<i>Асрорзода З.</i> Ҷавобгарӣ барои вайрон кардани шартҳои шартномаи кредит.....	227
<i>Рӯзбеҳ Бехрӯз.</i> Баррасии талоқ дар қонунҳои афғонистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон....	233

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

<i>Зокиров Г.Н., Шарифзода Л.Ш.</i> Избирательное право как неотъемлемый атрибут демократического государства.....	239
<i>Семенова В.Н.</i> Город модерна в политическом измерении.....	247
<i>Комилбек А.Ё, Зулфонов Б.Б.</i> Экономическая дипломатия - инструмент реализации стратегических целей Республики Таджикистан (выход из транспортного тупика, политический анализ).....	256
<i>Зокиров Г.Н., Турдиназаров А.С.</i> Асосҳои методологии таҳқиқи омили исломӣ дар раванди сиёсӣ.....	263
<i>Исозода Т.И.</i> Таъмини амнияти зеҳнӣ ва зарурати он дар шароити муосир.....	270
<i>Усмонзода Х.У., Ҷобиров И.Ф.</i> Таъсири коммуникатсияи сиёсӣ ба шуури ҷамъиятӣ ва аҳамияти он дар идоракунии сиёсӣ.....	277
<i>Шаббонов Н.Н.</i> Муттаҳидгардии миллат-омили муҳимми пешравии ҷома.....	283
<i>Ҳабибуллозода Қурбон Ҳабибулло.</i> Моҳият ва хусусиятҳои плюрализми сиёсӣ дар шароити муосир.....	290
<i>Абдуллозода Маҳмадусмон Ҷоруб.</i> Заминаҳои инкишофи шуури сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	296

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ

1. Соблюдение «Публикационной этики научных журналов Таджикского национального университета»;
2. Статьи принимаются в редакторе World, шрифт Times New Roman для текстов на русском и английском языках, Times New Roman Tj для текстов на таджикском языке, размер (кегель) 14 (таблицы 12), поля 2,5 см, межстрочный интервал 1,5 строки;
3. Объем статьи: не менее 15 и не более 30 страниц компьютерного текста формата А4, включая список литературы и аннотации;
4. Индекс УДК (данный индекс можно получить в любой научной библиотеке);
5. Название статьи заглавными буквами по центру текста;
6. Фамилия И.О. автора(ов)
7. Название организации, где работает(ют) автор(ы);
8. Основной текст статьи (не менее 10 страниц, исключая схемы, рисунки, таблицы, диаграммы, аннотации и список литературы);
9. Список литературы не менее 15 наименований. Статьям, где использованы авторитетные, а также наиболее поздние научные издания отдается предпочтение. Допускается использование не более 25% научных публикаций автора(ов).
10. Список использованной литературы составить в двух вариантах: 1) на языке оригинала (таджикский, русский, английский) и 2) перевод всей использованной литературы на русский язык (для журнала «Вестник ТНУ. Серия естественных наук» список литературы перевести на английский язык)
11. Ссылка на предыдущие публикации научных журналов Таджикского национального университета по теме исследования приветствуется.
12. Название статьи, аннотации и ключевые слова приводится на трех языках (таджикский, русский, английский), аннотация в объеме от 150 до 200 слов, ключевые слова 7-10 терминов;
13. Статьи принимаются в печатном и электронном варианте;
14. Заявление автора(ов) об оригинальности статьи и согласие на издание;
15. Статьи аспиранта/докторанта Ph.D/соискателя принимается к рассмотрению с рекомендацией научного руководителя/научного консультанта;
16. Статья магистранта принимается к рассмотрению только в соавторстве с кандидатом наук/доктором наук;
17. Информация об авторе(ах) на трех языках (таджикский, русский и английский);
18. Ссылки на литературу в тексте обязательны и оформляются следующим образом: [3, с.24], где первая цифра – номер источника в списке литературы, вторая – страница;
19. Нумеровать таблицы, схемы, диаграммы и рисунки и перевести их оглавление/название на русском и английском языках;
20. Представить справку об антиплагиате (статьи на русском и английском языках).

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук**

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук» основан в 2012 г. Выходит 10 раз в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: экономические науки (08.00.00), юридические науки (12.00.00) и политические науки (23.00.00).

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук**

2021. №7

Над номером работали:

Ответственный редактор: М.К.Ибодова
Редактор серии экономических наук: Д.А.Назарова
Редактор таджикского языка: Ш.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин

Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук»:
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

Отпечатано в типографии ТНУ
734026, г. Душанбе, ул. Бунни Хисорак, корпус 14.
Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Уч. изд. л. 38,12 усл. п.л. 38,12.
Подписано в печать 15.12.2021